ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

1

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

1

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلى

باش تۈزگۈچى: ئارسلان ئابدۇللا تەھۋر
تۈزگۈچىلەر: يارى ئەبەيدۇللا
ئابدۇرېھىم راخمان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

现代维吾尔语 / 阿尔斯兰·阿布都拉主编；亚热·艾拜都拉，阿不都热依木·热合曼编著 — 乌鲁木齐：新疆人民出版社，2010.12

ISBN 978-7-228-14068-8

Ⅰ.①现… Ⅱ.①阿… ②阿… ③亚… Ⅲ.①维吾尔语（中国少数民族语言）— 研究 Ⅳ.①H215

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2010)第235133号

策　　划	阿不都热合曼·艾白
责任编辑	买买提江·马合木提，伊明·艾合买提，阿布来提·伊明 艾合买提·伊明，帕尔哈提·伊力牙斯 阿布杜克尤木·托合提阿吉
责任校对	万力·在顿，阿达来提·买合苏提，沙娜瓦尔·依布拉音 再米拉·裴达依，阿依古丽·沙比提，热娜古丽·阿布里米提 米丽古丽·买买提，阿依古丽·阿西木，古丽夏尔·尼格买提 阿孜古丽·克力木，亚森·扎依莫夫
封面设计	王洋
出版发行	新疆人民出版社
电　　话	0991-2827472
地　　址	乌鲁木齐市解放南路348号
邮　　编	830001
印　　刷	新疆新华印刷厂
经　　销	新疆维吾尔自治区新华书店
开　　本	880×1230　1/32开
印　　张	73
版　　次	2010年12月第1版
印　　次	2010年12月第1次印刷
印　　数	0001—5000
定　　价	180.00 元 （上、中、下）

كىرىش سۆز

ئۇيغۇر مىللىتى جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئەمگەكچان، باتۇر ۋە ئەقىل ـ پاراسەتلىك ئۇيغۇر خەلقى ئۆلىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ناھايىتى زور تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇرلار شامان دىنى، بۇددا دىنى، مانى دىنى، ئاتەش دىنى، نېستورىيان دىنى، ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلىپ ھەمدە ئورخۇن ـ يېنىسەي يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، بىراخما يېزىقى، مانى يېزىقى، سوغد يېزىقى، ئەرەب يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنى قوللىنىپ، قوبۇلچان ۋە ھەزىمچان خۇسۇسىيەتكە ئىگە پارلاق مەدەنىيەتنى ياراتقان. ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ئۇ، ئۇزاق تەرەققىيات داۋامىدا خەنزۇ تىلى، سانسكرىت تىلى، ساك تىلى، توخرى تىلى، سوغد تىلى، ئەرەب تىلى، پارس تىلى، موڭغۇل تىلى، رۇس تىلى بىلەن ئۇچرىشىپ، باشقا تىللارغا تەسىرىنى سىڭدۈرۈش بىلەن بىللە، ئۆزىنى تەدرىجىي بېيىتقان ۋە تاكامۇللاشتۇرغان، شۇنداقلا پەلسەپە، دىن، تارىخ، تىل ـ ئەدەبىيات، تېبابەتچىلىك، سەنئەت، ئېتىكا، ئاستىرونومىيە قاتارلىق ساھەلەرگە ئائىت مول ۋە رەڭگارەڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قالدۇرغان.

تىل ــ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى ۋە تەپەككۇر قورالى، تىل ــ مىللەتنىڭ مۇھىم بەلگىسى ۋە مۇھىم مەدەنىيەت بايلىقى. ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ئەنە شۇنداق فۇنكسىيەسىنى جارى قىلدۇرۇپ، قەدىمكى تۈركىي تىللار دەۋرى، ئورخۇن ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، ئىدىقۇت ــ خاقانىيە ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرى دېگەندەك تەرەققىيات باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كىرگەن. بىز ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، شىنجاڭنىڭ ھالقىما تەرەققىياتى ۋە ئەبەدىي ئەمىلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن زور ئىقتىسادىي كۈچ ھازىرلاش بىلەن بىللە، مىللەتلەرنىڭ ھاياتىي كۈچى، ئۇيۇشۇشچانلىقى ۋە ئىجادچانلىقنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولغان مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى، جۈملىدىن تىل بايلىقلىرىنى چوڭقۇر قېزىشىمىز كېرەك.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى 19 ــ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ــ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپ تەتقىق قىلىنىپ، تىل ئەمەلىيىتى ئاساسىدا نەزەرىيە سىستېمىسىغا سېلىندى، بىرنەچچە قېتىم قېلىپلاشتۇرۇلدى. بۇگۈنگە قەدەر غوجىئەھمەت سەيدىۋاقاسوف، خەمىت تۆمۇر، ئىبراھىم مۇتىئى، ئىمىن تۇرسۇن، مىرسۇلتان ئوسمانوف، تۇردى ئەھمەد، نەسرۇللا يولبۇلدى، ئەنسەردىن مۇسا قاتارلىق پېشقەدەم تىلشۇناسلىرىمىز ھەم يېڭى بىر ئەۋلاد تىلچىلىرىمىزنىڭ كىشىنى سۆيۈندۈرىدىغان نۇرغۇن تەتقىقات نەتىجىلىرى مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى سەۋىيە ۋە مېتودىكا جەھەتتە دۇنيا تىلشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا تولۇق ماسلىشىپ كەتكىنى يوق. ئۇيغۇر تىل ــ يېزىق تارىخى، تىلشۇناسلىق تارىخى، ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ ئېتىمولوگىيەسى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىستىلىستىكىسى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت ــ شېۋىلىرى قاتارلىق ساھەلەردىكى يەنە بىرمۇنچە خىزمەتلەر تېخى قولغا

ئېلىنمىدى ياكى تولۇق ئىشلەنمىدى. بۇ، تىل - يېزىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى خادىملىرىمىزنىڭ شىنجاڭنىڭ ھالقىما تەرەققىياتىغا ماس ھالدا تېخىمۇ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، تىل - يېزىق خىزمىتىنى زامانغا لايىقلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق بۇ كىتاب ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىكى بىر يېڭى نەتىجە، بۇنىڭغا پېشقەدەم ۋە ياش تىلشۇناسلىرىمىزنىڭ ئۇزاق يىللىق ئەقلىي ئەمگەكلىرى سىڭگەن. مەن بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن تىلشۇناسلىرىمىزنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن ۋە بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ھەم تەرەققىياتىدا ئىجابىي رول ئوينىشىنى چىن كۆڭلۈمدىن ئۈمىد قىلىمەن.

نەشرىياتتىن

ئۇيغۇر تىلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە گۈزەل تىل. ئۇ ئۇزاق ئەسىرلىك تەرەققىيات داۋامىدا قەدىمكى تۈركىي تىللار دەۋرى، ئورخۇن ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، ئىدىقۇت ـ خاقانىيە ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەۋرىنى بېسىپ ئۆتكەن. بۇ جەريانىدا ئۇيغۇر تىلى ئورخۇن ـ يېنىسەي يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، بىراخما يېزىقى، مانى يېزىقى، سوغد يېزىقى، ئەرەب يېزىقى قاتارلىق يېزىقلار بىلەن خاتىرىلەنگەن (بەزى يېزىقلار ئومۇمىيۈزلۈك، بەزى يېزىقلار قىسمەن قوللىنىلغان)، شۇنداقلا خەنزۇ تىلى، سانسكرىت تىلى، ساك تىلى، تۇخار تىلى، سوغد تىلى، ئەرەب تىلى، پارس تىلى، موڭغۇل تىلى قاتارلىق نۇرغۇن تىللار بىلەن ئۇچرىشىپ ھەم بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇزۇكسىز مۇكەممەللەشكەن ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە كىرگەن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپىدىن باشلاپ ئاۋۋال چەت ئەللىك ئالىملار، ئاندىن ئېلىمىز ئالىملىرى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان. بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسەن ئەنئەنىۋى تىلشۇناسلىق بويىچە، قوشۇمچە قۇرۇلمىچىلىق تىلشۇناسلىقى، ئايلاندۇرما ـ تۇغدۇرما تىلشۇناسلىقى قاتارلىق نەزەرىيەلەر بويىچە تەتقىق قىلىنىپ، خېلى سىستېمىلىق تەسۋىرلەنگەن ھەم ئايشەم شەمىيېۋا، ئەمىر نەجىپ، غوجىئەھمەد سەيدىۋاقاسوف، ئىبراھىم مۇتىئى، ئىمىن تۇرسۇن، خەمىت تۆمۇر، مىرسۇلتان ئوسمانوف، تۇردى ئەھمەد،

نەسرۇللا يولبۇلدى، ئەنسەردىن مۇسا قاتارلىق پېشقەدەم تىلشۇ-ناسلىرىمىز ۋە يېڭى بىر ئەۋلاد تىلچىلىرىمىزنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەرگە، مېتودلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەسەرلىرى مەيدانغا كېلىپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقىنى مەملىكىتىمىز تىلشۇناسلىقى ۋە دۇنيا تىلشۇناسلىقى بىلەن ماس قەدەمدە ئىلگىرىلىدى دېيەلمەيمىز. بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسىدە نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر بولدى. بۇ ئۆزگىرىشلەر تىل ئالاقىسىنىڭ شەكىللىرىدە، ئۇيغۇر تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ ئۆچرىشىش ئەندىزىلىرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ تىل پوزىتسىيەسىدە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىقتىدارى قاتارلىق جەھەتلەردە گەۋدىلىك ئىپادىلەندى. پەقەت ئۇيغۇر تىلى بىلەن باشقا تىللارنىڭ ئۆچرەشىشىنى مىسالغا ئالساق، ئۇنىڭ شەكىللىرىنىڭ كۆپ خىللىشىپ، تەبىئىي ئۆچرىشىش ۋە غەيرىي تەبىئىي ئۆچرىشىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلدى؛ ئۇنىڭ دائىرىسى كېڭىيىپ، قىسمەن ئۆچرىشىشتىن ئومۇمىيۈزلۈك ئۆچرىشىشقا، بىر تىل بىلەن ئۆچرىشىشتىن كۆپ تىل بىلەن ئۆچرىشىشقا يۈزلەندى؛ ئۇنىڭ دەرىجىسى چوڭقۇرلىشىپ، يۈزەكى ئۆچرىشىشتىن چوڭقۇر قاتلامدىكى ئۆچرىشىشقا يۈزلەندى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا تىللار بىلەن ئۆچرىشىشىدىكى بۇنداق ئۆزگىرىشلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئالاقىسىنىڭ ئەندىزىلىرىنى ئۆزگەرتىپ ۋە تىل توسالغۇلىرىنى يېڭىپ، باشقا تىللارنى ئاسانراق ئىگىلىشىگە بەزى ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىش بىلەن بىللە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ئىقتىدارىنىڭ ئۆزگىرىشىگىمۇ قىسمەن سەۋەب بولدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنىڭ سەۋىيەسى بىلەن بىر قىسىم شەھەر ئاھالىسىنىڭ تىل پوزىتسىيەسى ۋە تىل سەۋىيەسى بىردەك بولالمىدى. بۇ ھال مەزمۇن دائىرىسى كەڭرەك، چۈشىنىش قولايلىقراق بولغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» كىتابىنىڭ تۈزۈلۈشىنى تەقەززا قىلدى. مۇشۇ ئېھتىياج ۋە تەلەپكە ئاسا-

سەن، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىكى يېڭى نەتىجىلەرنى ئىمكانقەدەر تولۇق ئەكس ئەتكۈزۈش ۋە ئۇلارنى ئىمكانقەدەر ئاممىباب تىل بىلەن چۈشەندۈرۈش پىرىنسىپى بويىچە قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب تۈزۈپ چىقىلدى. لېكىن، ھەرقانداق بىر تىل مۇئەييەن بىر تىلشۇناسلىق نەزەريەسى ئاساسىدا تەسۋىرلىنىدىغانلىقى، ھەرقانداق بىر نەزەريە سىستېمىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئاتالغۇ-لىرى ھەم ئۇقۇم چۈشەنچىلىرى بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، كەسپىي ئاتالغۇلارنى پۈتۈنلەي «ئاممىبابلاشتۇرۇش»قا ئىمكان بولمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئاممىبابلىق» بۇ كىتابنىڭ تۈزۈلۈشىدىكى مۇھىم پىرىنسىپلارنىڭ بىرى بولغاچقا، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا ئائىت ئىلمىي ئەمگەكلەردىن خېلى كەڭ دائىرىدە پايدىلىنىلغان بولسىمۇ، بىر قىسىم يېڭى تىلشۇناسلىق نەزەريەلىرى ۋە مېتودلىرىنىڭ بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلۈشىمۇ چەكلىمىگە ئۇچرىدى. مانا مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ كىتاب يەنىلا ئەنئەنىۋى تىلشۇناسلىق ئاساسىدا تۈزۈلدى.

بۇ كىتابنىڭ باش مۇھەررىرلىكىنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى ئارسلان ئابدۇللا ئۆز ئۈستىگە ئالدى. پروفېسسور ئارسلان ئابدۇللا كىتابنىڭ لايىھەسىنى تۈزۈش، ئومۇمىي قۇرۇلمىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، كىتابتا قوللىنىلغان ئاتالغۇلار ۋە كىتابنىڭ ئۇسلۇبىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەم كىتابنى بېكىتىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. كىتابنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە سىنتاكسىس قىسمىنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى يارى ئەبەيدۇللا تۈزدى؛ مۇقەددىمە، يېزىق ۋە مورفولوگىيە قىسمىنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى، دوكتور ئابدۇرېھىم راخمان تۈزدى. بۇ كىتابنى تۈزۈش جەريانىدا، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى تۇغرىسىدا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئېلان قىلىنغان يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلاندۇق. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ ئىلمىي

ئەگەكلەرنىڭ ئىگىلىرىگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

كىتابنىڭ ھەجمى بىرقەدەر چوڭ بولسىمۇ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تۈزۈلگەچكە، بەزى خاتالىقلار ۋە ھەر خىل يېتەرسىزلىكلەر كۆرۈلۈشى مۇمكىن. بولۇپمۇ ئاپتورلارنىڭ تىل پاكىتلىرىنى تەسۋىرلىشىدىكى ئۇسلۇبى، ئۆزگىچىلىكلىرىنى تامامەن بىر ئىزغا كەلتۈرەلىگەن بولۇشىمىز ناتايىن. شۇڭا، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ۋە كەسىپداشلارنىڭ ياخشى تەكلىپ ۋە تەنقىدىي پىكىرلەرنى بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز.

ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلغان ۋە قىلىۋاتقان بىر قىسىم ئۇيغۇر ئالىملار

مەھمۇد كاشغەرىي

ئۇلۇغ ئالىم، دۇنيا سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىسى، بۇيۇك تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي مىلادىيە 1008 ـ يىلى قەشقەر توققۇزاق ناھىيەسىنىڭ ئوپال يېزىسىدىكى ئازىق كەنتىدە تۇغۇلۇپ، مىلادىيە 1105 ـ يىلى ئۆز يۇرتى قەشقەر ئوپالدا ۋاپات بولغان. مەھمۇد كاشغەرىي ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇركىي خەلقلەرنىڭ تىلىنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئالەمشۇمۇل كاتتا ئەسەر «دىۋانۇ لۇغاتىت ـ تۈرك» («تۈركىي تىللار دىۋانى»)نى يېزىپ چىققان.

مەھمۇد كاشغەرىي خاقانىيە تىلىنى، شۇنداقلا ئوغۇز، قىپچاق، ئارغۇ قاتارلىق خەلقلەرنىڭ شېۋىلىرىنى فونېتىكا، مورفولوگىيە جەھەتتىن تەسۋىرلەپ ھەم سىلىشتۇرۇپ، سۆزلەر-دىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتى تىللارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاشنىڭ زۆرۈر شەرتى، لېكىن ئۇ، تۇغقاندىن چىلىق مۇناسىۋەتنىڭ يېتەرلىك شەرتى ئەمەس دېگەن كۆز قاراشنى تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغان تىلشۇناس. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ بىرىنچى نۇسخىسىنى تەخمىنەن مىلادىيە 1072 ـــ 1074 ـ يىللىرى يېزىپ بولۇپ، مىلادىيە 1075 ـ يىلىدا قايتا تولۇقلاپ چىققان ۋە ئابباسىي خەلىپىلىرىنىڭ يىگىرمە يەتتىنچىسى بولغان ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللاغا تەقدىم قىلغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا 7500دىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز ۋە ئىبارە) كىرگۈ-

زۇلگەن بولۇپ، سۆزلەملەر تەركىبىدىكى ھەرپلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى ئاساس قىلغان ئەرەبچە ھىجا ئۇسۇلى بويىچە تىزىلغان.

«تۇركىي تىللار دىۋانى»غا يەنە تۇرلۈك تېمىدىكى ئەدەبىي پارچىلار، ھېكمەتلىك سۆزلەر، ماقال - تەمسىللەر كىرگۈزۈلگەن.

قىسقىسى، مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى»نامىلىق بۇيۇك ئەسىرى ئارقىلىق خاقانىيە تىلى ۋە شۇ دەۋردىكى تۇركىي قوۋملەرنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى ۋە تارىخىدىن ئەتراپلىق مەلۇمات بەرگەن مەشھۇر تىلشۇناس ھەم لۇغەتشۇناستۇر.

ئەلىشىر نەۋائىي

ئەلىشىر نەۋائىي 1441 - يىلى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى (ھىجرىيە 844 - يىلى رامىزاننىڭ 7 - كۈنى) خۇراسان مەملىكىتى (ھازىرقى ئىرانىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۆلكە)نىڭ مەركىزى ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ 1470 - يىلى ھۈسەين بايقارانىڭ ئوردىسىدا مۇھۇردارلىقتا تەينىلەنگەن، 1472 - يىلى ۋەزىرلىككە ئۆستۈرۈلگەن، 1477 - يىلى ۋەزىرلىكتىن ئىستېپا بەرگەن. نەۋائىي بىر ئۆمۈر ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، «پەرھاد - شېرىن» قاتارلىق 30 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. 1501 - يىلى 1 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ھىرات شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

ئەلىشىر نەۋائىي ياشىغان دەۋردە زىيالىيلار ئارىسىدا ئەرەب تىلى — جەنىنەت تىلى، پارس تىلى — سەلتەنەت تىلى، تۇرك تىلى — جامائەت (ئاۋام) تىلى دېگەندەك قاراشلار مەۋجۇت بولغاچقا، زىيالىيلارنىڭ ئەرەب - پارس تىلىغا قارىغۇلارچە چوقۇنۇش ئىدىيەسى بارا - بارا ئەۋجگە چىققان. ئەلىشىر نەۋائىي

ئۆز ئانا تىلىنى قوغداش ۋە ئۇنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى نامايان قىلىش مەقسىتىدە بۇيۇك ئەسەر «مۇھاكىمەتۇل ـ لۇغەتەين» (ئىككى تىل مۇھاكىمىسى)نى يېزىپ چىققان ۋە بۇ ئارقىلىق تۈركي تىللاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىدىمۇ نادىر شېئىرىي ئەسەر يازغىلى بولىدىغانلىقىنى دەلىللىگەن ھەم ئانا تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ئىبراھىم مۇتىئى

تۆھپىكار مائارىپچى، مەشھۇر تىلشۇناس، ئەدەبىي تەرجىمان ھەم پىشقان نەشرىياتچى ئىبراھىم مۇتىئى (1920 ــ 2010) تۇرپان شەھىرىدە كاسىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۇرۇمچى تاتارلار مەكتىپى، تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان. شىنجاڭ ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن، مەركىزىي مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى، ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن.

ئىبراھىم مۇتىئى ئېلىمىزدە تۇنجى بولۇپ «ئۇيغۇر تىلى سەرفى (مورفولوگىيەسى)»، «ئۇيغۇر تىلى نەھۋى (سىنتاكسىسى)»، «ئۇيغۇرتىلى ئەدەبىيات قائىدىلىرى (ئىستىلىستىكىسى)»، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاددىي ئىملا قائىدىسى» قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تۈزگەن. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، «تۈركي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەشرىنى تەييارلاشقا قاتناشقان، «تۈركي تىللار دىۋانى»، «مايترى سىمىت»كە ئوخشاش نادىر كىلاسسىك ئەسەر ـ لەرنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىنى ئىشلىگەن. «مەملىكىتىمىز ـ دىكى تۈركي تىللار ۋە بۇ ھەقتىكى ئىلمىي تەتقىقات»، «تۈركي تىللار تەتقىقاتىدا ئالدىمىزدا تۇرغان ۋەزىپىلەر»، «تۈركي تىللار دىۋانى»دا ئاساس قىلىنغان ئەدەبىي تىل ــ خاقانىيە تىلى

ھەققىدە»، «چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تەرەققىياتىدا تۇتقان ئورنى»، «قەدىمكى يېپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئۇچ مۇھىم مىللەت ۋە ئۇلارنىڭ تىلى» قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ «ئىبراھىم مۇتەئى ئىلمىي ماقالىلىرى» ناملىق كىتابى نەشر قىلىنىپ، ئۇيغۇر تىلى ساھەسىدە زور تەسىر قوزغىغان.

ئىمىن تۇرسۇن

تونۇلغان ئەدىب، شائىر، تىلشۇناس ھەم تەرجىمان، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقىنىڭ ئۆلىنى سالغۇچىلاردىن بىرى، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى تەتقىقاتچىسى ئىمىن تۇرسۇن (1924 — 2011) ئۈرۈمچى شەھىرىدە قول ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۈرۈمچى 1 ـ گىمنازىيەسىدە ئوقۇغان. ئىلگىرى ـ كېيىن كېرىيە ناھىيەلىك ھۆكۈمەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن.

ئۇ 1950 ـ يىللاردىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا كىرىشكەن. 1952 ـ يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇيۇشتۇرغان ئۇيغۇر تىلى ئىملاسىنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىگە قاتناشقان. 1954 ـ يىلى شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلىش ھەيئىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى بولغان ۋە ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدىكى «ئې، ئى، ي» فونېمىلىرىنى ئوخشاش بولمىغان ئۇچ ھەرپ (بەلگە) بىلەن ئىپادىلەش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ خەنزۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىشى ئۈچۈن «ئۇيغۇر تىلى دەرسلىكى»نى تۈزگەن. 1956 ـ يىلى جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلىرىنىڭ تىلىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان؛ 1957 ـ يىلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈنجى «ئىملا سۆزلۈكى»نى تۈزۈشكە قاتناشقان. 1980 ـ يىلدىن باشلاپ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ھازىر

قى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يەشمىسىنى تەييارلاش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇ 80 ـ يىللاردىن باشلاپ «خاقانىيە تىلى ۋە خوتەن شېۋىسى»، «ھۇن ـ ئۇيغۇرلارنىڭ تىل تۇغقانچىلىقى» قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان.

رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا

تىلشۇناش، مائارىپچى رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا (1924 ــ 1997) تۇرپاندا تۇغۇلغان. 1940 ـ يىلى «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى ئاچقان مۇخبىرلار كۇرسىدا ئوقۇغان. 1942 ـ يىلىدىن 1986 ـ يىلىغىچە «شىنجاڭ گېزىتى»، شىنجاڭ ئۆلكىلىك كادىرلار مەكتىپى، شىنجاڭ تىل ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن.

رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىستىلىستىكىسى ۋە لېكسىكىسى بويىچە مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. «بىر قىسىم يەر ناملىرىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدە»، «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى تەتقىقاتىدىكى بەزى مەسىلىلەر» قاتارلىق 20 نەچچە پارچە ماقالىنى ئېلان قىلغان؛ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ فىرازېئولوگىيەلىك بىرىكمىلەر لۇغىتى»، «ئۇيغۇر تىلى ئىستېمىلىستىكىسىدىن ساۋات» قاتارلىق كىتابلارنى تۈزگەن.

ئابدۇسالام ئابباس

پېشقەدەم تەرجىمان، تىلشۇناس ئابدۇسالام ئابباس (1925 ــ 2006) ھازىرقى قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قاراقول شەھىرىدە مۇھاجىر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىنى ئوقۇغان. ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ھۆكۈمەت، سابىق شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ نازارىتى، سابىق شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ

يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن.

ئابدۇسالام ئابباسنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنى قېلىپلاشتۇرۇش، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش جەھەتتىكى تۆھپىسى ئالاھىدە گەۋدىلىك. ئۇ «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى» دېگەن كىتابنى تەرجىمە قىلغان، «ئۇيغۇر تىلى فىرازېئولوگىيەسىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنداش سۆز - ئىبارىلەر لۇغىتى»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش سۆزلەر لۇغىتى»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەر لۇغىتى» قاتارلىق لۇغەتلەرنى تۈزگەن؛ ئۇ يەنە «ئۇيغۇر تىلى فىرازېئولوگىيەسى — تۈراقلىق ئىبارىلەر»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاتالغۇلار مەسىلىسى»، «تىنىش بەلگىلىرىنى قوبۇش يوسۇنى» قاتارلىق ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان.

تۇردى ئەھمەد

تىلشۇناس، تۆھپىكار مائارىپچى تۇردى ئەھمەد (1928 —) قاراشەھەر ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. شىنجاڭ ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك كادىرلار مەكتىپى ۋە مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇغان. 1959 - يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭ تىل ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتۇش ھەم تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان.

ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىلمىي ئەمگەكلىرى ئالىي مەكتەپ ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى ساھەسىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇ كۆپ قېتىم ئۇيغۇر تىلى بويىچە تىل تەكشۈرۈشكە قاتناشقان ۋە كۆپلىگەن ئاسپىرانتلارنى يېتەكلەپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكت رايونلىرىدا ھەم ئېلىمىزدىكى يۇغۇر، تۇۋا، سالار قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر جايلاشقان رايونلاردا ئەمەلىي تەكشۈرۈش

ئېلىپ بارغان ۋە بۇ ساھەدە نۇرغۇن ئەھمىيەتلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. ئۇ ئالىي مەكتەپتە ئاساسلىقى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «چاغاتاي تىلى»، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى»، «ئېلىمىزدىكى تۈركىي تىللارنىڭ سېلىشتۇرما گىرامماتىكىسى» قاتارلىق ئون نەچچە خىل دەرسنى ئوتكەن ۋە بۇ دەرسلىكلەرنى ئوزى تۈزگەن. ئۇ يەنە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكولوگىيەسى، مورفولوگىيەسى ۋە سىنتاكسىس قىسمىدا ھەل بولماي كېلىۋاتقان مەسىلىلەر ھەمدە ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسى ۋە سېمانتىكىسىغا دائىر مەسىلىلەر ئوستىدە بىر قەدەر سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر تىلى» (ئىككى قىسىم)، «ئۇيغۇر تىلى دەرسلىكى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (باشقىلار بىلەن بىرلىكتە تۈزگەن) قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. «ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى ھەققىدە» قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلىرى ئېلان قىلىنغان.

مىرسۇلتان ئوسمانوف

تۇھپىكار ئوقۇتقۇچى، ئالىملىق تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف (1929 ــ) ھازىرقى قازاقىستاننىڭ ياركەنت شەھىرىگە قاراشلىق ئاقكەنت يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1932 ـ يىلى غۇلجا ناھىيەسىگە كۇچۇپ كېلىپ، غۇلجا گىمنازىيەسىدە ئوقۇغان.

ئۇ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى تەتقىقاتىغا زور تۇھپىلەرنى قوشقان. ئۇ ئىلمىي تەتقىقات بىلەن دالا تەكشۈرۈشنىڭ بىرلىكىدە باشتىن ـ ئاخىر چىڭ تۇرغان، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ خوتەن، قەشقەر، لوپنۇر، ئاقسۇ، قۇمۇل، ئالتاي، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئۇزاق مەزگىل دالا تەكشۈرۈشى ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىنىڭ پەرقىنى ئايرىپ چىققان. ئۇ شۇ ئاساستا «قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ پاخپۇ شېۋىسى

توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىنى يېزىپ چىققان. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (نەسرۇللا يولبۇلدى بىلەن)، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىيالېكتى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر دىيالېكتى» (خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە) قاتارلىق ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتىغا ئائىت كىتابلارنى يازغان. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەر توغرىسىدا»، «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز» (خەمىت تۆمۇر بىلەن بىرلىكتە)، «قۇتادغۇبلىك»تە ئىپادە قىلىنغان ئەدەبىي تىل توغرىسىدا» (خەمىت تۆمۇر، ئامىنە غاپپار بىلەن بىرلىكتە) قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلىرى مەملىكەت ئىچىدىكى نوپۇزلۇق ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان. ئۇ يەنە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تاۋۇشلىرىنىڭ ئاكۇستىكىلىق تەتقىقاتى» قاتارلىق كىتابلارنى تۈزگەن ۋە تۈزۈشكە قاتناشقان. ئۇ يەنە بۇيۇك ئەسەر «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى نەشرگە تەييارلاش ۋە نەشر قىلىشقا، ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مازىرىنى ئېنىقلاشقا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان.

غەنىزات غەيۇرانى

لۇغەتشۇناس، شائىر غەنىزات غەيۇرانى (1930 ــ 2007) كەلپىن ناھىيەسىدە مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن، شىنجاڭ دارىلفۇنۇندا ئوقۇغان. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن.

غەنىزات غەيۇرانى ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن «ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» (فونېتىكا، مورفولوگىيە قىسمى)نى تۈزگەن.

«ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى ۋە ئىملا لۇغىتى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى»نى ئىشلەشكە قاتناشقان. «ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇپ سۆزلەرنىڭ ئىملاسى»، «تۇركىي تىللار دىئالېكتىدىكى سۆزلەرنىڭ بوغۇم شەكىللىرى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ بوغۇم شەكىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەر توغرىسىدا» قاتارلىق 20 نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

نەسرۇللا يولبۇلدى

ماۋارىپ سېپىدىكى تۆھپىكار باغۋەن، تىلشۇناس نەسرۇللا يولبۇلدى (1930 ــ) ئاتۇش شەھىرىدە تۇغۇلغان. شىخۇ بازارلىق ئوغۇللار مەكتىپى، چۆچەك گىمنازىيەسى، سابىق شىنجاڭ ئۇلكىلىك كادىرلار مەكتىپىدە ئوقۇغان.

نەسرۇللا يولبۇلدى ئالىي مەكتەپتە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى»، «تۇركىي تىللار تىلشۇناسلىقى» قاتارلىق ئون نەچچە تۈرلۈك دەرس ئۆتكەن. ئۇ ئاتاقلىق تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئەنسەردىن مۇسا، تۇردى ئەھمەدلەر بىلەن بىرلىكتە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەرسلىكىنى تۈزگەن. «تىلشۇناسلىققا مۇقەددىمە»، «تىلشۇناسلىقتىن ئاساسىي بىلىملەر»، «جۇڭگودىكى تۇركىي تىللار» (مۇھەببەت قاسىم بىلەن بىرلىكتە) قاتارلىق ئون نەچچە كىتابنى يازغان ھەمدە ئىشلەشكە قاتناشقان. «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىملىق ۋە تەقلىد سۆزلەر ھەققىدە»، «مەھمۇد كاشغەرىي ــ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ بوۋىسى»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلەر ھەققىدە» قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

خەمىت تۆمۇر

تۆھپىكار ماۋارىپچى، ئاتاقلىق تىلشۇناس خەمىت تۆمۇر (1931 ــ 2006) تۇرپاننىڭ قاراغوجا يېزىسىدا تۇغۇلغان. سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك تىل مەكتىپىدە ئوقۇغان. مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن.

خەمىت تۆمۇر «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى توغرىسىدا» قاتارلىق نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلەرنى يازغان. ئۇنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى (مورفولوگىيە)» ناملىق كىتابى نەشر قىلىنغان. ئۇ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى»نىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆستىگە ئالغان. ئۇ يەنە ئابدۇرەئوپ پولات بىلەن بىرلىكتە «چاغاتاي تىلى» ناملىق كىتابنى تۈزگەن. خەمىت تۆمۇر يەنە باشقىلار بىلەن بىرلىكتە «تەۋارىخىي مۇسىقىيىۋن»، «ئەتەبەتۈلھەقايىق»، «مۇھاكىمەتۈل ـ لۇغەتەيىن» قاتارلىق ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلىغان. ئۇنىڭ مىرسۇلتان ئوسمانوف بىلەن بىرلىكتە يازغان «بىزنىڭ چاغاتاي تىلى تۇغرىسىدا قاراشلىرىمىز» ناملىق ماقالىسىدە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتىكى نۇرغۇن يېڭى مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئامىنە غاپپار

ئاتاقلىق تىلشۇناس، تىل ـ يېزىق سېپىدىكى تۆھپىكار ئۇستاز ئامىنە غاپپار (1933 ــ) ئۇرۇمچى شەھىرىدە قول ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. سابىق مەركىزىي مىللەتلەر

ئىنستىتۇتى، ئاپتونوم رايونلۇق تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن. ئۇ ھازىر جۇڭگو تۈركىي تىللار ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى - مەدەنىيىتىنى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى.

ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشقا دائىر تەتقىقات نەتىجىسى ۋە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى جەھەتتىكى تەتقىقاتى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق 1984 - يىلى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى» نىڭ دەسلەپكى لايىھەسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ جەريانىدا «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى»نىڭ تۈزىتىلىپ تولۇقلانغان يېڭى نۇسخىسىنى ئىشلەشكە مۇئاۋىن باش تۈزگۈچى سۈپىتىدە قاتناشقان. ئۇنىڭدىن باشقا، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى لۇغىتى» ئۈچۈن بىرقانچە مىڭ شېئىر سۆزلۈكىنى يېغىپ توپلىغان. «فونېتىكىدىن قىسقىچە ساۋات»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى لايىھەسى» (كوللېكتىپ)، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى»قاتارلىق ئون نەچچە پارچە مەخسۇس ئەسەرنى يازغان ۋە يېزىشقا قاتناشقان.

ئابلىز ياقۇپ

تىلشۇناس ھەم لۇغەتشۇناس ئابلىز ياقۇپ (1934 — 2010) تۇرپاندا تۇغۇلغان. سابىق شىنجاڭ ئىنستىتۇتى، «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى، ش ئۇ ئا ر ئاپتونوم رايونلۇق تىل - يېزىق كومىتېتى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن.

ئۇ «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى»نى تۈزۈشكە ۋە

«ئۇيغۇرچە ئىملا سۆزلۈكى (سىناق نۇسخا)»، «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى»نى ئىشلەش. كە قاتناشقان. «ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى e ۋە i تاۋۇشلىرى هەققىدە»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى e تاۋۇشى هەققىدە»، «ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنگارمونىزم قائىدىسى»، «خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى توغرىسىدا» قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان. ئۇ «خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت»، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاهلىق لۇغىتى»نىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشىغا، ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىگە نۇرغۇن تۆهپىلەرنى قوشقان. ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «بوغدا» ئۇيغۇرچە ، قازاقچە، قىرغىزچە، خەنزۇچە، ئىنگلىزچە، رۇسچە، ئەرەبچە كۆپ يېزىقلىق مەتبەئە سىستېمىسى ۋە ئىشخانىلارنى ئاپتو ماتلاشتۇرۇش سىستېمىسى ئىشلەنگەن. بۇ جەريانىدا ئۇ «بېيىدا فاكىجىك» مەتبەئە سىستېمىسىغا ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز يېزىق لىرىنى كىرگۈزۈشكە بۇاستە قاتناشقان. ئۇ يەنە 1992 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق هۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇ رۇقى بىلەن شىبە ۋە مانجۇ يېزىقلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش بويىچە «بوغدا» يېنىك مەتبەئە سىستېمىسى ۋە ئىشخانىلارنى ئاپتوماتلاشتۇرۇش سىستېمىسىنى ئىشلەشكە يېتەكچىلىك قىلىپ تاماملىغان.

ئەنسەردىن مۇسا

پېشقەدەم ماۋارىپچى، تىلشۇناس ئەنسەردىن مۇسا (1935 ــ) غۇلجا ناهىيەسىنىڭ دۆڭمازار بازىرى ئارا مەهەللىسىدە تۇغۇل غان. شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق هۆكۈمىتى كادىرلار مەكتىپى، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغان. شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق هۆكۈمىتى كادىرلار مەكتىپى، شىنجاڭ تىل ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى،

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلەگەن. شىنجاڭ تىل ئىلمىي جەمئىيىتى، جۇڭگو تۈركىي تىللار تەتقىقاتى جەمئىيىتى، جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ـ مەدەنىيىتى تەتقىقاتى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولغان.

ئەنسەردىن مۇسا ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان مەزگىلىدە ئاساسلىقى «ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى»، «ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «تىلشۇناسلىققا مۇقەددىمە»، «فورمال لوگىكا» قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكەن. ئۇ تۈردى ئەھمەد، نەسرۇللا يولبۇلدىلار بىلەن بىرلىكتە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تۈزگەن. ئۇ يەنە «فورمال لوگىكا»، «فورمال لوگىكا كۆنۈكمە يېشىملىرى»، «يېزىقچىلىق ۋە تاپشۇرۇق ماقالىلىرىنى باھالاپ ئۆزگەرتىش»، «تىلشۇناسلىق ۋە ھازىرقى زامان پەنلىرى» قاتارلىق كىتابلارنى خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان. ئەنسەردىن مۇسا يەنە «ئۇيغۇر تىلىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە قېلىپلاشتۇرۇش مەسىلىسى توغرىسىدا» قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا زور تۆھپە قوشقان.

رازاق مەتنىياز

تۆھپىكار ماۋارىپچى، تىلشۇناس رازاق مەتنىياز (1943 ــ) توقسۇن ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان. ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن كېيىن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچى بولغان. ئۇ جۇڭگو تۈركىي تىللار ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى قاتارلىق ئىجتىمائىي ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

ئۇ «ئۇيغۇر تىلىدىن ئاساس»، «ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى»، «ئۇيغۇر تىلى ئاڭلاش، سۆزلەش دەرسى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكا تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگى ـ

يەسى»، «تۈركىي تىللار يازما يادىكارلىقلار لېكسىكا تەتقىقاتى» قاتارلىق دەرسلەرنى تۈزگەن ۋە ئۆتكەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى»- نىڭ قۇرۇلمىسى توغرىسىدا»، «مورفېما ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» قاتارلىق 20 نەچچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان.

خالىق نىياز

تۆھپىكار مائارىپچى، تىلشۇناس خالىق نىياز (1946 — 2004) ئاقسۇدا تۇغۇلغان. بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان. 1981 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى بويىچە ماگىستىرلىق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1982 ـ يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتىدا ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان.

پروفېسسور خالىق نىياز ئۆزىنىڭ ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي ئەمگەكلىرىنى ئومۇمىي تىلشۇناسلىق، جەمئىيەت تىلشۇناسلىقى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تىلىنى ئىككىنچى تىل سۈپىتىدە ئوقۇتۇش جەھەتلىرىگە قاراتقان. ئۇنىڭ بىرىنچى ئاپتورلۇقىدىكى «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى»، «فونېتىكا ۋە تىل تەكشۈرۈش»، «ئۇيغۇر تىلىدىن ئاساس» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. ئۇيغۇر تىلى ۋە تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىغا ئائىت 30 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى دۆلەت ئىچىدىكى نۇقتىلىق ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان.

مۇھەببەت قاسىم

تۆھپىكار مائارىپچى، تىلشۇناس مۇھەببەت قاسىم (1947 ــ)

غۇلجا شەھىرىنىڭ ئۇچەرۋازا مەھەللىسىدە زىيالىي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدا تولۇق كۇرسنى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئاسپىرانتلىقنى ئوقۇغان. ئىلگىرى - كېيىن بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، ئۇرۇمچى ناھىيەسىنىڭ شۇيشىگۇ يېزىسى شۇيشىگۇ ئوتتۇرا مەكتىپى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلەگەن. ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى غەربىي شىمال ئاز سانلىق مىللەتلەر تەتقىقاتى بازىسىنىڭ مەخسۇس تەتقىقاتچىسى، ئاسپىرانتلار يېتەكچىسى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ.

ئۇ تىلشۇناس خالىق نىياز بىلەن بىرلىكتە «ئۇيغۇر تىلىدىن ئاساس»، «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى»، «فونېتىكا ۋە تىل تەكشۈرۈش»، «تىلشۇناسلىققا ئومۇمىي بايان» قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تۈزگەن. «كېلىپ چىقىش مەنبەسى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت سۆزلىرىگە بىر نەزەر»، «ئۇيغۇر تىلى مۇرتۇق شېۋىسىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى» قاتارلىق 50 پارچىدىن ئارتۇق ماقالىسى خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ئېلان قىلىنغان. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت سۆزلىرى توغرىسىدا تەتقىقات»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت - شېۋىلىرى ماتېرىياللىرىنى توپلاش ۋە رەتلەش» قاتارلىق ئون نەچچە تۈرلۈك دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك تەتقىقات تېمىلىرىنى ئىشلىگەن ۋە قاتناشقان. يەنە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت - شېۋىلىرى ماتېرىياللىرىنى توپلاش ۋە رەتلەش»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت - شېۋىلىرى ماتېرىياللىرىدىن ئۆرنەك» لەر ۋە فونېتىكا، لېكسىكا، گىراممانتىكا توغرىسىدا سىلىشتۇرما تەتقىقات» قاتارلىق بىرنەچچە تۈرلۈك تەتقىقات تېمىسىغا رىياسەتچىلىك قىلغان. ئۇنىڭ يەنە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت سۆزلىرى تەتقىقاتى» قاتارلىق ئەسەرلىرى نەشر قىلىنغان.

تۇرسۇن ئايۇپ

تۆھپىكار مائارىپچى، تىلشۇناس تۇرسۇن ئايۇپ (1947 — 2003) قورغاس ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىشلىگەن. ئۇ ئۇيغۇر تىلى ۋە تەرجىمە تەنقىدىگە ئائىتى بىلەن شۇغۇللانغان، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىن تالانما»، «قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىن تالانما»، «ئۇيغۇر يېزىق تىلى تەرەققىيات تارىخى» قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تۈزگەن ھەم شۇ تېمىدا دەرس ئۆتكەن.

تۇرسۇن ئايۇپ «ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى شەيئى، يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە پىرىنسىپلىرى» (خەمىت تۆمۈر بىلەن بىرلىكتە)، «قەشقەر تىلى، تۇغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە»، «ئالتۇن يارۇق»نىڭ يېگىرمە تۆتىنچى بۆلۈكى ئۈستىدە تەتقىقات» قاتارلىق 20 پارچىغا يېقىن ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان. «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى — ئوغۇزنامە» (گېيىك شىمىن بىلەن بىرلىكتە)، «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تالانما» (ئابدۇقەييۇم خوجا، ئىسرائىل يۈسۈپ بىلەن بىرلىكتە) قاتارلىق ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلىغان. ئۇ 1986 ـ يىلى ش ئۇ ئا ر قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە ھەجمى 1 مىليون 500 مىڭ خەتلىك، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا دىنىغا ئائىت يىرىك ئەسەر «ئالتۇن يارۇق»نى مۇھەممەد رېھىم سايىت بىلەن بىرلىكتە مۇقەددىمە، تىرانسكرىپسىيە، تەرجىمە، ئومۇمىي سۆزلۈك ۋە ئىزاھاتىن ئىبارەت بەش قىسىم بويىچە نەشرگە تەييارلىغان.

ئىسرائىل يۇسۇپ

تىلشۇناس ۋە ئارخېئولوگ ئىسرائىل يۇسۇپ (1949 ــ) ئۇرۇمچىدە تۇغۇلغان. سابىق مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ قەدىمكى تۈرك تىلى كەسپىنى پۈتتۈرگەن. ئۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ.

ئىسرائىل يۇسۇپ ئۇزاقتىن بۇيان ئارخېئولوگىيە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە قول يازمىلار تەتقىقاتى، قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تەتقىقاتى قاتارلىق ساھەلەردە «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايترى سىمىت» (1)»، «سەبىئەئى سەيياره»، «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» قاتارلىق چاغاتايچە كىلاسسىك ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلىغان، «غەربىي يۇرت يېمەك ــ ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخى» قاتارلىق كىتابلارنى يازغان. مەملىكىتىمىز ئىچى ــ سىرتىدا «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «بوھايسا جىياگۇرۇسۇترا» ياغاچ باسما نۇسخىسىنىڭ كەمتۈك نۇسخىسى ئۇستىدە تەتقىقات»، «تۇرپاندىن يېڭى تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆججەتلەر»، «قەدىمكى چالغۇ ــ كۆڭخۇ (چەڭ)»، «ش ئۇ ئا ر مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان خەنزۇچە بۇددا نوملىرى»، «شىنجاڭدىن بايقالغان قەدىمكى تىل ــ يېزىقلار»، «ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلاردىن شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئۇن يېمەكلىكلىرىگە نەزەر»، «ش ئۇ ئا ر مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان پۈللاردىن شىنجاڭ تارىخىدىكى پۈللارغا نەزەر» قاتارلىق 80 پارچىدىن ئارتۇق ماقالە ئېلان قىلغان.

مۇھەممەد رېھىم سايىت

تۆھپىكار مائارىپچى، تىلشۇناس، تۈركولوگ مۇھەممەد رېھىم سايىت (1950 ــ) خوتەن لوپ ناھىيەسىنىڭ سامپۇل يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1971 ــ يىلىدىن 1973 ــ يىلىغىچە خوتەن ۋىلايەتلىك

دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇغان ۋە 1976 ـ يىلىغچه لوپ ناهىيەلىك 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپته ئوقۇتقۇچى بولغان. 1976 ـ يىلىدىن باشلاپ مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى مىللەتلەر فاكۇلتېتىدا قەدىمكى تۈرك تىلى كەسپىده ئوقۇغان. 1980 ـ يىلىدىن 1988 ـ يىلىغچه تۈركىيه مارمارا ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ـ تارىخ ۋە جۇغراپىيه ئىنستىتۇتى تۈرك تىل ـ ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىدا ئوقۇپ ماگىستىرلىق ئىلمىي ئۇنۋانىغا، 1990 ـ يىلىدىن 1993 ـ يىلىغچه گوللاندىيه ئۇترېچ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇپ دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.

مۇھەممەد رېھىم سايىت «تۈركىي تىللار تىلشۇناسلىقىدىن ئومۇمىي بايان» (2004 ـ يىلى، خەنزۇچه)، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ‹ئالتۇن يارۇق›» (2002 ـ يىلى، تۈرسۇن ئايۇپ بىلەن بىرلىكته)، «ئالتاي تىلشۇناسلىقىدىن ئومۇمىي بايان» (باشقىلار بىلەن بىرلىكته)، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ تىلى» (ھەمكارلىشىپ يازغان) قاتارلىق 20 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان.

ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى

تۇھپىكار ماۋارىپچى، تىلشۇناس ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى (1950 ـــ) قەشقەر شەھىرى يۇمىلاقشەھەر كۆلبېشى مەھەللىسىده ئوقۇتقۇچى ئائىلىسىده تۇغۇلغان. مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان. 1978 ـ يىلىدىن 1982 ـ يىلىغچه بېيجىڭ چەت ئەل تىللىرى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەرەب تىلى فاكۇلتېتىدا ئەرەب تىلى ئۆگەنگەن. 1986 ـ يىلىدىن 1988 ـ يىلىغچه بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا پارس تىلى ئۆگەنگەن. 1996 ـ يىلىدىن 1997 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچه مىسىر ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا «ئوسۇلۇددىن» ئىسلام دىنىنىڭ ئۇل

ئاساسلىرى) ئىلمى بويىچە بىلىم ئاشۇرغان. 1997 ـ يىلىدىن 2002 ـ يىلىغىچە تۈركىيە ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ـ تارىخ ۋە جۇغراپىيە ئىنستىتۇتى بۆگۈنكى زامان تۈرك شېۋىلىرى ۋە ئەدەبىياتلىرى فاكۇلتېتىدا ئوقۇپ دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن.

ئابدۇرەئوپ پولات تەكلىماكانى ھازىرغىچە «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر» (1993 ـ يىلى)، «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى» (1995 ـ يىلى)، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان» (2004 ـ يىلى)، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى» (2007 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

لېتىپ توختى

تۆھپىكار ماگارىپچى، تىلشۇناس لېتىپ توختى (1953 ــ) توقسۇن ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. 1975 ـ يىلى سابىق مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنى پۈتكۈزۈپ، شۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1982 ـ يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى كەسپى بويىچە ماگىستىرلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1985 ـ يىلىدىن 1994 ـ يىلىغىچە ئامېرىكا تېكساس ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە ۋاشىنگتون ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئومۇمىي تىلشۇناسلىق ۋە ئالتاي تىلشۇناسلىقى بويىچە ئوقۇپ دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالغان. ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىغا قايتىپ كېلىپ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانماقتا.

لېتىپ توختىنىڭ ئالتاي تىلشۇناسلىقى ۋە ساسلىي گرامماتىكا تەتقىقاتى (转换形成语法研究)دا قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، دۆلەت ئىچى ـ

سىرتىدىكى ھەرخىل مەتبۇئاتلاردا 30 پارچىدىن ئارتۇق ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭ «ئالتاي تىلشۇناسلىقىدىن ئۇمۇمىي بايان» (2002 ـ يىلى، خەنزۇچە)، «بىرىكمىلەر قۇرۇلمىسىدىن ئەڭ ئاددىي لايىھەگىچە: ئالتاي تىلىنىڭ سىنتاكسىس قۇرۇلمىسى»(خەنزۇچە)، «ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا ئالتاي تىللىرى ئۈستىدە شەكىللەندۈرمە سىنتاكسىس تەتقىقاتى» (2001 ـ يىلى، خەنزۇچە) قاتارلىق تەتقىقات نەتىجىلىرى بار.

ئارسلان ئابدۇللا

تۆھپىكار مائارىپچى، تىلشۇناس ئارسلان ئابدۇللا (1955 ــ) قۇمۇلدا تۇغۇلغان. 1979 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتكۈزگەن. شۇنىڭدىن بۇيان شۇ ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇتۇش خىزمىتى ۋە تىل تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانماقتا.

ئارسلان ئابدۇللا «قۇتادغۇبىلىك، ئىستىلىستىكىسى»، «ئۇيغۇر فامىلىلىرى تەتقىقاتى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى باشقىلار بىلەن ھەمكارلىشىپ نەشر قىلدۇرغان. «غەربىي يۇرتتىكى تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تەسىرى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شىۋىسى ۋە ئۇنىڭ ئاۋازلىق ئامىبرىنى قۇرۇش» قاتارلىق دۆلەتلىك تەتقىقات تېمىلىرىنى ئىشلىگەن. ئۇ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شىۋىسى»، «شىنجاڭ يەر ناملىرىدا ئەكس ئەتكەن ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئامىللىرى» قاتارلىق 40 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىنى ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك تۆھپىلەرنى قوشقان.

ئابدۇرەشىد ياقۇپ

تۆھپىكار مائارىپچى، ئاتاقلىق تىلشۇناس ئابدۇرەشىد ياقۇپ (1964 ــ) قەشقەر ژىلايىتىنىڭ يوپۇرغا ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتكۈزگەن. 1988 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا تۈركىي تىللار تىلشۇناسلىقى ۋە تىل تەكشۈرۈش يۆنىلىشى بويىچە ماگىستىرلىق ئۇنۋانىغا، 1996 ـ يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى كەسپى بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1999 ـ يىلىغىچە ياپونىيە كىيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىدا دوكتور ئاشتىلىقتا تۈرۈپ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان، 1999 ـ يىلىدىن 2000 ـ يىلىغىچە ياپونىيە كىيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىدا تەكلىپلىك پروفېسسور بولۇپ ئىشلىگەن. 2000 ـ يىلى 12 ـ ئايدا گېرمانىيە «ئالېكساندىر ھۇمبولت فوندى»نىڭ قوللىشى بىلەن گېرمانىيەدە دوكتور ئاشتىلىقتا تۈرۈپ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. 2003 ـ يىلى تەتقىقاتىنى تاماملاپ، گېرمانىيە گۆتىنگېن ئۇنىۋېرسىتېتى قارمىقىدىكى گۆتىنگېن پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە تەتقىقاتچى بولۇپ ئىشلىگەن، 2007 ـ يىلىدىن باشلاپ ھازىرغىچە بېرلىن برانىدېنبۇرگ پەنلەر ئاكادېمىيەسى تۈرپانشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ. 2009 ـ يىلى 12 ـ ئايدا جۇڭگو مائارىپ مىنىستىرلىقىنىڭ چاقىرىقى ئالمىدا ئالاھىدە تەكلىپلىك پروفېسسورلۇققا تەكلىپ قىلىنىپ، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتۇش، تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانماقتا.

ئابدۇرەشىد ياقۇپنىڭ تۈركىي تىللار تەتقىقاتى، بولۇپمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر دىيالېكتشۇناسلىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەر تەتقىقاتىدا قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى ھەر

خىل مەتبۇئاتلاردا 40 نەچچە ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. ئۇ «ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈرپان دىيالېكتى» (2005 ـ يىلى، ئىنگلىزچە)، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يادىكارلىقلار» (ئۈچ تۇم، 2007 ــ 2009 ـ يىلى، نېمىسچە)، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى دىئاستۇئۇستىك» (2006 ـ يىلى، ئىنگلىزچە)، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى پىراجناماپارامىتا يادىكارلىقلىرى» (2010 ـ يىلى، ئىنگلىزچە) قاتارلىق ۋەكىللىك تەتقىقات ئەسەرلىرى بار.

ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىۋاتقان خەنزۇ ئالىملار

چېن زوڭجېن (陈宗振)

تىلشۇناس چېن زوڭجېن بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق تىللىرى فاكۇلتېتىنىڭ ئۇيغۇر تىلى كەسپىدە ئوقۇغان. مەركەزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىياتى فاكۇلتېتى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ يېزىق ئىسلاھاتى كومىتېتى، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل تەتقىقاتى قاتارلىق ئورۇنلاردا تۇرکىي تىللار تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق تەتقىقات يۆنىلىشى يۇغۇر تىلى تەتقىقاتى بولسىمۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىگە ئائىت «ئۇيغۇر تىلىدىكى قەدىمكى خەنزۇ تىلى تەركىبلىرى توغرىسىدا» قاتارلىق بىرمۇنچە ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

گاۋ شجېيې (高士杰)

تىلشۇناس گاۋشجېيې مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتقۇچىسى بولغان. «ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ۋە دىيالېكت تەكشۈرۈش»، «ئۇيغۇر تىلىدىن ئاساس»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» (يى كۇشيۇ بىلەن بىرلىكتە) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

گېڭ شىمىن （耿世民）

داڭلىق تىلشۇناس گېڭ شىمىن (1929 ــ) جياڭسۇ ئۆلكىسى شۇجۇ شەھىرىدىن. 1949 ـ يىلىدىن 1953 ـ يىلىغىچە بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق تىللىرى ۋە ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىدا ئۇيغۇر تىلى كەسپىدە ئوقۇغان. مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ئوقۇتقۇچى بولغان. گېڭ شىمىن ئەپەندى دەم ئېلىشقا چىقىشتىن ئىلگىرى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، دوكتور ئاسپىرانت يېتەكچىسى، جۇڭگو تۈركىي تىللار جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئامېرىكا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى «تۈركولوگىيە» ژۇرنىلىنىڭ مەسلىھەتچىسى، تۈركىيە «تۈرك تىلى تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان.

ئۇ ئاساسلىقى ئۇيغۇر ۋە قازاق تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ «قەدىمكى تۈرك تىلى يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» قاتارلىق سەككىز تۈرلۈك دەرسلىكنى تۈزگەن. «قەدىمكى تۈرك مەڭگۈ تاشلىرى ھەققىدە تەتقىقات» ، «قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ گرامماتىكىسى»، «دۇنخۇاڭدىكى تۈركچە ۋە ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرگە مۇقەددىمە» قاتارلىق 20 پارچىغا يېقىن ئەسىرى؛ ئېنىس، فىرانسۇز، ئىنگلىز، رۇس، ياپون تىللىرىدىن تەرجىمە قىلغان «قەدىمكى تۈرك تىلى گرامماتىكىسى»، «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تارىخى» قاتارلىق ئون نەچچە پارچە تەرجىمە ئەسىرى نەشر قىلىنغان. خەنزۇ، ئىنگلىز، فىرانسۇز، ئېنىس، تۈرك، ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىدا يازغان 200 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. ب د ت پەن ـ مائارىپ تەشكىلاتى ئۇيۇشتۇرغان «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تارىخى» ناملىق چوڭ تېپتىكى ئەسەرنىڭ 4 ـ بۆلۈمىدىكى «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى» بابىنى يازغان.

گېرمانىيە خومبولد فوندى ئۇنىڤ تۈركولوگىيە ساھەسىدىكى تۆھپىلىرىنى تەقدىرلەش ئۈچۈن 1992 ـ يىلى «خەلقئارالىق داڭلىق ئالىم» مۇكاپاتىنى بەرگەن. 2000 ـ يىلى خەلقئارا ئالتايشۇناسلىق جەمئىيىتى ئۇنىڤىغا ئالتۇن مېدال بەرگەن. بۇ، ئېلىمىز تۈركولوگلىرى بۇ ساھەدە ئېرىشكەن ئەڭ يۇقىرى ۋە بىردىنبىر خەلقئارالىق مۇكاپات ھېسابلىنىدۇ. شۇ يىلى 10 ـ ئايدا تۈرك تىل جەمئىيىتى ئۇنى ئاكادېمىكلىققا تەكلىپ قىلغان.

لى جىڭۈېي (李经伟)

داڭلىق تىلشۇناس لى جىڭۈېي (1933 ــ) خېنەن ئۆلكىسى كەيفېڭ شەھىرىدىن. مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن. سابىق شىنجاڭ سانائەت ئىنستىتۇتىدا ئوقۇتۇش ـ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان.

ئۇ ئاساسلىقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋەسىقىلەرنى نەشرگە تەييارلاش ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى نەزەرىيە تەتقىقاتى قاتارلىق جەھەتلەردە كۆپ ئەمگەك قىلغان. ئۇنىڤ «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەر تەتقىقاتى» ، «ئىدىقۇت قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە تەتقىقات» قاتارلىق بىرقانچە ئەسىرى نەشر قىلىنغان. «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرنىڤ فونېتىكا سىستېمىسى ھەققىدە » قاتارلىق 60 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى ئېلان قىلىنغان.

لى سېن (李森)

داڭلىق تىلشۇناس لى سېن (1923 ــ 1996) شىنجاڭدا تۇغۇلغان. 1939 ـ يىلىدىن 1941 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ دارىلمۇ ـ ئەللىمىنده ئوقۇغان. 1947 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن باشلاپ مەركە ـ

زي ئۇنىۋېرسىتېت (هازىرقى نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى)، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، مەركىزي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئالىي مەكتەپلەردە ئىشلىگەن.

لى سېن ئەپەندى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق تىللىرى فاكۇلتېتىدا ئۇيغۇر تىلى كەسپىنى بەرپا قىلغۇچىلارنىڭ بىرى. ئۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن تۇنجى «ئۇيغۇر تىلى ئوقۇشلۇقى»نى نەشر قىلدۇرغان. 1955 ـ يىلى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت تىللىرىنى تەكشۈرۈشكە قاتناشقان. 1956 ـــ 1958 ـ يىللاردا جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرىنى تەكشۈرۈش 6 ـ گۇرۇپپىسىدا ئىشلىگەن ۋە ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىلى قاتارلىق تۆت خىل تىلنىڭ «تەكشۈرۈش پروگراممىسى»نى ۋە «سۆزلۈك جەدۋىلى»نى تۈزۈپ چىققان. شىنجاڭ، گەنسۇ، چىڭخەي ئۆلكىلىرىدىكى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە تەۋە توققۇز خىل تىلنى تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىشقا مەسئۇل بولغان. ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار تەتقىقاتى ئىلمىي ماقالىلىرى توپلىمى»غا «هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى توغرىسىدا»، «ئۇيغۇر يېزىق ئىسلاھاتى مەسىلىلىرى» قاتارلىق 20 پارچە ماقالىسى كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ «جۇڭگو بۇيۇك قامۇسى»نىڭ «مىللەتلەر تومى»، «تىل ـ يېزىق تومى»نىڭ ئۇيغۇر تىلى قىسمىنى يازغان.

ۋېي سۈيىي (魏翠一)

ۋېي سۈيىي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان داڭلىق تىلشۇناسلارنىڭ بىرى. ئۇ «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبەتۈلھەقايىق» قاتارلىق ئەسەرلەرنى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان. «جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيەسى»نىڭ تىل ـ يېزىق تومىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا مۇناسىۋەتلىك ماددىلىرىنى خەمىت تۆمۈر بىلەن بىرلىكتە يازغان. «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭ

تەرەققىياتى ۋە ئۇنى قېلىپلاشتۇرۇش مەسىلىلىرى»، «1950 ـ يىلىدىن بۇيانقى جۇڭگو شىنجاڭدىكى هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىياتى» قاتارلىق نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

ياڭ فۇشۆ (杨富学)

تىلشۇناس ياڭ فۇشۆ (1965 ــ) خېنەن ئۆلكىسى دېڭجۇ شەهىرىدىن. 1986 ـ يىلى لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن، 1989 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزۈپ ماگىستىرلىق ئۇنۋانى ئالغان. 1993 ـ يىلى ھىندىستان دېھلى ئۇنىۋېرسىتېتىدا ۋە ئىندىرا گەندى دۆلەتلىك سەنئەت مەركىزىدە سانسكرىت تىلى ۋە بۇددا مەدەنىيىتى بويىچە بىلىم ئاشۇرغان. 2002 ـ يىلى دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالغان.

ياڭ فۇشۆ ئەپەندىنىڭ تەتقىقات يۆنىلىشى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە بۇددا مەدەنىيىتى بولۇپ، بۇ ساهەدە «شاجۇ ئۇيغۇرلىرى ۋە يادىكارلىقلىرى»، «غەربىي يۇرت ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرنىڭ تىلى هەققىدە تەتقىقات» قاتارلىق ئون نەچچە پارچە ئەسىرى ۋە دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدا ئىنگلىز، خەنزۇ، ئۇيغۇر تىلىرىدا ئېلان قىلغان 100 نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالىسى، 50 نەچچە پارچە تەرجىمە ماقالىسى بار.

جاڭ تېيشەن (张铁山)

تىلشۇناس جاڭ تېيشەن (1960 ــ) مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، دوكتور ئاسپىرانت يېتەكچىسى.

جاڭ تېيشەننىڭ تەتقىقات يۆنىلىشى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ۋەسىقشۇناسلىق بولۇپ، بۇ ساهەدە «قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادد-

كارلىقلار تىلىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئالاھىدىلىكى»، «تۈركىي تىللار ۋەسىقىشۇناسلىقى» قاتارلىق 31 پارچە ئەسىرى بار. «بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان دۇنخۇاڭ نۇسخىسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىككى پارچە كەمتۈك ۋەسىقە ھەققىدە تەتقىقات»، «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەر تىلىدا قىسقا سوزۇق تاۋۇش e ھەققىدە» قاتارلىق 70 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان.

جاۋ مىڭمىڭ (赵明鸣)

تىلشۇناس جاۋ مىڭمىڭ (1957 ــ) شىنجاڭدا تۇغۇلغان. 1982 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئۇيغۇر تىلى كەسپىنى پۈتكۈزگەن. 1987 ـ يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا تۇركولوگىيە كەسپى بويىچە ماگىستىرلىق ئۇنۋانى ئالغان. 1987 ـ يىلىدىن تارتىپ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتشۇناسلىق ۋە ئانتروپولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ «مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى» ژۇرنىلىدا مۇھەررىر بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ.

جاۋ مىڭمىڭ ئەپەندى ئاساسلىقى خاقانىيە تۈركچىسىدىكى يادىكارلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ تىل قۇرۇلمىسى توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بارغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ تىلى ھەققىدە تەتقىقات» قاتارلىق كىتابلىرى نەشر قىلىنغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان ‹قۇرئان كەرىم تەپسىرى›نىڭ تىل ئالاھىدىلىكى ھەققىدە » قاتارلىق 20 نەچچە پارچە ماقالىسى ئېلان قىلىنغان.

جاۋ شىياڭرۇ (赵相如)

جاۋ شىياڭرۇ ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان داڭلىق تىلشۇناسلارنىڭ بىرى. ئۇ «ئۇيغۇر تىلىدىن

قىسقىچە بايان» (جۇ جىنىڭ بىلەن بىرلىكتە) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. «جۇڭگو باسما تېخنىكىسىنىڭ غەربكە تارقىلىشى ــ ئۇيغۇر تىلىدىكى «باس» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدە»، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ بوغۇم قۇرۇلمىسى ۋە كىرمە سۆزلەرنىڭ ئىملاسى» قاتارلىق 30 نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالىنى ئېلان قىلغان.

جۇ جىنىڭ (朱志宁)

تىلشۇناس جۇ جىنىڭ ئېلىمىزنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى دەسلەپكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ بىرى. ئۇ جاۋ شياڭرۇ بىلەن بىرلىكتە «ئۇيغۇر تىلىدىن قىسقىچە بايان» ناملىق ئەسەرنى يازغان. «ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر توغرىسىدا» قاتارلىق كۆپلىگەن ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلغان ۋە قىلىۋاتقان چەت ئەللىك ئالىملار

باسكاكوف (Baskakov, Nikolay Aleksandrovich)

باسكاكوف (1905 ــ 1996) ــ سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى رۇس تۈركولوگى. 1929 ـ يىلى موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتكۈزگەن. باسكاكوف ئالتاي تىللىرى نەزەريىسى ۋە تۈركولوگىيە ساھەلىرىدە ئەمگەك قىلغان كاتتا ئالىم. ئۇنىڭ تۈركىي تىللارنىڭ تۈرگە ئايرىلىشى ھەققىدىكى قاراشلىرى ئىلمىي شەرھلەنگەن. ئۇ ناسىلوۋ بىلەن بىللە 1939 ـ يىلى «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەت»نى تۈزگەن ۋە ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە خېلى كۆپ ماقالە يازغان.

ناسىلوۋ (W.M. Nasilov)

ناسىلوۋ ــ سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى رۇس ئۇيغۇرشۇناسى. ئۇ باسكاكوۋ بىلەن بىرلىكتە 1939 ـ يىلى «رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت»نى تۈزگەن. 1940 ـ يىلى «ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى» نامىلىق ئەسىرىنى ئېلان قىلغان. ئۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇس كاتېگورىيەسى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» نامىلىق كىتابى 1963 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

يۇداخىن (K.K. Yudahin)

يۇداخىن ــ سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ

20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ــ 30 ـ يىللىرى تاشكەنت ، سەمەرقەنت ۋە ئالماتالاردا ئېچىلغان «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى قېلىپلاش-تۇرۇش» توغرىسىدىكى يىغىنلارغا ئاكتىپ قاتنىشىپ، يەتتىسۇ ۋە پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئورتاق بىر ئەدەبىي تىلنى مەيدانغا كەلتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە مۇمكىنلىكىنى ئىلمىي تىل پاكىتلىرى بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭدىن باشقا، 1948 ـ يىلى «ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتىدىن تاللانمىلار»نى ئېلان قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇ-تۇشى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان.

تېنىشېف (E.P.Tenishev)

تېنىشېف ــ سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرشۇناس. تېنىشېف قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە تۈركولوگىيە ساھەسىدە زور ئۇتۇقلارنى قازانغان. 1953 ـ يىلى «ئالتۇن يارۇق»نىڭ گىراممات-تىكىسى ھەققىدە» نامىلىق ئەسىرىنى نەشر قىلدۇرغان. ئۇ يەنە 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى شىنجاڭغا كېلىپ تىل تەكشۈرگەن ۋە تىل تەكشۈرۈش نەتىجىسىنى «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى» (1963 ـ يىلى) دېگەن نامدا ئېلان قىلغان.

بېرنىشتام (Bernishtam Aleksander Natanovich)

بېرنىشتام (1910 ــ 1956) ــ رۇس تۈركولوگى. 1930 ـ يىلى لېنىنگراد تارىخ، فىلولوگىيە ۋە تىلشۇناسلىق ئىنستىتۇ-تىنى پۈتكۈزگەن. 1943 ـ يىلى دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىش-كەن. لېنىنگراد دۆلەتلىك ئۇنۋېرسىتېتىدا پروفېسسور بولغان. ئۇنىڭ «6 ــ 7 ـ ئەسىرلەردىكى ئورخۇن ـ يېنىسەي تۈركلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ئەھۋالى» (1946 ـ يىلى)، «قەدىمكى پەرغانە» (1951) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

بوروفكوف (Borovkov, Aleksandr Konstantinovich)

بوروفكوف (1904 ــ 1962) ــ سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرى-دىكى رۇس تۈركولوگى. 1928 ـ يىلى دۆلەتلىك ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرقشۇناسلىق فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن. دۆلەتلىك ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىدا، دۆلەتلىك لېنىنگراد ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۆزبېكستان شۆبىسىدە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىلشۇناسلىق ئىنستىتۇتى لېنىنگراد بۆلۈمىدە مۇدىر بولۇپ ئىشلىگەن. بوروفكوفنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ساھەسىدىكى نەتىجىلىرى بىرقەدەر گەۋدىلىك. «چاغاتاي تىلىنىڭ ئەھۋالى ۋە چاغاتاي تىلىنىڭ سۆزلۈكلىرى» (1960 ـ يىلى)، «بەدئىيۇل لۇغەت» (1961 ـ يىلى)، «ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان 12 ــ 13 ـ ئەسىرلەردىكى قۇرئان تەپسىرىنىڭ لېكسىكىسى» (1963 ـ يىلى)، «مۇقەددەمەتۇل ئەدەب» (1971 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

بروكېلمان (Carl Brockelmann)

بروكېلمان (1868 ــ 1956) ــ گېرمانىيەلىك تۈركولوگ. گېرمانىيە بېرېسلاۋ، هاللى، بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا پىروفېسسور بولغان. ئۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ساھەسىدە زور ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى «ئوتتۇرا ئەسىر تۈركچىسىنىڭ سۆزلۈكى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ‹دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك› ناملىق ئەسىرى» دېگەن نامدا (1928 ـ يىلى) گېرمان تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان. ئۇمرىنىڭ ئاخىرىدا «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام يازما ئەدەبىي تىلىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تۈركچىسى گىراماتىكىسى» (1954 ـ يىلى) ناملىق ئەسىرىنى نەشر قىلدۇرغان.

كلاۋسون (Sir Gerard Clauson)

كلاۋسون (1890 ــ 1974) ــ ئەنگلىيەلىك تۈركولوگ. ئۇ ئورخۇن ئۇيغۇر تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە قاراخانىيلار يادىكارلىقلىرى تىلىنىڭ لېكسىكا تەتقىقاتى، لۇغەتشۇناسلىق تەتقىقاتى ۋە لۇغەتچىلىك جەھەتتە ئۈتۈق قازانغان. ئۇنىڭ «موڭغۇل تىلىغا قەدىمكى تۈرك تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر توغرىسىدا» (1959 ـ يىلى)، «مەھدى خانىنىڭ «سەنگلاھ» لۇغەتى» (1960 ـ يىلى)، «ئۇنگىن مەڭگۈ تېشى» (1957 ـ يىلى)، «ئۇيغۇر، دېگەن نام ھەققىدە» (1963 ـ يىلى)، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى، ھەققىدە بەزى ئىزاھلار» (1971 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى ھەققىدىكى مەشھۇر ئەسىرى «13 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئېتىمولوگىيەلىك لۇغىتى» (1972 ـ يىلى) تۈركولوگىيە ساھەسىدە ئىنتايىن مۇھىم ئۇرۇن تۇتىدۇ. بۇ لۇغەتكە ئورخۇن يازمىلىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرى ۋە قاراخانىيلار دەۋرى يادىكارلىقلىرىدا كۆرۈلگەن بارلىق سۆزلەر كىرگۈزۈلگەن.

يانۇس ئېكمان (Janus Eckmann)

يانۇس ئېكمان (1905 ــ 1971) ــ ۋېنگىرىيەلىك تۈركولوگ. ئۇ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى (چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى) ساھەسىگە ئالاھىدە تۆھپە قوشقان. يانۇس ئېكمان ئاساسلىقى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىنى نەشرگە تەييارلاش جەھەتلەردە مول نەتىجە ياراتقان. ئۇنىڭ «چاغاتاي تىلى ھەققىدە ئىزاھلار» (1958 ـ يىلى)، «چاغاتايچىدا يازمىچى جۈملىلەر» (1959 ـ يىلى)، «چاغاتايچىدا ئىسىمداشلار» (1962 ـ يىلى)، «ئۇيغۇر تىلىدا بىر

قۇرئان تەرجىمىسى (ريپلاند نۇسخىسى)» (1971 ـ يىلى) ۋە «چاغاتاي تىلى قوللانمىسى» (1966) ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەر ـ لىرى بار.

گابائىن (Annemarie von Gabain)

گابائىن (1901 ــ 1993) ــ بىر ئۆمۈر ئۇيغۇر تىل ـ ئەدە ـ بىياتى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان ئۇلۇغ ئالىم. گابائىن بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىدا ۋ. باڭدىن ئۇيغۇرشۇناسلىق بويىچە دەرس ئالغان. ئۇ ئۇستازى باڭ بىلەن بىرلىكتە «تۇركچە تۇرپان تېكىستلىرى» دېگەن نامدا بىر يۇرۇش قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرنى نەشر قىلدۇرغان. «تۇركچە تۇرپان تېكىستلىرى» باڭنىڭ ۋاپاتىغا قەدەر (1934 ـ يىلغىچە) ئالتە تۇم بولۇپ نەشر قىلىنغان. باڭنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇ بۇ خىزمەتنى يەنە داۋاملاشتۇرغان ۋە 8 ـ، 9 ـ، 10 ـ تومىلىرىنى نەشر قىلدۇرغان (7 ـ بۆلۈمىنى رەشىد رەھمەتى ئارات نەشرگە تەييارلىغان). گابائىن خانىم يەنە «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى» (1930 ـ يىلى)، «قەدىمكى ئۇيغۇرچە شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» (1938 ـ يىلى)، «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى» (1973 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى نەشر قىلدۇرغان. ئۇنىڭ تۇركولو ـ گىيە ساھەسىدىكى ئەڭ بۈيۈك ئەسىرى «قەدىمكى تۇرك تىلىنىڭ گىرامماتىكىسى» (1941 ـ يىلى) تۇرك، خەنزۇ تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان.

كاتانوف (Nikolay Fedrovich Katanov)

كاتانوف (1862 ــ 1922) ــ ساغاي تۇركلىرىدىن يېتىشىپ چىققان رۇس تۇركولوگى. كاتانوف تىل، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، فولكلور، ئارخېئولوگىيە ساھەلىرىدە زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغان داڭلىق ئالىم. ئۇ 1882 ــ 1892 ـ يىللاردا سىبىرىيە ۋە

شىنجاڭدا دالا تەكشۈرۈشى ئېلىپ بېرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، تارىخى، فولكلورىغا ئائىت قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى توپلىغان. ئۇنىڭ شىنجاڭدىن توپلىغان تىل ۋە فولكلور ماتېرىياللىرىنى كارل مېنگىس «كاتانوف شىنجاڭدىن توپلىغان خەلق ئەدەبىياتى تېكىستلىرى» دېگەن نامدا 1933 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان. ئۇ يەنە «تۈرك شېۋىلىرى لۇغىتى» نامليق بىر لۇغەت تۈزگەن.

گۈننار يارىڭ (Gunnar Valfrid Yarring)

گۈننار يارىڭ (1907 ــ 2002) ــ شۋېتسىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان. 1933 ــ 1940 ـ يىللاردا لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقۇچى بولغان. 1941 ـ يىلىدىن كېيىن شۋېتسىيەنىڭ ئىران، ئىراق، ئامېرىكا، سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق دۆلەتلەردە تۈرۈشلۇق ئەلچىسى بولغان. 1956 ــ 1958 ـ يىللاردا ب د ت دا خىزمەت قىلغان. ئۇ ئاساسلىقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىلشۇناسلىق ۋە فولكلور ماتېرىياللىرىنى توپلاش، رەتلەش بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا كۆرۈنەرلىك تۆھپىلەرنى ياراتقان. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر تىلى ماتېرىياللىرى (تۆت تۇم)» (1946 ــ 1951) نامليق ئەسىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. گۈننار يارىڭ 1964 ـ يىلى بۇ ماتېرىياللار ئاساسىدا «ئۇيغۇرچە ـ ئىنگلىزچە دىيالېكت لۇغىتى»نى نەشر قىلدۇرغان. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى» (1938 ـ يىلى) نامليق ئەسەر ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى توغرىسىدا يازغان ئەڭ دەسلەپكى ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ۋەكىل ئەسەرلىرىدىن «قەشقەردىن توپلانغان تېكىستلەر» (1980 ـ يىلى)، «ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇنازىرە ئەدەبىياتى ھەققىدە» (1981 ـ يىلى)، «لاتىنلاشتۇرۇلغان ئۇيغۇر، قازاق يېزىقى ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر دىيالېكتى» (1981 ـ

يىلى) قاتارلىقلار بار. ئۇنىڭ «قەشقەرگە قايتا سەپەر» (1979 ـ يىلى) ناملىق ئەسىرى ئىنگلىز، خەنزۇ، ئۇيغۇر تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان.

لېكوك (Albert von Lecoq)

لېكوك (1860 ــ 1930) ــ گېرمانىيەلىك فىرانسۇز ئۇيغۇرشۇناس ئارخېئولوگ. 1887 ـ يىلى تېببىي پەنلەر بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالغان. لېكوك تۇرپاندىكى ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا نۇرغۇن قول يازمىلارنى قولغا چۈشۈرگەن. ئۇ بېرلىنغا يەتكۈزگەن بۇ قىممەتلىك قول يازمىلارنىڭ بىر قىسمىنى نەشرگە تەييارلىغان. لېكوك تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە مانى يېزىقىدىكى يازمىلارنى نەشرگە تەييارلاش ئارقىلىق ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ بەرپا قىلىنىشىغا زور تۆھپە قوشقان. ئۇنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن «ئىدىقۇت شەھىرىدىن تېپىلغان مانىچە ـ ئۇيغۇرچە يادىكارلىق» (1908 ـ يىلى)، «تۇرپاندىن تېپىلغان كۆكتۇركچە يادىكارلىقلار» (1909 ـ يىلى) قاتارلىقلار ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتى ھەققىدىكى ئەڭ قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدىغان «تۇرپاندىن تېپىلغان مانى يېزىقىدىكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلار» ئۇچ توم قىلىنىپ (1911 ــ 1922 ـ يىللار) نەشر قىلىنغان.

مالوف (Sergey Efimovich Malov)

مالوف (1880 ــ 1957) ــ رۇس تۈركولوگى. ئۇ قەدىمكى تۈرك تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ دىيالېكتلىرى ھەققىدە ئىزدىنىپ، مول نەتىجىلەرنى ۋۇجۇدقا چىقارغان. ئۇ قازاندا تاتار، ئەرەب تىللىرىنى ئۆگەنگەن ۋە كاتانوفنىڭ دەرسلىرىنى ئاڭلىغان. 1904 ـ يىلىدىن 1909 ـ يىلىغىچە پېتىربۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق تىللىرى فاكۇل-

تېتىدا ئوقۇغان. بۇ جەريانداﺍ مالوف، رادلوفلار بىلەن تونۇشقان. ئۇ رادلوفلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن يۇغۇرلار ۋە سالالار ھەققىدە تەتقىقات ۋەزىپىسى ئالغان. 1909 ــ 1911 ـ يىللىرى ۋە 1913 ــ 1915 ـ يىللىرى يۇغۇرلار ئارىسىدا ۋە شىنجاڭنىڭ قۇمۇل، لوپنۇر، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلىرىدا تىل تەكشۈرگەن. ئۇ بۇ تەكشۈرۈش ئاساسىدا «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى» (1936 ـ يىلى)، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى» (1954 ـ يىلى)، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر دىيالېكتى» (1956 ـ يىلى)، «سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى» (1957 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان. مالوف شىنجاڭدىكى بۇ ئەمەلىي تەكشۈرۈشلىرى ئاساسىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش خىزمەتلىرىدە ئەمەلىي ۋە ئىلمىي پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشىدا زور تۆھپە قوشقان. بۇنىڭدىن باشقا، مالوف قەدىمكى تۈرك تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تۇغرىسىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى نەشر قىلدۇرغان. ئۇ 1951 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى»، «تۈركچە يېنسەي يادىكارلىقلىرى» ناملىق ئەسەرلىرىدە ئەسلىي تېكىستى، تىرانسكرىپسىيەسى، رۇسچە تەرجىمىسى ۋە سۆزلۈكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى، خاقانىيە يېزىقىدىكى ۋەكىللىك ئەسەرلەرنى تونۇشتۇرغان. بۇ ئەسەر ئەينى چاغدا قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىغا ئائىت ئەڭ كاتتا قوللانما ئىدى. بۇلاردىن باشقا، مالوف گەنسۇدا يۇغۇر تىلىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا بىر بۇتخانىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يادىكارلىقى بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا دىنى دەستۇرى «ئالتۇن يارۇق»نىڭ مۇكەممەل ساقلانغان نۇسخىسىنى تاپقان.

مۇللېر (Friedrich Wilhelm Karl Muller)

مۇللېر (1863 ــ 1930) ــ گېرمانىيەلىك تۈركولوگ، شۇنداقلا ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ ئاساسلىق بەرپا قىلغۇچىسى. ئۇ تۈرپاندىن كەلتۈرۈلگەن قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلارنى نەشرگە تەييارلىغان. ئۇ «ئېستىرانگىلو يېزىقى» دەپ ئاتىغان(هازىر سۇرىيە يېزىقى دەپ ئاتىلىدۇ) يېزىقتا يېزىلغان نامەلۇم يېزىقتىكى يازمىلارنى يېشىپ ئوقۇغان. كېيىنچە «مانى يېزىقى»، «سوغد يېزىقى» دەپ ئاتىلىۋاتقان يېزىقلاردا يېزىلغان تۈركچە ۋە پەهلەۋىچە يازمىلارنى يېشىپ ئوقۇغان. ئۇنىڭ «جۇڭگو شىنجاڭىنىڭ تۈرپاندىن تېپىلغان ‹ئېستىرانگىلو يېزىقى› دىكى قول يازمىلار» (1904 ـ يىلى)، «قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكىستلەر (4 توم)» (1908 ــ 1931)، «سوغدچە تېكىستلەر (2 توم)» (1913 ــ 1934)، «تۈرپاندىن تېپىلغان پەهلەۋى يېزىقىدىكى يازمىلار» (1915 ـ يىلى)، «‹مايتىرى سىمىت› ۋە توخرى تىلى» (1916 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

پاۋېت دې كورتېللې (Abel Jean Baptiste Pavet de Courteille)

پاۋېت دې كورتېللې (1821 ــ 1889) ــ فرانسىيەلىك تۈركولوگ. ئۇ ئاساسلىقى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى ساھەسىدە ئەمگەك قىلغان. ئۇ 1871 ـ يىلى «بابۇرنامە»نى فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلغان. 1870 ـ يىلى بابۇر، ئەبۇلغازى باھادىرخان، ئەلىشىر نەۋائىيلارنىڭ ئەسەرلىرى ئاساسىدا كىچىك لۇغەت ئىشلىگەن. رادلوف ئۆز تەتقىقاتلىرىدا بۇ لۇغەتتىن كۆپ پايدىلانغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ «مىراجنامە» (1882 ـ يىلى)، «تەزكىرەئى ئەۋلىيا» (1890 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلىغان.

رادلوف (گېرمانچه ئىسمى Wilhelm Radloff، روسچه ئىسمى Wasiliy Wasilevich Radlov)

وادلوف (1837 ــ 1918) ــ روسىيەلىك گېرمان تۈركولوگ. تۈركولوگىيەنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ روسىيەدىكى ھاياتى ۋە تەتقىقاتلىرى ئالتاي دەۋرى (1859 ــ 1871)، قازان دەۋرى (1871 ــ 1884) ۋە پېتېربۇرگ دەۋرى (1884 ــ 1918) دېگەن ئۈچ دەۋرگە ئايرىلىدۇ. ئۇ ئالتاي باسقۇچىدا، ئالتاي ۋە غەربىي سىبىرىيە تۈركلىرى ئارىسىدا تىل، ئېتنوگرافىيە ۋە فولكلور ماتېرىياللىرىنى توپلىغان. ئون بۆلۈمدىن تەركىب تاپقان تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىل، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، فولكلور ماتېرىياللىرى توپلىمىنىڭ 6 ـ بۆلۈمى «تارانچى دىيالېكتى» نى (1886 ـ يىلى) نەشر قىلدۇرغان. ھاياتىنىڭ قازان دەۋرىدە رادلوف «شىمالىي تۈرك تىللىرىنىڭ فونېتىكىسى» (1882 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلىرىنى نەشر قىلدۇرغان. پېتېربۇرگ باسقۇچىدا رادلوف ھاياتىدىكى ئەڭ مۇھىم ئەسەرلىرىنى نەشر قىلدۇرغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە «تۈرك دىيالېكتلىرى لۇغىتى (4 توم)» (1888 ــ 1911) ناملىق ئەسىرى ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، رادلوف «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئەسلىي تېكىستى ۋە تەرجىمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «ۋېنا كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇرچە «قۇتادغۇبىلىك»، فاكسىمىل» (1890 ـ يىلى)، «بالاساغۇنلۇق يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرى» (2 توم، 1891 ـ ۋە 1910 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى نەشر قىلدۇرغان.

رادلوف 1892 ــ 1896 ـ يىللىرى «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركچە يادكارلىقلار» دېگەن نامدا بۇيۇك بىر ئەسىرنى نەشر قىلدۇرغان. 1897 ـ يىلى مېلورانسكىي بىلەن بىرلىكتە «خوشۇت سايدامىدكى قەدىمكى تۈركچە يادكارلىقلار»نىڭ روسچە

تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان. رادلوف يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار تەتقىقاتى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. «تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلار» (1899 ـ يىلى)، «خۇئاستۇئانىفىت» (1909 ـ يىلى)، «قۇئانىش ئىم پۇسار» (1910 ـ يىلى) قاتارلىقلار مۇشۇ تەتقىقاتلارنىڭ نەتىجىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەنە مالوف بىلەن بىرلىكتە مالوف گەنسۇدىن تاپقان «ئالتۇن يارۇق»نى نەشرگە تەييارلىغان (1913 ــ 1917). رادلوف يەنە قەدىمكى تۈرك تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدىمۇ «تۈرك تىلىنىڭ سوزۇق تاۋۇش سىستېمىسى» (1901 ـ يىلى) قاتارلىق بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يازغان.

رامستېد (Gustaf John Ramstedt)

رامستېد (1873 ــ 1950) ــ فىنلاندىيەلىك كۆپ تىللىق تۈركولوگ، موڭغۇلشۇناس، ئالتايشۇناس. رامستېد تۈرك، موڭغۇل، ياپون، كورىيان تىللىرى ھەققىدە مول ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق ھەققىدىكى ئەمگەكلىرى ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى ۋەكىللىك ئەسەرلىرىدىن «شىمالىي موڭغۇلىيەدىكى رۇنىك يېزىقىدىكى ئۇيغۇرچە يازمىلار» (1913 ـ يىلى)، «تۆت پارچە ئۇيغۇرچە ۋەسىقە» (1940 ـ يىلى) قاتارلىقلار بار.

راكۇۋېت (Gustaf Richard Raquette)

راكۇۋېت (1871 ــ 1945) ــ شۋېتسىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ قەشقەردە قۇرۇلغان شۋېت مىسسىيونېرلىرىنىڭ دىن تارقىتىش مەركىزىدە ئىشلىگەن. ئۇ ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرىنى 1909 ـ يىلى باشلىغان. ئۇنىڭ «ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» ناملىق ئىككى تومۇق ئەسىرى (1912 ــ

1914 ـ يىللار) نەشر قىلىنغان. ئۇ تۇنجى «ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت ـــ قەشقەر ۋە يەكەن دىيالېكتى ئاساسىدا» 1927 ـ يىلى نەشر قىلىنغان. راكۇۋېت ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت گىرامماتىكا ۋە لۇغەتلىرىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ نورمال تەلەپپۇزى ۋە ئىملاسىنى ساقلاشقا تىرىشقان. جانلىق تىل ئامىللىرىنى ئىمكانقەدەر كۆزدە تۇتمىغان. «ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» ناملىق كىتابىدا پېئىللارنىڭ ھەر خىل مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى خېلى تولۇق بېرىلگەن، ئەمما ئەمەلىي مىسال بېرىلمىگەن. شۇنداقتىمۇ، بۇ ئەسەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلەرنى تەتقىق قىلىشتا تېپىلغۇسىز مۇھىم ئەسەرلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەنە ئەينى دەۋردىكى جانلىق تىل ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتكۈزگۈچى تېكىستلەردىن تاھىر بىلەن زۆھرە ھەققىدىكى خەلق چۆچىكىنىڭ بىر ۋارىيانتىنى «تاھىر ـ زۆھرە ھېكايىسىنىڭ ئۇيغۇرچە ۋارىيانتى» دېگەن نامىدا 1930 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان. ئۇ يەنە قەشقەردە يېزىلغان بىر ۋەسىقىنى نەشر قىلدۇرغان. «تۈرك تىلىدا ئۇرغۇ» (1927 ـ يىلى) ناملىق ئەسىرىدە تۈرك تىلىدىكى ئۇرغۇ مەسىلىسىنى تەتقىق قىلغان.

فرېدرېك جوك (De Jong Frederick)

فرېدرېك جوك ـــ فىنلاندىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس. ئۇنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىققا ئائىت ئىككى پارچە ئەسىرى نەشر قىلىنغان. بىرى 2007 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» دېگەن ئەسىرى، يەنە بىرى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى مۇھەممەد رېھىم سايىت ۋە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئانتروپولوگىيە تەتقىقات ئىنستىتۇتىدىن رەيھانگۇل ئەخمەتلەر بىلەن ھەمكارلىشىپ تۈزگەن، 2005 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر

تىلى سۆزلىشىش قوللانمىسى» ناملىق ئەسىرى.

بەسىم ئاتالاي (Besim Atalay)

بەسىم ئاتالاي (1882 ــ 1965) ــ تۈركىيەلىك داڭلىق تۈركولوگ. ئۇنىڭ ئاساسلىق تۆھپىسى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ تۇنجى نەشرىنى ۋۇجۇدقا چىقارغانلىقىدۇر. بەسىم ئاتالاي 1939 ــ 1943 ـ يىللار ئارىسىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ تۈركچە تەرجىمىسى، ئىندېكسىنى نەشرگە تەييارلىغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىدىن «ئابۇشقا لۇغىتى» (1970 ـ يىلى)، «سەنگلاھ» (1950 ـ يىلى) قاتارلىقلارنى نەشرگە تەييارلىغان.

دېنىسىن روس (E.Denison Ross)

دېنىسىن روس ــ ئەنگلىيەلىك تۈركولوگ. ئۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا زور تۆھپە قوشقان. ئۇ «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»تىكى قۇش ئىسىملىرى بابىنى «قۇش ئىسىملىرىنىڭ ئۇيغۇرچە ــ مانجۇچە ــ خەنزۇچە سېلىشتۇرمىسى» دېگەن نامدا 1909 ـ يىلى كالكۇتتادا نەشر قىلدۇرغان. بۇ ئەسەرنىڭ ئەمىنە گۈرسوي ناسكالى ئىشلىگەن تۈركچە تەرجىمىسى 1994 ـ يىلى ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ 1910 ـ يىلى مىرزا مەھدى خاننىڭ پارس تىلىدا تۈزگەن چاغاتايچە لۇغىتى «مەبائىنۇل لۇغەت»نى نەشرگە تەييارلىغان.

كىلىسلى رىفات (Kilisli Muallim Rifat Bilge)

كىلىسلى رىفات (1873 ــ 1953) ــ تۈركىيەلىك مەشھۇر تۈركولوگ. دوستى ئەلى ئەمىر ئەپەندىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى تۇنجى قېتىم رەتلەپ، 22 دەپتەر

هالىتىده نەشرگە تەييارلىغان. لېكىن، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى سەۋەبىدىن بۇ ئەسەر نەشر قىلىنمىغان. ئۇنىڭدىن باشقا، «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى» قاتارلىق بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلىغان.

رۆھبۆرن (Klaus Rhrborn)

رۆھبۆرن — گېرمانىيەلىك مەشھۇر تۈركولوگ. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا ئىنتايىن مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇ 1978 - يىلىدىن تارتىپ ئىشلىگەن «مەركىزىي ئاسىيادىن تېپىلغان ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى تۈركچە تېكىستلەر — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» نامىلىق ئەسەر ئۇنىڭ كاتتا ئەمگەكلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇيغۇرشۇناسلىقتىكى غايەت زور قۇرۇلۇش ھېسابلىنىدىغان بۇ كاتتا ئەسەرنىڭ ھازىرغا قەدەر ئالتە تومى نەشر قىلىندى. بۇ لۇغەت پىلان بويىچە تەخمىنەن 30 توم ھالىتىدە نەشر قىلىنىدۇ.

مەھمەت ئۆلمەز (Mehmet olmez)

مەھمەت ئۆلمەز — تۈركىيەلىك مەشھۇر تۈركولوگ. ئۇنىڭ تەتقىقات دائىرىسى كەڭ، ئۇ تۈركىي تىللارنىڭ قەدىمكى يادىكارلىقلىرىدىن ھازىرقى ئەھۋالىغىچە، ئومۇمىي تۈركولوگىيەدىن كونكرېت تۈركولوگىيەگىچە بولغان ساھەدە مول تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ۋۇجۇدقا چىقارغان. مەھمەت ئۆلمەزنىڭ ئاساسلىق تەتقىقات نەتىجىسى يەنىلا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ساھەسىدە گەۋدىلىنىدۇ. مەھمەت ئۆلمەزنىڭ 2008 - يىلىغا قەدەر «ئالتۇن ياروق» III ، 5 - بۆلۈم» قاتارلىق سەككىز پارچە كىتابى، 50 پارچىدىن ئارتۇق ماقالىسى، 15 پارچىدىن ئارتۇق تەقرىزى ئېلان قىلىنغان.

تالات تېكىن

تۇركولوگىيە ساھەسىدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان تۇركولوگ تالات تېكىن 1927 ـ يىلى تۇركىيەدە تۇغۇلغان. ئۇ ئالىي مەكتەپنى ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىدە ئوقۇيدۇ. 1957 ـ يىلىدىن باشلاپ تۈرك تىلى قۇرۇمىدا گىرامماتىكا تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1961 ـ يىلى ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرىغا بېرىپ، دوكتورلۇق تەتقىقاتىنى باشلايدۇ. بۇ مەزگىلدە ئىندىئانا ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇرال ـ ئالتاي تىللىرى پاكۇلتېتىدا ئىككى يىل تۈرك تىلىدىن دەرس بېرىدۇ. 1965 ـ يىلى «ئورخۇن تۈركىيچىسىنىڭ گىرامماتىكىسى» ناملىق ئىلمىي ماقالىسى بىلەن كالىفورنىيە ئۇنىۋېرسىتېتىدا دوكتورلۇقنى تاماملايدۇ. 2003 ـ يىلىغا قەدەر ئىستانبۇل يەدىتەپە ئۇنىۋېرسىتېتى تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى بۆلۈمىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلەيدۇ. تالات تېكىن تۈركىي تىللار ۋە ئۇلارنىڭ دىيالېكتلىرىنى تۇنجى بولۇپ ئەڭ تەپسىلىي ۋە ئەڭ ئىنچىكە تۈرگە ئايرىغان. ئۇ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى بارلىق تۈركىي تىللىرىنى تۈرگە ئايرىش نەتىجىلىرىنى تەتقىق قىلىپ، ھەربىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە كەمچىلىكىنى بىر ـ بىرلەپ كۆرسەتكەندىن كېيىن، ھازىرقى زامان تۈركىي تىللىرىنى تۈرگە ئايرىشتا ئاساس قىلىشقا بولىدىغان فونېتىكىلىق ئۆلچەملەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. پىروفېسسور تالات تېكىن ئىنگلىز ۋە تۈرك تىللىرىدا تۈركولوگىيەگە ئائىت نۇرغۇنلىغان نوپۇزلۇق ئىلمىي ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىلمىي ئەمگەكلىرىدىن «ئورخۇن تۈركىيچىسىنىڭ گىرامماتىكىسى» (ئىنگلىزچە) (1968)، «ئانا تۈركچىدە ئەسلىي ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار» (1975)، «ياپون تىلى ۋە تۈركىي تىللار: ياپون تىلى تۈركىي تىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىكمۇ؟ (1985)، «تۇنا بۇلغارلىرى ۋە تىللىرى» (1987)، «ئورخۇن ئابىدىلىرى» (1988)، «ۋولگا

بۇلغارلىرى تېكستلىرى ۋە ۋولگا بۇلغارچىسى» (1988)، «11 ـ ئەسىر تۈرك شېئىرلىرى» (1989)، «ھۇنلارنىڭ تىلى» (1993)، «ياپونچە ۋە ئالتاي تىللىرى» (1993)، «ئىرىق بىتىگ» (1993)، «تۇنيۇقۇق ئابىدىسى» (1994)، «تۈركىي تىللىرىدا بىرلەمچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار» (1995)، «تۈركمەنچە ـ تۈركچە سۆزلۈك» (باشقىلار بىلەن بىللە) (1995)، «تۈركىي تىللىرىغا كىرىش» (مەھمەت ئۆلمەز بىلەن بىللە) (1995)، «تارىختىن بۇيانقى تۈركچىنىڭ يېزىش قائىدىلىرى» (1998)، «ئورخۇن تۈركىيچىسىنىڭ گىراماتىكىسى» (2003) قاتارلىقلار بار.

پىرىتساك (Omeljan Pritsak)

پىرىتساك ــ ئامېرىكىلىق تۈركولوگ. ئۇ ئاساسلىقى خاقانىيە تۈركچىسى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان، 1959 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان «يېڭى ئۇيغۇرچە» نامىلىق ئەسىرىمۇ بار.

رىزۋان ئۆزتۈرك (Ridwan ozturk)

رىزۋان ئۆزتۈرك ــ تۈركىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە ۋە ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئۆزبېك تىلىنىڭ سېلىشتۇرما گىراماتىكىسى ھەققىدە نۇرغۇن ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (1994 ـ يىلى)، «ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرىدا پېئىل» (1997 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

خامادا ماسامى (Hamada Masami)

خامادا ماسامى ــ ياپونىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ ئاساسلىقى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭ «موللا بىلالنىڭ غازات دەر مۇلكى چىن» ناملىق ئەسىرى ھەققىدە»، «18 ــ 19 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىغا مۇقەددىمە» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

خانېدا تورو (Haneda Toruo)

خانېدا تورو ــ ياپونىيەلىك مول ھوسۇللۇق ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ ئۇيغۇر تىلى، مەدەنىيىتى ۋە تارىخى ھەققىدە «ئۇيغۇر بۇددىزم تېكىستلىرى ھەققىدە»، «سوغدچە يېزىلغان بىر ئۇيغۇر كىتابى» قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يازغان.

موري ماساۋ (Mori Masao)

موري ماساۋ ــ ياپونىيەلىك مول ھوسۇللۇق ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى توغرىسىدا «ئالتۇن يارۇق»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ھەققىدە»، «يۇەن دەۋرىگە ئائىت ئۇيغۇرچە ئېلىم ـ بېرىم ۋەسىقىسى» قاتارلىق زور ھەجىمدىكى ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان.

موريياسو تاكو (Moriyaso Takao)

موريياسۇ تاكو ــ ياپونىيەلىك مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس. ئۇ «ئۇيغۇر بۇددىزم تارىخى ئۇچۇن بىر مەنبە ئەسەر: ئۇچ قازىق يادىكارلىقى»، «ئۇيغۇرلار ۋە دۇنخۇاڭ» قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يازغان.

شوگايتو ماساھىرو (Shogayto Masahiro)

شوگايتو ماساھىرو ــ ياپونىيەلىك مول ھوسۇللۇق ئۇيغۇر شۇناس. ئۇ ئاساسلىقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلغان. ئۇ «ئىككى پارچە بۇددىزم مەزمۇنىدىكى ئۇيغۇرچە تېكىست» (1982 ـ يىلى)، «پېتىربۇرگدىكى ئۇيغۇرچە يادى-

كارلىقلار» (2003 ـ يىلى)، «ئۇيغۇرچە ئابدارما تېكىستى: فىلولوگىيەلىك ئانالىز» (2008 ـ يىلى) قاتارلىق كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يازغان.

تاكوچى كازۇ (Takaochi Kazuo)

تاكوچى كازۇ ــ ياپونىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس. ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا ئائىت «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ تۈرلىنىشى»، «ئۇيغۇرچە فونېتىكىلىق مەسىلىلەر: بېيجىڭ رادىيوسى»، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاساسىي سۆزلۈك: 1500 سۆز» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

يامادا نوبۇئو (Yamada Nobuo)

يامادا نوبۇئو ــ ياپونىيەلىك مول ھوسۇللۇق ئۇيغۇرشۇناس. ئۇنىڭ ئەمگەكلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ زور ئەمگىكى ئوتېن جۇدا، پېتىر زىمى، ھىروشى ئۇمىمورا، تاكاۋ موريياسو قاتارلىق ئۇيغۇرشۇناسلار بىلەن بىرلىكتە ئىشلىگەن ئۇچ تومлۇق «قەدىمكى ئۇيغۇرچە توختام ۋەسىقىلىرى» نامлىق ئەسەردۇر. ئۇنىڭ يەنە قەدىمكى ئۇيغۇرچە توختام ۋەسىقىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىمۇ ئىنتايىن مول.

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە

بىرىنچى باب تىل ھەققىدە 3
§1. تىلنىڭ خاراكتېرى ۋە رولى 3
§2. تىللارنىڭ تۇرگە ئايرىلىشى 6
1. تىللارنىڭ قۇرۇلما تىپى بويىچە تۇرگە ئايرىلىشى ... 8
2. تىللارنىڭ جۈملە ئالاھىدىلىكى بويىچە تۇرگە ئايرىلىشى 10
3. تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بويىچە تۇرگە ئايرىلىشى 11
4. تىللارنىڭ فۇنكسىيەسى بويىچە تۇرلەرگە ئايرىلىشى 16
ئىككىنچى باب ئۇيغۇر تىلىنىڭ قىسقىچە تارىخى 21
§1. ئالتاي تىللىرى نەزەرىيەسى 21
§2. تۇركىي تىللار ئائىلىسى 31
§3. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي باسقۇچلىرى 60
1. ئالتاي دەۋرى 63
2. ئاۋۋالقى تۇركىي تىلى دەۋرى 64
3. ئانا تۇرك تىلى دەۋرى (1 ~ 6 ـ ئەسىرلەر) 65
4. قەدىمكى تۇركىي تىلى دەۋرى (6 ~ 9 ـ ئەسىرلەر) 67
5. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى (9 ~ 12 ـ ئەسىرلەر) 70
6. يېڭىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى (14 ~ 20 ـ ئەسىرلەر) 72

7. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى 96
§4. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى 117
§5. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكتلىرى ... 121
1. مەركىزىي دىيالېكت 125
2. خوتەن دىيالېكتى 127
3. لوپنۇر دىيالېكتى 128
ئۈچىنچى باب ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا تىللار بىلەن ئۇچرىشىشى...157
§1. ئەرەب تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى 157
§2. پارس تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى 163
§3. خەنزۇ تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى 169
§4. رۇس تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى 174
§5. باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى 179
§6. باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەسىرى ھەققىدە قىسقىچە خۇلاسە 201
1. باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى 201
2. ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىرمە سۆزلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشى 203

يېزىق

بىرىنچى باب يېزىق ھەققىدە 217
§1. يېزىقنىڭ خاراكتېرى 217
§2. يېزىقنىڭ دۇنيادىكى تارقىلىش ئەھۋالى 221
§3. يېزىقنىڭ قىسقىچە تارىخى 224
1. ئىپتىدائىي يېزىق 225
2. كىلاسسىك يېزىق 231
3. ئىلىپبەلىك يېزىق 243
ئىككىنچى باب ئۇيغۇر يېزىق تارىخى 255
§1. ئومۇمىي بايان 255

1. ئۇيغۇرلاردا يېزىق ئەنئەنىسى 255
2. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى ھەققىدە 258
§2. ئورخۇن يېزىقى 261
1. ئورخۇن يېزىقىنىڭ بايقىلىشى ۋە ئوقۇلۇشى 261
2. ھازىر ساقلىنىۋاتقان مۇھىم ئورخۇن يادىكارلىقلىرى..... 279
3. ئورخۇن يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى 298
4. ئورخۇن يېزىقىنىڭ ئىملاسى 305
§3. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى 322
1. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلارنىڭ بايقىلىشى 323
2. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەتقىق قىلىنىشى ...337
3. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى 354
4. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تارقىلىشى 356
5. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مۇھىم ئەسەرلەر ... 361
6. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئىملاسى 366
7. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىن نەمۇنە 372
§4. سوغد يېزىقى 377
§5. مانى يېزىقى 383
§6. بىراخما يېزىقى 387
§7. نىستورىيان يېزىقى 392
§8. تۇبۇت يېزىقى 396
§9. پاسبا يېزىقى 399
§10. خاقانىيە يېزىقى 403
§11. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى 414
§12. 1950 ـ يىلىدىن بۇيانقى ئۇيغۇر يېزىق تەرەققىياتى 446

ئۇچىنچى باب هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى 566
§1. ئىملا قائىدىسى ۋە ئۇنىڭ رولى 566
§2. ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈشتىكى پىرىنسىپلار 569
1. مورفولوگىيەلىك پىرىنسىپ 570
2. تارىخىي (ئەنئەنىۋى) پىرىنسىپ 572
3. فونېتىكىلىق پىرىنسىپ 574
4. ئايرىش (پەرقلەندۈرۈش) پىرىنسىپى 575
§3. ئىملا قائىدىسىنىڭ مەزمۇنى 576
§4. تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشى 647
1. چېكىت ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 651
2. سوئال بەلگىسى ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 653
3. ئۇندەش بەلگىسى ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 654
4. چېكىتلىك پەش ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 655
5. پەش ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 656
6. يالاڭ تىرناق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 687
7. قوش تىرناق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 688
8. تىرناق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 694
9. سىزىقچە ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 694
10. سىزىق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى..... 696
11. قوش چېكىت ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 697
12. كۆپ چېكىت ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى 699

فونېتىكا

§1. تىل تاۋۇشلىرى ۋە فونېتىكا 703
1. تىل تاۋۇشلىرى هەققىدە چۈشەنچە 703
2. فونېتىكىنىڭ ئېنىقلىمىسى 705
3. فونېتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى 705

4. فونېتىكىنىڭ تارماقلىرى 707
5. فونېتىكا ئۆگىنىشنىڭ ئەھمىيىتى 709
§2. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتى 711
1 . تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى ... 711
2 . تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىيولوگىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرى 715
3. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى ... 716
§3. تاۋۇش ئېلىمېنتى ۋە تىرانسكرىپسىيە 719
1. تاۋۇش ئېلىمېنتى 719
2. تىرانسكرىپسىيە 720
§4. فونېما 722
1. فونېمىنىڭ ئېنىقلىمىسى 722
2. سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ پەرقى 728
3. ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېملار ۋە ئۇلارنىڭ تۈرى 729
4. فونېما ۋاريېانتى 755
§5. تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى 759
1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى 759
2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى 767
3. سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى 768
§6. ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېملارنىڭ بىرىكىشى 770
1. فونېملارنىڭ بىرىكىش قانۇنىيىتى 770
2. بوغۇم 771
§7. ئۇيغۇر تىلى تاۋۇشلىرىدىكى تېمبىرسىز ئاملىلار... 780
1. سۆز ئۇرغۇسى 781
2. ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار ۋە قىسقا سوزۇق تاۋۇشلار 783

3. ئىنتوناتسىيە 786
§8. نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشى 792
1. ئاسسىمىلياتسىيە 793
2. تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى 799
3. تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 817
4. تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ (كۆپىيىپ) قېلىشى ... 831
5. تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى 840
6. قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارغا ئۆزگىرىشى (ئايلىنىشى) ... 841
§9. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى 843
1. تەلەپپۇز قائىدىسى هەققىدە 843
2. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ مەركىزىي دىيالېكتى ۋە ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى هەققىدە ... 843
3. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسىنى تۇزۇش پرىنسىپلىرى 847
4. هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى 849

لېكسىكا

بىرىنچى باب لېكسىكولوگىيە هەققىدە بايان 865
§1. لېكسىكولوگىيەنىڭ ئوبيېكتى ۋە تارماقلىرى 865
1. لېكسىكولوگىيەنىڭ ئوبيېكتى 865
2. لېكسىكولوگىيەنىڭ تارماقلىرى 866
§2. لېكسىكولوگىيەنىڭ رولى ۋە ۋەزىپىسى 868
1. لېكسىكولوگىيەنىڭ رولى 868
2. لېكسىكولوگىيەنىڭ ۋەزىپىسى 873
§3. لېكسىكولوگىيەنىڭ باشقا پەنلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 874

1. لېكسكولوگىيەنىڭ فونېتىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 874
2. لېكسكولوگىيەنىڭ گرامماتىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 875
3. لېكسكولوگىيەنىڭ ئىستىلىستىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 876
4. لېكسكولوگىيەنىڭ پىراگماتىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 877
ئىككىنچى باب لېكسىكىدىكى ئاساسلىق بىرلىك ــ سۆز 879
§ 1. سېمانتىكا ھەققىدە چۈشەنچە 879
§ 2. سۆز ۋە سۆز مەنىسى 885
1. سۆزنىڭ ئېنىقلىمىسى 885
2. سۆز مەنىسىنىڭ خاراكتېرى 889
3. سۆزنىڭ مەنە مۇچىلىرى (سېمىم) 894
4. سۆزنىڭ مەنە ئۆزىكى 897
5. سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى ۋە كۆچمە مەنىسى ... 899
§3. سۆز مەنىسىنىڭ تۈزۈلۈشى 912
1. سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى 913
2. سۆزنىڭ تۈس مەنىسى 915
3. سۆزلەرنىڭ ئىدراكىي مەنىسى بىلەن تۈس مەنىسىنىڭ مۇناسىۋىتى 928
4. سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى 931
5. كونتېكست ۋە سۆز مەنىسى 932
ئۈچىنچى باب سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى 942
§1. سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى سەۋەبلەر 942
1 . سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى تاشقى سەۋەبلەر 942
2. سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى ئىچكى سەۋەبلەر 948

§2. سۆز مەنىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر 949
1. سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى 950
2. سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى 951
3. سۆز مەنىسىنىڭ كۆچۈشى 953
4. سۆز مەنىسىنىڭ يوقىلىشى 954
5. سۆزنىڭ تۈس مەنىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر 956
تۆتىنچى باب سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن تۈركۈملىنىشى ... 958
§1. بىر مەنىلىك سۆزلەر ۋە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ... 958
1. بىر مەنىلىك سۆزلەر 958
2. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر 959
§2. مەنىداش سۆزلەر 960
1. مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئېنىقلىمىسى 960
2. مەنىداش سۆزلەردە يادرو سۆز 961
3. مەنىداش سۆزلەرنىڭ پەرقلىرى 963
4. مەنىداش سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرى ...973
5. مەنىداش سۆزلەرنىڭ رولى 976
§3. قارشى مەنىلىك سۆزلەر 980
1. قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئېنىقلىمىسى 980
2. قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئۆلچىمى 982
3. قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ تۈرى 986
4. قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرى 993
5. قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ رولى 995
بەشىنچى باب سۆزلەرنىڭ تاۋۇش جەھەتتىن تۈركۈملىنىشى ... 998
§1. ئاھاڭداش سۆزلەر 998
1. ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ ئېنىقلىمىسى 998
2. ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ ئۆلچىمى 999
3. ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ تۈرى 1017
4. ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ بارلىققا كېلىش يوللىرى 1019

5. ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ رولى 1025
§2. شەكىلداش سۆزلەر 1026
§3. ئاھاڭداش سۆزلەر ۋە شەكىلداش سۆزلەر بىلەن
كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ پەرقى 1031
ئالتىنچى باب لېكسىكىدىكى ئالاھىدە بىرلىك ــ ئىدىيوم 1036
§1. ئىدىيوم ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 1036
1. ئىدىيومىلارنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى
..... 1037
2. ئىدىيومىلارنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى
..... 1044
§2. ئىدىيومىلارنىڭ مەنبەسى 1059
1. تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن 1059
2. ئوۋچىلىق مەدەنىيىتى ئاساسىدا بارلىققا
كەلگەن 1060
3. ئۆرپ ـ ئادەت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن 1061
4. دىنىي ئەقىدىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ... 1067
5. بەدەن تىلى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن 1072
6. قۇشلارنىڭ ھەرىكىتى ئاساسىدا بارلىققا
كەلگەن 1074
7. چەت تىللاردىن كەلگەن 1076
8. ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن بارلىققا
كەلگەن 1077
§3. ئىدىيومىلارنىڭ رولى 1080
1. ئوخشىتىش رولى 1080
2. مۇبالىغىلەشتۈرۈش رولى 1082
3. تەنە قىلىش رولى 1083
4. ئېۋفېمىزم رولى 1083
5. رىتورىكىلىق سوئال رولى 1084
6. پارالىلىزم (جۈپلۈك) رولى 1084

7. سېلىشتۇرۇش رولى 1085
§4. ئىدىيوم بىلەن ماقال ـ تەمسىلنىڭ پەرقى 1087
يەتتىنچى باب سۆزلۈك 1092
§1. ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكى ھەققىدە چۈشەنچە 1092
§2. ئاساسىي سۆزلۈك 1099
§3. ئادەتتىكى سۆزلۈك 1109
1. كونا سۆزلەر 1110
2. يېڭى سۆزلەر 1115
3. كەسپىي سۆزلەر 1116
4. دىيالېكت ـ شېۋە سۆزلىرى 1122
5. كىرمە سۆزلەر 1129
6. كىتابىي سۆزلەر 1151
7. قىسقارتىلما سۆزلەر 1153
§4. ئاساسىي سۆزلۈك بىلەن ئادەتتىكى سۆزلۈكنىڭ
مۇناسىۋىتى 1155
§5. سۆزلۈكنى بېيىتىش يوللىرى 1157
1. سۆز ياساش 1157
2. قېزىش 1160
3. سۆز قوبۇل قىلىش 1162
سەككىزىنچى باب لۇغەتشۇناسلىق 1164
§1. لۇغەت ۋە لۇغەتشۇناسلىق 1164
1. لۇغەتنىڭ خاراكتېرى ۋە رولى 1164
2. لۇغەتشۇناسلىق 1167
§2. لۇغەتشۇناسلىق بىلەن لېكسىكا تەتقىقاتنىڭ
مۇناسىۋىتى 1169
1. لېكسىكا تەتقىقاتى لۇغەتشۇناسلىقنىڭ تەرەققىياتىنى
ئىلگىرى سۈرىدۇ 1169
2. لۇغەتشۇناسلىق لېكسىكا تەتقىقاتىنى ئالغا
سۈرىدۇ 1170

3. لۇغەتشۇناسلىق تىلىنىڭ ئۆلچەملىك دەرىجىسىنى ئاشۇرىدۇ، سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىش ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرىدۇ 1170
§3. لۇغەتنىڭ مەزمۇنى 1172
§4. لۇغەت تۈزۈشتىكى باسقۇچلار 1173
1. سۆزنىڭ نېمىلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ... 1173
2. سۆز تالاش 1174
3. سۆز شەكلىنى مۇقىملاشتۇرۇش 1175
4. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بىلەن ئاھاڭداش سۆزلەرنى پەرقلەندۈرۈش مەسىلىسى 1176
5. تىرانسكرىپسىيە بېرىش 1177
6. ئىزاھلاش (تەرجىمىسىنى بېرىش) 1177
7. تىزىش 1178
§5. لۇغەتنىڭ تۈرى 1179
1. بىلىم لۇغىتى 1179
2. تىل لۇغىتى 1184
§6. ئۇيغۇرلاردا لۇغەتچىلىك 1204
توققۇزىنچى باب ئېتىمولوگىيە ۋە لېكسىكا 1231
§1. ئېتىمولوگىيە ھەققىدە چۈشەنچە 1231
§2. ئېتىمولوگىيەنىڭ لېكسىكا تەتقىقاتىدىكى رولى...1235
§3. ئېتىمولوگىيە تەتقىقاتىدىكى زۆرۈر شەرتلەر 1245
ئونىنچى باب كىشى ئىسىملىرى ۋە لېكسىكا 1250
§1. كىشى ئىسىملىرى ھەققىدە چۈشەنچە 1250
§2. كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتى بىلەن لېكسىكىنىڭ مۇناسىۋىتى 1253
1. كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلما شەكلى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈش ...1253
2. كىشى ئىسىملىرىغا سىمانتىكىلىق تەھلىل يۈرگۈزۈش 1255

3. كىشى ئىسىملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەن سۆزلەر ئۇستىدە ئېتىمولوگىيەلىك ئىزدىنىش قىلىش .. 1256
§3. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى 1259
1. ئۇيغۇرلاردا ئات قويۇش ئادىتى 1259
2. ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ... 1260
3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرىدىكى يۇزلىنىش 1280
§4. ئۇيغۇرلاردا لەقەم ، تەخەللۇس ، فامىلە 1286
1. لەقەم 1286
2. تەخەللۇس 1289
3. فامىلە 1291

گىراممماتىكا

مورفولوگىيە

بىرىنچى باب گىراممماتىكا ھەققىدە چۈشەنچە 1297
§1. گىراممماتىكا ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 1297
1. گىراممماتىكىنىڭ مەنىسى 1297
2. گىراممماتىكىنىڭ مەزمۇنى 1304
3. گىراممماتىكىنىڭ تۈرلىرى 1305
4. گىراممماتىكىلىق بىرلىكلەر 1307
5. گىراممماتىكىلىق شەكىل، گىراممماتىكىلىق مەنە، گىراممماتىكىلىق ۋاستە، گىراممماتىكىلىق كاتېگورىيە 1315
6. تىل تەركىبلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى 1325
§2. سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيەلىك قۇرۇلمىسى 1341
1. يىلتىز 1342

2. قوشۇمچە 1343
3. ئۆزەك 1343
§3. سۆزلەرنىڭ قۇرۇلما تىپلىرى 1345
1. تۈپ سۆز 1345
2. ياسالما سۆز 1345
3. بىرىككەن سۆز 1346
4. جۈپ سۆزلەر 1348
5. مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق سۆزلەر 1356
§4. سۆز تۈركۈمى 1356
1. سۆز تۈركۈمى دېگەن نېمە؟ 1356
2. سۆز تۈركۈمى 1357
3. سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە ئايرىشنىڭ پىرىنسىپلىرى
..... 1359
4. ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆپ تۈركۈملۈك سۆزلەر 1362
5. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈركۈملىنىشى ... 1365
ئىككىنچى باب ئىسىم 1371
§1. ئىسىم ھەققىدە 1371
1. ئىسىم دېگەن نېمە؟ 1371
2. ئىسىمنىڭ تۈرلىرى..... 1371
3. ئىسىملارنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ... 1380
§2. ئىسىمنىڭ سان كاتېگورىيەسى 1381
1. سان كاتېگورىيەسىنىڭ مەنىسى ۋە قوللىنىلىشى
..... 1381
2. ئىسىمنىڭ بىرلىك شەكلىنىڭ ئىشلىتىلىشى ... 1382
3. ئىسىمنىڭ كۆپلۈك شەكلىنىڭ ئىشلىتىلىشى ... 1382
§3. ئىسىمنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيەسى 1385
1. مەنىسى 1385
2. ئىپادىلىنىشى 1386
3. ئىشلىتىلىشى 1388

§4. ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسى 1389
1. مەنىسى 1389
2. ئىپادىلىنىشى 1389
3. قوۋۇلمىسى 1390
4. ئىشلىتىلىشى 1392
§5. ئىسمنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسى 1394
1. مەنىسى 1394
2. ئىپادىلىنىشى 1394
3. كېلىش شەكىللىرىنىڭ مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىشى
..... 1395
§6. ئىسمنىڭ ياسىلىشى 1424
1. سىنتېتىك ئۇسۇلدا ياسالمىدىغان ئىسىملار 1424
2. ئانالىتىك ئۇسۇلدا ياسالمىدىغان ئىسىملار 1443
ئۈچىنچى باب سۈپەت 1447
§1. سۈپەت ھەققىدە 1447
1. سۈپەت دېگەن نېمە ؟ 1447
2. سۈپەتنىڭ تۈرلىرى 1448
3. ئالاھىدە سۈپەتلەر 1451
4. سۈپەتنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى 1455
§2. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى 1456
1. ئەسلىي دەرىجە 1456
2. ئاشۇرما دەرىجە 1457
3. ئەركىلەتمە دەرىجە 1458
4. سۈپەتلەرنىڭ ئىسمىلىشىشى 1460
§3. سۈپەتلەرنىڭ ياسىلىشى 1461
1. سىنتېتىك ئۇسۇلدا ياسالغان سۈپەتلەر 1461
2. ئانالىتىك ئۇسۇلدا ياسالغان سۈپەتلەر 1469
تۆتىنچى باب سان 1472
§1. سان ھەققىدە 1472

1. سان دېگەن نېمە؟ 1472
2. ساننىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى 1472
3. ساننىڭ قوۇرۇلما تۈرلىرى 1474
§2. ساننىڭ مورفولوگىيەلىك تۈرلىرى 1475
1. ساناق سان 1475
2. مۆلچەر سان 1476
3. تەرتىپ سان 1479
4. كەسىر سان 1480
5. تەقسىم سان 1482
6. رەۋىش سان 1483
7. كىشىلىك سان 1484
8. ئالماش سان 1486
§3. ساننىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى 1488
1. ساننىڭ بىۋاستە ئىسىملىشىشى 1488
2. ساننىڭ بىۋاستە ئالماشلىشىشى 1488
3. سانلارنىڭ ۋاقىت ئىسمى بولۇپ كېلىشى 1489
4. سانلارنىڭ ياشنى ئىپادىلەپ كېلىشى 1490
5. سانلارنىڭ نومۇرنى بىلدۈرۈپ كېلىشى 1490
6. سانلارنىڭ خانا ئىسمى بولۇپ كېلىشى 1490
7. «بىر» نىڭ ئالاھىدە قوللىنىلىشى 1491
§4. سان بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇقۇملارنىڭ ئىپادىلىنىشى
..... 1497
1. تۆت ئەھۋالنىڭ ئىپادىلىنىشى 1497
2. ھەسسىلىك ساننىڭ ئىپادىلىنىشى 1499
3. ئاي ـ كۈنلەرنىڭ ئىپادىلىنىشى 1499
4. سائەتنىڭ ئىپادىلىنىشى 1501
بەشىنچى باب مىقدار سۆزلەر 1503
§1. مىقدار ھەققىدە 1503
§2. مىقدارنىڭ تۈرى 1503

1. خاس مىقدار 1503
2. كۆچمە مىقدارلار 1505
§3. مىقدارنىڭ گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى 1507
§4. مىقدارلارنىڭ ياسىلىشى 1510
ئالتىنچى باب ئالماش 1511
§1. ئالماش ھەققىدە 1511
§2. ئالماشنىڭ تۈرى 1512
§3. ئالماشنىڭ گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى 1513
§4. ئالماشلاردىكى \ ن \ تاۋۇشى ھەققىدە 1514
§5. شەخس ئالماشلىرى 1516
1. مەنىسى 1516
2. ئالاھىدىلىكى 1518
§6. كۆرسىتىش ئالماش 1522
1. مەنىسى 1522
2. كۆرسىتىش ئالماشنىڭ تۈرلىرى 1523
3. كۆرسىتىش ئالماشلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ... 1535
§7. سوئال ئالماشلىرى 1539
1. مەنىسى 1539
2. تۈرلىرى 1539
§8. ئۆزلۈك ئالمىشى 1545
1. مەنىسى 1545
2. ئىشلىتىلىشى 1546
§9. بەلگىلەش ئالماشلىرى 1549
1. مەنىسى 1549
2. تۈرلىرى 1549
3. ئىشلىتىلىشى 1552
§10. بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى 1558
1. مەنىسى 1558
2. تۈرلىرى 1558

3. ئىشلىتىلىشى 1561
§11. ئېنىقسىزلىق ئالماشلىرى 1564
1. مەنىسى 1564
2. ئىپادىلىنىشى 1565
3. تۈرلىرى 1565
§12. ئالماشلارنىڭ ياسىلىشى 1571
يەتتىنچى باب رەۋىش 1575
§1. رەۋىش ھەققىدە 1575
§2. رەۋىشنىڭ تۈرلىرى 1575
§3. رەۋىشلەرنىڭ گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى 1576
§4. رەۋىشلەشكەن سۆز ـ ئىبارىلەر 1576
§5. رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 1578
سەككىزىنچى باب تەقلىد سۆزلەر 1582
§1. تەقلىد سۆزلەر ھەققىدە 1582
§2. تەقلىد سۆزلەرنىڭ تۈرى 1583
1. ئاۋاز تەقلىدلىرى 1583
2. ھالەت ـ ئوبراز تەقلىدلىرى (كۆرۈنۈش تەقلىدلىرى) 1584
3. ھېسسىيات تەقلىدلىرى 1584
§3. تەقلىد سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسى 1585
§4. تەقلىد سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى 1587
§5. تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى 1590
توققۇزىنچى باب پېئىل 1592
§1. پېئىل ھەققىدە 1592
1. پېئىل دېگەن نېمە؟ 1593
2. پېئىللارنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى ... 1593
3. پېئىلنىڭ تۈرلىرى 1594
4. پېئىلنىڭ مورفولوگىيەلىك شەكىللىرى 1604

§2. پېئىلنىڭ بولۇشلۇق ـ بولۇشسىزلىق كاتېگورىيەسى 1604
1. ئاساسىي بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىق 1604
2. باشقا بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىق شەكىللىرى ... 1606
§3. پېئىلنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى 1612
§4. پېئىلنىڭ شەخس كاتېگورىيەسى 1630
1. مەنىسى 1630
2. ئىپادىلىنىشى 1631
3. ئىشلىتىلىشى 1635
§5. راي كاتېگورىيەسى 1637
1. مەنىسى 1637
2. راي كاتېگورىيەسى ھەققىدىكى بايانلار 1638
3. راي كاتېگورىيەسىنىڭ تۈرلىرى ۋە ئىشلىتىلىشى
..... 1647
§6. ھال كاتېگورىيەسى 1668
1. مەنىسى 1668
2. ھال كاتېگورىيەسى بىلەن تۇس كاتېگورىيەسىنىڭ
پەرقى ۋە مۇناسىۋىتى 1671
3. زامان كاتېگورىيەسى بىلەن«ھال» كاتېگورىيەسىنىڭ
مۇناسىۋىتى 1673
4. ھال كاتېگورىيەسىنىڭ ۋاقىت ئىپادىلەش
ئىقتىدارى 1679
§7. زامان كاتېگورىيەسى 1691
1. «ۋاقىت» ۋە «زامان» 1691
2. «زامان»نىڭ تەبىرى 1693
3. ئۇيغۇر تىلىدا ۋاقىت ئۇقۇمىنىڭ ئىپادىلىنىشى
..... 1695
4. مۇتلەق زامان ۋە نىسپىي زامان 1699
§8. ھال ـ زامان كاتېگورىيەسى 1704

§9. پېئىلنىڭ تۈرغۇن سۆز شەكىللىرى 1804
1. ئىسىمداشلار 1806
2. سۈپەتداشلار 1835
3. رەۋىشداشلار 1846
§10. پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى 1859
1. تۈس ھەققىدە بايان 1859
2. مەنىسى ۋە ئىشلىتىلىشى 1862
§11. باغلامچى پېئىللار 1900
1. باغلامچى پېئىللار ھەققىدە 1900
2. تولۇق باغلامچىلار 1901
3. تولۇقسىز باغلامچىلار 1914
§12. پېئىللارنىڭ ياسىلىشى 1919
1. پېئىللارنىڭ سىنتېتىك يول بىلەن ياسىلىشى ... 1920
2. پېئىللارنىڭ ئانالىتىك يول بىلەن ياسىلىشى ... 1925
ئونىنچى باب يارەمچى سۆزلەر 1937
§1. تىركەلمىلەر 1937
1. تىركەلمىلەر ھەققىدە 1937
2. تىركەلمىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى 1938
3. تىركەلمىلەرنىڭ قوللىنىلىشى 1941
§2. باغلىغۇچىلار 1951
1. مەنىسى 1951
2. باغلىغۇچىلارنىڭ گىرامماتىكىلىق رولى 1952
3. باغلىغۇچىلارنىڭ تۈرلىرى ۋە ئىشلىتىلىشى ... 1953
§3. يۆكلىمىلەر 1981
1. ـمۇ 1982
2. ـچۇ 1990
3. ـما 1994
4. ـغۇ \ ـ قۇ 1996
5. ـ دە \ ـ تە 1998

6. ـ کـــن 2000
7. ـلا 2003
8. ـ زه 2010
9. ـا \ ـه 2012
10. هـه 2013
11. ئەمـــسـه 2015
12. مەیـلـی 2015
13. تبـخـی 2016
14. قبـنـی 2019
15. ئبهتمـال 2019
16. نایـتـی 2020
17. هەرهالـدا 2021
18. دەرۆەقـه 2022
19. جۆمـۆ 2022
20. بکار (هبلی بکار) 2023
21. ئشقبلـپ 2023
22. خـۆددی 2024
23. زادی 2025
24. بەلکی (بەلکم) 2026
25. هەتـتـا 2026
26. خـالاس 2027
27. هبلمۆ (هبلمۆ یاخشـی) 2027
28. یەنـه 2028
29. پـەقـەت 2029
30. یالـغـۆز 2030
31. مـانـا 2030
32. ئـەنـه 2031
33. دە ـ 2031

ئون بىرىنچى باب ئىملىق سۆزلەر 2034
§1. ئىملىق سۆزلەر ھەققىدە 2034
1. ئىملىق سۆز دېگەن نېمە؟ 2034
2. ئىملىق سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى 2036
3. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈشى 2037
§2. ئىملىق سۆزلەرنىڭ تۈرى ۋە ئىشلىتىلىشى 2039
1. ھېس - تۇيغۇ ئىملىقلىرى 2039
2. جاۋاب ئىملىقلىرى 2050
3. بۇيرۇق - چاقىرىق ئىملىقلىرى 2051

سىنتاكسىس

بىرىنچى باب سۆز بىرىكمىسى 2053
§1. سۆز بىرىكمىسى ھەققىدە چۈشەنچە 2053
1. مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىسى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 2054
§2. مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تۈرى ... 2058
1. مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى 2058
2. مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ قاتلام سانىغا ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى 2066
3. مۇستەقىل سۆزلۈك سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ سۆز بىرىكمىسى تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ جۈملىدىكى گىرامماتىكىلىق فۇنكسىيەسىگە ئاساسەن تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى 2068
4. بىر مەنىلىك سۆز بىرىكمىسى ۋە ئىككى بىسلىق سۆز بىرىكمىسى 2071

ئىككىنچى باب جۈملە 2079
§1 . جۈملە ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 2079
1 . جۈملە ھەققىدە چۈشەنچە 2079
2 . جۈملىنىڭ سۆز بىرىكمىسىدىن پەرقى 2082
§2 . جۈملە بۆلەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئورۇن تەرتىپى ... 2083
1. ئىگە 2085
2. خەۋەر 2087
3. تولدۇرغۇچى 2089
4. ئېنىقلىغۇچى 2091
5 . ھالەت 2093
§3 . جۈملىنىڭ ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكلىرى 2100
1 . جۈملىنىڭ ئىزاھلىق تەڭداش بۆلىكى ھەققىدە چۈشەنچە 2100
2 . ئىزاھلىغۇچى تەڭداش بۆلەك بىلەن تەڭداش بۆلەكنىڭ ئورتاقلىقى ۋە پەرقى 2101
3 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەك بىلەن ئېنىقلىغۇچنىڭ پەرقى 2104
4 . ئىزاھلىق تەڭداش بۆلەكنىڭ تۈرى 2108
§4 . جۈملىنىڭ مۇستەقىل بۆلەكلىرى 2111
1. قاراتما بۆلەك 2112
2. قىستۇرما بۆلەك 2113
3. ئۈندەش بۆلەك 2113
§5 . جۈملە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى 2114
1. بۆلەكلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى 2115
2. قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى 2118
3. قۇرۇلما ـ تەركىبلەر بويىچە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى 2121
§6 . جۈملە تۈرى 2124
1 . بايان جۈملە 2124

2 . سوئال جۈملە 2125
3 . بۇيرۇق جۈملە 2128
4 . ئۈندەش جۈملە 2130
ئۈچىنچى باب جۈملە تىپى ــ ئاددىي جۈملە 2132
§1 . ئاددىي جۈملە ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى 2132
1 . ئاددىي جۈملىنىڭ ئېنىقلىمىسى 2132
2 . ئاددىي جۈملىنىڭ ئالاھىدىلىكى..... 2132
§2 . جۈملە تىپى ھەققىدە چۈشەنچە 2135
1 . جۈملە تىپىنىڭ ئېنىقلىمىسى 2135
2 . جۈملە تىپىنىڭ ئالاھىدىلىكى 2136
3 . جۈملە تىپى بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئامىللار ... 2137
4 . جۈملە تىپىنىڭ قاتلاملىقلىقى 2140
§3. ئاددىي جۈملىنىڭ تىپلىرى 2143
1 . ئىگە ـ خەۋەرلىك جۈملە 2143
2 . ئىگىسىز جۈملە 2154
تۆتىنچى باب جۈملە تىپى ــ قوشما جۈملە 2158
§1 . قوشما جۈملە ھەققىدە چۈشەنچە 2158
1. قوشما جۈملىنىڭ ئېنىقلىمىسى 2158
2. قوشما جۈملىنىڭ ئالاھىدىلىكى 2158
3. قوشما جۈملە تەركىبىدىكى تارماق جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلايدىغان سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەر 2162
4 . قوشما جۈملە بىلەن ئاددىي جۈملىنىڭ پەرقى 2165
§2 . تەڭداش قوشما جۈملە 2172
1. باغلىغۇچلىق تەڭداش قوشما جۈملە 2173
2. باغلىغۇچسىز تەڭداش قوشما جۈملە 2193
§3. بېقىندىلىق قوشما جۈملە 2203
كىتابتا قوللىنىلغان بەلگىلەر 2226
پايدىلانمىلار 2227

مۇقەددىمە

بىرىنچى باب

تىل ھەققىدە

§1. تىلنىڭ خاراكتېرى ۋە رولى

تىل ئىنسانلارنىڭ ئۆز مەقسەتلىرىنى ئىپادىلەشتە، بىر - بىرى بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇشتا قوللىنىدىغان قورالدۇر. تىل پەقەت ئىنسانغىلا خاس بولۇپ، ئۇ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىراماتىكىدىن تەركىب تاپقان بىر سىستېمىدۇر. تىل ئىقتىسادىي بازىسىمۇ ئەمەس، ئۈستىقۇرۇلمىمۇ ئەمەس، بەلكى ئالاھىدە بىرخىل ئىجتىمائىي ھادىسە. تىل ئىجتىمائىيلىققا ۋە ئومۇمىيلىققا ئىگە. تىل بىلەن جەمئىيەتنىڭ بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدىغانلىقى ۋە بىر - بىرىگە تايىنىدىغانلىقى تىلنىڭ ئىجتىمائىيلىقىدۇر. تىل جەمئىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، جەمئىيەتتىن ئايرىلغان تىل بولمايدۇ، جەمئىيەتمۇ تىلدىن ئايرىلالمايدۇ. تىل بولمايدىكەن، جەمئىيەت مەۋجۇتلۇقتىن ۋە تەرەققىياتتىن مەھرۇم بولىدۇ. تىلنىڭ جەمئىيەتتىكى ھەرساھە، ھەرقاتلام كىشىلىرىگە ئورتاق خىزمەت قىلىدىغانلىقى تىلنىڭ ئومۇمىيلىقىدۇر.

تىلنىڭ رولىدىن قارىغاندا، تىل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى ۋە تەپەككۇر قورالى. تىل بىلەن ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەش ۋە ئالاقە قىلىش ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلاردىن پەرقلىنىدىغان تۈپكى خاسلىقىنىڭ بىرى. شۇڭا، نەۋائىي: «تىل

ئىنسانىنى هايۋاندىن جۇدا قىلدى» دەپ يازغان.

تىل ئالاقە قورالى. ئۇ، كىشىلەرنىڭ ئۆچۈر يەتكۈزىدىغان ۋە پىكىر ئالماشتۇرىدىغان ئەڭ مۇهىم ۋاسىتىسى. تەبىئەتتە نۇرغۇن هايۋانلار خىلمۇخىل ئاۋازلارنى چىقىرىپ ئۆزئارا ئالاقىلەشسىمۇ، بۇ ئاۋازلار ئىپادىلەيدىغان ئۇچۇر ناهايىتى ئاددىي بولغاچقا، ئۇ هەقىقىي مەنىدىكى تىل هېسابلانمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنسانلار تىلدىن باشقا قول ئىشارىتى، بايراق، قاتناش بەلگىلىرى، تېلېگراما، هەر خىل شەكىللەر ۋە رەقەم قاتارلىق ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىپمۇ ئۇچۇر يەتكۈزۈشىدۇ. بىراق، بۇ ۋاسىتىلەر تىل ئاساسىغا قۇرۇلغان، شۇنداقلا قوللىنىلىش دائىرىسىمۇ چەكلىك بولۇپ، پەقەت تىلنىڭ ياردەمچى ۋاستىسى بولالايدۇ، خالاس. شۇڭا، بىز تىلنى ئىنسانلارغىلا خاس بولغان ئەڭ مۇهىم ئالاقە قورالى دەيمىز.

تىل ئۈي ـ پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان قورال، كىشىلەر تىلدىن پايدىلىنىپ ئۈي ـ پىكىرلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. تەپەككۇر قىلىش ئىنسان مېڭىسىنىڭ بىرخىل ئىقتىدارى، ئىنسان مېڭىسىنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيانى ئەكس ئەتكۈزۈش جەريانى. تەپەككۇر مەلۇم بىر قورال ئاساسىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئۇ ئەكس ئەتكۈزگەن ئۇقۇم، هۆكۈم، خۇلاسە سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

تىل ئۈي ـ پىكىرنى ئىپادىلەش جەريانىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۈي ـ پىكىرنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىمۇ مۇهىم رول ئويناىدۇ، چۈنكى تىل تەپەككۇرنىڭ ئالاهىدە غىدىقلىغۇچىسى. تەپەككۇر پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە تەۋە، تىل مەلۇم مىللەتكە تەۋە.

تىلنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىدىن ئالغاندا، تىل ـــ تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن هاسىل بولغان بەلگىلەر سىستېمىسى. تىل فونېتىكا، لېكسىكا، گىراماتىكىدىن ئىبارەت ئۈچ مۇهىم

ئاساسلىق ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. فونېتىكا تىل بەلگىلىرىنىڭ ئاۋاز ئاساسلى، ئۇ تىلنىڭ ماددىي پوستى؛ لېكسىكا تىلدىكى سۆزلەرنىڭ توپلىمى، ئۇ قۇرۇلۇش ماتېرىيالى؛ گىرامماتىكا تىل بەلگىلىرىنىڭ مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىش ۋە بىرىكىش قائىدىسى، ئۇ تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنىيىتى.

تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىككى مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئىختىيارىيلىق بىلەن زەنجىرسىمانلىقتۇر.

تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىختىيارىيلىقى: تىلدا تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدە مۇقەررەرلىك بولمايدۇ، قانداق تاۋۇش بىلەن قانداق مەنە بىرىكىپ، قانداق مەنىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقى ئىختىيارىي بولىدۇ، بۇ بەلگە بېكىتىلگەندىن كېيىن تۇراقلىشىپ، پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرى ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان بەلگىگە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن: «پەرزەنت كۆرگەن ئايال كىشى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈشتە، ئۇيغۇر تىلىدا «ئانا» سۆزىگە (a – n – a) دېگەن تاۋۇشلارنىڭ، خەنزۇ تىلىدىكى «母亲»غا (m – u – tɕ – i – n) دېگەن تاۋۇشلارنىڭ، ئىنگلىز تىلىدىكى «mother»غا (m – ʌ – ð – e:) دېگەن تاۋۇشلارنىڭ تاللاپ ئىشلىتىلىشى تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدە مۇقەررەرلىكىنىڭ يوقلۇقىنى، تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىختىيارىيلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تىل بەلگىلىرىنىڭ زەنجىرسىمانلىقى: تىل بەلگىلىرى خۇددى زەنجىرنىڭ ھالقىلىرىدەك بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «مەن كىنو كۆرىمەن» دېگەن بەلگىلەر تىزمىسىدا ئۇچ بەلگە بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۇلىنىپ چىقىدۇ.

تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىختىيارىيلىقى يەككە بەلگىلەرنىڭ شەكلى (تاۋۇشى) بىلەن مەزمۇنى (مەنىسى) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە قارىتا ئېيتىلغان. تىل بەلگىلىرىنىڭ

زەنجىرسىمانلىقى تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قۇرۇلمىلارنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىگە قارىتا ئېيتىلغان. دېمەك، بەلگىلەرنىڭ بىرىكىشى نەتىجىسىدە ھەرخىل قۇرۇلمىلار ھاسىل بولىدۇ. لېكىن، بۇ قۇرۇلمىلارنىڭ بىرىكىشى ئىختىيارىي بولماستىن، شەرتلىك بولىدۇ. مەسىلەن: «يازدىم» دېگەن بۇ قۇرۇلما «مەن»، «سەن»، «ئۇ»، «بىز»، «سىلەر»، «ئۇلار» دېگەن قۇرۇلمىلاردىن پەقەت ئەڭ ئالدىنقىسى بىلەنلا بىرىكىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بىرىكىلىشىدە شەخس ۋە سان جەھەتتە ماسلىشىشتەك شەرت ھازىرلانغان. دېمەك، بىرىكىش مۇناسىۋىتى مەلۇم شەرت ۋە قائىدىگە بويسۇنىدۇ. شۇڭا، تىل قانۇنىيەتلىك، چۈشىنىشلىك بولىدۇ.

§2. تىللارنىڭ تۇرلەرگە ئايرىلىشى

دۇنيادا زادى قانچە خىل تىل بار دېگەن مەسىلە كىشىلەر ئۈزاقتىن بېرى تالاش ـ تارتىش قىلىپ كېلىۋاتقان بىر مەسىلە. چۈنكى، ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى تىلشۇناسلارنىڭ ئىستاتىستىكىلىرى ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «مىللىي تىل»لار بىلەن دىيالېكتلارنىڭ پەرقىگە بولغان تونۇشنىڭ ئوخشىماسلىقىمۇ ئىستاتىستىكا نەتىجىسىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئومۇمەن ئالىملار «دۇنيادا 6 مىليارد ئادەم ياشاۋاتىدۇ، بۇ ئادەملەر 200 نەچچە دۆلەت ۋە رايونغا تارقالغان، ئۇلار 2500 خىلدىن ئارتۇق مىللەتكە ئايرىلىدۇ، 5000 ــ 6000 خىل تىلدا سۆزلىشىدۇ» دېگەن پىكىرنى كۆپرەك قۇبۇلىدۇ. فىرانسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، دۇنيادا تەخمىنەن 2796 خىل تىل بار ئىكەن، دۇنيا يارىمچى تىل جەمئىيىتىنىڭ پەرىزىچە، دۇنيادا 2500دىن 3500 گىچە تىل بار ئىكەن. خىرىستىيانلارنىڭ مۇ-

قەددەس كىتابى «ئىنجىل» 1997 - يىلىغىچە 2197 خىل تىلغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سان ئېھتىمال دۇنيادىكى تىللارنىڭ سانىنى تەخمىنەن كۆرسىتىپ بەرسە كېرەك. ئەمما، شۇ نەرسە ئېنىقكى، دۇنيادىكى تىللارنىڭ سانى يېزىقنىڭ سانىدىن كۆپ. «دۇنيا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىقى تەتقىقاتى ئىنستىتۇتى» (SIL) نىڭ ئەڭ يېڭى تەتقىقات نەتىجىسىدە كۆرسىتىلىشىچە، دۇنيادا ئەمەلىي قوللىنىلۋاتقان تىل 6912 خىل ئىكەن، بۇ تىللار 100 خىلدەك يېزىقتا ئىپادىلىنىدىكەن.

تىللارنىڭ دۇنيادىكى تارقىلىشىمۇ تەكشى ئەمەس، مەسىلەن، بەزى دۆلەت ۋە رايونلاردا بىر ياكى بىرقانچە خىل تىل قوللىنىلىدۇ. 3 مىليون نوپۇسى بار پاپۇئا يېڭى گىۋىنېيەسىدە 800 خىل تىل قوللىنىلىدىكەن. بەزى تىللارنى مىليارد ئادەم قوللانسا①، بەزى تىللارنى بىرقانچىلا كىشى بىلىدىكەن. يۈز مىليوندىن ئارتۇق كىشى قوللىنىدىغان تىللار تۆۋەندىكىلەردۇر②: (* بەلگىسى قويۇلغانلار ب د ت نىڭ خىزمەت تىلى)

تىل	نوپۇس	تىل	نوپۇس
*خەنزۇچە	1 مىليارد	*رۇسچە	150 مىليون
*ئىنگلىزچە	350 مىليون	*ئەرەبچە	150 مىليون
*ئىسپانچە	300 مىليون	بېنگالچە	150 مىليون
ھىندى - ئوردۇچە	150 مىليون	*فىرانسۇزچە	100 مىليون
پورتۇگالچە	150 مىليون	نېمىسچە	100 مىليون
مالايچە	150 مىليون	ياپونچە	100 مىليون

ئەمما، زامانىمىزدا تىللارنىڭ سانى شىددەت بىلەن ئازايماقتا. مەلۇماتلاردا كۆرسىتىلىشىچە، ئىنسانلار تىلىنىڭ يوقىلىش سۈرئىتى قۇشلار نەسلىنىڭ يوقىلىش سۈرئىتىنىڭ تۆت ھەسسىسىگە توغرا كېلىدىكەن. مۇشۇ ئەسىردە ھازىر بار

تىللارنىڭ يېرىمى يوقىلىپ كېتىدىكەن، 200 يىلدىن كېيىن 80% تىل يوقىلىپ كېتىدىكەن.

بۈگۈنكى كۈندە ھەرقايسى تىللارنىڭ ئۇچۇر، بىلىم تارقىتىش مىقدارىمۇ ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن، ئىنتېرنېتتىكى ئۇچۇرلارنىڭ 85%ى ئىنگلىز تىلى ئارقىلىق تارقىلىدۇ. خەلقئارا سودىدا پۈتۈنلەي ئىنگلىز تىلى قوللىنىلىدۇ. گەرچە يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئالتە خىل تىل ب د ت نىڭ خىزمەت تىلى قىلىپ بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە 95% ئەھۋالدا پەقەت ئىنگلىز تىلىلا ئىشلىتىلىدۇ.

تىلشۇناسلار ۋە ئېتنوگرافلار: «بىر تىل بىر مەدەنىيەت، بىر تىلنى قوغداپ قېلىش ئىنسانىيەتنىڭ بىر خىل مەدەنىيىتىنى قوغداپ قېلىش دېمەكتۇر» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. «دۇنيا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى ئىنستىتۇتى» (SIL) بۇ جەھەتتە ئاكتىپ رول ئوينىماقتا.

دۇنيادىكى تىللارنىڭ سانى ھەممە ئېتىراپ قىلغان دەرىجىدە ئېنىق بولمىسىمۇ، كۆپ قوللىنىلىدىغان تىللارنى تىلشۇناسلار ھەر خىل نۇقتىدىن تۇرگە ئايرىپ كەلدى.

1. تىللارنىڭ قۇرۇلما تىپى بويىچە تۇرلەرگە ئايرىلىشى

دۇنيادىكى تىللارنىڭ قۇرۇلما تىپى ئوخشاش بولمايدۇ، بەزى تىللار گىرامماتىكىلىق مەنىنى قوشۇمچىلارنىڭ ياردىمىدە ئىپادىلىسە، بەزى تىللار يىلتىزدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ، يەنە بەزى تىللار ئاساسەن سۆز تەرتىپى ۋە يارەمچى سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. تىلشۇناسلىقتا تىللار قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تۆت خىل تىپقا يىغىنچاقلانغان:

1) يېپىشقاق تىللار: بۇ تۈردىكى تىللار «قوشۇمچىلىق تىللار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ تىپتىكى تىللاردا گىرامماتىكىلىق مەنىلەرنى

ئىپادىلەشتە قوشۇمچىلار ئاساسلىق رول ئويناىدۇ، ئادەتتە بىر قوشۇمچە بىر خىل گرامماتىكىلىق مەننى بىلدۈرىدۇ، بىر خىل گرامماتىكىلىق مەنە مەلۇم بىر قوشۇمچە ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. قوشۇمچىلار مەلۇم قانۇنىيەت بىلەن سۆز تومۇرىغا ۋە سۆز ئۆزىكىگە ئۇلىنىدۇ. جۈملىدە سۆزلەرنىڭ ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشى مەنىگە چوڭ تەسىر يەتكۈزمەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىي تىللار ئائىلىسىدىكى تىللار ۋە موڭغۇل تىللىرى، مانجۇ - توڭغۇس تىللىرى ئائىلىسىدىكى تىللار موشۇ تىپقا كىرىدۇ. مەسىلەن: «مەن ئۇنى ياخشى كۆرىمەن» دېگەن جۈملىنىڭ تەركىبىدىكى سۆزلەرنى ئىنۇبرسىيە ئۇسۇلى بويىچە تۆۋەندىكىدەك ئۆزگەرتسەكمۇ جۈملىنىڭ مەنىسىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولمايدۇ.

a. مەن ئۇنى ياخشى كۆرىمەن.
b. مەن ياخشى كۆرىمەن ئۇنى.
c. ئۇنى مەن ياخشى كۆرىمەن.
d. ياخشى كۆرىمەن مەن ئۇنى.
e. ئۇنى ياخشى كۆرىمەن مەن.

2) ئانالىتىك تىللار: بۇنداق تىللاردا گرامماتىكىلىق مەنىلەر ئاساسەن يارەمچى سۆزلەر ۋە سۆز تەرتىپى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، سۆزلەرنىڭ ئورنى ئۆزگەرسە مەنە ئۆزگىرىدۇ ياكى خاتا جۈملە تۈزۈلىدۇ. خەنزۇ تىلى، بىرما تىلى قاتارلىقلار مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ. مەسىلەن:

我喜欢她。 (مەن ئۇنى ياخشى كۆرىمەن.)
她喜欢我。 (ئۇ مېنى ياخشى كۆرىدۇ.)
我她喜欢。※
她我喜欢。※

3) پۈكۈلمە تىللار: بۇ تىللاردا گرامماتىكىلىق مەنە سۆز يىلتىزىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

ئەرەب تىلى، پارس تىلى، رۇس تىلى، ئىنگلىز تىلى قاتارلىق تىللار مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ. مەسىلەن:

ئەرەب تىلىدا		ئىنگلىز تىلىدا	
كتاب	كىتاب	teeth	چىش
كتوب	كىتابلار	tooth	چىشلار

4) كۆپ فورمىلىق سىنتېتىك تىللار: ئامېرىكا ئىندىئانلىرىنىڭ تىلى مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ.

2. تىللارنىڭ جۈملە ئالاھىدىلىكى بويىچە تۈرگە ئايرىلىشى

تىللارنىڭ جۈملە ئالاھىدىلىكى دېگىنىمىز، ھەرقايسى تىللاردىكى «ئىگە(S)، خەۋەر(V)، تولدۇرغۇچى (O)③»نىڭ جۈملىدىكى ئورۇن ـ تەرتىبىدۇر. جۈملىنىڭ بۇ ئۇچ خىل بۆلىكى تۆۋەندىكى ئالتە خىل شەكىلدە تىزىلىپ كېلەلەيدۇ:

1	ئىگە ـ خەۋەر ـ تولدۇرغۇچى	SVO
2	ئىگە ـ تولدۇرغۇچى ـ خەۋەر	SOV
3	خەۋەر ـ ئىگە ـ تولدۇرغۇچى	VSO
4	خەۋەر ـ تولدرۇغۇچى ـ ئىگە	VOS
5	تولدۇرغۇچى ـ ئىگە ـ خەۋەر	OSV
6	تولدۇرغۇچى ـ خەۋەر ـ ئىگە	OVS

خەنزۇ تىلى، مالاي تىلى، ۋىيېتنام تىلى، ئىنگلىز تىلى، فىرانسۇز تىلى، رۇس تىلى، ۋېنگىر تىلى، فىن تىلى قاتارلىق تىللار 1 ـ تىپقا كىرىدۇ؛

ئۇيغۇر تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق تۈركىي تىللار، مانجۇ، موڭغۇل، ياپون، كورىيان، ھىندى تىللىرى 2 ـ تىپقا كىرىدۇ؛

ئەرەب، ئىبرانىي تىللىرى 3 ـ تېپقا كىرىدۇ؛
4 ـ تىپ ئاساسەن ئۇچرىمايدۇ؛
5 ـ تېپقا كىرىدىغان تىللار ناھايىتى ئاز بولۇپ، بىرازلىيەدىكى Xavante، Jamamadi تىللىرى مۇشۇ تېپقا كىرىدۇ. خەنزۇ تىلىدىكى مەجھۇل جۈملە شەكلى مۇشۇ تېپقا كىرىدۇ؛
6 ـ تېپقا كىرىدىغان تىللارمۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ، بىرازلىيەنىڭ ئامازون تەۋەسىدىكى Hixkaryana تىلى ۋە مېكسىكىنىڭ شىمالىدىكى Guarijio تىلى مۇشۇ تېپقا كىرىدۇ.

3. تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بويىچە تۈرگە ئايرىلىشى

دۇنيادىكى تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى دەسلەپتە فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋىتى بويىچە تەكشۈرۈلگەن. 18 ـ ئەسىردە ياۋروپالىق تىلشۇناس جونىس (Jones) سانسكرىت تىلىدىكى پېئىل يىلتىزلىرىنىڭ ۋە گرامماتىكىلىق شەكىللىرىنىڭ گرېك، لاتىن تىللىرىنىڭكىگە ئوخشايدىغانلىقىنى بايقىغان ۋە ئۇلارنىڭ بىر مەنبەدىن كېلىپ چىققانلىقىغا ھۆكۈم قىلغان. ئەمما، ئۇ فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلمىغان④. ھەقىقىي مەنىدىكى فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋىتىنى ئاۋۋال مەھمۇد كاشغەرىي، ئاندىن ياۋروپا ئالىملىرىدىن شلېگىل 1808 ـ يىلىغا كەلگەندە بايقىغان ۋە تەھلىل قىلغان⑤.

ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي ناھايىتى بۇرۇنلا تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتلىرىگە دىققەت قىلغان ۋە بىر قاتار پىرىنسىپلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەھمۇد كاشغەرىي شېلگىلدىن سەككىز ئەسىر ئىلگىرىلا فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلىپ، شېۋىلەردىكى پەرقلەر توغرىسىدا مۇنداق دېگەن:

ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ بېشىدا

كەلگەن «ى»(يا) ھەرپىنى «ا» (ئېلىش)قا ياكى «ج»غا ئالماشتۇرۇ-ىدۇ... ئوغۇز، قىپچاق ۋە سۇۋارلار سۆزنىڭ بېشىدىكى «م» نى «ب» غا ئۆزگەرتىدۇ... ساپ تۈركچىدە «د» ئېيتىلىدىغان سۆزلەر ئوغۇزچىدا كۆپىنچە «ت» بىلەن ئېيتىلىدۇ... ياغما، توخسى، قىپچاق، ياباقۇ، تاتار، قاي، چومۇل ۋە ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى «ذ» ھەرپىنى ھەرزامان «ى»غا ئالماشتۇرىدۇ ۋە ھېچقاچان «ذ» بىلەن سۆزلىمەيدۇ⑥...

	تۈركچە	ئوغۇزچە ۋە باشقىلار	مەنىسى
ى ~ ا	يلكن(yälkin) يلغ (yïlïğ)	الكن(älkin) الغ (iliğ)	مۇساپىر ئىللىق
م ~ ب	من(män) مون(mun)	بن(bän) بون(bun)	مەن شورپا
ت ~ د	تۆگە(täväy) اوت(öt)	دوى(däväy) اود(öd)	تۆگە تۆشۈك
د ~ ت	بكدا(bügdä) يكدا(yigdä)	بكتا(büktä) يكتا(yiktä)	خەنجەر جىگدە
ڤ ~ و	اڤ(äv) اڤ(av)	او(äw) او(aw)	ئۆي ئوۋ
ن ~ ى	قوى(qoy) جيغاى(čïğay)	قون(qon) جغان(čïğan)	قوي كەمبەغەل
ذ ~ ى	قذ نك (qazïŋ) قذن(qazïn)	قينك (qayïŋ) قين(qayïn)	قېيىن دەرىخى قېيىن - بۇيان
ذ ~ ز	اذق(āzaq) تذتى(tozti)	ازق(āzaq) تزدى(tozdï)	ئاياق تويدى

مەھمۇد كاشغەرىي تۈغقان تىللار ئوتتۇرىسىدىكى فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئەملىي مىساللار بىلەن يۇقىرىقىدەك كۆرسەتكەن.

مەھمۇد كاشغەرىي يەنە تۈرك تىلى بىلەن خوتەن تىلى ۋە كەنچەك تىلىدىكى فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋەتنى مۇنداق كۆرسەتكەن ۋە «تۈركىي تىللاردا يوق بىر تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن بىز ئۇلارنى (خوتەنلىكلەر بىلەن كەنچەكلەرنى) تۈركلەردىن ھېسابلىمايمىز»⑦ دېگەن.

	تۈركچە	خوتەنچە، كەنچەكچە	مەنىسى
ھ ~ ∅	انا(ana) اتا(ata)	ھتا(hata) ھنا(hana)	ئاتا ئانا

دېمەك، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تىللار ئوتتۇرىسىدىكى فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدىكى كۆزقارىشى شېلگىلىنىڭ كۆزقارىشىغا پۈتۈنلەي ئوخشاپ كەتمەيدۇ. يەنى، 19 ـ ئەسىردىكى ياۋروپا تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بولغان شېۋىلەر ۋە تۈغقان تىللاردا فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋەت بولمىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغاندىن سىرت، ئىككى تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەردە فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋەت بولسا، بۇ تىللارمۇ مەنبەداش بولىدۇ، دەپ قارىغان. بىراق، مەھمۇد كاشغەرىي تىللاردىكى فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋەت تۈغقانچىلىق مۇناسىۋەتنى بېكىتمىشنىڭ زۆرۈر شەرتى، ئەمما يېتەرلىك شەرتى ئەمەس، يەنى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بار شېۋىلەر ۋە

قېرىنداش تىللاردا چوقۇم فونېتىكىلىق قارشىلىق بولىدۇ، ئەمما ئىككى تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە مەنسۇپ سۆزلەردە فونېتىكىلىق ماسلىق مۇناسىۋەت بولسا، بۇ تىللارنىڭ مەنبەداش بولۇشى ناتايىن⑧.» دەپ قارىغان.

بۈگۈنكى تەتقىقاتلار مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كۆزقارىشىنىڭ تېخىمۇ ئىلمىي ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا. هازىر دۇنيادىكى تىللار سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق پىرىنسىپلىرى بويىچە تۇرلەرگە ئايرىلىۋاتىدۇ، ئەمما هەرقايسى ئەل تىلشۇناسلىرى ئوتتۇرىغا قويغان تىل سىستېمىلىرىنىڭ سانى بىردەك ئەمەس. ئېلىمىز تىلشۇناسلىرىدىن ۋاڭ يۈەنشىن دۇنيادىكى تىللارنى 15 تىل سىستېمىسى ۋە 63 تىل ئائىلىسىگە ئايرىغان:

1. خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسى (جۇاڭزۇ ـ توڭزۇ تىللىرى سىستېمىسىدىكى جۇاڭزۇ ـ توڭزۇ ئائىلىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)؛
2. هىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى؛
3. كاۋكاز تىللىرى سىستېمىسى؛
4. ئۇرال تىللىرى سىستېمىسى؛
5. ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى؛
6. دراۋىد تىللىرى سىستېمىسى؛
7. جەنۇبىي ئاسىيا تىللىرى سىستېمىسى؛
8. جەنۇبىي ئارال تىللىرى سىستېمىسى؛
9. هام ـ سام تىللىرى سىستېمىسى؛
10. نېگىر ـ كىردوۋان تىللىرى سىستېمىسى؛
11. نىل ـ سەهرايى كەبىر تىللىرى سىستېمىسى؛
12. كېيسان تىللىرى سىستېمىسى؛
13. شىمالىي ئامېرىكا ئىندىئان تىللىرى سىستېمىسى.

14. ئوكيانىيە تىللىرى

15. تەۋەلىكى ياكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بېكىتىلمىگەن تىللار.

خەلقئارا تىلشۇناسلىق تورىنىڭ «دۇنيادىكى تىللار» توغرىسىدىكى تەتقىقاتىدا دۇنيادىكى تىللار 15 تىل سىستېمىسىغا ئايرىلغان⑩:

رېتى	نامى	تىل سانى
1	نېگىر ـ كونگو تىللىرى سىستېمىسى	1,514
2	جەنۇبىي ئارال تىللىرى سىستېمىسى	1,268
3	يېڭى گىۋىنېيە تىللىرى سىستېمىسى	564
5	ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى	449
6	ئاسىيا ـ ئافرىقا (ھام ـ سام) تىللىرى سىستېمىسى	375
7	نىل ـ سەھرايى كەبىر تىللىرى سىستېمىسى	204
8	پالما ـ ئېنىيوگگان تىللىرى سىستېمىسى	178
9	ئوتتنۇ ـ مەنگ تىللىرى سىستېمىسى (تىل ساندا تالاش ـ تارتىش بار)	174
10	جەنۇبىي ئاسىيا تىللىرى سىستېمىسى	169
11	سەيپىك ـ لام تىللىرى سىستېمىسى	100
12	جۇاڭزۇ ـ توڭزۇ تىللىرى سىستېمىسى	76
13	تۇپى تىللىرى سىستېمىسى	76
14	دراۋىد تىللىرى سىستېمىسى	73
15	مايا تىللىرى سىستېمىسى	69

بۇ خىل تۈرگە ئايرىشتا ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تىلغا ئېلىنمىغان.

تۈركىيەدە نەشر قىلىنغان «هازىرقى زامان تۈركىي تىللىرى» ناملىق كىتابتا دۇنيادىكى تىللار ئالتە سىستېمىغا ئايرىلغان⑪:

1) ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى: بۇ هازىرغىچە مەلۇم بولغان تىل سىستېمىلىرى ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ تىل سىستېمىسى بولۇپ، ياۋروپادىكى هەممە تىللار، ھىندىستاندىكى كۆپ قىسىم تىللار، رۇس تىلى، بۇلغار تىلى، سېرب تىلى، پارس تىلى، گىرېك تىلى قاتارلىق بىرمۇنچە تىللار مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ.

2) هام ـ سام تىللىرى سىستېمىسى: بۇ سىستېمىغا ئەرەب تىلى، ئىبرانىي تىلى، ئاكاد تىلى قاتارلىقلار كىرىدۇ.

3) ئورال ـ ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى: بۇ تىل سىستېمىسىغا ئۇيغۇر تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق تۈركىي تىللار، موڭغۇل تىلى، مانجۇ تىلى، ياپون تىلى، كورىيان تىلى، توڭغۇس تىلى، فىن تىلى، ۋېنگىر تىلى قاتارلىق تىللار كىرىدۇ.

4) خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسى: بۇ سىستېمىغا خەنزۇ تىلى، زاڭزۇ تىلى قاتارلىق تىللار كىرىدۇ.

5) بانتۇ تىللىرى سىستېمىسى: ئافرىقىدىكى ئەڭ چوڭ تىل سىستېمىسى بولغان بانتۇ تىللىرى سىستېمىسى ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي ئافرىقا تىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

6) كافكاز تىللىرى سىستېمىسى: بۇ تىل سىستېمىسى جەنۇبىي كافكازىيە، شىمالىي كافكازىيە، داغستان چېگرالىرى ئىچىدىكى تىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. چېچېن تىلى، ئىنگۇش تىلى، گۈرجۇ تىلى، ئاۋار تىلى قاتارلىقلار مۇشۇ سىستېمىغا كىرىدۇ.

4. تىللارنىڭ فۇنكسىيەسى بويىچە تۈرلەرگە ئايرىلىشى

تىللارنى فۇنكسىيەگە قاراپ تۈرلەرگە ئايرىشتا تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولى بىرىنچىدىن، شۇ تىلنى ئىشلىتىدىغان كىشىلەرنىڭ نوپۇس سانى بىلەن؛ ئىككىنچىدىن، شۇ تىلنى ئىشلىتىدىغان كىشىلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالى بىلەن (توپلىشىپ ياكى تارقاق ئولتۇراقلىشىشى بىلەن)؛ ئۈچىنچىدىن، شۇ تىلنىڭ شۇ مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە خۇسۇسىي تۇرمۇشىدا قانچىلىك دائىرىدە ئىشلىتىلىدىغانلىقى بىلەن؛ تۆتىنچىدىن، شۇ تىلنىڭ باشقا مىللەتلەر ئارىسىدا قانچىلىك دائىرىدە ئىشلىتىلىدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك⑫.

تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولى تىلنىڭ ئىچكى ئامىلى بىلەن مۇناسىۋەتسىز. مەلۇم بىر تىلنىڭ قانداق فونېما سىستېمىسىغا ئىگە بولۇشى، گىرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسىنىڭ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشى تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولىغا تىلنى ئىشلەتكۈچى كىشىلەرنىڭ (تىل ئىگىلىرىنىڭ) سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئىقتىدارى ۋە تىل پوزىتسىيەسى تەسىر كۆرسىتىدۇ. تىلنىڭ ئىجتىمائىي رولىغا ئاساسەن تىللارنى تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە ئايرىش مۇمكىن:

1) مىللىي تىل: مىللىي تىل مىللەتنىڭ ئەڭ مۇھىم بەلگىسى بولۇپ، بىر مىللەتنىڭ ئانا تىلىنى كۆرسىتىدۇ.

2) مىللەتلەر ئارا قوللىنىلىدىغان تىل: كۆپ مىللەتلەر ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان دۆلەت ۋە رايونلاردا ھەرقايسى مىللەتلەر ئورتاق ئىشلىتىدىغان تىلنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزدە خەنزۇ تىلى مىللەتلەر ئارا تىل ھېسابلىنىدۇ. مىللەتلەر ئارا تىل بىلەن «دۆلەت تىلى» بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىككى ئۇقۇم بولۇپ، دۆلەت تىلى بىر دۆلەتنىڭ

ھاكىمىيەت تىلىنى كۆرسەتسە، مىللەتلەر ئارا قوللىنىلىدىغان تىل بىرقانچە مىللەت ئورتاق ئالاقە قورالى سۈپىتىدە ئىشلىتىدىغان تىلنى كۆرسىتىدۇ.

3) رايونلار ئارا قوللىنىلىدىغان تىل: مەلۇم رايوندىكى باشقا - باشقا دۆلەتلەردە ئورتاق قوللىنىلىدىغان تىل رايونلار ئارا تىل دېيىلىدۇ. رايونلار ئارا قوللىنىلىدىغان تىل مىللىي تىلنىڭ بىر خىلى. ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، رايونلار ئارا تىلنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى سىياسىي چېگرالاردىن ھالقىغان بولىدۇ. مەسىلەن، ئوتتۇرا شەرقتە ئەرەب تىلى ھەرقايسى ئەرەب دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى رايونلار ئارا تىل بولسا، شىۋېت تىلى شىمالىي ياۋروپادىكى رايونلار ئارا تىلدۇر.

4) خەلقئارالىق تىل: دۇنيا مىقياسىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان تىل خەلقئارا تىل ھېسابلىنىدۇ. خەلقئارا تىل تۆۋەندىكى شەرتلەرنى ھازىرلىغان بولىدۇ:

(1) تارقىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇش؛

(2) كىشىلەر تەرىپىدىن ئاڭلىق قوبۇل قىلىنغان بولۇش ؛

(3) ئىپادىلەش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولۇش.

1 ـ، 2 ـ شەرتلەر ھازىرلانغاندا، 3 ـ شەرت تەبىئىيلا ھازىرلىنىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە ئىنگلىز تىلى ھەقىقىي مەنىدىكى خەلقئارا تىلدۇر.

تارىختا ئۇيغۇر تىلىمۇ مىللەت ئارا تىل ياكى رايون ئارا تىل بولۇپ خىزمەت قىلغان، يەنى قوچۇ ئۇيغۇر دۆلىتى بىلەن گەنجۇ ئۇيغۇر دۆلىتى تەۋەسىدە ئوخشاشلا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى قوللىنىلغان.

مەلۇم بىر تىلنىڭ خەلقئارا تىل بولۇشى ئۈچۈن شۇ تىلنىڭ ئىگىسى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردىن كۈچلۈك بولغاندا ۋە باشقىلارغا تەسىر كۆرسىتەلىگەندە، ئۆز دەۋرىنىڭ تەرەققىياتىدا بايراقدار ئورۇندا تۇرالىغاندا، ئۇ

مىللەتنىڭ تىلىمۇ تەبىئىيلا كەڭ دائىرىدە قوللىنىلىدىغان بولىدۇ. قايسى مىللەت يۇقىرىقى شەرتلەرنى ھازىرلىيالمىسا ۋە ياكى يۇقىرىقى جەھەتلەردە تەرەققىي قىلمىغان ياكى چېكىنگەن بولسا بۇ مىللىي تىلنىڭ رولىمۇ كىچىكلەپ بارىدۇ. شۇڭا، مەلۇم بىر تىلنىڭ قايسى دەرىجىدە، قانچىلىك دائىرىدە قوللىنىلىشى تىلنىڭ ئۆزى بىلەن ئەمەس، بەلكى تىلنىڭ ئىگىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئىزاھلار:

1. Finagen, Edward, Language its structur and use, Harcout Brace College Publicashers, Second Edition, 1994, p. 268.

2. Finagen, Edward, Language its structur and use, Harcout Brace College Publicashers, Second Edition, 1994, p. 267.

3. بۇ يەردىكى «O» ئۇيغۇر تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالتاي تىللىرىدا پېئىللارنىڭ باشقا تولۇقلىغۇچى تەركىبلىرىنى، يەنى ھالەتنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

4. Jones W. The third anniversary discourse, on the Hindus, In W. Lehmann 1967, A Reader in Nineteenth Century Historical Indo-European Lingustics [M], Indiana: Indiana University Press, 1786:p7-20.(陈保亚:《默罕默德·喀什噶里在历史语言学上的两个贡献 —纪念默罕默德·喀什噶里诞辰1000周年》,《新疆大学学报》(汉文版), 2006年第4期,第142-143页。)

5. SCHLEGEL F. On the Language and Wisdom of the Indians, In W. Lehmann 1967, A Reader in Nineteenth Century Historical Indo-European Lingustics [M], Indiana: Indiana University Press, 1808: p21-28 陈保亚:《默罕默德·喀什噶里在历史语言学上的两个贡献 —纪念默罕默德·喀什噶里诞辰1000周年》,《新疆大学学报》(汉文版), 2006年第4期,第142-143页。

6. مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى، 41ـ، 42ـ، 43ـ بەتلەر.
7. مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى، 44 ـ بەت.
8.陈保亚:《论语言的接触与语言联盟》,北京:语文出版社,1996年,第201页。
9.陈保亚:《论语言的接触与语言联盟》,北京:语文出版社,1996年,第107页。
10. http://zh.wikipedia.org/w/index.php/title4
11. Ahmet Buran, Ercan Al kaya, Çagdaş Türk Lehçeleri, Akç ag, Ankara 2001, p.10–11.
12. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «تىلشۇناسلىقتىن ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى، 343 ـ بەت.

ئىككىنچى باب

ئۇيغۇر تىلىنىڭ قىسقىچە تارىخى

§1. ئالتاي تىللىرى نەزەرىيەسى

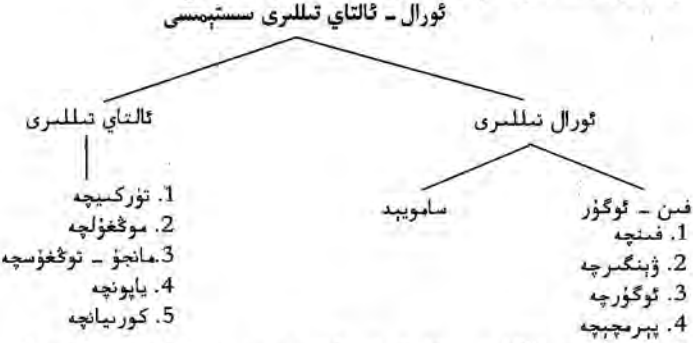
ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئاجرالماس بىر قىسمى، ئۇنىڭ تارىخى مەدەنىيىتىمىز بىلەن ئوخشاشلا قەدىمىيلىككە ئىگە. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخى ئۇيغۇر يېزىق تارىخىدىن بۇرۇن باشلىنىدۇ. ئەمما، يېزىق مەيدانغا كەلمىگەن (ئاساسلانغۇدەك يازما پاكىتلار بولمىغان) زامانلاردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە پەقەت ئىلمىي پەرەزلەرنىلا ئوتتۇرىغا قويۇش مۇمكىن.

ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ (جۇملىدىن بارلىق تۈركىي تىللارنىڭ) كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار ئوتتۇرىغا چىققان. بۇ قاراشلارنى ئىككى تۈرگە يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

بىرىنچى، تۈركىي تىللار ئانا ھۇن تىلىدىن كېلىپ چىققان دەيدىغان قاراش. بۇ قاراش بويىچە تۈركىي تىللار ئۆز ئالدىغا بىر سىستېما بولىدۇ. ئانا ھۇن تىلى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى زامانلاردا ئۇچ تارماققا ئايرىلغان، بىرى، غەربىي ھۇن تارمىقى، ھازىرقى چۇۋاش تىلى مۇشۇ تارماققا كىرىدۇ؛ يەنە بىرى، شىمالىي ھۇن تارمىقى، ھازىرقى ياقۇت تىلى مۇشۇ تارماققا كىرىدۇ ۋە يەنە بىر تارمىقى تۈرك ـ تاتار تىللىرى، يەنى بۈگۈنكى بارلىق تۈركىي تىللار①.

ئىككىنچى، تۈركىي تىللار ئورال ـ ئالتاي تىل

سىستېمىسىنىڭ ئالتاي تىلى تارمىقىغا مەنسۇپ ۋە ئانا ئالتايچە دېگەن بىر تىلدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش:

بۇ نەزەريە تالاش ـ تارتىش ئۇستىدە تۇرۇۋاتقان② بولسىمۇ، تۈركىي تىللارنىڭ مەنبەسى ھەققىدە ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل كۆرۈلۈۋاتقان بىر قاراشتۇر③.

يۇقىرىدا كۆرگىنىمىزدەك، ئالتاي تىللىرى نەزەريەسى تۈركىي، موڭغۇل، مانجۇ ـ تۇڭغۇس، ياپون ۋە كورىيان تىللىرى بىر مەنبەدىن كۆكلەپ چىققان تۇغقان تىللار دېگەن پىكىرنى قۇۋۋەتلەيدىغان نەزەريەدۇر. بۇ نەزەريەدە دەسلەپتە ياپون ۋە كورىيان تىللىرى تىلغا ئېلىنمىغان، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى بۇ ئىككى تىلمۇ بۇ ئائىلىگە قوشۇلغان. ئورال ـ ئالتاي تىللىرىغا ئەڭ ئاۋۋال دىققەت قىلغان كىشى شۋېتسىيەلىك ئوفىتسېر جون سترالېنبېرگ. ئۇ 1730 ـ يىلى ئېلان قىلغان ئەسىرىدە 32 تىلدىكى 35 سۆزنىڭ سېلىشتۇرمىسىنى كۆرسەتكەن. بۇ سېلىشتۇرمىدا «تەڭرى، كۆك، ئانا» قاتارلىق سۆزلەرمۇ بار ئىدى. ئۇ بۇ 32 تىلنى ئالتە گۇرۇپپىغا ئايرىغان:

1) فىن ـ ئوگۇر تىللىرى: ۋېنگىرچە (Magyar)، فىنچە (Fin)، ۋوگۇلچە (Vogul)، چېرەمىسچە (Cheremis)، پېرمياكچە (Permyak)، ۋوتياكچە (Votyak)، ئوستياكچە

(Ostyak) ؛

2) تۈرك ـ تاتار تىللىرى: ياقۇتچە، چۇۋاشچە؛

3) سامويېدچە؛

4) موڭغۇل ـ مانجۇ تىللىرى: قالماقچە، مانجۇچە، تاڭغۇتچە؛

5) توڭغۇس تىللىرى: توڭغۇسچە، كاماسىنچە، ئارىنچە، كورياكچە، كۈرىلچە؛

6) قارا دېڭىز بىلەن خازار دېڭىزى ئارىسىدىكى خەلقلەرنىڭ تىللىرى④.

ھازىرقى نەزىرىمىز بىلەن قارىغاندا، تىللارنى بۇنداق تۈرگە ئايرىشتا مەسىلىلەر خېلى كۆپ بولسىمۇ، ئۇ تۈنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەتقىقات نەتىجىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن قىممەتلىكتۇر⑤.

ۋېنگىرىيەلىك ئالىم گيارماتى (Gyarmathi) ئۆز تەتقىقاتلىرىدا بۇ ھەقتە بەزى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە 1799 ـ يىلى ئېلان قىلغان ئەسىرىدە فىن ـ ئۇگور تىللىرى ھەققىدە توختالغان. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا دانىيەلىك ئالىم راسمۇس راسك (Rasmus Rask) بۇ تېمىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ، «ئىسكىت تىللىرى» دەپ نام بەرگەن ۋە بۇ تىل گۇرۇپپىسىغا ئىسپان تىلى، گالىيا تىلى، پالېئوئازياتىك تىلى، شىمالىي كافكاز تىللىرى، گىرېلاند تىلى ۋە بەزى شىمالىي ئافرىقا تىللىرىنىمۇ قوشۇۋەتكەن. ماكس مىللېر (Max Miller) بولسا سىيام تىلى، جەنۇبىي ھىندى تىللىرى ۋە تىبەت تىللىرىنىمۇ بۇ گۇرۇپپىغا قوشۇۋەتكەن ۋە «تۇران تىللىرى» دەپمۇ ئاتالغۇنى قوللانغان⑥.

1838 ـ يىلى ئىستونىيەلىك ئالىم ۋىدېمان (F. Wiedemann) ئورال ـ ئالتاي تىللىرىنى ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىدىن ئايرىيدىغان 14 تۈرلۈك ئالاھىدىلىكنى يېغىنچاقلاپ چىققان:

1) تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى بارلىق ئالتاي تىللىرىدىكى مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك؛

2) بۇ تىللاردا گىرامماتىكىلىق جىنس ئۇقۇمى يوق؛
3) ئارتىكل يوق؛
4) گىرامماتىكىلىق مەنە قوشۇمچىلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ؛
5) ئىسىملاردا تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوللىنىلىدۇ؛
6) پېئىل شەكىللىرىگە باي؛
7) ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىدىكى ئالدى قوشۇلغۇچى ئورنىغا تىركەلمىلەر قوللىنىلىدۇ؛
8) سۈپەتلەر ئىسىملاردىن بۇرۇن كېلىدۇ؛
9) سانلار بىلەن ئېنىقلانغان سۆزلەرگە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلمايدۇ؛
10) سېلىشتۇرۇش چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى ـ دىن / ـ تىن بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛
11) ياردەمچى پېئىللار خەۋەر ئورنىدا كېلىدۇ؛
12) ئورال ـ ئالتاي تىللىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە مەنپىي ھەرىكەت ئۇچۇن خاس پېئىللار بار؛
13) سوراق قوشۇمچىلىرى بار؛
14) باغلىغۇچىلار ئورنىدا پېئىل شەكىللىرى قوللىنىلىدۇ⑦.

بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئالتاي تىللىرىغا ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقى كېيىنكى تەتقىقاتلاردا تېخىمۇ ئىسپاتلاندى. بۇ ئالتاي تىللىرىغا خاس ئالاھىدىلىكلەرنىڭ تۇنجى قېتىم بىرقەدەر تولۇق ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى.

ئالتاي تىللىرى تەتقىقاتىدىكى يەنە بىر مۇھىم شەخس سكوت(W. Schot) تۇر. ئۇ «تىللارنىڭ قۇرۇلمىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقلار يېتەرلىك ئەمەس، تىللارنىڭ مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلىرىنى ۋە لېكسىكىلىق تەرەپلىرىنىمۇ تەتقىق قىلىش كېرەك» دەپ كۆرسەتتى. ئۇ ئورال تىللىرى ئۇچۇن چۇدىك (Chudic)، ئالتاي تىللىرى ئۇچۇن «تاتار» دېگەن نامنى قوللاندى. ئۇ بۇ تىل گۇرۇپپىسىدىكى

تىللارنىڭ تۈغقانلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يىراق - يېقىنلىقىنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ تۈنجى قېتىم چۈۋاش تىلىنى بۇ گۇرۇپپىغا كىرگۈزۈپ⑧، تۈركىيچىدىكى z نىڭ چۈۋاشچىدىكى r تاۋۇشىغا، تۈركىيچىدىكى š نىڭ چۈۋاشچىدىكى l تاۋۇشىغا تەڭ كېلىدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان⑨. رامستېد بۇ تەڭلىكلەرنىڭ تۈركىيچە بىلەن موڭغۇلچىغمۇ ماس كېلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان⑩.

مانا بۇ ئىككى تەڭلىك ئالتايشۇناسلىق نەزەرىيەسىدە ئەڭ مۇھىم فونېتىكىلىق تەڭلىك دەپ قارالماقتا⑪:

موڭغۇل تىلىدا	چۈۋاش تىلىدا	تۈركي تىللاردا
= - r -, r -	= - r -,r -	-z -, - z
= -l -, -l	= -l -, -l	- š -, - š

سكوتتىن كېيىن گېرمانىيەلىك ۋىنكلېر (H. Winkler) ئىككى ئەسىرنىي ئېلان قىلغان. بىرى، «ئورال - ئالتاي مىللەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى»، يەنە بىرى، «ئورال - ئالتاي تىللىرى ۋە ئۇلارنىڭ گۇرۇپپىلىنىشى»⑫. كېيىنكى ئەسىردە، ئۇ ئالتاي تىللىرىنى ئىككىگە ئايرىشنى ئوتتۇرىغا قويغان: بىرى، فىن - ئۇگرىك - سامويېد - توڭغۇس تىللىرى، يەنە بىرى، تۈركي تىللار. ئۇ مانجۇ تىلى ياپون تىلى بىلەن فىن - ئۇگور تىلى ئارىلىقىدا تۇرىدۇ دەپ كۆرسەتكەن.

فىرانسىيەلىك ئالىم سېئۇۋاگېئوت (A. Seuvageot) «ئورال - ئالتاي تىللىرىنىڭ لېكسىكا تەتقىقاتى»⑬ ناملىق ئەسىردە: «ئىلگىرىكى تەتقىقاتلار يۈزەكى ئوخشاشلىقلارغىلا ئېسىلىۋېلىپ، قانۇنىيەتلىك ماسلىق مۇناسىۋەتلەرگە دىققەت قىلمىغان» دەپ كۆرسەتكەن.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى فىنلاندىيەلىك كاستىرېن (Matias Aleksanteri Castren) ئۆزبىنىڭ دوكتورلۇق ماقالىسىدە فىن، تۈركىي، موڭغۇل ۋە توڭغۇس تىللىرىدىكى ئالماشلار ۋە شەخس قوشۇمچىلىرىدا ئوخشاشلىقنىڭ بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان⑭. «ئالتاي تىللىرى» دېگەن ئاتالغۇ كاستىرېن ئارقىلىق پۈتۈن دۇنياغا يېيىلىپ، ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان. بۇ ئاتالغۇ «ئورال ـ ئالتاي تىللىرى» دەپمۇ ئاتالماقتا⑮. بۇگۈنكى كۈندە كاستىرېن بۇ تەتقىقاتى بىلەن ئورال ـ ئالتاي نەزەريەسىگە ئاساس سالغۇچى دەپ قارالماقتا⑯.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا گېرمانىيەلىك كلاپروت (Klaproth) ۋە سىبولد (Siebold)، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سكوت، خوفمان (J. Hoffman) قاتارلىقلار ياپون تىلىنى ئورال ـ ئالتاي گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزگەن⑰.

كاستىرېن 1952 ـ يىلى 39 يېشىدا بۇ دۇنيادىن كەتتى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن نەشر قىلىندى. ئۇنىڭ 1962 ـ يىلى نەشر قىلىنغان ئەسىرىدە ئورال ـ ئالتاي تىللىرى «ئالتاي تىللىرى» نامىدا تۆۋەندىكى بەش گۇرۇپپىغا ئايرىلغان:

1) فىن ـ ئۇگور تىللىرى؛
2) سامويىد تىللىرى؛
3) تۈركىي ـ تاتار تىللىرى؛
4) موڭغۇل تىللىرى؛
5) توڭغۇس تىللىرى⑱.

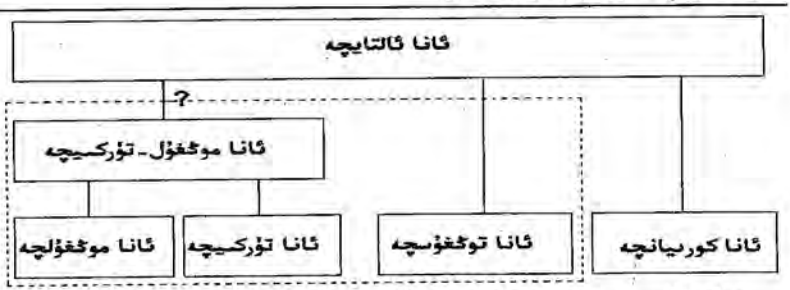
بۇ خىل تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى بۇگۈنكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش، بۇنىڭدا پەقەت ئورال تىللىرى بىلەن ئالتاي تىللىرى ئايرىلمىغان.

ئالتاي تىللىرى نەزەريىەسىنىڭ ھەقىقىي ئاساسچىسى رامستېدتۇر. ئۇ تۈركىيچە بىلەن موڭغۇلچىدىكى تاۋۇش تەڭلىك-لىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ۋېنگىرىيەلىك گومبوز (Zoltan Gombocz) يەنە بەزى تاۋۇش تەڭلىكلىرىنى تاپقان. ئۇ 1912 ـ يىلىدىكى تەتقىقاتىدا سكوت ۋە ئانتون بوللېر (Anton Boller) ئوتتۇرىغا قويغان موڭغۇل ۋە مانجۇ تىللىرىدىكى j ـ، d ـ، n ـ، ń ـ تەڭلىكلىرىنى سىستېمىلاشتۇرغان. ئەڭ ئاخىرى ن . پوپپې ئانا ئالتايچىدا d ـ، y ـ j ـ، n ـ، موڭغۇلچىدا d ـ، j ـ، y ـ، n ـ، ئانا تۈركىيچىدە y ـ تەڭلىكىنى ئالتاي تىلىرى دائىرىسىدە بىر سىستېمىغا كىرگۈزگەن⑲.

ئالتاي تىللىرى نەزەريىەسىنىڭ بۇيۇك ۋەكىللىرى گۇستاف جون رامستېد (Gustaf John Ramstedt), (1873 ـ 1950)، نىكولاس پوپپې (Nicholas Poppe), (1897 ـ 1991)، پېنتى ئالتو (Pentti Aalto, 1917) لاردۇر.

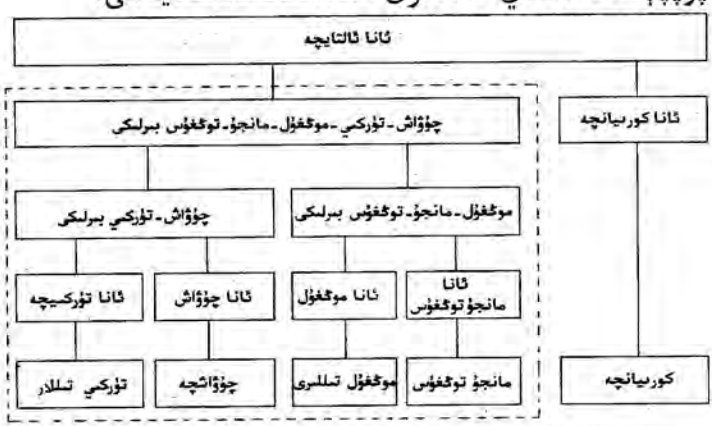
رامستېد تالانتلىق، كۆپ تىللىق بىر تىلشۇناس ئىدى. ئۇ گىرېكچە، لاتىنچە، سانسكرىتچە قاتارلىق كىلاسسىك تىللارنى ۋە ئىبرانىيچە، تۈركچە، موڭغۇلچە، كورىيانچە ۋە ياپونچە بىلەتتى. موڭغۇلشۇناس، تۈركولوگ ۋە ئالتايشۇناس ئىدى. ئالتاي تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئەللەرنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك بارغانىدى. تەكشۈرۈشنى كۆپ يىللار داۋاملاشتۇرغان بۇ ئالىم ياپونىيەدىلا 12 يىل تۇرغانىدى. ئۇ موڭغۇلشۇناسلىقنىڭمۇ قۇرغۇچىسى ئىدى. كورىيان ۋە ياپون تىللىرىنى تەتقىق قىلغان ۋە ئۇلارنى ئىلمىي شەكىلدە ئالتاي تىللىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىققانمۇ يەنە شۇ رامستېد ئىدى. ئۇنىڭ داڭلىق ئەسىرى «ئالتاي تىلشۇناسلىقىغا مۇقەددىمە» ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن نەشر قىلىندى⑳.

رامستېدنىڭ ئىسخېمىسى:

نىكولاس . پوپپېمۇ كۆپ تىللىق ئالىم ئىدى. ئۇ 1897 ـ يىلى جۇڭگودا تۇغۇلغان، 1991 ـ يىلى ئامېرىكىدا ۋاپات بولغان. ئۇ ئالتايشۇناس، موڭغۇلشۇناس ۋە تۈركولوگ ئىدى. ئۇ 1926 ـ يىلىدىن 1940 ـ يىللارغىچە موڭغۇلىيە، شەرقىي سىبىرىيە، ئۆزبېكىستان، ئەزەربەيجان ۋە شىمالىي كافكازدا تەتقىقاتلار بىلەن شوغۇللانغان. پوپپې 1943 ـ يىلى گېرمانىيەگە بارغان، 1949 ـ يىلى ئامېرىكىغا كەتكەن ۋە شۇ يەردە تۇرۇپ قالغان. موڭغۇلشۇناسلىققا ئائىت نۇرغۇن كىتاب يازغان پوپپېنىڭ ئالتايشۇناسلىقا ئائىت ئىككى ئەسىرى بار: بىرى «ئالتاي تىللىرىنىڭ سېلىشتۇرما گرامماتىكىسى»㉑، يەنە بىرى «ئالتاي تىلشۇناسلىقىغا مۇقەددىمە»㉒.

پوپپېنىڭ ئالتاي تىللىرى كىلاسسىفىكاتسىيەسى:

1917 ـ يىلى فىنلاندىيەدە تۇغۇلغان پېنتى ئالتو رامستېد ـ نىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى. رامستېدنىڭ كۆپ ئەسەرلىرىنى ئالتو نەشر قىلدۇرغانىدى. ئۇنىڭ ئالتايشۇناسلىققا ئائىت ماقالىلىرى ئۇنىڭ 70 ياشلىق تۇغۇلغان كۈنى مۇناسىۋىتى بىلەن «ئالتايشۇ ـ ناسلىق ۋە سېلىشتۇرما فىلولوگىيە تەتقىقاتى» ناملىق كىتابقا توپلانغان㉓.

بۇلاردىن باشقا، كوتۋىچ (W. Kotwicz,1872 – 1944)㉔ ۋە ۋلادىمىرتسوف (Boris Yakoclevich Vladimirtsov, 1884 – 1931)، باسكاكوف㉕، رەسەنېن (M. Rasanen)، پرىتساك (O. Pritsak) قاتارلىقلار ئالتايشۇناسلىق نەزەرىيەسىنىڭ قوللىنۇچىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

تۈركىيەدە ئالتايشۇناسلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئالىملاردىن ئەخمەت تەمىر㉖، ئوسمان نەدىم تۇنا㉗، تالات تېكىن㉘ ۋە تۇنجەر گۈلەنسوي㉙لارنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن.

ئېلىمىزدىمۇ ئالتايشۇناسلىق ھەققىدە بەزى ئەمگەكلەر يورۇقلۇققا چىقتى. بۇلار خەلقئارادىكى ئالتايشۇناسلارنىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان كاتتا ئەسەرلىرى㉚ ۋە ئېلىمىز ئالىملىرى ئۆزلىرى قول سېلىپ يازغان ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ۋەكىل خاراكتېرگە ئىگە نەتىجىلەر لېتېپ توختىغا مەنسۇپتۇر. ئۇنىڭ «ئالتاي تىلشۇناسلىقىغا مۇقەددىمە»، «ئالتاي تىللىرىنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسى»، «ئۇيغۇر ۋە باشقا ئالتاي تىللىرىنىڭ ئايلاندۇرما ـ تۇغدۇرما سىنتاكسىسى تەتقىقاتى» قاتارلىق بىر تۈركۈم ئەسەرلىرى بۇ ساھەدىكى مۇھىم ئەسەرلەردۇر㉛.

ئۇنىڭدىن باشقا، موڭغۇلشۇناسلاردىن چىڭگىلتاي، چۆك، كۆكجىلتۇ، مېك دالەي قاتارلىقلارمۇ تۈركىي ۋە موڭغۇل تىللىرى، موڭغۇل ۋە مانجۇ تىللىرى ھەققىدىكى بەزى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى مەيدانغا چىقاردى㉜. ئېلىمىزدە بىرنەچچە قېتىم

خەلقئارالىق ئالتايشۇناسلىق يىغىنلىرى ئۆتكۈزۈلدى (بۇ يىغىنلارغا كۆپىنچە موڭغۇلشۇناسلار قاتناشقان.) بەزى ئالىي مەكتەپ ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرىدا ئالتايشۇناسلىق تەتقىقاتى مەركەزلىرى قۇرۇلدى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا 1993 - يىلى قۇرۇلغان ئالتايشۇناسلىق تەتقىقاتى ئورنى ئەنە شۇلار جۈملىسىدىندۇر.

ئالتايشۇناسلىق نەزەريىسى گەرچە يۇقىرىقى بىرمۇنچە ئاز-لىمالارنىڭ ئۆمۈرلۈك تىرىشچانلىقلىرى بەدىلىگە ئوتتۇرىغا چىق-قان ۋە سىستېمىلىشىشقا، مۇكەممەللىشىشكە قاراپ يۈزلەنگەن بولسىمۇ، بەزى ئالىملار بۇ نەزەريىەنىڭ ئاساسى ئاجىز، «ئالتاي تىللىرى» دەپ قارىلىۋاتقان تىللاردىكى بۇ ئوخشاشلىقلار تىللار-نىڭ ئۆزئارا تەسىرىنىڭ، يەنى بىرى - بىرىدىن سۆز ئېلىشنىڭ نەتىجىسى دەپ قارايدۇ، ھەتتا ئالتايشۇناسلىق نەزەريىەسى پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ قاراشنىڭ ۋەكىللىرى كلاۋسون ۋە دۆرفېر قاتارلىقلار.

كلاۋسون «تۈركىي ۋە موڭغۇل تىللىرىنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتى» نامىلىق ماقالىسىدە، توڭغۇسچىدىكى سۆزلەرنىڭ تۈركىيچە ۋە موڭغۇلچىدىن كۆپ پەرقلىق ئىكەنلىكىنى، تۈركىيچە، موڭغۇلچە ۋە توڭغۇسچە ئاساسىي سۆزلۈكىگە كىرىدىغان سۆزلەردە ئورتاقلىق يوقلۇقىنى، تۈركىيچە ۋە موڭغۇلچىدىكى ئوخشاش سۆزلەرنىڭ تۈركىيچىدىن موڭغۇلچىغا كىرگەن سۆزلەر ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ㉝.

دۆرفېرمۇ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە تەۋە سۆزلەردە ئورتاقلىق يوقلۇقىدىن سۆز ئاچىدۇ. ئۇ «يېڭى پارس تىلىدىكى تۈركىيچە ۋە موڭغۇلچە سۆزلەر» نامىلىق زور ھەجىملىك ئەمگىكىنىڭ 4 - تومىدا ۋە باشقا بىرقانچە ماقالىسىدە بۇ ھەقتە پىكىر قىلىدۇ. ئۇ ئىنسانلار تىلىدىكى 11 ئاساسىي سۆز (باش، كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، ئېغىز، تىل، چىش، چاچ، يۇرەك، قول،

پۇت) ۋە «لەۋ، بارماق، تىز، ساقال، بويۇن» قاتارلىق سۆزلەرنى سېلىشتۇرۇپ، بۇ سۆزلەر ئىچىدە ئوخشاش سۆزلەرنىڭ يوقلۇقى بۇ سۆزلەرنىڭ ئۆتنە ئېلىنمىغانلىقىدىن بولغانلىقىنى، پەقەت «كىرپىك» قاتارلىق ئازغىنا يانداش ئاساسىي سۆزلەرنىڭ ئۆتنە ئېلىنغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. دۆرفېر تۈركىيىچە، موڭغۇلچە، توڭغۇسچىدا ئانا ئاساسىي سۆزلەرنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ ئەينەن ئەمەسلىكىنى (ئوخشىمايدىغانلىقىنى)، تۇغقان تىللاردا يۇقىرىقى 16 سۆزنىڭ زور دەرىجىدە ئوخشاشلىققا ئىگە بولىدىغانلىقى، يەنى ھام ـ سام تىللىرىدا 16 سىنىڭ، ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىدا 13 سىنىڭ، دراۋىد تىللىرىدا 10 سىنىڭ، ئورال تىللىرىدا 8 سىنىڭ ئوخشاش ئىكەنلىكىنى، ئەمما ئالتاي تىللىرىدا ھېچبىر سىنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ㉞.

§2. تۈركي تىللار ئائىلىسى

تۇغقانچىلىق نۇقتىسىدىن تۈرلەرگە ئايرىغاندا، ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تۈركي تىللار ئائىلىسىگە كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى چۈشىنىش، تېخىمۇ توغرىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈركي تىللار ئائىلىسىدىكى تارىخى ۋە بۈگۈنكى ئورنىنى چۈشىنىشتە تۈركي تىللارنىڭ تۈرگە ئايرىلىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارغا دىققەت قىلماي بولمايدۇ. ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت كىتابلاردا باسكاكوف 1952 ـ يىلى ئوتتۇرىغا قويغان تۈرگە ئايرىش ئاساس قىلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. باسكاكوف بۇيۇك تۈركولوگ بولۇش سۈپىتى بىلەن تۈركي تىللار تەتقىقاتىدا زور نەتىجىلەر قازانغانلىقى راست، ئەمما ئۇنىڭ ھەممە پىكىرلىرى ئىلىم ساھەسىدە بىردەك قوبۇل قىلىنىپ كەلگەنمۇ؟ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كىملەر تۈركي

تىللارنى تۇرگە ئايرىدى؟ ئۇيغۇر تىلىنى قايسى گۇرۇپپىغا قويدى؟ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇركىي تىللار ئائىلىسىدىكى ئورنىغا قانداق قارىدى؟ تۆۋەندىكى مەزمۇنلاردىن بىز بۇ سوئاللارغا جاۋاب تاپالايمىز.

تۇركىي تىللارنى تۇرگە ئايرىش تۇركولوگىيەدىكى مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى[35]. بۇ مەسىلە بۇگۈنگە قەدەر تولۇق ھەل قىلىنغىنى يوق. تۇركىي خەلقلەر ياشاۋاتقان يەرلەر ۋە ھەرقايسى مىللىي تىللار ئارىسىدىكى پەرقلەر ھەم ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن بۇ تىللارنى بىر - بىرىدىن تولۇق ئايرىپ چىقماق قىيىن[36]. پۈتۈن تۇركىي تىللارنى تولۇق تۇرگە ئايرىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى شەرتلەر ھازىرلىنىشى كېرەك:

1) ھەر بىر تىلنى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تولۇق تەتقىق قىلىش كېرەك؛

2) بارلىق تۇركىي تىللارنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى تولۇق سېلىشتۇرۇپ، ئوخشاشلىقى ۋە پەرقلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش كېرەك؛

3) ھەر بىر تىلنىڭ خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى، ھەربىر تۇركىي قوۋمنىڭ تارىخىنى تولۇق چۈشىنىش كېرەك؛

4) ھەر بىر تىلنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ يېڭى يازما يادىكار-لىقلىرىنى سېلىشتۇرۇپ، بۇ تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى تو-لۇق ئېگىلەش كېرەك.

مەھمۇد كاشغەرىيدىن كېيىن، تۇركىي تىللارنى تۇرگە ئايرىشتا نۇرغۇن ئالىملار ئەجىر سىڭدۈرگەن. بۇلارنى تالات تېكىن ئەپەندى تۆۋەندىكىچە يىغىنچاقلىغان:

1. رادلوفتىن بۇرۇن تۇركىي تىللارنى تۇرگە ئايرىش خىزمەتلىرى ئادلۇنگ (Adelung, 1806)[37]، كلاپروت (Klaproth, 1823)[38]، بالبى (Balbi,1826)[39]، پالمبلاد (Palmblad, 1827)[40]، ھاممېر (Hammer,1836)[41]، برېزىن

(Brezin ,1840)㊷ قاتارلىقلار؛

2. رادلوفنىڭ تۈركە ئايرىشى㊸؛

3. سامايلوۋىچتىن بۇرۇن تۈركە ئايرىغانلار ۋامبېري (1885, A. Vamrery)㊹، كاتانوف (Katanov,1894)㊺، ئارىستوف (Aristov,1896)㊻، جەيھۇن (Cahun,1896)㊼، كورش (Korsh,1910)㊽، رامستېد (Ramstedt, 1917)㊾، نېمېز (Nemeth,1917)㊿، بوگوروديتسكىي/(Bogoroditskiy,1922)(51) قاتارلىقلار.

4. سامايلوۋىچنىڭ تۈركە ئايرىشى(52)؛

5. سامايلوۋىچتىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان تۈركە ئايرىش خىزمەتلىرى بوگوروديتسكىي (Bogoroditskiy,1922)، لىگېتى (Ligeti,1941)(53)، رەسەنېن (Rasanan,1949)(54)، باسكاكوف (1952 ,Baskakov)(55)، بېنزىگ (Benzig,1959)(56)، مېنگېس (1950 ,Menges)(57)، پوپپې (Poppe,1965)(58)، تالات تېكىن (Talat Tekin ,1989)(59)]

بۇلاردىن باشقا، تالات تېكىن تىلغا ئالمىغان جەمال ۋەلىدى (Cemal Veledi, 1923)(60)، چوپانزادە (Chobanzade,1927 Bekir)(61)، رەشىت رەھمەتى ئارات (Rehmeti Arat, 1953 Reshit)(62)، لارس جوھانسون(63) قاتارلىق تۈركولوگلارمۇ تۈركىي تىللارنى تۈركە ئايرىشتا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن.

بۇلاردىن رادلوف، رامستېد، سامايلوۋىچ، باسكاكوف، ئارات، تالات تېكىن ۋە لارس جوھانسونلارنىڭ تۈركە ئايرىشى مۇھىم دەپ قارىلىدۇ. تۆۋەندە بۇ تۈركە ئايرىشلار بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز:

1. رادلوفنىڭ تۈركە ئايرىشى

رادلوف تۈركىي تىللارنى تۆت گۇرۇپپىغا ئايرىغان:

1) شەرقىي تىللار

(1) ئەسلىي ئالتاي تىللىرى: ئالتايچە، تېلېئۈتچە؛ (2) بارا-

باچە؛ (3) شىمالىي ئالتاي تىللىرى: لەبەدچە ، شورچە؛ (4) ئابا-كان تىللىرى: ئەسلىي ئاباكانچە (سايانچە، قويبالچە، قاچاچە)، يۇسچە ۋە قىزىلچە ؛ (5) كۇئەرىك (چولىم)چە؛ (6) سويونچە؛ (7) قارا-غاسچە؛ (8) ئۇيغۇرچە؛

2) غەربىي تىللار

(1)قىرغىز تىللىرى (قارا قىرغىزچە، قازاق قىرغىزچىسى، قارا قالپاقچە)؛

(2)ئىرتىش تىللىرى (تۇرالىچە، كۇردەكچە، توبول ۋە تۇمەنچە)؛

(3) باشقىرت تىلى (تۇزلەڭلىك باشقىرتچىسى ۋە تاغ باشقىرتچىسى)؛

(4) ۋولگا ۋە شەرقىي رۇسىيە تىللىرى (مىشەرچە، قاماچە، سىمبىرچە، قازانچە، بەلەبەيچە، قاسىمچە)؛

3) ئوتتۇرا ئاسىيا تىللىرى

(1)تارانچىچە؛ (2) قۇمۇلچە؛ (3) ئاقسۇچە؛ (4) قەشقەرچە؛ (5) چاغاتاي تىللىرى (شىمالىي سارتچە، قوقەنچە، زەرەپشانچە، بۇخاراچە، خىۋەچە.)

4) جەنۇبىي تىللار

(1)تۇركمەنچە؛ (2) ئەزەربەيجانچە؛ (3) كافكازچە؛ (4) ئاناتولىيە تىللىرى (خۇداۋەندىگارچە، كارامانچە)؛ (5) قىرىمچە؛ (6) ئوسمانلىچە.

تالات تېكىن بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەن:

بۇ سىنىپلاندۇرۇشتىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، تىللار بىلەن دىيالېكت، شېۋىلەر ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. رادلوف ھەربىر تۇرنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە تەپسىلىي يازغان. ئەمما، فونېتىكىلىق ئۆلچەملەرنى تىلغا ئالمىغان، پەقەت جۇغراپىيەلىك نۇقتىدىن تۇرگە ئايرىغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ياقۇتچە ۋە چۇۋاشچە تىلغا ئېلىنمىغان[64].

2. رامستېدنىڭ تۈركە ئايرىشى

رامستېد تۈركىي تىللارنى تۈركە ئايرىشتا قوللانغان ئۆلچەملەر تۆۋەندىكىچە:

1) تاق بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ağ بوغۇمنىڭ تەلەپپۇزى؛

2) قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى /d/ تاۋۇشنىڭ ئەينەن ساقلىنىشى ۋە يا /z/ ياكى /y/غا ئايلانغانلىقى؛

3) سۆز بېشىدىكى /t/ تاۋۇشنىڭ ئەھۋالى

رامستېد مۇشۇ ئۈچ ئۆلچەم بىلەن تۈركىي تىللارنى تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە ئايرىيدۇ:

1) چۈۋاش تىلى (tağ> tu)

2) ياقۇت تىلى(tağ> tia)

3) شىمالىي گۇرۇپپا

(1) d ئاست گۇرۇپپىسى :(tağ> tağ) ئۇرانخايچە، سويوتچە، قاراگاسچە؛

(2) – z ئاست گۇرۇپپىسى: قويبالچە، شورچە، چولىمچە؛

(3) – y ئاست گۇرۇپپىسى: (tağ> to) باراباچە، ئالتايچە (ئالتاي قالماقلىرى تىلى، تېئەئۇتچە، لەبەدچە، كۇماندىچە)

4) شەرقىي گۇرۇپپا: (d > y)، tağ> tağ سارت (بۇخارا، خىۋە)، شىنجاڭ (يەركەن، قەشقەر، تۇرپان، تارانچى، چاغاتاي)

5) شەرقىي گۇرۇپپا: (d > y)، tağ> taw قىرغىزچە، قازاقچە، قارا قالپاقچە، نوغايچە، قۇمۇقچە، قاراچايچە، بالقارچە، قارايىمچە، ۋولگا دىيالېكتلىرى (تاتارچە، مىشەرچە)، باشقۇرتچە.

6) جەنۇبىي گۇرۇپپا: (d > y)، tağ> dağ, da تۈركمەنچە، تۈركچە ۋە يا ئوسمانلىچە.

رامستېدنىڭ قوللانغان ئۆلچەملىرى ئاز بولسىمۇ، ئىلمىي ۋە

رېئاللىقتا ئۇيغۇن تۈرگە ئايرىش بولغان. ئەمما، ئۇنىڭ خاتا جايلىرىمۇ بار(65).

3. نېمىزنىڭ تۈرگە ئايرىشى

ۋېنگېرىيەلىك تۈركولوگ نېمىز تۈركىي تىللار ۋە دىيالېكتلىرىنى سۆز بېشىدىكى /y/ تاۋۇشىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلگەن:

1) s گۇرۇپپىسى (ياقۇتچە ۋە چۇۋاشچە)

2) y گۇرۇپپىسى: قەدىمكى تۈركىيچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە كۆمان يازما تىللىرى ۋە بۈگۈنكى ھەممە تۈركىي تىللار كىرىدۇ.

4. سامايلوۋېچنىڭ تۈرگە ئايرىشى

تۈركىي تىلى ۋە دىيالېكتلىرىنى ئايرىشتا ئەڭ كۆپ فونېتىكىلىق ئۆلچەم قوللانغان ۋە بۈگۈنگە قەدەر بۇ ئۆلچەملىرى ئاساس قىلىنىۋاتقان كىشى سامايلوۋېچتۇر. ئۇنىڭ ئۆلچەملىرى مۇنداق:

1) z > r ئالمىشىشى (toquz > tihir)؛ 2) d > r/d/y ئالمىشىشى؛ 3) bol ـ ol ـ ئالمىشىشى؛ 4) ـ ağ ـ u/ ـ iv/ ـ ağ ئالمىشىشى؛ 5) ـ iğ ـ i/ ـ ig/ ـ iq ئالمىشىشى؛ 6) ـ ni/ ـ ğan/ ـ an ـ ğan ئالمىشىشى.

سامايلوۋېچ بۇ ئالتە ئۆلچەم ئاساسىدا تۈركىي تىللارنى ئالتە گۇرۇپپىغا ئايرىغان:

1) ـ r گۇرۇپپىسى: بۇ گۇرۇپپىغا قەدىمكى تىللاردىن بۇلغار تىلى (ژولگا بۇلغار تىلى ۋە تونا بۇلغار تىلى) يېڭى تىللاردىن چۆۋاش تىلى كىرىدۇ. بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) z >r (toquz>tihir), (2) d>r (adaq>ura), (3)bol–>pul–,
(4) –ağ>–iv/–u (tağ>tiv/tu), (5)–iğ>–i, (6) –ğan>–ni

2) ـ d گۇرۇپپىسى (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، شەرقىي شىمال تىللىرى). بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) z (toquz), (2) d (adaq), (3)bol-, (4) -ağ (tağ), (5)-iğ(tağliğ), (6) -ğan

بۇ گۇرۇپپا ئۆز ئىچىدىن /d/ فونېمىسىنىڭ ئۆزگىرىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئۈچ تارماققا ئايرىلىدۇ:

● d - ئاست گۇرۇپپىسى: قەدىمكى تىللاردىن ئورخۇن تۈركىيچىسى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچە، بۈگۈنكى تىللاردىن سويوتچە\ئۇرانخايچە، قاراگاسچە، سالارچە كىرىدۇ.

● t - ئاست گۇرۇپپىسى: ياقۇتچە كىرىدۇ؛

● z - ئاست گۇرۇپپىسى: سېرىق ئۇيغۇرچە، قاماسىنچە، قويبولچە، سوغايچە، قاچامچە، بەلتىرچە، شورچە، قىزىلچە، كۇئەربكچە كىرىدۇ.

3) taw گۇرۇپپىسى (قىپچاق، غەربىي شىمال): بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) z (toquz), (2) d>y (adaq>ayaq), (3)bol-, (4) -ağ>aw (tağ>taw), (5)-iğ>-i(tağliğ>tawli), (6) -ğan(qalğan)

4) tağliq گۇرۇپپىسى (چاغاتاي، شەرقىي جەنۇب): بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) z (toquz), (2) d>y (adaq>ayaq), (3)bol-, (4) -ağ(tağ), (5)-iğ> -iq(tağliğ> tağliq), (6) -ğan(qalğan)

بۇ گۇرۇپپا قەدىمكى تىللاردىن چاغاتاي تىلى، ھازىرقى تىللاردىن شىنجاڭدىكى دىيالېكتلار، سېرىق ئۇيغۇر تىلى، سالار تىلى ۋە ئۆزبېكچىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

5) tağli گۇرۇپپىسى (قىپچاق تۈركمەنچىسى، ئوتتۇرا): بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئالاھىدىلىكى:

(1) z (toquz), (2) d>y (adaq>ayaq), (3)bol-, (4) -ağ(tağ), (5)-iğ>-i(tağliğ> tağli), (6) -ğan(qalğan)

بۇ گۇرۇپپىغا چولىمچە، ئابىنچە، چېرنوۋاچە، خىۋە ئۆزبېكچىسى ۋە سارت ئۆزبېكچىسى كىرىدۇ.

6) ol- گۇرۇپپىسى (تۈركمەنچە، غەربىي جەنۇب تىللىرى):
بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئالاھىدىلىكى:
(1) z (toquz), (2) d>y (adaq>ayaq), (3)ol-, (4) -ağ(tağ>dağ),
(5)-iğ>-i(tağliğ> tağli), (6) -ğan>-an(qalğan>qalan)

خوتەن، بۇخارا، ئافغانىستان، تۈركمەنىستان، ئىران (ئاستارابا، خۇراسان)، ئەرمىنىستان، گۈرجىستان، ئاناتولىيە، شىمالىي سۇرىيە، بالقان يېرىم ئارىلى، بەسسەرەبىيە، قىرىم (جەنۇبىي ئېتىكى)، ستاۋروپول، شىمالىي كافكاز قاتارلىق جايلاردا ياشىغۇچى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرى مۇشۇ گۇرۇپپىغا كىرىدۇ.

تالات تېكىن بۇ خىل تۈرگە ئايرىشقا قارىتا «ياقۇتچىنىڭ d - گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈلگىنى، سالار تىلىنىڭ d- ئالاھىدىلىككە ئىگە دېيىلگىنى، قەدىمكى ۋە ھازىرقى تىللار تەڭ تىلغا ئېلىنغىنى خاتا بولغان» دەپ كۆرسەتكەن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇ تۈرگە ئايرىشتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۆلچەملەرنىڭ ئىلمىيلىكى ۋە قوللىنىشچانلىقى شۇنىڭدىن بۇيانقى ھەممە تۈرگە ئايرىشلاردا پايدىلىنىلدى. رەسەنەنىڭ تۈرگە ئايرىشمۇ رامىستېدنىڭ تۈرگە ئايرىشىغا تايانغان، رادلوف ۋە سامايلوۋىچلارنىڭ تۈرگە ئايرىشلىرىدىن پايدىلانغان ھالدا ئىشلەنگەن.

5. باسكاكوفنىڭ تۈرگە ئايرىشى

سامايلوۋىچنىڭ كېيىنكى تۈركىي تىللارنى تۈرگە ئايرىشتىكى مۇھىم بىر خىزمەت باسكاكوفقا مەنسۇپتۇر. باسكاكوف تۈركىي تىللارنى ئالدى بىلەن غەربىي ھۇن تارمىقى ۋە شەرقىي ھۇن تارمىقى دەپ ئىككى تارماققا ئايرىيدۇ ۋە بۇ ئىككى تارماققا كىرىدىغان تىللارنى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرىدۇ:

تۈركىي تىللارنىڭ غەربىي ھۇن تارمىقى:

1) بۇلغار گۇرۇپپىسى: قەدىمكى تىللاردىن بۇلغارچە، خازارچە، ھازىرقى تىللاردىن چۇۋاشچە.

2) ئوغۇز گۇرۇپپىسى:

(1) ئوغۇز ـ تۈركمەن ئاست گۇرۇپپىسى: قەدىمكى تىللاردىن ئوغۇزچە (10 ـ 11 ـ ئەسىر)، ھازىرقى تىللاردىن تۈركمەنچە.

(2) ئوغۇز ـ بۇلغار ئاست گۇرۇپپىسى (قەدىمكى تىللاردىن پەچەنەكچە، ئۇزچە، ھازىرقى تىللاردىن گاگائۇزچە.)

(3) ئوغۇز ـ سالجۇق ئاست گۇرۇپپىسى (قەدىمكى تىللاردىن سالجۇقچە، قەدىمكى ئوسمانلىچە، ھازىرقى تىللاردىن تۈركچە، ئەزەربەيجانچە.)

3) قىپچاق گۇرۇپپىسى:

(1) قىپچاق ـ بۇلغار ئاست گۇرۇپپىسى (قەدىمكى تىللاردىن ئالتۇن ئوردا، ھازىرقى تىللاردىن تاتار، قىرىم، مىشەر تىللىرى، باشقۇرت تىلى.)

(2) قىپچاق ـ ئوغۇز ئاست گۇرۇپپىسى (قەدىمكى تىللاردىن قىپچاقچە ۋە كۇمانچە).

(3) قىپچاق ـ نوغاي ئالت گۇرۇپپىسى (ھازىرقى تىللاردىن نوغايچە، قارا قالپاقچە، قازاقچە).

4) قارلۇق گۇرۇپپىسى:

(1) قارلۇق ـ ئۇيغۇر ئاست گۇرۇپپىسى: قەدىمكى تىللاردىن قاراخانىيلار تۇركىيچىسى، قاراخانىيلار تۇركىيچىسىدىن كېيىنكى تۇركىيچە.

(2) قارلۇق ـ خارەزم ئاست گۇرۇپپىسى: قەدىمكى تىللاردىن قارلۇقچە، خارەزمچە، ئالتۇن ئوردا تىلى، قەدىمكى ئۆزبېك تىلى، ھازىرقى تىللاردىن ئۆزبېك تىلى، ئۇيغۇر (سالار) تىلى.

تۈركىي تىللارنىڭ شەرقىي ھۇن تارمىقى:

1) ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى:

(1) ئۇيغۇر ـ تۈركىيۇ ئاست گۇرۇپپىسى: قەدىمكى تىللاردىن قەدىمكى ئوغۇز تىلى (تۈركىيۇ) ئاست گۇرۇپپىسى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، هازىرقى تىللاردىن تۇۋا تىلى (ئۇرانخاي، سويۇت)، قاراگاس (توفا) تىلى.

(2) ياقۇت ئاست گۇرۇپپىسى: ياقۇتچە (دولگان دىيالېكتلىرى بىلەن بىرلىكتە).

خاكاس ئالت گۇرۇپپىسى: خاكاسچە، قاماسچە، كۇئەرىكچە، شورچە، سالقاندۇچە، كۇماندىچە، سېرىق ئۇيغۇرچە.

2) قىرغىز ـ قىپچاق گۇرۇپپىسى: قەدىمكى قىرغىزچە، قىرغىزچە، ئالتايچە (ئالتاي، تەلەئۇتچە، تەلەنگىتچە).

بۇ تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلىدا ئاپتور بىرمۇنچە خاتالىقلارغا يول قويغان. بۇ خاتالىقلارنىڭ مۇھىملىرىنى تالات تېكىن مۇنداق كۆرسەتكەن:

1) «شەرقىي هۇن تارمىقى» بىلەن «غەربىي هۇن تارمىقى»نى بۆلۈشنىڭ ئۆلچىمى ئېنىق ئەمەس.

2) مۇئەللىپنىڭ قەدىمكى ۋە هازىرقى تىللارنى بىر يەرگە توپلاپ تۈرگە ئايرىشى خاتا بولغان. چۈنكى، تىللارنى تۈرگە ئايرىشى ياكى تاق زامانلىق (هازىرقى)، ياكى كۆپ زامانلىق (تارىخىي) نۇقتىدىن بولۇش كېرەككى، بىرلا ۋاقىتتا هەم تارىخىي تىللارنى، هەم هازىرقى تىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان هالدا بىر تۈرگە ئايرىش توغرا ئەمەس، بۇنداق بۆلۈش زىددىيەتلىك پىكىرلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

3) مۇئەللىپنىڭ قەدىمكى تۈركىي يازما يادىكارلىقلىرى تىلى (ئورخۇن ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى)نى «شەرقىي هۇن» تارمىقىغا توپلىشى خاتا. چۈنكى، قەدىمكى تۈركىيچە چۈۋاشچىدىن باشقا هەممە تۈركىي تىللار ۋە دىيالېكتلىرىنىڭ ئانىسىدۇر.

4) باسكاكوفنىڭ تۇرگە ئايرىشى قونېتىكىغا ياكى باشقا تىل قائىدىلىرىگە ئاساسلانغان تۇرگە ئايرىش بولماستىن، تارىخىي ۋە ئېتنىك ئاساسلارغا تايىنىپ ئىشلەنگەن تۇرگە ئايرىش بولۇپ قالغان. مۇئەللىپ ھەربىر گۇرۇپپىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى پەرق قاتاردا ئوتتۇرىغا قويىدۇ ـ يۇ، بۇ پەرقلەر ئەملىيەتتە پەرق ئەمەس، تونۇشتۇرۇش بولۇپ قالغان. بۇ تەرەپتىن باسكاكوفنىڭ تۇرگە ئايرىشى رادولوفنىڭ تۇرگە ئايرىشىغا ئوخشاپ قالغان.

تالات تېكىن يۇقىرىقى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، باسكاكوفنىڭ تېخىمۇ مۇھىم بىر خاتالىقىغا سەل قارىغان. باسكاكوفنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ (تالات تېكىننىڭ سۆزى بويىچە ھەممە تۇركىي تىللار ۋە دىيالېكتلارنىڭ) ئاساسى بولغان ئورخۇن ئۇيغۇر تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى «ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى» دېگەن نام ئاستىغا توپلاپ، «شەرقىي ھۇن تارمىقى»غا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى بولسا «غەربىي ھۇن تارمىقى»غا كىرگۈزۈشى توغرا بولمىغان. بىر تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم باسقۇچلىرى بىر گۇرۇپپىغا، كېيىنكى تەرەققىيات باسقۇچلىرى باشقا بىر گۇرۇپپىغا تەۋە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ پىكىر بويىچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى يىلتىزى يوق دەرەخكە ئوخشاپ قالغان.

6. رەشىد رەھمەتى ئاراتنىڭ تۇرگە ئايرىشى

باسكاكوفتىن كېيىن، رەشىت رەھمەتى ئارات بارلىق تۇرگە ئايرىشلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۇلارغا باھا بەرگەن ۋە نېمىز، سامايلوۋېچلارنىڭ تۇرگە ئايرىشلىرىدىن پايدىلىنىپراق ئۆز پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئاراتنىڭ تۇرگە ئايرىشى مۇنداق:

1) پەرقى چوڭراق تىللار ⑥⑥ گۇرۇپپىسى:

(1) ـ r گۇرۇپپىسى (r ~ z، l ~š، y ـ ~ ـ s): چۈۋاشچە؛
(2) ـ r گۇرۇپپىسى (t ~ d، y ـ ~ ـ s): ياقۇتچە؛
2) پەرقى كىچىكرەك تىللار گۇرۇپپىلىرى:
(1) ـ d گۇرۇپپىسى (adaq، tağ، tağliq، qalğan): سايانچە؛
(2) ـ z گۇرۇپپىسى (azaq)، tağ، tağliğ، qalğan): ئاباكانچە؛
(3) tav گۇرۇپپىسى (ayaq)، tav، tavli، qalğan): شىمالىي تىللار؛
(4) ـ tağli گۇرۇپپىسى (ayaq، tağ، tağli، qalğan): تومچە؛
(5) ـ tağliq گۇرۇپپىسى (ayaq، tağ، tağliq، qalğan): شەرقىي تىللار؛
(6) ـ dağli گۇرۇپپىسى (ayaq، dağ، dağli، kalan): جەنۇبىي تىللار.

7. بېنزىگنىڭ تۈرگە ئايرىشى

بېنزىگ «تۈرك فىلولوگىيەسىنىڭ ئاساسلىرى» ناملىق كىتاب ئۈچۈن يازغان «تۈركىي تىللارنىڭ تۈرگە ئايرىلىشى» دېگەن ماقالىسىدە تۈركىي تىللارنى تۆۋەندىكىچە تۈرگە ئايرىغان:
1) بۇلغار گۇرۇپپىسى: چۈۋاشچە.
2) جەنۇب (ئوغۇز) گۇرۇپپىسى:
(1) ئوسمانلىچە (تۈركىيە تۈركچىسى)؛ (2) ئەزەربەيجانچە؛ (3) تۈركمەنچە.
3) غەربىي گۇرۇپپا:
(1) قارايىمچە، قارايچە ۋە بالقارچە، قۇمۇقچە؛ (2) تاتارچە، باشقۇرتچە؛ (3) قازاقچە (قاراقالپاقچە، نوغايچە بىلەن بىرلىكتە)، (4) قىرغىزچە.
4) شەرق (ئۇيغۇر) گۇرۇپپىسى:
(1) ئۆزبېكچە؛ (2) يېڭى ئۇيغۇرچە (سېرىق ئۇيغۇرچە.)

(5 شىمال گۇرۇپپىسى:
(1) ئارال ـ سايان گۇرۇپپىسى:
● ئالتايچە (ئويراتچە، تېلەئوتچە)؛
● شورچە (ئاباكان تۇركچىسى) ۋە خاكاسچە؛
● تۇۋاچە (سويونچە، ئۇرانخايچە).
(2) شىمالىي سىبىرىيە گۇرۇپپىسى: ياقۇتچە ۋە دولگانچە.
بېنزىنگ ساماىلوۋنچىنىڭ تۇرگە ئايرىش ئۇسۇلىنى ئاساس قىلغان، رادلوفنىڭ جۇغراپىيەلىك ئۆلچەملىرىدىنمۇ قۇتۇلالمىغان.

8. مېنگىسىنىڭ تۇرگە ئايرىشى
مېنگىسمۇ «تۇرك فىلولوگىيەسىنىڭ ئاساسلىرى» ناملىق كىتاب ئوچۇن يازغان «تۇركىي تىللارنىڭ تۇرگە ئايرىلىشى» دېگەن تېمىدىكى ماقالىسىدە تۇركىي تىللارنى تۆۋەندىكىچە تۇرگە ئايرىغان:
A. ئوتتۇرا ۋە غەربىي جەنۇبىي ئاسىيا تىللىرى ۋە يا تۇركۇت تىللىرى:
1) ئوتتۇرا ئاسىيا گۇرۇپپىسى:
(1) قەدىمكى تىللاردىن ئورخۇن (يېنسەي) يازمىلىرى تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى؛
(2) مەھمۇد كاشغەرىينىڭ لۇغىتى ۋە خاقانىيە يادىكارلىقلىرى تىلى، غەربىي شىمالى (خارەزم) دىيالېكتى؛
(3) چاغاتاي تىلى (كېيىنكى ۋە يېڭى دەۋرلىرى)؛
(4) ئۆزبېك تىلى (پارسچىلاشقان دىيالېكتلار)؛
(5) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (تارانچى شېۋىسى ۋە باشقىلار)؛ سېرق ئۇيغۇر تىلى ۋە سالار تىلى؛
(6) قىرغىزچە؛

2) غەربىي جەنۇب ۋەيا ئوغۇز گۇرۇپپىسى:

(1) قەدىمكى تىللاردىن قەدىمكى ئاناتولىيە (سالجۇق) تۈركچىسى ۋە قەدىمكى ئوسمانلىچە؛

(2) هازىرقى تىللاردىن ئوسمانلىچە؛

(3) تۈركمەنچە؛

B. غەربىي شىمال ۋەيا قىپچاق گۇرۇپپىسى

3) ئوتتۇرا تۈركىيچىنىڭ قەدىمكى غەربىي شىمال گۇرۇپپىسى: كۈمانچە ۋە قىپچاقچە؛

4) قارادېڭىز ـ خازار دېڭىزى تىللىرى: قارايىمچە، قارايچە ۋە بالقارچە، قىرىم تاتارچىسى، قۇمۇقچە؛

5) ۋولگا ـ كاما ـ غەربىي سىبىرىيە تىللىرى: قازان تاتارچىسى، غەربىي سىبىرىيە دىيالېكتلىرى، بارابا دىيالېكتى، كۈئەرىك دىيالېكتى، باشقۇرتچە؛

6) ئارال ـ خازار تىللىرى: قازاقچە، (قاراقالپاقچە بىلەن بىللە)، (ئىرانچىلاشمىغان ۋە يا قىپچاق) ئۆزبېكچىسى، نوغايچە، قىرغىزچە؛

7) C. ئويراتچە (ئالتاي تاغلىرى) ۋە دىيالېكتلىرى: ئالتاي ـ كىجىچە، تەلەنگەتچە، لەبەتچە، تۇباچە؛

8) D. ئوتتۇرا جەنۇبىي سىبىرىيە، ئاباكان ۋە يا خاكاس گۇرۇپپىسى: شورچە، ئاباكانچە (ساگاي، قاچا، قىزىل ۋە بەلتىر دىيالېكتلىرى)؛.

9) شەرقىي ۋە يا تۇۋا گۇرۇپپىسى: تاننۇ تۇۋاچە، ئۇرانخايچە.

10) E. شەرقىي شىمال، شەرقىي سىبىرىيە ۋە يا ياقۇت گۇرۇپپىسى: ياقۇت (ساخا) تىلى ۋە دولگان دىيالېكتى، ناناسان (تاۋگى) ساموېيېدلىرىنىڭ ياقۇتچىلاشقان دىيالېكتلىرى.

F. ۋولگا بۇلغارچىسى ۋە يا هۇن ـ بۇلغار گۇرۇپپىسى:

قەدىمكى تىللاردىن ۋولگا بۇلغارچىسى، ھازىرقى تىللاردىن چۇۋاش تىلى.

9. تالات تېكىنىنىڭ تۈركە ئايرىشى

تالات تېكىنىنىڭ بۇ ھەقتىكى خىزمىتى 20 يىل بۇرۇن ئىشلەنگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن تۈركي تىللارنىڭ تۈركە ئايرىلىشى ھەققىدە ھېچكىم بۇ قەدەر تەپسىلي ۋە ئىنچىكە تەتقىقات نەتىجىسىنى ئوتتۇرىغا قويمىدى. تالات تېكىن 1989 ـ يىلىغا قەدەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆزقاراشلارنى تەتقىق قىلغان ھەم ھەر بىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە كەمچىلىكىنى بىر ـ بىرلەپ كۆرسەتكەندىن كېيىن، ھازىرقى زامان تۈركي تىللىرىنى تۈركە ئايرىشتا ئاساس قىلىشقا بولىدىغان فونېتىكىلىق ئۆلچەملەرنى تۆۋەندىكىچە ئوتتۇرىغا قويغان:

1) r//z ۋە l//x تاۋۇش تەڭلىكى؛ 2) سۆز بېشىدىكى h ـ فونېمىسىنىڭ ھالىتى؛ 3) سۆز ئىچى ۋە ئاخىرىدىكى /d/ فونېمىسىنىڭ ھالىتى؛ 4) كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ığ/ig تاۋۇشلىرىنىڭ ھالىتى؛ 5) بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ağ تاۋۇشلىرىنىڭ ھالىتى؛ 6) سۆز بېشىدىكى ـ t فونېمىسىنىڭ ھالىتى.

مۇشۇ فونېتىكىلىق ئۆلچەملەرنىڭ بىرىنچىسىگە ئاساسەن تۈركي تىللارنى ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىش مۇمكىن:

1. چۇۋاشچە (z ئورنىدا r، š ئورنىدا l ياكى s كېلىدىغان تىل)؛

2. باشقا تۈركي تىللار ۋە دىيالېكتلىرى (z ۋە š لىق تىللار.)

چۇۋاشچىنى ئايرىپ چىققاندىن كېيىن، 2 ـ گۇرۇپپىدىكى تۈركي تىللار ۋە دىيالېكتلىرىنى تۈركە ئايرىش ئۇچۇن

قوللىنىدىغان ئۆلچەم سۆز بېشىدىكى/h/ تاۋۇشىنىڭ ھالىتى. بۇ تاۋۇش سىستېمىلىق ھالدا پەقەت خالاچچىدىلا ساقلىنىپ قالغان. بۇ ئالاھىدىلىككە ئاساسەن چۆۋاش تىلىدىن باشقا تۈركىي تىللارنى يەنە ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىش مۇمكىن:

1. خالاچ تىلى (سۆز بېشىدا ـ h تاۋۇشى ساقلىنىپ قالغان)؛
2. باشقا تۈركىي تىللار (ـ ∅).

چۆۋاش تىلى ۋە خالاچ تىلىدىن باشقا تۈركىي تىللارنى تۈركىگە ئايرىشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئۆلچىمى سۆز ئىچى ۋە ئاخىرىدىكى/d/ فونېمىسىنىڭ ھالىتىدۇر. يەنى، باشقا تۈركىي تىللاردا سۆز ئىچى ۋە ئاخىرىدىكى /d/ فونېمىسى يا ئەسلىي ھالىتىنى ساقلىغان، ياكى /t/، /z/ ۋە /y/ تاۋۇشلىرىغا ئايلانغان. بۇ ئالاھىدىلىككە ئاساسەن تۈركىي تىللارنى تۆت گۇرۇپپىغا ئايرىشقا بولىدۇ:

1. /t/ ۋە يا atax گۇرۇپپىسى؛
2. /d/ ۋە يا adaq گۇرۇپپىسى؛
3. /z/ ۋە يا azaq گۇرۇپپىسى؛
4. /y/ ۋە يا ayaq گۇرۇپپىسى.

ئالدىدا ئايرىلغان ئىككى گۇرۇپپا يەنە /d/، /t/ ۋە /z/ گۇرۇپپىلىرىغا ئايرىلىدۇ، باشقىلىرى /y/ ۋە يا ayaq تىللىرى گۇرۇپپىسىدا قالىدۇ.

/y/ ۋە يا ayaq گۇرۇپپىسىدىكى تىللارنى يەنە تۈركىگە ئايرىشتا كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ig ـ/iğ ـ تاۋۇشلىرىنىڭ ھالىتى مۇھىم ئۆلچەمدۇر. بۇ ئۆلچەمگە ئاساسەن /y/ ۋە يا ayaq تىللىرىنى بەش گۇرۇپپىغا ئايرىش مۇمكىن:

1. ـ iğ گۇرۇپپىسى، 2. ـ u گۇرۇپپىسى، 3. ـ ū گۇرۇپپىسى، 4. iq ـ گۇرۇپپىسى، 5. i ـ گۇرۇپپىسى.

قالغان تىللار ۋە دىيالېكتلار بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى ağ تاۋۇش توپىنىڭ ھالىتىگە ئاساسەن ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ:

1. aw - گۇرۇپپىسى (قىپچاق گۇرۇپپىسىدىكى تىللار): تاتارچە، باشقۇرتچە، قازاقچە، قاراقالپاقچە، نوغايچە، قۇمۇقچە، قاراچاي - بالقارچە، قارايچە، قىرىم تاتارچىسى؛

2. ağ - گۇرۇپپىسى (سالارچە؛ ئۇيغۇز گۇرۇپپىسىدىكى تىللار ۋە دىيالېكتلىرى.)

ئىككىنچى گۇرۇپپىغا كىرگەن تىللار ۋە دىيالېكتلىرىنى سۆز بېشىدىكى - t فونېمىسىنىڭ ھالىتىگە ئاساسەن ئىككى ئاست گۇرۇپپىغا ئايرىش مۇمكىن:

1. - t گۇرۇپپىسى (سالارچە)؛

2. - d گۇرۇپپىسى (ئۇيغۇز گۇرۇپپىسى).

شۇنداق قىلىپ، تۈركىي تىللار 12 گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ. بۇلارنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

ئالاھىدىلىكلەر	تىللار											
1	r,l	z, š										
2	∅-	h-										
3	r	t	d	z	y							
4	-i	u x _	-i	-i			-u	-ū	-iq	-i		
5	i/u	ağ	ia	ağ			ū	ō	ağ	aw	ağ	
6	t-			d-	t-							d-
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII

I. r/l گرۇپپىسى: چۆژاشچە (ئەدەبىي تىل)؛

II. hadaq گرۇپپىسى: خالاچچە؛

III. atax گرۇپپىسى: ياقۇتچە (ئەدەبىي تىل)؛

IV. adaq گرۇپپىسى: تۇۋاچە (ئەدەبىي تىل)؛

V. azaq گرۇپپىسى: 1. čazil ئاست گرۇپپىسى: خاكاسچە (ئەدەبىي تىل)، 2. čayil ئاست گرۇپپىسى: ئوتتۇرا چۆلىم، مراس، تاشتىپ، ماتۇر ۋە يۇقىرى توم دىيالېكتلىرى، yašil ئاست گرۇپپىسى: سېرىق ئۇيغۇرچە؛

VI. tağliğ گرۇپپىسى: شىمالىي ئالتاي تىللىرى، تۆۋەن چۆلىم، كوندوم، تۆۋەن توم تىللىرى؛

VII. tūlu گرۇپپىسى: ئالتايچە (جەنۇب تىللىرى، ئەدەبىي تىل)؛

VIII. tōlū گرۇپپىسى: قىرغىزچە (ئەدەبىي تىل)؛

IX. tağliq گرۇپپىسى:

1. ağiz ئاست گرۇپپىسى: ئۆزبېكچە (ئەدەبىي تىل)؛

2. eğiz ئاست گرۇپپىسى: ئۇيغۇرچە (ئەدەبىي تىل)؛

X. tawli گرۇپپىسى:

1. quğ ئاست گرۇپپىسى:

a. süz تارمىقى: تاتارچە (ئەدەبىي تىل)؛

b. huz تارمىقى: باشقۇرتچە (ئەدەبىي تىل)؛

2. qoğ ئاست گرۇپپىسى:

a. jil تارمىقى: قازاقچە (ئەدەبىي تىل)؛

b. čil تارمىقى: قارا قالپاقچە (ئەدەبىي تىل؛ پەقەت قازاقچىنىڭ دىيالېكتى)؛

c. yil تارمىقى:

i. üs بۆلۈمى: نوغايچە (ئەدەبىي تىل)؛

ii. its بۆلۈمى: قارايمچىنىڭ خالاچ دىيالېكتى؛

3. qoğ ئاست گۇرۇپپىسى:

a. pär تارمىقى: بارابا تاتارچىسى؛

b. ber تارمىقى:

1. šol بۆلۈمى: قاراچاي ـ بالقار (ئەدەبىي تىل)، قىرىم تاتارچىسى (شىمال دىيالېكتى)؛

2. yol بۆلۈمى:

a. käl بۆلۈمى:

1. toquz بۆلۈمى: ئۆزبېكچىنىڭ خارەزم ـ قىپچاق دىيالېكتلىرى؛

2. toğuz بۆلۈمى: قارايمچە (تراكاي دىيالېكتى)؛

3. doquz بۆلۈمى: قىرىم تاتارچىسى (جەنۇب دىيالېكتى، ئەدەبىي تىل)؛

b. gäl بۆلۈمى: قۇمۇقچە (ئەدەبىي تىل)؛

XI. tağli گۇرۇپپىسى: سالار دىيالېكتى⑰؛

XII. dağli گۇرۇپپىسى:

1. qāl ئاست گۇرۇپپىسى: ئۆزبېكچىنىڭ خارەزم ـ ئوغۇز دىيالېكتلىرى؛

2. ğāl ئاست گۇرۇپپىسى: تۇركمەنچە (ئەدەبىي تىل)؛

3. ğal ئاست گۇرۇپپىسى: ئەزەربەيجان تۇركچىسى (ئەدەبىي تىل)؛

4. qal ئاست گۇرۇپپىسى:

a. äv تارمىقى: تۇركچە (تۇركىيە تۇركچىسى، ئەدەبىي تىل)؛

b. yäv تارمىقى: گاگائۇزچە.

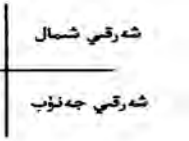
تالات تېكىن تۇنجى قېتىم تۈركىي تىللارنى ۋە ئۇلارنىڭ دىيالېكتلىرىنى ئىنچىكە، تەپسىلىي تۈرگە ئايرىپ چىققان. بۇ خىل تۈرگە ئايرىشتا فونېتىكىلىق ئۆلچەملەر ئاساس قىلىنغان ۋە نام بېرىلگەندىمۇ شۇ ئۆلچەملەرگە لايىق ناملار بېرىلگەن. بىزنىڭچە، بۇنداق ئىنچىكە (دىيالېكتلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان) تۈرگە ئايرىش ئۇسۇلى مەلۇم جەھەتتىن ئارتۇقچە. بولۇپمۇ مىللىي تىللار بىلەن دىيالېكتلارنىڭ بىر ئورۇنغا قويۇلۇشى، بەزى مىللىي تىللارنىڭ دىيالېكت ئورنىغا قويۇلۇشى ۋە ئۆزېبېك تىلىنىڭ دىيالېكتلىرىغا ئورۇن بېرىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكتلىرىنىڭ تىلغا ئېلىنمىغانلىقى مۇئاپىق بولمىغان.

هازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان تۈرگە ئايرىش ئۇسۇللىرىغا قارايدىغان بولساق، ئايرىلغان گۇرۇپپىلار جۈغراپىيەلىك ناملار (مەسىلەن، شەرقىي، غەربىي دېگەندەك) ياكى فونېتىكىلىق ناملار (مەسىلەن، tağliq گۇرۇپپىسى دېگەندەك) ۋە ياكى تارىخىي ناملار (مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇرچە دېگەندەك) بىلەن ئاتالغان.

تۈركىي تىللارنى تۈرگە ئايرىشتا يەنە جۈغراپىيەلىك نۇقتىدىن تۈرگە ئايرىش ئەھۋالىمۇ بار. لارس جوھانسون مانا مۇشۇنداق تۈرگە ئايرىغان[68]. بۇنداق تۈرگە ئايرىشنىڭ ئۇنۇملۇك يېرى تۈركىي تىللارنىڭ جۈغراپىيەلىك تارقىلىشى ئاساس قىلىنىپ، ئېنىق دائىرە كۆرسىتىلگەچكە كىشىلەرگە كونكرېت تەسىر بېرىدۇ ۋە ئەستە ساقلاشقا قولاي بولىدۇ.

تۈركىي تىللارنىڭ يېيىلىش دائىرىسىگە قارايدىغان بولساق، جۈغراپىيەلىك نۇقتىدىن تۆۋەندىكىدەك تارالغانلىقىنى بايقايمىز:

تۈركىي تىللارنىڭ جۈغراپىيەلىك تارقىلىشىنى تۆۋەندىكىدەك ئىسخېمىلاشتۇرۇش مۇمكىن:

دېمەك، جۇغراپىيەلىك نۇقتىدىن ھازىرقى تۈركىي تىللارنى تۆت تۈرگە ئايرىش مۇمكىن:

1. غەربىي جەنۇب ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسى:

1) تۈركىيە تۈركچىسى، 2) ئەزەربەيجانچە، 3) گاگائۇزچە، 4) تۈركمەنچە، 5) خۇراسانچە؛

2. غەربىي شىمال قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسى:

1) تاتارچە، 2) باشقۇرتچە، 3) قىرغىزچە، 4) قازاقچە، 5) قاراقالپاقچە، 6) نوغايچە، 7) قاراچاي ـ بالقارچە، 8) قۇمۇقچە، 9) قارايىمچە، 10) قىرىم تاتارچىسى؛

3. شەرقىي جەنۇب ئۇيغۇر ـ قارلۇق تىللىرى گۇرۇپپىسى:

1) ئۇيغۇرچە، 2) ئۆزبېكچە، 3) يۇغۇرچە، 4) سالارچە؛

4. شەرقىي شىمال سىبىرىيە تىللىرى گۇرۇپپىسى:

1) ياقۇتچە، 2) تۇۋاچە، 3) خاكاسچە، 4) ئالتايچە؛

5. چۇۋاشچە.

6. خالاچچە.

بۇ گۇرۇپپىلارغا كىرىدىغان تىللار، بۇ تىللارنىڭ تارقىلىشى ۋە نوپۇسى تۆۋەندىكىچە:(69)

غەربىي جەنۇب ئوغۇز تىللىرى

1. تۈركىيە تۈركچىسى
2. ئەزەربەيجانچە
3. گاگائۇزچە
4. تۈركمەنچە
5. خۇراسانچە

1. تۈركىيە تۈركچىسى:

تۈركىيە	70,000,000
بۇلغارىستان	1,000,000
سىپرۇس	150,000
ئاۋسترالىيە	40,000
ماكىدونىيە	80,000
رۇمىنىيە	24,000
سابىق يۇگوسلاۋىيە	20,000
گىرېتسىيە	150,000
غەربىي ياۋروپا	2,000,000
جەمئىي	73,464,000

2. ئەزەربەيجانچە

ئەزەربەيجان	6,000,000
ئەرمىنىستان	40,000
گۈرجىستان	300,000
ئىران	13,000,000
ئىراق	400,000
جەمئىي	19,740,000

3. گاگائۇزچە

مولداۋا	150,0000
بۇلغاريە	5000
قازاقستان	1000
رۇمىنيە	?
رۇسيە	10,000
ئۇكرائىنا	32,000
جەمئىي	198,000

4. تۇركمەنچە

تۇركمەنستان	3,000,000
ئافغانستان	380,000
ئىران	500,000
ئىراق	400,000
جەمئىي	4,280,000

5.خۇراسانچە

ئىران	2,000,000
جەمئىي	2,000,000

غەربىي شىمال قىپچاق تىللىرى

1. تاتارچە
2. باشقۇرتچە
3. قىرغىزچە
4. قازاقچە
5. قاراقالپاقچە
6. نوغايچە
7. قاراچاي ـ بالقارچە
8. قۇمۇقچە
9. قارايىمچە
10. قىرىم تاتارچىسى

1. تاتارچە

2,000,000	رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (تاتارىستان)
11,000	بۇلغارىيە
340,000	قازاقىستان
24,000	رۇمىنىيە
1,000,000	رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (باشقۇرتىستان)
5000	جۇڭگو
25,000	تۈركىيە
1000	فىنلاندىيە
1000	ئامېرىكا
8000	ياۋروپا
86,000	ئۆكرائىنا
72,000	تاجىكىستان
39,000	قىرغىزىستان
28,000	ئەزەربەيجان
36,400,000	جەمئىي

2. باشقۇرتچە

1,000,000	رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (باشقۇرتىستان)
1,000,000	جەمئىي

3. قىرغىزچە

2,400,000	قىرغىزىستان
140,000	جۇڭگو
500	ئافغانىستان
2,540,500	جەمئىي

4. قازاقچە

قازاقستان	7,300,000
جۇڭگو	1,500,000
موڭغۇلىيە	100,000
تۈركمەنستان	80,000
ئۆزبېكستان	900,000
ئافغانستان	2000
جەمئىي	9,882,000

5. قاراقالپاقچە

ئۆزبېكستان	450,000
ئافغانستان	488,200
جەمئىي	938,200

6. نوغايچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (كافكازلار)	77,000
جەمئىي	77,000

7. قاراچاي ـ بالقارچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (كافكازلار)	300,000
جەمئىي	300,000

8. قۇمۇقچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (كافكازلار)	300,000
جەمئىي	300,000

9. قارايىمچە

لىتۋا	50
پولشا	20
ئۇكرائىنا	6
جەمئىي	76

10. قىرىم تاتارچىسى

قىرىم	200,000
ئۆزبېكىستان	300,000
جەمئىي	500,000

شەرقىي جەنۇب ــ ئۇيغۇر ـ قارلۇق تىللىرى

1. ئۇيغۇرچە
2. ئۆزبېكچە
3. يۇغۇرچە
4. سالارچە

1. ئۇيغۇرچە

جۇڭگو	9,650,60000
قازاقىستان	245,000
موڭغۇلىيە	1000
جەمئىي	9,896,600

2. ئۆزبېكچە

ئۆزبېكىستان	16,00,000
ئافغانىستان	1,400,000
جۇڭگو	15,000
قازاقىستان	350,000
قىرغىزىستان	600,000
تاجىكىستان	1,000,000
تۈركمەنستان	350,000
جەمئىي	19,715,000

3. يۇغۇرچە

جۇڭگو	5,000
جەمئىي	5,000

4. سالارچە

جۇڭگو	74,000
جەمئىي	74,000

شەرقىي شىمال ــ سىبىرىيە تۈركىي تىللىرى

1. ياقۇتچە
2. تۇۋاچە
3. خاكاسچە
4. ئالتايچە

1. ياقۇتچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (ياقۇتىستان)	400,000
جەمئىي	400,000

2. تۇۋاچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (ئالتاي رايونى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە) موڭغۇلىيە جۇڭگو	200,000 6000 400
جەمئىي	206,400

3. خاكاسچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (خاكاس ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى)	58,000 10,000 (شورچە)
جەمئىي	68,000

4. ئالتايچە

رۇسىيە فېدېراتسىيەسى (ئالتاي ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە)	52,000(ئويراتچە، تېلەئۈتچە)
جەمئىي	52,000

چۇۋاشچە

چۇۋاشىستان تاتارىستان باشقىرتىستان	900,000 135,000 119,000
جەمئىي	1,154,000

خالاچچە

ئىران	28,000
جەمئىي	28,000

ئەمدى تالات تېكىنلەر ئوتتۇرىغا قويغان تۈركىي تىللارنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىنى كۆرسىتىدىغان ئىسخېمىنى كۆرۈپ باقايلى⑦:

تۈركىي تىللار

بۇ ئىسخېمىدىن شۇ نەرسە ئايانكى، ئۇيغۇر تىلى غول شاختا سىزىلغان. بۇنىڭدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تۈركىي تىلىدىن ئىزچىل ئاساسىي غولدا تەرەققىي قىلىپ، باشقا تىللارنى يېتەكلەپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. رەشىت رەھمەتى ئاراتنىڭ «ئۇيغۇر تىلى، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى چۈۋاش ۋە ياقۇت تىللىرىدىن باشقا بۈگۈنكى بارلىق تۈركىي تىللارنىڭ ئانىسىدۇر»[72] دەپ يېزىشىنىڭ ئاساسى شۇ.

ئۇيغۇر تىلى تۈركىي تىللار ئائىلىسىدە نوپۇس جەھەتتە بەك ئالدىنقى قاتاردا تۇرمىسىمۇ، تارىخىي نۇقتىدىن قارايدىغان بولساق، تۈركىي تىللار ئائىلىسىدىكى ئورنىنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى تونۇپ يېتىمىز.

تۈركىي تىللار يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك كەڭ تېررىتورىيەگە تارقالغان، ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتنى باشتىن كەچۈرگەن بولغاچقا، ھەممە كىشى قايىل بولغۇدەك دەرىجىدە تۈرگە ئايرىش تولىمۇ مۇشكۇل خىزمەت. يۇقىرىدا بىز تىلغا ئالغان تۈرگە ئايرىشلاردىن ئەڭ كەڭ قوبۇل كۆرۈلگىنى ساموىلوۋىچ، باسكاكوف ۋە تالات تېكىن قاتارلىق ئالىملارنىڭ تۈرگە ئايرىشىدۇر. لارس جوھانسوننىڭ تۈرگە ئايرىشى تۈركىي تىللارنىڭ جۇغراپىيەلىك تارقىلىشىنى ئاساس قىلغان بولغاچقا، كونكرېت ھەم ئېنىق. مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، تالات تېكىن ئوتتۇرىغا قويغان تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆلچەملەر تۈركىي تىللارنىڭ جۇغراپىيەلىك تارقىلىشى بىلەن مۇئەييەن ئىزچىللىقتا ئىگە، مەلۇم بىر جۇغراپىيەلىك رايونغا تارقالغان تىللارنىڭ ئورتاق تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، تالات تېكىن بىلەن لارس جوھانسوننىڭ تۈرگە ئايرىشى زىددىيەتلىك ئەمەس.

§3. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچلىرى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي باسقۇچلىرى ھەققىدە گەپ بولغاندا، سۆزنى ئالتاي تىللىرى نەزەريىسىنى ئېتىراپ قىلىش ـ قىلماسلىقتىن باشلاش كېرەك ئىدى. لېكىن، بىز بۇ يەردە «ئالتاي تىللىرى» نەزەريىسى ھەققىدە يۇقىرىقى بايانلار بىلەن كۆپايىلىنىپ، بىر قەدەر ئومۇملاشقان بىر پىكىرنىلا ئوتتۇرىغا قويىمىز.

ئەھمىيەت جەھەتتىن ئوخشاپ «تۇركىي تىللارنىڭ تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە تۇركىي تىللارنى تۆۋەندىكىدەك دەرىجىلەشتۈرىدۇ⑭:

1. ئالتاي دەۋرى = تۇركىي ـ موڭغۇل تىل بىرلىكى
2. ئەڭ قەدىمكى تۇركىيچە دەۋرى= پىروتو (proto) تۇركىي تىلى بىرلىكى
3. دەسلەپكى تۇركىيچە دەۋرى
4. قەدىمكى تۇركىيچە دەۋرى
5. ئوتتۇرا تۇركىيچە دەۋرى
6. يېڭى تۇركىيچە دەۋرى⑮
7. ھازىرقى تۇركىيچە دەۋرى

باسكاكوفنىڭ پىكىرىچە، تۇركىي تىللار ئالتە تەرەققىيات دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن:

1. ئالتاي دەۋرى
2. ھۇن دەۋرى (مىلادىيە 5 ـ ئەسىرگىچە)
3. قەدىمكى تۇركىي دەۋرى (5 ~ 10 ـ ئەسىرلەر)
4. ئوتتۇرا تۇركىي دەۋرى ياكى ئاساسلىق تۇركىي قەبىلىلەر تىللىرىنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە شەكىللىنىش دەۋرى (10 ~ 15 ـ

ئەسىرلەر)

5. يېڭى تۈركىي تىللار دەۋرى (15 ~ 20 ـ ئەسىرلەر)

6. يېقىنقى زامان تۈركىي تىللىرى دەۋرى ياكى تۈركىي تىللارنىڭ ئۆزئارا سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىدىن كېيىنكى تەرەققىيات دەۋرى.

ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىلىرىدىن قايداروف باسكاكوفنىڭ تۈركىي تىللارنىڭ تەرەققىيات دەۋرى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئۇيغۇر تىلى تارىخىنى مۇنداق دەۋرلەرگە بۆلىدۇ:

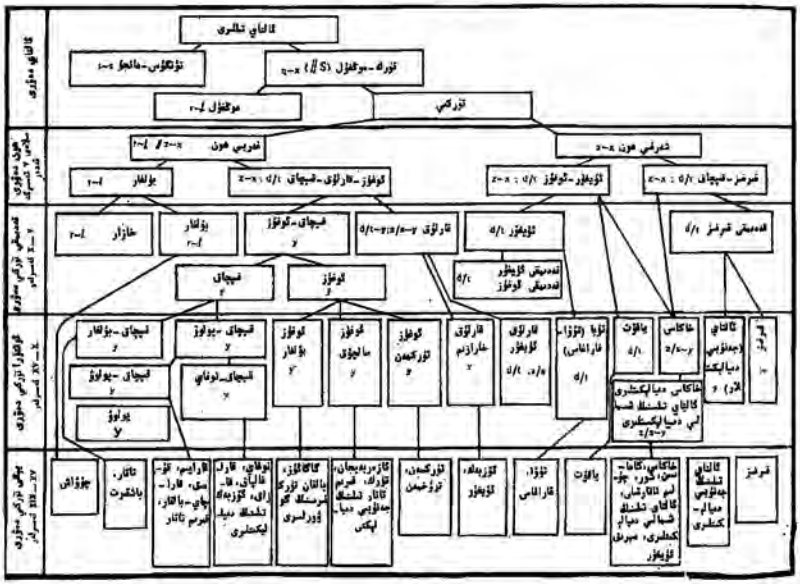
1. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى. بۇ مۇنداق ئىككى باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئەڭ قەدىمكى دەۋر (مىلادىيە 5 ـ ئەسىرگىچە) ۋە قەدىمكى دەۋر (مىلادىيە 5 ~ 10 ـ ئەسىرلەر)؛

2. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى. بۇ مۇنداق ئىككى باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئاۋۋالقى ئوتتۇرا ئەسىر (11 ~ 14 ـ ئەسىرلەر)، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر (15 ~17 ـ ئەسىرلەر)؛

3. كېيىنكى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى. بۇمۇ مۇنداق ئىككى باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: يېقىنقى زامان دەۋرى (17 ~ 19 ـ ئەسىرلەر) ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى (20 ـ ئەسىر).

بۇ كۆرۈنۈشتە ئۇچ دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە يەنىلا باسكاكوف ئوتتۇرىغا قويغان ئالتە دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان[76].

باسكاكوفنىڭ «تۈركىي تىللار» ناملىق ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن ئالتاي تىللىرىنىڭ تەرەققىيات ئىسخېمىسى مۇنداق:

بۇ ئىسخېما ۋە بۇ خىل دەۋرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى تۈركىي تىللارنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات تارىخىغا ئۇيغۇن دەپ قارالماقتا. بۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي دەۋرلىرىگىمۇ ئاساسەن ئۇيغۇن. بۇگۈنكى تۈركىي تىللارنىڭ بەزىلىرى بۇ دەۋرلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن، بەزىلىرى بېشىدىن كەچۈرمىگەن. ئۇيغۇر تىلى بۇ باسقۇچلارنىڭ ھەممىسىنى بېشىدىن كەچۈرگەن.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورخۇن دەۋرىدىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى باسقۇچلىرىنى تۆۋەندىكىدەك دەۋرلەشتۈرسەك، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى تېخىمۇ ئېنىق ئەكس ئەتكۈزگىلى بولىدۇ.

1. ئالتاي دەۋرى
2. ئاۋۋالقى تۈركىيچە دەۋر
3. ئانا تۈركىيچە دەۋر
4. قەدىمكى تۈركىيچە دەۋر
5. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى

6. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى
7. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى
تۆۋەندە بۇ دەۋرلەر بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز:

1. ئالتاي دەۋرى

بۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرى. بۇ دەۋرنىڭ يىل دەۋرى ئېنىق ئەمەس. بۇ دەۋردە تۈركىي تىللار موڭغۇل تىللىرىدىن، تۈركىي ـ موڭغۇل تىللىرى بولسا مانجۇ ـ توڭغۇس تىللىرىدىن ئايرىلىپ كەتمىگەن. شۇنداق پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ دەۋردىكى تىل ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللارنىڭ ئەڭ قەدىمىي گەۋدىسى بولۇپ، بۇ تىلنىڭ فونېتىكىسى، لېكسىكىسى ۋە گىراماتىكىسىنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيەتلىرى هازىرقى زامانداىكى تۈركىي، موڭغۇل ۋە مانجۇ ـ توڭغۇس تىللىرىدا ساقلىنىپ قالغان(77). ئەمما، بۇ دەۋرگە ئائىت هېچقانداق يازما يادىكارلىق تېپىلمىغاچقا، بۇ دەۋرنىڭ ئالاهىدىلىكىنى كېيىنكى مەزگىللەردىكى يازما يادىكارلىقلار تىللىرى ۋە بۈگۈنكى تىللارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئالامەتلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق پەرەز قىلىش مۇمكىن. (بەزى ئەسەرلەردە بۇ دەۋر تىلغا ئېلىنمايدۇ(78)).

2. ئاۋۋالقى تۈركىيچە دەۋر

بۇ دەۋرنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ئالاهىدىلىكى تۈركىي ـ موڭغۇل تىللىرى بىلەن مانجۇ ـ توڭغۇس تىللىرىنىڭ بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ چىققانلىقى. يەنى، تۈركىي ـ موڭغۇل تۈركۈمى (s)š~č تىللار گۇرۇپپىسىنى، مانجۇ ـ توڭغۇس تۈركۈمى t تىللار گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلغان. بۇ دەۋرنىڭ يىل چېكى مىلادىيە 1 ـ ئەسىرگىچە دەپ مۆلچەرلەنمەكتە. ئالتايشۇناس پوپپې بۇ دەۋرنىڭ تىل ئالاهىدىلىكى سۈپىتىدە سۆز بېشىدىكى

تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسەتكەن⑦⑨:

ئانا ئالتايچە	*b	*t	*d	*q	*ğ	*k	*g	*z	*c	*y	*ń	*n	*č	*s
موڭغۇلچە	b	t	d	k	ğ	k	g	d	c	y	n		č	s
تۈركىيچە	*b	*t		q		*k		*y					*č	*s

بۇ دەۋرده چۈۋاش تىلى تېخى ئايرىلىپ چىقمىغان، بۇ دەۋرنىڭ ئەڭ تىپىك ئالاھىدىلىكى *r ۋە *l فونېمىلىرىنىڭ ساقلانغانلىقىدۇر. بۇ دەۋرده مىلادىيە ئەتراپىدا ئانا ساموييېدچىغا كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەردە /z/ ئورنىغا /r/، /š/ ئورنىغا /l/ قوللىنىلغان. مەسىلەن:

Ana Sam. *yür «يۈز» <IT *yür (>ET yüz «يۈز»)
Ana Sam. *qil «قىش» <IT *qïl (>ET qïš «قىش» >Čuv. hil

3. ئانا تۈركىيچە دەۋر (1 ~ 6 ـ ئەسىرلەر)

بۇ دەۋر مىلادىيە 1 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 6 ـ ئەسىرگىچە بولغان دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بەزى ئالىملار بۇ دەۋرنى «ھۇن دەۋرى» دەپ، يەل دەۋرىنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىردىن مىلادىيە 5 ـ ئەسىرگىچە دەپ قارايدۇ⑧⓪. ھۇن تىلىنىڭ ئۆزىگە كەلسەك، بۇ تىلنىڭ تەۋەلىكى توغرۇلۇق بەش خىل قاراش بار:

1) تۈركىي تىل دەپ قاراش. يەنى، ھۇنلارنىڭ تىلى تۈركىي تىل دېگەن قاراش. بۇ قاراشنى فىرانسىيەلىك رېمۇسات، كلاپروز، ياپونىيەلىك شىراتورى كۇراكىچى (百鸟库吉) ۋە رامستېد، گابائىن، پىرىتساك قاتارلىقلار قوللايدۇ.

2) موڭغۇل تىلى دەپ قاراش. ياپونىيەلىك شىراتورى كۇراكىچى (百鸟库吉) (1923 ـ يىلى ئۇ ئۆزىنىڭ بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويغان «ھۇن تىلى تۈركىي تىل ئىدى» دېگەن قارىشىدىن يېنىۋالغان)، فىرانسىيەلىك پېللىئوت قاتارلىقلار بۇ

قاراشنى ياقلايدۇ.

3) ھۇنلار نۇرغۇن مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقان سىياسىي ئىتتىپاق دەپ قاراش، بۇ قاراشنى فىرانسىيەلىك لاسوپپېرى (Lacouperie) ئوتتۇرىغا قويغان.

4) ھۇنلارنىڭ تىلى كېتى تىلى (Keti/Kiti قەدىمكى سىبىرىيە تىلى ياكى خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىلى) دەپ قاراش. لىگېتى ۋە كانادالىق خەنزۇشۇناس پۇللىبلەنك (Pullyblank) بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

5) ماتېرىياللار يېتەرسىز، ئېنىق بىر نەرسە دېيىش تەس، دەپ قاراش.

پىرىنسىپ ھۇن تىلى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارنى ماتېرىياللىرى كەمچىل، تەتقىقات ئۇسۇلى توغرا ئەمەس، دەپ قارايدۇ. مەسىلەن، ئۇ شىراتورى كۇراكىچىنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلەردە ساقلىنىپ قالغان ھۇنچە سۆزلەرنى ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپۇزى بويىچە ئوقۇغانلىقىنى ۋە ئاندىن ئۇنى ھازىرقى موڭغۇل ۋە تۇركىي تىللىرى بىلەن سېلىشتۇرغانلىقىنى تولىمۇ گۆدەكلىك دەپ قارايدۇ[81].

بۇ دەۋردە تۇركىي تىللار بىرقانچە تۈغقان تىللار گۇرۇپپىسىغا بۆلۈنگەن. بۇلارنىڭ بىرىنى باسكاكوف r ~ l تىللىرى (ئوغۇز، ئون ئوغۇر، ساراغۇر، قۇتۇغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تىللىرى، كېيىن بۇ تىللاردىن ئاۋار، سابىر، بۇلغار ۋە ھازىرقى چۇۋاش تىلى كېلىپ چىققان)، يەنە بىرىنى z ـ š تىللىرى (بۇلاردىن قەدىمكى ئوغۇز، ئۇيغۇر، قىرغىز تىللىرى ۋە كېيىنكى ئوغۇز، قىپچاق، قارلۇق تىللىرى كېلىپ چىققان) دەپ قارىغان[82].

ھۇن دەۋرىدە بەزى ئۇششاق تۇركىي قەبىلىلەرنىڭمۇ، جۈملىدىن z ـ š تىللاردا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەرنىڭمۇ بۆلۈنۈش ھەم قوشۇلۇش ھەرىكەتلىرى يۈز بەرگەن. نەسەب جەھەتتىن

ئالغاندا، ھۇن دەۋرىدە تۈركىي تىللار بىر - بىرىگە يېقىن بولغان تىللارنىڭ بىرقانچە گۇرۇپپىلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ تىللار ئاساسىي جەھەتتىن گۇرۇپپىلار بويىچە پەرقلىنەتتى. لېكىن، ھەربىر گۇرۇپپىنىڭ تەركىبىي قىسمىدىكى پەرقلەر ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى⑧③.

بۇ دەۋردە چۈۋاش تىلى ئايرىلىپ چىققان بولسىمۇ، بۇ دەۋرنىڭ تىلى چۈۋاش تىلىدىن باشقا بارلىق تۈركىي تىللارنىڭ ئانىسى بولغاچقا، ئانا تۈركىيچە دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دەۋرنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە:⑧④

1) سۆز ئىچى ۋە سۆز ئاخىرىدىكى /r*/ فونېمىسى /z/ غا ئالمىشىدۇ. مەسىلەن:

IT *toqur >AT *toquz, IT *qir > AT *qiz.

2) سۆز ئىچى ۋە سۆز ئاخىرىدىكى /*l/ فونېمىسى / š / غا ئالمىشىدۇ. مەسىلەن:

IT *qïl >AT *qiš , IT *bēl > AT *bēš .

3) سۆز ئىچى ۋە سۆز ئاخىرىدىكى قوشما ئۈزۈك تاۋۇش /*lč/ تاۋۇشى /š/ غا ئالمىشىدۇ. مەسىلەن:

IT *alčuq >AT *ačuq, IT *bal«باش، باشلانغۇچ»>
AT *baš «باش»

4) سۆز بېشىدىكى /j، d، n، ń/ تاۋۇشلىرى /y/ غا ئالمىشىدۇ. مەسىلەن:

IT *jürük>AT *yüzük, IT *dül> AT *tüš , IT *nuduruq >AT *yudruq, IT *ńar>AT *yaz.

5) سۆز ئاخىرىدىكى قىسقا سوزۇق تاۋۇشلار چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

IT *qona >AT *qon–, IT *bütä–>AT *büt–, IT *alä–
>AT *al–, IT *käli–>AT *käl–.

4. قەدىمكى تۈركىيچە دەۋر (6 ~ 9 ـ ئەسىرلەر)

قەدىمكى تۈركىيچە ياكى تۈرك تىلى 6 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى جۇڭگونىڭ شىمالىدا، يەنى بۈگۈنكى موڭغۇلىيەدە ياشاپ، كۆك تۈرك خانلىقىنى قۇرغان (550 ـ630)، (680 ـ 740) قەدىمكى تۈركي قوۋملارنىڭ تىلىنى كۆرسىتىدۇ. باسكاكوفنىڭ پىكرىچە، قەدىمكى تۈركي تىل دەۋرى 5 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە ئۆز ئىچىدىن يەنە ئۈچ تارماق دەۋرگە بۆلۈنىدۇ: 1) تۈرك تىلى دەۋرى (5 ـ ~ 8 ـ ئەسىرلەر)، 2) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى (8 ـ ~9 ـ ئەسىرلەر)، 3) قەدىمكى قىرغىز تىلى دەۋرى (9 ـ ~ 10 ـ ئەسىرلەر)[85]. رادلوف بۇ دەۋرنىڭ تىلىنى بىر تىل دەپ قاراپ، ئۇنى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ دىيالېكتقا ئايرىيدۇ: 1) قەدىمكى شىمالىي دىيالېكت (بۇنىڭغا سىر قوۋملىرىنىڭ تىلى ۋەكىللىك قىلىدۇ)، 2) قەدىمكى جەنۇبىي دىيالېكت (بۇنىڭغا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋەكىللىك قىلىدۇ)، 3) ئارىلاش دىيالېكت (يۇقىرىقى ئىككى دىيالېكتنىڭ ئارىلاشمىسى). رادلوف ئورخۇن يازمىلىرىنى شىمالىي دىيالېكتقا كىرگۈزگەن. دېمەك، ھەر ئىككى ئالىم بۇ دەۋرنىڭ تىلىنى ئۈچكە ئايرىغان ۋە 1 ـ، 2 ـ دەۋرلەرگە ئوخشاش نام بېرىپ، 3 ـ دەۋرنى باسكاكوف «قەدىمكى قىرغىز تىلى دەۋرى» دەپ ئاتىغان، رادلوف بولسا بۇ دەۋرنى «ئارىلاش دىيالېكت» دەپ ئاتىغان[86].

ئۇچىنچى دەۋر «قەدىمكى قىرغىز تىلى دەۋرى» ياكى «ئارىلاش دىيالېكت» ئۇيغۇر تىلىغا بېۋاستە مۇناسىۋەتسىز. شۇڭا، بىز ئالدىنقى ئىككى دەۋر ھەققىدە پىكىر قىلىمىز. بىزنىڭچە، تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئورخۇن يازمىلىرىنىڭ تىلى ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان ئورخۇن يېزىقىدىكى يازمىلارنىڭ تىلى بىلەن ئەينى بىر دەۋرگە مەنسۇپ. بۇ دەۋرنى

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن پەرقلەندۇرۇش لازىم. بۇ دەۋردە ھەقىقىي بىر ئەدەبىي تىل ئوتتۇرىغا چىققان ۋە يازما يادىكارلىقلار مەيدانغا كەلگەن. شۇڭا، گابائىن: «قەدىمكى تۈركىي تىلدا بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق بەش خىل دىيالېكتنىڭ ئىزى بار، ئەمما بىز ھازىرغىچە بۇ دىيالېكتلار تەۋە ئېتنىك گۇرۇپپىلارنىڭ نامىنى ئوتتۇرىغا قويالمايمىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت بىر بىنگۆلا ئېتى مەۋجۇت، ئۇ بولسىمۇ ئۇيغۇر» دېگەن[87]. گابائىن يەنە: «قەدىمكى تۈركىي تىلغا ئەڭ يېقىن كېلىدىغان تىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى، قەدىمكى تۈركىي تىلدىكى بىر قىسىم ھادىسىلەر يەركەن شېۋىسىدە، يەنە بىر قىسىم ھادىسىلەر تارانچى، يەنى ئىلى شېۋىسىدە ئەكس ئېتىدۇ» دېگەن[88].

بۇ دەۋردىكى تىلنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1. سۆز ئىچى ۋە سۆز ئوتتۇرىسىدىكى /d/ فونېمىسى ساقلانغان. مەسىلەن: adaq، ـ tid.

2. سۆز ئىچى ۋە سۆز ئوتتۇرىسىدىكى /b/ فونېمىسى ساقلانغان. مەسىلەن: ـ säbin، sab.

3. قوشما سوزۇق تاۋۇش /ny/ فونېمىسى ساقلانغان. مەسىلەن: qony، anyïğ، čïğany.

4. /ŋ/ تاۋۇشى/ğ/ ياكى /g/ تاۋۇشى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

5. bardïğïz ~ bardïŋïz ~ ölsikig ~ ölsikiŋ، süŋüküŋ ~ süŋüküg

6. ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن كېيىن /ïŋ ـ/ ـ iŋ، سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن /ŋïn ـ/ ـ niŋ شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: qağan ـ ïŋ، bäg ـ iŋ، bayïrqu ـ nïŋ.

7. چىقىش كېلىش ئۇچۇن بەزىدە da/ ـ dä ـ قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: bodun ـ ta، oğlanïŋïz ـ ta.

8. ھازىرقى زامان سۆپەتدىشى ğma/ ـ igmä ـ قوشۇمچىسى

بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: bar – ïğma ،käl – igmä

9. كەلگۈسى زامان سۈپەتدىشى – dači/ – däči/ – tači/ – täči قوشۇمچىسى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: bar – dačï، öl – täči ،käl – täči ،yaŋïl – täči.

بۇ دەۋر تىلىغا بېغىشلانغان خاس ئەسەرلەردىن گاباۋىن خانىمنىڭ «قەدىمكى تۈرك تىلى گرامماتىكىسى» نامىلىق ئەسىرى⑧⑨، تالات تېكىننىڭ «ئورخۇن تۈركچىسىنىڭ گرامماتىكىسى» نامىلىق ئەسىرى⑨⓪، ناسىلوفنىڭ «ئورخۇن – يېنىسەي ۋادىلىرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلى» نامىلىق ئەسىرى⑨①، كونونوفنىڭ «7 ~ 9 – ئەسىرلەردىكى تۈرك – رۇنىك يادىكارلىقلىرىنىڭ گرامماتىكىسى» نامىلىق ئەسىرى⑨②، گېئاڭ شىمىن ئەپەندىنىڭ «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ گرامماتىكىسى» نامىلىق ئەسىرى⑨③، گېئاڭ شىمىن ۋە ئابدۇرېشىت ياقۇپلارنىڭ «ئورخۇن – يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ تىلى ھەققىدە تەتقىقات»⑨④ قاتارلىق ئەسەرلەر بار.

5. ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرى (9 ~ 12 – ئەسىرلەر)

بۇ دەۋر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورخۇن تىلىدىن كېيىنكى يېڭى بىر دەۋرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار ئورخۇندىكى ئانا ماكانلىرىدىن ئۆز قېرىنداشلىرى ياشاپ كەلگەن تۇرپان، تارىم ۋە خېشى كارىدورلىرىغا كىرىپ، قوچۇ ئىدىقۇتلۇقى، قاراخانىيلار خانلىقى ۋە كەڭسۇ ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى قۇردى⑨⑤، ئېتنىقاد جەھەتتە مانى دىنىدىن بۇددا دىنىغا (تۇرپاندا)، كېيىنچە ئىسلام دىنىغا (قەشقەردە) كۆچتى، يېزىقىنى ئورخۇن يېزىقىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا ۋە ئەرەب يېزىقىغا يۆتكىدى. بۇ دەۋرنىڭ يادىكارلىقلىرى كىتابىمىزنىڭ «يېزىق» بۆلۈمىنىڭ «ئۇيغۇر يېزىقلىرىنىڭ تەرەققىياتى» دېگەن بابىدا تونۇشتۇرۇلىدۇ. بۇ دەۋرنىڭ تىلى ۋە يېزىقى كېيىنكى

دەۋرلەردىكى ئەدەبىي تىللارنىڭ، يەنى ئەڭ ئالدى بىلەن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تىلنىڭ، ئاندىن ئوغۇز ـ قىپچاق ئەدەبىي تىلنىڭ، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلنىڭ، ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلنىڭ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا كونا ئۆزبېك تىلنىڭ، كونا تۈركمەن تىلنىڭ ۋە باشقا تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتتى[96].

تاۋۇشلاردىكى نۆۋەتلىشىشنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى شۇ دەۋردىكى تۈركىي تىللارنىڭ فونېتىكىلىق قۇرۇلۇشىغا خاس بولغان خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بىرىدۇر.

بۇ دەۋردىكى تىلنىڭ مۇھىم ئىككى تارمىقى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن خاقانىيە ئۇيغۇر تىلى بولۇپ، ئورخۇن ئۇيغۇر تىلنىڭ يېڭى دەۋردىكى ئىككى دىيالېكتى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىككى تىل تارمىقىنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى سىستېمىلىق سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئايرىم ئىككى تىل ياكى ئوخشىمايدىغان دىنىي مۇھىت ئاستىدا تەرەققىي قىلغان ئورتاق بىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكتلىرى ئىكەنلىكىنى ئىلمىي يوسۇندا يورۇتۇش ئالدىمىزدىكى مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرىدۇر[97].

بۇ دەۋر تىلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ئىچى ۋە سۆز ئاخىرىدىكى /ny/ فونېمىسى بەزى سۆزلەردە ساقلانغان، بەزى سۆزلەردە /n/ غا، بەزى سۆزلەردە /y/غا ئايلانغان. /n/غا ئايلانغانلىرى «n دىيالېكتى»، /y/غا ئايلانغانلىرى «y دىيالېكتى» دەپ ئاتىلىدۇ. خاقانىيە تىلىدا ئاساسەن /y/غا ئايلانغان. مەسىلەن:

anyïğ ~ anïğ ~ ayïğ، čïğany ~ čïğan ~ čïğay،

qanyu ~ qanu ~ qayu .

2) قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ۋە خاقانىيە تىلىدا سۆز ئىچى ۋە سۆز ئاخىرىدىكى /b/ فونېمىسى/v/ غا ئايلانغان. مەسىلەن: ïz

suv‹,sub. ، äv‹äb ، yavïz‹yab

3) خاقانىيە تىلىدا قىسمەن سۆزلەردە سۆز ئىچى ۋە سۆز ئاخىرىدىكى /d/ فونېمىسى/z̧/ غا ئايلانغان. مەسىلەن: toz̧‹tod ، az̧aq‹adaq.

4) ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن – niŋ/ – niŋ/ – nuŋ/ – nüŋ قاتارلىق شەكىللەردە ئۇچرايدۇ./n/ دىيالېكتىدا – näŋ – naŋ/ – شەكلىدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: bäg – näŋ ، täŋri – niŋ

5) هازىرقى زامان سۆيەتدىشى ğlï/igli – قوشۇمچىسى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: kör – igli ، bar – ïğlï

6) ئېنىق ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى -yuq/-yük ئارقىلىقمۇ ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن: -qarï ،tüšä–yükmän saqïn – yuq sän ، yuq biz

7) خاقانىيە تىلىدا شەرت رايىنىڭ قوشۇمچىسى/-sar -sär شەكلىدە ئەمەس -sa/- sä شەكلىدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: bolsa > ä käl–s är>ik ls ، bol – sar

8) هازىرقى - كەلگۈسى زامان قوشۇمچىسىنىڭ بولۇشسىز شەكلى -mas/-mäs شەكلىنى ئالىدۇ. مەسىلەن: bil – mäz>bilmäs ، bol – maz/ – bolmas

9) ئىمكان مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان – uma پېئىلى -uma/–ümä شەكلىدە قوشۇمچىغا ئايلانغان هالەتتە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: –kör–üma–>körümä– ، ïsïr – uma – >ïsr – uma – tapïn – uma – >tapnuma –.

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى هەققىدىكى خاس ئەسەرلەردىن ناسىلوف(98)، لى زېڭشياڭ، مەتربهىم، جاڭ تېشەن(99)، دېڭ خاۋ، ياڭ فۇشۆ(100)، لى جىڭۋېي، جىن شياڭيى، يەن شيۇپىڭ(101)، جاڭ تېشەن(102)، ئابلىكىم ياسىن(103)، مەنسۇر مەجدۇتئوغلۇ(104)، بروكېلمان(105)، نەجمىتتىن هاجىئەمىنئوغلۇ(106)، ئەخمەت بىچان ئەرجىلاسۇن(107)، جاۋ مىڭمىڭ(108) قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى بار.

6. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى (14 ~ 20 ـ ئەسىرلەر)

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا نىسبەتەن ئۇزاق بىر دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋر چاغاتاي خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى چاغاتاينىڭ نامى بىلەن ئاتالغانلىقى ئۈچۈن، شۇ زامانىنىڭ ئۇيغۇر تىلىمۇ «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالىپ كەلگەن. بىز بۇ نامىنىڭ نامۇۋاپىق قوللىنىپ كېلىنگەنلىكىنى ۋە بۇنىڭ تۈزىتىلىشى كېرەكلىكىنى ئەسكەرتىپ، بۇ دەۋرنىڭ نامى ۋە بۇ دەۋر ئۆز ئىچىگە ئالغان باسقۇچلار ھەققىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ نامى ھەققىدە

14 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقى ئورتاق قوللانغان يېزىق ئەدەبىي تىلى ئادەتتە «تۈركىي تىل»، «قەشقەر ئۇيغۇرچىسى» دېگەن نامىلار بىلەن ئاتىلىشتىن سىرت، «چاغاتايچە» ياكى «چاغاتاي تىلى» دەپمۇ ئاتالغان. «چاغاتاي تىلى» دېگەن بۇ نام گەرچە ئۆز دەۋرىدە ئانچە كۆپ قوللىنىلمىغان بولسىمۇ، بۇ ئەدەبىي تىلنى زامان ۋە ماكان جەھەتتىن بىرقەدەر ئېنىق ئىپادىلەپ بېرەلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئىلىم ساھەسىدە قوللىنىلىپ كەلگەن. دىققەت قىلىدىغان بولساق، بۇ تىلنىڭ ھەقىقىي ھەقدارلىرى (ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقى)دىن باشقا كىشىلەرنىڭ قوللانمىغانلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا بۇ تىل «تۈركىيچە» دەپ ئاتىلىدۇ، ئىلىم ساھەسىدە «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىلىدۇ[109]، ئۇنىڭدىن باشقا، غەرب تۈركولوگلىرىنىڭ ئىزىدىن بەزى ئەسەرلەردە «چاغاتاي تىلى» دېگەن نامىمۇ قوللىنىلدى. بۇ ئاتالغۇنىڭ قوللىنىلىشىغا قايىل بولمىغان،

ئەمما بۇ تىل ئۇچۇن مۇۋاپىق ئاتالغۇ تاپالمىغان بەزى زىيالىيلىرىمىز ئۇنىڭ كەينىگە «ئۇيغۇر» دېگەن بەلگىنى قوشۇپ «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتاشنى تەشەببۇس قىلدى[110] ۋە مەلۇم دائىرىدە قوبۇل قىلىندى[111]. قازاقىستانلىق ئۇيغۇر تىلشۇناس رۇسلان ئارزىيىف بۇ دەۋر تىلىنى «كونا ئۇيغۇر تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتىغان[112].

ئۆزبېك ۋە رۇس تەتقىقاتچىلىرى بولسا ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ بۇ باسقۇچىنى «كونا ئۆزبېك تىلى» دەپ ئاتايدۇ[113].

بىز 14 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىنى «يېڭىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق دەپ قارايمىز. چۈنكى، (1) «يېڭىنقى زامان» دېگەن سۆز ئادەتتە 17 ـ ئەسىرنىڭ مابەينىنى كۆرسىتىدۇ[114] دېيىش ئورۇنلۇق ئەمەس. چۈنكى، تارىخشۇناسلىقتىكى «يېڭىنقى زامان» ئاتالغۇسى بىلەن كونكرېت بىر مىللىي تىلنىڭ تارىخىي دەۋرىنى بىلدۈرىدىغان «يېڭىنقى زامان» دېگەن ئاتالغۇ ئوخشىمايدىغان كاتېگورىيەلەردىكى ئاتالغۇ. بۇ ئاتالغۇنىڭ قايسى دەۋرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى ئېنىق ئەسكەرتىلسىلا ئۇقۇمدا قالايمىقانچىلىق چىقمايدۇ. مەسىلەن، «هازىرقى زامان پارس تىلى» دېگەن ئاتالغۇ 11 ـ ئەسىردىن بۇيانقى پارس تىلىنى كۆرسىتىدۇ. «هازىرقى زامان ئىنگلىز تىلى» دېگەن ئاتالغۇمۇ 15 ـ ئەسىردىن بۇيانقى ئىنگلىز تىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنى ھېچكىممۇ «هازىرقى زامان 20 ـ ئەسىرنىڭ مابەينىنى كۆرسىتىدۇ» دەپ تۇرۇۋالمايدۇ. بۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالدىدىكى بىر دەۋرنى كۆرسەتكەنىكەن، بۇيەردە ئاتالغۇ ئۇقۇشماسلىقى كېلىپ چىقمايدۇ.(2) رۇسلان ئارزىيېفقا ئەگىشىپ «كونا ئۇيغۇر تىلى» دېگىلى بولمايدۇ، بۇ يەردىكى «كونا» دېگەن ئاتالغۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئارىلىشىپ كېتىشى مۇمكىن. بۇ تىل ئۆزبېكلەرگە نىسبەتەن

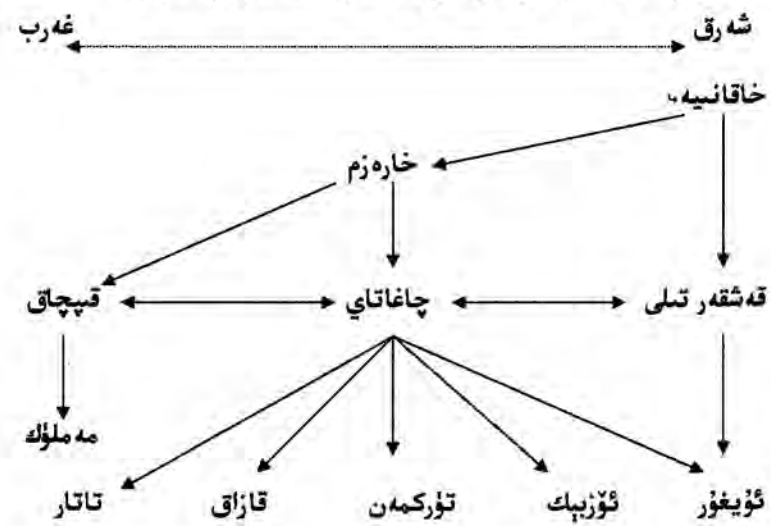
«كونا» بولغان بىلەن، ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن «كونا» ئەمەس، بىزدە ئۇنىڭدىنمۇ كونىسى بار.

2) بۇ دەۋرنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرى

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۆز ئىچىدىن ئۇچ دەۋرگە ئايرىلىدۇ: 1) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى (1300 ~ 1465 ـ يىللار)، 2) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىلاسسىك دەۋرى (1465 ~ 1600 ـ يىللار)، 3) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى (17 ~ 20 ـ ئەسىرلەر). تۆۋەندە بۇ دەۋرلەر بىلەن تونۇشۇپ ئۆتىمىز:

(1) شەكىللىنىش دەۋرى (1300 ــ 1465)

1998 ـ يىلى نيۇيوركتا نەشر قىلىنغان «تۈركي تىللار» ناملىق كىتابتا «چاغاتاي تىلى» دەپ نام بېرىلگەن تىلنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى مۇنداق ئىسخېمىلاشتۇرۇلغان[115]:

بۇ ئىسخىمدا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى هەققىده يېڭى بىر قاراش ئالغا سۈرۈلگەن.

چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا هۆكۈمرانلىق قىلىشى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇهىم ئىجتىمائىي شارائىت هازىرلاپ بەردى.

چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشتىن بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيادا گەرچە بەزى يەرلىك شېۋىلەر مەۋجۇت بولسىمۇ، «خاقانىيە تىلى» ياكى «قەشقەر تىلى» دەپ ئاتالغان يېزىق ئەدەبىي تىلى قوللىنىلاتتى. بۇ ئەدەبىي تىلدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئۇچۇن ئەدەب ئەهمەد يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۇلهەقايىق» داستانىنى، رابغۇزنىڭ «قىسسەسۇلئەنبىيا» دېگەن كىتابنى ۋە ئاپتورى نامەلۇم «قۇرئان تەپسىرى» دېگەن كىتابنى كۆرسىتىش مۇمكىن[116].

چىڭگىزخاننىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغانلىقى، ئۇيغۇر ئالىمى تاتاتۇڭانىڭ چىڭگىزخان هاكىمىيىتىنىڭ تەل ـ يېزىق ساهەسىده ئىشلىگەن خىزمەتلىرى كۆپچىلىككە ئايان. ئۇيغۇر يېزىقىلا ئەمەس، ئۇيغۇر تىلىمۇ چاغاتاي دەۋرىده ۋە تۆمۇرىيلەر دەۋرىدىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا هۆكۈمەت تىلى سۈپىتىده خىزمەت قىلغان. بۇ دەۋرده بۇ تىلنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى هۆكۈمەتنىڭ ئالاقە، خەت ـ چەك، ئەمىر ـ پەرمانلىرى بىلەن چەكلىنىپ قالمىغان، ئۇ ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ هەممە ساهەلىرىده دېگۈدەك ئۆزىنى كۆرسەتكەن. خۇۋە خانى ئوبۇلغازى باهادىرخان «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىدا: «ئۇيغۇرلاردا تۈركىي تىلنى ئوقۇغان كىشىلەر كۆپ، ئۇلار دەپتەردارلىقنى ۋە دىۋان هېسابلىرىنى ياخشى بىلەتتى. چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىلىرىنىڭ ماۋرائۇننەهر، خۇراسان ۋە ئىراقتىكى دەپتەردارلىرىنىڭ هەممىسى ئۇيغۇرلار ئىدى، تۆمۇرىيلەر ئىشخانىلىرىدا هۆججەتلەر ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلاتتى» دەپ يازغان[118].

ئىدىقۇت ئۇيغۇر تىلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ھۆكۈمەتنىڭ ئالاقە قورالى سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن بۇرۇن قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا قوللىنىلىپ كەلگەن «خاقانىيە تىلى» بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. ئۇيغۇرلارنىڭ بىر مەزگىلدىكى دىنىي ئېتىقادى ئوخشىمىغانلىقى سەۋەبلىك، بۇددا ۋە ئىسلام دىنىغا ئالاقىدار ئايرىم سۆز - ئىبارىلەر ۋە ئاتالغۇلارنىڭ ئوخشىماسلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ ئىككى تىلنىڭ باشقا فونېتىكا ۋە گىراماتىكا جەھەتتىكى پەرقى چوڭ ئەمەس ئىدى. بۇ ئىككى تىل (توغرىسى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىككى دىيالېكتى) تەدرىجىي قوشۇلۇش نەتىجىسىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېڭى بىر باسقۇچى مەيدانغا كەلدى.

ئەمما، ئىلىم ساھەسىدە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىنى ئايرىم، مۇستەقىل بىر دەۋر قىلىپ «خارەزم تۈركچىسى» دېگەن نام بىلەن بايان قىلىش خاھىشى بار. بىز «خارەزم تۈركچىسى» ھەققىدىكى بايانلارغا كىرىشتىن بۇرۇن خارەزم ھەققىدە ئازراق توختىلىپ:

خارەزم ئامۇ (جەيھۇن) دەرياسىنىڭ ئارال كۆلىگە قۇيۇلۇش ئېغىزىنىڭ جەنۇبىغا ھەم بۇ دەريانىڭ ئىككى تەرىپىنىڭ ئۇزارغان بۆلىكىگە، شۇنداقلا بۇ يەردە ياشىغان خەلقە ئەرەب تارىخچىلىرى تەرىپىدىن بېرىلگەن نام ئىدى[119]. ئەرەب ئىستېلاسىدىن كېيىن بۇ نام پەقەتلا يەر نامى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن، ئۇنىڭ خەلقى «خارەزمى» دېيىلگەن. خارەزم مۇھىم ئىستېراتېگىيەلىك ئورۇن بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى بۈگۈنكى ئىران، ھىندىستان، جەنۇبىي رۇسىيە ۋە سىبىرىيە قىرغاقلىرىنى بىر - بىرگە باغلايدىغان يوللارنىڭ تۈگۈنىدە ئىدى. شۇ سەۋەبتىن خارەزم ئەينى زاماندا مۇھىم سودا مەركىزى بولغانىدى. خارەزمگە كىمنىڭ ھۆكۈمران بولۇشىمۇ ئەھمىيەتتە

مۇشۇ سودا توگۇنىگە، ھەتتا پوتكول ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمران بولۇشىنى بەلگىلەيتتى.

خارەزمگە ئائىت ئەڭ قەدىمىي مەلۇماتلار ھېرودوتقا تاقىلىدۇ. ئۇنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، خارەزملىكلەر ئامۇ دەرياسى ساھىلىدىكى تاغلار بىلەن قورشالغان بىر بۆلەكتە يەرلەشكەن. بۇ قوۋۇم ياشىغان دۆلەتنىڭ پايتەختى خوراسمىيە (Horasmia) دەپ ئاتالغان. بۇ ئىسىم تاكى 13 ـ ئەسىرگىچە كات (Kat) شەھىرىنى كۆرسەتكەن. كات شەھىرى خارەزمنىڭ ئوڭ تەرىپىگە جايلاشقان، خارەزمنىڭ سول تەرىپىگە بولسا ئۈرگەنچ (ürgänč) جايلاشقان. بۇ شەھەر ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى فەزلاننىڭ ئەسەرلىرىدە «تۈرك دەرۋازىسى» دەپ ئاتالغان⑳. «خارەزمشاھ» ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنلا بۇ زېمىنغا ھاكىم بولغانلارغا بېرىلگەن بىر ئۇنۋان ئىدى. خارەزمگە پارس ئىمپېرىيەسى زامانىدىن تارتىپ تاكى 995 ـ يىلىغىچە ھاكىم بولغىنى ئافرىگ خانلىقى ئىدى. تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ دەۋردىكى تىل سوغد تىلىغا، ئوخشاشلا شەرقىي ئىران تىللىرىغا مەنسۇپ بىر تىل ئىدى. 717 ـ يىلى ئەرەبلەر خارەزم زېمىنغا بېسىپ كىرگەن. 995 ـ يىلى سامانىيلار خارەزمنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىپ، ئۆزىنى «خارەزمشاھ» دەپ ئېلان قىلغان㉑. 10 ـ ئەسىرلەردىكى ئەرەب جۇغراپىيەشۇناسلىرى ۋە تارىخچىلىرىنىڭ يازمىلىرىدا تۈركچە سۆزلەرنىڭ كۆرۈلۈشى، ئاببباسىيلار دەۋرىدە بەسرە ۋالىيسىنىڭ تۈركلەردىن بولغانلىقى، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەسىرىدە خارەزمدە ياشايدىغان تۈركي خەلقلەردىن «كۆچەت»㉒(köčät) قەبىلىسىنىڭ نامىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى بۇ دەۋردە خارەزمدە تۈركي خەلقلەرنىڭ بارلىقىنى دەللىلەيدۇ.

1017 ـ يىلى غەزنەۋىيلەر خارەزمنى ئىلكىگە ئالغان ۋە ئالتۇنتاشنى بۇ يەرگە ھاكىم قىلىپ تەينىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن

خارەزم غەزنەۋىيلەرنىڭ بىر ئۆلكىسى قاتارىغا ئۆتكەن. ئالتۇنتاشنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن غەزنە سۇلتانى مەسئۇد ئۆز ئوغلى سەئىدنى خارەزمشاھ قىلىپ تەينىلىگەن. ئالتۇنتاشنىڭ ئوغلى ھارۇن بۇنى قوبۇل قىلماي مۇستەقىللىق ئېلان قىلغان ۋە بۇخارا سەلجۇقلىرى تەۋەلىكىگە كىرگەن. ئەگەر سامانىيلارنىڭ ھالاكىتى ئىران تىللىق خەلقلەرنىڭ ماۋرائۇننەھرگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلىشىشى ھېسابلانسا، غەزنەۋىيلەردىن ئالتۇنتاشنىڭ خارەزمشاھ بولۇشى ئىران تىللىق خەلقلەرنىڭ خارەزمگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى ھېسابلىنىدۇ. سەلجۇقلارنىڭ خارەزمگە كىرىشى خارەزمدە يېپىيېڭى بىر دەۋرنىڭ باشلانغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولدى. خارەزم نامدا غەزنەۋىيلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە غەزنەۋىيلەر ئوردىسىدىن بەك يىراقتا بولغانلىقى سەۋەبلىك، دائىم توپلاڭ بولۇپ تۇراتتى. غەزنە سۇلتانى مەسئۇد دەۋرىدە خارەزم ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل بولۇپ قالغانىدى. ئالتۇنتاشنىڭ ئوغلى ھارۇندىن باشلاپلا غەزنەۋىيلەرنىڭ گېپىنى ئاڭلىمايدىغان، سەلجۇقلارغا بېقىنىدىغان بولۇۋالغانىدى. مەسئۇد قاتىل يالىلاپ 1035 ـ يىلى ھارۇننى ئۆلتۈردى. 1038 ـ يىلى مەسئۇد جەندىنىڭ يەرلىك ھاكىمى شاھ مالىكنى خارەزمشاھ قىلىپ تىكلىدى. 1040 ~ 1041 ـ يىلى شاھ مالىك قوشۇن باشلاپ خارەزمگە بېسىپ كىردى. ئۇ قانلىق جەڭلەردىن كېيىن پايتەختكە كىردى ۋە مەسئۇدنىڭ نامىغا خۇتبە ئوقۇتتى. 1040 ـ يىلى غەزنە سۇلتانى مەسئۇد داناكان ئۇرۇشىدا سەلجۇقلار تەرىپىدىن ئۇزۇل ـ كېسىل مەغلۇپ قىلىندى ۋە خۇراسانغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئاخىرلاشتۇردى. 1043 ـ يىلى خارەزم سەلجۇقلارنىڭ باشقۇرۇشىغا كىردى. سۇلتان مەلىكشاھ زامانىغا كەلگەندە خارەزم بۇ سۇلتانلار تەينىلىگەن ۋالىيلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدىغان بولدى. سۇلتان مەلىكشاھنىڭ تەشتارى

ئانۇشتېكىن دەۋرىدە، خارەزمدە قىپچاق ۋە قاڭلى تۈركلىرى يەرلىشىشكە باشلىدى ۋە خارەزمنىڭ تۈركلىشىشى تاماملاندى(123). شۇنداق قىلىپ، خارەزمدە قىپچاق، قاڭلى ۋە ئوغۇزلارغا ئورتاق بولغان بىر تۈركىي تىلىنىڭ يەرلىك شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى گەۋدىلەنگەن «خارەزم تۈركچىسى» مەيدانغا كەلدى. غەزنەۋىيلەر ۋە سەلجۇقلار دەۋرىدە تۈركلەرنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرۇشى بىلەن تۈركىي تىل ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلىشقا باشلىدى ۋە قۇتبىددىن زامانىسىدا «خارەزم تۈركچىسى» بىلەن ئەسەرلەر يېزىلىشقا باشلىدى.

1097 ـ يىلى سەلجۇق ھۆكۈمدارى سۇلتان سانجار ئانۇشتېكىننىڭ ئوغلى قۇتبىددىن مۇھەممەتنى خارەزمشاھ قىلىپ تەينىلىدى. بۇنىڭ بىلەن خارەزمنىڭ ئەڭ پارلاق دەۋرى باشلاندى ۋە 1231 ـ يىلىغىچە داۋاملاشتى. ئالائىددىن مۇھەممەت (1200 ــ 1231) دەۋرىدە خارەزمشاھلار دۆلىتى ھۆكۈمراننىڭ ئىقتىدارسىزلىقى تۈپەيلى موڭغۇللارغا يېڭىلىپ، تارىخ سەھنىسىدىن چۈشتى. چىڭگىزخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن (1227)، خارەزمنىڭ شەرقىي قىسمى چوڭ ئوغۇل جۇجىغا بۆلۈپ بېرىلدى. 14 ـ ئەسىردە جۇجى خانلىقىنىڭ ھوقۇقى قوڭىرات تۈركلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ ئەسىردە سودا ـ تىجارەت، مەدەنىيەت ـ مائارىپ مىسلىسىز گۈللەندى. 1379 ـ يىلى ئاقساق تۆمۇر خارەزمنى ئۆز تۈپراقلىرىغا قوشتى. تۆمۇرنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن (1405) شەيبانىلار خارەزمنى ئالدى. شەيبانىلارنىڭ سەلتەنىتى ئاخىرقى ھۆكۈمدار ئابدۇللاخان (1583 ــ 1598) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇلمۇمىنىڭ ئۆلۈمى (1598) بىلەن ئاخىرلاشتى ۋە شەيبانىلار خانلىقى بۇخارا، خىۋە ۋە قوقاند خانلىقلىرىغا بۆلۈندى. رۇسلار 1863 ـ يىلى بۇخارا خانلىقىنى، 1873 ـ يىلى خىۋە خانلىقىنى، 1876 ـ يىلى قوقاند خانلىقىنى بېسىۋالدى. خارەزم زېمىنى رۇسلارغا تەۋە

هالەتتە داۋام قىلدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن خانلىقلارغا خاتىمە بېرىلدى ۋە 1920 ـ يىلى خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتى، 1921 ـ يىلى خارەزم سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. 1924 ـ يىلى بۇخارا، قوقاند خانلىقلىرى ۋە خۇۋە خانلىقىنىڭ شەرقىي تەرىپى ئۆزبېكىستانغا، خۇۋە خانلىقىنىڭ غەربىي تەرىپى تۈركمەنىستانغا بۆلۈپ بېرىلدى.

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەۋرى ۋە تەبىرى ھەققىدە ئېلىمىز ئالىملىرى بىلەن چەت ئەللەردىكى تۈركولوگلار ئارىسىدا قىسمەن پەرقلىق قاراشلار مەۋجۇت. ئېلىمىزدە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى «14ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئورتاق قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىق تىلى»[124]، «14 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقى ئورتاق قوللانغان يېزىق ئەدەبىي تىلى»[125] دېگەن قاراش مۇقىملىشىپ قالغان، شۇنداقلا «خارەزم تۈركچىسى» دېگەن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىنمىغان، خارەزم دەۋرى يادىكارلىقلىرى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرى دەپ تونۇلغان. غەرب تۈركولوگلىرى ئارىسىدا (تۈركىيەنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە تۈرلۈك قاراشلار مەۋجۇت. بەزىلەر: «12 ـ، 19 ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام تۈركىي ئەدەبىياتى دەۋرىدە قوللىنىلغان، تەركىبىدە يەرلىك شېۋىلەر، بولۇپمۇ ئۆزبېك شېۋىسى مەۋجۇت بولغان تىل»[126] دەپ قارايدۇ، بەزىلەر: «15 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مەيدانغا كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىلى»[127] دەپ قارايدۇ، يەنە بەزىلەر بولسا «13 ـ ئەسىردىن 19 ـ ئەسىرگىچە قوللىنىلغان»[128]، تۆمۇرىيلەر ئىمپېراتورلۇقىدا (1405 ـ، 1502 ـ يىللار) خارەزم تۈركچىسىنىڭ داۋامى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن تىل»[129] دەپ

قارايدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگلىرى «يېڭىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئورنىغا «كونا ئۆزبېك تىلى» دېگەن ئاتالغۇنى قوللىنىدۇ ۋە خارەزم يادىكارلىقلىرىنىمۇ كونا ئۆزبېك تىلى يادىكارلىقلىرىغا كىرگۈزىدۇ(130).

ئاتالمىش «خارەزم تۈركچىسى» 13 ـ ئەسىردىن ئېتىبارەن خارەزم ۋە سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن قىسمىدا ئوغۇز (تۈركمەن) ۋە قىپچاق شېۋىلىرىنىڭ تەسىر يادە خاقانىيە تىلى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي ئەدەبىي تىلىنى كۆرسىتىدۇ(131). «خارەزم تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان بۇ تىل خاقانىيە تىلىدىن يېڭىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆتۈش باسقۇچىدىكى ئۆتكۈنچى بىر دەۋرنىڭ تىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا بەلگىلىك ئورۇن تۇتىدۇ. خارەزم بۆلىكىدە يەرلەشكەن ئوغۇز، قىپچاق ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ شېۋىلىرىدىن ئېلىنغان ئامىللار ئۇنىڭ ئاساسى بولغان خاقانىيە تىلىغا يۇغۇرۇلۇپ، خارەزم تۈركچىسىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مورفولوگىيەلىك ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تەشكىل قىلغان.

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ نامى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. نەۋائىي خارەزملىك ھۈسەين خارەزمى ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ: «مەۋلانە ھۈسەين خارەزمى ... مەۋلانە جەلالىدىن رۇمى قۇددىسە سىررۇھۇ مەسنەۋىسىگە شەرھ بىتىبتۇر ۋە قەسىدەئى بۇردەغا داغى خارەزمچە تۈركىي تىل بىلەن شەرھ بىتىبتۇر.»(132)

خارەزم سىر دەرياسىنىڭ دېڭىزغا قۇيۇلۇش ئېغىزىدا بولۇپ، چىڭگىزخان ئىستېلاسىدىن بۇرۇن قەشقەردىن قالسىلا ئىككىنچى بىر مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. ئالتۇن ئوردا دەۋرىدىمۇ يەنىلا شۇنداق مۇھىم ئورۇن تۇتقان ۋە 1220 ـ يىلىدىن 1379 ـ يىلىغىچە سىياسىي جەھەتتىن ئالتۇن ئوردىغا قارىغان. 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا خارەزمدە شەكىللەنگەن مەدەنىيەت

پائالىيەتلىرى 14 ـ ئەسىردە ئالتۇن ئوردىنىڭ پايتەختى بولغان ساراي ۋە قىرىمدا داۋام قىلغان. خارەزمدىن سارايغا كۆچۈپ كەلگەن نۇرغۇن ئىلىم ئىگىلىرى ۋە شائىرلار تۈركىي يازما ئەدەبىي تىلىنىڭ بۇ زېمىندا يېيىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. شۇڭا سامايلوۋېچ: «ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە خارەزم رەھبەرلىك رول ئويناندى» دەپ يازغان[133]. شۇنداق قىلىپ، ئالتۇن ئوردا ساھەسىدە قوللىنىلىدىغان مەھەللىۋىي شېۋىلەرگە خارەزم تۈركچىسى قوشۇلۇپ، تۈركىي تىلىنىڭ يېڭى بىر يازما ئەدەبىي تىلى شەكىللەندى. خارەزم تۈركچىسىنىڭ تۈرتكىسىدە مەيدانغا كەلگەن ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلى خارەزم تەۋەسىدە قوللىنىلىدىغان تۈركىي تىلدىن پەرقلىنىدۇ. بۇ قەدەر كەڭ زېمىندا قوللىنىلغان بۇ ئەدەبىي تىل ئۆزىنىڭ بىرلىكىنى ساقلىيالمىدى ۋە تۆمۈرىلەر دەۋرىدە ئاخىرلاشتى ھەم چاغاتاي تىلىغا ئورۇن بوشاتتى[134].

مىرسۇلتان ئوسمانوف ۋە خەمىت تۆمۈر ئەپەندىلەر خارەزم يادىكارلىقلىرى تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى يەنىلا «قەشقەر تىلى»نى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

بىز بۇ كۆزقاراشنىڭ ھامىيسى بولغان يانۇس ئېكمان، ئەخمەت ئەرجىلاسۇن، ئايسۇ ئاتا ۋە «كونا ئۆزبېك تىلى» مۇتەخەسسىسلىرىدىن شېربايك، ئابدۇراخمانوف، بوروكوف قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش، تۈركىي تىللارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىسى مىرسۇلتان ئوسمانوف ۋە خەمىت تۆمۈر ئەپەندىلەرنىڭ كۆزقاراشلىرىنى تەكرار مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق، تۈركىي تىللار تارىخىدىكى شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى ھېچقانچە كۆچلۈك بولمىغان بىر ئۆتكۈنچى دەۋرگە ئايرىم بىر تىل دەۋرى دەپ نام بېرىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق دەپ قارايمىز، ئۇستازىمىز مىرسۇلتان ئوسمانوف ۋە خەمىت

تۆمۇر ئەپەندىلەرنىڭ «خارەزم تۇركچىسى، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلى قەشقەر ۋارىيانتىنىڭ 14 ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان خارەزم تەۋەسىدىكى بەزى يەرلىك شېۋە ئالاھىدىلىكلىرى ئارىلاشتۇرۇلۇپ قوللىنىلغان شەكلى» دېگەن پىكرىنى قۇۋۋەتلەيمىز. «خارەزم تۇركچىسى» دېگەن ئاتالغۇ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى ياكى شەكىللىنىش باسقۇچى دېگەن ئاتالغۇ بىلەن تەڭداش مەنىدە قوللىنىلسا ئەڭ توغرا بولىدۇ، دەپ قارايمىز.

بۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرى قۇتب، خارەزمى، دۇربېك، ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، يەقىنى، گادايى قاتارلىقلاردۇر.

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. باش بوغۇمدىكى /ä/ تاۋۇشى ساقلانغان. مەسىلەن: ـ bär، bäš، käčä، tä ـ.

2. قىسمەن سۆزلەردە /ẏ/ فونېمىسى ساقلانغان. مەسىلەن: yaẏlaq، täẏä، öẏkä، aẏ، yaẏuz.

3. قىسمەن سۆزلەردە /ẕ/ فونېمىسى ساقلانغان. مەسىلەن: küẕ ـ، qoẕ ـ، özgü، aẕaq.

4. تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا لەۋلىشىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ:

1) سۆز ئاخىرىدا، مەسىلەن: yaẏïz>yaẏuz، soğïq>saẏuq

2) ئىگىلىك قوشۇمچىلىرىدا، مەسىلەن: äẏ ـ üm، äẏ ـ ümüz، tam ـ uŋ، yäm ـ üm، qaẏm ـ um، näfs ـ ümüz.

3) ئىگىلىك كېلىشتە، مەسىلەن: qarïndašïm ـ nuš. islam ـ nuŋ

4) p ـ رەۋىشداشنىڭ كەينىدە. مەسىلەن: äẏ ـ üp، tap ـ up.

5) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا، مەسىلەن: saẏab ـ luq، ädäb ـ lük، hisāb ـ suz، ädäb ـ süz، habib ـ lük، ğarïb ـ luq، yap ـ uš، säẏ ـ üg، süz ـ lük

5. چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى -d n/-t n-din/-tin بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن: börü-din، sač-ï-dïn، yüz-in-din، ot-ï-dïn.

(2) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىلاسسىك دەۋرى (1465 ــ 1600)

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىلاسسىك دەۋرى نەۋائىينى مەركەز قىلغان ھالدا شەكىللەنگەن، قېلىپلاشقان، ۋايىغا يەتكەن بىر باسقۇچنى كۆرسىتىدۇ. بۇ باسقۇچ 1465 ـ يىلىدىن 1600 ـ يىلىغىچە تەخمىنەن 150 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىلىم ساھەسىدە بۇ ھەقتە تالاش ـ تارتىش يوق. ئادەتتە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دېگەندە كۆپرەك مۇشۇ دەۋرنىڭ تىلغا ئېلىنىشىنى مۇشۇ سەۋەبتىندۇر.

بۇ دەۋرنىڭ ۋەكىللىرى نەۋائىي، بابۇر، شەيبانىخان، ئوبۇلغازى باھادىرخان قاتارلىقلار.

بۇ دەۋر تىلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1. /ẓ/ تاۋۇشى بەزى سۆزلەردە /y/غا، بەزى سۆزلەردە /g/غا، بەزى سۆزلەردە /z/غا ئايلانغان، يەنە بەزى سۆزلەردە ئەينەن ساقلانغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا تارىخىدىكى /ẓ/ تاۋۇشىنىڭ تەرەققىياتى تامامىلاندى. مەسىلەن:

/y/غا ئايلانغانلىرى: qayğu، quyruq، boy، uy، ayïğ، ayaq.

/g/غا ئايلانغانلىرى: kigiz، egiz، igä، egär.

/z/غا ئايلانغانلىرى: muz، yüz، küzät.

ئەينەن ساقلانغانلىرى: yüd، yid، quduq، idiš، adaš.

2. /ẏ/ تاۋۇشى/v/ غا ئايلانغان. مەسىلەن: äẏ›ävsäẏ›siv.

3. ئالدىنقى ئالماشلاردىكى/n/ تاۋۇشى غايىب بولغان. مەسىلەن: äv-i-n-dä>äv-i-dä.

4. باش بوغۇمدىكى لەۋلەشمىگەن تاۋۇشلار كېيىنكى بوغۇمدىكى لەۋلەشكەن تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىدە لەۋلىشىدۇ. بۇ ھادىسىنى مىرسۇلتان ئەپەندىلەر «سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى» دەپ ئاتايدۇ.[135] تالات تېكىن بۇ ھادىسىنى «tağliq» گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرىنىڭ ئاساسىي پەرقى قىلىپ كۆرسىتىدۇ[136]. مەسىلەن: ačuq›očuq، täšük›töšük، ätük›ötük، azuq‹ozuq.

5. bol - پېئىلىنىڭ بېشىدىكى /b/ تاۋۇشىنىڭ قىسقىرىشىدىن ھاسىل بولغان ol- ۋارىيانتى ئارىلاش ئۇچرايدۇ. ئەمما ol- نەزمىي ئەسەرلەردىلا قوللىنىلغىنىغا قارىماي شەرتلىك ۋە چەكلىك قوللىنىغان، يەنى:

1) مىسرا بېشىدا ol- قوللىنىلمايدۇ؛

2) سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن كۆپىنچە bol- قوللىنىلىدۇ.

6. ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى ئايرىلغان. ئىگىلىك كېلىش ئۇچۇن -niŋ/-niŋ/-nuŋ/-nüŋ (نەزمىي ئەسەرلەردە قىسمەن -iŋ_in)، چۈشۈم كېلىش ئۇچۇن -ni (بەزىدە -in_، -i_) قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: ma'mūra-niŋ، badaxšān-niŋ، köz-i-ni، tuprağ-ï-ni، hösn-üŋ-ni.

7. -ğuluq/-quluq/-gülük/-külük قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان زۆرۈرىيەت رايى كەڭ قوللىنىلغان. مەسىلەن: sür-gülük، qïl-ğuluq، čal-ğuluq

(3) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى (17 - 20 - ئەسىرلەر)

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى 17 - ئەسىردىن باشلاپ تاكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش ھارپىسىغىچە بولغان 300 يىللىق دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋرنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى، مۇشۇ

دەۋردىن تارتىپ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى قوللىنىدىغان ھەرقايسى تۈركىي قوۋملەر ئۆزلىرىنىڭ جانلىق تىل ئامىللىرىغا يۆلەنگەن ئاساستا ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تىلىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئۇيغۇرلارمۇ بىرمۇنچە كاتتا تىل ئۇستىلىرىغا ئىگە بولۇش بىلەن، ئۇيغۇر جانلىق تىلى ئامىللىرىغا يۆلەنگەن ھالدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى شەكىللەندۈرۈشكە يول ئاچتى. ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، چەت ئەللەردىكى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى مۇتەخەسسىسلىرى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ نەۋائىيدىن كېيىنكى دەۋرىنى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى دەيدۇ ـ يۇ، بۇ دەۋرده شىنجاڭدا ياشاپ ئۆتكەن ئەدىبلەرنىڭ بىرىنمۇ تىلغا ئالمايدۇ. پەقەتلا ماۋرەئۇننەھىر ۋە سىر دەريا‌سى ۋادىلىرىدا خوتەن، بۇخارا ۋە قوقەند خانلىقلىرىدا ئۆتكەن ئەدىبلەرنىلا ساناپ ئۆتىدۇ(137). بۇ نۇقتىدا ئۇلارنىڭ شىنجاڭ تېررىتورىيەسىدە مەيدانغا كەلگەن يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەللامىلىرى ھەققىدە ھېچبىر ئۇچۇر ۋە خەۋەرلەر ئالالمىغانلىقىدىنمۇ ياكى بۇ زېمىندا ياشاپ ئۆتكەن ئەدىبلەرنىڭ سەۋىيەسىنى تۆۋەن كۆرگەنلىكىدىن، ئەھمىيەتسىز دەپ قارىغانلىقىدىنمۇ ۋە ياكى بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز يېتەرلىك بولمىغانلىقىدىنمۇ بۇنىسى نامەلۇم. نېمىلا بولسۇن، بىزنىڭچە بۇ ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس. چۈنكى «ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپ گۈللەنگەن بىر مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىسى، داۋاملاشتۇرغۇچىسى ۋە تارقاتقۇچىسى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ دەۋرده (يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەممە دەۋرىدە) پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن ئۇنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بولغان قەشقەر، ھىرات، سەمەرقەند، ئەنجان ... قاتارلىق شەھەرلەردە مەدەنىيەت ساھەسىدە ئوينىغان رولى، ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنىڭ ئەنئەنىلىرى، جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى ئۇنتۇلماسلىقى كېرەك»(138).

گەرچە كېيىنكى دەۋرلەردە شىنجاڭ زېمىنىدا ھەرخىل تارىخىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نەۋائىيغا ئوخشاش بۈيۈك ئەدىبلەر مەيدانغا كەلمىگەن بولسىمۇ، يەنىلا «مۇھەببەتنامە مېھنەتكام»، «دىۋانى گۈمنام»، «گۈل ۋە بۈلبۈل»، «سەپەرنامە»، «ئەسرىي خەمسە»، «تارىخىي ھەمىدى»، «غەزەلىيات»، «غازات دەر مۇلكى چىن» (چىن مەملىكىتىدىكى غازات)، «نۇزۇگۇم»، «چاڭموزا يۈسۈپخان» قاتارلىق ئىجادىي ئەسەرلەر، «شاھنامە»، «كەلىلە دېمىنە» ۋە «تارىخىي رەشىدى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمىلىرى، «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» قاتارلىق ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن.

بۇ دەۋرگە مەنسۇپ ئەدىب ۋە تارىخچىلاردىن گۈمنام (ھەرقېتى، 17 ـ ئەسرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن)⑬⑨، سالاھى (17 ~ 18 ـ ئەسىرلەردە قەشقەردە ياشىغان)⑭⓪، زەلىلى (1676 ـــ 1755)⑭①، ئەرشى (1685 ـــ 1756)⑭②، خاراباتى (1638 ـــ 1730) ياكى (1660 ـــ 1750)⑭③، فۇتوھى (1714 ـــ 1755/1756)⑭④، نەۋبەتى (1691 ـــ 1760)⑭⑤، مەھزۇن خوتەنى (18 ـ ئەسرىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تۇغۇلۇپ كېيىنكى يېرىمىدا ۋاپات بولغان)⑭⑥، قىسۇرى (1717 ـــ 1827)⑭⑦، مۇللا مۇھەممەت تۆمۈر (17 ـ ~ 18 ـ ئەسىرلەر)⑭⑧، شاھ ھىجران (18 ـ ئەسىردە ياشىغان)⑭⑨، ئابدۇللاخان مەخدۇم (18 ـ ئەسىردە ياشىغان)⑮⓪، مۇھەممەت سىدىق رەشىدى (1710 ـــ؟)⑮①، مەجلىسى (18 ـ ئەسىر)⑮②، يۈسۈپ خوتەنى (17 ـ ئەسرىنىڭ ئاخىرى 18 ـ ئەسرىنىڭ باشلىرى)⑮③، زوھۇرى (19 ـ ئەسىر)⑮④، ئىبراھىم مەشھۇرى (18 ـ ئەسىر)⑮⑤، مۇھەممەت سادىق كاشغەرىي (1726 /1725 ـ 1850)⑮⑥، قەلەندەر (1747 ـــ؟)⑮⑦، مۇللا نىياز خوتەنى (18 ـ ئەسىر)⑮⑧، خىسلەت (18 ـ ئەسرىنىڭ ئاخىرى 19 ـ ئەسرىنىڭ باشلىرى)⑮⑨، مۆجىزى (19 ـ ئەسىر)⑯⓪،

ئابدۇرېھىم نىزارى (1776 ــ 1850)[161]، نورۇز ئاخۇن زىيائى (19 ـ ئەسىر)[162]، تۇردى غەربىي (1802 /1803 ــ 1861/ 1862)[163]، موللا شاكىر (1805 ــ 1870)[164]، ئىمىر ھۇسەين سەبۇرى (19 ـ ئەسىر)[165]، موللا نىياز ئاشىقى (19 ـ ئەسىر)[166]، مولا رەھىم (19 ـ ئەسىر)[167] موللا قۇربان (19 ـ ئەسىر)[168]، ئاشۇرئاخۇن غەربىي (19 ـ ئەسىر)[169]، موللا بىلال (1825 ــ 1902)[170]، سېيىت مۇھەممەت (1822 ــ 1890)[171]، ناقىس (1840 ــ 1920)[172]، سايرامى (1836 ــ 1917)[173]، ئابدۇللا پوسكامى (1876 ـ؟)[174]، تەجەللى (1856 ــ 1925)[175] قاتارلىقلار بار.

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى ھەققىدە تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرى ئاساسەن بىردەك. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات ئەھۋالىدىن قارىغاندىمۇ 17 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ھەر قايسى تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى ۋە دىيالېكتلىرى ئاساسىدا ئۆز ئەدەبىي تىلىنى مەيدانغا چىقاردى. باسكاكوۋنىڭ پىكىرىچە، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاۋۇالقى دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىل ئۇيغۇرلار ۋە ئۆزبېكلەر ئۇچۇن ئورتاق خىزمەت قىلغان. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچىغا كەلگەندە، ئەبولغازى باھادىرخان ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى ۋەكىل قىلغان ئۆزبېكچە؛ نىزارى، ھىرقىتى، مۇھەممەت سادىق كاشغەرى، زەلىلى، نۇبىتى، موللا شاكىر، بىلال نازىملارنى ۋەكىل قىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئايرىلىپ چىقىشقا باشلىغان. خۇددى مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۇمۇر ئەپەندىلەر ئېيتقاندەك، «شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر تەرىپىدىن، بۇلۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقلىرى تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىدىغان بۇ ئەدەبىي تىل 17 ـ ئەسىردىن باشلاپ بۇ ئەدەبىي تىلنى قوللانغان ھەر قايسى

خەلقلەرنىڭ جانلىق تىلىغا تېخىمۇ يېقىنلىشىش يۈزىسىدىن بۆلۈنۈشكە باشلىدى. شىنجاڭ زېمىنىدا بۇ ئەدەبىي تىل هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى شەكىللىنىشكە باشلانغانغا قەدەر داۋاملاشتى.»(176)

بۇ دەۋردە نەۋائىيدىن كېيىنكى كىلاسسىكلار نەۋائىي مىراسلىرىغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلغان. نەۋائىي ئەسەرلىرى ئۇيغۇرلار ئىچىگە كەڭ تارقالغان، نەۋائىي دىۋانلىرىنىڭ ئەڭ تولۇق، ئەڭ نەپىس نۇسخىلىرى مەيدانغا كەلگەن هەم ئون ئىككى مۇقامنىڭ تېكىستلىرىدە نەۋائىي غەزەللىرى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، نەۋائىينى ئۇستاز تۇتقان يازغۇچى، شائىرلار كەينى ـ كەينىدىن مەيدانغا چىقىپ، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ نەۋائىيدىن كېيىنكى بىر گۈللەنگەن مەنزىرىسىنى شەكىللەنگەندى.

17 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىن 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان 200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتا، شىنجاڭ خەلقى ئاجايىپ مۇرەككەپ تارىخىي شارائىتنى بېشىدىن كەچۈردى. يەكەن سەئىدىيە خانىدانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىدىن خوجىلارنىڭ هۆكۈمرانلىقى، جۇڭغارلارنىڭ هۆكۈمرانلىقى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ رايونلاردىكى هۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىتىلىشىغىچە بولغان هەر قايسى دەۋرلەردىكى ۋەقەلەر، ئۇرۇش ـ تالاشلار بۇ زېمىندىكى خەلقنى هالسىزلاندۇردى.

1514 ـ يىلى قۇرۇلغان سەئىدىيە خانىدانلىقى سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىگە كەلگەندە (1533 ـــ 1570) ئۆزلىرىنى «پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى» دەپ ئاتىۋالغان مەخدۇم ئەزەم (1461 ـ 1610) باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم كىشىلەر سەمەرقەنتتىن يەكەن، قەشقەرگە كېلىشكە باشلىدى. ئەهمەدخان دەۋرىدە (1609 ـــ 1610) ئۇ ئىسهاق خوجىنى يەكەنگە تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ رايونىدا خوجىلارنىڭ هەربىر ئەۋج ئېلىشقا

باشلىدى. 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوجىلار ئىككى مەزھەپكە، يەنى ئاق تاغلىقلار ۋە قارا تاغلىقلار مەزھىپىگە بۆلۈنۈپ، ئۆزئارا ھوقۇق تالىشىپ، شىنجاڭنىڭ پاجىئەلىك ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇلارنىڭ زىددىيىتى كەسكىنلەشتى. يەكەن خانلىقىنىڭ خانى ئىسمايىلخان قارا تاغلىقلار مەزھىپىنى قوللاپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ئاپاق خوجىنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. ئاپاق خوجا ئىلىغا بېرىپ، جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى غالدان بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن 1678 ـ يىلى يەكەننى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن، يەكەن سەئىدىيە خانىدانلىقى مۇنقەرز بولدى. جۇڭغارىيە مۇڭغۇللىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. 1697 ـ يىلى غالداننىڭ ئۆلۈمى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدى. ئۇچ يىلدىن كېيىن، جۇڭغارلارنىڭ تەخت ۋارىسى سۈۋان ئارابدان ئەسكەر چىقىرىپ، يەنە جەنۇبىي شىنجاڭنى بېسىۋالدى. 1755 ـ يىلىغا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تىنچىتىپ، ئۇلارنىڭ قەشقەردىكى 70 نەچچە يىللىق ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى. 1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭغا ئەسكەر چىقىرىپ بۇرھانىدىن خوجا، خوجا جاھانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈردى.

خوجىلار دەۋرىدە سىياسىي بىلەن دىن بىرلىشىپ، دىنىي تەرغىبچىلىك كۈچەيگەندە، جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھوقۇقىنى خوجىلار ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان. ئىقتىساد ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولۇپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتى چاك ـ چېكىندىن بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئىجتىمائىي قۇرۇلما ۋە مەدەنىيەت نابۇت بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالغانىدى. ئەمگەكچى خەلق قاتتىق ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە ياشايتتى. ئۇلار ئىجتىمائىي داۋالغۇشلارنىڭ ۋە

سارا سىمىنىڭ بالدۇرراق تۇغۇشىنى، مۇقىملىق ۋە ئىناقلىقنىڭ تۇرغۇزۇلۇشىنى قاتتىق تەلەپ قىلىشاتتى. مانا بۇلار ئىلغار پىكىرلىك زاتلارنىڭ مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى ئويغاتتى.

بۇ دەۋردە پەند ـ نەسىھەت خاراكتېرىدىكى ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭغا خاراباتنىڭ «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» ناملىق ئەسىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ دەۋردە يەنە تەزكىرە ئەدەبىياتى گۈللەندى، بۇنىڭ دەللىلى سۈپىتىدە زەللى يازغان «تەزكىرەئىي چىلتەن»، «تەزكىرەئىي مۇھەممەد شېرىپ»، نامەلۇم ئاپتورلار يازغان «تەزكىرەئىي بۇغراخان» قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ دەۋردە يەنە تەرجىمە ئەدەبىياتى، تەقلىد ئەدەبىياتى ۋە ئۆزلەشتۈرمە ئەدەبىياتمۇ گۈللەندى.

بۇ دەۋر ئەدەبىياتىدىكى يۇقىرىقى ئۇچ ئالاھىدىلىك بەلگىلىك تارىخىي شارائىتتا شەكىللەنگەن. بەزى خوجىلار ئىنتايىن تەلۈلەشكەن ئاشۇ تارىخىي شارائىتتا، بىر قىسىم ئاپتورلار ئۆزلىرىنىڭ زامانغا بولغان نارازىلىقىنى، جۇملىدىن دۇنيا قارىشىنى ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويماي، باشقا خەلقلەرنىڭ ئىلغار پىكىرلىك ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، ئىلغار ئىدىيەلەرنى تەشۋىق قىلغان. ئۇيغۇر ئەدەبىي تەرجىمانلىرىنىڭ ئۆزلىرى تەرجىمە قىلغان ئەسەرلەرگە بەزىبىر تولۇقلاش ۋە كۆچەيتمىلەرنى قوشقانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. مانا مۇشۇ دەۋردە «شاھنامە»، «كەللە ۋە دىمىنە»، «مىڭ بىر كېچە» قاتارلىق كىلاسسىك ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

بۇ دەۋردىكى تەزكىرە ئەدەبىياتى خەلق سۆيۈپ ئوقۇيدىغان بىر ژانىر بولۇپ قالغانىدى. ئېنىقكى، يۇقىرىقى ئۇچ ئالاھىدىلىك ئەينى دەۋر تىلى ئۇچۇن زور پايدىلىق شارائىتلارنى ھازىرلاپ بەردى، بولۇپمۇ تەرجىمە ئەدەبىياتى، تەقلىد ئەدەبىياتى ۋە ئۆزلەشتۈرمە ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۇيغۇر تىلىنى تېز تەرەققي قىلىش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىنلىدى.

چاڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى بىلەن مانجۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى باشلاندى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭغا كېلىدىغان تەھدىتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق كېلىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، شىنجاڭنىڭ غەربىي دەرۋازىسىنى تاقۇۋەتتى. بۇ خىل ۋەزىيەت 1826 ـ يىلى بۇرھانىدىن خوجىنىڭ نەۋرىسى جاھانگىر خوجىنىڭ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىگە قارشىلىق كۆرىشىدىن پايدىلىنىپ قەشقەرگە بېسىپ كىرگىنىگە قەدەر 70 يىلدەك داۋاملاشتى. لېكىن، بۇ قىسقا بىر دەۋر ۋە جاھانگىر خوجىنىڭ جىيەنى مۇھەممەت ئىمىن خوجا (كاتتا تۆرە) بىلەن ۋەلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى يەتتە خوجىنىڭ پاراكەندىچىلىكى (1847 ـ ، 1857 ـ يىللىرى) تۈپەيلى، ئۇيغۇر تىلىغا ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق كىرىۋاتقان ئەرەب، پارس تىلىنىڭ تەسىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئۇزۇلدى. بۇ خىل شارائىت يازغۇچى، شائىرلارنى ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەر يېزىشقا، ئەرەب، پارس تىلىدىكى ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىشقا ئىلھاملاندۇردى ۋە مەجبۇرلىدى. مەسىلەن، 1800 ـ يىلى يەكەن ئەمىرى يۇنۇس ۋاڭنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن، خوجا ياقۇپ يەركەندى خىسراۋ دېھلۋىنىڭ «چاھار دەرۋىش» ناملىق ئەسىرىنى پارس تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىقتى. يەنە نامەلۇم ئاپتورلار تەرىپىدىن نىزامى گەنجىۋىنىڭ «ئىسكەندەرنامە» دېگەن داستانى، «داستانى سەيفولمۇلۇك»، «داستانى مالىك ئەژدەر»، «داستانى مىھماروھ» قاتارلىق ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. بۇ دەۋردە يەنە تەزكىرە ئەدەبىياتى ئىزچىل تەرەققىي قىلدى.

ئەينى دەۋردە قەشقەر ۋە يەكەنلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى يۇقىرى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسى ـ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ

ئىككىنچى يېرىمىغا كەلگەندە، ئىلمىنىڭ تەسىرى كۈچەيىشكە باشلىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدىن ۋە قۇمۇل، تۇرپاندىن نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئىلىغا كۆچۈپ كېلىشى بىلەن ئۇيغۇر يەرلىك شېۋىلىرى بۇ زېمىندا بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ، ئۇيغۇر جانلىق تىل تەرەققىياتىدا يېڭى بىر باسقۇچ باشلاندى.

بۇ دەۋردە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغۇچىلاردىن سادىر پالۋان، سەلەي چاققان، نۇزۇگۇم قاتارلىق لەتىپىچى، قوشاقچىلار مەيدانغا كېلىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى جانلىق تىلغا يېقىنلاشتۇرۇشتا ئالاھىدە رول ئوينىدى.

«18 - ئەسىردىن باشلاپ، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى نەۋائىي ئەنئەنىلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا قەشقەر جانلىق تىلىنىڭ ئىجابىي ئامىللىرىغا يۆلىنىپ، ئاۋۋال جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ رايونلىرىدا ھەرقىتى، خاراباتى، زەلىلى، نىزارى، مۇللا مۇسا سايرامى، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى، خامۇش ئاخۇن يەركەندى قاتارلىقلارنىڭ ۋەكىللىكىدە، كېيىنچە شىمالىي شىنجاڭنىڭ تۇرپان، قۇمۇل، ئىلى رايونلىرىدا مۇللا بىلال، ئەخمەد خوجامنىياز ئوغلى، زوھۇرى، ئابىد قۇمۇلى، سېيىت مۇھەممەد قاشى قاتارلىقلارنىڭ ۋەكىللىكىدە ئۆز تەرەققىياتىنى داۋاملاشتۇردى»(177).

يۇقىرىقى بايانلاردىن شۇ نەرسە ئايانكى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۆز ئالدىغا تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىپ، ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىنى سۇسلاشتۇردى ۋە ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ ئامىللىرىغا ئورۇن بەردى. شۇنىڭ بىلەن، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى كىلاسسىكلىقتىن جانلىق تىلغا قاراپ تەرەققىي قىلدى. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۇمۇر ئەپەندىلەرنىڭ بايانلىرى ئاساسىدا توۋەندىكىچە تونۇشتۇرىمىز:

(1) فونېتىكا جەھەتتە:

سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] تاۋۇشىنىڭ [e]غا ئاجىزلاشتۇرۇلۇشى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنداق ئاجىزلىشىش ۋەزىن ئېھتىياجىدىن نەزمىي ئەسەرلەردە ناھايىتى ئوچۇق كۆرۈلىدۇ. مەسلەن: (ئاستىغا سىزىق سىزىلغان سۆزلەرگە دىققەت:)

Sözni söz mäzmuniğä yätkürmäyin ölgäy qerip

(موللا سالىھ)

Yemä namärd nanini ačliqta gär čiqsa jeniŋ.
Ötmä namärd köprükidin ğärq olub aqsa teniŋ.

(شەھىدى)

بەزى سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىغا جانلىق تىل ئادىتى بويىچە «ھ» [h] قوشۇلۇپ يېزىلغان، مەسلەن:

höküz<öküz

(2) گىرامماتىكا جەھەتتە :

پېئىللارنىڭ تۈس شەكىللىرى كەڭ قوللىنىلغان، ھەتتا بەزىلىرى سىنتېتىك فورمىغا ئايلانغان. مەسلەن:

pišqali turmaq ···

بۇ دەۋردە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىلاسسىك باسقۇچىدىكى بىر قىسىم ئىملا ئەنئەنىلىرى، ھەتتا ئەرەب، پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ ئەسىرلەر بويى ئۆزگەرمەي كېلىۋاتقان يېزىلىش ئۇسۇللىرى بۇزۇلغان. مەسلەن:

ğäznäči<ğäzinäči

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا يانۇس ئېكمان (Yanus Eckmann)[178]، شېرباك (Scherbak)[179]، فازىلوف[180]، ئايسۇ ئاتا[181]، بودرولىگېتى (Bodroligeti)[182]، ئابدۇرۇپ پولات[183]، خەمىت تۆمۇر[184]، ئابلىمىت ئەھەت[185] قاتارلىقلارنىڭ

ئەمگەكلىرى تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

7. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرى ھەققىدە ئىككى خىل قاراش بار: بىرى، بىزدە ئومۇملاشقان قاراش، يەنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن باشلاپ شەكىللەنگەن ۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن تارتىپ 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە بولغان دەۋر يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا كۆچۈشتىكى «ئۆتكۈنچى باسقۇچ» بولغان دەپىدىغان قاراش[186]؛ يەنە بىرى، 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن تارتىپ شەكىللەنگەن دېگەن قاراش. رادلوف، پرىستاك قاتارلىق ئۇيغۇرشۇناسلار 19ـ ئەسىردىكى يازما يادىكارلىقلارنىمۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ دەپ ھېسابلايدۇ[187].

بۇ قاراشتىكى ئۇيغۇرشۇناسلار 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرى شۇ قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇ قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان دەۋرگە نىسبەتەن بۇ قاراشلارنى خاتا دېگىلى بولمايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ھەتتا 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ، 40ـ يىللىرىدا مەيدانغا كەلگەن يازما ئەسەرلەردە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىلىرى ئىزچىل داۋاملاشقانلىقى، ژانىر نۇقتىسىدىن ئەسەرلەرنىڭ كۆپرەكى شېئىرىي ژانىردا بولغانلىقى نۇقتىسىدىن ئىپتىقاندا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى بايقىماق قىيىن. ئەمما، 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى، بولۇپمۇ ئاخىرقى 10 يىلدىكى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى جانلىق تىل ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلى هازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلىغا زور دەرىجىدە يېقىنلاشقان. بۇنىڭغا روبېرت شاۋ، راكۇېت قاتارلىقلارنىڭ ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى ئەسەرلىرى ۋە كاتانوف قاتارلىقلار توپلىغان جانلىق تىل پاكىتلىرى، شۇېت مىسسىئونېرلىرى نەشر قىلغان «قەشقەر باسما بۇيۇملىرى»نىڭ تىل ئالاھىدىلىكىنى پاكىت قاتارىدا كۆرسىتىش مۇمكىن. شۇڭا بۇ دەۋر تىلىنىڭ ھەقىقىي ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆتكۈنچى دەۋرنىڭ جانلىق تىل ئامىللىرى بىلەن يازما ئەسەرلەرنىڭ تىل پەرقلىرىنى ئېنىقلاش، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆتكۈنچى دەۋر تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا يورۇتۇش مۇمكىن. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتكۈنچى دەۋرگە خاس قوليازمىلاردىن سىرت، مۇھىمى قەشقەر باسما بۇيۇملىرى، كاتانوف مېنگىس، مالوف قاتارلىقلار توپلىغان جانلىق تىل پاكىتلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىپ بېرىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش يولىدىكى ئىزدىنىشلەر نەزەرگە ئېلىنىشى، تەتقىقات نەتىجىلىرى تولۇق توپلىنىشى ۋە ئىنچىكە سېلىشتۇرۇلۇشى لازىم. تۆۋەندە بىز 17 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرگىچە بولغان 300 يىللىق ئۇيغۇر ھاياتىنى، مۇھىمى 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن تارتىپ شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنى ئەسلەپ ئۆتىمىز.

مىرسۇلتان ئەپەندى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىنى تۈركىي تىللارنىڭ «بۆلۈنۈش باسقۇچى» دەپ قارايدۇ[188]، شۇنداقلا «شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر تەرىپىدىن، بولۇپمۇ ئۇيغۇر، ئۆزبېك خەلقى تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلغان بۇ ئەدەبىي تىل 17 ـ ئەسىردىن باشلاپ بۇ ئەدەبىي تىلنى قوللانغان ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ جانلىق تىلىغا يېقىنلىشىشى يۈزىسىدىن بۆلۈنۈشكە باشلىدى. شىنجاڭ زېمىنىدا بۇ ئەدەبىي تىل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

شەكىللەنگەنگە قەدەر داۋاملاشتى»[189] دەپ قارايدۇ. قايداروف قاتارلىق كىشىلەرمۇ «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى 18 ـ ئەسىردىن باشلاپ مۇستەقىل راۋاجلىنىش يولىغا ماڭدۇ» دېگەن قاراشنى تەشەببۇس قىلىدۇ[190].

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا ئائىت ماقالە ۋە ئەسەرلەردە ئىبراهىم مۇتىئى، ئەھمەد زىيائى، نەسرۇللا يولبۇلدى، تۇردى ئەخمەت، ئابلاھەت ئەھەت قاتارلىق تەتقىقاتچىلار «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۇچۇن ئاساس بولغان»[191]، «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، ئوتتۇرا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن ئىبارەت ئۇچ تارىخىي باسقۇچنى بېشىدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، مەركىزىي دىيالېكت ئاساسىدا شەكىللەنگەن مىللىي ئەدەبىي ئورتاق تىل»[192]، «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى 20 ـ ئەسرىنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن باشلاپ مىللىي ئورتاق تىل سۈپىتىدە شەكىللىنىشكە باشلىغان»[193]، «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تەرىجىي هالدا خاقانىيە تىلىدىن يىراقلاپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا يېقىنلاشقان ۋە بۇنداق يېقىنلىشىش 20 ـ ئەسرىنىڭ 30 ـ يىللىرىدا ئەملگە ئاشقان»[194] دېگەندەك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى. لېكىن هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش، ئىجتىمائىي ئالاھىدىلىكلەر ۋە باشقا سەۋەبلەر، تېخىمۇ مۇھىمى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق، گىراماتىكىلىق ئاساسلار ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. ۋاهالەنكى، بۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى مۇهىم بىر دەۋرنى ئەكس ئەتتۇرىدىغانلىقى ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ

شەكىللىنىش جەريانىنى يورۇتىدىغانلىقى ئۈچۈن بۇرۇنلا قولغا ئېلىنىشى كېرەك ئىدى. مۇشۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى قاتارىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلەر ھەققىدىكى بىر قەدەر سىستېمىلىق تەتقىقات نەتىجىسى 1997 ـ يىلى ئېلان قىلىندى[195].

سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى قازاقىستانلىق ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىسى قايداروف ۋە باشقىلار «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى 18 ـ ئەسىردىن باشلاپ مۇستەقىل راۋاجلىنىش يولىغا ماڭدۇ» دېگەن كۆز قاراشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، بۇ پىكىرگە قارىتا ياپونىيە ئالىمى خامادا ماسومى ئەپەندى مۇنداق قارايدۇ: «مېنىڭچە، بۇ تىلنىڭ دەۋر ۋە رايون خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشىنى ئىسپاتلاش ئىنتايىن قىيىن. چۈنكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ ئاپتورلىرى بىلەن قول يازمىنى كۆچۈرگۈچىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئىنتايىن زور، يەنى ياخشى تەربىيەلەنگەن ئاپتور ياكى قول يازمىنى كۆچۈرگۈچى چاغاتاي كىلاسسىك تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشقا سادىق بولغان، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا فونېتىكا، مورفولوگىيە، سىنتاكسىس تەرەپلەردىن جانلىق تىل (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا يېقىنلىشىپ كېتىدىغان تىل)غا يېقىنلىشىپ كېتىش ئېھتىمالى كۆرۈلگەن، شۇڭا تۇرلۇك يازمىلاردىكى تىلنىڭ كىلاسسىك تىلنىڭ قېلىپلىشىشىغا قايسى دەرىجىدە سادىق بولغانلىقى ھەمدە دىيالېكت ئامىللىرىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئەكس ئەتكەنلىكىنى ئېنىقلاشلىش ئىنتايىن زۆرۈر»[196].

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىنىڭ بىۋاستە داۋامى بولغان ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە بىۋاستە ئاساس بولغان تەخمىنەن 100 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر تىلى، يەنى 19 ـ ئەسىرنىڭ

ئوتتۇرىلىرىدىن 20 ـ ئەسرىنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە بولغان بىر ئەسىرگە يېقىن دەۋر يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى تەرەققىيات مۇساپىسىنى تاماملاپ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە باشلىغان دەۋر هېسابلىنىدۇ. تىلنىڭ تەرەققىياتى پارتلاش خاراكتېرلىك بولمايدۇ. بەلكى كونا تىل ئامىللىرىنىڭ يوقىلىشى ۋە يېڭى تىل ئامىللىرىنىڭ پەيدىنپەي قوشۇلۇشى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ هەربىر ئەزاسى ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان باشقا ئىجتىمائىي شارائىتلار قاتارىدا تىل شارائىتىنىڭمۇ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئۇلار شۇ تىل شارائىتىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، پەيدىنپەي يېڭى تىل ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. بۇ جەريانىدا كونا تىل ئامىللىرى ئاستا ـ ئاستا ئەمەلدىن قالىدۇ. بۇنداق جەريان 4 ــ 5 ئەۋلاد ئىچىدە تاماملىنىشى مۇمكىن. هەر قانداق بىر يېڭى شەيئىنىڭ پەيدا بولۇش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانى بولىدۇ. يېڭى شەيئىلەرنىڭ سان ئۆزگىرىشى سۈپەت ئۆزگىرىشىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. سان ئۆزگىرىشىدىن سۈپەت ئۆزگىرىشىگىچە مەلۇم بىر ئۆتكۈنچى باسقۇچ بولىدۇ. بۇ ئۆتكۈنچى باسقۇچ يېڭى شەيئىلەرنىڭ تەرەققىي قىلىش باسقۇچىدۇر. تىلمۇ شۇنداق، تىلدىكى نۇرغۇن ئامىللارنىڭ سان جەهەتتىكى ئۆزگىرىشى تىلدا سۈپەت ئۆزگىرىشىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. تىل بىر باسقۇچتىن يەنە بىر باسقۇچقا ئۆتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىغا خاس جانلىق تىل ۋە دىيالېكت ئامىللىرى 19 ـ ئەسرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەردە تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشكە باشلىغانلىقىنىڭ يېزىقتىكى ئىنكاسى هېسابلىنىدۇ. بۇ خىل سان ئۆزگىرىشى 20 ـ ئەسرىنىڭ باشلىرىدا يۈقىرى پەللىگە چىقىدۇ. نەتىجىدە تىلدا سۈپەت ئۆزگىرىشى كۆرۈلىدۇ. شۇڭا،

«19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆتۈش باسقۇچى دېسەكمۇ بولىدۇ»[197].

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا مەيدانغا كەلگەن تەزكىرە ئەدەبىياتى، تەرجىمە ئەدەبىياتى، ئۆزلەشتۈرمە ئەدەبىيات ئەنئەنىسى بۇ دەۋردىمۇ ئىزچىل تەرەققىي قىلدى ۋە بۇ جەھەتتە نادىر ئۇلگىلەرنى ياراتتى. بۇ دەۋردىكى ئەسەرلەرنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتىدىن كۆرە، بۇ ئەسەرلەردە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا شەكىللىنىشكە باشلىغان، ئانا تىلدا ئىجاد قىلىش، جانلىق تىلغا يېقىنلىشىش ئەنئەنىسىنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقانلىقىدەك يەنە بىر مۇھىم تەرىپى ئالاھىدە دىققىتىمىزنى تارتىدۇ.

1864 ـ يىلى يۇز بەرگەن كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە كېيىنكى مەزگىللەردە پارتلىغان ئىلى دېھقانلار ئىنقىلابى ئەينى دەۋر تارىخ تەزكىرە ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئوبدان خام ماتېرىيال بولدى. شۇ مەزمۇنلاردا «20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان يېرىم ئەسىر ئىچىدە تارىخىي تېمىدىكى 20دىن ئارتۇق يازما يادىكارلىق يېزىلغان» ئىدى[198]. مۇشۇ مەزمۇنغا بېغىشلانغان ئەسەرلەردىن موللا شاكىرنىڭ «زەپەرنامە» داستانى (1866 ـ يىل)، موللا بىلالنىڭ «غازات دەرمۇلكى چىن» داستانى (1875 ـ يىل)، سېيىت مۇھەممەد قاشىنىڭ «شەرھى شىكەستە» داستانى (1882 ـ يىل) قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

تەرجىمە ئەدەبىياتى جەھەتتە ئابدۇرۇسۇل بىننى مەۋلانە مۇھەممەد رېھىم پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان «تەرجىمەئى تارىخ تەبەرى» (1841 ـ يىل)، موللا مۇھەممەد ھەسەن مۆتىۋەللى ئاخۇنۇم تەرجىمە قىلغان «ئاجايىبۇل مەخلۇقات» (1853 ـ يىل)، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى تەرجىمە قىلغان «تارىخي تەبەرى»نىڭ تولۇقلىما تەرجىمىسى، «تارىخي رەشىدى» قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ.

بۇ دەۋردە يەنە كەسىپلەرنىڭ رىسالىسىنى يېزىشمۇ قىزغىن بىر تېمىغا ئايلاندى. بۇنىڭ نادىر ئۇلگىسىنى موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىمە تۇللا مۆجىزى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسىرى بىلەن ياراتتى. نامەلۇم ئاپتورلار تەرىپىدىن يېزىلغان «موزدۇزچىلىق رىسالىسى»، «رىسالەئى كەسىپدار» (مۇھەممەد سادىق قەشقەرى) قاتارلىقلارمۇ مۇشۇ تېمىدىن ئىدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى ساھەسىدە خىسلەت، ئابدۇرېھىم نىزارى، نورۇز ئاخۇن زىيائى، غەيرەتى، تۇردى نازىم غېرىبى، ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى، موللا نىياز ئاسىفى، دىلبەر دورغە، ناقىس، ئىبنى يۇسۇپ خوتەنى، ئاشۇر ئاخۇن غېرىبى، يۇسۇپ خوتەنى، نۇبىتى، قەلەندەر، ئابدۇللا شېرىپ ئوغلى خەستە، ئابدۇجىلىل دامۇللا ھاجى، موللا ھەيدەر، مىسكىن، سەبۇرى، مەھزۇن، ئىسمائىل ھاجى، زوھۇرى، ئەخمەتشاھ قارىقاش، تەجەللى قاتارلىق ئەدىبلەر مەيدانغا كەلدى. ئۇلار ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى جانلىق تىلغا يېقىنلاشتۇرۇش، ئۇيغۇر تىلىنى ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا تۇرتكىلىك رول ئوينىدى.

1930 ـ يىللاردىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى يېڭىچە قىياپەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقتى. ئەدەبىياتنىڭ ژانىرلىرى كۆپەيدى. يازغۇچى، شائىرلار قوشۇنى ئۇلغايدى. ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى تامامەن رېئاللىققا يۇزلەندى. ئەدەبىيات خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىدىغان، يېڭى شەيئىلەرنى مەدھىيەلەيدىغان، خەلقنى بىلىم ئېلىشقا ئۈندەيدىغان، بىلىمنىڭ خاسىيىتىنى مەدھىيەلەيدىغان، ناچار خاھىشلارنى تەنقىد قىلىدىغان مەزمۇنلارنى ئاساس قىلىپ، شەكىل جەھەتتە خىلمۇخىللىققا يۇزلەندى. شېئىرىيەت ئۇسلۇبى جەھەتتە كىلاسسىك شېئىرىيەتتىكى ئىككىلىك (مەسنەۋى) شەكىلدىن تۇتۇلۇك

(مۇرەببە) شەكىلگە، ۋەزىن جەھەتتىن ئارۇز ۋەزىنىدىن بارماق ۋەزىنگە ئۆتۈشتەك يۈزلىنىش مەيدانغا كەلدى. دىراما، پروزا ژانىرلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى.

گەرچە 17 - ئەسىردىن باشلاپ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا خەلقنىڭ جانلىق تىلغا يېقىنلىشىش خاھىشى كۈچەيىشكە باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھالەت مەلۇم چەكلىمىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە جانلىق تىل ئاساسىدىكى يازما ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش، تىلنى بىرلىككە كەلتۈرۈش توغرىسىدىكى سىستېمىلىق ئىزدىنىش ۋە مۇنازىرىلەر باشلاندى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئابدۇقادىر دامۇللام، مەرۇپ سەئىدى، قۇتلۇق شەۋقى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا ئوخشاش بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلار جانلىق تىلنى ئاساس قىلغان يازما ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش يولىدا ئاز - تولا ئىزدەندى. جانلىق تىلنى ئاساس قىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش توغرىسىدىكى ئىزدىنىش ۋە بەس - مۇنازىرىلەر سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تېررىتورىيەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن باشلاپ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى[199].

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا باشلانغان بۇ مۇنازىرىلەرنىڭ ئاساسى 19 - ئەسىرلەرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ئىلى رايونىدا مەنىۋى مەدەنىيەت مەركىزى بەرپا قىلىنىش سەۋەبىدىن شىمالنىڭ، جۈملىدىن ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىنىڭ تارىخ سەھنىسىدە كۆرۈلۈشى بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدا شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئومۇمىيلىقنى ساقلاش كېرەكمۇ - يوق؟ دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. لېكىن، بۇ چاغدا مەيلى ئاساسلىق ئۇيغۇر ئاھالىسى بولسۇن ياكى ئۇنىڭ بىر تارمىقى بولغان سوۋېت

ئىتتىپاقى ئۇيغۇرلىرى بولسۇن، ئەمەلىيەتتە ھەر ئىككىسىگە ئورتاق بولغان ئەدەبىي تىل شەكىللەنمىگەن، شۇنداقلا بۇرۇن شەكىللەنگەن تارىخىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي ئەھۋاللار سەۋەبىدىن يېڭى (ياكى ئىسلاھ قىلىنغان) ئەدەبىي تىل مەسىلىسى ئاساسلىق ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ تىلى ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى «غۇلجا، يەتتەسۇ رايونى دىيالېكتى» ۋە «قەشقەر پەرغانە دىئالېكتى» ئاساسىدا ھەل قىلىنىشى كېرەك ئىدى[200]. «20 ـ يىللارغا كەلگەندە مەلۇم تارىخىي ئەنئەنە سەۋەبىدىن ئادەتتىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇرشۇناس ئالىملار ئارىسىدىمۇ ئۇيغۇرلاردا مىللىي تىلنىڭ ئورتاقلىقى كەمچىل دەيدىغان قاراش شەكىللەنگەنىدى»[201].

1921 ـ يىلى ئابدۇللا روزى باقىيېفنىڭ چاقىرىقى ۋە تەشكىللىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى جۇمھۇرىيەتلەردە 1921 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن ئىنقىلابىي ئۇيۇشمىلارنىڭ 1 ـ قۇرۇلتىيى، يەنى ئالتە شەھەر جۇڭغارىيە ئىشچىلىرىنىڭ تۇنجى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. بۇ قۇرۇلتايدا ئورتاق ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش مەسىلىسىمۇ مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە مۇزاكىرە قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن ئورتاق ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش مەسىلىسى توغرىسىدا ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، بەس ـ مۇنازىرە باشلاندى. بۇ ھەقتە س . شاكىرجانوف بىلەن ل.ئەنزەرى «كەمبەغەللەر ئاۋازى»دا ماقالە ئېلان قىلىپ: «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار قەشقەرلىكلەر ۋە تارانچىلاردىن ئىبارەت ئىككى تۈركە ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇنداق بولغانكەن، ئۇلارنىڭ تىللىرىمۇ ئىككى خىل مۇستەقىل تىلغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇڭا، ئورتاق ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش مۇمكىن ئەمەس» دەپ قارىدى[202]. س.ئې.مالوف، ك . ك . يوداخىن، ئابدۇللا روزىباقىيېف، ئا.مۇھەممەدى، ك. ئاشۇروۋ،

خ. كەرىموف قاتارلىق تىلشۇناسلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورتاقلىقىنى قوغدىدى. ئاتاقلىق سىياسىي پائالىيەتچى، يەتتەسۇ رايونلۇق سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ تەشكىلاتچىلىرىدىن بىرى بولغان ئابدۇللا روزىباقىيېف ئورتاق ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈنمۇ كۆپ كۈچ چىقاردى. «ئۇ تۈركىستان كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى مىللەتلەر بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن مەزگىللەردە ئۆزى بىۋاستە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇيغۇرلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان رايونلىرىدا ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنى، جۈملىدىن ئالماتادا ئىككى، ياركەنتتە (ئىككىسى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش كۇرسى)، بىشكەكتە تۆت مەكتەپ ئاچتى»[203]. بۇ مەكتەپلەرنى ئورتاق ئەدەبىي تىلنى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ ئاساسى قىلدى.

ئا.مۇھەممەد ئۆز ئانا تىلىغا پۈختا كەسىپ ئەھلى بولۇش سۈپىتى بىلەن «قەشقەر تىلى» ۋە «تارانچىلار تىلى»دىن ئىبارەت ئىككى خىل تىلنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى تۈپتىن ئىنكار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەدەبىي تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش يولىدا ئىزدىنىۋاتقانلارنى «قەشقەر شېۋىسى» بىلەن «تارانچى شېۋىسى»نىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا چاقىردى. ئۇ يەنە «قەشقەرلىكلەر» ۋە «تارانچىلار» تىلىدىكى ئۆزىگە خاس ئايرىم فونېتىكىلىق ھادىسىلەر بىلەن گىرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنى تەھلىل قىلىپ «ئەدەبىي تىلنىڭ فونېتىكىسى، لېكسىكىسى ۋە گىرامماتىكىسىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا ئىككى خىل شېۋىدىكى قوبۇل قىلىشقا بولىدىغان تەركىبلەرنى تەڭ قوبۇل قىلىش كېرەك» دېگەن ئىلمىي تەكلىپنى بەردى[204]. ئۇ يەنە «ئەگەر بىز ھۆججەت ۋە باشقا كىتابلارنى ساپ قەشقەر شېۋىسى ياكى ساپ تارانچى شېۋىسىدە نەشر قىلىدىغان بولساق ئېغىر خاتالىق

ئۆتكۈزۈپ قويىمىز. شۇڭا، ئىملا قائىدىسى بويىچە جۈملىگە ۋە سۆزلەت ئىتتىپاقىدىكى بارلىق ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئورتاق ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش زۆرۈر» دېگەننى تەشەببۇس قىلدى[205]. 1926 ـ يىلى ئا. مۇھەممەد ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل ئىملا قائىدىسىنىڭ ئىلمىي ئاساسىنى تۇنجى قېتىم هازىرلاپ بەردى.

س.ئې. مالوف ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش ۋە ئۇنىڭ قېلىپلاشقان دىيالېكت ئاساسىنى بېكىتىش جەھەتتە غايەت زور رول ئوينىغاندى. ئۇ ئۇيغۇرشۇناسلىققا دائىر يىغىنلارغا (1921 ـ، 1925 ـ، 1930 ـ يىللاردىكى) پائال قاتنىشىپ، ئۇيغۇرشۇناسلارنىڭ ئۇيغۇر ئورتاق ئەدەبىي تىلىنى بەرپا قىلىش تەتقىقاتىغا ئامالىنىڭ بارىچە ياردەم قىلدى، ئۇ يەنە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورتاقلىقىنى ئىلمىي يوسۇندا ئىسپاتلاپ، قەشقەر شېۋىسى بىلەن تارانچى شېۋىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوخشاپ كېتىدىغان ئىككى خىل شېۋىسى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مالوف بولسا سۆزلەت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى قۇرۇلمىسى مۇشۇ ئىككى خىل شېۋىنى ئاساس قىلىشى، بۇ ئورتاق ئەدەبىي تىل مەلۇم جەھەتتە شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلى بولۇشى كېرەك دېگەن قاراشتا ئىزچىل چىڭ تۇرۇپ كەلدى[206].

بۇ بەس ـ مۇنازىرىلەردە ئوتتۇرىغا چىققان يۇقىرىدىكى كۆز قاراشلار «كەمبەغەللەر ئاۋازى»، «ئازادلىق گېزىتى»، «شەرق ھەقىقىتى گېزىتى»، «قىزىل شەپەق گېزىتى»، «ئىنقىلابىي شەرق»، «لېنىن يولىدا ماڭايلى» قاتارلىق گېزىت ـ ژورناللار ئارقىلىق زىيالىيلار قاتلىمىدىن هالقىپ ئۆتۈپ جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى ساھەلەرگىچە كېڭەيدى.

20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا باشلانغان ئورتاق ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش تۇغرىسىدىكى بەس ـ مۇنازىرىلەر 1930 ـ يىلى ئالماتادا ئېچىلغان ئىككىنچى نۆۋەتلىك ئۇيغۇر

تىلشۇناسلىرى يىغىندا ئاساسىي جەھەتتىن ھەل بولدى. يەنى بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا س. ئي. مالوف، ك. ك. يۇداخىن قاتارلىق تىلشۇناسلار يەرلىك ئۇيغۇر تىلشۇناسلارنىڭ ياردىمى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بارلىق ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئىككى خىل ئەمەس، بەلكى ئورتاق بىر ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىشنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بەردى. بۇ ئورتاق ئەدەبىي تىل يەتتەسۇ رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى بىلەن پەرغانىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدىن ئوخشاش دەرىجىدە پايدىلىنىش ئاساسىدا مەيدانغا كەلدى.

شۇنداق قىلىپ، بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاي ئارقىلىق 1921 ـ يىلدىن 1930 ـ يىلىغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش ھەققىدىكى ئىلمىي تالاش ـ تارتىشلار ئاخىرى تاماملاندى. نەتىجىدە غۇلجا، يەتتەسۇ رايونى شېۋىسى بىلەن قەشقەر پەرغانە شېۋىسى ئاساسىدا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئورتاق ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش مەسىلىسى ھەل قىلىندى.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تېررىتورىيەسىدە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش توغرىسىدىكى بەس ـ مۇنازىرىلەر ۋە ئۇيغۇر تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىككىنچى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن ئورتاق ئەدەبىي تىل ئوقۇش مۇناسىۋىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كىرگەن زىيالىيلار، سودا ئىشلىرى بىلەن ئۈ تەرەپكە ئۆتۈپ تۇرىدىغان ئىلغار سودىگەرلەرنىڭ ۋاستىسى ۋە باشقا يوللار ئارقىلىق، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ يېڭىلىنىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ، شىنجاڭدىمۇ ئورتاق يازما ئەدەبىي تىلنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تۈرتكە بولدى.

هازىرقى زامان مەدەنىيىتىنى بالدۇرراق قوبۇل قىلغان ئابدۇقادىر دامۇللام، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا ئوخشاش بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلارنىڭ جانلىق تىلنى ئاساس قىلغان يازما ئەدەبىي تىل بەرپا قىلىش يولىدا ئېلىپ بارغان ئىزدىنىشلىرى ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش توغرىسىدىكى بەس - مۇنازىرىنىڭ تەسىرى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا (زىيالىيلار قاتلىمىدا) تىل ئىشلىتىش جەھەتتە ئىككى خىل ئېقىم شەكىللىنىشكە باشلىدى.

بىر ئېقىمدىكىلەر كىلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرغۇچىلار بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق ئىجادىيەتلىرىنى ئەرەب، پارس تىلى ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىدە ئېلىپ باردى. بۇ ئېقىمغا تەجەللى، ناقىس، ئابدۇقادىر دامۇللام (ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ بىر قىسىم ئەمگەكلىرى يەنىلا كىلاسسىك يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىدە پۈتۈلگەن)، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى (قۇتلۇق شەۋقىنىڭ ئاساسلىق ئىجادىيىتى كىلاسسىك يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان)، ئىسمائىل ھاجى، ئابدۇللا سادىق (پىراقى)، ئەھمەدى قاتارلىق شائىرلار ۋەكىللىك قىلدى.

يەنە بىر ئېقىمدىكىلەر كىلاسسىك يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىدىن ۋاز كېچىپ ئاممىباب تىلدا يازغانلار بولۇپ، بۇ ئېقىمغا ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مۇھەممەدئېلى تەۋپىق، مەرۇپ سەئىدى، ناسوھا ئىمىن، ئارۇپ قاسىمى، ئىبراھىم نورۇز قاتارلىقلار ۋەكىللىك قىلاتتى.

بۇ مەزگىلدە، قەشقەرنى مەركەز قىلغان جەنۇبىي شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى يەنىلا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىلىرىگە سادىق بولدى، ئىلىنى مەركەز قىلغان شىمالىي شىنجاڭ تەۋەسىدىكى زىيالىيلار بولسا جانلىق تىلغا

كۆپرەك يېقىنلاشتى. ئەدەبىياتىمىزدىكى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسى تاكى 30 ـ يىللارغىچە داۋاملاشتى. ئەھمىيەت زىيائى ئەپەندى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «يازما ئەدەبىياتتا ئانا تىل بىلەن ئىجاد قىلىشنىڭ ئارتۇقچىلىقى نەۋائىي تەرىپىدىن كۆرسىتىپ بېرىلگەندىن كېيىنمۇ بۇ كۆچلۈك تەسىر (ئەرەب، پارس تىلىدا ئەسەر يېزىش ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرى) 20 ـ ئەسىردىمۇ ئالىم دەپ ئاتالغان كىشىلىرىمىزنىڭ ئېڭىدىن يوقالمىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاغىلىقتا ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى تەجەللى «پەرق تەجەللى سەبەق مۇجەللى» ناملىق دىۋانىنى ئەرەب، پارس تىلىدا يازدى. ئىلغار ئالىملىرىمىزدىن ئابدۇقادىر دامۇللا ئەدەبىيات دەرسلىكى قىلىشنى مەقسەت قىلغان «مىفتائۇل ئەدەب» («ئەدەپ ئاچقۇچى») ناملىق ئەسىرىنى ئەرەب كىلاسسىكلىرىنىڭ قەسىدىلىرىدىن تۇزۇپ چىقتى. سابىت دامۇللام 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا يازغان «ئېتىقاد جەۋھەرلىرى» دېگەن شېئىرىي ئەسىرىنى ئەرەب تىلىدا يازدى. بۇنىڭدىن باشقا «ئاپرېل ئۆزگىرىشى» گىچە ھەمدە ئالىملىرىمىزنىڭ بىر ـ بىرىگە يېزىشقان خەتلىرى، ئېيتقان مەرسىيەلىرى، بىنالارغا يازىدىغان تارىخىي مىسرالىرى، غەزەل، چاقچاقلىرى پۈتۈنلەي ئەرەب، پارس تىلى بىلەن بولدى»[207].

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن بىر تۈركۈم ئەسەرلەر شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىدى. شۇ جۈملىدىن 1930 ـ يىلدىن كېيىن «ئانا» رومانى، «ۋىلادىمىر ئىلئىچ لېنىن» داستانى، پوئېتىرنىڭ «ئىنتېرناتسىيونال شېئىرى» ۋە باشقا نۇرغۇن ئىنقىلابىي، جەڭگىۋار ئەسەرلەر، رۇسىيە ۋە دۇنيا كىلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر تىلىدا بېسىلىپ شىنجاڭغا كەڭ كۆلەمدە كىردى. يېڭى ھايات، شەرق ھەقىقىتى ژورناللىرى ۋە شۇ نامدىكى ئىككى چوڭ نەشرىيات، شۇنداقلا

ئۆزبېكستان بەدىئىي ئەدەبىيات نەشرىياتى، قازاقستان بەدىئىي ئەدەبىيات نەشرىياتلىرى ئۇيغۇر تىلىدا نۇرغۇن ئەدەبىي كىتابلارنى نەشر قىلىپ شىنجاڭغا كىرگۈزدى.

1933 ـ يىلدىكى «ئاپرىل ئۆزگىرىشى»دىن كېيىن شىنجاڭدا ھەممە مىللەتلەرنىڭ «مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلدى. ئۇرۇمچىدە ئۇيغۇر مەركىزىي ئۇيۇشمىسى، ۋىلايەتلەردە ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى، ناھىيەلەردە ناھىيەلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى. بۇ ئۇيۇشمىلار مىللىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي ئاممىۋى تەشكىلات بولۇش سۈپىتى بىلەن مەدەنىيەت، مائارىپ خىزمىتىنىڭ ئەڭ ئېغىر يۈكىنى ئۈستىگە ئېلىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا ناھايىتى تېزلا باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنى ئومۇملاشتۇردى. ئەمەلىيەتتە يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىلا شەكىللەنگەن ھەم بىر مەزگىل گۈللەپ ياشنىغانىدى. «ئۇسۇلى جەدىت» دەپ ئاتالغان يېڭى پىكىر ئېقىمىنىڭ ئاساسىي تەشەببۇسى يېڭى مائارىپ ۋە تىل ئىسلاھاتى ئىدى[208].

ئاتوش ۋە ئىلىدىكى ھۇسەيىن مۇساباي، باھاۋۇدۇن مۇسابايى، ئابدۇقادىر دامۇللام، تاش ئاخۇنۇملار، تۇرپان ئاستانىدىكى مەقسۇت مۇھىتى، كۇچادىكى ھامىت ھاجى قاتارلىقلار «ئۇسۇلى جەدىت»نىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىكى تەشەببۇسچىلىرى ۋە بىۋاستە ئىشتىراكچىلىرى ئىدى. ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايلار 1872 ـ يىلى پەننىي دەرسلەر بىلەن دىنىي دەرسلەر قوشۇپ ئوقۇتۇلىدىغان «ئارىلاش مەكتەپ» قۇرغانىدى. 1885 ـ يىلىغا كەلگەندە ئېكساقتا ھازىرقى زامان پەننىي مائارىپ تارىخىمىزدىكى تۇنجى چولپان ھۇسەينىيە مەكتىپى قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدا يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى كۆتۈرۇلدى، جۇملىدىن ئاتوشتا 1894 ـ يىلى «تاش ئاخۇنۇم مەكتىپى»، 1910 ـ يىلى «ئاق مەيدان مەكتىپى»، ئۇرۇمچىدە

1920 ـ يىلى «ئەھمەدىيە مەكتىپى»، ئىلىدا 1889 ـ يىلى «ھۈسەينىيە مەكتىپى»، 1905 ـ يىلى «ھۈنەر ـ سەنئەت مەكتىپى»، 1911 ـ يىلى «بەشىرىيە مەكتىپى»، «سايرامىيە مەكتىپى»، 1916 ـ يىلى «مەكتەپ نۇر»، «ئەلاباي قورو مەكتىپى»، 1924 ـ يىلى «دەرنەك مەكتىپى»، 1925 ـ يىلى «كەشغىيە مەكتىپى»، 1928 ـ يىلى «مۇراد مەكتىپى»، 1932 ـ يىلى «تائالىيە مەكتىپى»، يەكەندە 1905 ـ يىلى «مەتلىئىپرپان مەكتىپى»، كۆچادا «نىزام ھامىدىيە مەكتىپى»، گۈچۈكدا «گۈلشەن مەكتىپى»، تۇرپاندا مەقسۇت مۇھتى تەشكىللىكىدە 1914 ـ يىلى «مەكتىپى مەقسۇدىيە»، چۆچەكتە گۈلەندەم خانىم تەشكىللىكىدە «مەكتىپى گۈلەندەمىيە»، «مەقسۇدىيە»، ئاقسۇدا «نىيازبىيە»، «مەكتىپى ئىسمائىلىيە»، «ۋەتەن يۇنۇسىيە»، «سۇتۇق بۇغراخان»، «تۆمۈرغازى»، «تۇرانىيە»، «سۇبھى ساب»، «ئابباسىيە»... قاتارلىق مەكتەپلەر قۇرۇلدى[209].

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارغا ئاساسەن پەنىي بىلىملەرنى ئاساس قىلىپ دەرس ئۆتۈلەتتى. شۇ مەكتەپلەردە خىزمەت قىلغان، مەرپەت مەشئىلىنى كۆتۈرگەن، يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ خىزمەت قىلغان مەھمۇت ھېكىم بەگ، كەرىم ئاخۇن خەلپىتىم، راھىلە موللاچام، مۇھەممەدئېلى تەۋپىق، تۇرسۇن ئەپەندى، سالىھ دامۇللا ھاجى (نىزامى)، ئابدۇقادىر سەئىدى، ھاپىز ئاخۇن مەقسۇم، ئابلىز ئاخۇن دامۇللام، مۇھەممەد ھاجىم، مەۋلىۋى دامۇللا ۋە ئۇنىڭدىن باشقا تاتارىستان، تۇركىيەدىن كەلگەن ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

يۇقىرىقى مەزمۇنلار قاتاردا ئۇيغۇر يازما ئەدەبىي تىلىنى جانلىق تىلغا يېقىنلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئالاھىدە كۆچ چىقارغان مەتبۇئاتچىلىق ھەرىكىتىنىڭ ۋەكىللىرى ئابدۇقادىر دامۇللام، قۇتلۇق ھاجى شەۋقىلەرنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىشقا

ئەرزىيدۇ.

ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى ۋە يېڭى ئىدىيەلەرگە جان ـ جەھلى بىلەن قارشى تۇراتتى. خەلق ئاممىسىنى ئويغىتىش يولىدا ئىزدىنىۋاتقان بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك سودا ـ سانائەتچىلەر ۋە مەرىپەتپەرۋەر زىيالىيلار جامائەت پىكرى توپلاش يولى بىلەن مۇتەئەسسىپ كۈچلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن مەتبۇئاتچىلىق ئىشلىرىنى يولغا قويدى ھەم تەرەققىي قىلدۇردى. مائارىپ ساھەسى ئۈچۈن يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان ۋە نۇرغۇن دەرسلىك كىتابلارنى تۈزگەن، يازغان زات ئابدۇقادىر داموللام ئىدى. مانا بۇ دەرسلىكلەر قەشقەردىكى «مەتبەئى نۇر» باسمىخانىسىدا ۋە بەزىلىرى قازاقستان نەشرىياتىدا بېسىپ تارقىتىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەر، ئىلى، چۆچەك قاتارلىق جايلاردا مەتبۇئاتچىلىق ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ نۇرغۇن گېزىت، ژۇرناللار نەشر قىلىندى. لېكىن بۇ گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ كۆپ قىسمى نۇرغۇن سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىزچىل داۋاملىشالمىغان بولسىمۇ، لېكىن جانلىق تىل ئاساسىدا نەشر قىلىنىپ ئىلغار پىكىرلەرنى، يېڭىلىقلارنى تەشۋىق قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئويغىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئۇنىڭدىن باشقا، شۇبۇت مىسسىيونېرلىرىنىڭ قەشقەردە قۇرغان باسمىخانىسىدا دىنىي، ئەدەبىي مەزمۇنلاردىكى نۇرغۇن كىتاب بېسىلدى. بۇ ئەسەرلەر ھازىر شۇبۇتسىيە پادىشاھلىق كۈتۈپخانىسى ۋە لوند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلانماقتا. بۇ ئەسەرلەر «قەشقەر باسما بۇيۇملىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. مانا بۇ باسما بۇيۇملىرىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇئەييەن رول ئوينىدى.

بۇ قېتىمقى يېڭى مائارىپچىلىق ھەرىكىتى شىنجاڭ دائىرىسىدە نۇرغۇن بالىلارنى يېڭى پەننىي بىلىملەر بىلەن

تەربىيەلەش بىلەن بىللە ئوقۇغۇچىلارغا ئانا تىل دەرسىنى ئىنتايىن مۇھىم دەرس قاتارىدا ئوقۇتقانىدى. بۇنىڭ بىلەن جانلىق تىل ئاساسىدىكى تىل - يېزىق بىلەن ساۋاتلىق بولغان يېڭى بىر ئەۋلاد ئۇيغۇر پەرزەنتلىرى مەيدانغا كەلدى. بۇ قېتىمقى يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ مائارىپچىلىق ھەرىكىتى ئۇچۇن ئاساس ۋە تۇرتكە بولدى. مۇشۇنداق مەنىۋى ئاساس بىلەن 1934 - يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدا يېڭى مەكتەپلەر مەيدانغا كەلدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ناھايىتى ئىلغار بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنى يېڭى ئىدىيە، يېڭى روھ بىلەن تەربىيەلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرەتتى. «مەكتەپلەردە تامامەن مىللىي روھ ۋە مىللىي تىل - يېزىق بىلەن دەرس ئۆتىلەتتى. دەرسلىك كىتابلار ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا تۇزۇلۇپ، ئۆز ئانا تىلىدا ئۆتۈلگەچكە، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرس ئۆزلەشتۇرۇشى يۇقىرى، روھىي ھالىتىمۇ ئالاھىدە كۆتۈرەڭگۇ بولاتتى. دەرسلىك ماتېرىيالىلىرىمۇ بىرقەدەر ياخشى بولۇپ، ئۆزىمىزدە يوقلىرى (مەسىلەن، ھېسىاب، تەبىئەت، جۇغراپىيە قاتارلىقلار) سوۋېت ئىتتىپاقىغا زاكاز قىلىنىپ، ئۇيغۇر كونا يېزىقى بىلەن زامانىۋى مەتبەئەدە باستۇرۇلۇپ، يېزا - قىشلاقلارغىچە كەڭ تارقىتىلغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئېلىپبە، ئوقۇش كىتابلىرىدىن تارتىپ قالغان ھەممە دەرسلىكلەر، ھەتتا دىن دەرسلىكلىرىمۇ ئۆزىمىزنىڭ مەتبەئەلىرىدە بېسىلىپ يېتەرلىك دەرىجىدە تارقىتىلاتتى... شۇ چاغلاردا ئۇيۇشمىلار ئىجتىمائىي مائارىپقىمۇ ئوخشاشلا ئەھمىيەت بېرىپ ئۆلكە بويىچە «ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ھەرىكىتى» ۋە قىشلىق ئوقۇتۇش ھەرىكىتى ئېلىپ باراتتى. ھۆكۈمەتمۇ بىر مەزگىل بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلگەنىدى. مەسىلەن، شۇ چاغدا ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ساۋات چىقىرىش مەكتىپىدىن 206 سى بار بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ

سانى 15مىڭ 592 گە يەتكەن بولسا، ئويۇشما قارىمىقىدا 740 مەكتەپ بار بولۇپ، 138 مىڭ 444 نەپەر كىشى ساۋاتلىق بولغان ئىدى»[210].

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيۇشمىلارنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمى قارىمىقىدا «سانائى نەفىسە» (سەنئەت ئۆمىكى) قۇرۇلۇپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. بولۇپمۇ بۇ مەزگىلدە پۈتۈن شىنجاڭدا تىياتىرچىلىق ھەرىكىتى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلۈپ، نۇرغۇن ئوپېرا، دىراما ۋە كومېدىيەلەر سەھنىلەشتۈرۈلۈپ ئوينالدى، سەھنە ئەسەرلىرىنىڭ تېكىستلىرىنى يېزىش، ئورۇنداشتا خەلق جانلىق تىلى ئىشلىتىلدى.

شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭدىمۇ بىرلىككە كەلگەن ئورتاق ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى شەكىللەندى. «1935 ـ يىلدىن باشلاپ ئۇرۇمچىدە «يېڭى شىنجاڭ» گېزىتى، «خانتەڭرى»، «مەدەنىيەت» ناملىق ئايلىق ژۇرناللار نەشر قىلىندى، شۇنىڭدەك كۆپلىگەن ۋىلايەت، ناھىيەلەردە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا مەتبۇئاتلىرى بارلىققا كەلدى، قەشقەردە «يېڭى ھايات»، تارباغاتايدا «بىزنىڭ تاۋۇش»، ئاقسۇدا «ئاقسۇ ئۇچۇرى»، قاراشەھەردە «يۇلتۇز»، كورلىدا «باغراش»، لوپنۇردا «تەكلىماكان» قاتارلىق گېزىت ـ ژۇرناللار چىقىرىلدى»[211].

دېمەك، 30 ـ يىللاردىن كېيىنكى مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ كۈندىلىك خىزمەتلىرىدە، بولۇپمۇ ماۋارىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ رولى گەۋدىلىنىشكە باشلىدى.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا باشلانغان مۇنازىرە، مۇلاھىزىلەرنىڭ ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىر قاتاردا رايونىمىزدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا تىل ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى

30 ـ يىللاردا مېۋە بېرىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن بىرلىككە كەلگەن جانلىق تىل ئاساسىدىكى يازما ئەدەبىي تىل بىلەن مەتبۇئاتچىلىق ئىشلىرى يولغا قويۇلدى، شۇنداقلا شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تىلىمۇ تەبىئىي هالدا جانلىق تىل ئاساسىدا بولدى. گەرچە ئاز ساندىكى يازغۇچى، شائىرلار ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەرەب، پارسچە سۆزلەرنى، كىلاسسىك يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى جۈملە شەكىللىرىنى ئىشلەتكەن بولسىمۇ، جانلىق تىل ئاساسىدىكى ئانا تىلنى قوللىنىش ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى بولدى.

شۇنداق قىلىپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى شەكىللەندى ۋە بارا ـ بارا مۇكەممەللىشىشكە قاراپ يۈزلەندى.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى مورفولوگىيەلىك ئالاهىدىلىكلەرنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىش مۇمكىن[212]:

1) ئىسىملارنىڭ سان كاتېگورىيەسىدە ئەرەب ـ پارس تىلىغا خاس قوشۇمچىلار ۋە قائىدىلەر ئىستېمالدىن قالدى.

2) ئىسىملارنىڭ كېلىش كاتېگورىيەسىدە هەرقايسى كېلىش شەكىللىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى مۇقىملاشتى. بىر كېلىش شەكلىنىڭ باشقا بىر كېلىش رولىدا قوللىنىلىش هادىسىسى ئاساسەن تۈگىدى.

3) ئەرەب ـ پارس تىلىدىن كىرگەن سانلار ئىستېمالدىن قېلىپ، ئۇيغۇر تىلىغا خاس سانلار مۇقىملاشتى. سانلار يېزىقتا رەقەم بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولدى.

4) يارىمچى سۆزلەردە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى يارىمچى سۆزلەر ئىستېمالدىن قالدى، يېڭىدىن بەزى يارىمچى

سۆزلەر مەيدانغا كەلدى.

5) ئالماشلاردا شەخس ئالماشلىرى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش شەكىلگە كەلدى. كۆرسىتىش ئالماشلىرى ۋە سوئال ئالماشلىرى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بىلەن شەكىل ۋە مەنە جەهەتتە بىردەكلىككە ئىگە بولدى.

6) رەۋىشلەردە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىلغان بىر قىسىم رەۋىشلەر ئىستېمالدىن قېلىپ، يېڭىدىن بىرقىسىم رەۋىشلەر مەيدانغا كەلدى.

7)پېئىللارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسىدە 2 ـ شەخس بىرلىك هۆرمەت تۈرى ۋە كۆپلۈك سىپايە تۈرى مەيدانغا كەلدى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ ئىسىملارنىڭ شەخس كاتېگورىيەسىدە ۋە شەخس ئالماشلىرىدىمۇ 2 ـ شەخس بىرلىك هۆرمەت تۈرى ۋە كۆپلۈك سىپايە تۈرى مەيدانغا كەلدى.

8) پېئىل زامانلىرى تەرەققىي قىلدى. 1890 ــ 1920 ـ يىللاردىكى ئۇيغۇر تىلىدا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىل زامانلىرىنىڭ هازىرقى زامان شەكىللىدىن باشقا هەممە شەكىل دېگۈدەك ئۇچرايدۇ، 1930 ـ يىللارغا كەلگەندە هازىرقى زامان شەكلىمۇ كەڭ قوللىنىلدى.

9) پېئىلنىڭ تۈس كاتېگورىيەسى تەرەققىي قىلدى، ئانالېتىك تۈس فورمىلىرى كەڭ قوللىنىلغاندىن باشقا، سىنتېتىك تۈس فورمىلىرىمۇ خېلى تەرەققىي قىلدى.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش هارپىسى ــ ئۆتكۈنچى باسقۇچتىكى ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇهىم تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن روبېرت شاۋ[213]، گۇستاف راكۇبېت[214] قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى، ئاپتورى نامەلۇم «ئۇيغۇر تىلى»غا ئائىت كىتاب[215]، ئىمساخان جېلىلوۋا[216]، ئەمىر نەجىپ[217]،

جۇ جىنىڭ[218]، ئىبراھىم مۇتىئى[219]، نەسرۇللا يولبۇلدى[220]، تۇردى ئەخمەت[221]، سەيدئاقاسوف[222]، خەمىت تۆمۇر[223]، چىن شىمىن، رازاق مەتنىياز[224]، پۇ چۇەن، ۋۇ جىجوڭ[225]، چىڭ شىلياڭ[226]، يى كۇنشيۇ، گاۋ شىجې[227]، كۇرەش مەھمۇتجان[228]، ئارسلان ئابدۇللا[229]، رېيھاند ھان[230]، فرېدرىك جون[231]، رىدۋان ئۆزتۈرك[232] قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا كۆچ قوشقان ۋە قوشۇۋاتقان تىلشۇناسلاردىن ئامىنە غاپپار، مىرسۇلتان ئوسمانوف، خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم، ئارسلان ئابدۇللا، لېتىپ توختى، مەترېھىم سايىت، يارى ئەبەيدۇللا قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن.

§4. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى

بىر مىللەت كىشىلىرى ئورتاق ئىشلىتىدىغان تىل ئورتاق تىل دەپ ئاتىلىدۇ. ئورتاق تىل مىللەت بىلەن تەڭ شەكىللىنىدۇ. ئورتاق تىل مەلۇم دىيالېكت ئاساسىدا شەكىللەنگەن، مەلۇم مىللەتكە تەۋە، خەلقە ئورتاق بولغان تىلدۇر.

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئورتاق تىلى ئادەتتە جانلىق تىل ۋە يېزىق تىلى دېگەن ئىككى خىل شەكىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېزىق تىلى جانلىق تىل ئۇچۇن يېتەكچىلىك رولىنى ئويناىدۇ. جانلىق تىل يېزىق تىلى ئۇچۇن ئاساس بولىدۇ. جانلىق تىل تىل تاۋۇشلىرى، يەنى نۇتۇق ئارقىلىق، يېزىق تىلى يېزىق ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان بولغاچقا، بۇلار روشەن پەرققە ئىگە. يېزىق تىلى جانلىق تىلغا قارىغاندا خېلى مۇكەممەل، قېلىپلاشقان بولىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ ئۆزى يەنىلا ئەدەبىي تىل ھېسابلانمايدۇ. ئەدەبىي

تىل مىللىي ئورتاق تىل ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. مىللىي ئورتاق تىلنىڭ جانلىق تىل ۋە يېزىق تىلى شەكلى ئىلىم - پەن خادىملىرىنىڭ ياكى شۇ مىللەت ئاممىسىنىڭ ئورتاق كېڭىشىشى بىلەن، ئۇنى تىلنىڭ ئوبيېكتىپ تەرەققىيات قانۇنىيىتى بويىچە فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىرامماتىكىلىق جەھەتلەردىن قايتا-قايتا پىششىقلاپ ئىشلىشى، قېلىپلاشتۇرۇشىدىن كېيىن ئاندىن ئەدەبىي تىل شەكلىگە كىرىدۇ. ئەدەبىي تىل شۇ مىللەت تىلىدىكى ھەر خىل دىيالېكتلارنىڭ، مەھەللىۋى شېۋىلەرنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشىغا قارىماي، ھەممىنى ئۆزىگە بېقىندۇرغان ھالدا شەكىللىنىدۇ ۋە مەۋجۇت بولىدۇ. ئۇ شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ئاھايىتى ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيانقى ئۆزئارا ئالاقىسىگە، ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇشىغا، بىر - بىرىنى چۈشىنىشىگە ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقان دىيالېكتلار ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن مىللىي ئورتاق تىلنى ئۆزىگە ئەڭ مۇھىم ئاساس قىلىدۇ.

ئەدەبىي تىل مىللىي ئورتاق تىلنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، قېلىپلاشتۇرۇلغان شەكلى. مىللىي ئەدەبىي تىل شۇ مىللىي تىلنىڭ ئوبيېكتىپ تەرەققىيات قانۇنىيىتى بويىچە شۇ مىللەت تىلشۇناسلىرى ۋە ئىلمىي خادىملىرى تەرىپىدىن فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىرامماتىكا جەھەتلەردىن ئۆلچەمگە چۈشۈرۈلگەن، قېلىپلاشتۇرۇلغان بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىي يېزىق تىلى ۋە ئەدەبىي جانلىق تىل دەپ ئايرىلىدۇ.

ئەدەبىي جانلىق تىل ئومۇمەن رادىيو، تېلېۋىزىيە، كىنو، تىياتىر، دوكلات، لېكسىيە، تەشۋىقات ۋە ئوقۇ-ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا قوللىنىلىدۇ. ئۇ تەلەپپۇز قائىدىسىنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلىدۇ. ئەدەبىي يېزىق تىلى ئومۇمەن گېزىت -

ژۇرنال، كىتاب، ھۆججەت، ئالاقىلەردە قوللىنىلىدۇ. ئۇ ئىملا قائىدىسىنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىۋاتقان، مۇكەممەللىشىۋاتقان ئەدەبىي تىل. ئۇ بىرقانچە دىيالېكتقا، ھەربىر دىيالېكت يەنە بىرقانچىدىن شېۋىلەرگە بۆلۈنگەن. دىيالېكت ۋە شېۋىلەردە ھېلىھەم قىسمەن پەرقلەر مەۋجۇت. شۇڭا، ئۆگىنىش، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش جەريانىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا، تەلەپپۇز ۋە ئىملا قائىدىسىنى توغرا ئىگىلەش ۋە ئۆزلەشتۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. چۈنكى، ئىملا قائىدىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي يېزىق تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ ئاساسى ۋە ئەڭ ئۇنۇملۇك تەدبىرى.

ھەرقانداق بىر تىلنىڭ تەلەپپۇزىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا مەلۇم بىر جايىنىڭ تەلەپپۇزى ئۆلچەم قىلىنىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، بىرىنچىدىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇشقا؛ ئىككىنچىدىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇش ئۈچۈن تۆۋەندىكىدەك خىزمەتلەرنى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ:

1. ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا ۋە كۆچەيتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىنى تارىخىي تەرەققىيات يۆنىلىشى بويىچە سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشنى، ئۇيغۇر تىلىنى باشقا قېرىنداش تۈركىي تىللار بىلەن سىستېمىلىق تەتقىق قىلىشنى

ھەمدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسى، لېكسىكىسى، گىرامماتىكىسى جەھەتلەردىكى كونكرېت تەتقىقاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ سۈپىتىنىڭ ئۆسۈشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشنى پۈختا ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ ھەم ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە مۇكەممەللىشىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى بىلەن ئىملا قائىدىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنى چىڭ تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئىملا قائىدىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي يېزىق تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك تەدبىرى. ئىملا قائىدىسى قانچە مۇكەممەل، نۇقسانسىز بولسا ئەدەبىي تىلنىڭ قېلىپلىشىشى شۇنچە ئۇنۇملۇك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىملا قائىدىسى، ئىملا لۇغىتى، ئاتالغۇلار لۇغىتى، ئىزاھلىق لۇغەت قاتارلىق لۇغەتلەرنى تۈزۈش ئۇيغۇر تىلىنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ كونكرېت خىزمەتلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەدەبىي يېزىق تىلى بىلەن ئەدەبىي جانلىق تىل ئوتتۇرىسىدا ھامان پەرق بولىدۇ. بۇ پەرق تەلەپپۇز قائىدىسىدە ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئەدەبىي تەلەپپۇز قائىدىسىنى ئىشلىگەندە ئەدەبىي تەلەپپۇز لۇغىتىنمۇ ئىشلەش كېرەك. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇزى سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى، سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ تەلەپپۇزى ۋە جۈملىلەرنىڭ ئىنتوناتسىيەسىدە روشەن ئىپادىلىنىدۇ، شۇڭا رادىيو ـ تېلېۋىزىيە، كىنو ـ تىياتىر ساھەلىرىدە ئەدەبىي تەلەپپۇزنى قېلىپلاشتۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئومۇملاشتۇرۇش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن دىيالېكت، شېۋىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى كىچىكلىتىش، شەخسكە خاس غەيرىي نۇتۇق شەكىللىرىنى تۈزىتىشنى كۆرسىتىدۇ. ئەدەبىي تىلنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۇزاق مۇددەتلىك، مۇشەققەتلىك ھەم ئىنچىكە خىزمەت. ئەدەبىي تىلنى ئومۇملاشتۇرۇش دىيالېكت ۋە شېۋە رايونلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ ئۆسۈشى، مىللىي ئاڭنىڭ كۈچىيىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئىلىم ـ پەن يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى كۈندە، ئەدەبىي تىلنى ئومۇملاشتۇرۇشقا نۇرغۇن قولايلىق شارائىتلار ھازىرلاندى. مۇشۇ قولايلىق شارائىتلاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ ئەدەبىي تىلنى ئومۇملاشتۇرۇش قەدىمىنى تېزلىتىش كېرەك.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ـــ ئۇرۇمچى تەلەپپۇزىنى ئۆزىگە تەلەپپۇز ئۆلچىمى قىلغان، مەركىزىي دىيالېكتنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلغان، ھازىر نەشر قىلىنىۋاتقان ئۇلۇغ خاراكتېرلىك يىرىك ئەسەرلەر تىلنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە گىرامماتىكىلىق ئۆلچەم قىلغان مىللىي ئەدەبىي تىلدۇر.

§5. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكتلىرى

دىيالېكت دېگىنىمىز ئومۇمىي خەلق تىلىنىڭ رايون خاراكتېرلىك تارمىقى، يەنى ئومۇمىي خەلق تىلىنىڭ يەرلىك ۋارىيانتى.

بىر تىلنىڭ دىيالېكتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق تىلنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. مەلۇم بىر تىلنىڭ دىيالېكتلىرىنى ئايرىشتا شۇ

دىيالېكت رايونلىرىنى چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئەڭ ئومۇمىي بولغان ئالاھىدىلىكلەر ئومۇملاشتۇرۇلۇۋېلىندۇ ھەم مۇشۇ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن دىيالېكتلارنى ئايرىش ئۆلچىمى بېكىتىلىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكتلىرى فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنى ئايرىشتا ئەمىر نەجىپ، س. يې. مالوف، ئامىنە غاپپار، مىرسۇلتان ئوسمانوف، لى جىڭۇېي قاتارلىق تەتقىقاتچىلار ھەر خىل ئۆلچەملەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنىڭ ئىچىدە فونېتىكىلىق ئۆلچەملەرمۇ، لېكسىكىلىق ئۆلچەملەرمۇ، مورفولوگىيەلىك ئۆلچەملەرمۇ بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئامىنە غاپپار ۋە مىرسۇلتان ئوسمانوفلار ئوتتۇرىغا قويغان ۋە بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنى ئايرىشتا ئومۇمىي ئۆلچەم قاتارىدا قوبۇل قىلىنغان، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ئۈچۈن ئەڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدىغان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنىدىغان ئىككى خىل مورفولوگىيەلىك ئۆلچەم تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى ئۆلچەم، پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان ئېنىق خەۋەر رايى شەكلى بولۇپ، ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا تۈسلۈك مەنىدىن پېئىللارنىڭ كەلگۈسى زامان ئېنىق خەۋەر رايى مەنىسىنى بىلدۈرۈشكە ئۆتكەن «dur›turur» شەكلى بىرىنچى شەخس (بىرلىك ۋە كۆپلۈك)تە دىيالېكتلاردا ئۇچ تۈرلۈك ئەھۋال ئۇچرايدۇ.

1) turur›dur›di شەكلىدە قىسقارغان. مەسىلەن:

بارىمەن	baridimän

توسىمەن	tosidimän
بىلمەيمەن	bilmejdimän

2) turur›dur›t شەكلىدە قىسقارغان. مەسىلەن:

بارىمەن	baritmä(n) ~ bajitmä(n)
توسىمەن	tosudmän
بىلمەيمەن	bilmijtmä(n) ~ bilmejtimän

3) بۇ شەكىل نۆل شەكىلگە ئايلانغان. يەنى turur›tur›dur›∅ شەكلىدە پۈتۈنلەي يوقالغان بولۇپ، ئېنىق كەلگۈسى زامان پېئىلى - a- بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارنىڭ ئاخىرىغا بېۋاستە شەخس قوشۇمچىلىرىنى قوشۇش بىلەن ئىپادە قىلىنغان. مەسىلەن:

بارىمەن	barimän
توسىمەن	tosimän
بىلمەيمەن	bilmejmän

ئىككىنچى ئۆلچەم، پېئىللارنىڭ پۈتىمىگەن سۈپەتداش شەكلى. بۇ شەكىلدىمۇ ئۇچ خىل ئەھۋال بار.

1) turur›dur›du(r)+ğan

بارىدىغان	baraduğan
كېلىدىغان	keladuğan

2) turur›dur›t+qan

بارىدىغان	baritqan ~ bajitqan
كېلىدىغان	ke(li)tqan

3) turur›dur›di+ğan

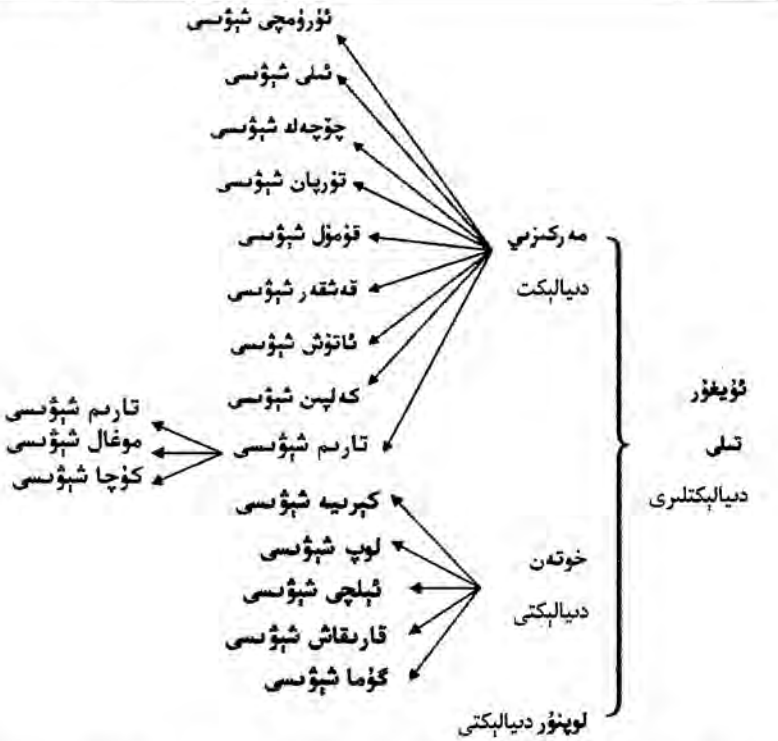
بارىدىغان	baridiğan
كېلىدىغان	kelidiğan

يۇقىرىقى ئىككى ئۆلچەمدە بىرىنچى خىل ئەھۋالغا ياتىدىغان

نى لوپنۇر دىيالېكتى، ئىككىنچى خىل ئەھۋالغا ياتىدىغىنى خو-تەن دىيالېكتى، ئۈچىنچى خىل ئەھۋالغا ياتىدىغىنى مەركىزىي دىيالېكت بولىدۇ.

ئەمما شۇنى ئېيتىش كېرەككى، بۇ ئۈچ ئۆلچەم نەزەرىيەسى ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى تەتقىقاتىدا دۆلەت ئىچى-سىرتىدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان ۋە ئېتىراپ قىلىنغان نەزەرىيە بولسىمۇ، بۇ پاكىتلار 21 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا تولۇق ماس كەلمەيدۇ. چۈنكى، بۇ ئۆلچەملەر بۇنىڭدىن 30 - 40 يىل بۇرۇن ئوتتۇرىغا چىققان ۋە ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا ئېلان قىلىنىپ مۇقىملاشقان. ئارىدىن يېرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئۆتكەن، پەن - تېخنىكا تەرەققىي قىلغان، زامانىۋى ئۇچۇر ۋاستىلىرى هەممىلا يەرنى قاپلىغان، مەدەنىي مائارىپ راۋاجلانغان بۈگۈنكى كۈندە دىيالېكتلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق كۈنسايىن كىچىكلىمەكتە ۋە نۇرغۇن تىپىك ئالاھىدىلىكلەر تېزلىكتە يوقالماقتا. بۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى نوپۇسى ئاز، دائىرىسى كىچىك بولغان لوپنۇر دىيالېكتى ئۆزىنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكلىرىدىن تېزلىكتە مەھرۇم بولماقتا. بۇنىڭدىن 10 يىللار بۇرۇن لوپنۇرنىڭ دۆڭقوتان قاتارلىق جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان تىل تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى بىلەن 1960 - يىللاردا تەكشۈرۈلگەن تىل ماتېرىيالىلىرىنى سېلىشتۇرغاندا، لوپنۇر دىيالېكتىنىڭ مۇھىم تىپىك ئالاھىدىلىكلىرى ئاجىزلاپ كەتكەن. مائارىپ تەربىيەسى، رادىيو - تېلېۋىزىيە ئومۇملاشقانسېرى بۇ پەرقلەر تېخىمۇ تېز يوقىلىشقا يۈزلەنگەن بۈگۈنكى كۈندە ئەھۋال تېخىمۇ شۇنداق(233).

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ۋە ئۇلارغا تەۋە بولۇپ تۇرغان شېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي ئىسخېمىسى مۇنداق بولىدۇ.(234)

تۆۋەندە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوچ دىيالېكتىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى ۋە مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

1. مەركىزىي دىيالېكت

مەركىزىي دىيالېكت شەرقتە قۇمۇلدىن تارتىپ غەربىي جەنۇبتا يەكەنگىچە بولغان كەڭ رايوندا قوللىنىلىدىغان، هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئاساس بولغان دىيالېكتتۇر. مەركىزىي دىيالېكت شەرقتە لوپنۇر دىيالېكتى بىلەن، غەربىي جەنۇبتا خوتەن دىيالېكتى بىلەن تۇتىشىدۇ.

مەركىزىي دىيالېكتنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇهىم ئاساس بولغان دىيالېكت دېگىنىمىزدە، ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئالاهىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقىنى كۆزدە تۇتىمىز:

بىرىنچى، ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتتىن ئىبارەت ئىككى مەدەنىيەت بويىچە مەركىزىي دىيالېكت رايونى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا مەركەز بولۇپ كەلگەن قەشقەر، تۇرپان، ئىلى، ئۇرۇمچى قاتارلىق مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايون؛ ئۇنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسى باشقا ئىككى دىيالېكت رايونىغا قارىغاندا كۆرۈنەرلىك يۇقىرى.

ئىككىنچى، بۇ دىيالېكت رايونى تېررىتورىيە ۋە نوپۇس جەھەتلەردە مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە. بۇدىيالېكتتا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ نوپۇسى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئوچۇقراق ئېيتقاندا، بۇ دىيالېكت رايونى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۇيغۇرلار ياشايدىغان رايونلارنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ؛ بۇ دىيالېكتتا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى باشقا ئىككى دىيالېكتتا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي سانىدىنمۇ تەخمىنەن بەش هەسسە ئارتۇق.

ئۈچىنچى، مەركىزىي دىيالېكت (جۈملىدىن ئۇنىڭ هەرقايسى شېۋىلىرى) يالغۇز يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن دىيالېكتلارنى پەرقلەندۈرۈش نۇقتىسىدىنلا ئەمەس، بەلكى تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسى، لۇغەت بايلىقى سىستېمىسى ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلما سىستېمىسىنىڭ هەممە مۇهىم نۇقتىلىرى بويىچىمۇ ئەدەبىي تىلىمىزغا ئۆلچەم قىلىنغان.

يۇقىرىدىكى ئالاهىدىلىكلەرگە ئاساسەن، مەركىزىي دىيالېكت هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېتەكچى دىيالېكتى

قىلىپ بەلگىلەنگەن.

مەركىزىي دىيالېكت ئۇرۇمچى شېۋىسى، ئىلى شېۋىسى، چۆچەك شېۋىسى، تۇرپان شېۋىسى، قۇمۇل شېۋىسى، قەشقەر شېۋىسى، ئاتۇش شېۋىسى، كەلپىن شېۋىسى، تارىم شېۋىسى (جۈملىدىن موغال شېۋىسى، كۇچا شېۋىسى) قاتارلىق توققۇز شېۋىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2. خوتەن دىيالېكتى

خوتەن دىيالېكتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىيالېكتىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم دىيالېكتى. ئۇنى گۈما ناھىيىسىدىن شەرقىگە قاراپ تاكى چاقىلىققىچە بولغان ئارىلىقتا ياشايدىغان توققۇز ناھىيەدىكى ئۇيغۇرلار قوللىنىدۇ. بۇ دىيالېكتنى قوللىنىدىغان ئۇيغۇرلار سان جەھەتتە پۈتۈن ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ تەخمىنەن ئالتىدىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ.

خوتەن دىيالېكتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ دىيالېكت ۋە شېۋىلەرگە بولغان تەسىرى ئارقىسىدا بارغانسېرى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا يېقىنلىشىش جەريانىنى كەچۈرۈۋاتقان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تىلغا نىسبەتەن لېكسىكا ۋە گىراماتىكا جەھەتتىكى پايدىلىق تەرکىبلىرى بىلەن ئەدەبىي تىلىمىزنى بېيىتىشتا كۆزگە كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغان كەلمەكتە.

خوتەن دىيالېكتى ھەققىدە 1980 ـ يىللاردىن ئېتىبارەن بىر قىسىم كىشىلەر «ئەينو تىلى»، «گېربوز تىلى ۋە تامئېغىل تىلى»، «ئېپفتالىت تىلى» قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتالغان تەتقىقاتلار ئېلان قىلىندى. بەزىلەر ھەتتا خوتەن دىيالېكتىنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ ئايرىم ھادىسىلەر ئاساسىدا بۇ دىيالېكتنى «تىل» ياكى «يېرىم تىل»

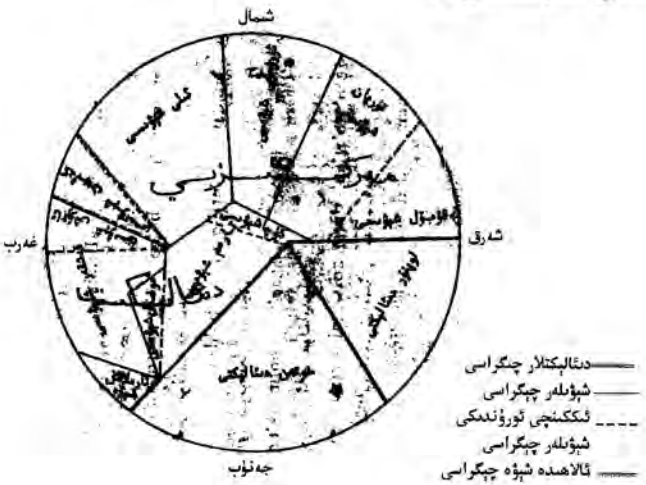
دېگەن قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. زامانىمىزدىكى بۈيۈك دىيالېكتشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف ئەپەندى بۇ قاراشلارغا ئۆزىنىڭ بىۋاستە تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى ۋە ئىزدىنىشى ئاساسىدا ئىلمىي رەددىيە بېرىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ دىيالېكتىنىڭ ئورنىنى ۋە سالاھىيىتىنى بېكىتتى.

خوتەن دىيالېكتى گۇما شېۋىسى، ئېلچى شېۋىسى، قاراقاش شېۋىسى، لوپ شېۋىسى، كېرىيە شېۋىسى قاتارلىق بەش شېۋىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3. لوپنۇر دىيالېكتى

لوپنۇر دىيالېكتى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوچ دىيالېكتى ئىچىدىكى كۆلىمى ئەڭ كىچىك، ئىشلىتىدىغان ئادەمى ئەڭ ئاز بىر دىيالېكت. ئۇ پەقەت لوپنۇر ناھىيەسى ۋە چاقىلىق ناھىيەسىنىڭ مىرەن يېزىسى تەۋەسىدە قوللىنىلىدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ جايلىشىش خەرىتىسى(235)

ئىزاھلار:

1. Tahsin Bangoglu, Türkçenin Grameri, TDK Yayinlari, Ankara 1990, p.12-15.

2. 耿世民:《新疆历史与文化概论》,北京:中央民族大学出版社, 2006, p.39.

3. Osman Nedim Tuna, Ural-AltayDilleri Teoriyisi, Turk Dunyasi El kitabi, II, Dil-Kultur, San' at, Ankara 2002, p.4.

4. Johann Philipp Strahlenberg, Das Nord und Östliche Teil von Europa und Asia, 1730; Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul, 1984, p.11.

5. Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p.10.

6. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul, 1984, p.11.

7. F. Wiedemann,. Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandtchaft mit den Völkern Mittelhochasiens, 1838; Osman Nedim Tuna, Ural-AltayDilleri Teoriyisi, Turk Dunyasi El kitabi, II, Dil-Kultur, San' at, Ankara 2002, p.5-6.

8. 耿世民:《新疆历史与文化概论》,北京:中央民族大学出版社, 2006, p.41.

9. W. Schot, Versuch über tatarischen Sprachen, 1836.; Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p.19.

10. Gustaf John Tamstedt, Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen, 1903.; Osman Nedim Tuna, Ural-AltayDilleri Teoriyisi, Turk Dunyasi El kitabi, II, Dil-Kultur, San' at, Ankara 2002, p.4.

11. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul, 1984, p.29.

12. H. Winkler, Ural-altaische Voelker und Sprachen, Berlin 1884.; Das Uralaltaische und seine Gruppen, Berlin 1886.;

13. A. Sauvageot, Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaiiques, Paris 1930.

14. Matias Aleksanteri Castren, über die Personalsuffixe in den altaischen Sprachen, 1950.

15. Hasan Eren, Türklük Bilimi Sözlügü, I. Yabanci Türkologlar, TDK, Ankara 1998, p. 127.

16. Ahmet Temir, Ural-AltayDilleri Teoriyisi, Turk Dunyasi El kitabi, II, Dil-Kultur, San'at, Ankara 2002, p. 4.

17. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul, 1984, p. 13.

18. Hasan Eren, Türklük Bilimi Sözlügü, I. Yabanci Türkologlar, TDK, Ankara 1998, p. 127.

19. N. Poppe, Altaisch und Urtürkisch, 1926.; Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 20.

20. G. J. Ramstedt, Einführung in die altaisčhe Sprachwissenschaft I. Lautlehre: 1957; II., Formenlehre: 1952; III., Register: 1966.; G. J. Ramsted:《阿尔泰语言学导论》,陈伟、沈成明译,北京:中国社会科学院出版社, 1981.

21. Nicholas Poppe, Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I. Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden 1960.; _, Altay Dillerinin Karşilastirmali Grameri- 1-kisim: Karşilastirmali Ses Bilgisi, (Zeki Kaymaz cev.) Istanbul 1994.

22. Nicholas Poppe, Introduction to Altaic Linguistics, Wiesbaden 1965.; N. 鲍培,周建奇译:《阿尔泰语言学导论》,呼和浩特:内蒙古教育出版社, 2004年

23. Pentti Aalto, Studies in Altaic and Comparative Philology, Studia Orientalia 59, 1987.

24. W. Kotwicz, Contribution aux etudes altaiques Wilno 1936.; Les pronoms dans les langues altaiques, Krakow 1936.; W. 科特维奇:《阿尔泰诸语言研究》,哈斯译,呼和浩特:内蒙古教育出版社, 2004.

25. N. A. 巴斯卡科夫:《阿尔泰语系语言及其研究》,陈伟,周建奇译,呼和浩特:内蒙古教育出版社,2004.

26. Ahmet Temir, Türkçe ile Moğulça Arasindaki Ilgiler, DTCFD III, Ankara 1955.

27. Osman Nedim Tuna, Ural-AltayDilleri Teoriyisi, Turk Dunyasi El kitabi, II, Dil-Kultur, San'at, Ankara 2002.

28. Talat Tekin, Makaleler I. Altayistik, Ankara 2003.

29. Tuncer Gülensoy, Altay Dillerinde Akrabalik Adlari. üzerine Notlar, TDAY-Bellten 1973, Ankara 1974.

30) بۇ يەردە ئاساسلىق ئىچكى موڭغۇل مائارىپ نەشرىياتى نەشر قىلغان بىرىۋروش كىتابلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ:

A. 冯. 加班:《古代突厥语法》,耿世民译,呼和浩特:内蒙古教育出版社,2004;

N. 鲍培:《阿尔泰语言学导论》,周建奇译,呼和浩特:内蒙古教育出版社,2004;

N. 鲍培:《阿尔泰语比较语法》,周建奇译,呼和浩特:内蒙古教育出版社,2004;

W. 科特维奇:《阿尔泰诸语言研究》,哈斯译,呼和浩特:内蒙古教育出版社 2004;

G. J. 兰司特:《阿尔泰语言学导论》,陈伟、沈成明译,北京:中国社会科学院出版社,1981;呼和浩特:内蒙古教育出版社,2004;

N. A. 巴斯卡科夫:《阿尔泰语系语言及其研究》,陈伟,周建奇译,呼和浩特:内蒙古教育出版社,2004;

M. H. 奥尔洛夫斯卡娅:《<黄金史>语言》,呼和浩特:内蒙古教育出版社,2004;

小泽重男:《中世纪蒙古语诸形态研究》,呼和浩特:内蒙古教育出版社,2004;

呼格吉勒图:《蒙古语族语言基本元音比较研究》,呼和浩特:内蒙古教育出版社,2004;

呼格吉勒图、萨如拉：《八思巴字蒙古语文献汇编》，呼和浩特：内蒙古教育出版社，2004.

31.力提甫.托合提：《阿尔泰语言学导论》，陕西人民出版社，1998年；—，《从短语结构到最简方案：阿尔泰语言的句法结构》，北京：中央民族出版社，2004；—，《维吾尔语及其他阿尔泰语言的生成句法研究》，北京：民族出版社，2001；—，《阿尔泰语言构形成分的句法层次问题》，《中央民族大学学报》，2002(6)；—《对共同阿尔泰语肯定动词 *ba-~*bi- 和否定动词 *a:-~*e:- 的探索》，《民族语文》，2001(1)；—，《共同阿尔泰语动词 *ka-~*ko- 及其词族考》，《民族语文》，2002(3).;

32.朝克：《满-通古斯诸语比较研究》，北京：民族出版社，1997；高.照日格图：《蒙古语族语言与突厥语族语言词汇比较研究》，北京：教育出版社，2000；孟达来：《北方民族的历史接触与阿尔泰诸语言共同性的形成》，北京：中国社会科学出版社，2001；清格尔泰：《关于阿尔泰学的理论和方法》，《内蒙古大学学报》，2003(1)；—，《阿尔泰学研究概况及对今后我国阿尔泰学研究的建议》，《内蒙古社会科学》，2004(6).

33.Sir Gerard Clauson, The relationship between Turkish and Mongolian, Turkish and Mongolian Studies, London 1962.pp.216-247; _, Lexicostatistical Appraisal of the Altaic Theory, CAJ XIII 1969.

34.Doerfer, G., Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, 4c., Wiesbaden 1963-75.; —, Zur Verwardschaft der altaichen Sprachen, 1966.; —, Zwei wichtige Probleme der Altayistik, 1968.; —, Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu, TDAY-Belleten 1980-1981, Ankara 1983.

35. J. Benzing, Calassification of the Turkic Languages, PhTF I, pp. 1–5.

36. Enwer Mahmut, Türk Lehçelerinin Bugünkü Sorunlari Hakkinda Bazi Düşünceler, Milli Kültür, 1990, 78, pp. 21–25.

37. Chiristoph Johann Adelung, Mithridates I, 1806.

38. H. J. Klaproth, Asia polyglotta, Parsi, 1923.

39. Adriano Balbi, Atlas etnoghraphique du globe, Paris, 1826.

40. Wilhelm Fredrik Palmblad, Geographische und statistiche Ephemeriden, 1827, XIX, 225–240.

41. Joseph von Hammer, I. Bibliotheca italiana, 1825 (Decembra), pp. 364–365; II. Wiener Jahrbucher der literatur, 1827, XXXVIII, pp. 16–17; III. Wiener Jahrbucher der literatur, 183627, LXXVI, pp. 189–191.

42. Ilya Nikolayavich Berezin, Recherches sur les dialectes musulmans. I. Systeme des dialectes turcs, Kazan, 1848, pp. 95.

43. W. W. Radloff, Phonetik der nö Türksprachen, Leipzig, 1882–1883, II. PP. 280–291.

44. Herman Vambery, Das Türkenvolk in seninen ethnologischen und etnographischne Beziehungen, Leipzig, 1885.

45. Nikolas Fedorovich Katanov, Etnograficheskiy obzor turetsko–tataskix plemen. Vstupetelnaya lektsiya v kurs obozreniya turetsko–tataskix plemen, prochetannaya v

imparatorskom Universitete 29 yanvarya 1894 goda. Ucheniya zapiski Imperiya, Kazanskiy Universiteta, god LXI, kniga 3, May–Iyun, Kazan, 1894, pp. 183–206.

46. N. A. Aristov, Zametki ob etnicheskom sostave turkskix plemen Jivaya starina I, 1896, pp. 452–456.

47. Leon Cahun, Introduction a l' historie de l' Asie, 1896, pp. 34–35.

48. Fedor Evgenecich Korsh, Klassifikatsiya turetskix plemen po yazikam, Etnograficheskiy obozrenie, Moskva, 1910.

49. G. J. Ramestedt, Tietosanakirja, IX, 2039–2040, 1917; Iso Tietosanakirja, XIV, 295–296, 1938.

50. Julius Nemeth, Türkische Grammatik, Sammlung Göschen, Berlin–Leipsig, 1917.

51. Vasiliy Aleksievich Bogoroditskiy, Izvestsiyaa v Vsetatarskogo Tsentr., 1921, Nr. 237,239; Vvedenine v tyurko–tatarskoe Yazikoznanie, I. Kisim, Kazan 1922; Vvedenine v tyurko–tatarskoe Yazikoznanie v svyazi drugime tyurkskimi yazikami, Kazan, 1934.

52. A. Samaylovich, Nekotroie depolneniya k klassifikatsii turetskix yazikov, Petrograd, 1922.;

53. Lajos Ligeti (bak. Barczi Geza, Magyar szofejtö szotar, Budapest, 1941.)

54. Martti Rasanen, Materialen zur Lautgeschichte Türkischen Sprachen, Studia Orientala, XV, Helsinki, 1949, pp. 26–31.

55 . N . A . Baskakov, K voprosu o klassifikatsii turkskix yazikoc, Nauk, Literature i yazika, 1952, XI, 2, pp . 121–134; Tyurkiskie yazike, Moskva 1960, pp . 223–228; Vvedenie v izuchenie Tyurkiskix yazikov, Moskva 1962 .

56 . J . Benzing, Calassification of the Turkic Languages, PhTF I, pp . 1–5

57 . K . Menges, Calassification of the Turkic Languages, PhTF I, pp . 5–11 .

58 . Nicholas Poppe, Introduction to Altaic languages, Wiesbaden 1965 .

59 . Talat Tekin, Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tesnifi, Erdem (Ocak–1989), pp . 141–168 .

60 . Cemal Veledi, Türk tatar tillerinin yazmiši, Bizning Yul II, 1(13), Kazan, 1923, pp . 22–27 .

61 . Bekir Chobanzade, Türk–Tatar dialektolojiyisi (Giriš), Baku, 1927 .

62 . Reshit Rehmeti Arat, Türk Şivelerinin Tasnifi, Türkiyat Mecmuesi, 1953 .

63 . Lars Johanson, Türk Dili üzerine Kasifler, çev . Nurettin Demir, Emine Yilmaz, Ankara 2002 .

64 . Talat Tekin, Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tesnifi, Erdem (Ocak–1989), pp . 144 .

65 . Talat Tekin, Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tesnifi, Erdem (Ocak–1989), pp . 146 .

66. تۈركىيەلىك تۈركولوگلار ئارىسىدا تۈركىي تىللارنى قانداق ئاتاش ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار بار . لېكىن، ئاساسەن ئېتىراپ قىلىنغان قاراش بويىچە تىل (language, 语言)، تىلنىڭ ئاستىنقى قەۋىتىدە لەھجە(dialect, 方言)، ئۇنىڭ ئاستىنقى قە .

ۋىتسىده گوۋور (subdialect, 次方言/土语)، ئۇنىڭ ئاستىنقى قەۋىتسىده شەخس تىلى (idiolect, 个人方言) بولىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە تۇركىيە سىرتىدىكى تۇركولوگلار بىلەن تۇركىيە تۇركولوگلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى بىر مىللىي تىل ياكى لەھجە دەپ تونۇش جەھەتتە پەرق بار. تۇركىيە تۇركولوگلىرى ھەممە تۇركىي تىللارنى لەھجە دەپ تونۇيدۇ، تۇركىيە سىرتىدىكى (جۈملىدىن ئېلىمىزدىكى) تۇركولوگلار مىللىي تىل دەپ تونۇيدۇ. بۇ يەردە ئاراتنىڭ پىكرىنى ئەينەن بايان قىلىپ ئۆتتۇق.

67. ئېلىمىزدە سالار تىلى مىللىي تىل ھېسابلىنىدۇ.

68. Lars Johanson, Türk Dili üzerine Kasifler, çev. Nurettin Demir, Emine Yilmaz, Ankara 2002, p. 60.

69. بۇ يەردە كۆرسىتىلگەن نوپۇس تۆۋەندىكى مەنبەدىن ئېلىنغان:

H. Boeschoten, The Speaker of Turkic Language, The Turkic Languages, Lars Johanson/Eva Csato, 1998, pp. 1–5.

70. 新疆维吾尔自治区人民政府主办，新疆维吾尔自治区地方志编纂委员会编纂：《新疆年鉴》(2008)(总第 24 部)，2008 年 10 月，p.1.

71. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Türk Dilleri, Simurg, Istanbul 1999, p. 168–169.

72. Reshid Rahmati Arat, Uygur Turkcesinin Turk Dili Tarihindeki yeri, Makaleler I, 1987, p. 107–108.

73. Ahmet B. Ercilasun, Bačlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 27.

74. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul, 1984, p. 51–52.

75. ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار» (پەرھات جىلان تەرجىمىسى)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 50 ـ

بەت.

76. ئىبراھىم مۇتىئى: «ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈش مەسىلىسى»، «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى» (خالىدە مۇتىئى نەشرگە تەييارلىغان)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى، 154 ـ، 155 ـ بەت.

77. W. W. Radloff, Phonetik der nördlichen Türksprachen, Leipzig 1882.

78. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Türk Dilleri, Simurg, Istanbul 1999.

79. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul, 1984, p. 64.

80. ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار» (پەرھات جىلان تەرجىمىسى)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 63 ـ بەت؛ ئىبراھىم مۇتىئى: «ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈش مەسىلىسى»، «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى» (خالىدە مۇتىئى نەشرگە تەييارلىغان)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى، 157 ـ بەت.

81. O. Pritsak, Kultur und Sprache der Hunnen, in Featschrift fuer Cuzevskyj, Berlin 1954.; 耿世民译文, 《匈人的文化和语言》, 《民族译丛》, 1989(5).

82. ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار» (پەرھات جىلان تەرجىمىسى)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 63 ـ بەت.

83. ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار» (پەرھات جىلان تەرجىمىسى)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 64 ـ، 65 ـ بەت.

84. Talat Tekin, Mehmet Ölmez, Türk Dilleri, Simurg, Istanbul 1999, p. 16.

85. ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار» (پەرھات جىلان تەرجىمىسى)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 66 ـ بەت.

86. ئىبراھىم مۇتىئى: «ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈش مەسىلىسى»، «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى» (خالىدە مۇتىئى نەشرگە تەييارلىغان)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى، 157 ـ بەت.

87. A·冯·加班：《古代突厥语法》，耿世民译，呼和浩特：内蒙古教育出版社，2004, p.1.

88. A·冯·加班：《古代突厥语法》，耿世民译，呼和浩特：内蒙古教育出版社，2004, p.2.

89. A·冯·加班：《古代突厥语法》，耿世民译，呼和浩特：内蒙古教育出版社，2004

90. Talat Tekin, A Grammar of Orkhon Turkic, Blooming ton, 1968.; _, Orhon Türkcesi Grameri, Ankara 2000.

91. ۋ. م. ناسىلوف: «ئورخۇن ـ يېنىسەي ۋادىلىرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلى»، ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمە قىلغان، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى.

92. A. N. Kononov, Grammatika Yazika Tjurkiskix Runichiskix Pamyatnikov VII–IX vv. Nauka Leningrad 1980.

93. 耿世民：《古代突厥语文献语法》，北京，中央民族学院民语系，(油印本)，1979. 耿世民、魏 –：《古代突厥语语法》，北京，中央民族大学出版社，2010年.

94. 耿世民、阿不都热西提·亚库甫：《鄂尔浑–叶尼塞碑铭语言研究》，乌鲁木齐：新疆大学出版社，1999.

95. 林幹、高自厚：《关于回鹘西迁若干问题的辩证》，《民族研究》，1992(5).

96. ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار» (پەرھات جىلان تەرجىمىسى

مىسى)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 71 ـ بەت.
97. بۇ ھەقتە دېڭ خاۋ ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتلىرى ئېلان قىلىندى: 邓浩、杨富学:《西域敦煌回鹘文献语言研究》, 甘肃文化出版社, 1999.
98. ۋ. م. ناسىلوف: «ئورخۇن ـ يېنىسەي ۋادىلىرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ تىلى»، ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمە قىلغان، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى.
99. 李增祥、买提热依木、张铁山:《回鹘文文献语言简志》, 乌鲁木齐:新疆大学出版社, 1999.
100. 邓浩、杨富学:《西域敦煌回鹘文献语言研究》, 兰州:甘肃文化出版社, 1999.
101. 李经纬, 靳尚怡, 颜秀苹:《高昌回鹘文献语言结构研究》, 乌鲁木齐:新疆大学出版社, 2003.
102. 张铁山:《回鹘文献的结构与特点》, 北京:中央民族大学出版社, 2005.
103. 阿不里克木·亚森:《吐鲁番回鹘文世俗文书语言结构研究》, 乌鲁木齐:新疆大学出版社, 2001.
104. Mensur Mecdutoglu, Das Karakhanidische, Deny, J., et al. eds., 1959: Philologiae Turcicae Fundamenta, I (Aquis Matiacis: Steiner).
105. Brockelmann, C., Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens, Leiden: Brill, 1954.
106. Prof. Dr. Necmattin Hacieminoglu, Karahanli Türkçesi Grameri, Ankara 1996.
107. Ahmet B. Ercilasun, Kutadgu bilig Grameri. Fiil, Ankara 1984.
108. 赵明鸣:《<突厥语词典>语言研究》, 北京:中央民族大学出版社, 2001.

109. بۇ دەۋر تىلىغا بېغىشلانغان شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىن پەردە ھامۇت توزگەن دەرسلىك «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى» دا (پەردە ھامۇت: «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى دەرسلىك بۆلۈمى باستۇرغان ماي باسما، 1990 ـ يىلى)، مەتربھىم سايىت توزگەن «تۈركولوگىيەگە مۇقەددىمە» (买提热依木·沙依提:《突厥语言学导论》,北京:民族出版社, 2004) ناملىق ئەسەردە «چاغاتاي يېزىقى»، «چاغاتاي تىلى» قاتارلىق ئاتالغۇلارنىڭ قوللىنىشىنى ئىلمىي ئەمەس، دەپ قارالغان.

110. ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى، دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 1 ـ، 9 ـ بەتلەر. ئابدۇرەئۇپ پولات ئۆزىنىڭ مۇشۇ تىل ھەقىقىدىكى ھەممە ئەمگەكلىرىنى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ماۋزۇدا ئېلىپ بارىدى.

111. ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى) ناملىق كىتابىدا بۇ ئاتالغۇنى قوبۇل قىلغان. ئەمما، مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈرلەر «چاغاتاي تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان)؛ «خەمىت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى» (نەشرگە تەييارلىغۇچى بارات رەجەپ)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى) ناملىق ماقالىسىدە بۇ ئاتالغۇنى ۋاقتىنچە قوللانمىغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ.

112. Ruslan Arziev, Uyghur Tili, Almuta: Mektep 2006, p.54.

113. Scherbak, A.M., Grammatika Starouzbekckogo Yazika, Moskva-Leningrad., 1962; Abduraxmanof, Shukurov, Uzbek tilining Tarixi Grammatikasi, Tashkent

1973.; Fazilov, Uzbek tilining Tarixi Morfologiyasi, Tashkent 1965.; Shukurov, Istoriya Glagolnix Formi Uzbekskogo Yazika, Tashkent 1966.; Shukurov, Feil Tarixi, Tashkent 1970.; Shukurov, Uzbek Tilida Feil Zamanlari Taraqqiyati, Tashkent 1976.; Shukurov, Uzbek Tilida Feil Mayllari Taraqqiyati, Tashkent 1980.;

ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار» (پەرھات جىلان تەرجىمىسى)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 93 ـ بەت.

114. ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى، دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 6 ـ بەت.

115. Hendrik Boeschoten, Marc Vandamme, Chagatay Language, in Lars Johanson, Eva Csato., The Turkic Language, p. 168.

116. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان؛ «خەمىت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى» (نەشرگە تەييارلىغۇچى بارات رەجەپ)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى، 314 ـ بەت.

117. MuhammadFuatKupurluzade, TurkEdebiyatTarihi.

118. ئوبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك»، قولىيازما.

119. Aysu Ata, Harezm-Altin Ordu Türkçes, Istanbul 2002. p. 1

120. Z. Vellidi Togan, Horezm Kültür Vesikalari, I. Kisim. Horezmce Tercümeli Mukaddimat al-Adab, Istanbul 1951, p. 15.

121. 王治来:《中亚史纲》,湖南教育出版社, 1986, p. 381.

122. مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل، 463 ـ بەت.

123. بۇ ھەقتىكى ئاڭ نوپۇزلۇق مەنبە: بارتولدنىڭ «موڭغۇل

ئىستېلاسىغا قەدەر تۈركىستان» ناملىق ئەسىرىدۇر.

W. Barthold, Turkestan Down to the Mongul Invasion, Porcupine Press Inc., Philadelphia, Pennysyvania 1910, USA.

124. خەمىت تۆمۈر، ئابدەرئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى»، قەشقەر: قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى 1 ـ بەت.

125. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىل 1 ـ سان؛ «خەمىت تۆمۈر ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى. ئابلىمىت ئەھەت: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىل، 1 ـ بەت.

126. H. Vambery, Chagataische Sprachstudien, Lepzig 1867.

127. A. N. Samojlovič, K istorii literaturnogo sredneaziatsko-tureckogo jazika, Sbornik Mir Ali- Šir, Leningrad 1928.

128. M. Fuad Köprülü, Čagatay Edebiyati, Islam Ansiklopedisi III. Cilt, Istanbul 1945, p. 270-323.

129. Janos Eckmann, Chagatay Manual, Indiana University, Bloomington, 1966, p. 1.

130. U. Tursunov, B. Urinbayev, A. Aliyev, Uzbek Ababiy Tili Tarixi, Tashkent 1995, p. 104.; Ščerbak, A. M. Grammatičeskij očerk jazyka tjurkskix tekstov X-XIII vv. iz vostočnogo Turkestana, (Moskva-Leningrad 1961).; Grammatika Ctarouzbekskogo Yazika, (Moskva -Leningrad 1962). E. I. Fazilov, Starouzbekskij Yazik, Xarezimckie pamyatniki XIV veka, Tashkent 1967.

131 . Janus Eckmann, Das Chwarezmtürkische,. Deny, J., et al . eds ., 1959: Philologiae Turcicae Fundamenta, I ., p . 113

132. ئەلىشىر نەۋائىي: «مەجالىسۇن نەفائىس»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى.

133 . A . N . Samoylovic, Cuci Ulusu veya Altin Ordu Edebi Dili, Türk Dili, S12(Haziran1935), p . 46

134 . Aysu Ata, Harezm – Altin Ordu Türkçesi, Istanbul 2002 . p . 13

135. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۇر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىل 1 ـ سان؛ «خەمىت تۆمۇر ئىلمىي ماقالىلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى.

136 . Talat Tekin, Türk dil ve diyalektlerinin yeni bir tesnifi, Erdem (Ocak–1989), pp . 141–168 .

137 . Ahmet B . Ercilasun, Başlangicindan Yirminci Yüzyila Türk Dili Tarihi, Ankara (Akçag), 2004 . s . 423 –426; Janus Eckmann, Chagatay Manual, Indiana University, Bloomington, 1966; Das Tschaghataische, Philologiae Turcicae Fundamenta I ., Wiesbaden 1956, p . 138–160; Çagatayca, çev . Mehmat Akalin, Tarihi Türk Şeveleri, Ankara 1988, s . 211–245); Die Tschaghataische Literatur, Philologiae Turcicae Fundamenta II, Wiesbaden 1964, p . 306–207; Çagatay Edebiyatinin Son Devri (1800–1920), Türk Dilliri Araş tirmalari Yilligi– Belletin, 1963, Ankara 1964, s . 121–156 .

138. مىرسۇلتان ئوسمانوف ،خەمىت تۆمۇر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان، 9 ـ بەت.

139. گۈمنام ـــ (مەنىسى: نامسىز) ۋە ھىرقىتى (مەنىسى: كۆيۈپ كۈل بولغۇچى) دېگەن ئىككى تەخەللۇس بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان كىشىنىڭ بىر شەخس، يەنى تولۇق ئىسمى مۇھەممەت ئىمىن غوجامقۇلى ئاتلىق كىشى ئىكەنلىكىنى مىرسۇلتان ئوسمانوف «دىۋانى گۈمنام» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى) نامىلىق ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە ئىسپاتلىغان.

140. مۇھەممەت ئابۇ سالاھى: «گۈل ۋە بۇلبۇل» (ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە 1982 ـ يىلى ئالماتادا بېسىلغان «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى»، نامىلىق كىتابنىڭ 148 ـ بېتىدە 1678 ـ يىلى دېيىلگەن؛ غەيرەتجان ئوسمان تۇزگەن 2002 ـ يىلى شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، نامىلىق كىتابنىڭ 810 ـ بېتىدە 1740 ـ يىلى دېيىلگەن) داستاننىڭ ئاپتورى.

141. مۇھەممەت سىدىق زەلىلى: (مەنىسى: خار، قەدىرسىز) «سەپەرنامە» (1718) نىڭ ئاپتورى.

142. خوجا جاھان ئەرشى: (مەنىسى: يەتتە قات ئاسمان، ئېگىزلىك) 1735 ـــ 1756 ـ يىللىرىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمدارى، «دىۋانى ئەرشى»نىڭ ئاپتورى.

143. مۇھەممەت ىمىنى ئابدۇللا خاراباتى: (مەنىسى: ئىشق دەۋاسى بىلەن خاراب بولغۇچى، مەيخانە ئەھلى) «كۈللىيات مەسنەۋى خاراباتى»نىڭ ئاپتورى.

144. خوجا سىدىق فۇتۇھى: (مەنىسى: پەيزىلىك، كۆڭۈل-

لۇك)، «دىۋانى قۇتۇھى»نىڭ ئاپتورى. شائىر ئەرشىنىڭ ئوغلى.

145. نەۋبەتى: (مەنىسى: نۆۋەت، دىجورنى) «دىۋانى نەۋبەتى»نىڭ ئاپتورى.

146. مەھزۇن: (مەنىسى: مۇڭلانغان) «دىۋانى مەھزۇن»نىڭ ئاپتورى.

147. ئەھمەد غوجامنىياز قىسۇرى: (مەنىسى: كەمچىلىك ئۆتكۈزگۈچى) پىچاندا ياشىغان شائىر، تەرجىمان. «رەۋزەتۇل زوھرا»نىڭ ئاپتورى، «قەسىدە بۇردىيە»، «تارىخىي ئەسھابۇلكەھف»لەرنىڭ تەرجىمانى.

148. موللا مۇھەممەت تۆمۈر: قەشقەردە ياشىغان داڭلىق تەرجىمان، شائىر. «ئەخلاقۇل مۇھسىنىن» (ياخشى كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى، 1707 ـ يىلى)، «كەلىلە دىمنە» (1717 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى پارس تىلىدىن تەرجىمە قىلغان.

149. شاھ ھىجران، (تولۇق ئىسمى شاھ مۇھەممەت ئىمىنئاخۇن ئىبنى خوجا نىزامىددىن): يەكەندە ياشىغان داڭلىق تەرجىمان. «شاھنامە»نى «شاھنامەئى تۈركى» دېگەن نامدا تەرجىمە قىلغان.

150. مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاخان مەخدۇم: ئاقسۇدا ياشىغان داڭلىق تەرجىمان، «مىڭ بىر كېچە»نى تەرجىمە قىلغان.

151. مۇھەممەت سىدىق رەشىدى: «سىدىقنامە»نىڭ ئاپتورى.

152. مەجلىسى: «دىۋان مەجلىسى»، «سەيفۇلمۇلۇك ـ بەدىئۇل جەمال» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

153. يۈسۈپ خوتەنى: خوتەنلىك شائىر، ئۇنىڭ خوتەنلىك خەتتات موللا نىياز تەرىپىدىن 1822 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن بىر شېئىرلار توپلىمى ھازىر شىجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

154. زوھۇرى: قەشقەرنىڭ 1830 ـ يىلى قەشقەرنىڭ ھاكىمى. بېگى بولغان زوھۇرىددىن ھاكىمبەگ، «دىۋانى زوھۇرى»نىڭ ئاپتورى.

155. ئىبراھىم مەشھۇرى: «دىۋان مەشھۇرى»نىڭ ئاپتورى.

156. مۇھەممەت سادىق كاشغەرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان» (ئەزىزلەر تەزكىرىسى)، «زۇبدەتۇل مەسائىل» (مەسىلىلەر جەۋھىرى، 1840 ـ يىلى)، «تەزكىرەئى خوجاكان» (خوجىلار تەزكىرىسى)، «تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھب» (ئەسھابۇل كەھب تەزكىرىسى، 1844 ـ يىلى)، «تارىخىي ئىسكەندەرىيە ۋە تاجنامەئى شاھى» (ئىسكەندەر تارىخىي ۋە شاھلارنىڭ تاجمەنىسى)، «ئادابۇسسالىھىن» (ياخشىلارنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاقى)، «قىياپەتۇل بەشەر» (چىراي قىياپەتلىرى)، «رىسالەئى كەسىپدار» (كەسىپلەر رىسالىسى)، «تەرجىمەئى تارىخىي تەبەرى» (تارىخى تەبەرنىڭ تەرجىمىسى)، تەرجىمەئى «تارىخىي رەشىدى» (تارىخى رەشىدىنىڭ تەرجىمىسى)، «قۇرئان تەفسىرى»، «ئىسلام ئاساسلىرى»، «كەشفۇل قۇلۇب» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

157. قەلەندەر: «دىۋان قەلەندەر»نىڭ ئاپتورى.

158. مۇللا نىياز خوتەنى: «تۆت ئىمام تەزكىرىسى»(1797 ـ يىلى) ناملىق داستاننىڭ ئاپتورى.

159. خىسلەت: «مۇشۇك بىلەن چاشقان»، «ھەدىيەئى خىسلەت» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

160. مۇللا ئىسمەتۇللا بىننى مۇللا نېمەتۇللا مۆجىزى: «تارىخىي مۇسقىيۇن»نىڭ ئاپتورى.

161. ئابدۇرېھىم نىزارى: قەشقەردە ياشىغان. «دىباچە» (مۇقەددىمە)، «پەرھاد ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «مەھزۇن ۋە گۈلنىسا»، «رابىئە ۋە سەئىدىن»، «زادۇل نەجاد» (قۇتۇلۇش ئو-

زۇقلىرى) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

162. نورۇزئاخۇن زىيائى: «مۇھىزىنۇل ۋائىزىن» (مۇڭلۇق ۋەز ـ نەسىھەتلەر، 1843 ـ يىلى)، «ۋامۇق ۋە ئۇزرا»، «چاھار دەرۋىش» (تۆت دەرۋىش)، «مەسئۇد ۋە دىلئارا»، «ياۋا توشقان» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

163. تۇردى غەربى (تۇردۇش ئاخۇن غەربى): «غەزەللەر»، «بەھرام گۆر»، «كىتابى غەرىب» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

164. موللا شاكىر ئىبنى موللا تاھىر: ئاقسۇدا ياشىغان شائىر، «زەپەرنامە» داستانىنىڭ ئاپتورى.

165. ئىمىر ھۇسەيىن سەبۇرى: قەشقەردە ياشىغان، «نەۋائىينىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا»، «بەھرىل ئەنساب» (نەسەبلەر دېڭىزى)، «دىۋان سەبۇرى»، «ماقالات» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

166. مولا نىياز ئاشىقى: «دىۋانى نىيازى»نىڭ ئاپتورى.

167. موللا رەھىم: «مۇھەببەتنامە»نىڭ ئاپتورى.

168. موللا قۇربان: «ئىمامى جەففەرى سادىق» داستانىنىڭ ئاپتورى.

169. ئاشۇرئاخۇن غەربى: «ئەمىر ئالىي» ناملىق داستانىنىڭ ئاپتورى.

170. مولا بىلال بىن موللا يۈسۈپ نازىمى: غۇلجىدا ياشاپ ئۆتكەن شائىر، «غەزەلىيات»، «غازات دەر مۇلكى چىن» (چىن مەملىكىتىدىكى غازات)، «نۇزۇگۇم»، «چاڭموزا يۈسۈپخان» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

171. سىيىت مۇھەممەت: «شەرھى شىكەستە» (روھى سۇنغاز-لىقنىڭ ئىزاھى)نىڭ ئاپتورى.

172. سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى ناقىس:

(مەنسى: كەمتۇك، چالا) «دىۋان ناقىس»نىڭ ئاپتورى، پارسچە «باھار دانىش» (ئۇيغۇرچە نامى «گۈلزار بىنىش»)نىڭ تەرجىمانى.

173. موللا موسا سايرامى: «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» (1885 ـ يىلى)، «دەر بايان ئەسھابۇل كەھب» (1898 ـ يىلى)، «تارىخى ئەمىنىيە» (1903 ـ يىلى)، «دىۋان مەسنەۋى» (1907 ـ يىلى)، «تارىخى ھەمىدى» (1908 ـ يىلى)، «سالامنامە» (1916 ـ يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

174. ئەبدۇللاھ خەتىپ ئاخۇنۇم بىننى مۇھەممەت سادىق ئاخۇنۇم بىننى مۇھەممەدئەمىن ئەلەم ئاخۇنۇم: «كىتابى ئەبدۇللاھ»نىڭ ئاپتورى.

175. ھۇسەينخان ئەكبەر تەجەللى: (مەنسى: چاقناپ تۇرغان نۇر) «تەجەددى كەششاپ» (كەشپىياتلارنى يېڭىلاش)، «بەرق تەجەللى» (تەجەللىنىڭ قەلبىدىن چاقناپ چىققان نۇر)، «سەبەقى تەجەللى» (تەجەللىنىڭ مۇساپىقىدە يەڭگەن شېئىرلىرى)، «تۆھپەتۇل بەررەيىن» (ئىككى قۇرۇقلۇق ئۇچۇن تۆھپە)، «دىۋان ئەرەبى» (ئەرەب تىلىدا يېزىلغان شېئىرلار)، «سەبدەرنامە» (قەھرىمانغا بېغىشلانغان ئەسەر)، «مەجمۇئەتۇل قەسائىد» (قەسىدىلەر مەجمۇئەسى)، «تىلسىمى ئىشق» (ئىشق تىلسىماتلىرى)، «ساقىنامە»، «مۇراقى كەلىمە شېرىف» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

176. مىرسۇلتان ئوسمانوف ، خەمىت تۆمۇر: «چاغاتاي تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان .

177. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۇر: «چاغاتاي تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان.

178. J. Eckmann, Das Chwarezmtürkische, Deny, J., et al. eds., 1959: Philologiae Turcicae Fundamenta, I (Aquis Matiacis: Steiner), _, Harezm Türkçsi, Harezm, kipçak ve Çagatay Türkçesi üzerine Araştirmalar, Haz. Osman Fikri Sertkaya, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1996.; Das Tschahataeische, Deny, J., et al. eds., 1959: Philologiae Turcicae Fundamenta, I (Aquis Matiacis: Steiner)., _ ,Çagatayça, Harezm, Kipçak ve Çagatay Türkçesi üzerine Araştirmalar, Haz. Osman Fikri Sertkaya, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1996.; ,Chagatay Manual, Indiana University, Bloomington, 1966.

179. Scherbak, A. M. Grammatiçeskij Oçerk Jazyka Tjurkskix Tekstov X-XIII vv. Izvostoçnogo Turkestana, Moskva-Leningrad., 1961.

_, Grammatika Starouzbekckogo Yazika, Moskva-Leningrad., 1962.

180. E. I. Fazilov, Staruuzbekiskiy Yazik. Xorezmiyskie pamyatniki 14veka I., II. (《古代乌兹别克语。14世纪花剌子模文献》)Tashkent, Fan Nashriyati. 1966., 1971.

_, XIII-XIV Asirlar Turkiy Adabiy Yadgarliklar Tili, Morfologiyi (《13-14世纪突厥文献语言，词法》), Taškänt 1986.

181. Aysu Ata, Harezm-Altin Ordu Türkçes,(《花剌子模-金帐汗国突厥语》), Istanbul 2002.

182. Andras J. E. Bodrogligeti, A Grammar of Chagatay(《察合台语语法》),Lincom Europa, 2001.

183. ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى ھەققىدە مۇپەسسەل بايان»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى؛ «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى؛ «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى.

184. خەمىت تۆمۇر، ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى»، قەشقەر: قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى.

185. ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى.

186. ئابدۇرېھىم راخمان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1996 ـ يىلى 2 ـ سان؛ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلەر ھەققىدە ئىزدىنىش»، «تىل ۋە تەرجىمە»،1997 ـ يىلى 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 5 ـ سانلار.

187. Pritsak, New Uygur, Deny, J., et al. eds., 1959: Philologiae Turcicae Fundamenta, I (Aquis Matiacis: Steiner).

188. مىرسۇلتان ئوسمانوف: «چاغاتاي تىلى گىرامماتىكىسى»، لېكسىيە.

189. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۇر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان؛ «خەمىت تۆمۇر ئىلمىي ماقالىلىرى»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى.

190. خامادا ماسۇمى: «19 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر تارىخىي يازما يادىكارلىقلىرىغا مۇقەددىمە»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 ـ يىلى 3 ـ سان.

191. ئابدۇرەئۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا

سىدا» (چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى ، 1993 ـ يىلى.

192. ئابلىمىت ئەھەت: «چاغاتاي تىلى قوللانمىسى» (ماي باسما)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتى باستۇرغان، 1991 ـ يىلى 14 ـ بەت .

193. نەسرۇللا يولبۇلدى، ئەنسەرىدىن مۇسا، تۇردى ئەخمەت: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1983 ـ يىل، 16 ـ بەت.

194. تۇردى ئەخمەت: «ئۇيغۇر تىلى»، (1 ـ قىسىم)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى، كىرىش سۆز.

195. ئابدۇرېھىم راخمان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلەر ھەققىدە ئىزدىنىش»، «تىل ۋە تەرجىمە» 1997 ـ يىلى 1 ـ، 3 ـ، 4 ـ، 5 ـ سانلار.

196. خامادا ماسومى: «19 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر تارىخىي يازما يادىكارلىقلىرىغا مۇقەددىمە»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1988 ـ يىلى 3 ـ سان.

197. مىرسۇلتان ئوسمانوف ، خەمىت تۆمۇر: «چاغاتاي تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى»، 1993 ـ يىلى 1 ـ سان.

198. «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» (3 ـ قىسىم)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى، 294 ـ بەت.

199. ئا.ت. ھەيدەروف: «سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېدا-گوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 4 ـ سان.

200. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار ئاساسەن يەتتەسۇ ۋە پەرغانە ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، يەتتەسۇ رايونىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا غۇلجا شېۋىسى، پەرغانە ۋادىسىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەشقەر شېۋىسى ئاساس قىلىناتتى.

201. س. شاكىرجانوف: «ئۇيغۇر شېۋىلىرىگە دائىر بىرقانچە مەسىلە»، «كەمبەغەللەر ئاۋازى» گېزىتى، 1926 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ، 28 ـ كۈنى، 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى (ئا.ت. ھەيدەروف: «سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 4 ـ سان)

202. لاتىپ ئەنزەرى: «ئۇيغۇر تىلى، ئىملا قائىدىسى ۋە ھەرپ»، «كەمبەغەللەر ئاۋازى» گېزىتى، 1923 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى. (ئا.ت. ھەيدەروف: « سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 4 ـ سان)

203. ئابلىز ئورخۇن: «تۇنجى ئۇيغۇر ماركسىزمچى ۋە بولشېۋىك ئابدۇللا روزىباقوف»، «شىنجاڭ سىياسىي كېڭەش گېزىتى»، 1992 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى.

204. ئا. مۇھەممەد: «مۇھىم بىر مەسىلە»، «كەمبەغەللەر ئاۋازى» گېزىتى، 1927 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ، 28 ـ كۈنى، 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى. (ئا.ت. ھەيدەروف: « سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 4 ـ سان)

205. ئا. مۇھەممەد: «مۇھىم بىر مەسىلە»، «كەمبەغەللەر ئاۋازى» گېزىتى، 1927 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ، 28 ـ كۈنى، 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى. (ئا.ت. ھەيدەروف: « سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 4 ـ سان)

206. مالوف: «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى»، «كەمبەغەللەر ئاۋازى» گېزىتى، 1930 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى. (ئا.ت. ھەيدەروف: «سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى 4 ـ سان)

207. ئەخمەت زىيائى: «ئەخمەت زىيائى ئەسەرلىرى»، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى، 129 ـ بەت.

208. جەدىتىزم 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا كەلگەن يېڭى پىكىر ئېقىمى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تۇرلۇك ـ تۇمەن ئىجتىمائىي تەبىقىلىرى، مەنپەئەتلىرىنى ئىپادىلىگەن، مەرىپەت ئۇچۇن كۈرەشكەن، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىشقا، دىنىي مەكتەپلەرنىڭ پروگراممىسىغا ئايرىم دۇنياۋى پەنلەرنى كىرگۈزۈشكە ئىنتىلگەن، ئىسلاھاتچىلىق خاراكتېرىنى ئالغان يېڭىلاش ھەرىكىتىدۇر. جەدىتىزم دەسلەپتە رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا غەرب مەدەنىيىتى ۋە ئىسلام دۇنياسىدا باش كۆتۈرگەن ئويغىنىشنىڭ تەسىرى بىلەن بارلىققا كەلگەن. جەدىتىزم ھەرىكىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ۋەكىلى ئىسمايىل غاسپىرئەلى بولۇپ، ئۇ ئىسلاھات ۋە يېڭىلاشنى ئەڭ ئاۋۋال تىلدىن باشلاشنى تەشەببۇس قىلغان.

Türk Ansiklopediyesi, c. 10., Istanbul, p. 93.

209. ئابدۇللا تالىپ: «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئو-چېركلار»، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى.

210. جۇنەيد بەكرى: «سابىق ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇ-يۇشمىلىرى توغرىسىدا قىسقىچە ئەسلىمە»، «شىنجاڭ تارىخ ما-تېرىياللىرى» (5)، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 187 ـ بەت.

211. جۇنەيد بەكرى: «سابىق ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇ-يۇشمىلىرى توغرىسىدا قىسقىچە ئەسلىمە»، «شىنجاڭ تارىخ ما-تېرىياللىرى» (5)، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 179 ـ بەت.

212. ئابدۇرېھىم راخمان: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى مورفولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1997 ـ يىلى 5 ـ سان.

213. روبېرت شاۋ: «ئۇيغۇر تىلى»، كالكۇتتا 1878 ـ يىلى، 55 ـ بەت.

214. گۇستاف راكۇېت: «ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى»، بېر-لىن: 1912 ـ يىلى.

215. Altä Šähär Türki I'lm Nähvvä Särf, Kašğär 1935.

216. Imsahan Jelilova, Uyghur Tili Grammatikisi, 1951.

217. Emir Nejip, Uygurskiy Yazik, Moskva 1960.

218. 朱志宁:《维吾尔语概况》,《中国语文》, 1964(2).

219. «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى» (خالىدە مۇتىئى نەشرگە تەييارلىغان)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ

يىلى.

220. نەسرۇللا يولبۇلدى: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ رادىيو سىفەن داشۇسى باستۇرغان، ئۈرۈمچى: 1978 ـ يىلى؛ «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى.

221. تۇردى ئەخمەت، ئەنسەرىدىن موسا، نەسرۇللار يولبولدى: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى.

222. Säydivaqqasof, Uyğur Tili,Almati, Mektep, 1984, b.70.

223. خەمىت تۇمۇر:«هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى» (مورفولوگىيە)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى.

224. 陈世民、热扎克：《维吾尔语实用语法》，乌鲁木齐：新疆大学出版社，1991年。

225. 蒲泉，武致中：《实用维吾尔语语法》，新疆人民出版社，1994年。

226. 程适良主编：《现代维吾尔语语法》，新疆人民出版社，1996年。

227. 易坤琇,高士杰:《维吾尔语语法》,中央民族大学出版社,1998年。

228. كۇرەش مەھمۇتجان باش مۇھەررىرلىكىدە: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، ئۈرۈمچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى.

229. ئارسلان ئابدۇللا باش مۇھەررىرلىكىدە: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، ئۈرۈمچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى.

230. Reihand Hann, Spoken Uighur, University of Washington, USA, Indiana 1991.

231. Frederick De Jong, A Grammar of Modern Uyghur (《现代维吾尔语语法》), Houtsma, Utrecht, Netherland, 2007,pp. 123–147.

232. Dr. Ridwan UZTURK, Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Ankara 1994.; —, Uygur ve Özbek Türkçelirinde Fiil, Ankara 1997.

233. ماھىرە ھاجىئەكبەر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر دىيالېكتى ئۈستىدە تەكشۈرۈش»، 1997 ـ يىلى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتى، ماگىستىرلىق دىسسېرتاتسىيەسى، (يېتەكچى ئوقۇتقۇچى: خالىق نىياز)

234. مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى، 55 ـ بەت.

235. مىرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى، 216 ـ بەت.

ئۇچىنچى باب

ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا تىللار بىلەن ئۇچرىشىشى

ئۇيغۇر تىلى تارىختىن بېرى نۇرغۇن تىللار بىلەن ئۇچراشقان ۋە تەسىر كۆرسىتىشكەن. ئۇيغۇر تىلى ئۆز تەرەققىياتى داۋامىدا ئۇچراشقان ۋە تەسىر كۆرسىتىشكەن تىللار ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇيغۇر تىلى ئۆز تەرەققىياتى داۋامىدا خېلى كۆپ تىللار بىلەن ئۇچراشقان ئۇلاردىن مۇھىملىرى تۆۋەندىكىلەردۇر:

§1. ئەرەب تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى

مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋاقتىدىن باشلىنىدۇ. ئىسلام دىنى 7 ـ ئەسىردە ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مەيدانغا كەلگەن. ئەرەبلەر ئىسلام بايرىقى ئاستىغا ئۇيۇشۇپ ناھايىتى تېزلا ئەرەب ئىمپېرىيەسىنى قۇرۇپ چىقتى. ئەرەب ئىمپېرىيەسىگە تەۋە بولغان بارلىق ئەل ۋە خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى يۇغۇرۇلۇپ ئىسلام مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈردى①. 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەرەب قوشۇنلىرى ئىران ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغا يېتىپ كەلدى. 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەرەب قوشۇنى تالاس بويىدا تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىسلامنىڭ شەرققە كېڭىيىش يولىنى ئاچتى. ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا

تارقىلىشى 10 ـ ئەسىردىكى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانى سۇتۇق بۇغراخان (942 ـــ 955 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە باشلانغان. بۇ ھەقتە لىن مېيسۇن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرا سىدىكى مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىدە زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى. 1000 يىللىق تارىخقا ئىگە سۇلى (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن) قاتارلىق بەگلىكلەردىكى ئارىيانلار شىمالدىكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر تەرىپىدىن تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈرۈۋېتىلدى. بۇددا دىنى مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنىڭ ئورنىنى ئىسلام دىنى ۋە ئەرەب مەدەنىيىتى ئالدى. بۇنىڭ مەنبەسى تۈركىي مىللەتلەردىن ياغمىلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە يەتتىسۇ ۋادىسىدا قۇرغان قاراخانىيلار خانلىقى ئىدى②. 24 يىلغا سوزۇلغان غازاتتىن كېيىن قاراخانىيلار قوشۇنى 1006 ـ يىلى بۇددا ئېلى ئۇدۇنغا كىردى. شۇنداق قىلىپ، پۈتكۈل تارىم ۋادىسىنىڭ ئىسلاملىشىشى ئەملگە ئاشتى.» ھەر ئىككى خىل ئەھۋال ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشى ۋە ئومۇملىشىشىدا سامانىيلارنىڭ ئالاھىدە رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا قاراپ ئۆزلۈكسىز كېڭەيدى. بولۇپمۇ، چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىنى شەرقىي ۋە شىمالىي شىنجاڭغا كېڭەيتىشتە زور رول ئوينىدى. «شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئىسلام دىنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىگە قاراپ كېڭەيدى. ئاۋۋال كۇچا، ئاندىن تۇرپان، قۇمۇللارغا كېڭەيدى. 16 ـ ئەسىردە ئىسلام دىنى قۇمۇلغا تارقالدى، قۇمۇلنىڭ ۋاڭ جەمەتى ۋە پۇقرالىرى ئىسلامنى قوبۇل قىلدى. شۇنداق قىلىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئىسلام ئومۇملاشتى. بۇنىڭدىن كېيىنكى بولىدۇكى، ئىسلامنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىپ ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتۈشىگە 10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 16 ـ ئەسىرگىچە 600 يىل

ۋاقىت كەتكەن»③.

ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىپ ئومۇملىشىپ ئۇيغۇر تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىرگىنىگە 1000 يىل ۋاقىت بولدى. بۇ جەريانداا ئەرەب تىلى ئۇيغۇر تىلىغا، مەدەنىيىتىگە، سەنئىتىگە ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئاڭ فورماتسىيەلىرىگە قەدەر چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. بولۇپمۇ ئەرەب يېزىقىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئېلىشى بىلەن ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى مەيدانغا كەلدى. ئەرەب تىلى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس »نىڭ تىلى بولغاچقا، پۈتۈن دۇنيادىكى مۇسۇلمانلار ئۈچۈن دىن تىلى بولۇپ خىزمەت قىلغانىدى. ئەرەب تىل ـ يېزىقىنىڭ ئۇتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى تەسىرى ناھايىتى تېز كېڭەيدى. ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئەرەب تىلى شەرقتە تارىم ۋادىسى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي ئېتەكلىرىدىن غەربتە ماراكەش ۋە ئىسپانىيەنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئورتاق تىل ياكى دىن تىلى بولۇپ خىزمەت قىلدى. شۇڭا، ئەرەب تارىخچىسى ھىتتى مۇنداق دېگەن: «ئەرەب ماقالىدا مۇنداق كەلگەن: ‹ئەقىل ئۇچ نەرسىدە مەۋجۇتتۇر، يەنى پەرەڭلەرنىڭ كاللىسىدا، چىنلىقلارنىڭ قولىدا، ئەرەبلەرنىڭ تىلىدا.› ئەرەب تىلى ئالاھىدە قۇرۇلمىغا ئىگە، ئىخچام، ئۆتكۈر، دەبدەبىلىك مەزمۇندىكى ھۆججەتلەرگە بەك ماس كېلىدۇ. ئىسلام دىنى ئەرەب تىلىنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكىدىن ۋە ئەرەب مىللىتىنىڭ مۇشۇ خىل پىسخىك ئالاھىدىلىكىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. ئىسلامىيەتنىڭ غەلىبىسى مەلۇم مەنىدىن تىلنىڭ غەلىبىسى، بولۇپمۇ بىر مۇقەددەس دەستۇرنىڭ غەلىبىسىدۇر»④.

تۇركىي تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ۋە رىقابىتى 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى باشلانغان. ئەرەب ئابباسىيلار خانلىقىنىڭ تەسىرى ئاجىزلىشىپ، ئىران ۋە

ئوتتۇرا ئاسىيادا تاھىرىيلار خانلىقى، سافىفارىيلار خانلىقى، سامانىيلار خانلىقى قاتارلىق فېئودال بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەر قۇرۇلغاندى. كۆپ ئۆتمەي بۇ خانلىقلارنىڭ ئورنىنى قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر قۇرغان قاراخانىيلار ۋە سالجۇقىيلار خانلىقى ئالدى. نەتىجىدە، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ مەنسۇى سىمۇولى باغداد ئالدى بىلەن ئەرەبلەرنىڭ، ئاندىن پارسلارنىڭ، ئاخىرىدا تۈركلەرنىڭ قولىغا ئۆتتى. مەھمۇد كاشغەرىي ياشىغان ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يازغان دەۋر «تەڭرى بەخت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغان ۋە پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆرگۈلەتكەن»⑤، «تۈركىي تىلى ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقان»⑥ بىر دەۋر ئىدى. بۇ دەۋردە «تۈركىي تىللار دىۋانى» يېزىلغان، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «قۇرئان كەرىم» ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانىدى. ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىپ تېخى ئۇزاق ئۆتمەيلا يېزىلغان «قۇتادغۇبىلىك»تە ئەرەبچە، پارسچە كىرمە سۆزلەرنىڭ سانى ھەققىدە ئىلىم ساھەسىدە ھەر خىل پىكىرلەر بار. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تىلشۇناسى ئەمىر نەجىپ: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى يادىكارلىق ‹قۇتادغۇبىلىك›تە پەقەت ئەرەبچە، پارسچە كىرمە سۆزلەر 94، بۇ ئەرەب تىلىنىڭ تەسىرى كۈچىنرەك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ»⑦ دېسە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن سۇلتانوف: «‹قۇتادغۇبىلىك›تە ئەرەب ـ پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر 400 دىن ئاشىدۇ، ئەمما مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ‹تۈركىي تىللار دىۋانى›دا ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر 20گە يەتمەيدۇ»⑧ دەيدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدىن بۇرۇنقى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەردە سانسكرىتچە، خەنزۇچە، سوغدىچە كىرمە سۆزلەر كۆپ ئۇچرايدۇ، پارسچە كىرمە سۆزلەر ئىنتايىن ئاز، ئەرەبچە كىرمە سۆزلەر يوق دېيەرلىك⑨. ئېلىمىز

تۈركولوگى چېن زوڭجېن ئەپەندى: «‹قۇتادغۇبىلىك›تە ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر 384، بۇنىڭ ئىچىدە پارسچە ياكى پارسچە تەركىبلىك سۆزلەر 69، ‹قۇتادغۇبىلىك›نىڭ مۇقەددىمە، مۇندەرىجە ۋە بابلار مۇندەرىجىسىدە ئۇچرايدىغان كىرمە سۆز، خاس ئىسىم، كىرمە سۆزلەر ئاساسىدا ياسالغان سۆزلەر 136، شۇنداق قىلىپ داستاندا ئۇچرايدىغان ئەرەبچە، پارسچە كىرمە سۆزلەر جەمئىي 520»[10] دەپ يازسا، تۈركىيەلىك تۈركولوگ ئەرسويلۇ خىلىل: «‹قۇتادغۇبىلىك›تىكى ئەرەب، پارسچە سۆزلەر 413، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرەبچە سۆزلەر 344، پارسچە سۆزلەر 79» دەپ يازىدۇ[11].

ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان دەۋر ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ تەسىرى ئاجىزلىشىۋاتقانلىقى، قاراخانىيلار ۋە غەزنەۋىيلەرنىڭ تەسىر كۈچى كۈنسېرى ئۆرلەۋاتقانلىقى، «ئور-خۇن دەۋرىدىن باشلانغان گۈللەنگەن بىر مەدەنىيەتنىڭ ۋارىسى»[12]بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىملىك ۋە مىللىي غۇرۇرنىڭ يۈكسەك نۇقتىسىدا تۇرۇۋاتقانلىقى ئەرەب تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا دەرھاللا كۆچلۈك تەسىر كۆرسىتەلمىگەنلىكىنىڭ، 13 ـ ئەسىرگە كەلگەندىمۇ 512 مىسرالىق «ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانىدا ئەرەب، پارسچە كىرمە سۆزلەرنىڭ يەنىلا 350 ئەتراپىدا بولۇشىنىڭ سەۋەبى ئىدى.

14 ـ ئەسىردىن باشلاپ ئىسلام دىنى كۆچادىن ئۆتۈپ تۇرپان ئويمانلىقى تەرەپكە تارقالدى. بۇنىڭ بىلەن، ئەرەب تىل ـ يېزىقى شەرقىي ۋە شىمالىي شىنجاڭغا كېڭەيدى. تۇرپاندىن تېپىلغان 13 ـ، 14 ـ ئەسىرلەرگە ئائىت ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەردە ئەرەب تىلىدىن كىرگەن qissä ، häq ، kitab ، mal ، adäm ، äli قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ[13].

ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشى ئەرەب تىل ـ يېزىقىنىڭ تەسىرىنى كۈچەيتتى. ھەر دەرىجىلىك مەدرىسىلەردە ئوقۇتۇش

تىلى ئەرەب تىلى بولدى، ئالىي مەدرىسىلەردىكى زىيالىيلار ۋە ئەدىب ـ شائىرلار ئەسەرلىرىنى يۇكسەك مۇھەببەت بىلەن ئەرەب تىلىدا يازدى. ئېتىقاد سەۋەبلىك مەدرىسە ۋە مەسچىتلەردە ئەرەب تىلىدا تەكرار ئېيتىلىدىغان ۋەز ـ نەسىھەتلەر يارا ـ يارا خەلق تۇرمۇشىدىمۇ ئومۇملاشتى. مۇشۇنداق ۋەز ـ نەسىھەتلەرنى چۈشىنىش ۋە ئىگىلەش ئەرەب تىلىدا ساۋاتلىق بولۇشنى تەقەززا قىلدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئەينى دەۋردە ئىسلام دىنى ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت نۇرغۇن سۆز ـ ئاتالغۇلار ئەرەب تىلىدىن ئېلىندى ۋە ھەتتا ئەسلىدە ئۇيغۇر تىلىدا بار سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئىگىلەشكە باشلىدى.

15 ـ ئەسىرگە كەلگەندە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى مۇكەممەللەشتى. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىجاد قىلىدىغان ئەدىبلەر كۆپەيدى. ئەرەب، پارس تىلىنىڭ «سەنئەتلىك» سېھرىي كۈچىگە قارىغۇلارچە چوقۇنۇش ۋە «تۈرك تىلىدا ئىجاد قىلىش مۇمكىن ئەمەس» دەيدىغان خاتا قاراش ئۇيغۇر ۋە باشقا ئەدىبلەرنىڭ ئارىسىدا ئومۇميۈزلۈك يىلتىز تارتتى. بۇنىڭغا قارشى ئۇلۇغ شائىر ناۋايى ئەدىبلەرنى ئانا تىلدا ئىجاد قىلىشقا ئۇندىدى.

سەئىدىيە خانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭنى جاھالەت قوينىغا سۆرەپ كىرگەن ئاتالمىش «خوجىلار» دەۋرىدىمۇ ئەرەب تىلىنىڭ تەسىرى ئۆزۈلۈپ قالمىدى. 1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلەككە كەلتۈردى، 1884 ـ يىلى شىجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلدى. بۇنىڭ بىلەن، شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان ئالاقىسىنىڭ بۇرۇنقىدەك راۋان بولۇشىغا يول ئېتىلگەچكە، ئەرەب تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا داۋاملىق تەسىر قىلىشى چەكلىمىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئەرەب تىلى يەنىلا مەدرىسىلەردە ۋە ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇرۇنقىدەك داۋاملىشىۋەردى. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ

ئاخىرقى باسقۇچى (17 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرگىچە) دا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى بۇ تىلنى قوللانغۇچى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ جانلىق تىلىغا يېقىنلاشقان ھالدا بۆلۈنۈشكە باشلىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ يېزىق تىلى ژانىرىغا مەنسۇپ بولغانلىرى ئاساسەن ئىستېمالدىن چۈشۈپ قېلىشقا يۈز تۇتتى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا كەلگەندە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى شەكىللەندى. ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورنى مۇقىملاشتى، ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ئىستېمالدىن قالدى. ئەمما، 30 ـ يىللاردىكى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسى تاكى 50 ـ يىللارغىچە داۋاملاشتى. يازما ئەدەبىياتتا ئانا تىل بىلەن ئىجاد قىلىشنىڭ ئارتۇقچىلىقى ناۋايى تەرىپىدىن كۆرسىتىپ بېرىلگەندىن كېيىنمۇ، بۇ كۆچلۈك تەسىر 20 ـ ئەسىرگىچە ئالىم دەپ ئاتالغان كىشىلىرىمىزنىڭ ئېڭىدىن يوقالمىدى. 1000 يىللىق تەسىر بۈگۈنكى كۈندىمۇ داۋاملاشماقتا، تىلىمىزدىكى كىرمە سۆزلەرنىڭ ئەڭ كۆپ سالمىقىنى يەنىلا ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر تەشكىل قىلىدۇ.

§2. پارس تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى

ئىران قەدىمكى مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەرنىڭ بىرى. قەدىمكى پېرسىيە ئىمپېرىيەسى ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپادىن ئىبارەت ئوچ قىتئەنىڭ تۆتاشقان يېرىگە جايلاشقان. ئىستراتېگىيەلىك ئورنى تولىمۇ مۇھىم. ئىران يېپەك يولىدىكى شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرغۇچى كۆۋرۈك. ئۇيغۇرلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي خەلقلەر ناھايىتى يىراق دەۋرلەردىن تارتىپلا، پارسلار بىلەن قويۇق بېرىش ـ كېلىش مۇناسىۋىتىدە

بولۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ پارسلار بىلەن بولغان ئالاقىسى ئەڭ بىلەن بولغان ئالاقىسىدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرى باشلانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى تارىم ۋادىسىدا شەرقىي ئىران تىللىق ساكلار (Saka)، توخرىلار (Tohri)، سوغدىلار (Sogdi) ياشايتتى. «ئۇلار ئىرق، تىل ۋە مەدەنىيەت تەرەپلەردىن پارسلارغا ئىنتايىن يېقىن تۇرىدۇ. كېيىنچە تارىخىي تەرەققىياتلار داۋامىدا، شەرقىي ئىران تىللىق بۇ مىللەتلەر تۈركىي خەلقلەر بىلەن يۇغۇرۇلۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ 840 ـ يىلىدىن كېيىن زور تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ بۇ يەرلەردە يەرلىشىشى بىلەن بۇ مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ تىلى، مەدەنىيىتى تەبىئىي يوسۇندا ئۇيغۇرلارغا ۋە ئۇيغۇر تىلى، مەدەنىيىتىگە يۇغۇرۇلۇپ كەتتى[14].» بۇ ھەقتە يەنە تاجىكستان تارىخشۇناسى غاپۇروۋ مۇنداق دەيدۇ: «شەرقىي ئىران تىللىق بارلىق مىللەتلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ ، تاجىكلارنىڭلا ئەمەس، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭمۇ تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتتى. پەرەز قىلىش مۇمكىنكى، قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپلا شەرقىي ئىران تىللىق خەلقلەر بىلەن چارۋىچى تۈركىي قوۋملار قوشنا ياشاپ كەلگەن[15]». پارسلارنىڭ زاراتۇستر (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى ساسانىيلار خانلىقى (مىلادىيە 226 ــ 651 ـ يىللار) دەۋرىدىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي يۇرتقا كىرگەن. «ئاۋېستا»دىكى نۇرغۇن ئەپسانىلەر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قۇرىغاردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېيىنكى بايان ئەدەبىياتىنىڭ ماتېرىيال مەنبەسى بولدى. مىلادىيە 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى پارسلارنىڭ مانى دىنى سوغدىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا تارقالدى ۋە كېيىنچە ئورخۇن خانلىقىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىندى. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى

مانى دىنى تەكرىتىغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا تارقىلىپ بولغانىدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە (850 ــ 1250 ـ يىللار) بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئەرەبچە، پارسچە تارىخنامىلەردىن مەلۇم بولۇشچە، 9 ـ، 10 ـ ئەسىرلەردە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. ۋاڭ يەندىمۇ مانى ئىبادەتخانىلىرىنى ۋە پارس مۇرتلىرىنى كۆرگەنلىكىنى يازىدۇ[16]. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مانى يادىكارلىقلىرىنىڭ بەزىلىرى مانى يېزىقىدا، بەزىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان.

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرى گېرمانىيە تەكشۈرۈش ئۆمىكى شىنجاڭنىڭ تۇرپان، خوتەن ۋە باشقا جايلىرىدا ئېلىپ بارغان تۆت قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەسىدە كۆپ مىقدارىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كەتكەن. ئالىملارنىڭ تەتقىقاتلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، «تەخمىنەن مىلادىيە 8 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپ تۇرپان تەۋەسىدە خېلى مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئىران تىللىق كۆچمەن گۇرۇھلار بولغان، ئۇلار ئۇ يەرلەردە 100 يىللا ياشىغان[17].» ئىران تىللىق بۇ كۆچمەن گۇرۇھلار تەخمىنەن ئۇچ تۇرلۈك ئىدى. بىرىنچى، پارسلار بولۇپ ئۇلارنىڭ تىلى قەدىمكى ئۇيغۇرچە تۇرپان ۋەسىقلىرىدە pärsig دەپ ئاتالغان؛ ئىككىنچى، پارفىيەلىكلەر بولۇپ ئۇلارنىڭ يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇرچە تۇرپان ۋەسىقلىرىدە pählavänig دەپ خاتىرىلەنگەن؛ ئۈچىنچى، سوغدلا بولۇپ ئۇلارنىڭ تىلى قەدىمكى ئۇيغۇرچە تۇرپان ۋەسىقلىرىدە soğdaq دەپ ئاتالغان. ئەنگلىيە ئالىمى ماربي بويىس رەتلەپ نەشر قىلدۇرغان «گېرمانىيەنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە تۇرپان ۋەسىقلىرى ئارىسىدىكى مانى يېزىقىدىكى ئىرانچە قول يازمىلار مۇندەرىجىسى»دە گېرمانىيەلىكلەر تۇرپاندىن بايقىغان مانى يېزىقىدىكى ئىرانچە ۋەسىقلەرنىڭ سانى نەچچە مىڭغا يېتىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدىكى پارفىيە يېزىقىدىكى

ۋەسىقىلەر ئىران تەۋەسىدىن هازىرغا قەدەر بايقالغان ۋەسىقىلەرنىڭ ئومۇمىي سانىدىنمۇ جىق⑱.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنلا تارىم ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقان شەرقىي ئىران تىللىق سوغد، پارس قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تىل ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى قىلغان. شۇ زامانلاردىلا بىرمۇنچە پارسچە سۆزلەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن. مەسىلەن، pärištä ،anar ،känd ،paxta ،ujmaq ،yalavač قاتارلىقلار.

10 ـ ئەسىردىن باشلاپ ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. ئىسلامىيەتنىڭ قاراخانىيلار ئارىسىغا تارقىلىشىدا بىرقانچە خىل رىۋايەت بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى ئىككى خىل. بىرى، سامانىيلارنىڭ غازات ئارقىلىق تارقاتقانلىقى. سامانىيلار خانلىقىنىڭ خانى ئىسمايىل خان (892 ــ 907 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرىدە تالاس بويىدىكى غازاتتا تاۋغاچ قاراخانىنىڭ خاتۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 15مىڭ تۈركىنى ئەسىر ئالغانلىقى ۋە شۇ يەرلەردىكى نىستورىيان چېركاۋلىرىنى مەسچىتكە ئۆزگەرتكەنلىكى هەققىدىكى قاراشلار. يەنە بىرى، سۇتۇق بۇغراخان سامانى شاهزادىسى ئەبۇ ناسىر سامانىدىن ئىسلامنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە تاغىسى ئوغۇلچاقتىن تەختنى تارتىۋېلىپ ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغانلىقى هەققىدىكى قاراش. هەر ئىككى خىل قاراشتا پارسلار تىلغا ئېلىنىدۇ. تارىخىي پاكىتمۇ شۇنداق. ئىسلام مەدەنىيەت سىستېمىسىدا پارس تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ئورنى ئىنتايىن مۇهىم. بۇ هەقتە ئەنگلىيە ئالىمى گىببۇ مۇنداق دەيدۇ: «كىلاسسىك ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىگە تۆهپە قوشقان هەر خىل قان سىستېمىسىدىكى ئىنتايىن مۇرەككەپ مىللەتلەر ئىچىدە پارسلاردىن باشقىسى غالىب ئەرەبلەرنىڭ تەسىرىدە ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تىلى،

ئەنئەنىسى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى يوقىتىپ ئىدىيە ۋە ئېتىقاد بىرلىكى شەكىللەندۈردى. پەقەت پارسلار ئەرەبلەرنىڭ نۈرغۇن ئالاھىدىلىكلىرىنى ۋە ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ، ئۆزلىرىنىڭ ئەقلىي ۋە ئىرقىي مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالىدى. پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتى گۈللەنگەندىن كېيىن، پارس تىلى شەرقتىكى ئۆلكىلەردە ئەرەب تىلىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىدى⑲.» تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇمكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئېلىمىزنىڭ غەربىدىكى تۈركىي مىللەتلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ئەرەب، پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى تېز چوڭقۇرلاشتى. جەمئىيەتتە ئەرەب، پارس تىلىدا تەربىيە ئالغان كىشىلەر كۆپەيدى. ئىلىم ساھەسىدە ئەرەب، پارس تىلىدا ئەسەر يېزىش مودىغا ئايلاندى، پارس تىلىغا پىششىق كىشىلەر بارغانسېرى كۆپەيدى. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ ھەقتە مۇنداق يازغان: «تاتسىز تۈرك بولماس، باشسىز بۆرك بولماس⑳.» بۇنىڭ مەنىسى «باش يوق يەردە بۆك بولمىغىنىغا ئوخشاش تات (پارس)لارسىز تۈركمۇ بولمايدۇ» دېگەنلىك ئىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلار بىلەن پارسلارنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى ئالاقىسى كۈنسېرى گۈللەندى. قاراخانىيلارنىڭ بۇخارادىكى ئەمىرى جەففار تېكىننىڭ بەلخنى ئىشغال قىلىشى، سۈباش تېكىننىڭ ھېراتنى ئېلىشى بىلەن ئۇيغۇرلار خوراسانىدا يەرلىشىشكە باشلىدى. 13 ـ ئەسىردە موڭغۇللار غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلەن بىللە ماۋەرائۇننەھر ۋە خوراسان رايونلىرىغا كىردى ۋە ئۇ يەرلەردىكى ئۇيغۇرلار ۋە شەرقىي ئىران تىللىق خەلقلەر بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتتى. ئېلىخانىيلار (1259 ــ 1388 ـ يىللار) تەۋەسىدە نۈرغۇن ئۇيغۇرلار مۇھىم ھەربىي ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالدى. بۇ چاغلاردا نۈرغۇن ئۇيغۇرلار بىۋاستە پارس تىلىدا ئەسەر

يازالايتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا تۆمۇرىيلەر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارس تىل ـ ئەدەبىياتى ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىياتى ئالتۇن دەۋرگە قەدەم قويدى. بۇ چاغدا زور كۆلەمدىكى يۇغۇرۇلۇش بولدى. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىدە تەرەققىي قىلدى. بۇنىڭ سەۋەبىنى ئىككى تەرەپتىن كۆرسىتىش مۇمكىن: بىرى، گۇللەنگەن پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن فىردەۋسى، نىزامى، ئەمىر خىسراۋ، ھافىز، ئابدۇراخمان جامى قاتارلىق مەشھۇر ئەدىبلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر ئەدىبلىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. يەنە بىرى، ئەينى دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈركىي خەلقلەر پارسلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشىغان. نەۋائىي مۇنداق دەيدۇ: «تۈركلەرنىڭ چوڭىدىن كىچىكىگىچە، پۈقراسىدىن بېگىگىچە دېگۈدەك پارس تىلىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ. ھەممىسى ئۆز ئەھۋالىغا يارىشا سۆزلىيەلەيدۇ، بەزىلىرى ئىنتايىن كېلىشتۇرۇپ سۆزلەيدۇ. ھەتتا تۈرك شائىرلىرى پارس تىلىدا گۈزەل شېئىر ۋە شېرىن ماقالىلەرنىمۇ يازالايدۇ[21].» پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتى خوراسان (شەرقىي ئىران)نى مەركەز قىلغان ھالدا گۇللەنگەنلىكى سەۋەبلىك ئوتتۇرا ئاسىيادا پارس تىلىدا سۆزلەشنى شەرەپ، پارس تىلىدا يېزىشنى ئابرۇي دەپ بىلىدىغان «پارسگۇيلۇق» ئەۋج ئالدى. چۈنكى، 10 ــ 15 ـ ئەسىرلەردە پارس تىلى مىسلىسىز گۈللەنگەن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادا كۈچلۈك تەسىر قوزغىغانىدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلى پارس تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئارىسىدىكى ئۇچرىشىش ئۇزۇلدى. پارس تىلىنىڭ تەسىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى

ئىزلىرىدىن قارىغاندا سان، نىسبەت جەھەتتىن ئەرەب تىلىدىن كېيىن تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق تەرەپلەردىكى تەسىرى ئۇيغۇر تىلىغا تەسىر كۆرسەتكەن ھەرقانداق تىلدىن ئېشىپ چۈشىدۇ.

§3. خەنزۇ تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى

خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ناھايىتى يىراق زامانلاردىن باشلانغان ۋە بۈگۈنگىچە ئۇزۇلۈپ قالمىغان. مەلۇمكى خەنزۇ تىلى ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمكى تىللارنىڭ بىرى. ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا باش كۆتۈرگەن ھۇنلار بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدا باشتىن - ئاخىر قويۇق مۇناسىۋەت ساقلانغان. ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى گاھ يارىشىش، گاھ ئۇرۇشۇشتەك مۇرەككەپ سىياسىي مۇناسىۋەتتە بولغان. ئەمما، شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ يايلاق مەدەنىيىتى بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى تېرىم مەدەنىيىتى ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىپ تۇرغان.

تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولۇشچە، قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن نۇرغۇن سۆز - ئاتالغۇلار بولغان. گېرمانىيەلىك تۇركولوگ گابائىن خانمىنىڭ «قەدىمكى تۇرك تىلى گىراماتىكىسى» ناملىق ئەسىرىدە قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن تۆۋەندىكى سۆزلەر ئۇچرايدۇ. (تىرناق ئىچىدىكىسى شۇ كىتابتىكى بەت نومۇرى):㉒

bi<碑(268), bulaŋ <廡廊(270), čan<盏(271), čik<尺(272), qap<甲(277), kög<曲(282), ǧunqa/quŋqiu<箜篌(284), la<骡(286), labay<螺贝(286), lu<龍(286), mir<蜜(287), san'ǧun/saŋun<將軍(293), tawčan<道場(297), titsi<弟子(299), toyin<道人(300), tutuŋ <都統(393), wapsi<法師(397)

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىي مۇناسىۋىتى تولىمۇ قويۇق بولغان. شۇ دەۋرگە ئائىت يادىكارلىقلاردا 花 > xua (گۈل)، 曲 > kög (كۈي)، 金箔 > kimbağ (ئالتۇن ياپراق)، 日历 > liqzir (چېسلا)، 墨 > mäkkä (سىياھ)، 丙 > pi (رەت ـ تەرتىپتە 3 ـ نى بىلدۈرىدىغان سۆز)، 尺 > çi (چى)، 布施 > buši (سەدىقە)، 檩 > lim (لىم)، 仓 > saŋ (ساڭ)، 三藏 > tayši (بۇيۇك تاڭ)، 大唐 > tayto (سامتسو)، 大师 > samtso (ئۇستاز)، 珍珠 > inçü (ئونچە)، 公主 > qunčuy (مەلىكە)، 馒头 > manta (مانتا)، 罪 > süy (گۇناھ)، 忏悔 > čamquy (تۆۋا)، 钲 > čaŋ (چاڭ) قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ㉓.

11 ـ ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن «قۇتادغۇبىلىك» تىمۇ خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن(ئاڭلا ـ 听 > tiŋ)، (ساڭ仓 > saŋ)، (توڭلا ـ 冻 > toŋ) قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ㉔. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى خەنزۇچە كىرمە سۆزلەر چىن زۇڭجېن ئەپەندىنىڭ تەكشۈرۈشچە 240، گاۋ لىچىن خانىمنىڭ تەكشۈرۈشچە 72 ئىكەن㉕.

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە گەرچە ئەرەب ، پارس تىللىرىنىڭ تەسىرى كۈنسايىن كۈچەيگەن بولسىمۇ، خەنزۇ تىلىنىڭ تەسىرى ئۇزۇلۈپ قالمىدى. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت قول يازمىلاردا خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن 庄子 > 衙门 ، pa:la < 罚 ، ya:la－< 押 ، yambu < 元宝 ، jaŋza < 听 tiŋla ـ ، toŋ < 桶 ، päy < 排 ، yaŋlig < 样 ، yamul < 冻 toŋla ـ قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ㉖؛ مىسىر سۇلالىسى دەۋرىدە تۇزۇلگەن «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» ده خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن 莲花 > liänxua، 锁 > sa ~ so، 钥匙 > yaqši، 板凳 > bändiŋ، 样子 > yaŋzi ، 墨 > mäk قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ㉗؛ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇزۇلگەن «بەش

تىللىق مانجۇچە لۇغەت »تە خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن 分<puŋ، 牌楼 >päylo، 膏药 >goya، 铺子 >puzul، 矿 >kan، 馒头 >ša، 纱 >pu، 府 >jüzä، 桔子 >mantu، قاتارلىق 65 سۆز ئۇچرايدۇ[28]؛ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە مەيدانغا كەلگەن «تارىخىي ئەسىنىيە» ۋە «زەپەرنامە» قاتارلىق ئەسەرلەردىمۇ 买卖人 >mäymäyçi، 亭子 >tiŋza، 赏 >šaŋ، 包 >bola - ، 营房 >yiŋpaŋ، 老人家 >lorinja، 骗 >pällä - ، 裁缝 >säypuŋ، 县官 >sängän، 衙门 >yamul، 宝元 >yambu، 罚 >pala - قاتارلىق خەنزۇچە سۆزلەر ئۇچرايدۇ[29].

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ۋە شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىشى بىلەن شىنجاڭ نىسپىي مۇقىم ۋەزىيەتكە ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن قويۇق باردى ـ كەلدى مۇناسىۋىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن، خەنزۇ تىلىدىن سىياسىي، مەمۇرى، قانۇن، ئىقتىسادىي تۈرمۇش قاتارلىق ساھەلەرگە ئائىت سۆزلەر تۈركۈملەپ قوبۇل قىلىندى.

سۆزلىمىزنىڭ دەللىلى سۈپىتىدە 19 ـ ئەسىردە ياشىغان شائىر ئابدۇللا پوسكامىنىڭ «كىتابى ئەبدۇللاھ » ناملىق كىتابىدىن ئېلىنغان تۆۋەندىكى پارچىلارنى كۆرۈپ باقايلى:

Ošu künl ärdiki xaqanniŋ ismi ärdiki čänluŋ,
Där ärdi özini barčä xälayiqdinmu män coŋ,
Wäzir äzäml ärgä jaza tapšurgač dedi sän zuŋ,
Jahan andin qutuldi ornigä xan boldiki šänfuŋ,
Igni it ämčäkid äk tügmäsi qiymät mäta boldi.

Wä andin bäyli bäysi täyji hakim išikağa ya šaŋ,
Wä bäzängäznäčidur ya näqib yakim begi dataŋ,

Qäzi häm miŋ begi diwan häm dorğä bägya saŋ,
Yiraqdin kälsä mänčinlär yoliğä qildilär čajaŋ,
Bularniŋ hökmini kim tutmasa bağlap saza boldi.

Rabbi äwwäl yigirmä yättä pänjšänbä ani aŋlaŋ,
Alip yarkänd bilän poskamni hafizbäg digän taŋjaŋ
Begimni bağida bağ, bağ bolup sifaŋ bilän šaŋfaŋ,
Šäbi azinä erdi anda šaŋfaŋ boldikim šaŋtaŋ,
Bularniŋ qäwmlirigä šol munafiq qähriwa boldi.

Ošul taŋ jaŋ täräfdin bolğan amban mänsäbi lüyjaŋ,
Tämam fi'li ularčä ärtä axsamda atip pojaŋ,
Ani damolla däydur qoydi dayi ,tuŋci häm kojaŋ
Täam dästurxani yoq jozida gaŋfän bilän xošaŋ,
Yiğilğan qäwmlärgä ušbu lüyjaŋ säjdigah boldi.

Bu künlär čoŋ begim šän toxti šaŋriŋğazi bäg tuŋči,
Bolup poskamga amban ikki sofi fähmläp oŋči
Buhämtähqiq ämäskimqolda barmu – yoqmudur guŋsi,
Qisar erdi bu lüyjaŋ häftä tursa basiğä juŋsi,
Aŋa šäkkältürüpkö ŋlüm hämišä gäsnäma boldi®.

بۇ پارچىنىڭ 1 ـ كۆپلىتىدىكى čänluŋ<乾隆، zuŋ<总،
šanfuŋ<咸丰 دېگەن سۆزلەر؛ 2 ـ كۆپلىتىدىكى täyji<太吉،
čajaŋ<茶帐 دېگەن سۆزلەر؛ 3 ـ كۆپلىتىدىكى taŋjaŋ<堂匠،
bäysi<贝子، bäyli<贝勒، saŋ<仓، dataŋ<大堂،

šaŋfaŋ＜上房، šaŋtaŋ＜上堂 دېگەن سۆزلەر؛ 4 ـ كۇپلېتتىكى
xosaŋ＜火烧، kejaŋ＜科长، pojaŋ＜炮仗، lüyjaŋ＜旅长 دېگەن
سۆزلەر؛ 5 ـ كۇپلېتتىكى tuŋci＜通事، guŋsi＜公事،
juŋsi＜军师 دېگەن سۆزلەر خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن ياكى
خەنزۇچە ئارقىلىق كىرگەن سۆزلەردۇر.

ئېلىمىز هازىرقى زامان تارىخىدىكى شىنخەي ئىنقىلابى، «4 ـ
ماي» هەرىكىتى، ياپونىيا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشى، ئازادلىق
ئۇرۇشى قاتارلىق زور ۋەقەلەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىگىمۇ زور
تەسىرلەرنى ئەكەلدى. بولۇپمۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمهۇرىيىتى
قۇرۇلغاندىن كېيىنكى يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك تارىخىي
تەرەققىيات داۋامىدا ئۇيغۇر، خەنزۇ خەلقلىرىنىڭ هەر خىل
ئالاقىسى مىسلىسىز كۈچەيدى. خەنزۇ تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا
تەسىرىمۇ تارىختىن بۇيانقى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيەگە يەتتى. خەنزۇ
تىلىنىڭ تەسىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا قاتلىمىدىن ئۆتۈپ،
فونېتىكا ۋە گىرامماتىكا قاتلاملىرىغىچە كېڭەيدى. بۈگۈنكى
كۈندە خەنزۇ تىلىدىن سىياسىي، هەربىي، مەدەنىيەت، سەنئەت،
پەن ـ تېخنىكا قاتارلىق هەر خىل ساهەلەردىن تۇركۈملەپ سۆز ـ
ئاتالغۇلار قوبۇل قىلىندى ۋە بۇ كىرمە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا
ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلماقتا. مەسىلەن:

＜花生 ،jaŋdo ＜豇豆 ،laza ＜辣子 ،bäsäy ＜白菜
،gaŋpän ＜干饭 ،somän ＜炒面 ،läŋmän ＜拉面 ،xasiŋ
＜ 酱油 ،dufu ＜豆腐 ،saŋza ＜馓子 ،lämpuŋ ＜凉粉
铡刀 ،čäydo ＜菜刀 ،jüzä ＜橘子 ،bolo ＜ 波萝 ،jaŋyo
亩 ،säypuŋ ＜裁缝 ،jobo ＜胶布 ،joto ＜撅头 ،jado ＜
＜寸 ،mo ＜毛 ،yüän ＜元 ،puŋ ＜分 ،jiŋ ＜斤 ،mo ＜
،zoŋli ＜总理 ،gowuyüän ＜国务院 ،faŋjin ＜方针 ،suŋ

总统 > zoŋtoŋ، 书记 > suji ۋە باشقىلار.

§4. رۇس تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى

ئۇيغۇر تىلىغا تەسىر كۆرسەتكەن تىللار ئىچىدە ئەڭ كۆپىسى تەسىر كۆرسەتكەن تىل رۇس تىلى. تۈركىي خەلقلەر بىلەن سلاۋيانلارنىڭ ئالاقىسى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ھەمدە رۇس تىلى 13 ـ ئەسىردىن تارتىپ تۈركىي تىللاردىن سۆز ئالغان بولسىمۇ، تۈركىي تىللارنىڭ رۇس تىلىدىن سۆز ئېلىشى خېلى كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن ئېتىبارەن چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ تەسىرى شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئىلى رايونىغا يەتتى. رۇس تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بۇ جايلارغا سىڭىپ كىردى. شۇ چاغدىن باشلاپ غالىب ئورۇندىكى رۇس تىلى تۈركىي تىللارغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتمىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا سىياسىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەر بار ئىدى. 1851 ـ يىلى چارروسىيە «ئىلى، تارباغاتاي ئەركىن سودا كېلىشىمى »نى ئىمزالاپ ئىلى ۋە چۆچەكتە كونسۇل تۇرغۇزۇش ھوقۇقىغا ئېرىشتى. 1860 ـ يىلى «جۇڭگو ـ رۇسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى»نى ئىمزالاپ قەشقەردە كونسۇلخانا قۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشتى. 1882 ـ يىلى 10 ـ ئايدا چارروسىيە قەشقەردە رەسمىي كونسۇلخانا قۇردى ۋە پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتتى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرى چارروسىيە ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى بىر مەزگىل بېسىۋالدى ۋە زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنى مەجبۇرىي يەتتىسۇغا كۆچۈردى. ئەينى دەۋردە ئىلىدا مەيدانغا كەلگەن «كۆچ ـ كۆچ قوشىقى » مۇشۇ تارىخنىڭ ئەينەن كارتىنىسى ئىدى. مۇشۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشتە ئۇيغۇرلار رۇس تىلى ۋە مەدەنىيىتى بىلەن

بىۋاستە ئۇچرىشىشقا باشلىدى ۋە ئەڭ دەسلەپ lampa، gaz، karwat، nefit، bolka، piränik، peč، zawut قاتارلىق سۆزلەر قوبۇل قىلىندى.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ رۇس تىلىدىن سۆز قوبۇل قىلىشى ئىككى خىل يول بىلەن ئەمەلگە ئاشتى. بىرى، تاتار، ئۆزبېك، قازاق تىللىرىدىن ۋاستىلىك قوبۇل قىلىش؛ يەنە بىرى، بىۋاستە قوبۇل قىلىش. سۆز قوبۇل قىلىش ۋاقتى نۇقتىسىدىن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ۋاستىلىك قوبۇل قىلىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان بولسا، 1933 ـ يىلىدىكى «ئاپرىل ئۆزگىرىشى»دىن كېيىن بىۋاستە قوبۇل قىلىش ئاساسىي ئېقىم بولدى.

«ئۆكتەبىر ئىنقىلابى»دىن كېيىن، بولۇپمۇ 1933 ـ يىلىدىكى «12 ـ ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى»دىن كېيىن رۇس تىلى ۋە رۇس مەدەنىيىتىنىڭ شىنجاڭغا بولغان تەسىرى كۈنسېرى ئاشتى. مىللىتارىست شېڭ شىسەي يۈرگۈزگەن ئاتالمىش «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»نىڭ ئىچىدە «سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىنلىشىش» دېگەن ماددا بار ئىدى. بۇ سىياسىي مۇناسىۋەت شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سىياسىي، سودا، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق تەرەپلەردىكى ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈردى. شېڭ شىسەي بىلەن تۈزۈلگەن توختامنىڭ روھىغا ئاساسەن سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركۈم ـ تۈركۈم مۇتەخەسسىسلەرنى، تېخنىكلارنى شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا يارەمگە ئەۋەتتى. 1934 ـ يىلىدىن 1936 ـ يىلىغىچە شىنجاڭدىن تاشكەنتتىكى «دۆلەتلىك تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتى» ۋە باشقا ئالىي مەكتەپلەرگە 300دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىلى، چۆچەك، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا رۇسچە ئوتتۇرا مەكتەپ (تولۇقسىز) قۇرۇلدى. شېڭ سىسەي سوۋېت

ئىتتىپاقىغا ياخشى كۆرۈنۈش ۋە تېخىمۇ كۆپ يارەمگە ئېرىشىش ئۈچۈن شىنجاڭدا يالغاندىن ماركسىزمنى تەشۋىق قىلدى؛ گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان يېرىگە ستالىنغا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئائىت خەۋەرلەرنى باستى. 40 ـ يىللارغا كەلگەندە سوۋېت ئىتتىپاقى تاشكەنتتە «شەرق مەقىقىتى» نەشرىياتىنى قۇردى ۋە مەخسۇس شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئاتاپ كىتاب ـ ژۇرناللارنى نەشر قىلدى. بۇ نەشرىيات ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر، قازاق يېزىقىدا زور تۈركۈمدىكى كىتابلارنى نەشر قىلىپ شىنجاڭغا كىرگۈزدى. بۇ كىتابلار ئىچىدە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەكتەبلەرنىڭ دەرسلىكلىرى، ماركسىزم ـ لېنىنىزمغا، سىياسىي ئىقتىسادقا ئائىت ئەسەرلەر، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش تارىخى، 19 ـ ئەسىردىكى رۇس ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر ئەسەرلەر، گوركى، مايا كوۋسكى، فارادى قاتارلىق رۇس ـ سوۋېت يازغۇچىلىرىنىڭ ۋەكىللىك ئەسەرلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەدەبىلەرنىڭ ئەسەرلىرى، ياۋروپا ئەدەبىياتىدىكى داڭلىق ئەسەرلەردىن تاللانمىلار ۋە تەبىئىي پەن، سانائەت پەنلىرىگە ئائىت كىتابلار بار ئىدى. بۇ نەشرىيات نەشر قىلغان كىتابلار تا 60 ـ يىللارغىچە شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەردە دەرسلىك قىلىندى. بۇ كىتاب ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك رۇس تىلىدىن بىۋاستە تەرجىمە قىلىنغانىدى. نۇرغۇن يېڭى شەيئىلەرنىڭ ناملىرى ۋە ئاتالغۇلار بىۋاستە رۇس تىلىدىكى ئاتىلىشى بويىچە ئېلىنغان، بۇنىڭ بىلەن، بۇ سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىشكە باشلىدى. 1940 ـ يىللاردا شىنجاڭدا «ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» پارتلىدى ۋە كۆپ ئۆتمەي ئوچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. بۇ مەزگىللەردە سوۋېتنىڭ ئاك

فورماتسىيەسى ۋە رۇس تىلى ۋە مەدەنىيىتى شىنجاڭغا، بولۇپمۇ ئىلى، چۆچەك، ئالتاي رايونلىرىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدىن تارتىپ، ئەينى چاغدىكى زىيالىيلارنىڭ كۆپ قىسمىغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ قايتىپ كەلگەنلەر بار ئىدى. ئۇلار رۇس تىلى ۋە مەدەنىيىتىگە چوڭقۇر ئىشتىياقى بار كىشىلەر ئىدى. ئۇلار رۇس تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ شىنجاڭدىكى تەسىرىنىڭ زورىيىشىغا تېگىشلىك تۆھپە قوشتى. نەتىجىدە، 20 ـ ئەسىردىن كېيىن ئۇيغۇر تىلىغا ئەڭ تېز ۋە ئەڭ چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن چەت تىلى رۇس تىلى بولۇپ قالدى. بۇ نۇقتىنى رۇس تىلىدىن تىلىمىزغا ئۆزلەشكەن تۈركۈم ـ تۈركۈم ھەر خىل پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى ۋە تۈرمۇش سۆزلىرى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

سىياسىي، پەلسەپە ئاتالغۇلىرى:

sotsializim ، kommunizim ، materializim ، metafizika ،
dogmatizim ، atizim ، awangart ، ideologiyä

پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى:

fizika ، matematika ، ximiyä ، anatomiyä ، astronomiyä ،
geometeriyä ، operatsiyä ، ambilatoriyä ، retsip ، bakteriyä ، diagnuz ،

سەنئەت ئاتالغۇلىرى:

akord: pauza ، orkester ، dekeratsiyä ، switcik ، artist ،
derižor.

ئەدەبىيات ئاتالغۇلىرى:

abzast ، personaž ، syužit ، proza ، poeziyä ، powest ،
roman.

تىلشۇناسلىق ئاتالغۇلىرى:

gramatika ، morfologiyä ، sentaksis ، semantika ، fonetika ،

.istilistika

تەنتەربىيە ئاتالغۇلىرى:

،wareta ،walibol ،wasketbol ،putbol ،gimnastika

.tornik

ئۆلچەم بىرلىكلىرى:

.kwadrat ،tonna ،gram ،kelometer ،santimeter ،meter

ئۇنۋان نامىلىرى:

،magester ،baklawer ،professor ،dotsent ،lektor ،akademik

.doctor

ھەربىي ئاتالغۇلار:

،akop ،dewiziyä ،polk ،bataliyon ،general ،marsal

•.aptomat ،pilimot ،granat ،taktika ،maniwe

مەمۇرىي ئاتالغۇلار:

aptonomrayon. ،raykom ،partkom ،kolxoz ،kommuna

ئاي نامىلىرى: yanwar ،fewral ،mart ،may ،öktäbir.

تۇرمۇش سۆزلىرى: belät ،bolka ،welsipit ،wärenä.

شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، رۇس تىلى ئۇيغۇر تىلىغا خەلقئارا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىشتا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىدى. مەسىلەن:

ئىنگلىز تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: wasketbol ،port، .čäk ،kulub

فىرانسۇز تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: banka ،artist ،adres، .awan' gart

نېمىس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: kiran ،abzast ،advokat.

ئىتالىيان تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: bandit ،balkon، ballada

ئىسپان تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: sigart ، banan ، gabardin.

گوللاند تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: bak ، berzent.

لاتىن تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: aptor ، formula ، aktip

گىرېك تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر: idiyä ، bazis ، deyalekt.

بۇگۈنكى كۈندە، رۇس تىلىنىڭ تىلىمىزغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىش جەريانى ئاساسەن توختىدى. ھازىر ئۇيغۇر تىلى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان سۆز ـ ئاتالغۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز ياساش ئادىتى بويىچە ياسالسا، خېلى زور بىر قىسمى خەنزۇ تىلى ياكى غەرب تىللىرىدىن بىۋاستە قوبۇل قىلىنىۋاتىدۇ.

§5. باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى

دۇنيادا ھېچقانداق ساپ مەدەنىيەت بولمىغىنىدەك، ساپ تىلمۇ يوق. نۆۋەتتە، ئىنگلىز تىلى دۇنيا بويىچە سۆزلۈك مىقدارى ئەڭ كۆپ تىل ھېسابلىنىدۇ. ئىستاتىستىكىلارغا قارىغاندا، ئىنگلىز تىلىنىڭ سۆزلۈك مىقدارى ھازىر 1 مىليون ئەتراپىدا ئىكەن[31]. «بامخارت لۇغەت ھەمراھى» (The Bamhart Dictionary Companion) ژۇرنىلىنىڭ ئىستاتىستىكىسچە، ھەر يىلى ئۆلارنىڭ ساندانىغا كىرگۈزۈلىدىغان يېڭى سۆزلەر ۋە يېڭى مەنىلەر 1500~1600 ئەتراپىدا ئىكەن[32]. لېكىن، ئىنگلىز تىلىدا كىرمە سۆزلەر خېلى نىسبەتتە ئىگىلەيدۇ. ر . گ . كېنىتىنىڭ ئىنگلىزچە 20 مىڭ سۆز، پائول روبېرىسنىڭ 140 مىڭ سۆز ئۇستىدە ئېلىپ بارغان ئىستاتىستىكىسىنى كۆرۈپ باقايلى[33]:

	20 مىڭ سۆز تەركىبىدە	140 مىڭ سۆز تەركىبىدە
ئەسلىدە بار سۆزلەر	19%	14%
لاتىنچە سۆزلەر	15%	36%
فىرانسۇزچە سۆزلەر	36%	21%
گىرىكچە سۆزلەر	13%	4.5%
گوللاندچە، نېمىسچە سۆزلەر	7%	2%
ئىتالىيانچە، ئىسپانچە سۆزلەر	1%	3%
باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر	9%	19.5%

دېمەك، ئىنگلىز تىلىدا 20 مىڭ سۆز تەركىبىدە 8%، 140 مىڭ سۆز تەركىبىدە 86% سۆز كىرمە سۆزلەردۇر.

ئەمدى چەت تىللارنىڭ تەسىرىنى ئەڭ ئاز قوبۇل قىلغان خەنزۇ تىلىدا سېپى چىشىڭ تۈزگەن «خەنزۇ تىلىدىكى كىرمە سۆزلەر لۇغىتى» ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىستاتىستىكىنى كۆرۈپ باقايلى[34]:

	ئىنگلىزچە	روسچە	فىرانسۇزچە	لاتىنچە	سانسكرىتچە	گەرمەنچە	پارسچە	كىدانچە
سىياسىي	225	36	21	18	7	7	15	47
ھەربىي	77	11	2	3	5	0	0	10
ئىقتىساد	214	10	13	2	3	2	1	0
سانائەت	486	41	8	1	1	0	3	0
تېخنىكا	645	9	7	7	3	0	0	0

تېخنىكا	645	9	7	7	3	0	0	0
ماتارىپ	122	9	2	26	20	3	0	0
سەھىيە	370	24	6	1	18	4	4	2
مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە	337	139	23	2	10	1	3	0
دىن	112	6	2	7	408	63	9	1
تۇرمۇش	374	65	18	2	61	15	16	10
دېھقانچىلىق	14	5	0	0	1	0	0	0
ئۇلچەم	59	13	39	4	6	1	0	0
تەبىئەت	344	29	11	4	160	19	33	8
باشقىلار	47	5	10	11	77	2	0	6
جەمئىي	3426	401	162	88	780	117	84	4

داۋامى:

	موڭغۇلچە	زاگرۇچە	مانجۇچە	ئۇيغۇرچە	مالايچە	ياپونچە	باشقا	جەمئىي
سىياسىي	105	99	49	17	2	142	171	960
ھەربىي	18	8	7	0	0	39	22	202
ئىقتىساد	3	6	0	1	6	63	17	341
سانائەت	5	1	0	0	2	43	8	599
تېخنىكا	1	0	0	0	0	93	2	767
ماتارىپ	4	1	0	0	0	124	10	321
سەھىيە	3	2	4	0	0	58	9	505
مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە	17	24	2	18	0	60	114	750
دىن	65	43	2	12	0	9	43	782
تۇرمۇش	74	48	22	24	24	63	161	977
دېھقانچىلىق	15	3	0	3	0	6	14	61
ئۇلچەم	0	1	0	1	1	13	11	149

ئۆلچەم	0	1	0	1	1	13	11	149
تەبىئەت	53	10	19	3	25	25	101	844
باشقىلار	37	10	23	6	16	144	52	446
جەمئىي	400	256	128	85	76	882	735	7704

هازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدا ھەر خىل تۈرلەرگە مەنسۇپ بولغان ئۇيغۇرچە سۆزلەر 85 دانە بولغان.

ئۇيغۇر خەلقى تارىختىن بۇيان يىپەك يولىنىڭ تۇغىنىدە ياشاپ نۇرغۇن مىللەتلەر بىلەن ئالاقىدە بولغان. بۇ جەريانىدا ئۇيغۇر تىلى باشقا تىللاردىن سۆز - ئاتالغۇ قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئۇيغۇر تىلىنى ئالاقە ۋە تەپەككۇر ۋاستىسى قىلغان بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىدىن چىقىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە تارىختا باشقا مىللەتلەرگە تەسىر كۆرسىتىپ، باشقا تىللارغىمۇ سۆز بەرگەن. مۇشۇنداق قوش يۆنىلىشلىك تەرەققىيات داۋامىدا ئۇيغۇر تىلى نىسبەتەن ساغلام تەرەققىي قىلىپ كەلدى. ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، قاراخانىيلار دەۋرىدە ۋە شۇنداقلا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلىدىن (جۈملىدىن تۈركىي تىللاردىن) باشقا تىللار سۆز قوبۇل قىلغان. بولۇپمۇ قاراخانىيلار دەۋرىدە ۋە ئالتۇن - ئوردا، چاغاتاي خانلىقلىرى دەۋرلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا تەشەببۇسكار ئورۇنىنى ئىگىلىشى بىلەن ئۇيغۇر (جۈملىدىن تۈركىي) تىلى باشقا تىللارغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. داڭلىق تۈركولوگ دۆرفېر (Doerfer)[35]، ئەخمەت جەفەرئوغلۇ (Ahmet Ceferoglu)[36]، سۇئېر ئەكەر (Suer Eker)[37]، تۇنجەر گۈلەنسوي (Tuncer Gulensoy)[38]، زەكى قايماز، رادلوف (W.W.Radloff)[39]، دمىترىيېف (Dmitriyev)[40]، پوپپې (N.Poppe)[41]، جەنەب (Cheneb)[42] قاتارلىقلار بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. سۈورتىيانىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا رۇسچىغا كىرگەن تۈركچە سۆزلەر 1700 ئەتراپىدا ئىكەن[43].

سەئىدىيە خانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ ئاپاق خوجىنىڭ زۇلمەتلىك دەۋرى باشلانغاندىن تارتىپ، ئۇيغۇر تىلى بېكىنمە ھالەتتە تەرەققىي قىلدى ۋە ئاساسەن سۆز ئالغۇچى تىل بولۇپ قالدى. بىز بۇ يەردە پەقەت باشقا تىللارنىڭ تارىختىن بېرى ئۇيغۇر تىلىغا تەسىر كۆرسىتىش جەريانىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتىمىز:

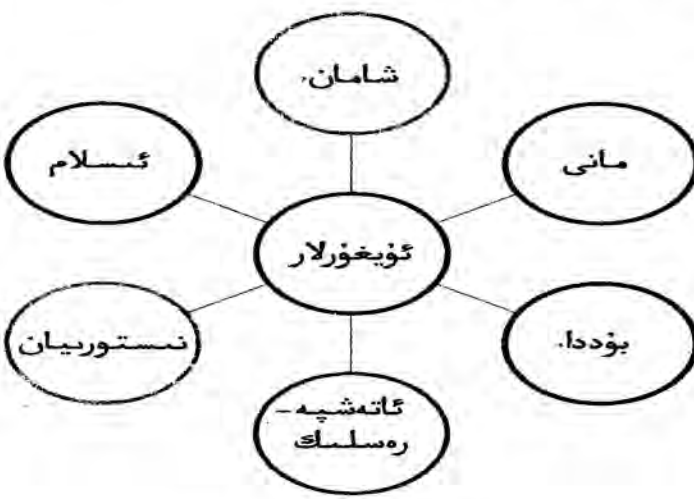
مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىلىدىكى كىرمە سۆزلەر ئىككى خىل يول بىلەن قوبۇل قىلىنغان. بىرى، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئېھتىياجىدىن قوبۇل قىلىنغان. ئۇيغۇر تىلى ئورخۇن دەۋرىدىن تارتىپلا «ئېھتىياجىغا قاراپ» سۆز قوبۇل قىلىشقا باشلىغان. بۇ نورمال قوبۇل قىلىش ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىرى، يات مەدەنىيەتنى قارىغۇلارچە قوغلىشىش پىسخىكىسى سەۋەبىدىن، چەت تىللارغا قارىغۇلارچە چوقۇنۇش تەسىرىدە قىلچە ئېھتىياج بولمىغان سۆزلەرمۇ قوبۇل قىلىنغان. بۇ بىنورمال قوبۇل قىلىش ھېسابلىنىدۇ. بىنورمال قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى شۇكى، قوبۇل قىلىنغان سۆز سۆز مەنىسى ۋە فونېتىكىلىق شەكلى جەھەتتىن پۈتۈنلەي ياكى قىسمەن ئەينەن قوبۇل قىلىنغان، يەنى مەنبە تىلدىن ئۆز پېتى «كۆچۈرۈپ» كېلىنگەن. ئەڭ بالدۇر تۈركۈملەپ قوبۇل قىلىنغان تىپىكلىككە ئىگە پارسچە كىرمە سۆزلەرنى ئېلىپ ئېيتساق، ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشى ۋە ئومۇملىشىشى بىلەن پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىنىڭ بۇرۇلۇش دەۋرىدىكى تىل تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن ئۇيغۇر تىلىغا پارس تىلىدىن دىن، سىياسىي، يېزا ئىگىلىكى، ئورمانچىلىق، يېمەك ـ ئىچمەك، ھۇنەر ـ كەسىپ، مۇزىكا، سودا، تەنتەربىيە، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مائارىپ، تېبابەتكە ئائىت كۆپلىگەن سۆزلەر قوبۇل

قىلىندى. بۇ سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆزلۈكىنى بېيىتىپ تىلىمىزنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇشتا بەلگىلىك رول ئوينىدى. بۇنداق نورمال قوبۇل قىلىش تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى ئاشۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئويناندى. ئەكسىچە، پارس مەدەنىيىتىگە مەجنۇنلارچە ئاشقىلىق، بولۇپمۇ 15 ـ ئەسىردىكى پارسچە سۆزلەش، پارسچە يېزىشتىن ئىبارەت مودا ئېقىمىنىڭ كۈچىيىشى، پارس تىلىدا يېزىشتىن شەرەپ تېپىشتىن ئىبارەت «پارسگۈيلۈق» ئىستىكىدە ئەدىبلەر قىلچە زۆرۈرىيەتسىز بولسىمۇ تۈركۈملەپ پارسچە سۆزلەرنى ئۇيغۇر تىلىغا ئېلىپ كىردى ۋە مەلۇم مەنىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا مەيدانىنى ئەخلەتخانىغا ئايلاندۇرۇۋەتتى. ئەلۋەتتە بۇنداق سۆزلەر يالغۇز پارس تىلىدىنلا كىرگەن سۆزلەردە كۆرۈلمەيدۇ. ئەرەبچە، رۇسچە سۆزلەردىمۇ، بۈگۈنكى كۈندىمۇ بۇنداق بىنورمال قوبۇل قىلىشنىڭ ئايىغى چىققىنى يوق. مەيلى قايسى تىلدىن قوبۇل قىلىنسۇن، تۈركۈملەپ بىنورمال قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىق تىلى بىلەن جانلىق تىلىنىڭ ئارىلىقىنى يىراقلاشتۇرۇشتىن باشقا ئۇيغۇر تىلىدا ئىككى خىل سەلبىي تەسىرنى قالدۇرىدۇ: بىرى، تۈركۈملەپ بېسىپ كىرگەن كىرمە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكىدە ئەزەلدىن بار بولغان سۆزلەرنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئالاقە سەھىسىدىن چۈشۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر تارىخىي سۆزلەرگە ئايلاندى. بۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ساپلىقىغا تەسىر يەتتى. مەسىلەن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى bodun، baliq، tigin، yagi، tilmač، ögüz، ärin، sotuq، sirtiğ، älkün قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن xälq، sähär، šahzadä، düšmän، tärjiman،

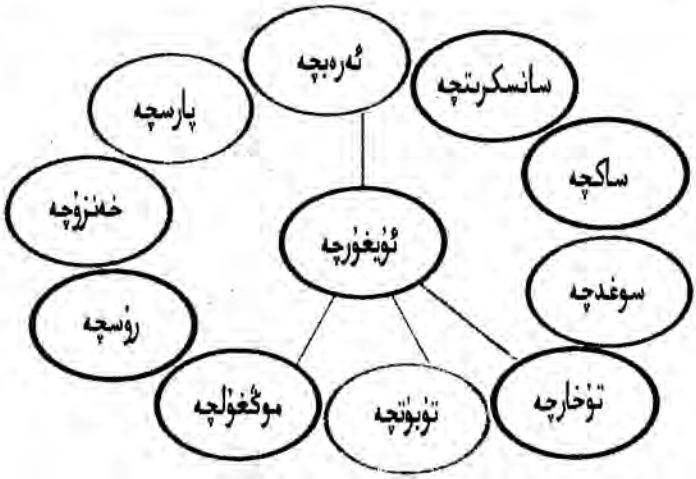
قاتارلىق سۆزلەر xalayiq ،xäwär ،ahaŋ ،läw ،därya ئىگىلىدى. يەنە بىرى، كونا ـ يېڭى سۆزلەرنى سۈنئىي ئالماشتۇرۇش لېكسىكىنىڭ نىسپىي مۇقىملىقىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى.

بىز ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى داۋامىدا سۆز قوبۇل قىلىش ئەھۋالىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.

ئۇيغۇر تىلى تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەجدادلىرى ياشىغان تېررىتورىيەلەردە ئەتراپىدىكى مىللەت، قوۋملار بىلەن ئارىلىشىش، بېرىش ـ كېلىش قىلىش جەريانىدا ئۆزئارا سۆز قوبۇل قىلغان ۋە سۆز بەرگەن. بۇ ئۇزاق ھەم مۇرەككەپ جەريان. بۇ جەريانداغا ئۇيغۇر خەلقى بىرقانچە قېتىم دىن يەڭگۈشلىگەن. بۇمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى كىرمە سۆزلەرنىڭ مەلۇم تەرەپتىكى ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتكۈرگەن.

ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئۇچراشقان دىنلار

ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئۇچراشقان تىللار

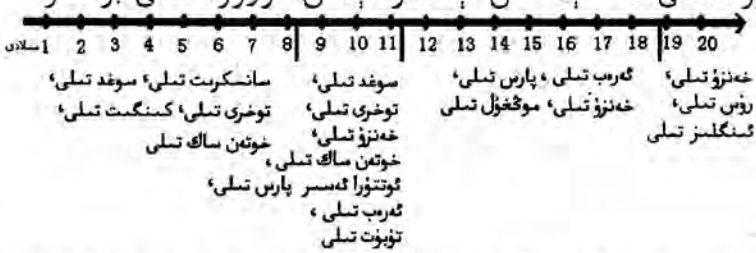
بولۇپمۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەن تارىم ۋادىسىدىكى خەلقلەرنىڭ تىللىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى سارقىندىلىرى ۋە يا تەسىرلىرى ھەققىدە چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىش ئالدىمىزدا تۇرغان رېئال ۋە مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى. بىز پەقەت بىزگىچە يېتىپ كەلگەن يازما يادىكارلىقلاردىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا تىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش ئەھۋالىنى ئىگىلىيەلەيمىز.

ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا يۇقىرىقى دىنلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا يەنە ئەتراپىدىكى قوۋملار بىلەن ئۇچرىشىش جەريانىدا شۇ تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلغان.

ئۇيغۇر تىلىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇيغۇر تىلىمۇ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا باشقا تىللار بىلەن تەسىر كۆرسىتىشكەن. تارىختىن بېرى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئۇچراشقان، تەسىر كۆرسىتىشكەن تىللار 20 خىلغا يېتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە،

تەسىرى چوڭراق بولغان تىللار 10 خىلغا يېتىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا تىللار بىلەن ئوچرىشىش تارىخىنى تۆۋەندىكى ئىسخېمىدىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تەسىرى ئېنىق ساقلانغان ۋە داۋاملىشىۋاتقان تىللاردىن ئەرەب، پارس، خەنزۇ ۋە رۇس تىللىرى بار. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى »(قىسقارتىلمىسى) دىكى بارلىق سۆزلەرنىڭ كومپيۇتېردا ئىشلەنگەن ئىستاتىستىكىسىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى كىرمە سۆزلەرنىڭ سانى ۋە نىسبىتى مۇنداق بولغان:

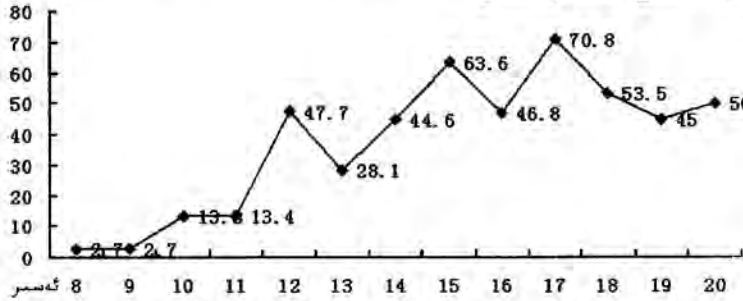
تىللار	ئۇيغۇرچە	ئەرەبچە	پارسچە	خەنزۇچە	رۇسچە	باشقىلار	جەمئىي
سانى	28802	2669	1470	350	2356	189	35836
نىسبىتى	80.4	7.4	4.1	1.0	6.6	0.5	100

دېمەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كىرمە سۆزلەر جەمئىي 19.6% بولغان. بۇ نىسبەت دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر مىللىي تىلغا سېلىشتۇرغاندا نورمال سان ھېسابلىنىدۇ.

تۆۋەندە بىز ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىن تارتىپ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى يازما يادىكارلىقلارنى تەكشۈرۈش ئاساسىدا ئېرىشىلگەن ئىستاتىستىكىلاردىن ئۇيغۇر تىلىدىكى كىرمە سۆزلەرنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ باقايلى:

دەۋر (ئەسر)	يادىكارلىق نامى	جەمئىي	كىرمە	نىسبىتى
8	«مەڭگۈ تاشلار»㊹	877	24	2.7
9	«ئوغۇزنامە»㊺	377	10	2.7
10	«بۇيۇك ئىلاھى»㊻	892	25	2.8
	«ئىككى تېكىنىنىڭ ھېكايىسى»㊼	625	15	2.4
	«ئالتۇن يارۇق»㊽	3560	636	17.9
11	«قۇتادغۇبىلىك»㊾	2861	384	13.4
12	«دىۋانى ھېكمەت»㊿	992	473	47.7
13	«ئەتەبەتۇلھەقايىق»(51)	1249	351	28.1
14	«نەھجۇل فەرادىس»(52)	3579	1741	48.6
	«قىسسەسۇل ئەنبىيا»(53)	4875	2026	41.6
15	«ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»(54)	1002	19	1.9
	«دىۋانى سەككاكى»(55)	3148	2115	67.2
	«دىۋانى لۇغەت»(56)	4512	3376	74.82
16	«جاھانناما»(57)	926	348	37.6
	«غەرايىبۇس سىغەر»(58)	1220	656	53.7
17	«دىۋانى گۈمنام»(59)	3594	2544	70.8
18	«مۇھەببەتنامە»(60)	755	451	59.7
	«دىۋانى زەلىلى»(61)	787	374	47.5
19	«مەسئۇد دىلئارا»(62)	627	285	45.5
	«غازات دەر مۇلكى چىن»(63)	1562	641	41.0
	«تاۋارىخى مۇسقىيۇن»(64)	631	344	54.5
20	«كىتابى ئابدۇللاھ»(65)	1150	351	30.5
	«تارىخى ھەمىدى»(66)	1442	879	61.0
	«ئىنگلىزچە ـ تۈركچە لۇغەت»(67)	803	363	45.2
	«رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت»(68)	1398	766	54.8
	«ئۇچ مەسلەك»(69)	701	293	41.8
	«شىنجاڭ گېزىتى»(70)	866	387	44.7
	«ھۆججەت»(71)	1118	704	63.0

كىرمە سۆزلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىيات ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىش ئىسخېمىسى:

جەدۋەلدىن ۋە گىرافىكتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر قەدىمكى تىلىدىمۇ، خاقانىيە تۈركچىسىدىمۇ ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىمۇ كىرمە سۆزلەر بولغان ۋە مەلۇم نىسبەتنى ئىگىلىگەن. لېكىن، شۇ نەرسە ئېنىقكى ئۇيغۇرلار ھەربىر قېتىم دىن يەڭگۈشلىگەندە شۇ دىننىڭ ھامىيسى بولغان قوۋمدىن دىنىي ۋە تۈرمۇش سۆزلىرىنى قوبۇل قىلىش كىرمە سۆزلەرنىڭ تىلىمىزغا ئۆزلىشىشىدىكى ئاساسىي ئېقىم بولغان. مەسىلەن، «ئالتۇن يارۇق» تىكى 636 دانە كىرمە سۆزنىڭ ئاساسىي قىسمىنى سانسكرىت تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر (513) ۋە خەنزۇچە سۆزلەر (81) ۋە ئاز بىر قىسمىنى سوغدچە سۆزلەر(23 دانە، 3.6%) بىلەن ئەرەبچە (2)، يۇنانچە (3)، ئوتتۇرا ئەسىر پارسچىسى (6)، تىبەتچە (6)، توخرىچە (2)، مەنبەسى نامەلۇم بولغانلىرى 31 بولۇپ 0.87% سۆزلەر تەشكىل قىلىدۇ، تۈركىي سۆزلەر 2893 دانە بولۇپ 81.26% نى تەشكىل قىلىدۇ[72]. بۇ روشەن ھالدا بۇددا دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ. خاقانىيە دەۋرىگە كەلگەندە بولسا، ئىسلام دىنىنىڭ بۇ رايونىمىزدا ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ كىرمە سۆزلەر ئىچىدە ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن. خاقانىيە دەۋرىدىكى ئەڭ كاتتا يادىكارلىقلىرىمىزدىن

بىرى بولغان «قۇتاد غۇبىلىك »تە قوللىنىلغان جەمئىي سۆز 2861 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر تۈركىيەلىك ئەرسويلۇ خەلىل ئەپەندىنىڭ ئىستاتىستىكىسىدا 413 (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرەبچە 344، پارسچە 79)[73]، چىن زۇڭجىن ئەپەندىنىڭ ئىستاتىستىكىسىدا 384[74] بولۇپ، بۇ پاكىت ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشى بىلەن تەڭ ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا سىڭىپ كىرىشكە باشلىغانلىقىدەك رېئاللىقنى ئەكس ئەتكۈزىدۇ. بۇ دەۋر دىن ئالمىشىش سەۋەبىدىن ئۇيغۇر تىلىدا بۇددىزمغا خاس سۆز ـ ئاتالغۇلارنى تازىلاش ۋە ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەرنى بۇنداق سۆز ـ ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش جەريانى بولدى. بۇ مەزگىلدە ۋە كېيىنكى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدە ئەرەب ، پارسچە سۆز ـ ئاتالغۇلار بۇددىزمغا خاس سۆز ـ ئاتالغۇلارنىلا ئەمەس، ئاساسىي سۆزلۈكىگە خاس بولغان ئۇيغۇرچە (baliq شەھەر)، (bodun خەلق)، (yazuq گۇناھ)، (yalŋuq ئىنسان، ئادەم)، (öd ۋاقىت) قاتارلىق سۆزلەرنمۇ سقىپ چىقاردى.

كىرمە سۆزلەرنىڭ ئەڭ زور كۆلەمدە ۋە زور نىسبەتتە قوبۇل قىلىنغان ۋاقتى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى ۋە كىلاسسىك دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئەرەب، پارس تىلىدىن تۈركۈملەپ سۆز ـ ئاتالغۇلار قوبۇل قىلىنغان. 18 ـ ئەسىردىن باشلاپ ھەرقايسى تۈركىي تىللار ئۆز جانلىق تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا تەرەققىي قىلىشقا باشلايدۇ[75]. بۇ مەزگىلدە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى قىسمەن يازما ژانىرغا خاس سۆز ـ ئاتالغۇلار ئىستېمالدىن قېلىپ يېزىق تىلىغا جانلىق تىل ئاممىلىرىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. بولۇپمۇ، 19 ـ ئەسىردىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلى جانلىق تىل ئاممىلىرىنىڭ يېزىق تىلىدا كۆپلەپ كۆرۈلىدىغانلىقى كۆزنىمىزگە چېلىقىدۇ. بۇ دەۋردە

ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن نەچچە ئەسىردىن بېرى تىلىمىزدا ئىستېمال قىلىنغان سۆزلەرنىڭ تىلىمىزدىكى ئورنى مۇقىملاشتى. بۇنداق مۇقىملىشىش ئىككى خىل يول بىلەن نەتىجىلەندى. بىرى، بىر تۈركۈم ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر تىلىمىزدا يەرلەشتى. يەرلىشىش جەريانىدا مەنە جەھەتتە كېڭىيىش، تارىيىش ۋە كۆچۈش قاتارلىق ھەر خىل سېمانتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. يەنە بىرى، بىر تۈركۈم ئەرەبچە سۆزلەر ئىستېمالدىن قالدى. تۆۋەندە 17 ـ ئەسىردە ئۆتكەن شائىر گۈمنامنىڭ بىر غەزىلىنى كۆرۈپ باقايلى[79]:

mäzrä' i lutfi ilahidur diyari kašqär,
išq eliniŋ qibligahidur diyari kašqär.
dilräbalar bağrini lä' li bädäxšan äylägäy,
bir nigahi ğämzäsidin güluzari kašqär.
abi ruknabad gulgäšti musälla sähl erur,
xulddin äfzun tümänmiŋ laläzari kašqär.
äys elige xaridin kälgäy güli išrät isi
čun sul äyman dävlätidur xaru zari kašqär.
hušmändu därdmändu märdu zändu läb čuqänd,
nari xändan siybi rä' na härnä bari kašqär.

بۇ غەزەلدىكى i'mäzrä (چاچماق)، lutf (خەيرخاھلىق)، dilräba (گۈزەل)، nigah (بېقىش)، ğämzä (كىرپىكنىڭ ئەگمىسى)، ruknabad (يەر نامى)، musälla (گۈلشەن)، gulğästi (گۈلدەستە)، sähl (ئەرزىمەس)، güluzar (گۈلزار)، xar (تىكەن)، is (شامال)، xuld (جەننەت)، äfzun (ھەسسە)، čun (چۈنكى)، hušmänd (ھوشى جايىدا)، zändu (ئايال)، ču ـ (دەك)، siyb (ئالما)، merdu (مەرد) قاتارلىق سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاساسەن قوللىنىلمايدىغان سۆزلەردۇر؛ qänd (قەن)، nar (ئانار)، rä'na (رەنا) قاتارلىق سۆزلەر

تەلەپپۇز ۋە مەنىسىدە قىسمەن ئۆزگىرىش بولغان ھالەتتە قوللىنىلماقتا.

كىرمە سۆزلەرنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىن 80 ـ يىللىرىغىچە بولغان 40 يىللىق تارىخىنى ئەسلەپ كۆرسەك ھەيران قالىمىز. 40 ـ يىللار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى شەكىللەنگەن دەسلەپكى مەزگىللەر ئىدى. بۇ چاغدا خەنزۇچە ۋە رۇسچە سۆزلەر تۈركۈملەپ ئۇيغۇر تىلىغا كىردى. ئەمما، ئەرەب ـ پارس تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ئەرەب ـ پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر يەنىلا ئۈستۈن ئورۇندا ئىدى؛ 50 ـ 60 ـ يىللار جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلغان ھەممە ئىشتا سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئۈلگە قىلىشقا ئادەتلەنگەن دەۋر بولدى. بۇ چاغدا رۇس تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتتى. بۇنىڭ بىلەن، تىلىمىزغا تۈركۈملەپ رۇسچە سۆزلەر كىردى. 70 ـ، 80 ـ يىللاردا جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ بۇزۇلۇشى، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» يۈرگۈزگەن سولچىل سىياسەتنىڭ تەسىرىدە خەنزۇچە سۆزلەر تۈركۈملەپ كىرىشكە، ئاللىقاچان ئومۇملىشىشقا باشلىغان رۇسچە سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ۋە ھەتتا ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ ئورنىنى خەنزۇچە سۆزلەر ئىگىلەشكە باشلىدى. ئومۇمەن، 40 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇر تىلى سۆز قوبۇل قىلىشتا تىل تەرەققىياتىنىڭ، جۇملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىگە خىلاپ ھالدا سۈنئىي يوسۇندا ئاساسىي سۆزلۈكىدىكى نۇرغۇن سۆزلەرنى تۈركۈملەپ ئالماشتۇردى. بۇنىڭ بىلەن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىنىڭ مۇقىملىقىغا ئېغىر تەسىر يەتتى، ئۇيغۇر تىلىنى ئىشلەتكۈچىلەر تىل ئۆگىنىش ۋە ئىشلىتىش جەھەتتە زور قىينىچىلىققا دۇچ كەلدى. دۇنياداۋ بۇنداق ئەھۋال يەنە بىر مىللىي تىلدا كۆرۈلمەسلىكى مۇمكىن.

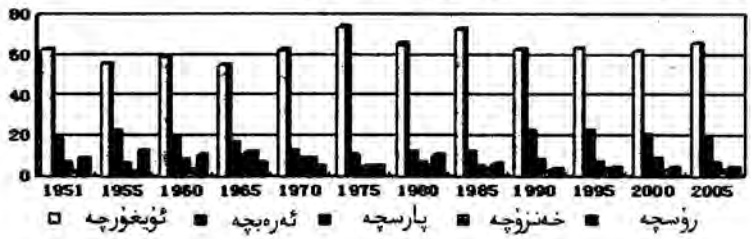
تۆۋەندە 1950 ـ يىلىدىن 2005 ـ يىلىغىچە بولغان 50

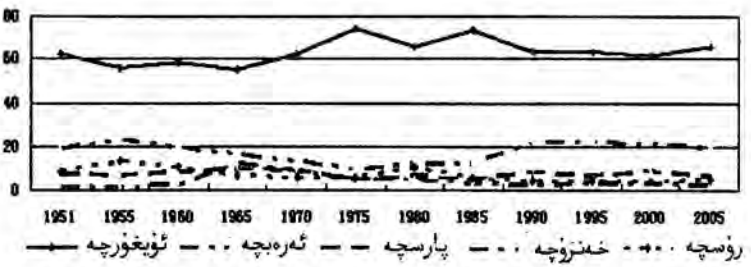
يىلدىن بۇيانقى «شىنجاڭ گېزىتى»دىكى كىرمە سۆزلەرنىڭ ئىستاتىستىكىسىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.

«شىنجاڭ گېزىتى» 1951 ـ يىلىدىن 2005 ـ يىلىغىچە بولغان سانلىرىدىكى كىرمە سۆزلەرنىڭ ئىستاتىستىكىسى:

تىل / يىل	ئۇيغۇرچە	گەرەپچە	پارسچە	خەنزۇچە	رۇسچە	جەمئىي
1951.3.6	474	142	54	15	69	754
	62.8	18.8	1.7	2.0	9.2	100
1955.5.7	250	101	28	8	58	445
	56.1	22.7	6.3	1.8	13	100
1960.3.4	361	121	51	15	64	612
	58.6	19.8	8.3	2.5	10.5	100
1965.5.6	219	66	38	48	27	398
	55	16.6	9.5	12.1	6.8	100
1970.7.10	430	89	65	63	39	686
	62.7	13.0	9.4	9.3	5.6	100
1975.1.25	388	54	25	27	29	523
	74.2	10.3	4.8	5.2	5.5	100
1980.5.14	307	58	31	23	49	468
	65.6	12.4	6.6	4.9	10.5	100
1985.1.12	383	64	27	18	32	524
	73.1	12.2	5.2	3.4	6.1	100
1990.3.16	343	121	45	13	22	544
	63.1	22.2	8.3	2.4	4.0	100
1995.2.20	211	208	32	16	21	488
	63.7	22.1	6.6	3.3	4.3	100
2000.1.6	156	187	38	13	18	412
	62.1	63.7	9.2	3.2	4.4	100
2005.3.13	244	72	24	10	17	369
	66.1	19.5	6.5	2.7	4.6	100

50 يىلدىن بۇيانقى كىرمە سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى تۆۋەندىكى ئىستخېمىدىن كۆرۈپ باقايلى:

جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، كىرمە سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ھەرقايسى دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىغان. خەنزۇ تىلىنى ئېلىپ ئېيتساق، 1970 ــ 1975 ـ يىللاردا ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. چۈنكى، بۇ مەزگىلدە «سوۋېت شيۇجۇڭجۇيىچىلىرىغا قارشى تۇرۇش» شامىلىدا 50 ـ، 60 ـ يىللاردا ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلەشكەن رۇسچە، ئەرەبچە سۆزلەر چىقىرىۋېتىلىپ خەنزۇچە سۆزلەرگە ئالماشتۇرۇلغان. 80 ـ يىللارغا كەلگەندە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن بۇ سۆزلەر يەنە كەينىگە قايتۇرۇلغان ياكى باشقا سۆزلەرگە ئالماشتۇرۇلغان.

50 ــ 60 ـ يىللار	60 ــ 70 ـ يىللار	80 ــ يىللاردىن كېيىن
ximiyä	xuašö	ximiyä
zawut	goŋčang	zawut
yeza	goŋše	komuna

tämirat nazariti	jiansetiŋ	quruluš nazariti
graždan	goŋmin	puqra
mepkurä	sišiang	idiyä

كىرمە سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە، بولۇپمۇ لېكسىكىنىڭ تۈراقلىقىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى تۆۋەندىكى مىسالار ئارقىلىق كۆرۈپ باقايلى:

بۇنىڭ بىرىنچىسى ياقۇپ ئاخۇن ئىسمىلىك بىر سودىگەرنىڭ ھىجرىيە 1356 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى (مىلادى 1936 ـ 1937 ـ يىللار)دە تاشكەنتتىن قەشقەردىكى ئاتا ـ ئانىسىغا يازغان سالام خېتى⑰.

säbäbi häyatim wä ba' isi wujudum, muhäbbätlik atam huzuri pädäraniylärigä wä šäfqätlik, mehriban anam häzrätlärigä, jan qerindašim akam mähmud axundgä, iffätlik hämširäm märyäm xanğä, turdi axund akamgä wä balalarigä, andin qalgan jäm' i bizniyadqilguči xu' yäs äqräbawä yaruburadärlärgä: käminä färzändläri yä' qub axunddin, ğafur axund akamdin bihäd salam we biädäd päyam adasidin soŋrä ärz olki, bizlär bolsaq munda älhämdulillah, du' alariniŋ bärkatidin tinc amam wä sihät salamätdurmiz. härbirläriniŋ wujudi šärflärinimu hämol kärimi kä rsaz sihät sälamät saqlap, pat fursätdä didari ne mätlä rigä musärräf bolmaqni näsib wä rozi qilğay. inšaallah räbbil' al ämin amin. saniyä' mäfhum olki, xizmätlä ridin čiqip, on bäš kündä tinč aman Taškändgä wasil boldum, soda setiq iši bolsa älhämdulillah, yaxši bolupdur, älbättä. pat pat sälamätlikliridin xät berip

tursunlär, xuda iradä qilsa, bäharda xizmätlärigä barip, härbirlärinin jämallärini körmäk bilön xurs änd bolurmän dep ümid qilip turdum. fäqir munda här säbah wä šam, bälki älädd äwam dualärigä mäš ğuldurmän, härbirlärihämhärhämtä dualaridä fä ramus qilmağaylar. bašqa išbolsa tinčliq dep isänliklä rini sorap, sälamätlikimizni iz' har qilip, buräq' äni irsal qilduq, ässälamu äläykum.

sinä 1356 mahi sä' bannin 17 si Yä' qub axund

بۇ خەتنى Taškänd دېگەن يەر نامى ۋە ئەرەبچە 5، ئۇيغۇرچە بىر كىشى ئىسمىدىن باشقا 109 سۆز ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە، ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر 68، ئەرەبچە، پارسچە ئىزاھاتلار 12، ئۇيغۇرچە سۆز ئاران 32، ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر:

ئەرەبچە مەنىسى	پارسچە مەنىسى
säbäb سەۋەب	wä ۋە
häyat ھايات	bais سەۋەب
wujud ۋۇجۇد	pädär ئاتا ـ ئانا
muhäbbätlik مۇھەببەتلىك	häzrät ھەزرەت
huzur ھۇزۇر	jan جان
šäfqätlik شەپقەتلىك	yad ياد
mehriban مېھرىبان	xuyäš دوست ـ يارەن
iffät ئىپپەت	yar يار
hämširä سىڭىل	buradär بۇرادەر
i'jäm جەمئىي	käminä كەمىنە
äqräba تۇغقان	färzänd پەرزەنت
salam سالام	bihäd ھېسابسىز
'rz مەلۇم قىلماق	bi'ädäd ساناقسىز
b'rkat بەرىكەت	päyam سالام

sih't ساق	da ئادا
salamät سالامەت	dua دۇئا
šärf شەرەپ	här ھەر
kärim كەرەم	häm ھەم
fursät پۇرسەت	kärsaz يۇكسەك
'nemät نېمەت	didar دىدار
mušärräf مۇشەررەپ	rozi ئېرىشمەك
näsib نېسىپ	xizmät خىزمەت
amin ئامىن	soda سودا
aman ئامان	älbättä ئەلۋەتتە
wasil يەتمەك	xät خەت
bähar باھار	xuda خۇدا
jämal جامال	iradä ئىرادە
säbah ساباھ	xursänd خۇرسەن
äläddäwam ھەر ۋاقىت	ümid ئۈمىد
mäsgul مەشغۇل	fäqir فەقىر
märhämtänمەرھەمەت	šam شام
färamušئۇنتۇماق	sinä يىل
isänlikئېسەنلىك	mah ئاي
'izhar ئىزھار	ruq'ä خەت
irsal ئەۋەتمەك	sär'ban شەبان ئېيى

كىشى ئىسىملىرى:

Yä'qub, axund, mhmud, märyämxan, gafur.

ئەرەبچە، پارسچە ئىزاھاتلار:

säbäbi häyatim, ba'isi wujudum, huzuri pädäranä, yaru buradär, älhämdulillah, wujudi šärf, inšaallah, räbbil'alämin, saniyä'mäfhum, ässälamu älä ykum, didari ne'mät.

ئۇيغۇرچە سۆزلەر:

Turdi, aka, bala, andin, qalgan, biz, qil–, soŋ, ol, bol, munda, tinč, bir, saqla, pat, čiq, on bäš, kün, setiq, iš, yaxši, bär–, tur–, bar–, kör–, bilän, dä–, munda, baš qa, tinčliq, sora–, bu.

بۇ گەرچە بىر شەخسنىڭ ئۇسلۇبىنى ئەكس ئەتكۈزسىمۇ، بۇ خەت بىلەن دەۋرداش باشقا يازمىلاردا ئەھۋال بۇقەدەر بولمىسىمۇ (مەسىلەن، شۇ يىللاردىكى «شىنجاڭ گېزىتى»دىكى كىرمە سۆزلەرنىڭ نىسبىتى بۇ خەتتىن پەرق قىلىدۇ)، بۇ خەتنى شۇ دەۋردىكى مەدرىسە كۆرگەن زىيالىيلارنىڭ تىل ئۇسلۇبىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ دەپ قارايمىز. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ دەۋردە ئەرەب، پارسچە كىرمە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدا خېلىلا زور سالماقنى ئىگىلىگەن. لېكىن، ئاردىدىن بەش يىل ئۆتكەن بىر ۋاقىتتا «قەشقەر شىنجاڭ گېزىتى»گە بېسىلغان بىر خەۋەردە رۇس تىلىنىڭ تەسىرى تولىمۇ گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ. قاراڭ⑱:

säwit informatsiyä byurosidin

21–aprel kačqurunqi axbarat

20–aprelda awi' atsiyä qisimlirimiz nemislärniŋ 4 broniy mašinisini, äskär tošiğan wä yük artilğan 70 awtomašinisini, 26 dala wä zenit topini, 15 minomyutini yoq qildi yaki šikästländürdi. düsmänniŋ 3 rotačä fiyadä äskärini tozğutup ibärdi.

Kalinin frontiniŋ ayrim učastikilirida bolğan jä ŋgiwar härkätlär nätijisidä bir kün ičidila miŋčä äskär wä ofitseri qirip tašlandi. 9 tanka wä 40 pilimot nuqtäsi yäksan qilindi.

46 سۆز ئىشلىتىلگەن كىچىككىنە بىر خەۋەردە رۇسچە

سۆزلەر 17، ئەرەب، پارسچە سۆزلەر 13، رۇسچە سۆزلەردىن: säwit، informatsiyä، byuro، aprel، awiatsiyä، nemis، rota، minomyut، zenitka، awtomašina، broniy mašina، front، učastika، ofitser، tanka، pilimotقاتارلىقلار بار.

60 ـ، 70 ـ يىللارغا كەلگەندە خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر كۆپىيىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى 1962 ـ يىلى رەتلەپ ئېلان قىلغان «ئاتالغۇلار توپلىمى»غا 576 سۆز ـ ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن. بۇ قېتىم رەتلەپ قېلىپلاشتۇرغان ئاتالغۇلاردىن قارىغاندا، رۇسچە ئاتالغۇلارنى «تازىلاش» ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ئاتالغۇلارنى كۆرۈپ باقايلى[79]:

خەنزۇچىسى	يۇنىڭدىن كېيىن قوللىنىدىغىنىمىز	يۇنىڭدىن كېيىن قوللانمايدىغىنىمىز
播种机	بوجوڭجى	سېيالكا
裁判员	سەيپەييۈەن	رېپېرى
参谋部	سەنمۇبۇ	گىشتاب
出纳	چۈنا	كاسسا
大臣	داچېن	مىنىستىر
路线	لۇشەن	يول
基金	جىجىن	فوند
秘书长	مىشۇجاڭ	باش كاتىپ
生物学	شېڭۋۇشۇ	بىيولوگىيە

تۆۋەندە 1975 ـ يىلىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى»دىن بىر ئابزاس كۆرۈپ باقايلى[80]:

Aptonom rayonluq inqilawiy weiyü änxuy, šinjaŋ jüncüy wä ürümci šähärlik inqilawiy weiyü änxuy yeŋi yil munasiwiti bilän armiyini himayä qilis–xälqni söyüš boyičä birlašmä kö ŋülečiš yigini ötküzdi.

Juŋguŋ juŋyaŋ jeŋjijüyniŋ xubu weyyü äni, juŋguŋ sinjaŋ uygur aptonom rayonluq weyyü änxuyniŋ birinci sujisi, aptonom rayonluq inqilawiy weiyü änxuyniŋ jureni, sinjaŋ jüncüyniŋ birinči jeŋweysi Säypidin Äzizi, juŋguŋ juŋyaŋ weyyü äni, aptonom rayonluq daŋweyni ŋ ikkinci šujisi,aptonom rayonluq inqilawiy weiyü änxuyni ŋ fujureni, šinjaŋ jünčüyniŋ siliŋyü äni Yaŋ Yuŋ, aptonom rayonluq daŋweyniŋ üčünči šujisi, aptonom rayonluq inqilawiy weiyü änxuyniŋ fujureni, šinjaŋ jünčüniŋ jiŋweysi Saw šimiŋ hämdä aptonom rayon wä ürümči šähiridiki partiyä, hökümät, armiyä mäs' ulliridin Ismayil Ämät, Šü Güyši än, Janabil, Sawdanof, Lin Bomin, Li Xuyhe, Hu Liaŋsäy, Yaŋ Liye, Jaŋ Linduŋ, Liu Fasu, Li Caŋlin, Wu Šiŋkäy, Hamidin Niyaz qatarliq kišilär birläšmä köŋ ülečiš käčki yiğiniğa qatnašti.

بۇ خەۋەردە جەمئىي 111 سۆز ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە كىشى ئىسمى 16، يەر نامى ئىككى ، ئۇيغۇرچە سۆز 13، ئەرەب، پارسچە سۆز 8، رۇسچە سۆز 4 قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى خەنزۇچە.

بۇ ئۇچ پارچە تېكىستتىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىنىڭ

40 يىل ئىچىدە تولىمۇ تۇراقسىز بولغانلىقىنى، كىرمە سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىغا بولغان سەلبىي تەسىرىنىڭ قانچىلىك دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

§6. باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەسىرى ھەققىدە قىسقىچە خۇلاسە

چەت تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا بولغان ئىجابىي ۋە سەلبىي تەسىرلىرىنى خۇلاسە قىلىپ ئۆتىمىز:

1. باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەسىرى

تاريختىن بۇيان ئۇيغۇر تىلىغا تەسىر كۆرسەتكەن تىللار 20 خىلغا يېتىدۇ، تەسىرى چوڭراق بولغان تىللار ئەرەب تىلى، پارس تىلى، خەنزۇ تىلى، رۇس تىلى، موڭغۇل تىلى، سوغد تىلى، تۇبۇت تىلى، سانسكرىت تىلى، خوتەن ساك تىلى، كۇسەن ـ كىنگىت تىلى قاتارلىق 10 خىلغا يېتىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تەسىرى ھازىرغا قەدەر ساقلانغان ۋە تەسىرى چوڭقۇر بولغان تىللار ئەرەب تىلى، پارس تىلى، خەنزۇ تىلى، رۇس تىلى قاتارلىقلاردۇر. بۇ تىللارنىڭ تەسىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىشقا بولىدۇ:

1) چەت تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىغا بولغان تەسىرىدىن قارىغاندا، چەت تىللار ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسىدىن تارتىپ ئۇرغۇغا قەدەر تەسىر كۆرسەتكەن. كونكرېت ئېيتقاندا، چەت تىللارنىڭ تەسىرىدە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار ئورخۇن دەۋرىدىكى 18دىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا 24كە يەتكەن. بولۇپمۇ، [x]، [h]، [j]، [f] قاتارلىق تۆت تاۋۇش باشقا تىللارنىڭ تەسىرىدە تىلىمىزغا ئۆزلىشىپ تىلىمىزنىڭ رەسمىي فونېما سىستېمىسىغا كىردى. چەت

تىللارنىڭ سەلبىي تەسىرى قاتاردا چەت تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەسىرلەردىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى، تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىش قانۇنىيىتى، بوغۇم قۇرۇلمىسى، ئۇرغۇ قاتارلىق فونېتىكىلىق مەزمۇنلىرىغا بولغان تەسىرىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. چەت تىللارنىڭ تەسىرىدە يۇقىرىدىكى قانۇنىيەتلەر بۇزۇلغان، ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ خاسلىقى ئاجىزلاشقان.

2) چەت تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىغا بولغان تەسىرى ئىجابىي ۋە سەلبىي تەرەپتىن كۆرۈلىدۇ. ئىجابىي تەرەپتىن ئېيتقاندا، چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسى بېيىدى، مەنداش سۆزلەرنىڭ كۆپىيىشى ئۇيغۇر تىلىغا يېڭى ھاياتىي كۈچ بەخش ئەتتى، تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر تىلى يېڭى سۆز - ئاتالغۇلارنى مەيدانغا كەلتۈرۈشتە، چەت تىللارنىڭ ياردىمىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلاندى. سەلبىي تەرەپتىن ئېيتقاندا، كىرمە سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا ئامبىرىنى قالايمىقانلاشتۇردى. بولۇپمۇ، تىلىنىڭ ئۆز قانۇنىيىتىگە ھۆرمەت قىلماي، سىياسىينىڭ ئېھتىياجى بىلەن ھەدىسلا سۆز - ئاتالغۇلارنى ئالماشتۇرۇش، ئاتالغۇ مەسلىسىدە ئانا تىل ماتېرىياللىرى ئاساسىدا ياساش ياكى تارىخىي يادىكارلىقلاردىن، يەرلىك دىيالېكت، شېۋىلەردىن قېزىش ئىمكانىيىتى بار تۇرۇقلۇق بۇ ئۇسۇللارغا سەل قاراش ياكى ھۇرۇنلۇق قىلىش سەۋەبىدىن تەييارغا ھەييار بولۇش ئاساسىدا چەت تىللاردىن تۇركۈم - تۇركۈملەپ قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇلارنى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق جەھەتلەردىن ھەزىم قىلىپ ئولگۈرەلمىدى.

3) چەت تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسىغا بولغان تەسىرى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئىجابىي تەسىرى سەلبىي تەسىرىدىن كۆپرەك سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بولۇپمۇ، چەت

تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا، سۆز ياساش سىستېمىسىغا بولغان تەسىرلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەك. كىرمە سۆزلەرنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش «ئەبجەشلەشتۈرۈش» ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز ياساش ئۇسۇلىغا يېڭى قان بەردى. ئەمما، سەلبىي تەسىرىمۇ بار. بولۇپمۇ، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىگە بولغان تەسىرى سەلبىي تەرەپتىن چىقىپ كەلدى. ناباب «تەرجىمان» لارنىڭ ۋە قەلەمى گال ئەدىبلەرنىڭ قولىدىن چىققان ئەسەرلەردە ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملە قۇرۇلمىسىغا يات، ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئورۇن ـ تەرتىپىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان شەكىللەر مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئېنىقلىغۇچى ـ ئېنىقلانغۇچىلىق قۇرۇلمىدىكى سۆز بىرىكمىلىرىنى زورلاپ پارسچە ئىزافەتلىك شەكلىگە ئەكېلىش (مەسىلەن، «شەھىرى ئۇرۇمچى»[18])، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئارىسىغا باشقا تەركىبلەر كىرىۋېلىش (مەسىلەن، «سەككىز دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا»، توغرىسى: («دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سەككىز كارخانا») ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىل ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇن بولمىغان شەكىللەرنى ئىشلىتىش (مەسىلەن، «بىز يۇقىرىدا ... توغرىسىدا سۆھبەت ئېلىپ باردۇق»[19]) قاتارلىق ئەھۋاللار كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

2. ئۇيغۇر تىلىنىڭ كىرمە سۆزلەرنى ئۆزلەشتۈرۈشى

گەرچە يۇقىرىدا دېيىلگەندەك قىسمەن سەلبىي تەرەپلەر بولسىمۇ، بۇنداق تەرەپلەر ئاساسىي ساللىقنى ئىگىلىيەلمەيدۇ. چۈنكى، ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىلى باشقا تىللارنىڭ تەسىرىدە سۈپەت ئۆزگىرىشى دەرىجىسىگە بارمىدى. ئۇيغۇر تىلى كىرمە سۆزلەرنى فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق جەھەتلەردىن ئىمكانقەدەر ئۆزلەشتۈرۈپ كەلگەن. كىرمە سۆزلەرنىڭ

فونېتىكىلىق جەھەتتىن ئۆزلىشىشىدە باشقا تىللاردىكى خاس فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر (مەسىلەن، ئەرەب تىلىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار، خەنزۇ تىلىدىكى تون، رۇس تىلىدىكى ئۇرغۇ) نەزەردىن ساقىت قىلىنغان. ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسىدا يوق تاۋۇشلار شۇ تاۋۇشقا تەلەپپۇز جەھەتتىن يېقىن كېلىدىغان باشقا تاۋۇشلار بىلەن ئىپادە قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەھۋاللارنى تاۋۇش قوشۇش، تاۋۇش قىسقارتىش ۋە تاۋۇش ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت ئۇچ خىل ئۇسۇلدا بىر تەرەپ قىلغان. لېكسىكىلىق جەھەتتىن ئۆزلىشىشىدە ئەرەب، پارس، خەنزۇ ۋە رۇس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەردە سۆز مەنىلىرى تارايغان، كېڭەيگەن ۋە ئۆزگەرگەن ئەھۋاللار ئۇچرايدۇ. كىرمە سۆزلەر گىراماتىكىلىق جەھەتتىن سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسى، مورفولوگىيە تەرەپلەردىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن.

باشقا تىللارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا بولغان تەسىرىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە تىلىمىزدا ئەكس ئېتىۋاتقان ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر بىلەن كىرمە سۆزلەرنى پەرقلەندرۇش ئىمكانىيىتى بار. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس فونېما سىستېمىسى ۋە بۇ سىستېمىنىڭ ئۆزىگە خاس قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى نۇقتىسىدىن بىز ئۇيغۇر تىلىدىكى يات سۆزلەرنى ئاسانلا پەرق قىلالايمىز:

1) ئۇيغۇر تىلىدا 32 فونېما بار. تەركىبىدە بۇ فونېمىلاردىن [a]، [ä]، [i]، [o]، [ö]، [u]، [ü] قاتارلىق 7 سوزۇق تاۋۇش ۋە [b]، [d]، [g]، [k]، [l]، [m]، [n]، [p]، [g]، [r]، [s]، [t]، [w]، [š]، [y]، [z]، [ž]، [q] قاتارلىق 18 ئۇزۇك تاۋۇش بولغان سۆزلەر ئاساسەن ئۇيغۇر تىلىغا خاس؛ تەركىبىدە سوزۇق تاۋۇش [e] ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن [f]، [x]، [h]، [j] قاتارلىقلار بولغان سۆزلەر ئاساسەن كىرمە سۆزلەر. ئەمما، تارىخىي فونېتىكىلىق

ئۆزگىرىش جەريانىدا سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a]، [ä] تاۋۇشلىرى [e]غا ئاجىزلىشىپ كەتكەن سۆزلەر بۇنىڭ سىرتىدا. مەسىلەن:

ئۇيغۇرچە eriq<ariğ, yešil<yašil, čečäk <čäčäk

ئەرەبچە hekayä, hörmät, mijäz, sexi

پارسچە ajayip, xam, bäxt, jan

خەنزۇچە jiŋ, xasiŋ

رۇسچە fabrika, telefun

2) سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىن كېيىن [e]، [o]، [ö] تاۋۇشلىرى كەلگەن سۆزلەر كىرمە سۆزلەر. مەسىلەن:

ئەرەبچە ğämxor, abroy

پارسچە gumanxor, damolla

خەنزۇچە xuaŋxe, dašö, pintoza, lobo

رۇسچە sistema, xarakter, opera, balkon, kalon

3) سۆز بېشىدا [d]، [g]، [l]، [r]، [w]، [ğ]، [ŋ]، [n] تاۋۇشلىرى كەلگەن سۆزلەر ئاساسەن كىرمە سۆزلەر. مەسىلەن:

ئەرەبچە

läzzät, roh, sair, sarait, wapa, hakim, höküm, ğalip, ğäm

پارسچە

däräx, gaday, gül, läw, räŋ, wäyran, širin, ğunčä, hünär

خەنزۇچە dadur, gumpa, läŋpuŋ, saŋxo, wa

رۇسچە doklat, gezit, lampa, radar, wenta

4) سۆز بېشىدا قوشما ئۈزۈك تاۋۇش بولغان سۆزلەر چوقۇم رۇس تىلىدىن ، ئاز بىر قىسمى خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر. مەسىلەن:

خەنزۇچە syawdüy, linbyaw, lyän, jyaŋyu

رۇسچە
gradus, plakat, stat, front, tryum, plyonka,straton

5) بىر بوغۇمدا ئىككى سوزۇق تاۋۇش بولغان سۆزلەر ئاساسەن خەنزۇ تىلى ياكى رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر. مەسىلەن:

خەنزۇچە biŋtuän, putuŋxua, xuaŋxe
رۇسچە pioner, kokain, xristian

6) كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە تىل ئالدى ۋە تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار تەڭلا كۆرۈلگەن سۆزلەر چوقۇم كىرمە سۆزلەر. مەسىلەن:

ئەرەبچە ailä, karamät, alamät, sadaqät, muällim
پارسچە paytäxt, pästaq, piyalä, sahzadä
خەنزۇچە potäy, dadüy, säypuŋ
رۇسچە pätnus, partiyä, aksiyä

7) [q]،[ğ] تاۋۇشلىرى بىلەن تىل ئالدى تاۋۇشلىرى، [k]، [g] تاۋۇشلىرى بىلەن تىل ئارقا تاۋۇشلىرى بىر سۆزدە كۆرۈلسە بۇنداق سۆزلەرمۇ چوقۇم كىرمە سۆزلەر. مەسىلەن:

ئەرەبچە qäbrä, qäbilä, qädäm, qäsäm, ğärb
پارسچە qäğäz, qäländär, ğäš, kupayä, kona, guman, katäk
خەنزۇچە gumpa, gaŋbi, čokaŋ, kaŋ
رۇسچە kapitan, katolog, karbon

8) [a]، [ä] تاۋۇشلىرى بىلەن تۇزۇلگەن سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندا [a]، [ä] تاۋۇشلىرى [e]، [i] غا ئاجىزلاشمايدىغان سۆزلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر. مەسىلەن:

ئەرەبچە
bab → babi, päm → pämi, zaman → zamani, jämät → jämäti
پارسچە jay → jayi, guna → gunayi, kula → kulayi
خەنزۇچە bänjaŋ → bänjaŋi

kapitan → kapitani روسچە

ئىزاھلار:

(1) 希提:《阿拉伯通史》(上), 商务印书馆, 1995 , p.243.

(2) 林梅村:《西域文明》,东方出版社, 1995 年, 第 149 页。

(3) 《中国新疆地区伊斯兰教史》(上), 新疆人民出版社, 2000 年,第 11-12 页。

(4) 希提:《阿拉伯通史》(上),商务印书馆, 1995 年,第 105 页。

(5) مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1 ـ توم، 1 ـ بەت.

(6) مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1 ـ توم، 5 ـ بەت.

(7) Emir Nejip, Uygur Tili, Moskva, 1966, p.18

(8) سۇلتانوف: «يۇسۇن بالاساغۇننىڭ قۇتادغۇبىلىك،دىكى ئەرەبچە، پارسچە كىرمە سۆزلەر»، «سوۋېت تۈركولوگىيەسى»، 1981 ـ يىللىق 4 ـ سان.

(9) Cefaroglu, Eski Uygur Türkcesi Sözlügü, Istanbul 1968.

(10) 陈宗振 :《<福乐智慧> 中的阿拉伯-波斯语借词及其对维吾尔语文影响》,收入《突厥语言与文化》(2), 中央民族大学出版社, 1997.

(11) Ersoylu Helil, Kutadgu bilik' te Arabça, Farsça Kelimeler, Türk Dunyasi Araştirmalari, 1983.

(12) مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۇر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىللىق 1 ـ سان

(13) 阿不里克木．亚森：《吐鲁番回鹘文世俗文书语言结构研究》，新疆大学出版社，2001，p.78-79.

(14) 郎樱：《波斯神话及其在新疆的流传》，《新疆大学学报》，1988年第2期。

(15) B.G. 加富罗夫：《中亚塔吉克史》，中国社会科学出版社，1985年，第21页。

(16) ۋاڭ يەندى: «ۋاڭيەندىنىڭ قوچۇغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى.

(17) 刘迎胜：《唐元时代中国的伊朗语文与波斯语文教育》，《新疆大学学报》，1991年第1期。

(18) 刘迎胜：《唐元时代中国的伊朗语文与波斯语文教育》，《新疆大学学报》，1991年第1期。

(19) N·A·基布：《阿拉伯文学简史》，人民文学出版社，1980年，第1页。

(20) مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2 ـ تۇم، 409 ـ بەت.

(21) ئەلىشىر ناۋايى: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» «ئىككى تىل مۇھاكىمىسى»، نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: خەمىت تۇمۇر، ئابدۇرۇپ پولات، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى، 8 ـ بەت.)

(22) A. von Gabain 著，耿世民译：《古代突厥语语法》，内蒙古教育出版社，呼和浩特，2004年

(23) 陈宗振：《关于维吾尔语中的早期汉语借词》，《民族语文研究论文集》，民族出版社，1982年，第511-512页。

(24) جۇجىنىڭ: «ئۇيغۇر تىلىدىكى خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر»، «شىنجاڭ يېزىق ئۆزگەرتىشى» 1966 ـ يىللىق 2 ـ سان، 27 ـ بەت.

(25) 喻捷，张庆宏：《维吾尔语与汉语的相互影响与渗透》，《语言与翻译》，1991年第4期；高莉琴：《不同时期维吾尔语中的汉语借词》，新疆大学出版社，2005年，第23页。

(26) ئابدۇروپ پولات: «ئۇيغۇر تىلى لېكسىكولوگىيەسى»، قەشقەر: قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى، 166 ـ، 167 ـ بەت.

(27) «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» (تەھرىرلىگۈچىلەر: خۇ جېنىخۇا، خۇاڭ رۇنخۇا)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى.

(28) 高莉琴:《不同时期维吾尔语中的汉语借词》,新疆大学出版社, 2005 年,第 27 页。

(29) جۇ جىنىڭ: «ئۇيغۇر تىلىدىكى خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر»، «شىنجاڭ يېزىق ئۆزگەرتىشى»، 1966 ـ يىللىق 2 ـ سان، 30 ـ بەت.

(30) ئابدۇللا پوسكامى: «كىتابى ئەبدۇللاھ» (نەشرگە تەييارلىغۇچى ئابلىمىت ئەھەد بۆگۇ)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى، 145 ـ، 164 ـ بەلەر.

(31) 黎昌抱:《英汉外来词比较研究》, 外语教学, 2001, (5), p.92-96.

(32) 邵益珍:《英语新词扩展途径探讨》, 宁波师专学报, 1999, (2): p.65.

(33) 顾嘉祖:《试论语言的吸收、同化功能与民族心理》, 收入《语言与文化》,上海外语教学出版社, 1990 年。

(34) 史有为:《汉语外来词》,商务印书馆, 2000 年第 162 - 163 页。

(35) Doerfer, G., Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, 4c., Wiesbaden 1963-75

(36) Ahmet Ceferoglu, Milletlerarasi Kultur Sozlugunde Bazi Turkce Unsurlar, TDAY-Belleten, ankara 1969.

(37) Suer Eker, agdaş Türk Dili , Ankara 2002.

(38) Tuncer Gulensoy, Farsce ve Arabcadaki Türkce Kelimiler, IU, EF, Turk Dili ve Edebiyati Dergisi, 31 Aralik, 1973, 1975.

(39) W. W. Radloff, Versuch eines Woterbuches der Turk-Dialecte.

(40) Dmitriyev, O Tyurkiskix Russkogo Slovarya, 1962.; Tyurkiskie Elementi v Russkix Argo, 1962.

(41) N. Poppe, Studies of Turkic Loan Words in Russian, Otto Harrassowitz Wiesbade, 1971.

(42) Cheneb, Mohammed Bin, Cezayir Konusma Dilinde Mihafaza Edilen Turkce ve Farsce Kelimeler, TDAY-Belleten 1969, Ankara.

(43) Suer Eker, Çagdaş Türk Dili, Ankara 2002, p. 162.

(44) Talat Tekin, Orhon Yazitlari Istanbul 2003, p. 97-116;耿世民:《古代突厥文碑铭研究》,中央民族大学出版社,北京, 2005年 229-264.

(45) «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە»، (گېپىڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپلار نەشرگە تەييارلىغان)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى، 87 ـ، 95 ـ بەتلەر.

(46) Rahmeti Arat, Reşid: Eski Türk Şiiri, Ankara 1965, p. 36-58.

(47) James Russel Hamilton: Iyi ve Kütü Prens Öyküsü (çev. Vedat Köken), Ankara 1998. pp. 129-239.

(48) Cevel Kaya, Uygurca Altun Yaruk, Ankara, 1994,

(49) Arat, R. R., Kutadgu Bilig III Indeks, (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştirma Enstitüsü Yayinlari, Ankara 1969.

(50) ئەھمەد يەسەۋى: «دىۋانى ھېكمەت»، (قول يازما، 14 ـ 19 ـ بەتلەر.)

(51) Arat R.R., Atebetül-Hakayik, Istanbul, Ateş Basmevi 1951.

(52) Nehcü'l-Ferādüs, Uçtmahlarning Açuk Yoli, Aysu Ata, Dizin-Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1998.

(53) Ata, Aysu, Nāsirü'd-din bin Burhānü'd-din Rabgūzi, Kisasü'l-Enbiyā (Peygamber Kissalari) II, Dizin, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1997.

(54) «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، (خۇ جېنخۇا، خۇاڭ رۇنخۇالار نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى.

(55) Kemal Eraslan, Mevlane Sekkaki Divani, Ankara 1999.

(56) Günay Karaagaç, Lutfi Divani (Giriş, Metin, Dizin, Tipkibasim), Ankara 1997.

(57) شېكەشتە: «جاھانتەما»، (ئابدۇشكۇر تۇردى نەشرگە تەيارلىغان)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى، 20 ـ 26 ـ بەتلەر.

(58) 'Alişir Nävāyi,Garā ibuş-şigar (Hazirlayan Günay Kut), Ankara, 2003.

(59) گۈمنام: «دىۋانى گۈمنام»، (مىرسۇلتان ئوسمانوف نەشرگە تەييارلىغان)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى 42 ـ، 88 ـ بەتلەر.

(60) مولا رەھىم: «مۇھەببەتنامە»، (ئابدۇقەييۇم خوجا، ئىسراپىل يۈسۈپلەر نەشرگە تەييارلىغان)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ

خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى، 120 ـ، 125 ـ بەتلەر.

(61) زەلىلى: «دىۋانى زەلىلى» (ئىممىن تۇرسۇن نەشرگە تەييار-لىغان)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى 460 ـ، 466 ـ بەتلەر.

(62) «مەسئۇد دىلئارا»، (رەھمىتۇللا جارى نەشرگە تەييارلىغان)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرياتى، 2004 ـ يىلى، 10 ـ، 22 ـ بەت.

(63) مولا بىلال: «غازات دەر مۇلكى چىن»، (پانتاسوف نەشرگە تەييارلىغان)، قازان، 1881 ـ يىلى، 96 ـ، 102 ـ بەتلەر.

(64) مۆجىزى: «تەۋارىخى مۇسقىيۇن»، (ئەنۋەر بايتۇر، خەمىت تۆمۈرلەر نەشرگە تەييارلىغان)، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى، 12 ـ، 19 ـ بەتلەر.

(65) ئابدۇللا: «كىتابى ئابدۇللاھ»، (ئابلىمىت ئەھەت نەشرگە تەييارلىغان)، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرياتى، 2004 ـ يىلى، 140 ـ، 146 ـ بەتلەر.

(66) موللا موسا سايرامى: «تارىخي ھەمىدى» (ئابدۇرەئۇپ پولاتنىڭ «چاغاتاي تىلىدىن مۇپەسسەل بايان» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى) ناملىق كىتابىغا قوشۇمچە قىلىنغان)، 524 ـ، 530 ـ بەتلەر.

(67) G. Raquette, English - Turki Dictionary (Based on the dialects of Kashgar and Yarkand), Lund, Lepzig Otto Harrassowitz, 1927. pp. 9–12, pp. 118–121, pp. 132–135.

(68) N. A. Baskakov, W. M. Nasilov, Uygursko - Russkiy Slovar, Moskva 1939. pp. 110–116, pp130–136, pp160–166.

(69) «ئۇچ مەسىلە» (ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە سېلىشتۇرما نەشرى)، شىنجاڭ ئۇرۇمچى، 1935 ـ يىلى، 160 ـ، 166 ـ بەتلەر.

(70) «شىنجاڭ گېزىتى»، 1936 ـ يىلى، 18 ـ فېۋرال، 2 ـ بەت.

(71) «مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋە شىنجاڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن جايلاردىكى خەلق ۋەكىللىرى ئوتتۇرىسىدا قوراللىق جاڭجال مەسىلىسىنى تىنچلىق يول بىلەن ھەل قىلىش توغرۇلۇق كېلىشىم»، ئۇرۇمچى، 1945 ـ يىلى، 1 ـ، 15 ـ بەتلەر.

(72) Cevel Kaya, Uygurca Altun Yaruk, Ankara, 1994

(73) Ersoylu Helil, Kutadgubilik' te Arabça, Farsça Kelimiler, Türk Dunyasi Araştirmalari, 1993.

(74) 陈宗振:《<福乐智慧>中的阿拉伯-波斯语借词及其对维吾尔语文影响》,收入《突厥语言与文化》(2),中央民族大学出版社,1997年。

(75) خەمىت تۆمۈر، مىرسۇلتان ئوسمانوف: «چاغاتاي تىلى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىللىق 1 ـ سان.

(76) گۈمنام: «دىۋانى گۈمنام»، (مىرسۇلتان ئوسمانوف نەشرگە تەييارلىغان)، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى، 58 ـ بەت.

(77) بۇ خەت 1937 ـ يىلى شۇېتلار قەشقەردىكى باسمىخانىسىدا نەشر قىلىنغان بىر كىتابچىدىن ئېلىنغان.

(78) «قەشقەر شىنجاڭ گېزىتى»، 1942 ـ يىلى 27 ـ ئاپرىل 2 ـ بەت.

(79) شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى: «ئاتالغۇلار توپلىمى»، ئۇرۇمچى: شىنجاڭ خەلق

نەشرىياتى، 1962 ـ يىلى.

(80) «شىنجاڭ گېزىتى»، 1975 ـ يىلى 1 ـ يانۋار.

(81) «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 2005 ـ يىللىق 5 ـ سان، 35 ـ بەت.

(82) «شىنجاڭ تېلېۋىزىيەسى» 2 ـ قانال، «كۆڭۈلدىكى سۆز» پروگراممىسى.

پیـــزنـق

بىرىنچى باب

يېزىق ھەققىدە

§1. يېزىقنىڭ خاراكتېرى

يېزىق تىلنى خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسى. مەسىلەن، ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەيدىغان، خەنزۇ يېزىقى خەنزۇ تىلىنى خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسى. يېزىق تىلنىڭ سۆزلەش ـ ئاڭلاش سىستېمىسىدا مۇقىملاشقان بەلگىلەرنى يېزىش ـ كۆرۈش سىستېمىسىغا ئايلاندۇرۇشنىڭ مەھسۇلى. يېزىش ـ كۆرۈش بولغانلىكەن، ئۇنىڭدا كۆرىدىغان شەكىل بولۇشى كېرەك. شۇڭا، ھەرقانداق يېزىقتا شەكىل بولىدۇ. يېزىق تىلنى خاتىرىلەشتە ئاساسەن تىلدىكى مورفېما ۋە سۆزلەرنى خاتىرىلەيدۇ. تىنىش بەلگىلىرى بولسا سۆز ۋە جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تىنىش، ئىنتوناتسىيە تېپلىرى قاتارلىقلارنى خاتىرىلەيدۇ. يېزىق تىلدىكى مورفېما، سۆز، بوغۇم، فونېما قاتارلىقلارنى خاتىرىلەيدىغان بولغاچقا، ئۇلاردىكى تاۋۇش ۋە مەنىنىمۇ خاتىرىلىشى كېرەك. دېمەك، ھەرقانداق يېزىقتا يازما شەكىل، ئاھاڭ (تاۋۇش) ۋە مەنە قاتارلىق ئۈچ ئامىل بولىدۇ. بۇلار ئىچىدە يازما شەكىل يېزىقنىڭ ئاساسىي ئاملى.

يازما بەلگىلەر سىستېمىسى سۆپىتىدىكى مەلۇم بىر خىل يېزىقتا بىرىنچىدىن، مەلۇم تىلدىكى بارلىق مورفېما ۋە

سۆزلەرنى خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگە، يەنى خەت ياكى ھەرپ بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭ يېزىش قائىدىسى، يېزىش تەرتىپى، يېزىش يۆنىلىشى (ئوڭدىن سولغا، سولدىن ئوڭغا، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە) بولىدۇ. مەسىلەن، ئەرەب يېزىقى ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ؛ لاتىن يېزىقى سولدىن ئوڭغا يېزىلىدۇ؛ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە موڭغۇل يېزىقى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە يېزىلىدۇ. ئازتىك يېزىقى «ساپان» شەكلىدە، يەنى بىرىنچى قۇرى سولدىن ئوڭغا، ئىككىنچى قۇرى ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ. خەنزۇ يېزىقى ئازادلىقتىن بۇرۇن ئوڭدىن سولغا ياكى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە يېزىلاتتى، ھازىر سولدىن ئوڭغا يېزىلىدۇ. ھازىرقى زامان يېزىقلىرىدا يەنە تىنىش بەلگىلىرى بولىدۇ.

تىل بىلەن يېزىقنىڭ مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، تىل بىرلەمچى، يېزىق ئىككىلەمچى، تىل بۇرۇن پەيدا بولغان، يېزىق كېيىن پەيدا بولغان. دۇنيادا يېزىقى يوق تىل مەۋجۇت، ئەمما تىلغا تايانمىغان يېزىق مەۋجۇت ئەمەس. ئىنسان پەيدا بولغاندىن تارتىپلا تىلمۇ پەيدا بولغان. تىل ئېھتىمال 3 مىليون يىل بۇرۇنقى «ئۆرە ماڭىدىغان ئادەملەر»دىن باشلىنىشى، پىشىپ يېتىلىش مەزگىلى بولسا 300 مىڭ يىل بۇرۇنقى «ئەقىللىق ئادەملەر» دەۋرىگە توغرا كېلىشى مۇمكىن. ئەمما، يېزىقنىڭ تارىخى ھامان قىسقا. دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمكى يېزىق ھېسابلانغان سۇمېرلارنىڭ مىخ يېزىقى 5000 يىللىق تارىخقا ئىگە. يېزىقنىڭ بىخ ھالىتى ئېھتىمال 10 مىڭ يىل بۇرۇنقى «شەھەرلىشىش» دەۋرىدە باشلانغان بولۇشى مۇمكىن[1]. مۇكەممەل يېزىق ھېسابلىنىدىغان مىخ يېزىقنىڭ ئىپتىدائىي ھالىتى 8000 يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇشى مۇمكىن. يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، دۇنيادا ھازىرمۇ يېزىقى يوق تىللار بار.

تىلنىڭ سىنىپىيلىقى بولمىغىنىدەك، يېزىقنىڭمۇ

سىنىپىيلىكى يوق. ئەينى بىر مىللەتكە تەۋە بولغان بارلىق كىشىلەر بىر خىل يېزىقنى ئىشلىتىدۇ. يېزىقنى مەخسۇس ۋاقىت، زېھىن سەرپ قىلىپ ۋە ھەر خىل شارائىتلارنىڭ ياردىمىدە ئىگىلەش مۇمكىن. بەش ئەزاسى ساق نورمال بىر ئادەم چوقۇم بىر مىللىي تىلنى ئىگىلىگەن بولىدۇ. ئەمما، ھەممە ئادەمنىڭ ساۋاتلىق (مەلۇم بىر خىل يېزىقنى ئىگىلىگەن) بولۇشى ناتايىن. قوللۇق جەمئىيەتتە ۋە فېئودالىق جەمئىيەتتە كۆپ ساندىكى ئامما ساۋاتسىز ئىدى. بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت سەۋىيەسى تۆۋەن مىللەتلەردە ساۋاتسىزلىق نىسبىتى يۇقىرى بولماقتا. بۈگۈنكى كۈندە دۇنيادا 800 مىليون ساۋاتسىز بار. بۇلار ئاساسلىقى ھىندىستان، جۇڭگو، ھىندونېزىيە، پاكىستان، بىرازىلىيە، نېگىرىيە، مىسىر قاتارلىق ئەللەرگە تارقالغان[2]. ساۋاتسىزلىق نىسبىتى ئەڭ تۆۋەن دۆلەت ياپونىيە.

تىل بىلەن يېزىقنىڭ مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، تىل ئاۋۋال، يېزىق كېيىن پەيدا بولغان. يېزىق تىل ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. مەلۇم بىر خىل مىللىي تىلنى ھەر خىل يېزىق شەكلى بىلەن خاتىرىلەش مۇمكىن. يېزىقنىڭ رولىنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

1) يېزىق تىلنىڭ ماكان ۋە زامان جەھەتتىكى يېتىشسىزلىكىنى تولۇقلايدۇ. تاۋۇشلۇق تىل سۆزلىگۈچىنىڭ ئاغزىدىن چىقىدىغان زەنجىرسىمان تاۋۇشلار ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. تاۋۇش دولقۇنى سۆزلىگۈچىنىڭ ئاغزىدىن چىققان ھامان يوقلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە سۆزلىگۈچىنىڭ تاۋۇش دولقۇنى چەكلىك دائىرىدىلا تارقىلىدۇ، يىراققا بارالمايدۇ. ئەگەر چەكتىن ئېشىپ كەتسە ئاڭلىغۇچى ئاڭلىيالمايدۇ. شۇڭا، تاۋۇشلۇق تىل سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچى ھازىرلانغان ھەمدە تاۋۇش دولقۇنى يې-

تىپ بارالايدىغان دائىرىدىلا ئالاقىلىشىش ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدۇ. دېمەك، تاۋۇشلۇق تىل ماكان چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ۋاقىت جەھەتتە، سۆزلىشۋاتقان ۋاقىتتىن ئۆتۈپ كەتسە، تاۋۇش دولقۇنلىرى دەرھال يوقايدۇ. شۇڭا، تىل زامان چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. يېزىق تاۋۇشلۇق تىلنىڭ مانا مۇشۇنداق ماكان ۋە زامان جەھەتتىكى يېتىشسىزلىكىنى تولۇقلايدۇ.

2) يېزىق ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيەتكە قەدەم قويغانلىقىنىڭ بەلگىسى. يېزىق ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى بىر قېتىملىق سەكرەش بولۇپ، ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە تەپەككۇر توغرىسىدىكى ئېرىشكەن بىلىش نەتىجىلىرىنى يەكۈنلىشىگە، كېيىنكى ئەۋلادلارغا مىراس قالدۇرۇشىغا، ئوخشىمىغان مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە نىسبەتەن يېزىق ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىنكى دەۋر مەدەنىيەت دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. يېزىقى بار مىللەت يېزىقى يوق مىللەتتىن ئىلغار بولىدۇ. ساۋاتلىق ئادەم ساۋاتسىز ئادەمدىن مەدەنىيەتلىك كېلىدۇ. ئومۇمەن، يېزىق مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرى.

3) يېزىق ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشى ۋە قېلىپلىشىشىنىڭ مۇھىم ماددىي ئاساسى. يېزىق تىلغا بېقىنىدۇ. ھەرقانداق بىر يېزىق مۇئەييەن بىر مىللىي تىلنىڭ تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلەيدىغان بولغاچقا، ئۇ ھامان مۇئەييەن تىل ئاساسىدا مەيدانغا كېلىدۇ. يېزىق بارلىققا كەلگەن ھامان تىلنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىلىدۇ. يېزىق مەلۇم بىر تىلنىڭ دىيالېكت ياكى شېۋىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى ئازايتىشتا تۈرتكىلىك رول ئويناپدۇ. يېزىق تىلى ئارقىلىق پۈتۈن مىللەت دائىرىسىدە تىلنىڭ فونېتىكىلىق،

لېكسىكىلىق، گىراماتىكىلىق تەركىبلىرى تېخىمۇ پىششىقلاپ ئىشلىنىپ، تىلنىڭ قېلىپلىشىشى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ.

4) يېزىق پەن ـ مەدەنىيەت ئۆگىنىشنىڭ قورالى. يېزىق پەيدا بولغاندىن كېيىن ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا، ئۆزئارا ئۆگىنىشىگە قولايلىق يارىتىلىپلا قالماي، شۇ مىللەت ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىشىگىمۇ ئىمكانىيەت يارىتىلدى. يېزىق بولمىسا، پەن ـ مەدەنىيەتنىڭ بۇگۈنكى تەرەققىياتى بولمايتتى.

§2. يېزىقنىڭ دۇنيادىكى تارقىلىش ئەھۋالى

ئوخشىمىغان مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ئوخشىمىغان يېزىق شەكىللىرىنى يارىتىدۇ. بۈگۈنكى دۇنيادا ھەر خىل مىللەتلەر ھەرخىل يېزىقلار ئارقىلىق ئۆز تىلىنى خاتىرىلىمەكتە. بەزى يېزىقلار مەلۇم مىللەت (دۆلەت)كىلا تەۋە بولسا، يەنە بەزى يېزىقلار بىرقانچە مىللەت، رايون ياكى دۆلەتتە ئورتاق قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ياپون ئېلىپبەسى ياپونىيەدىلا قوللىنىلىدۇ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئەرەب دۆلەتلىرى، شۇنداقلا ئىران قاتارلىق مۇسۇلمان ئەللىرىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

لاتىن ئېلىپبەسى ئەڭ كەڭ تارقالغان بولۇپ، پۈتۈن دۇنيانىڭ يېرىمى دېگۈدەك لاتىن ئېلىپبەسىنى قوللىنىدۇ. يەنى ياۋروپانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىدا، ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەسىنىڭ ھەممە يېرىدە، ئافرىقىنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىدا، ئاسىياتىڭ ئاز بىر قىسىم رايونلىرىدا لاتىن ئېلىپبەسى قوللىنىلىدۇ. غەربىي ئاسىيادىكى تۈركىيە، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى مالايسىيا، سىنگاپور، ھىندونېزىيە، فىلىپپىن، ۋېيتنام قاتارلىق

دۆلەتلەردىمۇ لاتىن ئېلىپبەسى قوللىنىلىدۇ.

رۇسىيە، بېلارۇسىيە ۋە ئۆكرائىنانىڭ غەربىي چېگرا-سى، شۇنداقلا سىبىرىيە، قاراتاغ جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ غەربىي چېگراسىدا تەبىئىي بىر يېزىق پاسىلى بار. پاسىلنىڭ غەربى لاتىن ئېلىپبەسىنى، شەرقى سلاۋيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىدۇ. ئافرىقىدىمۇ بىر يېزىق پاسىل بار: شىمالىي ئافرىقىدىكى ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ جەنۇبىنى پاسىل قىلغان ھالدا، پاسىلنىڭ شىمالىدىكى ئەرەب دۆلەتلىرى ئەرەب ئېلىپبەسىنى، پاسىلنىڭ جەنۇبىدىكى زور كۆپ قىسىم ئافرىقا رايونى لاتىن ئېلىپبەسىنى قوللىنىدۇ.

ئەرەب ئېلىپبەسى تارقىلىش جەھەتتە لاتىن ئېلىپبەسىدىنلا كېيىن تۇرىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەرەب ئېلىپبەسى شىمالىي ئافرىقا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى 20 نەچچە ئەرەب دۆلىتىدە ۋە غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەللەر ۋە رايونلاردا قوللىنىلىدۇ. ئېلىمىزدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنغان يېزىقنى قوللىنىدۇ.

قوللىنىدىغان دۆلەتلەرنىڭ سانى جەھەتتە سلاۋيان ئېلىپبەسى ئۈچىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. رۇسىيە، بېلارۇسىيە، ئۆكرائىنادىن باشقا يەنە بۇلغارىيە، موڭغۇلىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ سلاۋيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىدۇ.

ھىندى ئېلىپبەسى سىستېمىسى بىر مەنبەدىن كېلىپ چىققان، بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ھەرخىل تىپتىكى كۆپ خىل ئېلىپبەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئېلىپبەلەر

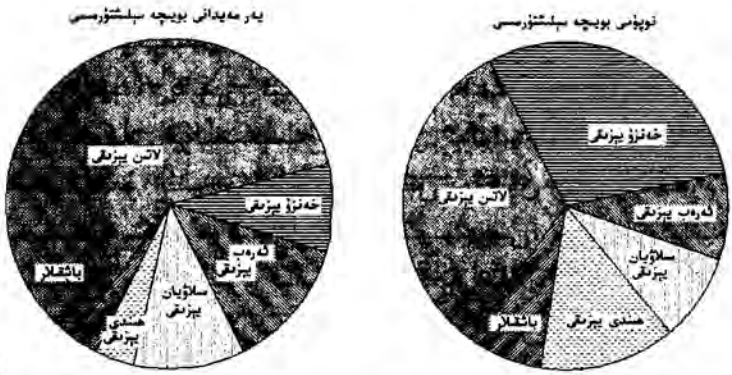
ھىندىستاندىن باشقا سىرىلانكا، بېنگال، نېپال، بۇتان، بېرما، تايلاند، كامبودژا قاتارلىق دۆلەتلەردە قوللىنىلىدۇ. ئېلىمىزدىكى زاڭزۇ يېزىقىمۇ ھىندى ئېلىپبە سىستېمىسىغا كىرىدۇ.

بىرلا دۆلەتتە قوللىنىلىدىغان ئېلىپبەلەر: گىرېك ئېلىپبەسى (گىرېتسىيەدە)، ئىبرانى ئېلىپبەسى (ئىسرائىلىيەدە)، ئامخارىك (Amharic) ئېلىپبەسى (ئېفىئوپىيەدە)، يەنۇېن ئېلىپبەسى (چاۋشيەنده تولۇق، كورېيەدە ئارىلاش شەكلى قوللىنىلىدۇ)، ياپون ئېلىپبەسى (ياپونىيەدە) قوللىنىلىدۇ. بىر مىللەتكىلا خاس بولغان ئېلىپبەلەردىن ئېلىمىزدىكى موڭغۇل ئېلىپبەسى، سىچۇەندىكى قېلىپلاشتۇرۇلغان يىزۇ ئېلىپبەسى قاتارلىقلار بار.

دۇنيادىكى يېزىقلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى ئوخشىمىغان يېزىق سىستېمىلىرىنىڭ تارىختا تارقىلىش ۋە ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. خەنزۇ يېزىقى ۋىيېتنام، چاۋشيەن ۋە ياپونىيەلەرگە تارقالغان، كېيىن ۋىيېتنامىلىقلار يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىپ لاتىن يېزىقىغا كۆچتى. ھىندى يېزىق سىستېمىسىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا رايونلىرىغا تارقالغان، كېيىن كۆپ قىسىم رايونلار ئەرەب ئېلىپبەسىگە كۆچتى. ئەرەب ئېلىپبەسى ئوتتۇرا شەرقتىن شىمالىي، ئوتتۇرا ئافرىقىغا؛ جەنۇبىي، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغاندى. كېيىنچە كۆپ قىسىم رايونلار لاتىن يېزىقىغا كۆچتى. سلاۋيان ئېلىپبەسىمۇ رۇسىيەدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىپ ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ ئورنىنى ئالدى. لاتىن ئېلىپبەسى ئەسلىدە يېزىقى يوق (ياكى ئونتۇلغان) ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەلىرىگە تارقالدى ۋە شۇنداقلا نۇرغۇن رايونلاردا ئەرەب ۋە ھىندى ئېلىپبەلىرىنىڭ ئورنىنى ئالدى.

دۇنيادا قوللىنىلىۋاتقان ئاساسلىق يېزىقلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنى «ئۆلچەملىك ئالاقە تىلى» تور بېكىتىدىن كۆرۈڭ③

دۇنيادىكى يېزىقلارنىڭ تارقىلىش نىسبىتى④

§3. يېزىقنىڭ قىسقىچە تارىخى

10 مىڭ يىللار بۇرۇنلا قەدىمكى ئادەملەر ساپال ۋە باشقا قاچىلارغا بەزى بەلگىلەرنى ئويغان ياكى سىزغان، بۇلار ئويما بەلگىلەر دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە ئىنسانلار قىيا تاشلارغا ھەرخىل قىياپەتتىكى ئادەملەرنى، قۇشلارنى ۋە ھايۋانلارنى سىزغان، بۇلار قىيا تاش رەسىملىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ئەمما، مەيلى ئويما بەلگىلەر بولسۇن، مەيلى قىيا تاش رەسىملىرى بولسۇن ئۇلاردا سۆز - جۈملىلەر ئىپادىلەنگەن ئەمەس. شۇڭا، بۇلار بىلەن يېزىقنى باغلاشمۇ قىيىن.

يېزىق تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يېزىق ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريانىنىڭ مەھسۇلى. يېزىق تارىخىدا يېزىق ئىجاد قىلىنىشتىن ئىلگىرى كىشىلەر دان ساناش، يىپ چېگىش،

ياغاچقا بەلگە سېلىش ۋە رەسىم سىزىش بىلەن ئىش - ۋەقەلەرنى خاتىرىلىگەن. يېزىق ئەنە شۇ ئۇسۇللارنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە رەسىم بىلەن ئىش خاتىرىلەشتىن تەرەققي قىلىپ شەكىللەنگەن.

يېزىق تارىخىنى ئۈچ دەۋرگە ئايرىش مۇمكىن: 1. ئىپتىدائي يېزىق دەۋرى؛ 2. كىلاسسىك يېزىق دەۋرى؛ 3. ئېلىپبەلىك يېزىق دەۋرى.

1. ئىپتىدائي يېزىق

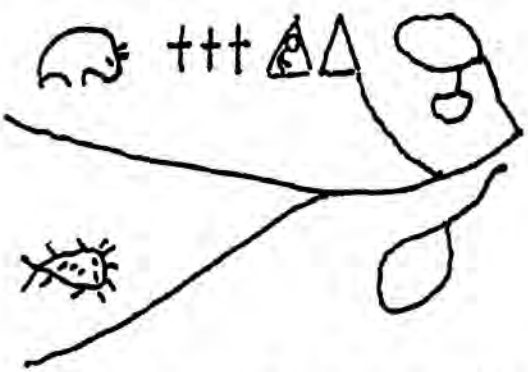
ئىپتىدائي يېزىق رەسىملىك يېزىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يېزىق رەسىمدىن كېلىپ چىققان. ئىپتىدائي رەسىم ئىككى يۆنىلىشكە قاراپ تەرەققي قىلغان. بىرى، سەنئەتكە تەرەققي قىلغان (رەسسامىلىق)؛ يەنە بىرى، يېزىققا تەرەققي قىلغان.

ئويما ئويۇش — ساپال قاچىلارغا ۋە ياغاچ تاشلارغا رەسىم - بەلگىلەرنى ئويۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قىيا تاش رەسىملىرى غارلارغا، قىيالارغا ۋە باشقا ئورۇنلارغا سىزىلغان شەيئىلەر تەسۋىرىنى كۆرسىتىدۇ[5]. ئويما بەلگىلەر ۋە قىيا تاش رەسىملىرى يەككە بەلگىلەردۇر، ھېچبىر ۋاقىتتا ئۇلاردىن بىر پۈتۈن مەنە تاپقىلى بولمايدۇ. شۇڭا، بۇلار يېزىق دەپ قارالمايدۇ. ئەمما، بەلگە ئويۇش ئارقىلىق ئىش خاتىرىلەش مۇمكىن، قىيا تاش رەسىملىرىدە ئوبرازلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شۇڭا، بۇلارنى يېزىقنىڭ بىخلىرى دېيىشكە بولىدۇ.

ئىپتىدائي يېزىق ئىنسانلارنىڭ ئۆز ئىدىيەسىنى يازما ھالەتتە ئىپادىلەشكە ئۇرۇنۇشلىرىنى، يەنى يېزىق ئىجاد قىلىش تەسەۋۋۇرىنىڭ جەريانلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىپتىدائي يېزىق يېزىقلىق رەسىم ۋە رەسىملىك يېزىقتىن ئىبارەت ئىككى مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. رەسىملىك يېزىقتا كىشىلەر ئۆز ئىدىيەسى ۋە ئويلىغانلىرىنى رەسىم ئارقىلىق قارشى تەرەپكە

بىلدۇرۇشكە تىرىشقان. تۆۋەندىكى ئىككى پارچە يېزىقلىق رەسىمنى كۆرۈپ باقايلى:

ئوجىبۋا (Ojibwa) قىزىنىڭ خېتى⑥

بۇ ئامېرىكا ئىندىيانلىرىنىڭ ئوجىبۋا قەبىلىسىدىكى بىر قىزنىڭ سۆيگىنىگە يازغان «مەكتۇپى». رەسىمنىڭ سول تەرەپ يۇقىرىقى بۇرجىكىگە سىزىلغان ئېيىق خەت ئەۋەتكۈچىنىڭ (قىزنىڭ) تۇتېمىنى، سول تەرەپ تۆۋەنكى بۇرجىكىگە سىزىلغان ئىت خەت تاپشۇرۇۋالغۇچىنىڭ (يىگىتنىڭ) تۇتېمىنى، ئوستى تەرەپكە سىزىلغان ئۇچ دانە كىرىست خىرىستىيان مۇرتى بولغان ئۇچ قىزنى بىلدۇرىدۇ. كىرىستنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئىككى كىچىك ئۆي بار. غەرب تەرەپتىكى ئۆيگە بىر قول سىزىلغان، بۇ خەت ئەۋەتكۈچىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنىنى، خەت تاپشۇرۇۋالغۇچىنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. ئوڭ تەرەپتە ئۇچ كۆل بولۇپ، شىمالدا بىر چوڭ كۆل بار. ئۇچ يول سىزىلغان بولۇپ بۇنىڭ بىرى خەت ئەۋەتكۈچىنىڭ، يەنە بىرى خەت تاپشۇرۇۋالغۇچىنىڭ ئۆيگە تۇتىشىدۇ.

بۇ بىر پارچە يېزىقلىق رەسىم بولۇپ، رەسىمدىكى ئېيىق، ئىت، ئۆي، يول، كۆل قاتارلىقلار شەكلەن بەلگىلەردۇر، ئېيىق ۋە ئىت

ئوخشىمىغان تۈتېمغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئادەملەرنى بىلدۈرىدۇ، يول يۆنىلىشىنى بىلدۈرىدۇ، كىرپىست خىرىستىيان مۇرتلىرىنى بىلدۈرىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى يەنە مەنە ئىپادىلەيدۇ.

چېيەننى قەبىلىسىدىن ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدىكى پۇل ئەۋەتىش خېتى⑦

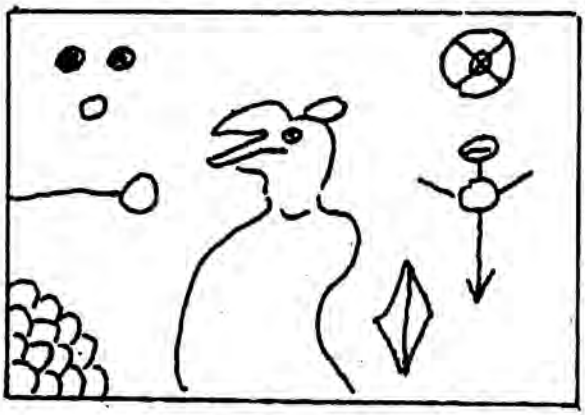

بۇ شىمالىي ئامېرىكا ئىندىيانلىرىدىن چېيەننى قەبىلىسىدىكى بىر ئاتىنىڭ بىر كىشىدىن ئوغلىغا بىر پارچە خەت ۋە 53 تەڭگە پۇل ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدىكى رەسىم. رەسىمدە چوڭ ئادەم ۋە بالا ئىككى قېتىمدىن سىزىلغان. بۇنىڭ بىرى، بالىسىنى ئۇزاتقانلىقىنى؛ يەنە بىرى، بالىسىنىڭ قايتىپ كېلىشىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىككى دانە تاشپاقا ئاتا ـ بالىنىڭ تۇتېمىنى بىلدۈرىدۇ. ئاتىنىڭ ئاغزىغا سىزىلغان سىزىق ئۇنىڭ گەپ قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، سىزىقلار ئەگرى سىزىلغان بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ ئوغلىنى قايتىپ كېلىشكە دەۋەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، رەسىمنىڭ ئوستىگە 53 دانە كىچىك چەمبەر سىزىلغان بولۇپ، بۇ 53 تەڭگە پۇلغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

بۇ ئىككى پارچە رەسىمدە ئىپادە قىلىنغىنى شەكىل ئاساس، مەنە قوشۇمچە قىلىنغان بىر ئابزاس «گەپ». بۇنى سۆز، جۈملىلەرگە پارچىلاشقا مۇمكىن بولمايدۇ، بۇ رەسىمنى ھەرقانداق بىر تىلدا چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ، مەلۇم بىر تىلغا ۋەكىللىك قىلمايدۇ، بۇ تىلدىن ھالقىغان بىر رەسىم⑧.

ئەمدى ئىككى پارچە رەسىملىك يېزىقنى كۆرۈپ باقايلى:

ساباۋ پېرىخونلىرىنىڭ پال كىتابى⑨

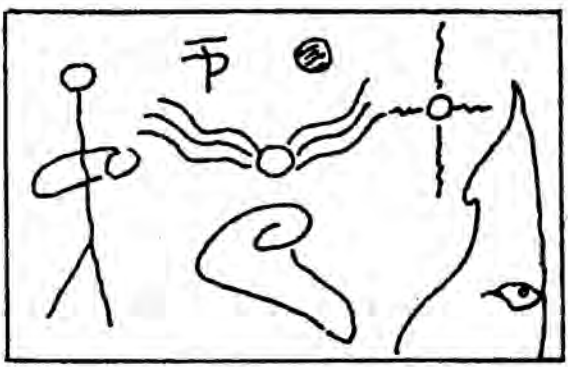

بۇ ئېلىمىزنىڭ سىچۈەن ئۆلكىسى لياڭشەن ناھىيەسىدىكى ئېرسۇ ساباۋ پېرىخونلىرىنىڭ پال كىتابىدىن ئېلىنغان بىر پارچە رەسىم. رەسىمنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىت شۇ كۈننىڭ ئىتقا تەۋەلىكىنى، ئىتنىڭ بەدىنىدىكى قىزىل رەڭ ئوت كۈنىنى بىلدۈرىدۇ. ئاستىنقى تەرەپ سول بۇرجەكتىكى تۇمان ئەتىگەنىدە تۇمان بولىدىغانلىقىنى، ئەگەر ئوڭ بۇرجەكتە بولسا كەچتە تۇمان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. سول تەرەپ ئوتتۇرىدىكى قەدەھ شۇ كۈننىڭ ياخشى كۈن ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئۈستۈنكى تەرەپ سول بۇرجەكتىكى ئۈچ دانە يۇلتۇزنىڭ ئىككىسى قارا بويالغان بولۇپ ئۆلۈمنى بىلدۈرىدۇ. ئۈستۈنكى تەرەپ ئوڭ بۇرجەكتىكى قۇياشنىڭ ئوتتۇرىسىغا x بەلگىسى سىزىلغان بولۇپ، ھاۋانىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئوڭ تەرەپ ئوتتۇرىدا بىر ئەسۋاب، ئاستىدا بىر خەنجەر سىزىلغان. بۇلار شۇ كۈنى پۇتۇن كۈن بىرەر ۋەقە چىقمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇ بىر چاتما رەسىملىك يېزىق بولۇپ، يەككە بىر رەسىم

ئەمەس. بۇ رەسىمدە يەتتە بەلگە سىزىلغان بولۇپ، بىر ئابزاس گەپكە ۋەكىللىك قىلىدۇ[10].

دوڭبا پېرىخونلىرىنىڭ يارالمىش دەستۇرى[11]

رەسىمدە سول تەرەپتە بىر قولىدا تۇخۇم كۆتۈرۈۋالغان بىر ئادەم سىزىلغان. ئوتتۇرىدىمۇ بىر تۇخۇم سىزىلغان بولۇپ، تۇخۇمنىڭ سول تەرىپىدىكى ئۇچ دولقۇن سىزىق شامالنى بىلدۈرىدۇ. «卐» خېتى شەكلىدىكى بەلگە «ئاق» سۆزىنى بىلدۈرۈپ، «ئاق شامال» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تۇخۇمنىڭ ئوڭ تەرىپىدىمۇ ئۇچ دولقۇن سىزىق بولۇپ ئۇمۇ شامالنى بىلدۈرىدۇ. قارا بويالغان چەمبەر «قارا» مەنىسىنى، ئىككىسى قوشۇلۇپ «قارا شامال» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. پەس تەرەپتە كۆل سىزىلغان. ئوڭ تەرەپتە تاغ سىزىلغان. تاغنىڭ ئاستىنقى ئوڭ بۇرجىكىدە بىر «خوراز بېشى» بولۇپ «撞» «سوقۇلماق» دېگەن مەنىگە ئىشارەت قىلىنغان. تاغ بىلەن «قارا شامال»نىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر «تۇخۇم» بولۇپ، ئۇ تۆت تەرەپكە نۇر چېچىپ تۇرىدۇ.

بۇ يۇنىنىدىكى ناشى دوڭبا پېرىخونلىرىنىڭ «يارالمىش

دەستۇرى» بولۇپ، بۇمۇ چاتما رەسىملەرنىڭ ئىچىدىكى بىرى. بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىككى تاۋۇشلۇق بەلگە («ئاق شامال» ۋە «سوقۇلماق») بار بولۇپ، تاۋۇشنى ئىپادىلەشنىڭ بىخ ھالىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ[12].

ئىپتىدائىي يېزىقنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى:

1) ئىپتىدائىي يېزىقتا شەكىل ئاساس، مەنە قوشۇمچە قىلىنغان.

2) ئىپتىدائىي يېزىقنىڭ ئىچىدىكى يېزىقلىق رەسىمنىڭ يېزىقلىق رولى ئاجىز بولغان. رەسىملىك يېزىقنىڭ يېزىقلىق رولى كۈچەيگەن. ئىپتىدائىي دىنلار ئىپتىدائىي يېزىقتا خاتىرىلەنگەن. مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، دىننىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن يېزىقنىڭ پەيدا بولۇشى بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان.

3) ئىپتىدائىي يېزىقنىڭ يېزىق بىرلىكى بىر بۆلەك ياكى بىر ئابزاس گەپ بولۇپ، ئۇنى سۆز - جۈملىلەرگە ئايرىش ئىمكانىيىتى يوق. ئۇ تىلدىن ھالقىغان بولۇپ، ھەرقانداق تىلدا چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

4) ئىپتىدائىي يېزىقنىڭ تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، بەزىلىرى خاس يېزىق رەسىملىرى بولسا، بەزىلىرى چاتما رەسىملەرگە تەرەققىي قىلغان ۋە نۇرغۇن بۆلەكلەرگە بۆلۈنگەن. بەزىلىرى خاس يېزىق رەسىمى بولماي، قىسمەن بەلگىلەر قايتا قوللانغىلى بولىدىغان يەككە بەلگىلەر بولغان.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 8000 - يىللاردا ئويما بەلگىلەر ۋە قىيا تاش رەسىملىرى بارلىققا كەلگەن، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3500 - يىللاردا مىخ يېزىق مەيدانغا كەلگەن. ئارىلىقتكى 4500 يىل ئىنسانىيەت يېزىق تارىخىدا «ئىپتىدائىي يېزىق» دەۋرى دەپ قارىلىدۇ.

2. كىلاسسىك يېزىق

دۇنيادا نۇرغۇن جايلاردا ئىپتىدائىي يېزىق ئۇچرايدۇ، ئەمما ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم جايلاردىلا ھەقىقىي مەنىدىكى كىلاسسىك يېزىق ئۇچرايدۇ. بۇلاردىن مۇھىملىرى سۇمېرلارنىڭ مىخ يېزىقى، مىسىرلىقلارنىڭ مۇقەددەس يېزىقى، جۇڭگولۇقلارنىڭ چىغناق ـ تاغاق يېزىقى، مايالارنىڭ مايا يېزىقى، ئېلىمىزدىكى يىزۇلارنىڭ يىزۇ يېزىقى قاتارلىقلار.

1) سۇمېرلارنىڭ مىخ يېزىقى

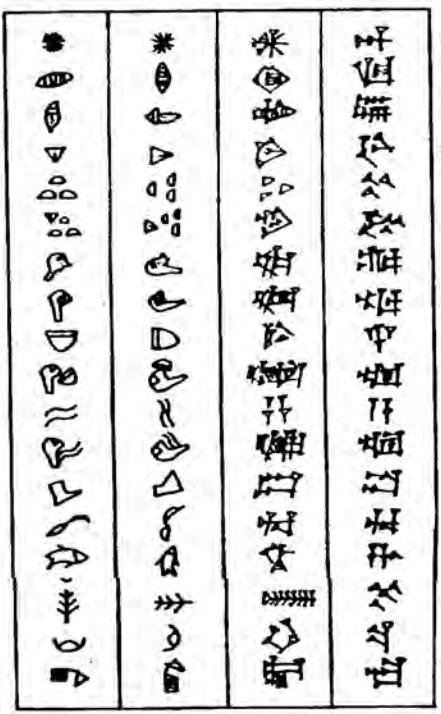
مىلادىيەدىن 3500 يىللار بۇرۇن غەربىي ئاسىيانىڭ مېسوپوتامىيەدە (تېگرىس ۋە ئېفرات دەريا ۋادىسى، ھازىرقى ئىراق تەۋەسىدە) ياشىغان سۇمېرلار ئەڭ دەسلەپكى مۇھىم تارىخىي قىممەتكە ئىگە يېزىقنى ئىجاد قىلغان. بۇ يېزىق دەسلەپتە سىمۋوللۇق بەلگىلەردىن تەركىب تاپقان، كېيىنچە بۇ بەلگىلەر بىر تەرەپى توم، بىر تەرەپى ئىنچىكە شەكىلدە كېسەك، تاشلارغا ئويۇلغان. بۇ يېزىق مىخقا ئوخشىغانلىقى ئۈچۈن «مىخ يېزىق» دەپ ئاتالغان. مىخ يېزىق غەربىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقىغا كەڭرى تارقىلىپ نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئورتاق يېزىقى بولۇپ 3000 يىللار خىزمەت قىلغان. بۇ يېزىقتا دەسلەپتە 2000دىن ئارتۇق بەلگە بولغان. بۇ يېزىق ئاككادلارغا، بابىلۇنغا ۋە ئاسۇرلارغا تارقالغاندىن كېيىن، بەلگىلەر زور دەرىجىدە ئىخچاملانغان، كېيىنچە 570ى قوللىنىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە دائىم قوللىنىلىدىغىنى 300 ئەتراپىدا بولغان. مىخ يېزىقتا ھەربىر بەلگە بىر سۆزگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، قىسمەن بەلگىلەر بوغۇمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، شۇڭا بۇ يېزىقنىڭ خاراكتېرىنى مەنە ئاساس، تاۋۇش قوشۇمچە قىلىنغان يېزىق دېيىشكە بولىدۇ.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 14 ـ ئەسىردىن 7 ـ ئەسىرگىچە مىخ يېزىق ئوتتۇرا دېڭىز قىرغاقلىرىدىن پارس قولتۇقىغىچە خەلقئارالىق ئورتاق يېزىق بولۇپ خىزمەت قىلغان.

مىخ يېزىقنىڭ ئۆزگىرىشى[13]

بۇ يېزىق ئېلاملارنىڭ ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن، ئۇلار بۇ يېزىقنى يېرىم بوغۇملۇق يېزىققا تەرەققي قىلدۇرغان، ئۇلار پەقەت 113لا بەلگىنى ئىشلەتكەن، بۇنىڭ 33ى مەنە بىلدۈرگەن، 80ى تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلغان. بۇ يېزىق پېرسىيە ئىمپېرىيەسىگە تارقالغاندىن كېيىن، پارسلار ئۇنى بوغۇملۇق يېزىققا تەرەققي قىلدۇرغان، ئۇلار پەقەت 41 بەلگىنى قوللانغان، بۇنىڭ 36سى تاۋۇشقا، تۆتى سۆزگە (شاھ، ئوبلاست، دۆلەت، تەڭرى) ۋەكىللىك قىلغان، بىر بەلگە سۆزلەرنى بىر - بىرىدىن ئايرىشقا ئىشلىتىلگەن.

دەسلەپكى پارس مىخ يېزىقى[14]

ئايرىش بەلگىسى							
.a		dj(a)		t(a)		r(u)	
i		dj(i)		n(a)		l(a)	
u		t(a)		n(u)		s(a)	
k(a)		t(u)		m(a)		z(a)	
k(u)		d(a)		m(i)		sh(a)	
g(a)		d(ı)		m(u)		thr(a)	
g(u)		d(u)		y(a)		h(a)	
kh(a)		th(a)		v(a)		شاھ	
ch(a)		p(a)		v(ı)		ئوبلاست	
		b(a)		r(a)		ئىل	
						تەڭرى	

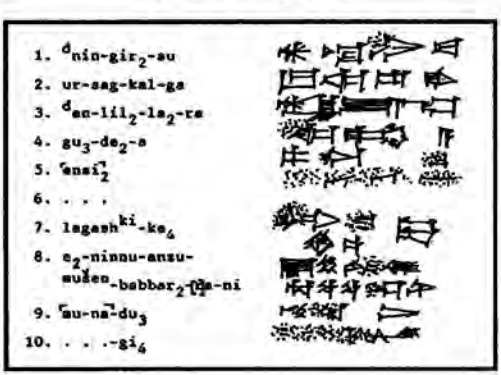
بۇ يېزىق سۇرىيەلىكلەرنىڭ ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن، «ئۇگارىت» (Ugarit) تاۋۇشلۇق يېزىقىغا ئايلانغان. ئۇلار 32 بەلگە ئىشلەتكەن بولۇپ، بۇنىڭ 29ى ئۈزۈك تاۋۇشنى، ئۈچى سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلىگەن.

ئۇگارىت مىخ يېزىقى[15]

'a		w		m		ṣ'	
'i 'e		z		n		q	
'u 'o		h		s'		r	
b		ḥ		s		sh'	
g		ṭ		'		sh	
d		y		g		t	
d		k		p		ẓ	
h		l		ṣ'		t	

مىخ يېزىق مېسوپوتامىيەدە مەنە ئاساس، تاۋۇش قوشۇمچە بولۇش خاراكتېرىنى ئىزچىل ساقلاپ كەلگەن، بۇ يېزىق باشقا مىللەتلەر ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىنلا تاۋۇشلۇق يېزىققا تەرەققىي قىلغان. مىخ يېزىقتا يېزىلغان ئەڭ ئاخىرقى بىر پارچە يادىكارلىق مىلادىيەدىن كېيىنكى 75 ـ يىلىغا تەۋە. شۇنىڭدىن كېيىن 3500 يىل قوللىنىلغان بۇ يېزىق ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئاخىرلاشتۇرغان.

مىخ يېزىقتىن نەمۇنە

2) مىسىرلىقلارنىڭ مۇقەددەس يېزىقى

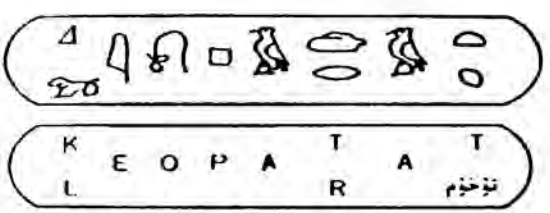
مىسىر قەدىمىي مەدەنىيەتلىك تۆت چوڭ ئەلنىڭ بىرى. نىل دەريا ۋادىسىدا قەدىمكى مىسىرلىقلار مۇقەددەس يېزىق (hieroglyphics)نى ئىجاد قىلغان. بۇ يېزىق سۈمېرلارنىڭ مىخ يېزىقىدىن سەل كېيىنرەك مەيدانغا كەلگەن. بۇ يېزىق دەسلەپتە تەسۋىرىي بەلگىلەردىن تەشكىل تاپقان، كېيىنچە يېزىق خاراكتېرىنى ئالغان. بۇ يېزىق مىسىرنىڭ 4000 يىللىق تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى خاتىرىلىگەن. جەنۇبتىكى قوشنا ئەللەرگە تارقالغان. بۇ يېزىق ئۆز ئىچىگە ئالغان تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەر كېيىنچە ئېلىپبەنىڭ ئىجاد قىلىنىشىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولۇپ قالغان.

مىسىر يېزىقى ئۈچ تۈرلۈك بەلگىلەردىن تەركىپ تاپقان: 1. مەنىلىك بەلگىلەر 2. تاۋۇشلۇق بەلگىلەر 3. بېكىتىلگەن بەلگىلەر.

مەنىلىك بەلگىلەر شەيئىلەرگە، ھەرىكەتكە، ئابستراكت ئۇقۇملارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەرنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، كىچىك بىر چەمبەرنىڭ ئىچىگە بىر چېكىت قويۇپ «قۇياش»نى، بىر قۇشنى سىزىپ «قۇشقاچ»نى، كالىتەك تۇتقان قولنى سىزىپ «ئۇرماق»نى، قانىتىنى كېرىپ ئۇچۇۋاتقان قۇش ئارقىلىق «ئۇچماق»نى، ھاسا تۇتقان قول «قېرى» دېگەن ئۇقۇمنى، بوتۇلكىدىن ئېقىپ چىققان سۇزۇك سۇ «بېڭى» دېگەن ئۇقۇمنى ئىپادىلىگەن. تاۋۇشلۇق بەلگىلەر دېگەندە ئەسلىدىكى مەنىلىك بەلگىلەردىن ئۆزگىرىپ كەلگەن، ئۇزۇك تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بەلگىلەر ھەر خىل مۇقىم بولمىغان بىر سوزۇق تاۋۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇزۇك تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇڭا، ئەمەلىيەتتە بۇ بەلگىلەر بوغۇمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. تاۋۇشلۇق بەلگىلەر قوش

تاۋۇشلۇق ۋە تاق تاۋۇشلۇق بەلگىلەر دېگەن ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. قوش تاۋۇشلۇق بەلگىلەر 75، كۆپ قوللىنىلىدىغىنى 50، تاق تاۋۇشلۇق بەلگىلەر 24، كېيىن كۆپەيتىپ 30 بولغان. بۇلار ئىنسانىيەت يېزىق تارىخىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىقنىڭ بىخلىرى ھېسابلىنىدۇ. بېكىتىلگەن بەلگىلەر دېگەندە، ئوقۇلمايدىغان، يەككە تۇرغاندا مەنە بىلدۈرمەيدىغان، تاۋۇشلۇق بەلگىلەرگە قوشۇلۇپ بەلگىلەنگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بەلگىلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خەنزۇ يېزىقىدىكى يان بۆلەكلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

مىسر يېزىقىدىن نەمۇنە[16]

مىسر يېزىقىنىڭ تاش نۇسخىسى، راھىبلار نۇسخىسى ۋە خەلق نۇسخىسىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل نۇسخىسى بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە خەلق نۇسخىسى تاكى مىلادىيەدىن كېيىنكى 5 ـ ئەسىرگىچە قوللىنىلغان. مىلادىيە 639 ـ يىلى ئەرەبلەر مىسىرغا بېسىپ كىردى، مىسر ئەرەب مىسىرىغا ئايلاندى. مىسر يېزىقىمۇ ئىشلىتىلىشتىن قالدى. مىسر يېزىقى بەك كەڭ تارقالمىغان، ئۇنىڭ ئىككى خىل راۋاجى بار، بىرى، مېروي (Meroe) يېزىقى، يەنە بىرى، كوپت (Copt) يېزىقى.

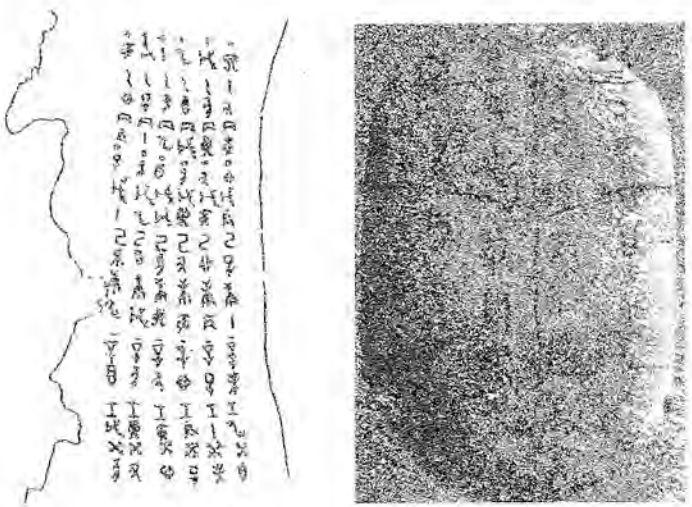
3) جۇڭگولۇقلارنىڭ «چىغناق ـ تاغاق يېزىقى»

شەرقىي ئاسىيادا يېزىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى غەربىي ئاسىيا

ۋە شىمالىي ئافرىقىدىن 2000 يىل كېيىنكى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1300 - يىللىدىن بۇرۇن ئېلىمىزنىڭ خۇاڭخې دەريا ۋادىسىدا قۇرۇلغان شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «چىغناق - تاغاق يېزىقى» (甲骨文) ئىجاد قىلىنغان. بۇ بۇگۈنكى خەنزۇ يېزىقىنىڭ قەدىمكى ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. كېيىنچە خەنزۇ يېزىقى ئەتراپتىكى ئەللەرگە تارقىلىپ ۋىيېتنام، چاۋشيەن، ياپونىيەلەرنىڭ يېزىقىغا ئايلانغان. مىڭ يېزىق ۋە مىسىر يېزىقى يوقالغاندىن كېيىنمۇ خەنزۇ يېزىقى ئىزچىل ئىشلىتىلىپ كەلدى.

نۆۋەتتە 150 مىڭ پارچە چىغناق - تاغاق تېپىلدى، ئۇنىڭدا تەخمىنەن 4500 دانە خەت بار، ھازىر تەخمىنەن ئۇچتىن بىر قىسمى ئوقۇلدى.

چىغناق - تاغاق يېزىقىدىن نەمۇنە⑰

يېزىقشۇناسلار بۇ ئوچ يېزىقنى سىلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ شەكىل جەھەتتە ئوخشاشلىقى بولمىسىمۇ، ئىچكى قۇرۇلمىسىدا

ئاجايىپ زور ئوخشاشلىق بارلىقىنى ھەيرانلىق ئىچىدە بايقىغان. ئۇچلا يېزىقنىڭ بەلگىلىرى سۆز ياكى بوغۇملارغا ۋەكىللىك قىلغان، يەنى «سۆز - بوغۇملۇق يېزىق» (logosyllabary) خاراكتېرىنى ئالغان. بۇ ئۇچ خىل يېزىقنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلى مەنە ئاساس، تاۋۇش قوشۇمچە بولغاچقا «مەنىلىك - تاۋۇشلۇق يېزىق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئۇچ مۇھىم يېزىق «ئۇچ چوڭ كىلاسسىك يېزىق» دەپ ئاتىلىدۇ.

4) مايالارنىڭ مايا يېزىقى

كىشىلەر تەرىپىدىن ئىزچىل يېزىقى يوق دەپ قارىلىپ كېلىۋاتقان ئامېرىكا قىتئەسىمۇ مەدەنىيەت بۆشۈكلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرا ئامېرىكىنىڭ يۇكاتان (ھازىرقى مېكسىكا) يېرىم ئارىلىدا مايالار خېلىلا پىشقان بىر يېزىقنى ئىجاد قىلغان، بۇ يېزىق «مايا يېزىقى» دەپ ئاتىلىدۇ. 16 - ئەسىردە ئىسپانىيەلىكلەر ئوتتۇرا ئامېرىكىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ مايا يېزىقىدىكى كىتابلارنى پاك - پاكىز كۆيدۈرۈۋەتكەن. كۆيمەي قالغان ئۇچ پارچە كىتاب ۋە بىر قىسىم تاشلار بۈگۈنكى كۈندە ئەنە شۇ مايا يېزىقىغا گۇۋاھ بولۇپ تۇرماقتا. مايا يېزىقى كىشىلەر تەرىپىدىن 350 يىل ئۇنتۇلغان. 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا، ئالىملار بۇ يېزىقنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېشىپ ئوقۇدى. بۇنىڭ بىلەن، قەدىمكى ئامېرىكا مەدەنىيىتىنىڭ سىرلىق چۈمپەردىسى ئېچىلدى. ئەڭ قەدىمكى مايا مەڭگۈ تاشلىرى مىلادىيە 328 - يىلىغا تەئەللۇق. دېمەك، بۇ يېزىقنىڭ ئىجاد قىلىنغان ۋاقتى تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى بىرقانچىنچى ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولسا كېرەك. بۇ يېزىق 1500 يىل قوللىنىلغان. بۇ يېزىقتا ھەربىر بەلگە كىچىك بىر چاسا ئىچىگە سىزىلغان چىرايلىق رەسىم بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا ئۇ مەنە ئاساس،

تاۋۇش قوشۇمچە قىلىنغان «سۆزلۈك - بوغۇملۇق يېزىق»، تېخىمۇ توغرىسى ئۇ بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان بوغۇملۇق يېزىق.

مايا يېزىقىدا تەخمىنەن 270 بەلگە بار، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسمى بەك ئاز قوللىنىلىدۇ، كۆپ قوللىنىلىدىغانلىرى 170 ئەتراپىدا. بۇ بەلگىلەر مەنىلىك بەلگىلەر، تاۋۇش بەلگىلىرى ۋە يان بۆلەكلەر دېگەن ئۈچ خىلغا ئايرىلىدۇ. بەلگىلەر بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ يېزىلىدۇ.

مايا يېزىقى ئىجاد قىلىنغان ۋە قوللىنىلۇاتقان دەۋرلەردە دۇنيا ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىدىن بىخەۋەر ئىدى. ئىسپانىيەلىكلەر بۇ يەرگە كەلگەندە، ئازتېكلار بۇ يەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلۋاتاتتى. مايا يېزىقى باشقا مىللەتلەرگە تارقىلالمىغان، تەرەققىي قىلىش ۋە ۋارىسلىق قىلىنىش پۈرسىتىمۇ بولمىغان. ئىسپانىيەلىكلەر كەلگەندىن كېيىن بۇ يېزىق تارىخ سەھنىسىدىن قالغان.

مايا يېزىقىدا ئاي ناملىرى[18]

مايا يېزىقىدىن نەمۇنە[19]

5) يىزۇلارنىڭ يىزۇ يېزىقى

ئېلىمىزدىكى يىزۇلار قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلارنىڭ نوپۇسى 7 مىليون 762 مىڭ 300. ئۇلار ئاساسەن يۇنناندا، سىچۇەن، گۇيجۇ، گۇاڭشى قاتارلىق ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارغا،

ئاز بىر قىسمى بېرما، تايلاند، ۋىيېتنام، لائوس قاتارلىق دۆلەتلەرگە تارقالغان. سىچۈەن ئۆلكىسى لياڭشەن(凉山) يېزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى يېزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئەڭ چوڭ رايون. يېزۇ تىلى خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىل سىستېمىسىنىڭ تىبەت ـ بېرما ئائىلىسى، يېزۇ تىل تۈركۈمىگە تەۋە. يېزۇلار يېزۇ يېزىقىنى ئىجاد قىلغان. بۇ يېزىق خەنزۇ يېزىقى بىلەن مەنبەسى باشقا، شەكلى ئوخشاش بىر يېزىقتۇر. يېزۇ يېزىقى تاڭ دەۋرىدە شەكىللەنگەن، مىڭ دەۋرىدە تەرەققىي تاپقان دەپ قارىلىدۇ. ھازىر مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان ئالتۇن خىشقا ئويۇلغان ئويمىلار ۋە باشقا ھەر خىل ۋەسىقىلەر ساقلانغان.

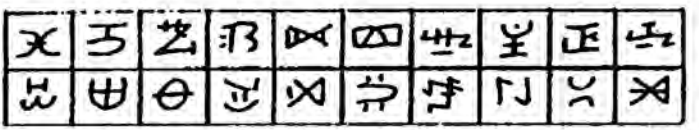
يېزۇ يېزىقىدىكى ئاساسىي سىزىقلار «يان بۆلەك» دەپ ئاتىلىدۇ. يېزۇ يېزىقى بۇگۈنكى كۈندە ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ، بىرى، سىچۈەن يېزۇ يېزىقى، يەنە بىرى، يۈننەن يېزۇ يېزىقى.

يېزۇ يېزىقى تاۋۇشلۇق يېزىق. يېزۇ يېزىقى 1950 ـ يىللاردا لاتىنلاشتۇرۇلماقچى بولغان بولسىمۇ مەغلۇپ بولدى. ھازىر يېزۇ يېزىقىنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلغان سىچۈەن يېزۇ يېزىقى ۋە قېلىپلاشتۇرۇلغان يۈننەن يېزۇ يېزىقى بار. قېلىپلاشتۇرۇلغان سىچۈەن يېزۇ يېزىقى 1976 ـ يىلى يولغا قويۇلغان. 1980 ـ يىلى گوۋۇيۈەن بۇ يېزىقىنى قوللىنىشنى تەستىقلىدى. كۆپ قوللىنىلىدىغىنى 819 بەلگە (ئەمەلدىن قالدۇرۇلغىنى 7000 دىن ئارتۇق.)

يۈننەن يېزۇ يېزىقىنىڭ شاخلىرى جىق، بىرلىككە كەلتۈرمەك تەس. يۈننەن كونا يېزۇ يېزىقىدا 14 مىڭ 200 بەلگە بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەرقايسى شېۋە رايونلىرىدىكى يېزىلىش ئۇسۇلىمۇ ئوخشىمايدۇ. قېلىپلاشتۇرۇلغان يۈننەن يېزۇ يېزىقىدا مەنىلىك خەت 2300، تاۋۇش ئىپادىلەيدىغان خەتلەر 350 دانە. يېزۇ يېزىقى ھازىر مەنىلىك، تاۋۇشلۇق يېزىق خاراكتېرىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

يىزۇ يېزىقىدىن نەمۇنە[20]

ba pa ma fa da ta na la ga ka

يېزىق سىستېمىلىرىنىڭ ئوخشىمىغانلىقى سەۋەبىدىن يېزىقلارنىڭ قېلىپلىشىش، ئاددىيلىشىش جەريانىمۇ ئوخشىمايدۇ. مىخ يېزىقىنىڭ مەيدانغا كېلىپ تەرەققىي قىلىپ، پىشىپ يېتىلىپ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 6 ـ ئەسىردە ئېلامىلارنىڭ دەۋرىگە كېلىپ ئېلام مىخ يېزىقى مەيدانغا كەلگۈچە 2900 يىل ئۆتتى. مىسىر يېزىقى پىشىپ يېتىلىشتىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردە مېروي بوغۇملۇق مىسىر يېزىقى مەيدانغا كەلگۈچە 3300 يىل ئۆتتى. خەنزۇ يېزىقى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1300 ـ يىللاردا چىغناق ـ تاغاق يېزىقى نامىدا پىشىپ يېتىلگەندىن مىلادىيە 9 ـ ئەسىردە ياپونىيەلىكلەر كاتاگانا ھەرپلىرىنى مەيدانغا كەلتۈرگۈچە 2200 يىل ئۆتتى. يۇقىرىقى ئۇچ يېزىق باشقا مىللەتلەر ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن، ئاستا ـ ئاستا مەنىلىك يېزىقتىن تاۋۇشلۇق يېزىققا تەرەققىي قىلىپ، بوغۇملۇق يېزىق مەيدانغا كەلگەن. مايا يېزىقى ئەسلىدىلا بوغۇملۇق يېزىق ئىدى. يىزۇ يېزىقى پىشىپ يېتىلگەن 7 ـ ئەسىردىن 1980 ـ يىلى قېلىپلاشتۇرۇلغانغا قەدەر 1300 يىل ئۆتتى.

غەرب يېزىقشۇناسلىرىنىڭ قارىشىچە، مىخ يېزىق ۋە مىسىر يېزىقى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يېزىقى، دىنىي ھاكىمىيەت يېزىقى بولۇپ، دەسلەپتە يېزىقنى ئۆگىنىش ۋە ئىشلىتىش پەقەت راھىبلارنىڭ ھوقۇقى ئىدى، كېيىن ئۇنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى كېڭەيدى. ئەمما، كېڭەيگەندىمۇ ئاقسۆڭەكلەر ۋە بايلار تەبىقىسىدە چەكلەندى. ئۇلار يېزىقنى ئىلاھىي نەرسە، يېزىقنى قالايمىقان ئۆزگەرتىش گۇناھ دەپ قارىغان. شۇڭا، جاھىللىق،

مۇتەئەسسىپلىك سەۋەبىدىن يېزىقنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىغا، ئېلىپبەنىڭ ئىجاد قىلىنىشىغا يول قويۇلمىغان.

كىلاسسىك يېزىقنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى ئېيتىش مۇمكىن:

1) كىلاسسىك يېزىقتا سۆزلەر تەرتىپ بىلەن قالدۇرماستىن، ئىپادە قىلىنىپ مەلۇم پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ؛

2) كىلاسسىك يېزىقتىكى بەلگىلەر خاسلاشقان ۋە تەرتىپكە چۈشكەن، يەككە بەلگىلەر، قوشما بەلگىلەر ۋە باشقا بەلگىلەردىن تەركىب تاپقان، بەزىلىرى رەسىملىك، سىزىقلىق ۋە ئۇلانما نۇسخىلارنىڭ بىر ياكى ئىككى ـ ئۈچ خىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛

3) كىلاسسىك يېزىقتىكى بەلگىلەر سۆز ۋە بوغۇملارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، شۇڭا كىلاسسىك يېزىق سۆزلۈك ـ بوغۇملۇق يېزىق تىپىغا كىرىدۇ؛

4) كىلاسسىك يېزىقلارنىڭ ئىپادىلەش شەكلىدە دەسلەپكى دەۋرلەردىلا شەكىلنى تاشلاپ، مەنە ۋە تاۋۇشلارنى ئىپادە قىلىشقا قاراپ تەرەققىي قىلغان. كېيىنچە، تاۋۇشلارنى ئىپادىلەشكە ۋە بوغۇملارنى ئىپادىلەشكە قاراپ يۆزلەندى، بۇ سەۋەبتىن مەنىلىك ـ تاۋۇشلۇق يېزىق دەپ ئاتالدى.

3. ئېلىپبەلىك يېزىق

مەدەنىيەت تارىخىي تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئورتاق قارىشى شۇكى، ئىنسانلارنىڭ بىرىنچى ئۇلۇغ كەشپىياتى تىل، ئىككىنچى ئۇلۇغ كەشپىياتى يېزىق.

ئىنسانلار ئۆز تىلىنى خاتىرىلەشنى سىناق قىلىۋاتقاندا، دەسلەپتە تىلنىڭ قانداق بۆلەكلەردىن تەركىب تاپىدىغانلىقىنى چۈشەنمىگەن، يېزىۋالغان نەرسىنى ئوقۇماقمۇ تەس بولغان. كېيىنچە كىشىلەر تىلنىڭ سۆزلەردىن تۈزۈلىدىغانلىقىنى، جۈملىلەردە سۆزلەرنىڭ تەكرار ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ھېس قىلىشقان. شۇنىڭ بىلەن، ئەگەر سۆزلەرنى بىرلىك قىلىپ

ھەربىر سۆزگىلا بىر بەلگە ئىجاد قىلىنسا تىلنى خېلى مۇكەممەل خاتىرىلىگىلى بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن. مانا بۇ يېزىقنىڭ «سۆز دەۋرى» دەپ قارىلىدۇ.

بىراق، تىلدا سۆزلەرنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولىدۇ. سۆزنى بىرلىك قىلغاندا توختىماي يېڭى بەلگىلەرنى ۋە بەلگىلەر بىرىكمىلىرىنى ئىجاد قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭغا ئابستراكت ئۇقۇملار ۋە گىرامماتىكىلىق قوشۇمچىلار قوشۇلسا ئىش تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىدۇ، ئىشلىتىشمۇ قىيىنغا توختايدۇ. كىشىلەر يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا سۆزلەرنىڭ بوغۇملاردىن تۇزۇلىدىغانلىقىنى، ئەگەر بوغۇمنى بىرلىك قىلىپ بەلگە ئىجاد قىلىنسا، بەلگىلەرنىڭ سانىنى تېخىمۇ زور دەرىجىدە ئازايتقىلى بولىدىغانلىقىنى، بۇنداق بولغاندا ئابستراكت سۆزلەرنى ۋە گىرامماتىكىلىق قوشۇمچىلارنى يېزىشمۇ ئوڭايغا چۈشىدىغانلىقىنى بايقىغان. شۇنداق قىلىپ يېزىق «بوغۇم دەۋرى»گە قەدەم قويغان. دەسلەپتە تىلنى بوغۇملار بويىچە خاتىرىلەشكە كىشىلەر كۆنەلمىگەن، شۇڭا ئاۋۋال سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا ئانچە ـ مۇنچە بوغۇملارنى قوشۇپ ئىپادىلىگەن بۇنداق يېزىق «سۆزلۈك ـ بوغۇملۇق يېزىق» تۈسىنى ئالغان.

كىشىلەر يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا بوغۇملارنىڭ تاۋۇشلاردىن تۇزۇلىدىغانلىقىنى، يەنى سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلار قوشۇلۇپ بوغۇم ھاسىل بولىدىغانلىقىنى، ئەگەر ھەربىر تاۋۇشقا بىر بەلگە ئىجاد قىلىنسا، ئىش تېخىمۇ ئاسانلىشىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن. شۇنداق قىلىپ يېزىق «فونېما دەۋرى»گە كىرگەن. ئەگەر بىر تىلدا بەش سوزۇق تاۋۇش، 30 ئۈزۈك تاۋۇش بولسا، ئەڭ ئاز بولغاندا 175 بەلگە بىلەن ئۇنىڭ بوغۇملىرىنى ئىپادىلەش مۇمكىن، ئەگەر ئۇ تىلنىڭ فونېمىلىرىنىلا خاتىرىلەشكە توغرا كەلسە 35 بەلگە بولسىلا بولدى. ئەمما، بۇنى دېيىش ئاسان بولغىنى بىلەن بۇ دەرىجىگە يېتىش ئۇنچە ئاسانغا چۈشمىگەن. چۈنكى، كىشىلەرنىڭ تەبىئىي سېزىمى پەقەت

فونېمىلارنى بوغۇملارغىچىلا ئايرىيالايدۇ، بوغۇملارنىڭ تەركىبىدىكى فونېمىلارنى تونۇش ئۈچۈن سېزىمدىن ھالقىغان تەھلىل قابىلىيىتى كېرەك بولاتتى. كىشىلەر خېلى كېيىنكى زامانلارغا كەلگەندىلا ئاندىن بۇ ئەقلىي سەۋىيەگە يەتكەن.

ئەمەلىيەتتە، يېزىق تارىخى بوغۇملۇق بەلگىلەردىن فونېمىلىق يېزىققىچە ئىككى باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەن. بىرىنچى باسقۇچتا، مەنە ئاساس، تاۋۇش قوشۇمچە قىلىنغان «سۆزلۈك ـ بوغۇملۇق يېزىق» تەرەققىي قىلىپ بوغۇملۇق خاراكتېرىدىكى «ئۇزۇك تاۋۇشلۇق يېزىق»قا تەرەققىي قىلغان؛ ئىككىنچى باسقۇچتا «ئۇزۇك تاۋۇشلۇق يېزىق» «فونېمىلىق يېزىق»قا تەرەققىي قىلغان. بىرىنچى باسقۇچنىڭ تاماملىنىشىغا 2000 يىل، ئىككىنچى باسقۇچنىڭ تاماملىنىشىغا 200 يىل كەتكەن.

تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدىكى نۇرغۇن تەبىئىي تەرەققىياتلار تاسادىپىيلىق ئىچىدە مەيدانغا كېلىدۇ. ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا قەدىمدە «سۇرىيە ـ پەلەستىن» دەپ ئاتالغان (ھازىرقى لىۋان ئەتراپلىرى) زېمىنىدا سودا بىلەن كۇن ئالىدىغان شىمالىي سېمىتلار (Semites) ياشايتتى.

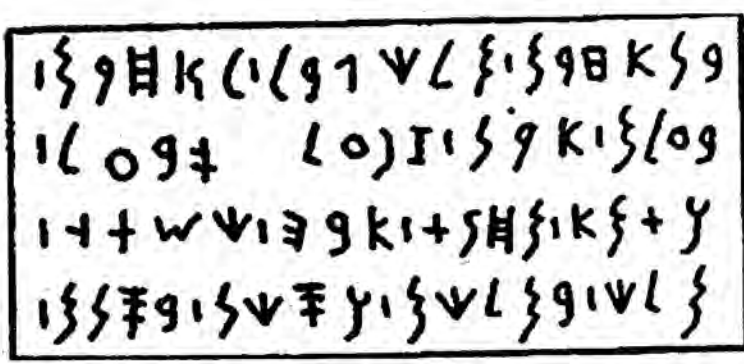
سېمىتلار شەرقىي شىمالىدا ئىككى دەريا ۋادىسىدىكى مىخ يېزىق مەدەنىيىتىنىڭ، غەربىي جەنۇبتا مىسىر يېزىقى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە ياشايتتى. بۇ رايونلاردا ھۆكۈمەت يېزىقى ۋە دىپلوماتىيەدە مىخ يېزىق ھۆكۈمران ئىدى. سودىگەرلەر ئۈچۈن خېلى كۆپ ۋاقىت سەرپ قىلىپمۇ بۇ مۇرەككەپ يېزىقنى ئىگىلىۋېلىش تەس ئىدى. ئۇلار پەقەت بۇ يېزىقلاردىكى تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان ئاددىي بەلگىلەرنى قوللىنىپ ياكى بەلگىلەرنى ئاددىيلاشتۇرۇپ ئۆز تىلىنى، تاۋارلىرىنىڭ نامى، سانى ۋە باھاسىنى خاتىرىلەيتتى. شىمالىي سېمىتلارنىڭ تىلىدا سۆز تومۇرى ئۇزۇك تاۋۇشلار ئارقىلىق ئىپادىلىنەتتى، سوزۇق تاۋۇشلار سۆز ياساشتا قوشۇمچە ئورۇندا تۇراتتى. شۇنداقلا ئۇزۇك تاۋۇشلار مۇقىم، سوزۇق تاۋۇشلار

ئۆزگىرىشچان ئىدى. ئۇلاردا سوزۇق، ئۇزۇك تاۋۇشلارنى پەرقلەندۈرگۈدەك تىل بىلىمى يوق ئىدى. ئۇلار بىۋاستە سەزگۈسىگە تايىنىپ بوغۇملارنى پەرق قىلالايتتى، يېزىقتا ئەنە شۇ بوغۇملارنىلا خاتىرىلەيتتى. ئۇزۇك تاۋۇشلىرى مۇقىم، سوزۇق تاۋۇشلىرى ئۆزگىرىشچان بولغان بەلگىلەر كېيىنچە كىشىلەر تەرىپىدىن «ئۇزۇك تاۋۇشلۇق يېزىق» دەپ ئاتالدى. بۇ قالتىس ئىجادىيەت ئىدى. ئەمما، ئۇلار سېمىتلارنىڭ ئىنسانىيەت يېزىق تەرەققىياتىغا ئالەمشۇمۇل تۆھپە قوشقانلىقىنى سەزمەيتتى. كىشىلەر ئۇلارنىڭ بۇ ئىجادىيىتىنىڭ مۇھىملىقىنى ۋە قىممىتىنى خېلى ئۇزاق زامانلاردىن كېيىن ھېس قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئېلىپبە ــ ئاددىي، ئەمما ئاجايىپ ئۇلۇغ ئىجادىيەت ھېچكىم دىققەت قىلمىغان بىر ئەھۋالدا مەيدانغا كەلدى. ھەرپ ئىجاد قىلىنىپ 1700 يىللار ئۆتكەندىن كېيىن «ئېلىپبە» دېگەن بۇ ئاتالغۇ تۇنجى قېتىم رىملىقلارنىڭ دىنىي دەستۇرلىرىدا كۆرۈلدى. يەنى مىلادىيە 200 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ھەرپلەر يىغىندىسىنىڭ نامى لاتىن تىلىدا «alphabetum» دەپ ئاتالدى. بۇ نام گىرېك ئېلىپبەسىدىكى بىرىنچى، ئىككىنچى بەلگە alpha ۋە beta نى بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئېلىپبە» دېگەن نام بولسا ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ دەسلەپكى ئىككى ھەرپىنى قوشۇپ ئوقۇش ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن. ئەمما، 20 ـ ئەسىردىكى يېڭى مائارىپ ۋە ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار مەيدانغا كەلگەنگە قەدەر تىلىمىزدا بۇ ئاتالغۇ ئۇچرىمايدۇ.

يېزىق مېسسوپوتامىيە ۋە مىسىردىن ئىبارەت ئىككى قەدىمىي ئەلدە، يەنە كېلىپ ئەڭ دەسلەپ ھەقىقىي مەنىدىكى يېزىقنى يارىتالىغان ئەلدە مەيدانغا كەلمەي، نېمىشقا سۇرىيە ـ پەلەستىن تەۋەسىدە مەيدانغا كېلىدۇ؟ بۇنىڭ جاۋابى: بىرى، ئىقتىسادىي جۇغراپىيەۋى شارائىت، يەنە بىرى، يېزىقنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى سەۋەبىدىن شۇنداق بولغان.

ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئەمەلىيەتتە كەڭ كەتكەن بىر ئىچكى قۇرۇقلۇق — غەربىي ياۋروپا سۈت ئۇيقۇسىنى ئۇخلاۋاتقان چاغدا بۇ يەر مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويغان، سۇ قاتنىشى تەرەققىي قىلىپ سودا جانلانغاندى. مىلادىيەنىڭ ئالدىدىكى 1000 يىلغا مەنسۇپ بولغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ رايوندىن تېپىلغان. ئېلىپبەنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئوتتۇرا دېڭىزدىكى سودا بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. يېزىقنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىدىن ئالغاندا، ئۇ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ بىر بۆلىكى سۈپىتىدە مەدەنىيەت بىلەن بىللە تەرەققىي قىلغان.

تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1500~1700 - يىللار ئارىلىقىدا ئېلىپبەنىڭ پەيدا بولغانلىقى ئورتاق ئېتىراپ قىلىنىدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1700 - يىللارغا تەئەللۇق بولغان يازما يادىكارلىقلار پەلەستىن تەۋەسىدىن تېپىلغان. بۇ يېزىققا «شىمالىلىق سېمىتلار يېزىقى»، ئادەتتە «سېمىت يېزىقى» دەپ نام بېرىلگەن. ئەڭ دەسلەپ يېشىلگەن سېمىت يادىكارلىقى ئاخىرام (Ahiram) قەبرە تېشى بولۇپ، قەدىمكى فىنكىيەنىڭ بابلۇس (Byblos) دېگەن يېرىدىن (بۇگۈنكى لىۋاننىڭ جۇبايىل دېگەن يېرىدىن) تېپىلغان.

ئاخىرام قەبرە تېشى

سېمىت يېزىقىدا 22 ھەرپ بار، ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ،

ھەرپلەر بوغۇم خاراكتېرلىك ئۇزۇك تاۋۇشلۇق يېزىق بولۇپ، ئۇزۇك تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئېنىق بەلگىلەر بار، ئۆزگىرىشچان سوزۇق تاۋۇشلارمۇ قوشۇمچە قىلمىغان. ئىبرانى ھەرپلىرىنىڭ ناملىرىدىن سېمىت يېزىقىنىڭ قەدىمكى ناملىرىنى بىلگىلى بولىدۇ.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1000 ـ يىلدا مىسىر، بابىلون، ھىتىت ۋە كرېتلاردىن ئىبارەت تۆت قەدىمىي دۆلەت ئاجىزلاپ كەتتى، ئوتتۇرا شەرق مىس قوراللار دەۋرى بىلەن خوشلاشتى، يېڭى بىر ئېرا باشلاندى. «مۇنبەت ھىلال ئاي» دەپ ئاتالغان مەركىزىي بەلباغ، يەنى سۇرىيە ـ پەلەستىنىدە يېڭىدىن گۈللىنىشكە باشلىغان ئوچ دۆلەت ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە بارغانسېرى ئۇستۇنلۇككە ئېرىشىشكە باشلىدى. بۇ ئوچ دۆلەت ئىسرائىلىيە (Israel)، فىنكىيە (Phoenicia)، ئەرەمەن (Aramaeans)لەر ئىدى. «مۇنبەت ھىلال ئاي»نىڭ جەنۇبىدا جەنۇبلۇق سېمىتلار قۇرغان سابا (Saba) خانلىقى شەرق بىلەن ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئارىسىدىكى سودا قاتنىشىنى مۇستەھكەم ئىگىلەپ بارغانسېرى كۈچەيدى. غەربتە يېزىق ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئۇرۇقلىرى يۇنانداا بىخ چىقاردى. شۇنداق قىلىپ، ئېلىپبە تۆت ئاساسىي ئېلىپبە سىستېمىسىغا تەرەققىي قىلدى:

1) كانان (Canaanite) ئېلىپبە سىستېمىسى، بۇ يەنە قەدىمكى ئىبرانى ئېلىپبەسى ۋە فىنىك[21] ئېلىپبە سىستېمىسىغا تەرەققىي قىلدى؛

2) ئەرەمەي (Aramaic) ئېلىپبە سىستېمىسى؛

3) جەنۇبلۇق سېمىتلارنىڭ سابا (Saba) ئېلىپبە سىستېمىسى؛

4) گىرېك ئېلىپبە سىستېمىسى. بۇنىڭدىن بۇگۈنكى غەرب دۇنياسىدىكى ئېلىپبەلەر يەنى ئېترۇسكان (Etruscan) ۋە سلاۋيان ئېلىپبەلىرى شاخلاپ چىقتى.

كانان ئېلىپبە سىستېمىسى ۋە ئەرەمەي ئېلىپبە سىستېمىـ

سى شىماللىق سېمىتلار ئېلىپبەسىنىڭ مۇھىم ئىككى تارمىقى ھېسابلىنىدۇ.

فىنىك ئېلىپبەسى يۇنانغا تارقالغاندا، گىرېكلارنىڭ بېشى قاتقان. چۈنكى، گىرېك تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلار مول ئىدى، ئۇلارنى ئىپادە قىلىش زۆرۈر ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئەقىللىق گىرېكلار مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 9-ئەسىردە ھەرپلەرنىڭ ئوقۇلۇشىنى ۋە ھەرپ شەكىللىرىنى ئىسلاھ قىلدى، سوزۇق تاۋۇشلارنى تولۇقلىدى. بۇ كىچىككىنە ئۆزگەرتىش ئىنسانىيەت يېزىق تارىخىدا يېڭى بىر سەھىپە ياراتتى. «بوغۇملۇق - ئۇزۇك تاۋۇشلۇق يېزىق» ئاخىرى گىرېكلارنىڭ قولىدا ھەقىقىي مەنىدىكى يېزىققا - «فونېمىلىق يېزىق»قا ئايلاندى. بۇنىڭ بىلەن، بۇ يېزىقتا ھەرقانداق بىر تىلنى خاتىرىلىگىلى بولىدىغان بولدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 8 - ئەسىردە گىرېك ئېلىپبەسى ئىتالىيەگە تارقالدى، ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن ئېترۇسكان يېزىقى دەپ ئاتالدى. 100 يىلدىن كېيىن بۇ يېزىق رىملىقلارنىڭ قولىدا ئاز - تولا ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن لاتىن تىلىنى خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلدى ۋە لاتىن (رىم) ئېلىپبەسى دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى.

لاتىن ئېلىپبەسى رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ ۋە خرىستىيان دىنىنىڭ تەسىرىدە غەربىي ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ يېزىقىغا ئايلاندى. ئامېرىكا قۇرۇقلۇقى بايقالغان (1492 - يىلى)دىن كېيىن دېگىز يولى ئارقىلىق غەربىي ياۋروپا كۆچمەنلىرى بىلەن بىللە ئامېرىكا قىتئەسى، ئوكيانىيە قىتئەسى ۋە باشقا جايلارغا تارقىلىپ يەر يۈزىنىڭ يېرىمىنى قاپلىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا ھىندى (بىراخما) ئېلىپبەسىمۇ يېزىق تارىخىدا ئۆز ئالدىغا بىر سىستېما ھاسىل قىلىدۇ، بۇ ئېلىپبە ھىندىستان چوڭ قۇرۇقلۇقى، جەنۇبىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيالارغا زور تەسىر كۆرسەتكەن.

يېزىقشۇناسلارنىڭ قارىشىچە ھىندى ئېلىپبەسىستېمىسى ئەرەمەي ئېلىپبەسىستېمىسىنىڭ ئالاھىدە بىر شېخى ئىكەن.

ئېلىپبەنىڭ تەرەققىياتى

سېمىتچە نامى	سېمىت يېزىقى	ئىبرانى يېزىقى	گىرېكچە نامى	گىرېك يېزىقى	سلاۋيان يېزىقى	لاتىن يېزىقى
ALEF	𐤀	א	ALPHA	A	А, Ѧ, Ѧ	A
BETH	𐤁	ב	BETA	B	В, Б	B
GIMEL	𐤂	ג	GAMMA	Γ	Г, Ґ	C, G
DALETH	𐤃	ד	DELTA	Δ	Д	D
HE	𐤄	ה	EPSILON	E	Є, Е, Э	E
VAV	𐤅	ו	DIGAMMA	Ϝ		F
			UPSILON	Y	У, Ѵ	V, U, Y, W
ZAYIN	𐤆	ז	ZETA	Z	З	Z
CHETH	𐤇	ח	ETA	H	И, Й	H
TETH	𐤈	ט	THETA	Θ	Ѳ	
YOD	𐤉	י	IOTA	I	І, Ј	I, J
KAF	𐤊	כ	KAPPA	K	К	K
LAMED	𐤋	ל	LAMBDA	Λ	Л, Љ	L
MEM	𐤌	מ	MU	M	М	M
NUN	𐤍	נ	NU	N	Н, Њ	N
SAMEKH	𐤎	ס	XI	Ξ		
AYIN	𐤏	ע	OMICRON	O	О, Ѻ	O
PE	𐤐	פ	PI	Π	П	P
TSADE	𐤑	צ			Ч, Ц, Џ	
QUF	𐤒	ק	KOPPA	Ϙ		Q
RESH	𐤓	ר	RHO	P	Р	R
SHIN	𐤔	ש	SIGMA	Σ	С, Ѡ, Ш	S
TAU	𐤕	ת	TAU	T	Т	T
			PHI	Φ	Ф	
			CHI	X	Х	X
			PSI	Ψ	Ѱ, Ѫ	
			OMEGA	Ω		
		ב, ו, וו, ך, ם, ן			سلاۋيانچە قوشۇلغان ھەرپلەر	

شەرقىي ئاسىيادا مىلادىيە 9 ـ ئەسىردە ياپونلار كاتاگانا ھەرپلىرىنى ئىجاد قىلدى، 1446 ـ يىلى كورېيە خانگۇل (Hangul) فونېمىلىق يېزىقىنى ئېلان قىلدى. ئەمما، كاتاگانا ۋە خانگۇل ئېلىپبەسى باشقا ئەللەرگە تارقىلالمىدى.

ياپون يېزىقى كاتاگانا ۋە ھىراگانا ھەرپلىرى:

Hiragana

あ a	い i	う u	え e	お o
か ka	き ki	く ku	け ke	こ ko
さ sa	し shi	す su	せ se	そ so
た ta	ち chi	つ tsu	て te	と to
な na	に ni	ぬ nu	ね ne	の no
は ha	ひ hi	ふ fu	へ he	ほ ho
ま ma	み mi	む mu	め me	も mo
や ya		ゆ yu		よ yo
ら ra	り ri	る ru	れ re	ろ ro
わ wa				を wo
ん n				

Katakana

ア a	イ i	ウ u	エ e	オ o
カ ka	キ ki	ク ku	ケ ke	コ ko
サ sa	シ shi	ス su	セ se	ソ so
タ ta	チ chi	ツ tsu	テ te	ト to
ナ na	ニ ni	ヌ nu	ネ ne	ノ no
ハ ha	ヒ hi	フ fu	ヘ he	ホ ho
マ ma	ミ mi	ム mu	メ me	モ mo
ヤ ya		ユ yu		ヨ yo
ラ ra	リ ri	ル ru	レ re	ロ ro
ワ wa				ヲ wo
ン n				

كورىيە خانگۈل ئېلىپبەسى:

سوزۇق تاۋۇشلار

ㅏ	ㅐ	ㅑ	ㅒ	ㅓ	ㅔ	ㅕ	ㅖ	ㅗ	ㅘ	ㅙ
a	ae	ya	yae	eo	e	yeo	ye	o	wa	wae
a	ae	ya	yae	ŏ	e	yŏ	ye	o	wa	wae
[a]	[æ]	[ja]	[jæ]	[ʌ]	[e]	[jʌ]	[je]	[o]	[wa]	[wæ]

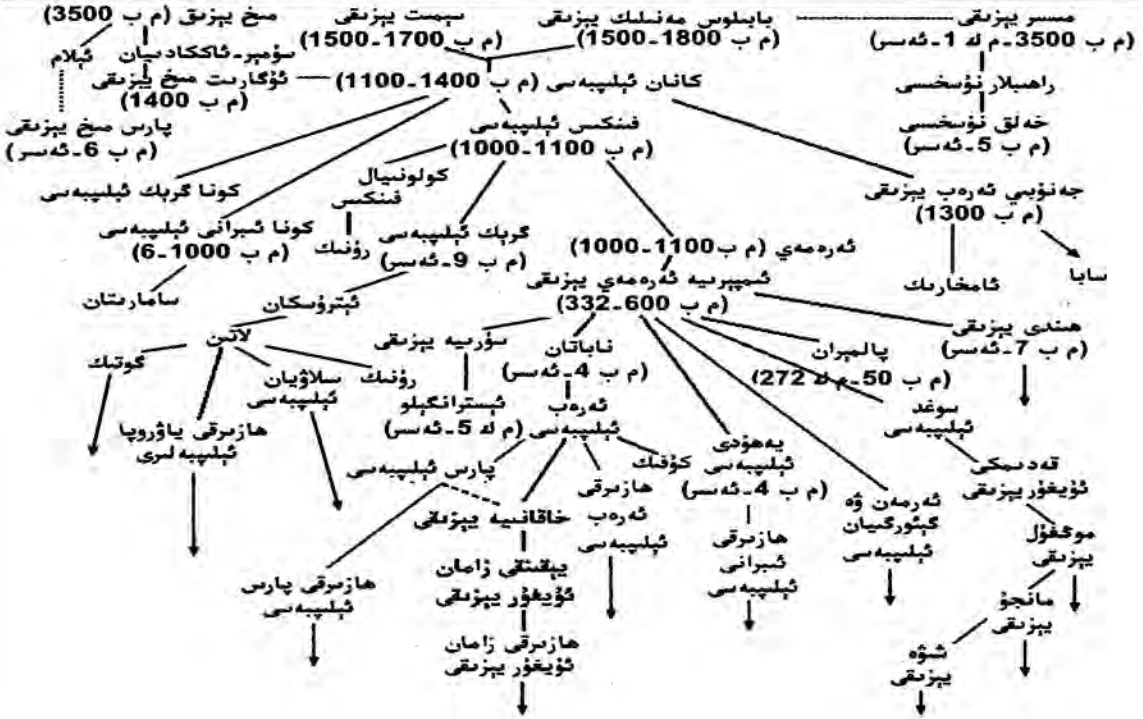
ㅚ	ㅛ	ㅜ	ㅝ	ㅞ	ㅟ	ㅠ	ㅡ	ㅢ	ㅣ
oe	yo	u	wo	we	wi	yu	eu	ui	i
oe	yo	u	wŏ	we	wi	yu	ŭ	ŭi	i
[we]	[jo]	[u]	[wʌ]	[we]	[wi]	[ju]	[ɨ]	[ɨj]	[i]

ئۈزۈك تاۋۇشلار

ㄱ	ㄲ	ㄴ	ㄷ	ㄸ	ㄹ	ㅁ	ㅂ	ㅃ
기역	쌍 기역	니은	디귿	쌍 디귿	리을	미음	비읍	쌍 비읍
giyeok	ssang giyeok	nieun	digeut	ssang digeut	rieul	mieum	bieup	ssang bieup
g, k	kk	n	d, t	tt	l	m	b, p	pp
k, g	kk	n	t, d	tt	l, r	m	p, b	pp
[k/g]	[k*]	[n]	[t/d]	[t*]	[l/r]	[m]	[p/b]	[p*]

ㅅ	ㅆ	ㅇ	ㅈ	ㅉ	ㅊ	ㅋ	ㅌ	ㅍ	ㅎ
시옷	쌍 시옷	이응	지읒	쌍 지읒	치읓	키읔	티읕	피읖	히읗
shiot	ssang shiot	ieung	jieut	ssang jieut	chieut	kiuek	tieut	pieup	hieut
s	ss	ng	j	jj	ch	k	t	p	h
s	ss	-ng	ch, j	tch	ch'	k'	t'	p'	h
[s]	[s*]	[Ø/-ŋ]	[ʧ/ʤ]	[ʧ*]	[ʧʰ]	[kʰ]	[tʰ]	[pʰ]	[h]

يېزىقنىڭ تارقىلىش ئىسخېمىسى:

ئىزاھلار:

1. 周有光. 世界文字发展史, 上海: 上海教育出版社, 1997, p.1.

2. http://www.news.xinhuanet.com/world/2010-09/03/c_12513245

3. http://script.sil.ogr

4. 周有光. 世界文字发展史, 上海: 上海教育出版社, 1997, p.3.

5. رايونىمىزدا ئالتاي، توقسۇن قاتارلىق ئوروئلاردىن كۆپلەپ قىيا تاش رەسىملىرى تېپىلدى. بۇ مەزمۇنلار ئۇچۇن قاراڭ: ئابدۇقەييۇم خوجا: «غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى.

6. 周有光. 世界文字发展史, 上海: 上海教育出版社, 1997, p.30.

7. 周有光. 世界文字发展史, 上海: 上海教育出版社, 1997, p.31; Davir Dringer, The Alphabet – A Key to the History of Mankind, Philosophical Library, USA, 1953, p.33.

8. 周有光. 世界文字发展史, 上海: 上海教育出版社, 1997, p.30.

9. 周有光. 世界文字发展史, 上海: 上海教育出版社, 1997, p.35.

10. 孙宏开. 尔苏沙巴图画文字, 民族语文, 1982(6)。

11. 周有光. 世界文字发展史, 上海: 上海教育出版社, 1997, p.36.

12. 周有光. 世界文字发展史, 上海: 上海教育出版社, 1997, p.36.

13. 周有光. 世界文字发展史, 上海: 上海教育出版社, 1997, p.69.

14. 周有光. 世界文字发展史, 上海: 上海教育出版社, 1997, p.72.

15. 周有光. 世界文字发展史，上海：上海教育出版社，1997, p.73

16. 周有光. 世界文字发展史，上海：上海教育出版社，1997, p.83.

17. 周有光. 人类文字浅说，北京：语文出版社，2000，p.19.

18. Davir Dringer, The Alphabet – A Key to the History of Mankind, Philosophical Library, USA, 1953, p.133.

19. 周有光. 世界文字发展史，上海：上海教育出版社，1997, p.171.

20. 周有光. 人类文字浅说，北京：语文出版社，2000，p.27.

21. «فىنك» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «سودىگەر» دېگەنلىك بولىدۇ.

ئىككىنچى باب

ئۇيغۇر يېزىق تارىخى

§1. ئومۇمىي بايان

1. ئۇيغۇرلاردا يېزىق ئەنئەنىسى

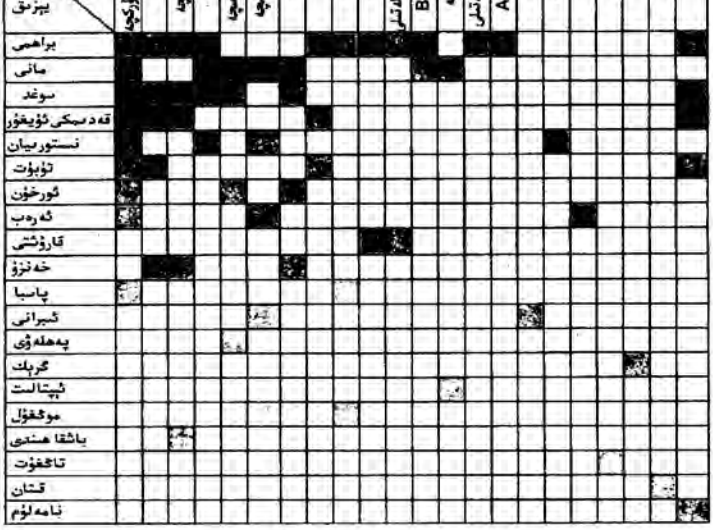
ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا بىرمۇنچە يېزىقلارنى قوللانغان. بۇ يېزىقلار ھەر خىل دىنىي ئېتىقاد، ئىجتىمائىي بىرلىك سەۋەبىدىن قوللىنىلغان. يەنى، ھەربىر خىل يېزىقنىڭ كەينىدە ئۆزىگە خاس سىياسىي، ئىقتىسادىي، دىنىي ياكى ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈش بار. ئەجدادلىرىمىز مانا مۇشۇ ھەر خىل يېزىقلار ئارقىلىق ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋر ۋە دىنىي مۇھىتتىكى ئەسەرلەرنى، جۈملىدىن ئەدەبىيات، دىن، تارىخ، ئىقتىساد، تېبابەتچىلىك، ئاستىرونومىيە، ئىلمىنۇجۇم تىلشۇناسلىق ۋە باشقا ساھەلەردىكى يازما يادىكارلىقلارنى خاتىرىلىگەن.

شىنجاڭ يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۇغۇنىگە جايلاشقانلىقى سەۋەبلىك شىنجاڭدا كۆپ خىل دىن، تىل ۋە يېزىق ئۇچراشقان. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەدىمكى دەۋرلەردە شىنجاڭدا بىرمۇنچە مىللەتلەر ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە ياشاپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى دەپ ساناشقا ئاساس بولالمايدۇ. بىز ئۇيغۇر يېزىق تارىخىنى بايان قىلغاندا، شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ يېزىقلىرىنى ئۇيغۇر يېزىقلىرى قاتارىدا ساناشقا قوشۇلمايمىز. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قىزىپ كەتكەن شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتى گېرمانىيە، رۇسىيە، شۋېتسىيە، ياپونىيە قاتارلىق ئەللەرنى مول ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللارغا ئىگە قىلدى. ئەنە شۇ يازما يادىكارلىقلارنىڭ 20 خىل يېزىقتا خاتىرىلەنگەن 22 خىل تىلغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. بۇ

يادىكارلىقلار قاراخانىيلار دەۋرىدىن بۇرۇنقى زامانلارغا مەنسۇپ. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، رايونىمىزدىن تېپىلغان 20 خىل يېزىقنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلمىگەن. بۇ 20 خىل يېزىقتىن ئورخۇن يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، براھمى يېزىقى، مانى يېزىقى، سوغد يېزىقى، نىستورىيان يېزىقى، تۇبۇت يېزىقى، ئەرەب يېزىقى، پاسبا يېزىقى قاتارلىق توققۇز خىل يېزىق ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئومۇمىيۈزلۈك ۋە كەڭ قوللىنىلغانلىرى ئورخۇن يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب يېزىقى قاتارلىقلار. ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، ئەرەب يېزىقى بارغانسېرى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى. قاراخانىيلار دەۋرىدە ئەرەب يېزىقى ھاكىمىيەت يېزىقى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كىردى ۋە ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلدى. بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلگەن ئەرەب يېزىقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرنى مەلۇم پىرىنسىپلار ئاساسىدا، ئەرەب، پارس تىللىدىن كىرگەن سۆزلەرنى مەلۇم پىرىنسىپلار ئاساسىدا خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلگەن. شۇڭا، بۇ دەۋردە قوللىنىلغان يېزىقنى «خاقانىيە يېزىقى» دېگەن نامنى بېرىمىز. بۇ يېزىق چىنگىز ئىستېلاسىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلىغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن زېمىنلاردا ھاكىمىيەت ۋە دىن، سەنئەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللىنىلىشقا باشلىدى. بەزىلەر بۇ دەۋر تىلىنى تىل ـ يېزىق تارىخىمىزدا چاغاتايىنىڭ نامى بىلەن «چاغاتاي تىلى» دەپ، شۇنىڭغا مۇناسىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە قىسمەن ماسلاشتۇرۇلغان بۇ يېزىقنى «چاغاتاي يېزىقى» دەپ ئاتىدى. لېكىن، بىز بۇ كىتابىمىزدا بۇ دەۋر تىل ـ يېزىقىنىڭ چاغاتاي نامى بىلەن ئاتىلىشىنى مۇۋاپىق كۆرمەي «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى» دېگەن ئاتالغۇلارنى قوللاندۇق. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى تا 20 ـ ئەسىرگىچە ئىسلاھ قىلىنماي بىر خىل ئىملادا قوللىنىلدى. 20 ـ ئەسىردە ئۇيغۇرلار يېزىق جەھەتتە تولىمۇ مۇقىمسىز بىر جەريانىنى باشتىن كەچۈردى. بۇ مەزگىلدە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى

ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە خىلىلا ماسلاشتۇرۇلغان ئاساستا ئىسلاھ قىلىندى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن سىياسىي ئېھتىياجلارغا كۆرە سىلاۋيان ۋە لاتىن ئېلىپبەلىرى ئوتتۇرىغا چىقتى. بولۇپمۇ، خەنزۇ تىلى پىنيىن لايىھەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى 17 يىل قوللىنىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلار دۇنيادا كۆپ يېزىق ئىشلىتىش جەھەتتە «رېكورت» يارىتقان بىر مىللەتكە ئايلاندى. ئۆز يېزىق تارىخىدا بۇنچە كۆپ يېزىق قوللانغان ۋە شۇ يېزىقلاردا مول يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان مىللەتتىن يەنە بىرى يوق ئىدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئۇيغۇرلار تۇرلۇك تارىخىي، دىنىي، سىياسىي سەۋەبلەرگە كۆرە تۇرلۇك يېزىقلارنى قوللانغان. شىنجاڭدىن تېپىلغان ھەر خىل تىل ـ يېزىقلاردىكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ تىل تۈرى 22 خىلغا، يېزىق تۈرى 20 خىلغا يېتىدۇ. لېكىن، بۇ يېزىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن قوللىنىلمىغان. بۇ 20 خىل يېزىقنىڭ توققۇز خىلى تارىختا ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلگەن.

بىز بۇ مەزمۇندا ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلگەن بۇ توققۇز خىل يېزىقنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.[1]

2. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى ھەققىدە

1956 ـ يىلى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى ئارخېئولوگ دورجسۇرېن (Ts. C. Dorzhsuren) 8 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ تۇرك مەڭگۈ تاشلىرى تېپىلغان يەرنىڭ شەرقىي شىمالىغا تەخمىنەن 170 كىلومېتىر كېلىدىغان ئالاخانگاي تەۋەسىدىكى بۇگۇت دېگەن جايدىكى تۇرك قەبرىستانلىقىدىن سوغد يېزىقىدىكى بىر دانە مەڭگۈ تاشنى تاپتى ۋە تېپىلغان جاينىڭ نامى بىلەن بۇ مەڭگۈ تاشنى «بۇگۇت مەڭگۈ تېشى» دەپ ئاتىدى. تاشنىڭ ئېگىزلىكى 1.98 مېتىر، ئۇلى 0.7 مېتىر، قېلىنلىقى 0.2 مېتىر. ھازىر تسېتسېرلېگ (Tsetserleg) مۇزېيىدا ساقلانماقتا. بۇ مەڭگۈ تاشنى 1968 ـ يىلى موڭغۇلىيەلىك ئاكادېمىك رىنچىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان دەپ مۇلچەرلەپ تىرانسكرىپسىيە قىلغان. شۇ يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگى س. گ. كىلياشتورنىي (S. G. Klyashtorniy) ۋە سوغد تىل ـ يېزىقى مۇتەخەسسىسى ۋ. ئا. لىۋشىچ (V. A. Livshits) تاشنىڭ ئالدى يۈزى ۋە ئىككى يان تەرىپىدىكىسى سوغد يېزىقى، تىلى سوغدچە ئىكەنلىكىنى تونۇتتى. بۇ ئىككى ئالىم ئۆزلىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئالدى بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلدۇردى. كېيىنكى يىلى ۋېنگىرىيەدە ئېلان قىلدى. (ماقالىنىڭ رۇسچىسى:

Sogdiyskaya Nadpisi Buguta, in Strany i Narody Vostoka, 10

ماقالىنىڭ ئىنگلىزچىسى:

The Sogdian isncription of Bugut revised, In Acta Orientalia Hungarica, 26, 1972

«بۇگۈت مەڭگۇ تېشى»نىڭ ئۇچ يۈزىگە جەمئىي 29 قۇر سوغدچە خەت ئويۇلغان بولۇپ، تۆتىنچى يۈزىگە براھمى يېزىقى بىلەن 20 قۇرچە سانسكرىتچە سۆز ئويۇلغان. مەزكۇر مەڭگۇ تاشنىڭ ئۇستى قىسمىغا تۈرك خانلىقىدىكى ئاشنا ئۇرۇقىنىڭ توتېمى بولغان چىشى بۆرىنىڭ سۈرىتى ئويۇلغان بولۇپ، ئاستىنقى قىسمى تاشپاقا شەكىللىك ئۇلدىن تۇزۇلگەن. مەزكۇر مەڭگۇ تاشنىڭ ئەڭ چوڭ ئەھمىيىتى شۇكى، دەۋر جەھەتتە «تۇنيۇقۇق مەڭگۇ تېشى»، «كۆلتېگىن مەڭگۇ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشى» قاتارلىقلاردىن 150 يىل بۇرۇندۇر .

بۇگۈت مەڭگۇ تېشى كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ بىرىنچى دەۋرىدە، يەنى 581 ـ يىلىدا تىكلەنگەن. ئەمما، ئۇنىڭ تىلى تۈركچە ئەمەس. بۇگۈت مەڭگۇ تېشىنىڭ تۈركچە بولمىغانلىقىدىن قارىغاندا، مىلادى 6 ـ ئەسىردە كۆك تۈرك خەلقى تېخى ئۆزىگە خاس بىر يېزىق قوللانمىغان بولسا كېرەك[2].

1975 ـ يىلى تۇرپان قارغوجىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشتە بىر يۈزىگە خەنزۇچە، بىر يۈزىگە نامەلۇم ئاز سانلىق مىللەت يېزىقى يېزىلغان 18پارچە تاربشا تېپىلغان. بۇ تاربشىلارغا يېزىلغان «نامەلۇم ئاز سانلىق مىللەت يېزىقى[3]» ئەمەلىيەتتە سوغد يېزىقى بولۇپ، بۇ تاربشىلار ئىچىدە بىر تاربشىغا «كىشى» دېگەن خەت يېزىلغان. بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «ئادەم»، «چاكار»، «خوتۇن» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ تاربشىلارنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيە 422 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ[4]. بۇ قىممەتلىك مەلۇمات ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىيە 5 ـ ئەسىردە ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگەنلىكىنى، يەنى يېزىق ئىشلەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ يېزىقتا خاتىرىلەنگەن يادىكارلىقلار كۆپ ئەمەس.

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردىن «جۇنامە. تۈركلەر

تەزكىرىسى» (周书 . 突厥传)دە «ئۇلارنىڭ يېزىقى غۇزلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ[5]» دېگەن مەلۇمات بار. «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى» (北齐书 . 解律羌举传)دا «دەي ئادىمى لېۋ شىچىڭ ... تۆت خىل چەت تىلنى بىلەتتى، بۇ جەھەتتە زامانىنىڭ ئالدى ئىدى. كېيىن پەرمان بويىچە ‹نېرۋان نومى›نى تۇرك تىلىغا تەرجىمە قىلىپ تۇرك خانىغا ئەۋەتىپ بەردى.» (بۇ ۋەقە مىلادىيە 574 ــ 576 ـ يىللىرى يۈز بەرگەن[6]) دەپ يېزىلغان. تۇرك تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ تۇرك خانىغا تەقدىم قىلىنغان بۇ نوم مەلۇم بىر خىل يېزىقتا يېزىلغان. بۇ يېزىق ئورخۇن يېزىقى بولۇشى مۇمكىن. ياكى باشقا بىز بىلمىگەن بىر يېزىق بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئۇيغۇر يېزىق تارىخىغا ئائىت ئەڭ مۇھىم ئۇچۇرلارنىڭ بىرى.

خەنزۇ يېزىقى ھەرقانداق بىر تۇران تىلىنى خاتىرىلەشكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئىشلەتكىنى بەلكىم يېقىن شەرق تەرەپلەردىن كەلگەن فونېمىلىق يېزىق بولۇشى مۇمكىن[7].

رۇسىيەلىك تۈركولوگ كىلياشتورنىي ۋە ئېلىمىزنىڭ بۆيۈك تۈركولوگى گېڭ شىمىن كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا ئورخۇن يېزىقىنىڭ يولغا قويۇلمىغانلىقىنى، ھاكىمىيەت تىلى ۋە يېزىقى سوغد تىلى ۋە سوغد يېزىقى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ[8].

بۇ ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، يايلاق مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ بولغان كۆك تۈرك خانلىقى تەۋەسىدە يېپەك يولىنىڭ مۇھىم تۇگۇنى بولغان تۇرپاندا شەھەرلەشكەن ئۇيغۇرلار يېزىق ئىشلەتكەن بولۇشى، ئۇيغۇر يېزىق تارىخى 6 ـ ئەسىرلەر ئەتراپىدا باشلانغان بولۇشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇميۈزلۈك ۋە سىستېمىلىق يېزىق قوللانغان دەۋرى كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ ئىككىنچى دەۋرى يەنى، شەرقىي كۆك تۈرك خانلىقى دەۋرىگە (682 ــ 744) توغرا كېلىدۇ.

بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ بالدۇر ئورنىتىلغان مەڭگۈ تاشلاردىن كۆلىچۇر مەڭگۈ تېشى (719 ــ 723 ـ يىللاردا تىكلىگەن)، ئۆڭىن مەڭگۈ تېشى (732 ــ 735 ـ يىللىرى تىكلىگەن) قاتارلىقلار بار.

§2. ئورخۇن يېزىقى

1. ئورخۇن يېزىقىنىڭ بايقىلىشى ۋە ئوقۇلۇشى[9]

ئورخۇن يېزىقىدىكى يادنامىلار ئاساسلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ماكانلىرىدىن بولغان مۇڭغۇل ئېگىزلىكى، ئوتتۇرا ئاسىيا، شىنجاڭ، دۇنخۇاڭ ۋە يېنىسەي ۋادىلىرىدىن تېپىلغان، تاشلارغا ئويۇلغان يازمىلار بىلەن قەغەز ۋە تېرىگە يېزىلغان يازمىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەڭگۈ تاشلار شىمالىي كەڭلىك 55 گىرادۇس، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 109 گىرادۇس، جەنۇبىي كەڭلىك 42 گىرادۇس، غەربىي ئۇزۇنلۇق 71 گىرادۇس ئارىلىقىغا تارقالغان.

ئورخۇن يېزىقى قەدىمكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىلىمىزنىڭ شىمالىدا قۇرغان تۈرك خانلىقى (552 ــ 745) ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى (745 ــ 840) دەۋرىدە قوللىنىلغان، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەدىمكى خەلقلەر 6 ـ ئەسىردىن 9 ـ ئەسىرگىچە قوللانغان ئىلىپبەلىك يېزىق. بۇ يېزىق تۈركىي قوۋملار تەرىپىدىن ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن «قەدىمكى تۈرك يېزىقى» دېگەن نام بىلەن؛ بۇ يېزىقتا خاتىرىلەنگەن يادىكارلىقلار ــ مەڭگۈ تاشلار مۇڭغۇلىيەنىڭ ئورخۇن دەرياسى ۋە سىبىرىيەدىكى يېنىسەي (ئىنەساي/ئاناساي) دەرياسى بويلىرىدىن تېپىلغاچقا، «ئورخۇن ـ يېنىسەي يېزىقى» ياكى «سىبىرىيە يېزىقى» دېگەن نام بىلەن؛ كۆك تۈرك خانلىقى ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە قوللىنىلغانلىقى سەۋەبلىك

«كۆك تۈرك يېزىقى» ياكى «ئورخۇن يېزىقى» دېگەن نام بىلەن؛ شەكىل جەھەتتىن گېرمانلارنىڭ ئەجدادلىرى قوللانغان رۇنىك يېزىقىغا ئوخشاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن «تۈرك ـ رۇنىك يېزىقى» دېگەن نام بىلەن؛ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن قوللىنىلغانلىقىغا قاراپ «ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋالقى يېزىق» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن.

13 ـ ئەسىردە «تارىخىي جاھانكۈشاي»نى يازغان مەشھۇر تارىخچى ئالائىدىن مەلىك جۈۋەينى مۇنداق دەيدۇ:

«بىر ئۇيغۇر ئەپسانىسىگە قارىغاندا، ئۇلار سىرتقى دۇنيا يۈزىگە چىققان تۇنجى جاي ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدۇر. بۇ دەريا قاراقۇرۇم دېيىلىدىغان بىر تاغدىن چىقىدۇ... بۇلاردىن باشقا بىر دەريا بويىدا قەدىمدە ئوردۇبالىق دەپ ئاتالغان بىر شەھەر بار. بۇ شەھەرنىڭ يېنىدىكى قىيالاردا يېزىقلار يېزىلغانكەن. مەن ئۇلارنى كۆردۈم.»⑩

جۈۋەينى تىلغا ئالغان شەھەر قارابالغاسۇن، ئۇ كۆرگەن يېزىقلار ئېھتىمال قارابالغاسۇن يازمىلىرى بولسا كېرەك.

مەشھۇر تارىخچى ئىبنى ئەرەبشاھمۇ كۆك تۈرك (ئورخۇن) يېزىقلىرىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ 15 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا يازغان «Ajaibu'l – Maqdur fi Navaib – i Taymur» نامىلىق ئەسىرىدە مۇنداق يازىدۇ:

«چىندا ئۇلارنىڭ (تۈركلەرنىڭ) دۇلبارجىن دېيىلىدىغان يېزىقلىرى بار. مەن كۆردۈم، 41 ھەرپى بار. جىقلىقىنىڭ سەۋەبى شۇ يەردىكى، ئۇلار جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز تاۋۇشلارنى ئايرىغان بەلگىلەرنىمۇ ھەرپ سانايدىكەن.»⑪

غەرب دۇنياسىدىن يېنىسەي يېزىقلىرى ھەققىدە دەسلەپ ئۇچۇر بەرگەن كىشى ئىتالىيەلىك سەييياھ ۋە شەرقشۇناس نىكولاي گاۋرىلوۋىچ مىلەسجۇ (Nicolaie Gavrilovich Milesju).

ئۇ 1675 ـ يىلى رۇس ئەلچىسى سۇپىتىدە جۇڭگوغا كېلىشتە يېنىسەي قىيا يازمىلىرىنى كۆرگەن ۋە «قىيانىڭ يۇزىدە تاشلارغا ئويۇلغان نامەلۇم بىر يېزىق» بارلىقىنى تىلغا ئالغان.⑫

غەرب دۇنياسىدىن ئىككىنچى بولۇپ يېنىسەي يېزىقلىرى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن كىشى گوللاندىيەلىك نىكولاس ۋىدزېن (Nicolas Widzen) دۇر. رۇسىيەدە ئۇزاق ۋاقىت سىياھەت قىلغان ۋە 1687 ـ يىلى رۇسىيە ۋە سىبىرىيە خەرىتىسىنى سىزغان ۋىد ـ زېن ئۆزىنىڭ 1692 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان «شىمالىي ۋە شەرقىي تاتارىستان» (Noord and Ost Tatarye, Amsterdam, 1692) ناملىق ئەسىرىدە تۇنجى قېتىم سىبىرىيەدە تۇرك يېزىقىدىكى مەڭگۇ تاشلار بارلىقىنى تىلغا ئالغان. 1696 ـــ 1697 ـ يىللىرى رۇسىيەلىك سېمېن رېمېزوف (Semen Remezov) ئۆزىنىڭ «سىبىرىيە خەرىتىلىرى» (Chertezhnaya Kniga Sibiri) ناملىق كىتابىدا يەتتىسۇ ۋادىلىرىدىمۇ بۇ يېزىقتىكى مەڭگۇ تاشلار بار ـ لىقىنى تىلغا ئالغان.

تۇرك مەڭگۇ تاشلىرى ھەققىدىكى ئىلمىي خەۋەرلەر 18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئوتتۇرىغا چىقتى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى 25 يىلىدا يېنىسەي مەڭگۇ تاشلىرى ئىلىم دۇنياسىنىڭ دىققىتىنى تارتقان. دانزىگ(Danzig بۈگۈنكى پولشا تەۋەسىدە)لىق مېسسېرشىمىت (D.G. Messerschmidt) ئەينى چاغدا تەبئىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە ۋە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىدە چارپادىشاھ پېتىر ئۇچۇن خىزمەت قىلغان (1721 ـ يىلى) ئۇ ھازىر «ئۇيغۇرات III» دەپ نام بېرىلگەن بىر يېنىسەي مەڭگۇ تېشىنى تاپقان.

شۇبتسىيە پادىشاھى كارك XII بىلەن چار پادىشاھ پېتىر ئوتتۇرىسىدا 1709 ـ يىلى پولتاۋادا بولغان ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن شۇبتسىيەلىك ئوفىتسېر ستىرالېنبېرگ

(Philipp Johann von Strahlenberg) سىبىرىيەگە سۈرگۈن قىلىنىدۇ ۋە ئۇ يەرلەردە 13 يىل تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇ بىر جۇغراپىيە ئالىمىغا خاس روھ بىلەن سىبىرىيە دالالىرىنى كېزىپ ئۆزىنىڭ ئەسىرگە ماتېرىيال توپلايدۇ. بۇ جەريانداا ئۇ يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىنى كۆرىدۇ ۋە رەسىمگە ئالىدۇ. ئۇ 1830 ـ يىلى ستوكھولمدا نەشر قىلدۇرغان «ياۋروپا ۋە ئاسىيانىڭ شىمالى ۋە شەرقى»: (Das nord -undoestlichen Theil von Europa und Asia, Stoockholmm 1730) ناملىق ئەسىرگە تۇنجى تۇركۇمدىكى يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ رەسىمىنى بېرىدۇ. 1793 ـ يىلى پالاس (P.S.Pallas) ئۆزىنىڭ «سىبىرىيەدە بايقالغان نامەلۇم بىر مەڭگۈ تاش» (Voneiner in Siberien gefundenen unbekannten Steinschrift) ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلىدۇ. بۇ ئەسەر ئۇ تۇزگەن «تەبىئىي پەن تارىخى ۋە ئىقتىسادشۇناسلىق Naturgeschichte und Oekonomie» ناملىق ئەسەرنىڭ 5 ـ تومى، 237 ـ ، 245 ـ بەتلىرىگە كىرگۈزۈلگەن. 1919 ـ يىلى سپاسكىي (G. Spasskiy) «سىبىرىيە خەۋەرلىرى» (Sibirskiy Vestnik) ناملىق ژۇرنالدا «سىبىرىيەنىڭ قەدىمكى يادىكارلىقلىرى توغرىسىدا» (Zapiski o Sibirskikh Drevnostyakh) ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. بۇ ماقاله ئۇزاق ئۆتمەي لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، رەسىملىرى بىلەن قوشۇپ ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن دەرھاللا ياۋروپانىڭ دىققىتىنى تارتتى. 1822 ـ يىلى ئەينى چاغدىكى فرانسىيەلىك داڭلىق شەرقشۇناس رېمۇسات (A.Remusat) بۇ ھەقتە ئوبزور ئېلان قىلىپ «ئەگەر بۇ تاشلار يېشىپ ئوقۇلسا، مۇشۇ رايونلارنىڭ مۇھىم تارىخىي مەسىلىلىرىنى يورۇتۇشتا زور رول ئويناىدۇ» دەپ كۆرسەتتى.
(Jiurnal des Savants, Octobre, 1822,pp. 595 — 602)

شۇنىڭدىن كېيىن، نۇرغۇن كىشىلەر بۇ تېپىشماقنى ئوخشايدىغان يېزىقلارنى تەتقىق قىلدى ۋە ئوقۇشقا تىرىشتى. 1884 ـ

يىلى فىنلاندىيەلىك ئالىم ئاسپېلىن (Aspelin) مەڭگۈ تاش يېزىقىدىكى بارلىق ھەرپ - بەلگىلەرنى سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، بۇ يېزىقنىڭ تەخمىنەن 38 — 40 بەلگىدىن تەركىب تاپقانلىقىنى، ھەرپلەرنىڭ ئوخشىمىغانلىقىنى كۆرسەتمەپ بەردى. لېكىن، ئۇ ھەرپلەرنىڭ تاۋۇش قىممىتىنى كۆرسەتمەپ بېرەلمىدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ مەڭگۈ تاشلارنىڭ مىللەت تەۋەلىكى توغرىسىدىمۇ ھۇنلارغا تەئەللۇق، قەدىمكى فىنلاندىيە-لىكلەرگە تەئەللۇق، قەدىمكى تۈركلەرگە تەئەللۇق، قەدىمكى موڭغۇللارغا تەئەللۇق دېگەندەك تۈرلۈك قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

1889 - يىلى رۇسىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى سىبىرىيە شۆبىسى تەشكىللىگەن يادرىنتسېف (N. M. Yadrintsev) باشچىلىقىدىكى موڭغۇلىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى ئورخۇن يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارنى تەتقىق قىلىش ۋە ئوقۇشقا مۇناسىۋەتلىك قىممەتلىك پېكى ماتېرىياللارنى ئوتتۇرىغا چىقاردى.

يادرىنتسېف باشچىلىقىدىكى ئارخېئولوگىيە ئەترىتى شۇ قېتىم موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ توخلا دەريالىق، ئورخۇن دەريالىق بويلىرىنى تەكشۈردى. ئۇلار بۇ قېتىم موڭغۇلىيەنىڭ قەدىمىي شەھىرى قاراقۇرۇم (Qara – qorum) ۋە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى ئوردۇبالىق (قارا بالغاسۇن) ئىزلىرىنى يۈزەكىلا تەكشۈردى. شۇنداقتىمۇ، ئۇلار ئورخۇن دەريالىق بويىدىن ۋە خوشۇت سايدام (Koshotsaidam) كۆلى بويىدىن دۇنيانى زىلزىلىگە سالغان «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»نى تاپتى. بۇ قېتىمقى بايقاش ھەققىدە يادرىنتسېف

«موڭغۇلىيە ۋە ئورخۇن دەريياسى يۇقىرى ئېقىنىنى ئىلمىي تەكشۈرۈشتىن خۇلاسە» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق يازىدۇ: «ئىنتايىن پۇختا مەرمەر تاشنىڭ شامالىلارنىڭ ئۇپرىتىشىغا ئۇچراش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇلار كەم دېگەندىمۇ 1000 يىلدىن يۇقىرى تارىخقا ئىگە. تاش ئۈستىگە سىبىرىيەنىڭ باشقا جايلىرىدىن تېپىلغان، تېپىشماققا ئوخشايدىغان رۇنىك يېزىقى (ئەمەلىيەتتە ئورخۇن يېزىقى) ئويۇلغان. يان ۋە كەينى تەرەپلىرىگە قىتان يېزىقى (ئەمەلىيەتتە خەنزۇ يېزىقى) ئويۇلغان. ئەگەر بۇ خەنزۇ يېزىقى بولمىغان بولسا، يەنە بىر خىل يېزىقنى ئوقۇشنىڭ ئاچقۇچى تېپىلغان بولاتتى.»

يادرىنتسېۋقىتىن كېيىن، 1890 ـ يىلى فىنلاندىيە ھېيكېل (H. Heikel) باشچىلىقىدىكى ئارخېئولوگىيە ئەترىتىنى موڭغۇلىيەگە ماڭدۇردى. 1891 ـ يىلى رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى يەنە بىر گۇرۇپپا تەشكىللەپ مەشھۇر تۈركولوگ، ئاكادېمىك رادلوف (W. W. Radloff) باشچىلىقىدىكى ئارخېئولوگىيە ئەترىتىنى موڭغۇلىيەگە ماڭدۇردى. شۇ يىلى يادرىنتسېۋ موڭغۇلىيەنىڭ ئونگىن دەريياسى بويىدىن «ئونگىن مەڭگۈ تېشى»نى تاپتى.

1892 ـ يىلى فىنلاندىيە، رۇسىيە ئىككى دۆلەت ئارخېئولوگلىرى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تارتقان مەڭگۈ تاش رەسىملىرى فىنلاندىيەدە نەشر قىلىندى. ئەسەرنىڭ فرانسۇزچە نەشرى «1890 ـ يىلىدىكى فىنلاندىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى توپلىغان ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى» (Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expedition finnoise 1890, et publiees par la Societe Finni – Ougrienne. Helsingfors, 1892.) دېگەن نام بىلەن رۇسىيەدە نەشر قىلىندى، نېمىسچە نەشرى «موڭغۇلىيە قەدىمكى يادىكارلىقلىرى رەسىملىرى»

(Atlas der Alterthuemer der Mongolei, St. Petersburg, 1892) دېگەن نام بىلەن نەشر قىلىندى. بۇلار ھەرقايسى ئەللەردىكى ئالىملارنى تېخىمۇ مۇھىم ۋە قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە فىنلاندىيەدە نەشر قىلىنغان كىتابنىڭ ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى بولدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، يېڭى تېپىلغان ماتېرىياللار ئاساسىدا، رۇسىيەلىك رادلوف پېتىربۇرگدا ۋە دانىيەلىك تىلشۇناس تومسېن (V. Thomsen1842 — 1927) كوپېنھاگېندا بۇ يېزىقلارنى ئوقۇشقا كىرىشىپ كەتتى.

گەرچە ھەر ئىككى تاشتا خەنزۇ يېزىقى بولسىمۇ، بۇ يېزىق ئىپادە قىلغان مەزمۇن بىلەن تۈركچە قىسمىدىكى مەزمۇنلار ئوخشاش ئەمەس ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.

1893 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى تومسېن دانىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى يىللىق يىغىنىدا ئۆزىنىڭ ئورخۇن يېزىقىنى يېشىپ ئوقۇغانلىقىنى دوكلات قىلدى. ئۇنىڭ دوكلاتى «ئورخۇن ۋە يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ يېشىپ ئوقۇلۇشى ـــ دەسلەپكى نەتىجىلەر» (Dechiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l' Ienissei. Notice preliminaire) 1894 ـ يىلى كوپېنھاگېندا نەشر قىلىندى.

«سىر» ئاخىر يېشىلدى، «تېپىشماق»نىڭ جاۋابى چىقتى. ئەسلىدە بۇ تاشلار ھۇنلارغا ياكى قەدىمكى فىنلاندىيەلىكلەرگىمۇ ئەمەس، تۈرك خانلىقىنى قۇرغان قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرگە مەنسۇپ ئىكەن، تىلى قەدىمكى تۈركچە ئىكەن. مەزمۇنى بولسا تۈرك قاغانىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، ۋەزىرلىرىنىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرى ۋە تۆھپىلىرى بايان قىلىنغانىكەن.

تومسېنىڭ بۇ تۆھپىسى ئۈچۈن ئوسمانلى سۇلتانلىقى دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقى 1915 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى سۇلتان مەھمەد رېشاد، سادرازام مەھمەد سەئىد خەلىم،

دىپلوماتىيە مىنىستىرى خەلىل ئىمزاسىدىكى «مەجىدى نىشانى»نى بەردى.

مەشھۇر رۇس ئالىمى روزېن (V. V. Rozen) تومسېننى «موڭغۇ-لىستان يېزىقلىرىنىڭ چامپوللىئونى» دەپ قوتلۇقلىغانىدى⑬.

رادلوف 1893 - يىلى 12 - ئاينىڭ 4 - كۈنى تومسېنغا يازغان بىر پارچە خېتىدە ئۇچىنچى تاش («قارا بالغاسۇن مەڭگۈ تېشى»)نىڭ ئالدى يۈزىدىكى يېزىقلارنى توغرا ئوقۇغان ۋە تەرجىمە قىلغانلىقىنى تىلغا ئالغان. بۇ ئۇنىڭ كەم دېگەندىمۇ كۆپ قىسىم ھەرپ - بەلگىلەرنى يېشىپ ئوقۇغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. (قارا: Bulletin de l'Academie danoisepour 1893, Copenhague, 1894, p. 294, note)

رادلوف تومسېننىڭ دوكلاتىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھالا «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»نىڭ تولۇق تېكىستىنىڭ تىرانسكرىپسىيە ۋە تەرجىمە خىزمىتىگە كىرىشىپ كەتتى. 1894 - يىلى رادلوف بۇ ئىككى تاشنىڭ لاتىنچە ۋە سلاۋيانچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە نېمىسچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى. كىتاب نامى «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلار» (Die alttuerkischen Inschriften der Mongolei, St -Pe - tersburg) بولدى. رادلوف تۈركولوگىيەدە «رادلوف دەۋرى» دېگەن بىر دەۋرنى ياراتقان بۈيۈك تۈركولوگ. ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى رۇسىيە تۈركلىرى ئارىسىدا ئۆتكۈزگەن بۇ ئالىم تۈركىي تىللارنىڭ لېكسىكىلىق، فونېتىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق قائىدىلىرىگە تولىمۇ پىششىق ئىدى. تىلشۇناسلىق قائىدىلىرىگە پىششىق بولغان تومسېن تۈركچە بىلمەيتتى. يېزىقلارنىڭ تەرجىمىسىدە لۇغەتلەرنىڭ ياردىمىگە تايىناتتى⑭. شۇ سەۋەبتىن ئۇ 1893 - يىلى 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنى رادلوفقا يازغان

خېتىده ئوچۇق كۆڭۈللۈك بىلەن «يېزىقلارنىڭ ئەھۋالى ۋە تەرجىمىسى ھەققىده قولۇمدىن كېلىشىچە ئىشلىدىم، ئەمما نېمىلا قىلاي، مەن رادلوف ئەمەس ئىدىم.» دەپ يازغان. ئىلىم ئىگىسى بولغان تومسېننىڭ كەمتەرلىك بىلەن ئېيتقان بۇ سۆزلىرىگە نىسبەتەن 100 يىلدىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ ئەڭ ساغلام ۋە ئەڭ ئىشەنچلىك تەرجىمىسى يەنىلا تومسېننىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ دەپ ئېيتالايمىز⑮. چۈنكى، تومسېن گەرچە تۈركچە بىلمىسىمۇ رادلوفنىڭ مەڭگۈ تاشلارنىڭ تىرانسكرىپسىيەلىرى ۋە تەرجىمىلىرى ھەققىدىكى سەۋەنلىكلىرىنى جىق تۈزەتكەنىدى. 1896 ـ يىلى ئۇنىڭ «كۆلتېگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ لاتىنچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە فىرانسۇزچە تەرجىمىسىنى، كىتاب ئاخىرىغا گىراماتىكىلىق قوشۇمچىلار ئىندېكسى ۋە پاركېر (E. H. Parker) نىڭ «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»نىڭ خەنزۇچە قىسمىنىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسى قوشۇمچە قىلىنغان «ئورخۇن مەڭگۈ تېشىنىڭ ئوقۇلۇشى»⑯ (inscriptions de l'Orkhon Dechiffrees, Memoires de la Societe finno – Ougrienne, Helsingfors, 1896) ناملىق ئەسىرى نەشر قىلىندى. كىتابتا رادلوفنىڭ قىسمەن خاتالىقلىرى تۈزىتىلگەنىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىرمۇنچە مەڭگۈ تاشلار تېپىلدى. 1896 ـ 1897 ـ يىللىرى كاللائۇر (V. Kallaur) ۋە ھېيكېل بۇگۈنكى قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ تالاس (Talas) دەريا سى بويىدىن غەربىي تۈرك خانلىقىغا تەئەللۇق بولغان «تالاس مەڭگۈ تېشى»نى تاپتى. 1897 ـ يىلى كلېمېنتس (D. A. & E. Klements) ئەر ـ ئايال موڭغۇلىيەدىكى تۇلا (Tula) دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ ئوڭ قىرغىقى بىلەن نالايكا (Nalaikha) ئۆتكىنىڭ

ئارىسىدىكى بايىن چوقتۇ (Bain Tskohto)دېگەن يەردىن يەنە بىر مەشھۇر تاش «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»نى تاپتى. 1904 ــ 1908 ـ يىللاردا ئاتا ـ بالا ئادرىئانوف (A. A. Adrianov)، 1906 ــ 1909 ـ يىللىرى گرانوي (J. G. Granoe) ۋە 1909 ـ يىلى داڭلىق ئالتايشۇناس رامىستېد (J. Ramstedt)، 1912 ـ يىلى كوتۋىچ (W. Kotwicz) قاتارلىقلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئوخشاش بولمىغان جايلاردىن قەدىمكى ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىنى تاپتى. موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى ئالىملىرى «چورىن»، «سېرۇپي» مەڭگۈ تاشلىرىنى تاپتى.

بۇلاردىن باشقا يەتتىسۇ ۋادىلىرىدىن ئورخۇن يېزىقىدىكى غەربىي تۈرك خانلىقىغا تەۋە ئون نەچچە تاش تېپىلدى. ئەمما، بۇ تاشلارنىڭ تىلى تېخى بېكىتىلمىدى.

يەنە قازاقىستان، قىرغىزستان تەۋەلىرىدىن تاش، مىس تاۋاق، مىس ئەينەك قاتارلىقلارغا يېزىلغان، ئويۇلغان ئورخۇن يېزىقلىرى تېپىلغان. ئۇلاردىن باشقا، كاۋكاز، شەرقىي ياۋروپالاردىنمۇ ئورخۇن يېزىقىغا ئوخشايدىغان نەرسىلەر بايقالدى، بۇلار تەتقىق قىلىنماقتا.

ئورخۇن يېزىقىدىكى قول يازمىلار ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرى شىنجاڭ، دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان مول يادىكارلىقلار ئارىسىدىن ئىلگىرى ـ كېيىن بايقالغان. ئۇنىڭ مۇھىملىرىدىن ستېين (A. Stein) دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرىدىن تاپقان 106 بەتلىك مۇكەممەل بىر پال كىتابى «ئىرق بىتىگ» ۋە شىنجاڭنىڭ مىرەن خارابىلىرىدىن تېپىلغان ھەربىي ھۆججەتلەردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا تۇرپاندىن يەنە بىر قىسىم قول يازما ۋە ئويما يادىكارلىقلار تېپىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تولىمۇ ئەھمىيەتلىك بىر پارچە قول يازما بار. ئۇ بولسىمۇ تۇرپان تۇيۇقتىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئورخۇن ئېلىپبەسىنىڭ

سېلىشتۇرمىسى.

بۇ سېلىشتۇما بالدۇررىق بايقالغاندا ئىدى، تومسېننىڭ ئەمگىكىگە، ئورخۇن يېزىقلىرىنىڭ سىرلىرىنىڭ بالدۇررىق ئېچىلىشىغا ياردىمى تەگكەن بولاتتى. بۇ ھەقتە تۈركىيەلىك ئالىم ئوسمان فىكرى سىرتقايا مۇنداق يازىدۇ: «ئەگەر ۋىلھېلىم تومسېن 1893 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ‹ئورخۇن يازمىلىرى› نىڭ ھەرپ سىستېمىسىنى تەييارلىمىغان ۋە 1893 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى دانىيە پادىشاھلىق پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىكى دوكلاتىدا بۇ كەشپىياتىنى ئالەمگە تونۇتمىغان بولسىدى، بۇ يېزىقلارنىڭ ھەرپ سىستېمىسى تۈرپاندىن تېپىلغان جۇپ ئېلىپبەلىك يادىكارلىقلار ۋاستىسى بىلەن يېشىلەتتى.»⑰

ئورخۇن يېزىقى تەتقىقاتىدا باشلامچىلاردىن بولغان تومسېن ۋە رادلوفلاردىن باشقا مېلىيۇرانسكىي (P.M.Meliuranskiy)، ۋامبېرى (H.Vambery)، ماركۇئارت (J.Marquart)، رامستېد، كوتۋچ قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئۇلاردىن باشقا يەنە تۆۋەندىكى ئالىملار ئورخۇن يازمىلىرى تەتقىقاتىدا زور كۈچ

چىقارغان:

تۈركىيەلىك ھۇسەيىن نامىق ئورخۇن (H. N. Orkun) 1936 ــ 1941 ـ يىللاردا «قەدىمكى تۈرك يازمىلىرى» (Eski Turk Yazitlari) ناملىق تۆت تومۇق ئەسىرنى نەشر قىلدۇردى. ياپونىيەلىك ئونوگاۋا خىدېمى (小野川秀美) 1943 ـ يىلى «تۈرك مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتى» ناملىق ئەسىرنى ئېلان قىلدى. 1941 ـ يىلى گابائىن خانىم (A. von Gabain) نىڭ مەشھۇر ئەسىرى «قەدىمكى تۈركچىنىڭ گرامماتىكىسى» (Alttuerkische Grammatik) نەشر قىلىندى. 1951 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركولوگى مالوفنىڭ (S. E. Malov) نىڭ «قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى» (Pamyatniki drevnetyurkskoy pisminnost)، 1952 ـ يىلى «تۈرك يېنىسەي يادىكارلىقلىرى» (Yeniseyskaya pisminnost' Tyurkov)، 1959 ـ يىلى «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزستاندىكى تۈرك يادىكارلىقلىرى» (Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'minnosti Mongolii i Kirgizii)

ناملىق ئەسەرلىرى نەشر قىلىندى. 1958 ـ يىلى فىنلاندىيەلىك پ. ئالتو (P. Aalto) «موڭغۇلىيەدىكى قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلار ماتېرىياللىرى»

(Materialien zu den altturkischen Inschriften der Monglolei)

ناملىق ئەسىرنى ئېلان قىلدى. مەڭگۈ تاشلار تەتقىقاتىدا مول ھوسۇللۇق تەتقىقاتچىنىڭ بىرى تۈركىيەلىك تالات تېكىندۇر. ئۇ تۈنجى قېتىم ئورخۇن تىلىنىڭ گرامماتىكىسىنى ئىشلەپ چىقتى. ئۇ 1968 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالىسى بولغان «ئورخۇن تۈركچىسىنىڭ گرامماتىكىسى» (A Grammar of Orkhon Turkic) ناملىق ئەسىرگە بەش دانە مۇھىم تاشنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنى

قوشۇمچە قىلغان. بۇ كىتابنىڭ تۈركچە نەشرى 2000 ـ يىلى ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان. (Orhon Türkcesi Grammeri)، تالات تېكىن يەنە «بىلگە قاغان»، «كۆلتېگىن» ۋە «تۇنيۇقۇق»تىن ئىبارەت ئۇچ مۇھىم تاشنى ئاساس قىلغان «ئورخۇن يازمىلىرى» (Talat Tekin, Orhon Yazitlari . Kül Tegin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Istanbul, Yildiz, 2003,) ـ 2003 نامليق كىتابىنى يىلى نەشر قىلدۇردى⑲. تۈركىيەلىك ئالىملاردىن يەنە ئوسمان فىكرى سېرتقايا (Osman Fikri Sertkaya)، ئوسمان نەدىم تۇنا (Osman Nedim Tuna)، سېما بارۇتچۇ (Baturcu Ozonder Sema)، مەھمەت ئۆلمەز (Mehmet Olmez) قاتارلىقلارنىڭ ئەمگەكلىرىمۇ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك. تۈركىيەلىك لەيلا سۇباشى (Leyla Subasi)نىڭ «ئورخۇن يازمىلىرىنىڭ تىلشۇناسلىق قۇرۇلمىسى».

(Orhon Yazitlarinin Metindilbilimsel Yapisi, Ankara:Simurg Yayinlari, 1995)

نامليق ئەسىرى تالات تېكىننىڭ ئەسىرىدىن كېيىنكى مۇھىم بىر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ياپونىيەلىك موري ياسو (护雅夫) مەڭگۇ تاشلار تەتقىقاتىغا زور كۈچ چىقارغان يەنە بىر تەتقىقاتچىدۇر. ياپونىيە ـ موڭغۇلىيە ھەمكارلىقىدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا ئائىت مەڭگۇ تاشلار ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلەرمۇ زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. ۋېنگىرىيەلىك تۈركولوگ ئارپاد بېرتا (Arpad Berta) مەڭگۇ تاشلار ھەققىدىكى ئەڭ يېڭى ۋە بىرقەدەر مۇكەممەل تەتقىقات نەتىجىسىنى 2004 ـ يىلى ۋېنگىرىيەنىڭ سىگىت شەھىرىدە

Szavaimat jol halljatok A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa

دېگەن نامدا نەشر قىلدۇردى. بۇ ئەسەردە كولىچۇر، تۇنيۇقۇق، كۆلتېگىن، بىلگە قاغان، ئونگىن، تېز، تاريات، شىنە ئۇسۇ ۋە

سۇجى مەڭگۇ تاشلىرى تەتقىق قىلىنغان. بۇ ئەسەرنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى ھەربىر تاشنىڭ تىرانسلىتىراتسىيەسى، تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ۋېنگىرچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. تاشلاردىكى ھەربىر سۆز ئۇستىدە ئۆزىدىن بۇرۇنقى بارلىق تەتقىقاتلارغا مۇراجىئەت قىلىنىپ، ئۆز قارىشى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئورخۇن ـ يېنىسەي يازمىلىرى سىبىرىيەدىن تا شەرقىي ياۋروپاغا قەدەر كەڭ تېررىتورىيەدىكى يادىكارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1899 ـ يىلى رۇس ئالىمى نىكولاي مىخايلوۋىچ يادرىنتسېۋ شىمالىي مۇڭغۇلىيە، ئورخۇن دەرياسى، خوشۇت سايىدام قاتارلىق جايلاردىن بىر تۈركۈم مەڭگۇ تاشلارنى تاپقاندى. شۇنىڭدىن كېيىن فىنلاندىيە، رۇسىيە، مۇڭغۇلىيە ئالىملىرى مۇڭغۇلىيە، سىبىرىيە، قىرغىزىستان، قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، شىمالىي ياۋروپادىن، ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ، دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلىرىدىن تاشقا ئويۇلغان، قەغەزگە يېزىلغان ئالتۇن، كۈمۈش، مىس قاتارلىق مېتاللاردىن ياسالغان پۇللارغا، قىلىچ، پىچاق، تاۋاق، چىنە، كۇپ، تارغاق، بىلەزۈك، كەمەر توقىسى قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا ئويۇلغان نۇرغۇن قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىنى تاپتى. مۇڭغۇل ـ سوۋېت ئارخېئولوگىيە ھەيئەتلىرىنىڭ 1969 ـــ 1989 ـ يىللار ئارىسىدا داۋاملاشقان ئورتاق تەتقىقاتلىرى نەتىجىسىدە سوغدچە ۋە تۈركچە بىرقانچە يازمىلار ئېلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولدى⑳. ياپونىيە مەدەنىيەت مىنىستىرلىقى بىلەن مۇڭغۇلىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ 1994 ـ يىلىدىكى مەسلىھەتىگە ئاساسەن 1996 ـــ 1998 ـ يىللاردا تۈرك ۋە مۇڭغۇل يايلاق مەدەنىيىتىگە ئائىت ئارخېئولوگىيەلىك ئىزلارنى تەكشۈرۈشكە ياپون ـ مۇڭغۇل ئورتاق تەتقىقات گۇرۇپپىسى قۇرۇشنى قارار قىلدى. بۇ گۇرۇپپا ئۆز خىزمەتلىرىنى ۋاقتى ـ قەرەلىدە ئۇنۇملۇك ئاخىرلاشتۇردى ۋە بۇ تەكشۈرۈشلەرنىڭ جەريانىنى ئېلان قىلدى㉑.

تۈركىيەدە ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى قەدىمكى تۈرك يازمىلىرى ھەققىدە تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات خىزمىتىنى قانات يايدۇردى . ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىنى ئۆيۈشتۈردى. 1990 ـ يىلى، 2000 ـ يىلى ۋە 2010 ـ يىلى قەدىمكى تۈرك يازمىلىرى ھەققىدە خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆيۈشتۈردى. بۇ ئالدىنقى يىغىنىنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرى «تۈرك تىللىرى تەتقىقاتى يىللىقى ـ بېللېتېن» نىڭ 1990 ـ، 2000 ـ يىللىق توپلاملىرىدا ئېلان قىلىندى㉒.

ئورخۇن يازمىلىرىنى قوتقۇزۇش ۋە ئۆتۈكەن تۈرك مەدەنىيىتىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىش مەقسىتىدە تۈرك ئىش بىرلىكى ۋە تەرەققىيات مەھكىمىسى (TIKA)نىڭ تەشكىللىشى بىلەن قۇرۇلغان تۈرك ـ موڭغۇل بىلىم ھەيئىتى 1997 ـ، 1998 ـ، 1999 ـ يىللىرى موڭغۇلىيەدە ئەمەلىي تەكشۈرۈشلەردە بولدى ۋە ئۇنىڭ نەتىجىلىرى سۈپىتىدە ئورخۇن يازمىلىرىنىڭ ئەڭ يېڭى ۋە ئۆلچەملىك فوتو نۇسخىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە «كۆك تۈرك مەڭگۈ تاشلىرى ۋە يازمىلىرى ئالبومى»نىڭ موڭغۇلىيە جىلدى ئوسمان فىكرى سەرتقايا، چىنگىز ئايىلماز ۋە سەرتخوجا ئوغلۇ خارچاۋبەي تەرىپىدىن، قازاقىستان جىلدى چەتىن جۇماگۇلۇۋ تەرىپىدىن، ئالتاي ۋە يېنىسەي يازمىلىرى جىلدى دىمىترىيېۋېچ ۋاسىلىيېف تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلاندى.

مەڭگۈ تاشلارنىڭ رەسىملىك توپلىمىنى ئەڭ دەسلەپ 1892 ـ يىلى فىنلاندىيەلىك خېيكىل نەشر قىلدۇرغانىدى㉓. ئۇنىڭدىن كېيىن 1892 ـ، 1899 ـ يىللىرى رادلوف مەڭگۈ تاشلارنىڭ رەسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەتقىقات نەتىجىسىنى تۆت تۇم ھالىتىدە نەشر قىلدۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەڭگۈ تاشلارنىڭ

ئالبومى تۈركىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى تەرىپىدىن ئىشلەندى. (قاراڭ: تۈركىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى: «ئورخۇن ـ موڭغۇلىيەدىكى تارىخىي خىزمەتلەر ئاتلىسى»)
(TIKA, Orhun_The Atlas of Historical Works in Mongolia, 1995, Ankara)
«موڭغۇلىيەدىكى تۈرك يادىكارلىقلىرى» .
(TIKA, Album of the Turkish Monuments in Mongulia, 2001).

ئۇنىڭدىن باشقا ئەنگلىيەلىك كلاۋسۇن (Sir G. Clauson)، رۇسىيەلىك كىزلاسوف (Kizlasov)، شېربىاك (A. M. Scherbak)، قازاقىستاندىن ئاماجولوف (A. S. Amanzholov)، ئايداروف (G. Aydarov) قاتارلىق ئالىملار ئورخۇن يازمىلىرى تەتقىقاتىدا زور كۈچ چىقارغان ئالىملار ھېسابلىنىدۇ.

ئېلىمىزدە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار ئازادلىقتىن بۇرۇنلا باشلانغان، خەن رۇلىن (林儒韩)، جى شەنلىن (林羡季) قاتارلىق ئالىملار «كۆلتېگىن»، «بىلگە قاغان»، «تۇنيۇقۇق» مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى تونۇشتۇرغان. مەڭگۈ تاشلار ھەققىدىكى چوڭقۇر، سىستېمىلىق تەتقىقات نەتىجىسى ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر تۈركولوگى، خەلقئارا ئالتايشۇناسلىق جەمئىيىتى (PIAC) ئالتۇن مېدالىغا ئېرىشكۈچى گېنگ شىمىن ئەپەندىگە خاس. ئۇ 1979 ـ يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى تۈركولوگىيە سىنىپى ئۇچۇن تەييارلىغان «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» (1 ـ قىسىم)دا ئالدىنقىلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن ئىجادىي پايدىلىنىپ، ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ مۇھىملىرىنى بىۋاستە قەدىمكى تۈركچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدى㉕. ئۇنىڭ ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىغا بېغىشلانغان مەخسۇس ئەسىرى «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتى» (耿世民: "古代突厥文碑铭研究" 北京: 中央民族大学出版社, 2005年) دېگەن نام بىلەن 2005 ـ يىلى نەشر قىلىندى.

كىتابقا تۇنيۇقۇق، كۆلتېگىن، بىلگە قاغان، كۈلچۇر، ئونگىن، مويۇنچۇر، تېرخىن، تېز ۋە سۈجى مەڭگۈ تاشلىرى تەتقىق قىلىنغان. بۇ كىتاب ئېلىمىزدىكى مۇشۇ ساھەگە بېغىشلانغان مۇھىم ئەسەرلەرنىڭ بىرى.

1983 - يىلى ئۇرۇمچىدە ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىغا مۇقەددىمە» ناملىق كىتابقا قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى قاتارىدا كۆلتېگىن، بىلگە قاغان ۋە تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ ئۇيغۇر كونا يېزىقىدا ئىشلەنگەن تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. تالات تېكىن بىلەن مەھمەت ئۆلمەز تۇزگەن «ئورخۇن ئابىدىلىرى» ناملىق كىتاب ئەركىن ئارىز ۋە ئابدۇيەسىر شۇكۇرلەر تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ 2009 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. ئەمما، بۇ مەڭگۈ تاشلارنىڭ مەقىقىي مەقدارلىرى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىل - يېزىقىدا ھازىرغا قەدەر مۇكەممەل بىر كىتابنىڭ نەشر قىلىنماسلىقى، مەڭگۈ تاش تەتقىقاتىغا ئائىت ئەسەرلەردىن بىخەۋەر يۇرۇشمىز تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىقتۇر. بۇ كىتاب مەخسۇس قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا بېغىشلانغان كىتاب بولمىغانلىقى ئۈچۈن بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئاددىيلا تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق.

بۇ يەردە شۇنى قوشۇمچە قىلىپ ئۆتەيلىكى، رۇسىيەلىك ستېبلېۋا (Stebleva) «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»نىڭ نەزمىي شەكلىدە يېزىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى[26] ۋە بۇ ھەقتىكى مۇنازىرىلەرگە سەۋەب بولدى. تېخى بۇ قاراشلار ئېتىراپ قىلىنغان ياكى ئىنكار قىلىنغان خۇلاسە چىقمىغان بولسىمۇ، نەسرىي ئەسەرلەر تەركىبىدە نەزمىي پارچىلارنىڭ ئارىلىشىپ كېلىدىغانلىقىنى كۆپچىلىك ئېتىراپ قىلىدۇ. ئورخۇن يازمىلىرىنى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ تۇنجى تۈركۈمدىكى ئەدەبىي ئەسەرلىرى دېيىشكە بولىدۇ.

ئورخۇن يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارنىڭ رايونلار بويىچە تۇرگە ئايرىلىشى:
1) موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكىلەر (10 پارچە)؛
2) يېنىسەي ۋادىسىدىكىلەر (60 پارچە)؛
3) موڭغۇلىيەدىكى باشقا يازمىلار (23 پارچە)؛
4) تاغلىق ئالتاي جۇمھۇرىيىتىدىكىلەر (11 پارچە)؛
5) قىرغىزستاندىكىلەر؛
6) شەرقىي سىبىرىيە رايونىنىڭ لېنا (Lena) دەرياسى ۋە بايقال(Baikal) كۆلى رايونىدىكىلەر؛
7) ئالتاي رايونىدىكىلەر؛
8) شىنجاڭ (تۇرپان، مىرەن) ۋە گەنسۇ دۇنخۇاڭدىكىلەر؛
9) ئوتتۇرا ئاسىيا (يەتتىسۇ ۋادىسى، فەرغانە ۋادىسى)دىكىلەر؛
10) شىمالىي كافكازىيەدىكىلەر (12 پارچە)؛
11) قىرىم، بالقان ۋە ۋېنگىرىيە تەۋەسىدىكىلەر؛

سىياسىي، ئېتنىك تەرەپتىن تۇرگە بۆلۈنۈشى:
1) شەرقىي تۇرك قاغانلىقى (2 ـ تۇرك قاغانلىقى)غا تەۋەلىرى؛
2) خاكاسلار (قەدىمكى قىرغىزلار)غا تەۋەلىرى؛
3) قۇرىقانلارغا تەۋەلىرى؛
4) غەربىي تۇرك قاغانلىقىغا تەۋەلىرى؛
5) ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىغا تەۋەلىرى؛
6)ئىدىقۇت ئۇيغۇر قاغانلىقى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر قاغانلىقىغا تەۋەلىرى؛
7) پەچەنەكلەرگە تەۋەلىرى.

مەزمۇنىغا ئاساسەن تۇرگە ئايرىلىشى:
1) تارىخ، تەزكىرە خاراكتېرىدىكىلىرى؛
2) قەبرە تاشلىرى؛
3) قىيالارغا يېزىلغان يازمىلار؛

4) دىنىي مەزمۇندىكىلىرى؛
5) ھۆكۈمەت خاتىرىلىرى؛
6)كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىدىكى يېزىقلار.

2. ھازىر ساقلىنىۋاتقان مۇھىم ئورخۇن يادىكارلىقلىرى

1) «چورىن مەڭگۈ تېشى»

1971 ـ يىلى مۇڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى پايتەختى ئۇلانباتورنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 180 كىلومېتىر كېلىدىغان چورېن (Choren) ئۆتكىگە 15 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىن تېپىلغان. تاشقا پەقەت ئورخۇن يېزىقىدا ئالتە قۇرلا خەت يېزىلغان. بەزىلەر بۇنى ئىككىنچى تۈرك قاغانلىقىنىڭ ۋەزىرى تۇنيۇقۇق (خەنزۇچە ئىسمى 阿史德元珍) ئىشىارا قاغانغا يارەملىشىپ ئۆتۈكەندە قاغانلىقنى تىكلەپ ئۇزاق ئۆتمەي (686 ـ، 687 ـ يىللاردا) تىكلەنگەن دەپ قارىماقتا. ئەگەر شۇنداق بولسا، بۇ تاش بىز بىلگەن مەڭگۈ تاشلار ئىچىدە ئەڭ قەدىمىيسى بولغان بولىدۇ. 1971 ـ يىلى رۇسىيەلىك كىلىياشتورنى بۇ تاشتىكى يازمىنى نەشرگە تەييارلاپ ۋېنگىرىيەدە چىقىدىغان «تۈركولوگىيە تەتقىقاتى» (Turcica Studia) ناملىق ماقالىلەر توپلىمىدا ئېلان قىلغان.

2) «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»

1897 ـ يىلى كلېمېنتس (D. A. & E. Klements) ئەر ـ خوتۇن مۇڭغۇلىيەدىكى تۇلا (Tula) دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ ئوڭ قىرغىقى بىلەن نالايكا (Nalaikha) ئۆتكىنىڭ ئارىسىدىكى بايىن چوقتۇ (Bain Tskohto) دېگەن يەردىن يەنە بىر مەشھۇر تاش «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»نى تاپتى. تاش ھازىرمۇ شۇ جايدا ساقلانماقتا. مەڭگۈ تاش ئىككى پارچە تاشتىن تەركىب تاپقان. جەمئىي 62 قۇر خەت بار. «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»نى تۇنيۇقۇق ھايات چېغىدا، بىلگە قاغان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى 716 ـ يىلى ئەتراپىدا ئۆزى يېزىپ

پۈتكۈزگەن. ئۆلگەندىن كېيىن تىكلەنگەن. مەڭگۈ تاشتا ئاساسەن تۇنيۇقۇقنىڭ ئىش - تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. ئۇنى تۇنيۇقۇقنىڭ تەرجىمەھالى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئاساسلىقى تۇنيۇقۇقنىڭ ئېلتەرىش قاغانغا، مويۇنچۇر قاغانغا، بىلگە قاغانغا ھەمكارلىشىپ قاغانلىقنى تىكلەش، مۇستەھكەملەش يولىدا كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. ئۇ «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» بىلەن بىرلىكتە تۈرك خانلىقىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا تېپىلغۇسىز مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ㉗.

W. Radloff: Atlas der Alterhuemer der Mongolei. Vierte Lieferung, 1888, plates CV–CXVIII;

W. Radloff: Die Alterhuemer der Mongolei. Zweite Folge, 1899;

TIKA, Orhun — The Atlas of Historical Works in Mongolia, 1995, Ankara;

TIKA, Album of the Turkish Monuments in Mongulia, 2001;

V. Thomsen: Die alttuerkischen Inschriften aus der Mongolei, ZDGM, t.78, Leipzig (1924–1925) — The Tonyukuk Snscription, BSOS, London, t. VI, 1930–1932.

— Samlede Afhandlinger, III, Kopenhagen, 1922.

H. N. Orkun: Eski Turk Yazitlari I,

Rybatzki: Die Tonukuk — Inschrift, Szeged: Studia Uralo-Altaica:40, 1997.

M. Springling: Tonyukuk's Epitaph: an old Turkish Masterpiese, AJSLL, LVI, No. 1(1939), N,4(1939).

S. Ye. Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti,

Moskva – Leningrad, 1951, p. 56 – 73;
Talat Tekin, Orhon Yazitlari. Kül Tegin, Bilge Kagan, Tunyukuk, Istanbul, Yildiz, 2003, s. 82 – 96;
—, Tunyukuk Yaziti, Ankara, 1994.
Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok... A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004. p. 25 – 88
小野川秀美: 突厥碑文译注, 满蒙史论丛第四, 1943.
耿世民:古代突厥碑铭研究, 中央民族大学出版社, 2005. pp. 92_114

رەسىملىرى ۋە تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى:

تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى:

تۇرسۇن ئايۇپ: «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»نىڭ تەرجىمىسى ۋە شەرھى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1981 ـ يىللىق 3 ـ سان.

3)، 4) «كۆلتېگىن ۋە بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»

بۇ ئىككى تاش بىر ۋاقىتتا 1899 ـ يىلى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى ئورخۇن دەريا بويىدىن ۋە خوشۇت سايدام دېگەن يەردىن تېپىلغان. ھازىرمۇ ئۆز ئورنىدا ساقلانماقتا. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» 732 ـ يىلى، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» 735 ـ يىلى تىكلەنگەن. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»دا 66 قۇر خەت چوڭ ـ كىچىك ئىككى تاشقا ئويۇلغان. چوڭ تاشتا 53 قۇر، كىچىك تاشتا 13 قۇر خەت بار. بۇ باشلانما قىسمى بولسا كېرەك. قالغان قىسىملىرى چوڭ تاشنىڭ ئالدى يۈزىگە ۋە يان يۈزىگە ئويۇلغان. كەينى تەرىپىدە خەنزۇچە خەت بار. «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»دا 80 قۇر خەت بار، ئىككى تاشنىڭ كۆپ جايلىرى ئوخشاپ

كېتىدۇ. بۇ ئىككى تاشتا ئىككىنچى تۈرك قاغانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئېلىتەرىش قاغان، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بىلگە قاغان ۋە ئىككىنچى ئوغلى كۆلتېگىنلەرنىڭ ھاياتى ۋە تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. بۇ ئىككى تاش بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان، خەتلىرى كۆپ يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىككى تاشنىڭ تارىخىي قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى. ئىككى تاشنىڭ تۈركچە قىسمىنى بىلگە قاغانىنىڭ جىيەنى يوللۇق تېگىن يازغان. مەلۇم نۇقتىدىن قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ھەر ئىككى تاشتا تاڭ شۇەنزوڭ بېزىپ بەرگەن خەنزۇچە قىسمى بار، ئەمما تۈركچە قىسمى بىلەن مەزمۇن جەھەتتە باغلانمايدۇ.

بۇ ئىككى تاشنىڭ رەسىملىرى:

W. Radloff: Atlas der Alterhuemer der Mongolei. Vierte Lieferung, 1888, plates XCVIII–XCIX.CII–CIV.
Inscription de l' Orkhon recueilles par l'expedition finnoise 1890. Helsingfors, 1892, II, Plates 2–12.
V. Thomsen: Die alttuerkischen Inschriften aus der Mongolei, ZDGM, t. 78, Leipzig (1924–1925)

تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى:

W. Radloff: Die Alterhuemer der Mongolei. Zweite Folge, 1899.
V. Thomsen: Inscription der Orkhon Dechffrees, Helsingfors, 1896.
V. Thomsen: Die alttuerkischen Inschriften aus der Mongolei, ZDGM, t. 78, Leipzig (1924–1925)
E. Hovdaugen: The relationship between the two Orkhon inscription, Acta Orientalia XXXVI (1974).

耿世民: «古代突厥文碑铭研究», 北京: 中央民族大学出版社, 2005年, 第115 — 147页;
Orkun, H.N, Eski türk yazitlari I, Istanbul, 1994 s.22 – 78;
S. Ye. Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, Moskva – Leningrad, 1951, p.19–56;
Talat Tekin, Orhon Yazitlari. K ü l Tegin, Bilge Kağan, Tunyukuk, Istanbul, Yildiz, 2003, s.34 – 55;
Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok... A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004. p.89 – 206.

5) «ئونگىن مەڭگۈ تېشى»

بۇ تاشنى 1891 ـ يىلى يادرېنتسېف بۇگۈنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ خوشۇت سايىدامنىڭ جەنۇبىدىن 180 كىلومېتىر كېلىدىغان ئونگىن دەريا‌سى بويىدىن تاپقان. تاش ئۆز ئورنىدا ساقلانماقتا. خەتلەر بىر تاشنىڭ ئىككى تەرىپىگە ۋە بىر بالبالغا ئويۇلغان. 20 قۇر خەت بار. 731 ـ يىلى ئەترا‌پىدا تىكلەنگەن㉘. رادلوفنىڭ قارىشىچە بۇ تاش ئىلتەرىش قاغان ۋە ئۇنىڭ خانىشى، بىلگە قاغان ۋە كۆلتېگىنلەرنىڭ ئانىسى — ئىلتەرىش خاتۇنلارنى خاتىرلەش ئۈچۈن 690 — 693 ـ يىللار ئارىسىدا تىكلەنگەن. ماركۇئارتنىڭ قارىشىچە ئىلتەرىش قاغان ۋە ئىنىسى مويۇنچۇر قاغانغا تەئەللۇق. 1957 ـ يىلى كلاۋسون بۇ تاشنى يېڭىباشتىن تەتقىق قىلدى ۋە تاشنىڭ ئىگىسى مويۇنچۇر قاغان دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ياپونىيەلىك شىياۋيې چۇەنشىيۇمېي بۇ تاش ئىلتەرىش قاغان ۋە مويۇنچۇر قاغانلارنىڭ ئىنىسىنىڭ ئوغلى ۋە ئاتىسىنىڭ تۆھپىلىرىنى

خاتىرىلەش ئۇچۇن ئورنىتىلغان دەپ قارىدى.

بۇ ئىككى تاشنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى:

W. Radloff: Atlas der Alterhuemer der Mongolei. Vierte Lieferung, 1888, plates XXVI, 1 – 5.

W. Radloff: Die Alterhuemer der Mongolei. Zweite Folge, 1899;

耿世民:«古代突厥文碑铭研究», 北京: 中央民族大学出版社, 2005年, 第185 — 193页;

Orkun, H. N, Eski t ü rk yazitlari I, Istanbul, 1994, s. 128 – 132 III, 216 – 217;

S. Ye. Malov: Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'minnosti Mongolii i Kirgizii, Moskva – Leningrad, 1959, p. 7–11.

Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok... A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004, p. 207 – 226.

G. Clauson: The Ongin Inscription, JRAS, 1957, pp. 177 – 192.

小野川秀美:«翁金碑文译注», «羽田博士颂寿纪念东洋史论丛», pp. 431 — 337.

Talat Tekin, A Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington, 1968, pp. 255 – 256, 291 – 292.

T. Osava: Ongi Inscription, Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia From 1996 to 1998, Osaka: 1999, pp. 129–136.

ئابدۇرېشىت ياقۇپ: «ئورخۇن يېزىقىدىكى ‹ئونگىن› مەڭگۈ تېشىنىڭ تەرجىمىسى ۋە ئىزاھى»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»، 1991 ـ يىللىق 2 ـ سان.

6) «كۈلىتىكىن مەڭگۈ تېشى»

بۇ تاشنى 1912 ـ يىلى پولشالىق ئالىم كوتۋىچ (W. Kotwicz) بۇگۈنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى ئۇلانباتورنىڭ جەنۇبىغا يىراق بولمىغان جايدىكى ئىخە خوشۇت (Khoshootu - Ikhe) دېگەن يەردىن تاپقان، 29 قۇر خەت بار. خەتلەر مەڭگۈ تاشنىڭ تۆت تەرىپىگە ئويۇلغان، كۆپ قىسىم يەرلىرى بۇزۇلۇپ كەتكەن. مەزمۇنىدىن قارىغاندا، كۈلتىكىن ئىككىنچى تۈرك قاغانلىقىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى، تۇنيۇقۇق بىلەن زامانداش بىر كىشى. تاش 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى (721 ـ؟) تىكلەنگەن[29]. مەزمۇنى كۈلتىكىن ھاياتى ۋە تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. تاشنىڭ ئاخىرىدا كۈلتىكىن قارلۇقلار بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلگەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ.

W. Kotwicz et A Samoilowich: Le monument turc d' Ikhe – khuchtuen Mongolie centrale, RO, IV, 1928, pp. 60 – 107.

Orkun, H. N, Eski türk yazitlari I, Istanbul, 1994, s. 133 – 151

S. Ye. Malov: Pamyatniki drevnetyurkskoy pis' minnosti Mongolii i Kirgizii, Moskva – Leningrad, 1959, p. 25 – 30.

Talat Tekin, A Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington, 1968, pp. 257 – 258, 293 – 295.

Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok... A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004, p. 1 – 24.

T. Hayashi/T. Osava: Site of Ikh – Khoshoot and Küli or inscription, Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia From 1996 to 1998, Osaka: 1999, pp. 148 – 157.

تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى:

耿世民:《古代突厥文碑铭研究》, 北京:中央民族大学出版社, 2005年, 第177 — 184页;

تۆۋەندىكىلەرى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ مەڭگۈ تاشلار.

7) «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»

بۇ تاشنى فىنلاندىيەلىك بۇيۇك ئالتايشۇناس رامستېد 1900 ـ يىلى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىدىكى سېلېنگا دەريا بويىدا، ئارخانگاي ۋە بۇلگان ئايماقلىرى چېگراسىدىكى شىنە ئۇسۇ كۆلى بويىدىن تاپقان. ئەمما، يىتتۇرۇپ قويۇپ، 1909 ـ يىلى ئىككىنچى قېتىم تاپقان. تاش 759 ـ يىلى تەڭرىدە بولمىش ئىل ئىتمىش بىلگە قاغان (مويۇنچۇر)نىڭ نامىغا تىكلەنگەن③⓪. تاش ئىككى پارچە بولۇپ كەتكەن. بۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا ئائىت تاشلارنىڭ ئەڭ چوڭى ھېسابلىنىدۇ. تاشتا 50 قۇر خەت بار. مەڭگۈ تاشنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد قاغانى مويۇنچۇرنىڭ ھاياتى بايان قىلىنغان.

بۇ تاشتىكى مەزمۇنلارنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى گېڭ شىمىن ئەپەندى تەرىپىدىن ھازىرلانغان ۋە لىن گەن، گاۋزىخۇلار يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. كىتابنىڭ ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىچىدە (641 ـ 647 ـ بەتلەر) بۇ مەڭگۈ تاشقا ئائىت ئۇچۇرلار ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى گۇرۇن ئالغان.

تەتقىقاتلار:

G. J. Ramsted: Zwei Uigurische Runeninschiriften in der Nord-Mongolei, JSFOum XXX, 3, 1913.;
S. Ye. Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, Moskva – Leningrad, 1951, p. 30 – 44;
Orkun, H. N, Eski t ü rk yazitlari I, Istanbul, 1994 s. 164 – 185;
Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok... A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004. p. 89 – 190.
T. Moriyaso: Site and inscription of Shine – Usu, Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia From 1996 to 1998, Osaka: 1999, pp. 177 – 195.

耿世民:《古代突厥文碑铭研究》, 北京:中央民族大学出版社, 2005年, pp.115—147.

8) «تاريات مەڭگۈ تېشى» («تېرخېن مەڭگۈ تېشى» ۋە يا «مو-يۈنچۈر 2 ـ تېشى»)

بۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا ئائىت ئىككىنچى مۇھىم تاش. بۇ تاشنى 1957 ـ يىلى موڭغۇلىيە ئارخېئولوگى دورجسۈرېن (C. Dorzhsuren) ئارخانخاي ئايمىقى تاريات تەۋەسىدىكى تېرخىن دەرياسى بويىدىن تاپقان. 1969 ـ يىلى كىلياشتورنى (S. Klyashtorny) قايتا تەكشۈرگەن ۋە قازغان. تاش تۆت پارچە بولۇپ ئۈچ پارچىسى تېپىلغان، ئەڭ ئۈستۈنكى بىر پارچىسى تېپىلمىغان. هازىر موڭغۇلىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. مەڭگۈ تاشتا مويۇنچۇر ۋە دادىسى كۆل بىلگە قاغانىنىڭ ئۇرۇشلىرى خاتىرىلەنگەن.

بۇ تاشتىكى مەزمۇنلارنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى گېيگ شىمىن ئەپەندى تەرىپىدىن هازىرلانغان ۋە لىن گەن، گاۋزىخۇلار يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. كىتابنىڭ ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىچىدە (640 ـ، 633 ـ بەتلەر) بۇ مەڭگۈ تاشقا ئائىت ئۇچۇرلار ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئورۇن ئالغان.

تەتقىقاتلار:

م. شىنىخۇ: «تاريات مەڭگۈ تېشى ـــ يېڭى تېپىلغان ئورخۇن مەڭگۈ تېشى» (موڭغۇلچە)

كىلىياشتورنى: «تېرخىن مەڭگۈ تېشى»، «سوۋېت تۈركولوگىيەسى» (رۇسچە)، 1980(2).

تالات تېكىن: «شىمالىي موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا ئائىت يېڭى مەڭگۈ تاش»، «تۈرك تارىخ جەمئىيىتى ژۇرنىلى» 1982 ـ يىللىق، 184 ـ سان.

Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok . . . A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004 . p . 241 -266 .

耿世民:《古代突厥文碑铭研究》, 北京:中央民族大学出版社, 2005年, pp.206 — 218.

9) «توققۇز ئۇيغۇر قاغان تۆھپە مەڭگۈ تېشى»

بۇ تاشنى رۇسىيە ئارخېئولوگى يادرىنتسېۋ 1889 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قەدىمىي شەھىرى قارا بالغاسۇن ئەتراپىدىن تاپقان ۋە «قارا بالغاسۇن مەڭگۈ تېشى» دەپ ئاتىغان. بۇ تاش بايقالغاندا بەك پارچىلىنىپ كەتكەن. تاشنىڭ ئۈلى شىر شەكلىدە، مەڭگۈ تاش شىرنىڭ دۇمبىسىگە تىكلەنگەن. ئەسلىي ئېگىزلىكى

3.38 مېتىر، كەڭلىكى 1.77، قېلىنلىقى 0.97 مېتىر دەپ مۆلچەرلەنمەكتە. تاشنىڭ تۆت تەرىپى سىلىقلىنىپ، بىر يۈزىگە ئورخۇن يېزىقىدا، بىر يۈزىگە سوغد يېزىقىدا (31 قۇر)، يان تەرىپىگە خەنزۇ يېزىقىدا (19 قۇر) خەت يېزىلغان. تاشنىڭ خەت ئويۇلغان قىسمىلىرىدىن خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلغان قىسمى ياخشى ساقلانغان، ئاندىن قالسا سوغد يېزىقىدا يېزىلغان قىسمى بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان. [تاشتىكى سوغدچە خەتلەرنى رادلوف دەسلەپتە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا دەپ تونۇغان. كېيىن گېرمانىيەلىك مۇللېر (F. W. K. Mueller) تۇزەتكەن.] ئالىملار بۇ تاشنى ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ 8 ـ ئەۋلاد قاغانى ئالپ بىلگە قاغان تەختىتە ۋاقتىدا (808 ــ 821) تىكلەنگەن بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىماقتا. مەڭگۈ تاشتا ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى قۇرۇلغاندىن تارتىپ تاكى 8 ـ ئەۋلاد قاغان ئالپ بىلگە قاغانغىچە بولغان ئىشلار خاتىرىلەنگەن. بولۇپمۇ، مانى دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىش ئەھۋالى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن، بۇ جەھەتتىن بۇ تاشنىڭ قىممىتى ناھايىتى زور. بۇ تاش ھەققىدە دەسلەپ رۇسىيەلىك ۋاسىلىيېف (Vasiliev)، گوللاندىيەلىك شلېگېل (Schlegel) ۋە ياپونىيەلىك خانىدا تورو (羽田亨) قاتارلىقلار تەتقىقات ئېلىپ بارغان. كېيىنچە خامىلتون قاتارلىقلار مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە قىسمىنى تەتقىق قىلدى. خانسېن (O. Hansen) قاتارلىقلار مەڭگۈ تاشنىڭ سوغدچە قىسمىنى تەتقىق قىلدى.

خەنزۇچە تەرجىمىسى گېنىڭ شىمىن ئەپەندى تەرىپىدىن ھازىرلانغان ۋە لىن گەن، گاۋ زىخۇلار يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. كىتابنىڭ ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئىشلىگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىچىدە

(650 ـ ، 658 ـ بەتلەر) بۇ مەڭگۈ تاشقا ئائىت ئۇچۇرلار ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئورۇن ئالغان.

ئاساسلىق تەتقىقات نەتىجىلىرى:

W. Radloff: Atlas der Alterhuemer der Mongolei. Vierte Lieferung, 1895.

Orkun, H.N, Eski t ürk yazitlari I, II, Istanbul, 1994.

T. Moriyasu, A. Ochir, Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia From 1996 to 1998, Osaka: 1999.

10) «سۇجى مەڭگۈ تېشى»

بۇ تاشنى فىنلاندىيەلىك بۇيۇك ئالىتايشۇناس رامستېد 1900 ـ يىلى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىمالىدىكى سۇجى داۋان ئەتراپىدىن تاپقان. ئەمما، يىتتۈرۈپ قويۇپ 1909 ـ يىلى ئىككىنچى قېتىم تاپقان. مۇكەممەل ساقلانغان، 11 قۇر خەتتىن پۈتۈلگەن بۇ تاش بويلا قۇتلۇق يارغان نامىغا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ ئۇزاق ئۆتمەي تىكلەنگەن. تاشتىكى «قىرغىز ئوغلى مەن» دېگەن بايياندىن بۇ تاشنىڭ بىر قىرغىز نامىغا تىكلەنگەنلىكى مەلۇم. ئەمما، دەسلەپكى قۇرلاردىكى «uygur yerinta yaglaqar qanta kaltim» (ئۇيغۇر يېرىدىن، ياغلاقار خاندىن كەلدىم) دېگەن جۇملىدىن تاش گەرچە قىرغىز نامىغا تىكىلگەن بولسىمۇ، ئۇيغۇر خانلىقى زامانىدىن قالغان بىر تاش ئىكەنلىكى مەلۇم. تۈركىيەلىك ئالىم سېرتقايا بۇ تاش ھەققىدە: «ئۇيغۇر ياغلاقار خانلىقىدىن بىر قاغان، بويلا قۇتلۇق يارغاننى قىرغىزلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن. شۇڭا، بۇ مەڭگۈ تاش ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپتۇر ۋە 745 ـ ، 780 ـ يىللار

ئارىلىقىدا تىكلەنگەن»㉛ دېگەن.

خەنزۇچە تەرجىمىسى گېنگ شىمىن ئەپەندى تەرىپىدىن هازىرلانغان ۋە لىن گەن، گاۋزىخۇلار يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. كىتابنىڭ ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار ئىشلىگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىچىدە (648 ـ، 649 ـ بەتلەر) بۇ مەڭگۈ تاشقا ئائىت ئۇچۇرلار ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئوروڭ ئالغان.

رەسىملەر ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرى:

G. J. Ramsted: Zwei Uigurische Runeninschiriften in der Nord-Mongolei, JSFOum XXX, 3, 1913;

S. Ye. Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, Moskva – Leningrad, 1951, pp. 76 – 77;

S. Ye. Malov, Yeniseyskaya pisminnost' Tyurkov, Moskva – Leningrad, 1952, pp. 84 – 90;

Orkun, H. N, Eski türk yazitlari I, Istanbul, 1994, pp. 153 – 159.

Louis Bazin: L' Inscription Kirghize de Suji, Documents de et archives provenant de l'Asie centrale, Kyoto, 1990.

Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok... A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004. p. 315 – 324.

耿世民:《古代突厥文碑铭研究》, 北京:中央民族大学出版社, 2005年, pp. 225 — 228.

李经纬:《突厥如尼文〈苏吉碑〉译释》,《新疆师范大学学报》, 1982(2).

11) «سېۋرىي مەكتىۋى تېشى»

بۇ تاشنى رۇسىيەلىك ئالىم كىلياشتورنى 1969 ـ يىلى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ جەنۇبى بىلەن ئېلىمىزنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسى چېگراسىغا يېقىن سېرۇيى دېگەن جايىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا ئالتە كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىن تاپقان. تاشتا 14 قۇر خەت بولۇپ يەتتە قۇرى قەدىمكى تۈركچە، يەتتە قۇرى سوغدچە. بۇ تاش ھازىر موڭغۇلىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. تاش بىر پارچە چاسا مەرمەر تاشنىڭ بىر يۈزىنى سىلىقلاپ ئويۇلغان. باشقا ياقلىرى قوپالراق تۈزلەنگەن. ئېگىزلىكى 80 سانتىمېتىر، سىلىقلانغان يۈزىنىڭ كەڭلىكى 45 (47) سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 70 سانتىمېتىر. مەكتۇ تاش تازا ياخشى ساقلانمىغان، تاش يۈزىدە چوقۇرلار ۋە يېرىقلار كۆپ، خەت بار يەرلەرمۇ بۇزۇلغان. مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇگۇ قاغانىنىڭ 762 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىگە قىلغان سەپىرى بايان قىلىنغان.

بۇ تاش ھەققىدىكى دەسلەپكى تەتقىقات نەتىجىسى كىلىياشتورنى ۋە لىشىت (Licshits) ئىككىيلەنىنىڭ ھەمكارلىقىدا تەييارلىنىپ سوۋېت ئىتتىپاقىدا چىقىدىغان «سوۋېت تۈركولوگىيەسى» (Sovetskaya Tyurkologiya)نىڭ 1971 ـ يىللىق 4 ـ سانىغا ۋە فىرانسىيەدە چىقىدىغان «ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى (Journal Asiatique)نىڭ 259 ـ سانىغا بېسىلغان. خەنزۇچە تەرجىمىسى گېڭ شىمىن ئەپەندى تەرىپىدىن ھازىرلانغان ۋە لىن گەن، گاۋزىخۇلار يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى) نامىلىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. كىتابنىڭ ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىچىدە (659 ـ، 661 ـ بەتلەر) بۇ مەكتۇ تاشقا ئائىت ئۇچۇرلار ۋە

ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئورۇن ئالغان.

12) «تەس مەڭگۈ تېشى» («بۆگۈ قاغان مەڭگۈ تېشى»)

بۇ تاشنى رۇسىيەلىك ئالىم كىلياشتورنى 1976 ـ يىلى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ خۆسگۆل (Hovsgol) ئايمىقىنىڭ ئۆۋۆربۇلاق (Ovorbulag) دېگەن جايىغا يېقىن تەس دەرياسى يۇقىرى ئېقىنىنىڭ سول قىرغىقىدىكى نوگون تولگوي (Tolgoi Nogoon) دېگەن تۆپىلىكتىن تاپقان. («مويۇنچۇر 2 ـ مەڭگۈ تېشى»نىڭ 1 ـ قۇرىدىكى بايانلاردىن قارىغاندا، تەس دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قاغانلىرى تۇرىدىغان جاي ئىكەن.) تاشنىڭ ئاستىنقى يېرىملا ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇ چاسا قىزىل گىرانىت تاش. ئېگىزلىكى 86 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 32 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 22 سانتىمېتىر. ھازىر ساقلىنىپ قالغان قىسمى ئەسلىدىكىنىڭ يېرىمىغىمۇ يەتمەيدۇ. خەت نۇسخىسى، تىلى ۋە ئىملاسى مويۇنچۇر بىرىنچى، ئىككىنچى تاشلىرىغا ئوخشايدۇ. ھازىر موڭغۇلىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

مەڭگۈ تاشتا 22 قۇر خەت بار. 757 ـ يىلى ئەتراپىدا تىكلىگەن. مويۇنچۇر قاغانىنىڭ ئوغلى، 759 ـ، 780 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ 3 ـ ئەۋلاد قاغانى بۆگۈ قاغانىنىڭ تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن. مەڭگۈ تاشنىڭ باش قىسمى (1 ـ، 6 ـ قۇر) دا مويۇنچۇر قاغانىنىڭ ۋاپاتى ۋە بۆگۈ قاغانىنىڭ تەختكە چىقىشى تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ دەل تاڭ سۇلالىسىدە «ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى» يۈز بېرىپ، ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ، توپىلاڭنى تىنچىتىپ چاڭئەننى قايتۇرۇۋالغان ۋاقىت ئىدى.

بۇ تاش ھەققىدە ئەڭ دەسلەپتە موڭغۇلىيە ئالىمى خارزاباي (S. Charzaubay) ۋە شىنېخۇ (M. Shinehuu)لار تەتقىقات ئېلىپ بارغان. خارزاباينىڭ تەتقىقاتى «تەس مەڭگۈ تېشى» دېگەن نامدا 1979 ـ يىلى موڭغۇلىيەدە چىقىدىغان «فىلولوگىيە تەتقىقاتى» ناملىق ژۇرنالنىڭ XIII/5 سانىدا (117 ـ، 124 ـ بەتلەر) ئېلان قىلىنغان. شىنېخۇنىڭ تەتقىقاتى «ئورخۇن رۇنىك يېزىقىدىكى يېڭى تېپىلغان مەڭگۈ تاش» دېگەن نامدا 1980 ـ يىلى «فىلولوگىيە تەتقىقاتى» ناملىق ژۇرنالنىڭ VIII/1 سانىدا (41 ـ، 36 ـ بەتلەر) ئېلان قىلىنغان. كىلياشتورنىنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇرچە بۆگۈ قاغان تەس مەڭگۈ تېشى» ناملىق ماقالىسى ۋېنگىرىيەدە چىقىدىغان «شەرقشۇناسلىق ژۇرنلى» (AOH)نىڭ 1985 ـ يىللىق 31 ـ جىلد، 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىندى. خەنزۇچە تەرجىمىسى گېڭ شىمىن ئەپەندى تەرىپىدىن ھازىرلانغان ۋە لىن گەن، گاۋ زىخۇلار يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. كىتابنىڭ ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىچىدە (641 ـ، 647 ـ بەتلەر) بۇ مەڭگۈ تاشقا ئائىت ئۇچۇرلار ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئورۇن ئالغان.

باشقا تەتقىقات نەتىجىلىرى:

Orkun, H. N, Eski türk yazitlari I, Istanbul, 1994, pp. 153 – 159.

T. Osava, Tes Inscription, T. Moriyasu, A. Ochir, Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia From 1996 to 1998, Osaka: 1999, pp. 158 – 167.

Berta Arpad, Szavaimat jol halljatok... A turk es ujgur rovasurasos emlekek kritikai kiadasa, Szeged, 2004, p.227 – 240.

耿世民:《古代突厥文碑铭研究》, 北京:中央民族大学出版社, 2005年, pp.219 — 224.

13) «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»

1909 ـ يىلى فىنلاندىيەلىك ئالتايشۇناس رامستېد موڭغۇلىيەنىڭ شىنە ئۇسۇ (Shine – usu) دېگەن يېرىدىن تاپقان. بۇ تاش خېلىلا بۇزۇلغان بولسىمۇ، ساقلىنىپ قالغان خەتلەر يەنىلا خېلى بار، بۇ تاش ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى ۋە شۇ دەۋر تىلىنى تەتقىق قىلىشتا ئەھمىيىتى زور. بۇ تاش ھەقىقىدىكى تەتقىقاتنى رامستېد «فىن ـ ئۇگىر ئىلمىي ژۇرنىلى» (Journal de la Spciete Finno – Ougrienne) نىڭ 1913 ـ يىلى 30 ـ سانىدا «شىمالىي موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان ئىككى پارچە رۇنىك يېزىقىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە مەڭگۈ تاش» (Zwei Uuigurische Runeninschrifren in der Mongolei) دېگەن نامدا ئېلان قىلدى.

14) «توققۇز ئۇيغۇر قاغان تۆھپە مەڭگۈ تېشى»

(Toquz Uighur ay –tangtida qut bolmish alp bilga qaghan)

بۇ تاش «قارا بالغاسۇن مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ تاش ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بۇمى قاغان دەۋرىگە (808 — 821) مەنسۇپ دەپ قارالماقتا. بۇ مەڭگۈ تاشقا ئورخۇن، خەنزۇ ۋە سوغد يېزىقلىرىدا خەت ئويۇلغان. ئۇنىڭ ئورخۇن يېزىقى قىسمىنى رادلوف تەتقىق قىلىپ «موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركچە مەڭگۈ تاشلار»نىڭ 3 ـ قىسمىدا (1895 ـ يىلى) ئېلان قىلدى. ئەپسۇسكى، بۇ تاشنىڭ ئورخۇن يېزىقىدىكى قىسمى تو-

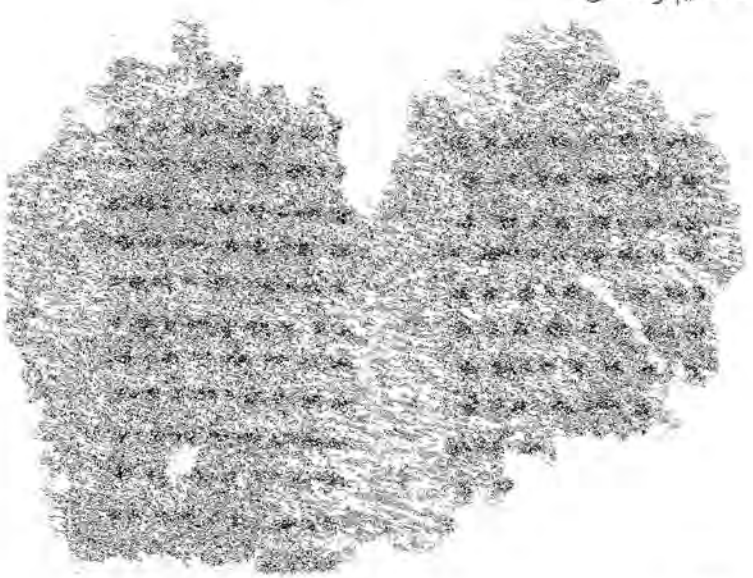
لىمۇ بۇزۇلۇپ كەتكەن.

15) «سۇجى مەڭگۈ تېشى»

بۇ تاشنى رامستېد 1909 ـ يىلى موڭغۇلىيەنىڭ سۇجى (Suji) دېگەن يېرىدىن تاپقان. بۇ مۇكەممەل ساقلانغان، ئەمما كىچىكرەك بىر مەڭگۈ تاش.

16) «ئىرق بىتىگ»

«ئىرق بىتىگ» ئورخۇن يېزىقىدا قەغەزگە يېزىلغان مۇھىم يادىكارلىقلارنىڭ بىرى. ئۇنى ستېيىن 1907 ـ يىلى دۇنخۇاڭدا قولغا چۈشۈرگەن. ھازىر لوندون بۇيۇك بىرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئۇ كىچىك بىر كىتابچە بولۇپ، 58 ۋاراق 104 بەت. ئېگىزلىكى 13.6 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 8 سانتىمېتىر. كىتاب ئەينى ۋاقىتتا بەك كۆپ تۈتۈلغاچقا قىرغاقلىرى قاتلانغان، يىرتىلغان. ھەربىر بەتكە 8 ـ 9 قۇر، ھەربىر قۇرغا 8 ـ 10 دانە خەت يېزىلغان.

كىتابنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، جەمئىي 65 ئابزاس پال مەزمۇنى بار، ھەربىر ئابزاستا بىر ۋەقەنى بايان قىلىدۇ، ئاندىن «بىلىگلارکى بۇ ياخشىلىق»، «بىلىگلارکى بۇ يامانلىق» دېگەندەك ئاياغلاشتۇرۇلىدۇ. 4 ـ، 10 ـ، 13 ـ، 14 ـ، 21 ـ، 43 ـ، 51 ـ ئابزاسلاردا بۇ گەپ يوق.(ھەربىر پالنىڭ ئالدىغا كىچىك چەمبەرلەر سىزىلغان. ئۇنىڭ تىلى قەدىمكى تۈركىي تىللارنىڭ n دىيالېكتىغا تەۋە، 8 ـ، 9 ـ ئەسىرلەردىكى ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ تىلى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش.

فوتو نۇسخىسىنى تالات تېكىن نەشر قىلدۇرغان:

V. Thomsen: Dr. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-huang, JRAS 1912, pp. 190–214.

Orkun, H.N, Eski türk yazitlari II, Istanbul, 1938, pp. 71–93

S. Ye. Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoy pis' mennosti, Moskva– Leningrad, 1951, pp. 80–92.

Talat Tekin: Irk Bitig — The Book of Omens, 1993, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. pp. 1–133.

J. Hamilton: Le colophon de l'Irq Bitig, Turcica VII, 1975, pp. 7–19.

A, Arlotto, Old turkic oracle books, Monumenta Serica XXIX, 1970–71, pp. 685–696.

G. Clauson, Notes on Irk Bitig, UAJb XXXIII, 3–4, 1961, pp. 218 – 225.

M. Erdall, Irk Bitig Uzerine Yeni Notlar, TDAY–Belleten, 1977, pp. 87–119.

耿世民:《古代突厥文碑铭研究》, 北京:中央民族大学出版社, 2005年, pp.285 — 302.

3. ئورخۇن يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئورخۇن يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە نۇرغۇن ئالىملار ئۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇلارنىڭ قاراشلىرى ھەر خىل. يىغىنچاقلىغاندا 15 خىل قاراش بار㉜:

1) تومسېن ئورخۇن ئېلىپبەسىنى يېشىپ چىقىشتىن بۇرۇن بەزىلەر بۇ ئېلىپبەنىڭ ئاناتولىيە (كىچىك ئاسىيا)دىن بايقالغان، يۇنان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن لىكىيان (Lycien)، كاريان (Carien) ئېلىپبەلىرىگە ئوخشايدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، ھىتىت ۋە قەدىمكى ئاناتولىيە ئېلىپبەلىرىدىن كېلىپ چىققان دەپ قارىغان. تىھسېن (Tihsen, 1786)، ئوتتو دۆننېر (Otto Donner)㉝، ئامانجولوف (1976, 1978) قاتارلىقلار بۇ قاراشنى ياقلايدۇ.

2) ئىسكاندىناۋىيەدىكى رۇنىك ئېلىپبەسىدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش. بۇ قاراشنى ھېيكېل (A. Heikel, 1892) ئوتتۇرىغا قويغان.

3) يا پەھلەۋى، سوغد يېزىقلىرىنىڭ ۋاستىسى بىلەن مەيدانغا كەلگەن ۋە يا بىۋاستە ئەرەمەي ئېلىپبەسىدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش. تومسېن (V. Thomsen, 1896)، پېدېرسېن (H. Pedersen,1962)، مېنگېس (Karl Menges,1969)، رونا تاس(A. Rona Tas, 1987) قاتارلىقلار بۇ قاراشنى ياقلايدۇ.

4) ئورخۇن ئېلىپبەسى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تامغىلىرىدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش. ئارىستوف (N. N. Aristov, 1896)، ماللىتسكىي (N. G. Mallitskiy) قاتارلىقلار مۇشۇ قاراشنى قوبۇل كۆرىدۇ.

5) ئورخۇن ئېلىپبەسى ئەرەمەي ئېلىپبەسىدىن كېلىپ چىق-

قان، پەقەت تۈرك تامغىلىرى شەكلىگە كەلتۈرۈلۈپ «مىللىيلاشتۇ - رۇلغان» دەپ قاراش. سوكولوف (N. D. Sokolov, 1904) مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

6) رۇنىك ئېلىپبەسىدىن پايدىلىنىپ، ئەرەمەي ئېلىپبەسىدىن قوبۇل قىلغان دەپ قاراش. رادلوف (W. W. Radloff, 1908) مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

7) تۈركىلەرنىڭ دىنىي مۇراسىملىرىغا ئائىت بەلگە ۋە سىمۋوللار ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان دەپ قاراش. ساۋېنكوف (N .D. Savenkov, 1910) مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

8) سوغد يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن دەپ قاراش. گاۋزوت (R. Gauthiot, 1911)، ئالزېم (Fr. Altheim, 1949)، كىلياشتورنى (S. G. Klyashtorniy, 1958)، لىۋسىچ (V. A. Livshich, 1978) قاتارلىقلار بۇ قاراشنى ياقلايدۇ.

9) ھەرپلەر تۈرك تامغىلىرىدىن كېلىپ چىققان، شۇنداقلا ئەرەمەي، سوغد ۋە پەھلەۋى يېزىقلىرىدىن ئۈلگە ئالغان دەپ قاراش. پولىۋانوف مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان[34].

10) پەھلەۋى يېزىقىدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش. جېنسېن (H. Jensen, 1925) مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

11) پارت ـ پەھلەۋى يېزىقىدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش. فېۋرېر (J. G. Fevrier, 1948) مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

12) سوغد، گىرېك ئېلىپبەسىدىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش. كلاۋسون (G. Clauson, 1970)، ۋاساری (I. Vasary, 1995) قاتارلىقلار مۇشۇ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

13) تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان دەپ قاراش. بۇ قاراش بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان قاراش بولۇپ، ھۇسەيىن نامىق ئورخۇن (H. N. Orkun, 1936, 1938)، ئەخمەت جەۋات ئەمرە[35]، ئەخمەت جەفەرئوغلۇ (A. Caferoglu, 1958)، ماخمۇتوف[36]

قاتارلىقلار مۇشۇ قاراشنى ياقلايدۇ.

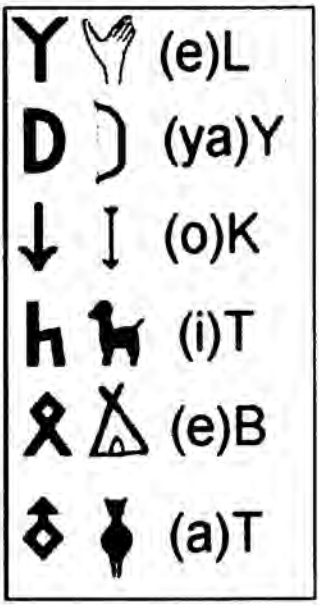
14) ئورخۇن يېزىقى ئەسلىي ئېلىپبەلىك يېزىق ئەمەس، بوغۇملارغا تايانغان بىر يېزىق. ئۇنداق ئىكەن، ئۇنىڭ ئېلىپبە سىستېمىسى ئەرەمەي ئېلىپبەسىدىن كەلگەن بولمايدۇ دەپ قاراش. پىرىستاك (O. Pritsak, 1980)㊲، كىزلاسوف (I. L. Kizlasov, 1994)، گۇزەۋ/كىلياشتورنى㊳ قاتارلىقلار مۇشۇ قاراشنى ياقلايدۇ.

15) تۈركلەر تەقلىد يولى بىلەن ئىجاد قىلغان دەپ قاراش. گۇزەۋ/كىلياشتورنى بۇ قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

يۇقىرىدىكى قاراشلار ئارىسىدا ئەڭ كەڭ تارقالغان قاراش بويىچە ئورخۇن ئېلىپبەسىنى پەھلەۋى، سوغد، پارت قاتارلىق ئىرانچە بىر ئېلىپبە ۋاستىسى بىلەن ئەرەمەي ئېلىپبەسىگە باغلاش ۋە ياكى توغرىدىن ـ توغرا بىر سام ئېلىپبەسىگە باغلاش ۋە ياكى رۇنىك ئېلىپبەسىگە باغلاپ چۈشەندۈرۈشلەرنىڭ قايىل قىلىش كۈچى زور ئەمەس.

ئىككىنچى ئورۇندا تۈرىدىغان قاراش ئورخۇن ئېلىپبەسىنى تۈركىي قوۋملار ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان دېگەن قاراش. ئارىستوۋ ۋە ماللىتسكىي تۈرك تامغىلىرىنى، ساۋېنكوف بولسا تۈركلەرنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىدىكى بەلگە، سىمۋوللارنى ئېلىپبەنىڭ يىلتىزى دەپ قارايدۇ. پولىۋانوفمۇ تۈرك تامغىلىرىدىن كەلگەن، ئەمما يات ئېلىپبەلەرنىڭمۇ ئىلهامى بار دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئىران ۋە ئەرەمەي يېزىقىدىن كەلگەن دېگۈچىلەردىن تومسېن، كلاۋسون، سوكولوف قاتارلىقلارمۇ تۈرك تەسىرىنى پۈتۈنلەي رەت قىلمايدۇ. يات ئېلىپبەلەردىن كىرگەن ھەرپ ـ بەلگىلەرنىڭ تۈركچىلەشتۈرۈلگەنلىكى، ھېچبولمىغاندا ᛋ ، ᛟ، D ، ᚨ، ᛇ قاتارلىق بىرقانچە ھەرپنىڭ تۈركلەر تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغانلىقىنى قوبۇل كۆرىدۇ.

ئورخۇن ئېلىپبەسىدىكى مەنىلىك ھەرپلەر:

ئورخۇن يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئىملاسى

ياپونىيە ئالىمى نوبو ياماداﻫ (山田信夫) «ئېھتىمال 6 ـ ئەسىردە بۇمىن قاغان تەختىتە ۋاقتىدا ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش يۈرۈشىدە ئەرەمەي يېزىقى بىلەن ئۇچراشقان بولسا كېرەك» دەپ قارايدۇ. ئەمما، ئىسپات كۆرسەتمەيدۇ.

ئېلىمىز ئالىمى گېئ شىمىننىڭ قارىشىچە ↓ «ئوق oq»، ᛟ «ئۆي äb»، D «ئاي ay» قاتارلىق ئۇچ ھەرپ مەنىلىك يېزىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. يەنە كېلىپ تۈركىلەرنىڭ قايسى زامانلاردا، قانداق ئۇسۇلدا ئەرەمەي ھەرپلىرى بىلەن تونۇشقانلىقى ۋە ئۇنى تۈرك يېزىقى قىلىپ ئۆزگەرتكەنلىكى ئېنىق ئەمەس.

ھەرقايسى جايلاردىن (تالاس، يېنىسەي، ئورخۇن ۋادىلىرىدىن) تېپىلغان مەڭگۈ تاش ۋە قىيالاردىكى ھەرپ ـ بەلگىلەرنىڭ سانى ۋە يېزىلىش شەكىللىرىدە ئازدۇر ـ كۆپتۇر پەرق بار.

تالاس	يېنسەي	ئورخۇن	تاۋۇش قىممىتى
			a, ä, (e)
			ï, i, (e)
			o, u
			ö, ü
			b
			b´
		(ئۆ)	č, č´
			d,(ð),(t)
			d´,(ð´),(t´)
			γ
			g´
			j
			j´
			q
			q نپر o, u
			q نپر ï
			k´
			k´ نپر ö, ü
			l
			l´

تالاس يېزىقى	يېنسەي يېزىقى	ئورخۇن يېزىقى	تاۋۇش قىممىتى
			m, m′
			n
			n′
			ñ, (nj)
			ŋ, ŋ′
			p, p′
			r
			r′
			s
			s′
			š
			š′
			t
			t′
			z, z′
			l̲, l̲′
			n̲t, n̲t′
			n̲č, n̲č′
			r̲t
			ئايرىش بەلگىسى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

تاۋۇش قىممىتى	ئورخۇن	يېنىسەي	تالاس
m, m′	𐰢 𐰣 𐰤 𐰥 𐰦	𐰢 𐰣 𐰤 𐰥 𐰦 𐰧 𐰨 𐰩 𐰪 𐰫	𐰢 𐰣 𐰤 𐰥 𐰦 𐰧 𐰨 𐰩 𐰪 𐰫
n	𐰠 𐰡	𐰠 𐰡	𐰠 𐰡
n′	𐰭 𐰮 𐰯 𐰰 𐰱 𐰲	𐰭 𐰮 𐰯 𐰰 𐰱 𐰲	𐰭 𐰮 𐰯
ñ, (nj)	𐰳 𐰴	𐰳 𐰴	
ŋ, ŋ′	𐰵	𐰵 𐰶 𐰷 𐰸 𐰹	𐰵
p, p′	𐰺	𐰺 𐰻 𐰼 𐰽	𐰺
r	𐰾 𐰿 𐱀	𐰾 𐰿 𐱀 𐱁 𐱂 𐱃	𐰾 𐰿 𐱀 𐱁
r′	𐱅 𐱆	𐱄 𐱅 𐱆 𐱇	𐱄 𐱅 𐱆 𐱇
s	𐱈 𐱉 𐱊 𐱋 𐱌	𐱈 𐱉 𐱊 𐱋 𐱌	𐱈 𐱉 𐱊 𐱋 𐱌
s′	𐱍	𐱍	𐱍
š	𐱎 𐱏 𐱐 𐱑 𐱒	𐱎 𐱏 𐱐 𐱑 𐱒 𐱓 𐱔	𐱎 𐱏
š′	𐱎 𐱏	𐱎 𐱏	𐱎 𐱏
t	𐱃 𐱄	𐱃 𐱄 𐱅 𐱆 𐱇 𐱈 𐱉	𐱃 𐱄
t′	𐱃 𐱄 𐱅	𐱃 𐱄 𐱅	𐱃 𐱄 𐱅 𐱆 𐱇
z, z′	𐱋 𐱌	𐱋 𐱌	𐱋 𐱌 𐱍 𐱎 𐱏 𐱐 𐱑
l̲t̲, l̲t̲′	𐱋	𐱋	𐱋
n̲t̲, n̲′t̲′	𐱋 𐱋	𐱋 𐱋	𐱋 𐱋
n̲č, n̲′č	𐱋 𐱋	𐱋 𐱋 𐱋 𐱋 𐱋 𐱋	𐱋 𐱋 𐱋 𐱋 𐱋 𐱋
r̲t̲	𐱋	𐱋 𐱋	𐱋 𐱋
ئايرىش بەلگىسى	:	𐱋 𐱋 𐱋 𐱋 𐱋 𐱋	𐱋 𐱋 𐱋 𐱋 𐱋 𐱋

4. ئورخۇن يېزىقىنىڭ ئىملاسى

ئورخۇن يېزىقى بىر خىل فونېمىلىق، بوغۇملۇق ئارىلاش يېزىق. ئۇ ساپ فونېمىلىق ۋە يا ساپ بوغۇملۇق يېزىق ئەمەس. بۇ يېزىقتىكى بەلگىلەر تىك(|)، قىيپاش (/)، يايسىمان (( ) سىزىقچىلارنىڭ ھەر خىل شەكىلدە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان. ئورخۇن ئېلىپبەسى 38 ــ 40 بەلگىدىن تەركىپ تاپقان.

ئورخۇن يېزىقى ئادەتتە ئوڭدىن سولغا توغرىسىغا يېزىلىدۇ. سۆزلەر بىر ـ بىرىدىن قوش چېكىت ئارقىلىق ئايرىلىدۇ. بەزىدە سۆز بىرىكمىلىرى (ئاساسەن ئېنىقلانغۇچىلىق سۆز بىرىكمىلىرى) قوشۇپ يېزىلىدۇ. ئايرىم ئەھۋاللاردا 𐰴 مۇ ئايرىش بەلگىسى قىلىپ قوللىنىلىدۇ.

ئورخۇن يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

تاۋۇش	ھەرپلەر	تەرتىپى	تاۋۇش	ھەرپلەر	تەرتىپى
a/ä	𐰀	1	t¹	𐰉	21
ï/i	𐰁	2	t²	𐰊	22
o/u	𐰂	3	y¹	𐰋	23
ö/ü	𐰃	4	y²	𐰌	24
b¹	𐰄	5	oq, uq, qo, qu, q	𐰍	25
b²	𐰅	6	ök, ük, kö, kü, k	𐰏/𐰑	26
d¹	𐰆	7	ïq, qï, q	𐰒	27
d²	𐰇	8	ič	𐰓	28
ğ	𐰈	9	č	𐰔	29
g	𐰉	10	m	𐰖	30
q	𐰊	11	ñ/ny	𐰗	31

12		k	32		ŋ
13		l^1	33		p
14		l^2	34		š
15		n^1	35		z
16		n^2	36		lt
17		r^1	37		nč
18		r^2	38		nt
19		s^1	39		aš
20		s^2	40		baš

ئىملا قائىدىلىرى

1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى

1) ئورخۇن ئېلىپبەسىدە سەككىز سوزۇق تاۋۇش تۆت بەلگە ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

	a/ä
	ï/i
	o/u
	ö/ü

2) سۆز بېشى ياكى سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش يېزىلمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى نۇرغۇن ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ بېشىغا ä/ قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىدىن بولغان بولۇشى

مۇمكىن. مەسىلەن:

ئات	at	(t^1)	𐰉
ئەت	ät	(t^2)	𐰋
ئال	al	(l^1)	𐰴
ئەل	äl	(l^2)	𐰶

ئەمما سۆزنىڭ باشقا جايلىرىدا كۆرۈلسە، چۈشۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

قارا	qara	(qr^1a)	𐰴𐰺𐰀
ئاپا	apa	(pa)	𐰀𐰇
تامغا	tamğa	(t^1mğa)	𐰉𐰀𐰃𐰓𐰉

3) سوزۇق تاۋۇش 𐰀، 𐰃، 𐰇 لەر ئەگەر سۆز بېشىدا ۋە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا كەلسە، چۈشۈرۈلمەيدۇ. سوزۇق تاۋۇش 𐰃، 𐰇 لەر ئۇزۇك تاۋۇش 𐰆، 𐰋 لەرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە كەلسە، چۈشۈپ قالمىدۇ. مەسىلەن:

مۇقەددەس	ïduq	(Id^1q)	𐰆𐰕𐰀
ئەۋەتتى	ïttï	(It^1I)	𐰆𐰉𐰆
ئوغلۇم	oğlum	(Oğlm)	𐰓𐰴𐰃𐰍
ئۈچۈن	üčün	($Üčn^1$).	𐰜𐰍𐰃

2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى

1) ئورخۇن يېزىقىنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى b، d، l، n، r، s، t، y قاتارلىق سەككىز ئۇزۇك تاۋۇش تىل كەينى ۋە تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئىككىدىن شەكىلگە ئىگە.

𐰉	b^1	a, ï, o, u تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىدۇ	𐰚	b^2	ä, i, ö, ü تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىدۇ
𐰋	d^1		𐰴	d^2	
𐰍	l^1		𐰼	l^2	
𐰣	n^1		𐰾	n^2	
𐰺	r^1		𐰽	r^2	
𐰖	s^1		𐰜	s^2	
𐰓	t^1		𐰞	t^2	
𐰃	y^1		𐰆	y^2	

2) y^2 ۋە s^2 دائىم تىل كەينى تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

𐰴𐰇𐰜	(ačs²q)	ačsïq	ئاچ
𐰍𐰼	(y²ïl)	yïl	يىل
𐰼𐰾	(y²ïš)	yïš	ئورمان

3) ھازىرقى كۆپ قىسىم تۈركىي تىللارغا ئوخشاش، q، ğ تاۋۇشلىرى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن، k، g تاۋۇشلىرى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ.

ئۇندىن باشقا، (q) پەقەت u, o تاۋۇشلىرىنىڭ كەينىدە، (k) پەقەت ö ، ü تاۋۇشلىرىنىڭ (q) پەقەت ï تاۋۇشنىڭ كەينىدە، (ٶ) پەقەت i تاۋۇشنىڭ كەينىدە كۆرۈلىدۇ. بەزى ئالىملار بۇ تۆت بەلگىنى بوغۇمنى بىلدۈرىدىغان بەلگە دەپ قارايدۇ ۋە ki ، qï ، kö/kü ، qo/qu ياكى ki ، ïq ، ok/ük ، oq/uq ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

4) (n̄/ny) پەقەت a ، o نىڭ كەينىدە كۆرۈلىدۇ، مەسىلەن، " qoñ/qony قوي"، " čïğañ/čïğan گاداي"؛ (y)D ئادەتتە a ، o ، u لارنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ، سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە ئايرىم بوغۇم قىلىپ ay ئوقۇلىدۇ، مەسىلەن، "(b¹y¹) SD باي"؛ (y²) ئادەتتە سۆز ئاخىرىدا كەلمەيدۇ، كۆپرەك سۆز بېشىدا كۆرۈلىدۇ ۋە كۆپرەك تىل كەينى ï بىلەن بىرىكىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، "(yïš) ئورمان"؛ (n²)، (s²) ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشمۇ بەزىدە تىل كەينى تاۋۇشلار بىلەن بىللە كېلىدۇ.

5) m ، n̄(بەزىدە يېزىلىدۇ)، ŋ ، q ، š ، z قاتارلىق ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ جۈپتى يوق.

6) قوشما ئۇزۇك تاۋۇشتىن ئوچى بار (nt)، (lt)، (nč)

7) تەكرار كەلگەن تاۋۇشلاردىن بىرىلا يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەۋەتتى	ïttï	(It¹I)	١٥١

3. قوشۇمچىلارنىڭ ئىملاسى

1) تاق بوغۇملۇق قوشۇمچىلارنىڭ ئىملاسى

ئورخۇن يازمىلىرىدا ھەربىر كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ يېزىلىش ئالاھىدىلىكىدىن خاس ئىملا قائىدىسى بارلىقى مەلۇم. بۇنىڭ سەۋەبى يازمىلاردا پىكىرنى ئوچۇق ئىپادىلەش بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىلىرى iŋ- ، ïŋ - ، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرى

in-، ïn-، ۋاستە كېلىش قوشۇمچىلىرى in-، ïn- - قاتارلىقلار ئاساسدا يېقىنلىق بولغاچقا، قەدىمكى تۈركلەر بۇ قوشۇمچىلارنى مۇئەييەن ئىملا قائىدىسىدە ئىپادە قىلغان. يەنى:

(1) ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىلىرى ing-، ïng- - تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇش i-، ï لارنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپنى قوشماي يالغۇز ا ھەرپى بىلەن يازغان. شۇڭا، ئورخۇن يازمىلىرىدا ا ھەرپى بىلەن يېزىلغان قوشۇمچىنىڭ ھەر زامان ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. مەسىلەن:

𐰴𐰆𐰞𐰃𐰣	*bodunïŋ* (KTB. 1)	خەلقنىڭ
𐰃𐰣	*elïŋ* (KTb. 22)	ئېلىنىڭ
𐰴𐰍𐰃𐰣	*kağanïŋ* (ON. Oa., 3)	قاغانىنىڭ
𐰉𐰇𐰣	*bägïŋ* (KTb. 33)	بېگىنىڭ
𐰉𐰃𐰃𐰣	*bizïŋ* (KTb. 39)	بىزنىڭ

(2) چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرى in-، ïn- لار ئورخۇن يازمىلىرىدا ھەر زامان سوزۇق تاۋۇش ï، i لەرنى ئىپادىلەيدىغان ا ۋە ر، 𐰃 تاۋۇشلىرى بىلەن تولۇق شەكىلدە يېزىلغان. مەسىلەن:

𐰃𐰍𐰇𐰞	*oğlın* (KTb. 7)	ئوغلىنى
𐰃𐰍𐰃	*ilin* (KTb. 1)	ئېلىنى
𐰃𐰍𐰋	*sabın* (KTb. 9)	سۆزىنى
𐰃𐰍𐰢𐰋	*sabınun* (KTk. 2)	سۆزۈمنى
𐰃𐰍𐰴	*kanın* (Ton. 2)	قانىنىڭ

(3) ۋاستە كېلىش قوشۇمچىلىرى in-، ïn- لار تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار يېزىقتا ئىپادىلەنمىگەن. مەسىلەن:

𐰃𐰏𐰽	*eligin* (KTb. 32)	قولى بىلەن
𐰚𐰺𐰍 𐰺	*ol yolın* (Ton. 24)	ئۇ يول بىلەن
𐰚𐰢𐰍	*yadağın* (Ton. 25)	ئايىغى بىلەن

ناھايىتى ئاز سۆزلەردە ئىپادە قىلىنغان. مەسىلەن:

okun (KTb. 33) ئوق بىلەن

(4) ئورخۇن يازمىلىرىدا بەك ئاز قوللىنىلغان چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى ï-، i -، nï-، ni- قوشۇمچىلىرى ھەر زامان تولۇق شەكىلدە يېزىلغان. مەسىلەن:

sini (Ton. 10) سېنى

bini (Ton. 10) مېنى

bizni (KTk. 10) بىزنى

bunı (KTk. 10) بۇنى

(5) يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى a، ä ئاساسەن چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە كۆپرەك تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

kağanıma (Ton. 24) قاغانىمغا

bizingä (KTb. 40) بىزگە

başingä (KTb. 33) بېشىغا

bisüklingä (KTb. 6) نەسلىگە

(6) يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىلىرى qa-، kä-لار تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ھەر زامان چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

kağanka (KTb. 16) قاغانغا

taşka (KTb. 11) تاشقا

elimkä (Barl. 14,1) ئىلىمگە

(7) چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى ïğ-، ig-، قوشۇمچىلىرىدىكى تەركىبىدىكى ï -، i- تاۋۇشلىرى كۆپ ھاللاردا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

bodunığ (KTb. 16) خەلقنى

esig-küçig (ON. Oa, 2) ئىشنى - كۈچىنى

kağanıg (KTb. 25) قاغانىنى

ol sabıg (KTk. 7) ئۇ گەپنى

atıg (KTk. 33) ئىسمنى

ئونگسن، كۆلتېكىن، تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تاشلىرىدا بەزى سۆزلەردە ig ـ، ïg ـ قوشۇمچىسى تەركىبىدىكى i ـ، ï ـ تاۋۇشلىرى چۈشۈرۈپ قويۇلماي يېزىلغان. بۇ ئىملا قائىدىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان بىر ئەھۋال.

(8) ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى da ـ، dä ـ، ta ـ، tä ـ لار تەركىبىدىكى a، ä سوزۇق تاۋۇشلىرى ھەر زامان تولۇق يېزىلغان. مەسىلەن:

ᛇᛒᛒᚠᛞ	yaşımda (Barl. II, 1) **يېشىمدا**
ᛇᚷᛋᛁ	sizdä (Uyuk-Tur., 1) **سىزدە**
ᛇᛒᚢᚾᛏᚨ	bunta (KTb. 20) **بۇ يەردە**
ᛇᛒᚴᚢᚾ ᛏᚢᚷᛋᚢᚴᛞᚨ : ᛗᛗᚠ	kün toğsıkda (KTb. 8) **كۈن چىقىشتا**

(9) تەۋەلىك ئۇچىنچى شەخس قوشۇمچىسى ï ـ، i ـ، sï ـ، si ـ دىن باشقا شەخس قوشۇمچىلىرى تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ᛒᚢᚷᛚᚨᚾᛋᛁᛗ	*oğlanım* (KTk. 1) **ئوغلانىم، مۇھاپىزە تېچىم**
ᛖᛚᛁᚷᛁᚾᚷᛁᚾ	*eligingin* (KTb. 22) **قولىڭنى**
ᛖᛒᚴᛁᛗᛁᛉ	*eçümiz* (KTb. 19) **ئاتىمىز**
ᚨᛒᚨᛗᛁᛉ	*apamız* (KTb. 19) **تاغىمىز**
ᛟᚷᛋᛁ	*oğısı* (KTk. 5) **ھەدىيە سى**

(10) ئورخۇن يازمىلىرىدا زامان قوشۇمچىلىرىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىمۇ پەرقلىق شەكىلدە كۆرۈلىدۇ:

A. ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى ir ـ، ir ـ، ur ـ، ür ـ تەركىبىدىكى i ـ، u ـ، ü ـ سوزۇق تاۋۇشلىرى ھەر زامان ئۇزۇك تاۋۇش r ـ بىلەن بىللە تولۇق يېزىلغان. مەسىلەن:

𐰴𐰼𐰘𐰇	*ülküllür* (Ton 32) توپلنار
𐰴𐰼𐰴𐰘	*kirür* (ON. Oa, 4) كىرەر
𐰇𐰆𐰃𐰇𐰆𐰃	*yoryur* (KTb. 12) يۈرەر
𐰇𐰃𐰃𐰆	*barır* (KTb. 10) بارار
𐰉𐰺𐰴𐰼𐰴𐰼𐰘𐰣	*birürmän* (KTb. 9) بېرەرمەن
𐰇𐰆𐰃𐰆	*bayur* (Ton 27) باغلار

ئونگىن، كۆلتىگىن، تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تاشلىرىدا ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى 30 قېتىم قوللىنىلغان. بۇلاردىن پەقەت ئۈچ قېتىملىقىدا ھازىرقى زامان قوشۇمچىسى تەركىبىدىكى i ـ، ī ـ يېزىلمىغان. بۇنى ئالاھىدە ئەھۋال دەپ قارايمىز. مەسىلەن:

𐰴𐰼𐰘𐰣	*bilir* (KTb. 50) بىلەر
𐰴𐰃	*tir* (ON. 7) دەر
𐰆𐰋𐰆𐰃	*kabısır* (Ton 12) ئۇرۇشار

B. ئورخۇن يازمىلىرىدا ئۆتكەن زامان قوشۇمچىلىرى dï ـ، di ـ، tï ـ، ti ـ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ھەر زامان چۈشۈرۈلمەي يېزىلغان. مەسىلەن:

𐰃𐰃𐰴𐰍	*kälti* (Ton. 34) كەلدى
𐰃𐰃𐰘𐰍𐰇𐰍	*yügürti* (Ton. 52) يۈگۈردى
𐰃𐰋𐰍𐰇	*sançdı* (KTb. 48) سانجىدى
𐰃𐰋𐰍𐰆	*basdı* (KTb. 48) باستى

C. ئۆتكەن زامان قوشۇمچىلىرى mïš ـ، miš ـ، mïs ـ، mis ـ تەركىبىدىكى ï، i تاۋۇشلىرى كۆپىنچە يېزىلمىغان. مەسىلەن:

𐰃𐰣𐰃𐰢	*ötünmis* (ON. 8) ئۆتۈنمىش
𐰃𐰣𐰆𐰍	*barmıs* (KTb. 16) بارمىش
𐰃𐰣𐰴𐰇 𐰋𐰍	*baz kılmıs* (KTb. 15) باز قىلمىش
𐰃𐰣𐰃𐰃𐰢	*sünügüsmis* (KTb. 15) ئۈرۈشمىش
𐰃𐰣𐰃𐰢	*kısmıs* (ON. 1) قىسمىش
𐰃𐰣𐰘𐰃	*tägmis* (Ton. 47) تەگمىش

2) كۆپ بوغۇملۇق قوشۇمچىلارنىڭ ئىملاسى

ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا كۆپ بوغۇملۇق قوشۇمچىلار ئانچە كۆپ ئەمەس. كۆپ بوغۇملۇق قوشۇمچىلار يا كېلىش، يا رەۋىشداش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلاردۇر.

(1) qaru-، kärü-، ğaru-، aru-، ärü- قوشۇمچىلىرى تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلاردىن بىرىنچى بوغۇمدىكى a، ä- ھەرپلىرى ھەر زامان يېزىلمايدۇ، ئىككىنچى بوغۇمدىكى u، ü - تاۋۇشلىرى ھەر زامان چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

كۇنپېتىش تەرەپكە	*kurığaru* (KTk. 3)	>ᛋᛋᚴᛋᚴ>
تابغاچ ئېلى تەرەپكە	*tabğaçğaru* (Ton. 9)	>ᛋᛋᚴᚣᚴᚢᚴᛟ
ئوغۇز ئېلى تەرەپكە	*Oğuzğaru* (KTb. 48)	>ᛋᛋᚴᛋᛋᚴ>
ئۇ تەرەپكە	*anğaru* (Ton. 20)	>ᛋᛋ

(2) تاق بوغۇملۇق ئايرىم كېلىش قوشۇمچىلىرىدىن tan-، tän- ۋە ئۇنىڭ كۆپ بوغۇملۇق شەكىللىرىدىن dantan-، dänyän-، däntäyän- قاتارلىق ۋارىيانتلىرى تەركىبىدىكى a-، ä- سوزۇق تاۋۇشلىرى ھېچقاچان يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

نەدىن	*kantan* (KTb. 23)	>ᛋᛋᚾ
جەنۇپ تەرەپتىن	*yırdantayan* (Ton. 11)	ᚢᚱᛏᚨᚾᛏᚨᚣᚨᚾ<
شەرق تەرەپتىن	*öngdänyän* (Ton. 11)	ᚨᚾᚷᛞᚨᚾᚣᚨᚾ<
ئولۇ تەرەپتىن، جەنۇپ تەرەپتىن	*bäridänyän* (Ton. 11)	ᛒᚨᚱᛁᛞᚨᚾᚣᚨᚾ<

(3) ئىككى بوغۇملۇق كەلگۈسى زامان قوشۇمچىلىرى tači-، täči- نىڭ بىرىنچى بوغۇمدىكى a-، ä- سوزۇق تاۋۇشلىرى ھېچقاچان يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ، ئاخىرقى بوغۇمدىكى i، ï سوزۇق تاۋۇشلىرى ھەر زامان چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ ۋە ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى - di - دىن كېيىن كەلگەن شەخس ۋە باشقا قوشۇمچىلار بىلەن بىللە قوللىنىلغاندا، ئۇنىڭ ئاخىرقى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش يوقاپ كەتمەيدۇ، ھەر زامان چۈشۈرۈپ

قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

ئۆلدىغان öltäçi (KTb. 50)	ᐱᐦᐯᐦᐣ
ئۆلسەن öltäçisän (KTb. 8)	ᓮᐱᐦᐯᐦᐣ
يېڭىلتاچىسىز yañgıltaçısız (KTk. 11)	ᐦᐱᐦᐣᐯᐦᐣᐯ
كېلىمىز kältäçibiz (Ton. 13)	ᓮᐱᐦᐣᐯᐦᐣ

(4) كۆپ بوغۇملۇق رەۋىشداش قوشۇمچىسى سوزۇق تاۋۇش a ، ä ھەرقاچان يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ. ئاخىرقى بوغۇمنىڭ ئاخىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش ھامان چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئولتۇرغلى olurğalı (Ton. 18)	ᐱᐦᐯᐦᐣ
ئۆلگلى ölgäli (KTb. 50)	ᐱᐦᐯᐦᐣ
سانىغلى sanağalı (KTb. 27)	ᐱᐦᐯᐦᐣ

(5) بىر بوغۇملۇق رەۋىشداش قوشۇمچىلىرى ïp- ، ip- تەركىبىدىكى ï، i سوزۇق تاۋۇشلىرى يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمىگىنىدەك، ئۇنىڭ كۆپ بوغۇملۇق ۋارىيانتى ïpan- ، ipän- قوشۇمچىلىرى تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارمۇ ھېچقاچان يېزىقتا ئەكس ئەتكۈزۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

كېلىپ kälipän (KTb. 29)	ᐱᐦᐯᐦᐣ
ئولتۇرۇپ olurıpan (KTb. 1)	ᐱᐦᐯᐦᐣ

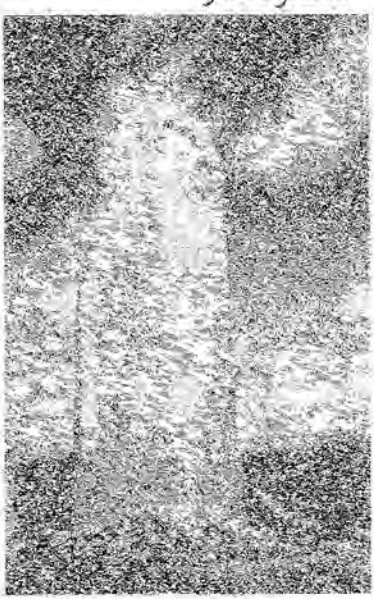
ئورخۇن يېزىقى ئادەتتە ئوڭدىن سولغا توغرىسىغا يېزىلىدۇ. سۆزلەر بىر - بىرىدىن قوش چېكىت ئارقىلىق ئايرىلىدۇ. بەزىدە سۆز بىرىكمىلىرى (ئاساسەن ئېنىقلانغۇچىلىق سۆز بىرىكمىلىرى) قوشۇپ يېزىلىدۇ. ئايرىم ئەھۋاللاردا ᛫ ھەرپىمۇ ئايرىش بەلگىسى قىلىپ قوللىنىلىدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا تۈركىي قوۋملارغا تەۋە بارلىق قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرىدا ئوخشاش ئىملا قائىدىسى قوللىنىلغان. بۇ بىزگە قەدىمكى تۈرك يازما ئەدەبىي تىلىنىڭ ئوخشاش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمكى تۈرك ئېلىپبەسىنى

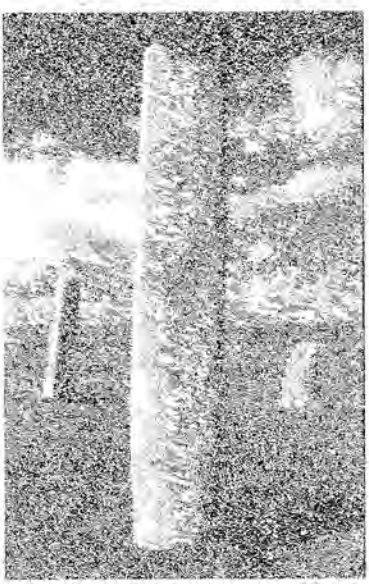
قوللانغان تۈركىي قوۋملاردا بۇ ئېلىپبەنى ۋە ئۇنىڭ ئىملا قائىدىلىرىنى ئۆگىتىدىغان مەكتەپلەر بولغان. بۇنداق بولمىغاندا ئىدى، ئايرىم ـ ئايرىم جايلاردا ياشىغان تۈركىي قوۋملار قالدۇرۇپ قويغان يازما يادىكارلىقلاردا ئەينى سۆزلەر ۋە قوشۇمچىلار ئەينى ئىملا قائىدىسىگە تايانغان هالدا ئەمەس، پەرقلىق ئىملادا يېزىلغان بولاتتى.

قەدىمكى تۈرك يازمىلىرىنىڭ ئىملا قائىدىلىرى بىزگە بۇ يېزىقنىڭ خېلىلا ئىلمىي بىر سىستېمىغا ئىگە بولغانلىقىنى، قەدىمكى تۈرك ئېلىپبەسىنىڭ پىشقان بىر ئېلىپبە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە.

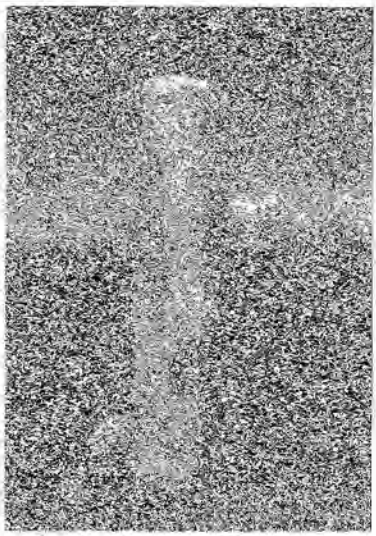
مەڭگۈتاشلار:

بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى

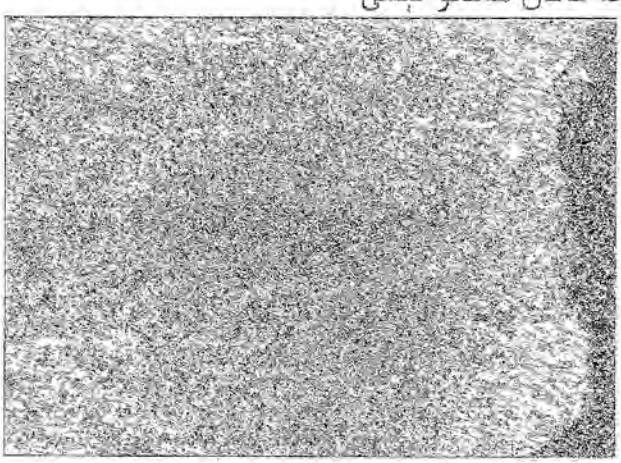

كۈلتېگىن مەڭگۈتېشى

مەنبەقوق مەكگو تېشى

بىلگە قاغان مەكگو تېشى

قەدەزگە يېزىلغان ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىن بىر پارچە

ئورخۇن يېزىقىدىن نەمۇنە:㊵

«تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»نىڭ غەربىي يۈزى 1 ـ, 7 ـ قۇر:

(1) ᠰᠡᠭᠦᠨ ᠶᠡᠭᠡ ᠲᠦᠷᠦᠭ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠭᠠᠵᠠᠷ ᠳᠤ ᠲᠥᠷᠥᠭᠰᠡᠨ ᠮᠢᠨᠦ ᠪᠢᠴᠢᠭ ᠲᠡᠮᠳᠡᠭ ᠶᠢᠨ ᠡᠮᠦᠨᠡ ᠬᠡᠯᠡᠪᠡ᠃

(2) ᠲᠡᠩᠷᠢ ᠶᠢᠨ ᠬᠦᠴᠦ ᠪᠡᠷ ᠲᠡᠩᠷᠢ ᠶᠢᠨ ᠬᠦᠮᠦᠨ ᠦᠭᠡᠢ ᠪᠣᠯᠤᠭᠰᠠᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠲᠥᠷᠥ ᠶᠢᠨ ᠪᠣᠯᠪᠠᠰᠤ ᠢ ᠮᠠᠨᠳᠠᠪᠠ ᠵᠠ᠃

(3) ᠲᠡᠩᠷᠢ ᠶᠢᠨ ᠬᠦᠴᠦ ᠪᠡᠷ ᠲᠡᠩᠷᠢ ᠶᠢᠨ ᠬᠦᠮᠦᠨ ᠦᠭᠡᠢ ᠪᠣᠯᠤᠭᠰᠠᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠲᠥᠷᠥ ᠶᠢᠨ ᠪᠣᠯᠪᠠᠰᠤ ᠢ ᠮᠠᠨᠳᠠᠪᠠ ᠵᠠ᠃

(4) ᠲᠡᠩᠷᠢ ᠶᠢᠨ ᠬᠦᠴᠦ ᠪᠡᠷ ᠲᠡᠩᠷᠢ ᠶᠢᠨ ᠬᠦᠮᠦᠨ ᠦᠭᠡᠢ ᠪᠣᠯᠤᠭᠰᠠᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠲᠥᠷᠥ ᠶᠢᠨ ᠪᠣᠯᠪᠠᠰᠤ ᠢ ᠮᠠᠨᠳᠠᠪᠠ ᠵᠠ᠃

(5) ᠲᠡᠩᠷᠢ ᠶᠢᠨ ᠬᠦᠴᠦ ᠪᠡᠷ ᠲᠡᠩᠷᠢ ᠶᠢᠨ ᠬᠦᠮᠦᠨ ᠦᠭᠡᠢ ᠪᠣᠯᠤᠭᠰᠠᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠲᠥᠷᠥ ᠶᠢᠨ ᠪᠣᠯᠪᠠᠰᠤ ᠢ ᠮᠠᠨᠳᠠᠪᠠ ᠵᠠ᠃

(6) ᠲᠡᠩᠷᠢ ᠶᠢᠨ ᠬᠦᠴᠦ ᠪᠡᠷ ᠲᠡᠩᠷᠢ ᠶᠢᠨ ᠬᠦᠮᠦᠨ ᠦᠭᠡᠢ ᠪᠣᠯᠤᠭᠰᠠᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠲᠥᠷᠥ ᠶᠢᠨ ᠪᠣᠯᠪᠠᠰᠤ ᠢ ᠮᠠᠨᠳᠠᠪᠠ ᠵᠠ᠃

(7) ᠲᠡᠩᠷᠢ ᠶᠢᠨ ᠬᠦᠴᠦ ᠪᠡᠷ ᠲᠡᠩᠷᠢ ᠶᠢᠨ ᠬᠦᠮᠦᠨ ᠦᠭᠡᠢ ᠪᠣᠯᠤᠭᠰᠠᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠲᠥᠷᠥ ᠶᠢᠨ ᠪᠣᠯᠪᠠᠰᠤ ᠢ ᠮᠠᠨᠳᠠᠪᠠ ᠵᠠ᠃

تىرانسكرىپسىيەسى:

1. bilgä tonuquq bän özüm tabğač liŋä qilintim. türk bodun tabğačqa körür ärti.
2. türk bodun qanin bolmayin, tabğačda adrilti. qanlanti. qanin qoduptabğača yana ičikdi. täŋr anča timiš ä rinč: qan bärtim
3. qaniŋin qodup ičikdiŋ . ičikdük üčün täŋr öl timis ärinč. türk bodun ölti alqinti yoq bolti. türk sir bodun yärintä
4. bod qalmadi. ida tašda qalmisi qubranip yäti yüz bolti. äki ülügi atligi ärti. bir ülügi yödağ ärti. yäti yüz kišig
5. uduzugma ulugi sad ärti. yi(g)gil tidi. yigimisi bän ätrim bilgä toguquq. qagan mu qisayin tidim. saqintim: toruq buqali sämiz buqali iraqda
6. bolsär, sämiz buqa toruq buqa tiyin bilmäz ärmis tiyin anča saqintim. anta käsrä täŋri bilig bärtük üčün özüm ök qagan qildim. bilgä tonuquq: boyla baga tarqan:
7. birlä eltäris qagan bol(u)yin, bäryä tabgacig, önrö qitanig, yiryä oguzug üküs ök ölürti. bilgäsi cabisi bän ök ärtim. cuguy quzin, qara qumug olurur ärtimiz...

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

1. مەن ئۆزۈم بىلىملىك تۇنيۇقۇق، تابغاچ ئېلىدە ئۆستۈم. (ئۇ چاغدا) تۈرك خەلقى تابغاچقا قارايتتى.
2. تۈرك خەلقىنىڭ خانى يوق ئىدى. تابغاچتىن ئايرىلىپ خان تىكلىدى، خانىنى قويۇپ يەنە تابغاچقا بويسۇندى. تەڭرى مۇنداق دېگەن بولۇشى مۇمكىن: خان بەردىم.
3. خانىڭنى قويۇپ (تابغاچقا) بويسۇنغانلىقىڭ ئۈچۈن سېنى تەڭرى ئۆلتۈردى. (شۇنىڭدىن كېيىن) تۈرك خەلقى ئۆلدى، ھالاك بولدى، يوقالدى. تۈرك سىر خەلقى يېرىدە

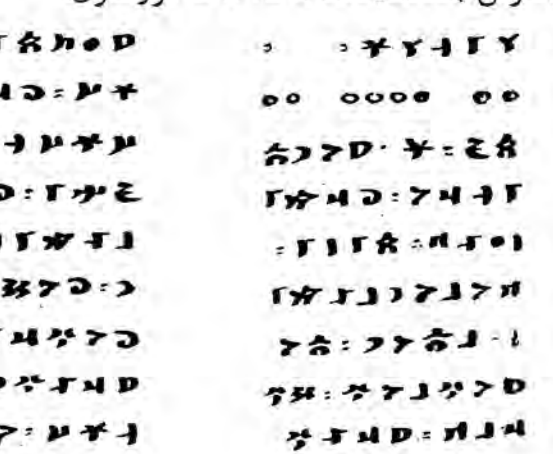
4. ئادەم قالمىدى، ئورمانلىق ۋە تاغدا قالغانلىرى يىغىلىپ 7 يۇز بولدى. (بۇلارنىڭ) ئىككى ئۇلۇشى ئاتلىق ، بىر ئۇلۇشى پىيادە ئىدى. (بۇ) 7 يۇز كىشىنىڭ

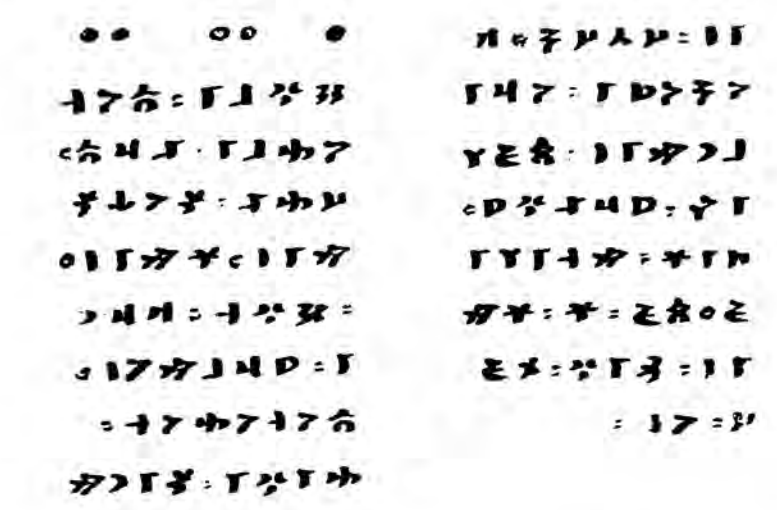
5. باشچىسى، كاتتىسى شاد دېيىلەتتى. شاد كەينىمدىن مېڭىلار دېدى، (ئۇنىڭغا) ئەگەشكۈچى مەن بىلمىلىك تۇنيۇقۇق ئىدىم. قاغان تىكلەيلى دېدىم. مۇنداق ئويلىدىم: ئورۇق بۇقا بىلەن سېمىز بۇقا يىراقتا بولسا

6. كىشىلەر قايسىسى سېمىز بۇقا، قايسىسى ئورۇق بۇقا بىلەلمەيدۇ. مەن شۇنداق ئويلىدىم. ئاندىن كېيىن تەڭرى ماڭا بىلىم بەرگەنلىكى ئۈچۈن، مەن ئۇنى قاغان قىلىپ تىكلىدىم. بىلمىلىك تۇنيۇقۇق: بويلا باغا تارقان.

7. بىلەن ئېلتەرىش قاغان بولدى، جەنۇبتا تابغاچلار، شەرقتە قىتانلار، شىمالدا ئوغۇزلارنى كۆپ ئۆلتۈردۈق. (شۇ چاغدا) بىلدىكى، مەن ئېلىمدە ۋەزىر ۋە ئەمەلدار بولدۇم، چوغاي يۇزى ۋە قاراقۇرۇمدا تۇراتتۇق.

«ئىرىق بىتىگ»نىڭ 5 ـ، 6 ـ قۇرلىرى:

تىرانسكرىپسىيەسى:

5. b(ä)g (ä)ryuntiŋ (a)rub(a)rmis. aqbisi qulunlamis. (a)ltun tuyuglug (a)dğ(ï)rl(ï)ğ y(a)rağ(a)y. t(ä)bä sin(ä)rü b(a)rmis. ürüŋ ing(ï)ni botulamis. (a)ltun budl(a)l(ï)ğ buğral(ï)q y(a)rağ(a)y. (ä)bun(ä)rü k (ä)lmis jhn c. ücünc quncuyi uril(a)mis. b(ä)gl(ï)k y(a) rag(a)y tir. m(ä)nilig b(ä)ğ (ä)rm(ï)s. (a)ny(ï)ğ (ä) dgü ol.

6. (a)d(ï)ğlï toŋulzïï art üzü soq(u)nmis (ä)rmis. (a)d(ï)ğ(ï)ŋ q(a)rni y(a)r(ï)lmis, tonuzuğ (a)z(ï)ğï sïnmis [tir. (a)nča biliŋ: y(a)bl(a)q ol.]

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

5. بەگ كىشى ئېتى قېشىغا (كۆرگىلى) بېرىپتۇ، (قارىسا) ئاق بايىتىلى قۇلۇنلاپتۇ. ئالتۇن تۇياقلىق ئېسىل ئايغىر بولغۇدەك دېگۈدەك. تۆگىسى تەرەپكە (كۆرگىلى) بېرىپتۇ.

(قارىسا) ئاق ھىنگىنى بوتىلاپتۇ. ئالتۇن چۈلۈكلۈك بۇغرا بولغۇدەك دېگۈدەك. ئۆيى تەرەپكە (كۆرگىلى) كەپتۇ. (قارىسا) ئۇچىنچى خوتۇنى يەڭگىپتۇ. بەگ بولغۇدەك دېگۈدەك. ئۇ بەك خوشال بەگ ئىكەن. بىلىڭلاركى، بۇ ياخشىلىق.

6. ئېيىق بىلەن قاۋان داۋان ئۇستىدە ئېلىشىپتۇ. ئېيىقنىڭ قارنى يېرىلىپتۇ. قاۋاننىڭ چىشلىرى سۇنۇپتۇ. بىلىڭلاركى، بۇ يامانلىق.

§3. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى

ئىلىم ساھەسىدە «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى»(回鶻文 Uygur) دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان بۇ يېزىق 8 ـ ئەسىردىن 15 ـ ئەسىرگىچە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي قوۋملار تەرىپىدىن ئورتاق قوللىنىلغان.

خاراكتېر جەھەتتىن قارىغاندا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىر خىل تاۋۇشلۇق يېزىق. بۇ يېزىق ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ناھايىتى ئىلغار يېزىق بولۇپ، تەسىرى زور ئىدى. ئالايلى، لياۋ سۇلالىسى (10～12 ـ ئەسىرلەر) دەۋرىدە قىتانلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا تەقلىد قىلىپ ئۆز يېزىقىنى شەكىللەندۈرگەن بولسا، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئالىمى تاتا تۇڭانىڭ ئىسلاھ قىلىشى بىلەن موڭغۇل تىلىنى خاتىرىلەشتە قوللىنىلغان. 16 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، مانجۇلار موڭغۇللار ئارقىلىق بۇ يېزىقنى قوبۇل قىلغان. ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك شىبەلەرمۇ بۇ يېزىقنى قوبۇل قىلىپ، ھازىرقى شىبە يېزىقىنى شەكىللەندۈرگەن.

بۇ يېزىق ئۇيغۇر خەلقى تەرىپىدىن 8 ـ ئەسىردىن باشلاپ قوللىنىلىشقا باشلىغان، 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە تۇرپان ئويمانلىقى، جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كەڭ قوللىنىلدى. 13 ـ ئەسىردىن 15 ـ ئەسىرگىچە ئالتۇن ئوردا

خاتلىقى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى، گەنسۇ تەۋەسىدىكى يۇغۇرلار رايونىدا 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە قوللىنىلدى. دېمەك، بۇ يېزىق 1000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت قوللىنىلغان.

تۆۋەندە بۇ يېزىقنىڭ ۋە بۇ يېزىقتىكى يادكارلىقلارنىڭ بايقىلىشى، تەتقىق قىلىنىشى، بۇ يېزىقنىڭ تارقىلىشى، ئىملاسى ۋە بۇ يېزىقتا يېزىلغان، ھازىرغىچە مەلۇم بولغان (ساقلىنىۋاتقان) ئەسەرلەر ھەققىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادكارلىقلارنىڭ بايقىلىشى

1890 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ كۇچا شەھىرىدە ئىككى ئۇيغۇر دېھقان ئۇستىگە خەتلەر يېزىلغان بىر پارچە قەغەزنى بىر جىنايەتچىنى تۇتۇش ئۈچۈن كۇچاغا كەلگەن ئىنگلىز ئوفىتسېرى بوۋېر (Bower)غا ساتىدۇ. بۇ كىچىككىنە قەغەز ئۇستىگە يېزىلغان يېزىقلارنىڭ نېمە يېزىق ئىكەنلىكى، ئۇلار سېتىۋەتكەن بۇ قەغەزنىڭ ياۋروپانى قانداق زىلزىلىگە سېلىپ، ئايىغى ئۇزۇلمەس ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرىنىڭ رايونىمىزغا بىر ـ بىرىدىن قىزغىنىشقان ھالدا، تەكرار كېلىپ قانچىلىغان بىباھا يادكارلىقلىرىمىزنى سانداۋقلاپ ياۋروپا، رۇسىيە، ياپونىيەلەرگە ئەكېتىشىنى بۇ ئىككى كۇچالىق ئۇيغۇر دېھقان ئەسلا بىلمەيتتى. نادانلىق ئۇستىگە قوشۇلغان موھتاجلىق ئۇلارنى ئەترapىدا چېچىلىپ ياتقان بۇندىق «ئەسكى ـ تۇسكى»لەرنى ئىككى پۇلغا سېتىپ چاي ـ تۇز خىراجىتىگە ئىشلىتىشكە مەجبۇر قىلغانىدى. بوۋېر قولغا چۈشۈرگەن بۇ قەغەز كالكۇتتاغا ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن داڭلىق شەرقشۇناس خورنېل (R. Hoernle) بۇ يازمىنى تەتقىق قىلدى. مەلۇم بولدىكى، قەغەز ئۇستىگە يېزىلغان خەتلەر سانسكرىتچە بولۇپ، مىلادىيە 4 ـ ئەسىرگە تەئەللۇق ئىكەن. ئەڭ قەدىمىي

سانسكرىتچە يازما يادىكارلىق مىلادىيە 1000 ـ يىللارغا تەئەللۇق دەپ قارىلىۋاتقان بىر چاغدا، بوۋېرنىڭ قولىدىكى قەغەز سانسكرىت يېزىقىنىڭ تارىخىنى بىراقلا 600 يىل ئالدىغا سۈرۈۋەتتى. بۇ ياۋروپانى قاتتىق هاياجانغا سالدى. ئىككى يىلدىن كېيىن فىرانسىيەلىك سەييياھ دۈترېئۇل (Dutreuil de Rhin) خوتەن شەھىرىدە ئۈستىگە خەت يېزىلغان بىر پارچە قېيىن قوۋزىقىنى سېتىۋالىدۇ. 1897 ـ يىلىدىكى پارىژ شەرقشۇناسلىق قۇرۇلتىيىدا فىرانسىيەلىك شەرقشۇناس سېنارت (Senart) بۇ قەغەزدىكى يېزىقلار هەققىدە دوكلات بېرىدۇ. ئۇنىڭ تەتقىقاتىچە بۇ قەغەزگە يېزىلغان يازمىنىڭ تىلى قەدىمكى هىندى تىلى (پراكرىت Prakrit تىلى)، يېزىقى بولسا، قارۇشتى يېزىقى، يىل دەۋرى مىلادىيە 2 ـ ئەسىرگە تەئەللۇق ئىكەن㊶. مەزمۇنى بولسا، قەدىمكى بۇددا مەدھىيە شېئىرى، يەنى «دارماپادا» (Dharmapada 法句经) ئىكەن. ئالىملار بۇ يېزىقنىڭ شىمالىي هىندىستان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلەتتى، ئەمما يازما يادىكارلىقلىرىنى كۆرمىگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن، ياۋروپا تېخىمۇ زىلزىلىگە كەلدى. شەرقشۇناسلار ۋە هىندى ـ ياۋروپا تىللىنىڭ يىلتىزىنى ئىزدىگۈچى ياۋروپا ئالىملىرى كۆزلىرىنى شىنجاڭغا تىكتى㊷.

بۇ هەقتە داڭلىق تۈركولوگ رەشىت رەهمەتى ئارات مۇنداق يازىدۇ:

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە شىنجاڭدا پەۋقۇلئاددە مۇهىم ئەسەرلەر تېپىلدى. مەدەنىي دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئەسىرلەر بويى ۋاستىچىلىك رولىنى ئويناپ ۋە بۇ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىگە ئۆزىنىڭ ئىجادىي كۈچى بىلەنمۇ ئىشتىراك قىلغان بۇ زېمىندىكى كەڭ كۆلەملىك گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى بىلەن يازما ئەسەرلەر ئوتتۇرىغا چىقىرىلدى. بۇ ئەسەرلەر ئۈستىدىكى دەسلەپكى تەتقىقاتلار

نەتىجىسىدە بۇ يەردە ئىنسانلار زادى ئويلاپ باقمىغان بۇيۇك بىر مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى نامايان بولدى. دۇنيادا بارلىققا كەلگەن ھەرقانداق بىر بايقاش بۇ قەدەر كەڭ ئۇپۇق ئېچىپ باقمىغان، دۇنيانىڭ ھېچقانداق بىر يېرىدە بىر دۆلەتنىڭ تارىخىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان بۇنچىلىك كۆپ ماتېرىيالنىڭ ئوتتۇرىغا چىققانلىقى كۆرۈلگەن ئەمەس. بۇ يەردىن تېپىلغان مەدەنىيەت ئەسەرلىرىنىڭ ئەھمىيىتى يالغۇز شىنجاڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، يەنە پۈتۈن يېراق شەرق تارىخى ئۈچۈنمۇ يېڭى يول ئېچىپ بەردى. شىنجاڭدا تېپىلغان بۇ ئەسەرلەر بۇيۇك بىر مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا گۇۋاھلىق بېرىدىغان كىچىك مەشئەللەردۇر. بۇلارنىڭ تۇپراق ئاستىدا يورۇقلۇققا چىقىشىنى كۈتۈپ ياتقان چەكسىز مەدەنىيەت ئەسەرلىرىنىڭ ئازلا بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغانلىقىنى خاتىرىدىن چىقىرىپ قويماسلىق كېرەك㊸.

يۇقىرىقى بوۋېر ۋە دۈتىرېئۇللارغا ئۇچرىغان ئىككى تاسادىپىيلىق شىنجاڭدا مىڭلارچە سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ، مىڭلىغان يىلنامە رىنىڭ، يازما ۋە باسما كىتابلارنىڭ تېپىلىشىغا يول ئاچتى. بىر - بىرىدىن پەرقلىق 17 خىل تىل ۋە 24 خىل يېزىقتا يېزىلغان 100 مىڭلارچە پاپىراق 15 — 20 يىللىق قىسقا بىر زاماندا ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم قىلىندى㊹. بۇلار ئىچىدە قۇملار ئاستىدا 1000 يىللاپ ئۇخلىغان شەھەر خارابىلىرى، تاغلار ئارىسىدا ياسالغان ئىبادەتخانىلار، مىڭلىغان ئەسەرلەر، مەخپىي تاملارنىڭ كەينىدە يوشۇرۇنغان كۈتۈپخانىلار، 1000 يىللاردىن بېرى قول تەگمىگەن قول يازمىلار... بۇلار ئارىسىدا ئۇيغۇرلار قەدىمكى ئۇيغۇر، بىراھمى، مانى، سوغد يېزىقلىرىدا ئۇيغۇر تىلىدا يېزىپ قالدۇرغان مىڭلاپ ۋاراقلار بار ئىدى.

بوۋېر ۋە دۈتىرېئۇللار كۆچا، خوتەنلەردە قانداق پەيدا بولۇپ قالدى؟

مەلۇمكى 1840 ـ يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئېلىمىز پەيدىنپەي يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق جەمئىيەتكە يۆزلەندى. جۇڭخۇا مىللەتلىرى هوقۇقسىز قالدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئاچ كۆز چار پادىشاھ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسيانى قولىغا ئالغاندىن كېيىن، كۆزىنى شىنجاڭغا تىكتى. يەنە بىر تەرەپتىن، ھىندىستان موغۇل ئىمپېرىيەسىگە خاتىمە بەرگەن ئىنگلىزلار ھىندىستانىدىكى مەنپەئەتلىرىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن چار پادىشاھنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا كېڭىيىشىنى توسۇشقا تىرىشتى. مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا چەت ئەللىكلەرنىڭ شىنجاڭدىكى ئاتالمىش «ئېكسپېدىتسىيە»لىرى باشلىنىپ كەتتى. بۇ ئېكسپېدىتسىيەلەرنىڭ ئاۋۋالقى مەقسىتى جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قارا نىيىتىگە مۇناسىپ شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، ئېتنوگرافىيە جەھەتلەردىكى ئاخباراتلىرىنى توپلاش، جۇغراپىيەلىك ئۆلچەش، سىزىش، تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇش ئىدى. ئەڭ دەسلەپتە بۇ يەرگە چار پادىشاھنىڭ قازاق ئوفىتسېرى چوقان ۋەلىخانوف (Chokan Valihanov) كەلدى. ئۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا سودىگەر قىياپىتىدە جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىپ ئاخبارات توپلاشقا كىرىشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن چار پادىشاھنىڭ يەنە بىر ئوفىتسېرى پېرژېۋالسكىي (Przhevalskiy) كەلدى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيەلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ئىدى. بۇ چاغدا ئەنگلىيەمۇ جىم ياتمىدى. ئەنگلىيە 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى فورسىزنى (Forsyth) چوڭ بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتتى ۋە ياقۇبېگ بىلەن سىياسىي جەھەتتە تىل بىرىكتۈردى. ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەنگلىيەگە قايتقاندا ئۇلار ئايال پادىشاھقا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تارىخىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي،

ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات تاپشۇردى.

مانا مۇشۇ سەۋەبلەرگە بوۋېر، دۇتربۈللار قوزغىغان زىلزىلە قوشۇلۇپ پۈتۈن دۇنيانىڭ كۆزى تېخى ئېچىلمىغان بۇ زور خەزىنىگە تىكىلدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھەرقايسى دۆلەتلەر بەس ـ بەستە «ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى»، «تەكشۈرۈش ئەترىتى» دېگەن نامدا شىنجاڭغا كېلىپ شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئوچۇق ـ ئاشكارا بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. شىنجاڭ ۋە دۇنيادىكى ساندۇق ـ ساندۇقلاردا ھېسابسىز قول يازمىلار ۋە باشقا قىممەتلىك مەدەنىيەت بۇيۇملىرى موسكۋا، پېتېربۇرگ، بېرلىن، لوندۇن، توكيو، دېھلى، ستوكھولملارغا توشۇلدى.

قەدىمكى زامانلاردا ئېلىمىز بىلەن غەربنى باغلاپ تۇرىدىغان مۇھىم سودا يولى ــ يېپەك يولىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئىككى يولى شىنجاڭ ئارقىلىق غەربكە تۇتىشاتتى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى خېلى يىراق زامانلاردىلا، ئېلىمىزنىڭ يېپەكلىرى مۇشۇ يولدا شىنجاڭ ئارقىلىق رىم ئىمپېرىيەسىگە يېتىپ باراتتى. تارىختا شەرقنىڭ ۋە غەربنىڭ ھەرقانداق ئادىمى ۋە ھەرقانداق نەرسىسى مانا مۇشۇ يولدىن ئۆتەتتى. شەرقتىن ۋە غەربتىن كەلگەن كىشىلەر سودىسى ئۈچۈن بۇ يەردە بىر مەزگىل تۇرۇپ كېتىپ قالاتتى ياكى شۇ تۇرغىنىچە تۇرۇپمۇ قالاتتى. مىلادىيەنىڭ بىرىنچى مىڭ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمى ۋە ئۇنىڭدىن سەل كېيىنكى زامانلاردا بۇ يەردە تۇركىي تىللىق قوۋملاردىن باشقا ئاساسلىق ئىران تىلىدا (قەشقەر ۋە خوتەن تەرەپلەردە)، ھىندى ـ ياۋروپا تىلىدا (توخرى تىلى ـ ئاقسۇ ـ كۇچا ـ قاراشەھەر ـ تۇرپان ئەتراپلىرىدا) ۋە ھىندى تىلىدا (قەدىمكى پىشامشان دۆلىتى ــ نىيەدىن لوپنۇرغىچە بولغان ئەتراپلاردا) سۆزلىشىدىغان قوۋملارمۇ ياشايتتى. مۇشۇنداق تارىخىي ۋە جۇغراپىيەلىك سەۋەبلەر تۈپەيلى بۇ يەر تۆت چوڭ

مەدەنىيەت (قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتى ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى) ئۇچراشقان بىردىنبىر جايغا ئايلانغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ يەردە ھەر خىل دىنلار ۋە پەزىقلارنىڭ ئىزلىرى ساقلانغان.

بۇ يەرگە تۇنجى بولۇپ پەيتىپ كەلگەن ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى فىنلاندىيەلىكلەر بىلەن رۇسلار ئىدى. 1898 - يىلى بىر ياندىن ئوتتو دونىر (Otto Donner) باشچىلىقىدىكى فىنلاندىيە ئۆمىكى، يەنە بىر ياندىن كلېمېنتىز (Klementz) باشچىلىقىدىكى رۇس ئۆمىكى شىنجاڭغا پەيتىپ كەلدى[45]. كلېمېنتىز موڭغۇلىيەدىكى ئورخۇن يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىدە نام چىقارغاندىن كېيىن شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەنىدى. ئۇ تۇرپان ئەتراپلىرىدىكى قەدىمىي ئىزلارنى تەكشۈردى. سەل كېيىنرەك ئەنگلىيەلىك ۋېنگىر قان سىستېمىسىدىن بولغان ئالىم ستېيىن (Aurel Stein) پەيتىپ كەلدى. ستېيىن ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمىدە، 1900 - يىلى 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى خوتەن تەۋەسىدىكى قەدىمىي ئىزلارنى سىستېمىلىق تەكشۈردى. بىر يىلدىن كېيىن ئۇ 12 ساندۇققا لىق قاچىلانغان قىممەتلىك بايلىقنى ئېلىپ قايتتى. بۇ قېتىمقى خىزمىتى ھەققىدە ئۇ «قەدىمكى خوتەن» ناملىق ئەسىرىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ. ستېيىن ئۆز مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ھامبۇرگدا ئېچىلغان شەرقشۇناسلىق قۇرۇلتىيىدا كۆز - كۆز قىلغاندىن كېيىن گېرمانلارنىڭ ئىچىگە ئوت كەتتى. گېرمانىيەدىن گرۈنۋېدىل (Albert Gruenwedel) ۋە خۇز (Huth) باشچىلىقىدىكى ئۆمەك 1902 - يىلى 12 - ئايدىن 1903 - يىلى 3 - ئايغىچە تۇنجى رەت تۇرپانغا كەلدى. ئۇلار ئۇچ ئاي ئىچىدىلا 46 ساندۇق بايلىق بىلەن قايتتى. ساندۇقلارغا ئاساسەن قول يازمىلار قاچىلانغانىدى. بۇ ساندۇقلار بېرلىنغا يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن تىلشۇناسلىق ساھەسىدە زور بايقاشلارغا

سەۋەب بولدى. شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى خىزمىتى ئۈچۈن پىروفېسسور پىشىل (Pichel) باشچىلىقىدا بىر شەرقشۇناسلىق ھەيئىتى تەشكىل قىلىندى. ھەيئەت پرۇسسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، يېتەرلىك خىراجەت بىلەن يېڭى بىر تەكشۈرۈش ئۆمىكى تەشكىل قىلدى. بۇ «2 ـ قېتىملىق گېرمانىيە تەكشۈرۈش ئۆمىكى» («1 ـ قېتىملىقى پرۇسسىيە خانلىق تەكشۈرۈش ئۆمىكى») دەپ ئاتالدى. ئۆمەك مەسئۇلى بېرلىن ئېتنوگرافىيە مۇزېيىنىڭ باشلىقى لېكوك (A. vonLeCoq)، تېخنىكا يېتەكچىسى بارتۇس (Bartus) ئىدى. تەكشۈرۈش ئۆمىكى 1904 ـ يىلى كۈزدىن 1907 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئارىلىقتا لېكوكنىڭ سالامەتلىكى يار بەرمەي، خىزمىتىنى گرۈنۋېدىلغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ 1906 ـ يىلى گېرمانىيەگە قايتتى. گرۈنۋېدىل 1907 ـ يىلى قايتتى. بۇ قېتىممۇ زور ھەجمدىكى قول يازمىلار بېرلىنغا يەتكۈزۈلدى. بۇنىڭ ئىچىدە مەشھۇر بۇددا دراماسى «مايتىرىسىمىت»مۇ بار ئىدى. 1908 ـ يىلى كوپېنھاگېندا ئېچىلغان شەرقشۇناسلىق ئىلمىي يىغىنىغا قاتناشقان كىشىلەر لېكوكنىڭ شىنجاڭدىكى تەكشۈرۈشلىرىنىڭ زىلزىلىسىنى ئاڭلاشتى. لېكوك تۇرپاندا خېلى ئۇزاق تۇردى. ئۇ ئىدىقۇت قەدىمىي شەھرىنى ئاساسلىق تەكشۈردى. گرۈنۋېدىل بولسا كۇچا ۋە قاراشەھەرنى تەكشۈرگەندى. ئىدىقۇت قەدىمىي شەھرى ئىتالىيەنىڭ پومپېي شەھرىگە ئوخشاش قىسمەتكە قالغان شەھەر ئىدى⑯. ئەمما، ئىدىقۇت شەھرى تەبىئەتنىڭ قولى بىلەن ئەمەس ئىنسانلارنىڭ قولى بىلەن ۋەيران قىلىنغانىدى. چۈنكى، بۇ يەردىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ كۆپ قىسمىدا قەستەن بۇزۇۋەتكەنلىك ئىزلىرى بار ئىدى. بۇتخانا خارابىسىدىكى بىر ئۆيدە كىيىملىرى قالايمىقان چېچىلغان بىرقانچە سۆڭەكلەر ياتاتتى. ئېھتىمال، بۇ راھىبلار ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن شۇ يەرگە تاشلىۋېتىلگەن بولسا

كېرەك. يەنە بىر ئۆيدە قان يۇقىنى پەرق ئەتكىلى بولمىدىغان كىيىملەر چېچىلىپ ياتاتتى، قارىغاندا بۇ شەھەر بىر قېتىملىق غازات جېكىدە ۋەيران بولغاندەك قىلاتتى. (ئېھتىمال تۇرپاندا ئىسلام ئېچىلغاندا يۈز بەرگەن بولسا كېرەك.) قېچىشقا ئۇلگۈرمىگەن راھىبلار ۋە پۇقرالار قەتل قىلىنغان ياكى تۇتۇپ كېتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن، بۇ شەھەر ئاستا ـ ئاستا قۇملارنىڭ تېگىدە قېلىپ ۋەيران بولغان. بۇ يەردە ھەربىر تەرىپى 2500 مېتىر، ئېگىزلىكى 25 مېتىر كېلىدىغان شەھەر سېپىللىرىدىن باشقا ھەر خىل ئۇسلۇبتىكى قۇرۇلۇشلار، كۆلىمى زور ئىبادەتخانىلار (راھىب شۇەن زاڭ ھىندىستانغا نوم ئەكەلگىلى ماڭغاندا كۆرگەن ئىبادەتخانىلار شۇ بولسا كېرەك، بۇ ئىبادەتخانىلارنىڭ كۆپى بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، يەنە بىر قىسمى مانى، ئاز بىر قىسمى نىستورىيان ئىبادەتخانىلىرى ئىدى) ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭدىن باشقا، شەھەرنىڭ شىمالىدىكى بېزەكلىك، مۇرتۇق قاتارلىق جايلاردا يەنە نۇرغۇن ئىبادەتخانىلار ساقلىنىپ قالغان. بۇ ئىزلار ۋە ئىبادەتخانىلاردا نەپىس تام رەسىملىرى (بۇددا ۋە مانى دىنى مەزمۇنىدىكى) بار ئىدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە بەك چوڭ سىزىلغان بۇرھان رەسىملىرى، ئېسىلزادىلەر ۋە راھىبلارنىڭ رەسىملىرى بار ئىدى. رەسىملەردە مىللىي ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىك گەۋدىلىك ئىدى. بارتۇس بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۆزى ئەڭ مۇھىم دەپ قارىغان، مۇكەممەل ساقلانغان تام رەسىملىرىنى پارچىلاپ كېسىپ، ساندۇقلارغا قاچىلاپ، بېرلىنغا ئاپىرىپ قايتا قۇراشتۇرۇپ، بېرلىن ئېتنوگرافىيە مۇزېيىغا قويدى. بۇ رەسىملەر ئىچىدە دۇنيادا بىردىنبىر ساقلانغان مانى ئۇستازنىڭ رەسىمى بار ئىدى. بۇلاردىن باشقا ئىبادەتخانىلارنىڭ كۇتۇپخانىلىرىدىن قولغا چۈشۈرگەن زور ھەجىمدىكى يازما يادىكارلىقلارمۇ بار ئىدى. بۇلار 233 سانduqqa لىق كەلگەنىدى. 1913 ـ يىلىنىڭ بېشىدا

لېكوك ۋە بارتۇسلار يەنە شىنجاڭغا كەلدى. بۇ قېتىم ئۇلار كۆچا مىڭئۆيلىرى ۋە قەشقەرنى تەكشۈردى. ئۇلار تام رەسىملىرى، ھەيكەللەر، ياغاچ ئويمىلار، پۇللار ۋە ئارخېئولوگىيە قىممىتى بار نەرسىلەردىن باشقا نۇرغۇن قول يازمىلارنى 152 ساندۇققا قاچىلاپ بېرلىنغا ماڭدى. بۇ چاغدا 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. «ئەگەر لېكوك بىر ھەپتە كېچىككەن بولسىدى، بۇ ساندۇقلار رۇس چېگرالىرىدىن گېرمانىيەگە كېلەلمىگەن بولاتتى»(47).

1906 ـ، 1907 ـ يىللىرى شىنجاڭدىكى تەكشۈرۈشلەر ئەڭ «قىزغان»، قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر نۇقتىسىدىنمۇ ئەڭ ئەھمىيەتلىك يىللار بولدى. بۇ يىللاردا شىنجاڭدا ئايرىم ـ ئايرىم ئۇچ دۆلەتتىن كەلگەن ئۇچ ئۆمەك پائالىيەت قىلىۋاتاتتى. لېكوكلاردىن باشقا ئەنگلىيەلىك ستېيىن باشچىلىقىدىكى ئۆمەك ئىككىنچى قېتىملىق شىنجاڭ سەپىرىگە چىققان. پېللىئوت (Paul Pelliot) باشچىلىقىدىكى فىرانسىيە ئۆمىكى بولسا تۇمشۇق خارابىلىرىنى قېزىۋاتاتتى.

ستېيىن بۇ سەپىرىدە ئالدىنقى قېتىمقىغا ئوخشاشلا قەشقەردىن چىقىپ خوتەنلىك جەنۇبى ئارقىلىق گەنسۇغا بارماقچىدى. ئەمما، ئۇ يەردىن شىمالغا مېڭىپ تەكلىماكان قۇملۇقىغا كىردى. ئۇ خوتەنلىك شەرقىدىكى كۆپ جايلاردىن (قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىسىدىن) ۋە لوپنۇر كۆلىنىڭ شىمالىدىن قۇمغا كۆمۈلگەن شەھەر خارابىلىرىنى تاپتى. خارابىلىكلەردىكى بەزى ئۆيلەرنى قازغاندىن كېيىن، زور ھەجمدىكى قارۇشتى يېزىقىدىكى ياغاچ پۈتۈكلەرنى تاپتى. بۇ پۈتۈكلەر بۇ يەرلەردە ئەڭ ئاخىرقى ئادەملەر مىلادىيە 3 ـ، 4 ـ ئەسىرلەردە ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. بۇ شەھەرلەر ئېھتىمال قۇمنىڭ ھۇجۇمىدا ۋە ياكى دۇشمەنلەرنىڭ باسمىچىلىقىدا ۋەيران بولغانىدى. بۇ ياغاچ پۈتۈكلەر مەزمۇنى ئاددىي، قىسقا ھۆججەتلەر، خەت ـ

چەكلەر قاتارلىقلار بولۇپ، ئەخلەتلەر ئارىسىدا چېچىلىپ ياتاتتى. بەزى يەرلەردىن كۆپ مىقداردا ياغاچ پۇتۇكلەر تېپىلدى. ئېھتىمال، بۇ يەرلەر ھۆكۈمەت تۇرىدىغان ئورۇن بولسا كېرەك. ستېپىن يەنە مىلادىيە 2 ـ، 3 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بۇددا خارابىلىرىنىڭ ئىزلىرىنى تاپتى. مەرھۇم قورغىنى جەنۇبىي يولىنىڭ ئامانلىقىنى قوغدايدىغان مۇھىم قورغان ئىدى. ستېپىن بۇ يەردىن يەنە ئورخۇن يېزىقىدىكى پارچىلارنى تاپتى.

گەنسۇ تەۋەسىدىكى سەددىچىن قورغىنىدىن ستېپىن زور مىقداردىكى ھەربىي مەزمۇندىكى خەنزۇچە ياغاچ پۇتۇكلەرنى تاپتى. بۇلارنىڭ ئەڭ قەدىمىيسى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 98 ـ يىلىغا تەۋە ئىدى.

1879 ـ يىلى كونت سچېنىيى (Kont Szechenyi) باشچىلىقىدىكى ۋېنگىرىيە گېئولوگىيە ئۆمىكى گەنسۇ تەۋەسىدە خىزمەت قىلغاندا دۇنخۇاڭدىكى مىڭئۆيلەرنى كۆرگەنىدى. ئۆمەكتىكى پىروفېسسور لوزى (Loszy) ستېينگە بۇ مىڭئۆيلەر ھەققىدە ھاياجانلىنىپ تۇرۇپ سۆزلەپ بەرگەنىدى. پرېژىۋالىسكىيمۇ بۇ مىڭئۆيلەرنى كۆرگەن ۋە ئۇنى ئىلىم دۇنياسىغا جاكارلىغانىدى. ستېپىن بۇ سەپىرىدە دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرىنى كۆرۈشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. ستېپىن 1907 ـ يىلى مارتتا مىڭئۆيگە يېتىپ كېلىدۇ ۋە بىر غارنىڭ ئۆرۈلگەن تېمىنىڭ كەينىدە بىر كۇتۇپخانا بارلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ. (بىرقانچە يىل بۇرۇن تاملار رېمونت قىلىنماقچى بولغاندا تام ئۆرۈلۈپ بۇ كۇتۇپخانا مەلۇم بولغانىدى.) ئىبادەتخانىنىڭ مەسئۇلى ۋاڭ فامىلىلىك راھىپ ئىدى. ۋاڭ راھىب ستېينگە ئاۋۋال بىر پارچە قول يازما بېرىدۇ، ئەمما كۇتۇپخانىنىڭ ئىشىكىنى قوپۇرۇپ، سۆزاپ تاشلايدۇ. ستېپىن مىڭ يېرىدىن شېرىن ـ شېكەر ۋەدىلەرنى تۆكۈپ ۋاڭ راھىبنى كۇتۇپخانىنى كۆرۈۋېلىشقا قايىل قىلىدۇ. تام ئۆرۈلۈپ ستېپىن كۇتۇپخانىغا

كىرىدۇ. بۇ 1907 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى ئىدى. ۋاڭ راھىبنىڭ قولىدىكى قەنەدىلدە يېنىۋاتقان جىنچىراغنىڭ سۇس يورۇقىدا ستېپىننىڭ كۆزلىرى ھەيرانلىقتا چەكچىيىپ كېتىدۇ. يەردىن تورۇسقىچە تىزىلغان قول يازمىلار ئۆيگە لىق كەلگەنىدى. پۈت قويغۇدەك بوش يەر يوق ئىدى. ستېپىن ئاجايىب بۇيۇك، غايىب بىر خەزىنىگە ئۇچرىغىنىنى ھېس قىلىدۇ. ئەسلىدە بۇ خەزىنە مىلادىيە 1000 ـ يىللاردا دۇشمەنلىنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە قىلىش مەقسىتىدە ئېتىۋېتىلگەن ۋە شۇنىڭدىن بېرى ھېچكىم ئېچىپ باقمىغانىدى. ئورخۇنچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە، سوغدچە، توخرىچە، تۇبۇتچە مىڭلارچە قول يازما؛ ساپساق، يىرتىلمىغان، پارچىلانمىغان، قاتلانمىغان، پۈكۈلمىگەن قول يازما؛ 1000 يىللار ھېچكىمنىڭ قولى تەگمىگەن قول يازما ستېپىننىڭ كۆز ئالدىدا تۇراتتى. مۇشۇلارنىڭ ھەممىسىنى لوندونغا ئەكېتەلىسەم ـ ھە؟ ئۇ شۇلارنى ئويلايتتى. ۋاڭ راھىب ئونىڭغا قوشۇلمايدۇ. ھەتتا بىر كۈنى كۆتۈپخانا ئىشكىنى كېسەكتە قايتا ئېتىۋېتىپ غايىب بولىدۇ. كېيىن يەنە كېلىدۇ ۋە ستېپىننىڭ دىنىي مەزمۇندا بولمىغان قول يازمىلارنى ئەكېتىشىگە قوشۇلىدۇ. نىھايەت ستېپىن تاللانغان قول يازمىلارنى 24 سانۇقا قاچىلاپ، ئونىڭغا قوشۇپ بەش سانۇق نەپىس رەسىملەر بىلەن لوندونغا قايتىدۇ. «سەككىز يۈكمەك»، «ئىرق بىتىگ»، «خۇاستۇ ئانىفت» قاتارلىق مۇھىم قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر، «ئانىڭدەك ئورۇنلاردا» قاتارلىق نۇرغۇن قەدىمكى ئۇيغۇرچە شېئىرلار شۇ سانۇقلار ئىچىدە ئىدى.

بۇ چاغدا تۇرپان ئەتراپلىرىدا تەكشۈرۈشتە بولۇۋاتقان پېللىئوت ستېپىننىڭ «غايىب خەزىنە»گە ئۇچرىغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەرنى ئاڭلايدۇ. فىرانسىيە تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولغان پېللىئوت خەنزۇ ۋە تۈرك

تىللىرىنىڭ ئەڭ بۇيۇك مۇتەخەسسىسى ئىدى. باشقا تەتقىقاتچىلار ئۇزاق مۇددەت تەتقىق قىلىپ ۋە ھەتتا يۇرتلىرىغا قايتىپ مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىسلەرگە تەتقىق قىلدۇرغاندىن كېيىن مەزمۇنىنى ئاڭقىرىدىغان ئەسەرلەرگە پىللىئوت بىر قاراپلا ئەسەرنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەلەيتتى. يازمىلار قايسى تىلدا بولسۇن، قايسى يېزىقتا بولسۇن ۋە قايسى زامانغا تەئەللۇق بولسۇن ھەممە سىرلىرىنى پىللىئوتقا تۆكۈپلا بېرەتتى. بۇ بۇيۇك ئالىم ستېيېندىن كېيىن 1908 ـ يىلى 5 ـ ئايىنىڭ 3 ـ كۈنى دۇنخۇاڭغا يېتىپ كېلىدۇ. ۋاڭ راھىب بىلەن ئۇزۇن سۆھبەتلەردىن كېيىن ھېسابسىز قول يازمىلارنى قولىغا چۈشۈرىدۇ. «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى» ئەنە شۇ قول يازمىلار ئارىسىدا ئىدى. پىللىئوت پارىژغا ئەكەتكەن قول يازمىلارنىڭ سانى 15 مىڭ ئەتراپىدا ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ كەينىدە يەنە زور بىر خەزىنە قالغانىدى. ستېيېن ۋە پىللىئوتلاردىن كېيىن ياپونىيەدىن كونت ئوتانى (橘瑞超) باشچىلىقىدىكى بىر ئۆمەك دۇنخۇاڭغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلارمۇ بىرمۇنچە قول يازمىلارنى توكيوغا ئەكېتىدۇ. بېيجىڭ ھۆكۈمىتىمۇ بۇنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يېتىدۇ ۋە ئېشىپ قالغان بارلىق قول يازمىلارنى بېيجىڭغا يۆتكەشنى قارار قىلىدۇ. ئەمما، خېلى كۆپ بىر تۈركۈم قول يازمىلار يوللاردا قاراقچىلارنىڭ قوللىرىغا چۈشۈپ كېتىدۇ ۋە مەڭگۈلۈك يوقىلىدۇ. بۇلارنىڭ يەنە بىر قىسمىنى ۋاڭ راھىب ئۆزىگە ئايرىۋالىدۇ ۋە ستېيېن ئۇچىنچى قېتىم دۇنخۇاڭغا كەلگەندە ئۇنىڭغا ساتىدۇ[48]. بېيجىڭغا سالامەت يېتىپ بارغان قول يازمىلار ھازىر بېيجىڭ دۆلەت كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا.

گېرمانىيە ئۆز ۋاقتىدا تۆت قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەدە قولغا چۈشۈرگەن بىرىنچى قول ماتېرىياللارغا ۋە ئىلىم سۆيەر، ئىجتىھاتلىق، بىلىملىك بىر تۈركۈم ئالىملىرىغا تاپىنىپ قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى تەتقىقاتىدا دۇنياداً ئەڭ ئالدىنقى

ئورۇننى ساقلاپ كەلدى. بۇگۈنكى سىپىرلاشقان دۇنيادا ئۇلار كومپيۇتېر تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ دۇنيا مىقياسىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنى رەقەملەشتۈرۈش ۋە ئامبار قۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەردە كاتتا نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى㊾.

1909 ـ، 1911 ـ يىللىرى رۇس تۈركولوگى مالوف (S.E.Malov) جۇڭگوغا يوغۇرلارنىڭ تىلىنى تەكشۈرۈشكە كېلىدۇ. ئۇ گەنسۇدىكى يوغۇرلار ئارىسىدا تىل تەكشۈرۈۋاتقاندا، 1910 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى شاجو (沙洲) شەھىرى ئەتراپىدىكى بۇددا غارىدا، بىر بۇتنىڭ ئايىغىدا تەرتىپسىز، چېچىلغان ھالەتتىكى قەغەز پارچىلىرىنى ئۇچرىتىدۇ. بۇ تەرتىپسىز پارچىلار قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نومى «ئالتۇن يارۇق» ئىدى. 397 ژاراقلىق بۇ نۇسخىنىڭ ئاخىرىغا dai čiŋ Kaŋ – si yigirmi altïnč yil دەپ يېزىلغانىدى. بۇ مىلادىيە 1687 ـ يىلى ئىدى㊿. بۇ نۇسخا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يادكارلىقى ئىدى. شۇ يىلى ئۇ يەنە «ئالتۇن يارۇق»نىڭ باشقا پارچىلىرىنىمۇ تاپتى ۋە ھەممىسىنى رۇسىيەگە ئەكەتتى. ئەسەرنىڭ باشقا نۇسخىلىرىنىڭ پارچىلىرىنى گېرمانىيە ئەترىتى تۇرپاندىن تاپتى(51).

1913 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئۇچىنچى قېتىم سەپەرگە چىقىقان ستېيىننىڭ بېشىغا بىرمۇنچە ئىشلار كەلدى. بۇ قېتىم ئۇ تەكلىماكان قۇملۇقىغا ئاۋۇال جەنۇبتىن شەرققە، كېيىن شىمالغا ۋە غەربكە كېزىپ چىقتى. بىر قېتىم ئېتى ئۇركۈپ كېتىپ، ئاتنىڭ ئاستىدا قالدى، ھەپتە يېتىپ تۇرۇپ كەتتى، ئۇنىڭغا ھېچ ئىش بولمىغاندەك يەنە ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇردى. 1914 ـ يىلى ئۇ 182 ساندۇق يادكارلىق بىلەن يۇرتىغا قايتتى. بۇلار ئارىسىدا ۋاڭ راھىب سېتىپ بەرگەن بەش ساندۇقمۇ بار ئىدى(52).

1914 ـ يىلىدىن كېيىن شىنجاڭغا كېلىدىغان غەربىلىكلەر توختاپ قالدى. 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى غەرب ئالىملىرىنى چۆشەپ

قويغاندى. جۇڭگودىمۇ چىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلدى. يېڭى ھۆكۈمەت چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرىغا ۋە جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ چەت ئەلگە ئەكېتىلىشىگە چەك قويدى. شۇنداقتىمۇ 1927 ـ، 1929 ـ يىللاردا شۇ‌ېتسىيەلىك سۇيېن ھىدىن جېنىنى ئالقىنىغا ئېلىپ قويۇپ شىنجاڭغا كەلدى ۋە توپلىغان ئەسەرلىرىنى ستوكھولىمغا يەتكۈزدى.

شىنجاڭدىكى قول يازمىلاردىن ياپونلارمۇ نېسىۋىسىز قالمىدى. ئۇلارنىڭ ئۆز دىنىي ئېتىقادىغا مۇناسىۋەتلىك بۇ قەدىمكى قول يازمىلار ئۇلار ئۈچۈن دىنىي ھېسسىيات نۇقتىسىدىنمۇ ناھايىتى مۇھىم ۋە قىممەتلىك ئىدى. ياپونلار 1902 ـ، 1904 ـ يىللاردا كوزۇي ئوتانى (Kozui Otani) باشچىلىقىدا تۇنجى قېتىم شىنجاڭغا كەلدى ۋە تۇرپان، كۇچالارنى تەكشۈردى. ئىككىنچى قېتىم 1908 ـ، 1909 ـ يىللاردا زۇيچو تاچىبانا (ZuichoTachibana) ۋە ئېيزابۇرو نومۇرا (EizaburoNomura) لار شىنجاڭدا تەكشۈرۈشلەردە بولدى ۋە ئاساسلىق تۇرپان بىلەن قاراشەھەرنى تەكشۈردى. ئۈچىنچى قېتىم 1910 ـ يىلىدىن 1914 ـ يىلىغىچە زۇيچو تاچىبانا كەلدى. ئۇ بۇ قېتىم شىنجاڭدىن باشقا يەنە دۇنخۇاڭغىمۇ باردى. ئۇلار توپلىغان ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمى كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىدا، ئاز بىر قىسمى توكيو دۆلەت مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئېكسپېدىتسىيەلەر ۋە سايياھەتلەردىن باشقا يوللار بىلەن چەت ئەللەرگە چىقىپ كەتكەن قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى بار. بېرلىنغا ئوقۇشقا چىققان بىر شىنجاڭلىق ئوقۇغۇچى 1930 ـ يىللارنىڭ بېشىدا يۇرتىدىن كونا بىر قول يازمىنى بېرلىنغا ئېلىپ بارىدۇ. قول يازمىنى تەتقىق قىلغان رەشىت رەھمەتى ئارات ئەسەرنىڭ «شۇەنزاڭ بىئوگرافىيەسى»گە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى

بىلىدۇ ۋە ئەسەرنى سېتىۋېلىش ھەققىدە تۈركىيە ھۆكۈمىتىگە مۇراجىئەت قىلىدۇ. تۈركىيەدىن جاۋاب چىقمىغاندىن كېيىن بۇ شىنجاڭلىق ئوقۇغۇچى قول يازمىنى پارىژ مىللىي كۈتۈپخانىسىغا ساتىدۇ(53).

ئېلىمىزدە خۇاڭ ژېنبى ئەپەندى (1893 ــ 1966) شىنجاڭدا ئەڭ ئۆزۈن، ئەڭ ئەتراپلىق ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ شىنجاڭدا تۆت قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇ دەسلەپتە «جۇڭگو ـ شۇېتسىيە بىرلەشمە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى» تەركىبىدە جۇڭگو تەرەپ ۋەكىلى سۈپىتىدە قاتناشقان. ئۇ تۇرپان، قۇمۇل، ئىلى، كۇچا، قاراشەھەر، قەشقەر، مارالۋېشى، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردە بولغان.

ئازادلىقتىن كېيىن 1959 ـ يىلىدىن 1975 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ مۇزېيى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تۇرپاندا 13 قېتىم ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى. ئۇنىڭدىن باشقا شىنجاڭ مۇزېيى 50 ـ، 60 ـ يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى نىيە، مارالۋېشى قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى ئىزلارنى تەكشۈردى ۋە زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. 1959 ـ يىلى قۇمۇل تاغلىرىدىن بىر پادىچى مەشھۇر بۇددا دىنى يادىكارلىقى «مايتېرىسىممىت»نى تېپىۋېلىپ شىنجاڭ مۇزېيىغا تاپشۇرۇپ بەردى. بۇ نۇسخا ھازىر دۇنيادا «مايتېرىسىممىت»نىڭ «قۇمۇل نۇسخىسى» دەپ ئاتالماقتا.

2. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەتقىق قىلىنىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا ئائىت ئەڭ دەسلەپكى تەتقىقات رۇسىيە ۋە گېرمانىيەدە باشلانغان. شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان تۇنجى ئىلمىي تەكشۈرۈشلەرنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە پېتېربۇرگ ۋە بېرلىنغا كېلتۇرۇلگەن قول يازمىلار تەتقىق قىلىنىشقا

باشلىدى. كلېمېنتز تۇرپاندىن ئەكەلگەن يازمىلارنى رادلوف 1899 ـ يىلى نەشر قىلدۇردى. خەنزۇ تىلى ۋە بۇددا مەدەنىيىتىگە پۇختا مۇللېر (F.W.K.Mueller) تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلارنى «ئۇيغۇرچە» (Uigurica) دېگەن نامدا تەتقىق قىلىشقا باشلىدى ۋە 1908 ـ يىلىدىن 1931 ـ يىلىغىچە تۆت تۇم ھالەتتە نەشر قىلدۇردى. رادلوف 1909 ـ يىلى پېتىربۇرگدا يېڭى بىر تەتقىقاتنى باشلىدى. 1912 ـ يىلىغىچە داۋام قىلغان بۇ تەتقىقاتنىڭ نەتىجىسى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە تەتقىقاتلار» (Altturkische Studien) دېگەن نامدا ئالتە تۇم بولۇپ نەشر قىلىندى. لېكوك 1911 ـ يىلى تۇرپاندىن ئەكەلگەن يازمىلارنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىسى «قوچۇدىن تېپىلغان مانىچە يازمىلار» (Turkische Manichaica aus Chotscho) دېگەن نامدا 1922 ـ يىلىغىچە ئۈچ تۇم ھالەتتە نەشر قىلىندى. پېللىئوت دۇنخۇاڭدىن قولغا چۈشۈرگەن «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى»نى 1914 ـ يىلى نەشر قىلدۇردى. مالوف يۇغۇرلار ئارىسىدىن تاپقان «ئالتۇن يارۇق»نى 1913 ـ، 1916 ـ يىللاردا ئۇستازى رادلوف بىلەن بىللە نەشر قىلدۇردى. 1915 ـ يىلى خانبدا تورو ياپونىيەدە «سەككىز يۇكمەك»نى نەشر قىلدۇردى.

گېرمانىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى توپلىغان ماتېرىياللار ھەققىدە ۋىللى باڭ (Willi Bang) ئۆز ئوقۇغۇچىسى — پۇتۇن ئۆمرىنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتىگە بېغىشلىغان ئالىم، مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس گابائىن (von Gabain Annemarie) خانىم بىلەن بىرلىكتە «تۇركچە تۇرپان تېكىستلىرى» (Türkische Turfantexte) دېگەن نامدىكى چاتما تەتقىقاتنى باشلىدى. بۇ تەتقىقاتلارنىڭ ئەڭ مۇھىم قىسمى بولغان ئالدىنقى بەش تومنى 1929 ـ، 1931 ـ يىللار ئارىسىدا نەشر قىلدۇردى. 1934 ـ يىلى بۇ بەش تومنىڭ ئىندېكسى

ئىشلەندى⑭. ئۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقاتلارغا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە خاقانىيە تىلىنىڭ ئەڭ كاتتا مۇتەخەسسىسى، قازاندا تۇغۇلغان بۈيۈك ئۇيغۇرشۇناس رەشىت رەھمەتى ئارات قوشۇلدى. «تۈركچە تۈرپان تېكستلىرى»نىڭ ئالتىنچى تومىنى يۇقىرىقى ئۇچەيلەن بىرلىكتە تاماملىدى ۋە بۇ ئەسەر 1934 ـ يىلى نەشر قىلىندى. ئۇنىڭ 7 ـ تومىنى ئارات يالغۇز تەييارلىدى ۋە 1936 ـ يىلى نەشر قىلدۇردى. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن گابائىن خانىم بۇ تەتقىقاتنى يالغۇز داۋاملاشتۇردى. 1954 ـ يىلى بۇ كىتابنىڭ 8 ـ تومى، 1959 ـ يىلى 10 ـ تومى نەشر قىلىندى. 1958 ـ يىلى نەشر قىلىنغان 9 ـ تومىنى گابائىن خانىم ۋىنتېر (W.Winter) بىلەن بىرلىكتە نەشر قىلدۇردى.

1908 ـ، 1938 ـ يىللار قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىدىكى ئالتۇن يىللاردۇر. يۇقىرىقى ئەسەرلەردىن باشقا 1934 ـ يىلى ئەخمەت جەفەرئوغلۇ (Ahmet Ceferoglu) «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»نى ئىشلىدى.

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن بىر مەزگىل ياۋروپادىكى، بولۇپمۇ گېرمانىيەدىكى تەتقىقاتلار توختاپ قالدى. ئۇرۇش تەتقىقاتلارنى ئۆزۈپ قويدى. شىنجاڭدىكى ئىشادەتخانىلاردا، دۇنخۇاڭدىكى مەخپىي كۈتۈپخانىلاردا مىڭ يىللار مۇھاپىزەت قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىقلار ۋە مىڭلىرىدىن كېيىنمۇ، پارچىلاپ بېرلىنغا ئېلىپ بېرىپ قۇراشتۇرۇلغان رەسىملەرنىڭ بىر قىسمى ئۇرۇشتا مەڭگۈلۈك ۋەيران بولدى⑮. سوۋېت ئارمىيەسى بېرلىنغا كىرىشتىن بۇرۇن گېرمانىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى كونا كان قۇدۇقلىرىغا يۆتكەپ كېتىلگەن بىر قىسىم قول يازمىلار ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىدىن ئامان قالغانىدى.

ياۋروپادا تەتقىقاتلار بىر ئىزدا توختاپ قالغان چاغدا، قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازمىلار ھەققىدىكى تەتقىقاتلار تۈركىيەدە جانلىنىپ

كەتتى. ۋىللى باك ۋە رەھمەتى ئارات بىللە نەشرگە تەييارلىغان «ئوغۇز قاغان داستانى» 1936 ـ يىلى تۇركچە نەشر قىلىندى. فۇئات كۆسەرئايىنىڭ «تۇركچە مانى قول يازمىلىرى» ناملىق ئەسىرى 1936 ـ يىلى نەشر قىلىندى. ھۇسەيىن نامىق ئورخۇن 1939 ـ يىلى «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى»نىڭ پېللىئوت نەشرى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى قوشۇپ يېڭىدىن نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىسى نەشر قىلىندى. 1945 ـ يىلى سائادەت چاغاتاي «ئالتۇن يارۇق،تىن ئىككى پارچە»نى نەشر قىلدۇردى. 1941 ـ يىلى گابائىن خانىمنىڭ ئورخۇن ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يازمىلىرىنىڭ تىلى ھەققىدىكى تۇنجى گىرامماتىكا ئەسىرى گېرمانىيەدە نەشر قىلىندى[56].

1950 ــ 1970 ـ يىللاردا قەدىمكى ئۇيغۇرچە قول يازمىلار ھەققىدىكى تەتقىقاتلار گەرچە بەك جانلىنىپ كەتمىگەن بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا بىرمۇنچە مۇھىم ئەسەرلەر يورۇقلۇققا چىقتى. 1957 ـ يىلى «مايتىرىسىمىت»نىڭ فوتو نۇسخىسى گابائىن ۋە شېل (H.Scheel) تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. 1965 ـ يىلى رەشىد رەھمەتى ئارات ئۇزاق يىللار ئىشلىگەن تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىسى بولغان «قەدىمكى تۇرك شېئىرلىرى»نى نەشر قىلدۇردى. ئەخمەت جەفەر ئوغلۇنىڭ تېخىمۇ تولۇقلانغان، كېڭەيتىلگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» 1968 ـ يىلى تەكرار نەشر قىلىندى.

1970 ـ يىلى قەدىمكى ئۇيغۇرچە قول يازمىلار تەتقىقاتىدا يېڭى بىر جانلىنىش بولدى. ئامېرىكىدا شىناسى تېكىننىڭ «ئابىدارما قوشاۋاردى شاستىر» (Abidarma Košavardi šastr) ئاتلىق ئەمگىكى نەشر قىلىندى. ئارقىدىنلا گېئورگ خازاي (Georg Hazai) ۋە پېتىر زىمى (Petir Zieme) تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىدىكى يېڭى تەتقىقات تېمىسى «بېرلىندىكى تۇرپان تېكىستلىرى» (Berliner Turfantexte) قولغا ئېلىندى. ئۇنىڭ 1 ـ تومى

گېئورگ خازاي ۋە پېتىر زىمى تەرىپىدىن 1971 ـ يىلى، 2 ـ تومى كلائۇس رۆھبۆرن تەرىپىدىن 1971 ـ يىلى، 3 ـ تومى سېمىھ تېزجان (Semih Tezcan) تەرىپىدىن 1974 ـ يىلى، 5 ـ تومى پېتىر زىمى تەرىپىدىن 1975 ـ يىلى، 7 ـ، 8 ـ تومىلىرى گېئورگ كارا (Georg Kara) ۋە پېتىر زىمى تەرىپىدىن 1976 ـ، 1977 ـ يىللىرى، 9 ـ تومى شىناسى تېكىن تەرىپىدىن 1980 ـ يىلى، 13 ـ، 20 ـ، 23 ـ تومىلىرى پېتىر زىمى تەرىپىدىن 1985 ـ، 2000 ـ، 2005 ـ يىللىرى، 21 ـ، 25 ـ تومىلىرى جېنس ۋىلكېنس (Jens Wilkens) تەرىپىدىن 2001 ـ، 2007 ـ يىللىرى، 26 ـ تومى يۈكىيو كاساي (YukiyoKasai) تەرىپىدىن 2008 ـ يىلى نەشر قىلىندى. ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلۇۋاتقان «بېرلىندىكى تۇرپان تېكىستلىرى» نامىلىق زور ھەجىملىك بۇ ئەمگەك قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن باشقا تۇرپاندىن تېپىلغان ھەر خىل تىل ـ يېزىقتىكى قول يازمىلار تەتقىقاتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يەردە پەقەت قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىغا ئائىت تەتقىقات نەتىجىلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىتۇق. نۆۋەتتە يەنە گېرمانىيەدە «بېرلىندىكى تۇرپان تېكىستلىرىنى رەقەملەشتۇرۇش» (Digitalisierung der Berliner Turfantexte ‹DFG – Projekt›) تەتقىقاتى ئىشلەنمەكتە ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان ھەر خىل تىل ۋە يېزىق تۇرىدىكى قول يازمىلارنىڭ سۈپەتلىك فوتو نۇسخىسى ئىنتېرنېتتا كەڭ جامائەتچىلىككە ئېچىۋېتىلدى[58].

1971 ـ يىلى جامېس خاملتون (James Russel Hamilton) «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى»نىڭ تىرانسلىتېراتسىيە، تىرانسكرىپسىيە، فىرانسۇزچە تەرجىمە، ئىزاھ، سۆزلۈك ۋە فوتو نۇسخىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل ئىلمىي نەشرىنى مەيدانغا كەلتۈردى (بۇ نۇسخىنىڭ تۇركچە تەرجىمىسى ئەنقەرەدە 1998 ـ يىلى بېسىلدى.)

گېئورگى خازاي 1972 ـ يىلى باك، گابائىن، لېكوك، مۇللېر، رەشىت رەھمەتى ئارات قاتارلىقلارنىڭ 1908 ــ 1938 ـ يىللاردا نەشر قىلىنغان ئەسەرلىرىنى بىر يەرگە توپلاپ ئۇچ تۇم ھالەتتە قايتا نەشر قىلدۇردى. سەمەد تېزجان 1975 ـ يىلى «شۇەنزاك بىئوگرافىيەسى»نىڭ 10 ـ بۆلۈمىنى نەشر قىلدۇردى. شىناسى تېكىن «مايتريسىمىت» ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى داۋاملاشتۇردى.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت لۇغەتلەر ھەققىدە يېڭى نەتىجىلەر مەيدانغا كەلدى. ئەخمەت جەفەر ئوغلۇنىڭ لۇغىتىدىن كېيىن 1969 ـ يىلى لېنىنگرادتا نادېلىيايېۋ باشچىلىقىدىكى بىر ھەيئەت تەرىپىدىن «قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ لۇغىتى» (Nadelyayev et. al. Drevniy Tyurkiskiy Slovar, Leningrad, 1969)

نەشر قىلىندى. ئارقىدىنلا 1972 ـ يىلى ئەنگلىيەلىك كلاۋسون تەييارلىغان «13 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۈرك تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيەلىك لۇغىتى» (Clauson, Sir G., An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972.)

نەشر قىلىندى. بۇ ئىككى لۇغەت ئورخۇن ئۇيغۇر تىلىنىڭ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ۋە خاقانىيە تۈركچىلىرىنىڭ يازما يادىكارلىقلىرىنى تەپسىلىي تەتقىق قىلىش ئاساسىدا ئىشلەنگەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىكى ئەڭ مۇھىم ئىككى قورال كىتاب ھېسابلىنىدۇ. ئىرانشۇناس دۆرفېر (Gerhard Doerfer) 1963 ـ يىلىدىن 1975 ـ يىلىغىچە ئىشلىگەن «يېڭى پارس تىلىدىكى تۈركچە، موڭغۇلچە ئېلېمېنتلار» (Doerfer, G., Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, 4c., Wiesbaden 1963 – 75.)

ئاملىق تۆت تومۇق يىرىك ئەسىرنىڭ 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ تومى

ېرىدا يېڭى پارس تىلىدىكى تۈركچە تەركىبلەرنى شەرھلىگەن. ئە-مەلىيەتتە بۇ لۇغەت قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى ئۈچۈنمۇ ئىنتايىن مۇھىم قورال كىتاب ھېسابلىنىدۇ. گېرمانىيەلىك تۈركولوگ رۆھبۈرن 1977 ـ يىلىدىن تارتىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەممە دەۋرلىرىگە ئائىت ھەر خىل يېزىقتىكى يازما يادىكار-لىقلارنى سىستېمىلىق، تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئاساسىدا «ئۇيغۇر سۆزلۈكى» (Uigurisches Wörterbuch) نى ئىشلەشكە باشلى-دى. لۇغەتتە ھەربىر سۆزنىڭ ھەر خىل يېزىقتا يېزىلغان قول يازمىلاردىكى تىرانسلىتېراتسىيەسى، تىرانسكرىپسىيەسى بېرىل-گەن، ھەربىر سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيەسى تەپسىلىي شەرھلەنگەن، ھەربىر سۆزنىڭ خىلمۇخىل مەنىلىرى ئايرىم ـ ئايرىم كۆرسە-تىلگەن. بۇ لۇغەتنىڭ ärnäk كەلىمىسى بىلەن ئاخىرلاشقان 6 ـ تومى 1998 ـ يىلى نەشردىن چىقتى. ئەگەر بۇ لۇغەت تامامىلانسا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەڭ بۈيۈك، ئەڭ مۇكەممەل لۇغىتى بولۇپ قا-لاتتى.

1970 ـ يىللاردا باشلانغان جانلىنىش 80 ـ يىللاردىمۇ داۋاملاشتى. شىناسى تېكىن 1980 ـ يىلى ئۇيغۇرلار ئۆزى يازغان بۇددا نومى «كۆڭۈل تۆزىن ئوقىتداچى نوم» (HSIN TözinOqidtaçiNom) ئاتلىق ئابىدارمانى نەشر قىلدۇردى. «ئابىدارما قوشاۋارتى شاستىر» (Abidarim Koşavarti Şastir) نىڭ بىر بۆلۈمى ماساخىرو شوگايىتو تەرىپىدىن 1988 ـ يىلى نەشر قىلىندى. يەنە بىر تەرەپتىن «شۇەنزاڭ بىئوگرافىيەسى» تەتقىقاتى داۋاملاشتى. كوگى كۇدارا (KogiKudara) ۋە پېتىر زىمى 1984 ـ يىلى ئەسەرنىڭ 5 ـ بۆلۈمىنى، مەخمەت ئۆلمەز 1991 ـ يىلى 6 ـ بۆلۈمىنى، كلائۇس رۆھبۈرن 1991 ـ يىلى 7 ـ بۆلۈمىنى، 1996 ـ يىلى 8 ـ بۆلۈمىنى نەشر قىلدۇردى. توگۇشىۋا (L.Yu.Tugusheva) ئەسەرنىڭ پېتىربۇرگدا ساقلىنىۋاتقان

پۇتۇن پارچىلىرىنى 1991 ـ يىلى موسكۋادا نەشر قىلدۇردى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يەنە بىر چوڭ ھەجىملىك ئەسەر «ئالتۇن يارۇق» ھەققىدىكى تەتقىقاتلارمۇ بىرلىكتە ئىشلەندى. شىناسى تېكىن، رۆھبۇرن ۋە شۇلتز (P. Schultz)لار بىرلىكتە 1971 ـ يىلى ئەسەرنىڭ 9 ـ، 10 ـ بۆلۈملىرىنى نەشرگە تەييارلىغاندى. شىناسى تېكىن 1987 ـ يىلى ئەسەرنىڭ 2 ـ بۆلۈمىنى نەشر قىلدۇردى. روگېر فىنك (Roger Finch) 1993 ـ يىلى ئەسەرنىڭ 16 ـ، 17 ـ بۆلۈملىرىنى نەشر قىلدۇردى. جەۋەل قايا ئەسەرنىڭ پۇتۇن تېكىستىنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ئىنىدېكسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇسخىسىنى 1994 ـ يىلى نەشر قىلدۇردى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايتىرى سىمىت»نىڭ تۇرپان سىڭگىم ۋە مۇرتۇقلاردىن تېپىلغان نۇسخىلىرى ئاساسىدا شىناسى تېكىن 1980 ـ يىلى «بېرلىندىكى تۇرپان تېكىستلىرى»نىڭ 9ـ تومى سۈپىتىدە نەشر قىلدۇرغانىدى. 1959 ـ يىلى قومۇل تاغلىرىدىن تېپىلغان «مايتىرى سىمىت»نىڭ يېڭى بىر نۇسخىسى 1980 ـ يىلى گېرمان شىمىن تەرىپىدىن تونۇتۇلدى ۋە گېرمان شىمىن كلىمكېيت (H. J. Klimkeit) بىلەن بىرلىكتە بۇ ئەسەرنى 1988 ـ يىلى نەشر قىلدۇردى[59]. قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەر ھەققىدە ئەڭ دەسلەپ رادلوفنىڭ دوكتورلۇق ماقالىسى سۈپىتىدىكى «قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازمىلار» (Uigurische Sprachdenkmaeler) دېگەن كاتتا ئەسىرى 1928 ـ يىلى نەشر قىلىنغانىدى. رەشىت رەھمىتى ئارات 1964 ـ يىلى «قەدىمكى تۈرك ھوقۇق ۋەسىقىلىرى» (Eski Turk Hokuk Vesikalari, JSFO, 65,1) دېگەن نامدا نەشر قىلدۇردى. ئامېرىكىلىق لاري كلارك (Larry Clark)نىڭ «13 ـ، 14 ـ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭدىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەرگە مۇقەددىمە»

(Introduction to the Uighur Civil Documents of East Turkistan _ 13th – 14th cc., Blomington)

ناملىق دوكتورلۇق ماقالىسى بۇ ھەقتىكى يەنە بىر تەتقىقات نەتىجىسى ھېسابلىنىدۇ (بۇ ئەسەر تېخى نەشر قىلىنمىدى)⑥⓪. 1993 ـ يىلى ئوساكادا نوبو يامادا باشچىلىقىدا تامامىلانغان «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەر توپلىمى» (Sammlung uigurischer Kontrakte) ناملىق ئۇچ توملۇق ئەسەر نەشر قىلىندى. بۇ ئۇچ تومدا 121 ھۆججەتنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى، تىرانسكرىپسىيەلىرى، ياپونچە، ئىنگلىزچە تەرجىمىلىرى، تېكىستلەردە كۆرۈلگەن سۆزلەرنىڭ تىزىمى، ھەر خىل ئىندېكسلەر (يەر ناملىرى، كىشى ئىسىملىرى...) ئورۇن ئالغان.

يۇقىرىدا نەشر قىلىنغان تەتقىقاتلار بىلەن بىر قاتاردا جانلىق تەنقىدلەرمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تەتقىقاتىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ھەسسە قوشۇلدى. شىناسى تېكىن، سەمەد تېزجان، ئوسمان فىكرى سېرتقايا، دۆرفېر قاتارلىقلار بۇ تەنقىدىي تەتقىقاتلارنىڭ ۋەكىللىرىدۇر.

ئېلىمىزدە قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلار تەتقىقاتى⑥① جەھەتتىكى تۇنجى ئەۋلاد تەتقىقاتچى فېڭ جياشېڭ (冯家升) ئەپەندىدۇر. ئۇنىڭ مۇھىم تەتقىقات نەتىجىلىرى 1950 ـ يىللاردىن كېيىن يورۇقلۇققا چىقتى. ئۇ 1953 ـ يىلى «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ‹بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى بۇددىستاۋا سامىستسو ئاچارى› ھەققىدە تەتقىقات دوكلاتى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلغان

(《回鹘文写本‹菩萨大唐三藏法师传›研究报告》,《考古学专刊》丙种第1号, 1953年6月, 第1 _ 35页)

رۆھبۆرن قاتارلىق ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلىرىدا بۇ ماقالىدىن مەنپەئەتلەنگەن. فېڭ جياشېڭ ئەپەندى ئۇنىڭ «مايترى سىمىت» ۋە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىدىن باشقا

قىلەر ھەققىدىمۇ تەتقىقاتلار ئېلىپ بارغان. فېك جياشېك ئەپەندىدىن كېيىنكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئورخۇن يېزىقى ھەققىدىكى تۆھپىسى ئەڭ زور، خەلقئارا داڭلىق ئالىم گېك شىمىن (耿世民) ئەپەندىدۇر. ئۇ ئېلىمىزدىكى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دىن ئىبارەت ئاپەتلىك يىللاردا باش چۆكۈرۈپ تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان⑫. ئۇ «شۇەنزاڭ بىيوگرافىيەسى»دىن ئالدىنقى تۆت ۋاراق (سەككىز بەت)نى نەشرگە تەييارلىغان، يۇقىرىدا تىلغا ئالغىنىمىزدەك «مايىترى سىمىت»نىڭ قومۇل نۇسخىسىنى گېك شىمىن ئەپەندى تونۇتتى ۋە ئىزچىل تەتقىق قىلىپ كەلدى. 2008 ـ يىلى «مايىترى سىمىت»نىڭ قومۇل نۇسخىسىنىڭ تولۇق تىرانسكرىپسىيەسى ۋە خەنزۇچە تەرجىمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ ھەجىملىك ئەسەر «مايىترى سىمىتنىڭ ‹قومۇل نۇسخىسى› ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرى نەشر قىلىندى⑬.

(耿世民:《弥勒会见记哈密本研究》,中央民族大学出版社,2008)

ئۇ يەنە ياشىنىپ قالغىنىغا قارىماي ئىجتىھات بىلەن ئىشلەپ، 2006 ـ يىلى «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىقلەر تەتقىقاتى»

(《耿世民:《回鹘文社会经济文书研究》,中央民族大学出版社,2006》)

ناملىق كىتابنى نەشر قىلدۇردى. ئۇ ئېلىمىزنىڭ تۈركولوگىيە ئىلمىنى بەرپا قىلغۇچى ۋە تەرەققىي قىلدۇرغۇچى بۈيۈك ئالىمدۇر. 1977 ـ يىلى گېك شىمىن ئەپەندىنىڭ بىۋاستە رىياسىتىچىلىكىدە مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا «قەدىمكى تۈرك تىلى» سىنىپى ئېچىلغان. ئۇ بۇ سىنىپ ئۇچۇن سىستېمىلىق بىر يۈرۈش دەرسلىكلەرنى ئىشلەپ (بۇ بىر يۈرۈش كىتاب سەككىز قىسىمدىن تۈزۈلگەن بولۇپ «ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» بىر قىسىم، «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» ئىككى قىسىم، «خاقانىيە يادىكارلىقلىرى» ئۈچ قىسىم،

«قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى گىراماتىكىسى» بىر قىسىم، «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» بىر قىسىم) ئۆزى دەرس ئۆتتى. بۇ سىنىپ ئوقۇش پۈتكۈزۈش بىلەن بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر تۈركولوگىيە خادىملىرى يېتىشتۈرۈلدى. مەتربىيەم سايىت، ئىسرائىل يۇسۇپ، ياسىن ھوشۇر، دىلدار مەمتىمىن قاتارلىقلار ئەنە شۇ سىنىپتا ئوقۇغانلار ئىدى. ئۇ كېيىن يەنە دوكتور يېتەكچىسى بولۇپ ئاسپىرانتلىق دەرىجىسىت ياقۇپتەك كاتتا تۈركولوگلارنى يېتىشتۈردى. ئۇ تۈركولوگىيەگە قوشقان تۆھپىسى بىلەن 1992 ـ يىلى «خەلقئارا ئالتايشۇناسلىق جەمئىيىتى» تەرىپىدىن ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكاپاتلاندى⑭. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۈيۈك تۈركولوگ گابائىن خانىم ئالمىنى تونۇشتۇرۇپ ماقالە يازدى.

لى جىڭۈېي قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىدىكى يەنە بىر مۇھىم شەخس. ئۇ كۆپىرەك زېھنىنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر تەتقىقاتىغا قارىتتى. ئۇنىڭ نۇرغۇن سۈپەتلىك ئىلمىي ماقالىلىرىدىن باشقا، «قەدىمكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىقلىرى تەتقىقاتى» (李经纬:《回鹘文社会经济文书研究》,新疆大学出版社,1996.) قاتارلىق بىرمۇنچە كىتابلىرى بار. ئۇ يەنە «مايىرى سىممىت» ۋە مانى يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار ھەققىدىمۇ تەتقىقات ئېلىپ بارغان.

«بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» (شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى) ناملىق كىتابتا ئۇيغۇر يېزىق تارىخىغا ئائىت مۇھىم بىرقانچە دەلىلنىڭ ماقالىلەر ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭ ئىچىدە «تۈرپاندىن تېپىلغان مىلادىيە 5 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر يېزىقى» ناملىق ماقالىدە تۈرپاندىن تېپىلغان سوغد يېزىقىدا ئۇيغۇر تىلىدا خەت يېزىلغان ياغاچ تارىشىلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ.

ئىسرائىل يۇسۇپ، ئابدۇقەييۇم خوجا بىرلىكتە تەييارلىغان

«قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن نەمۇنىلەر» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى) ناملىق كىتاب ئۇيغۇر تىلىدا قەدىمكى يادىكارلىقلىرىمىز ھەققىدە تەپسىلىي ئۆرنەكلىك مەلۇمات بەرگەن قىممەتلىك كىتاب ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇچەيلەن بىرلىكتە «مايىتىرى سىممىت» (قۇمۇل نۇسخىسى)نىڭ يۇكۇنچ بۆلۈم ژە 1 ـ، 4 ـ بۆلۈملىرىنىڭ تىرانسكرىپسىيە ژە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تەرجىمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كاتتا ئەسەرنى نەشر قىلدۇردى. (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى) ئىسراپىل يۇسۇپ يەنە پىروفېسسور مەتربھىم سايىت بىلەن بىرلىكتە «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ژەسقىلەر»، (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى) ناملىق كىتابنى نەشر قىلدۇردى. بۇ كىتابقا تۇرپاندىن تېپىلغان قوچۇ دەۋرىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر كىرگۈزۈلگەن. جاڭ تېشەن، ياڭ فۇشۆ، نيۇ رۇجى، دىلدار مۇھەممەتئىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ قاتارلىق ئېلىمىز ئالىملىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئەسەرلەرنى نەشرگە تەييارلاش جەھەتتە كاتتا تۆھپىلەرنى قوشقان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىر ئەسىردىن بېرى تەتقىق قىلىنىپ كەلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى تۈركىي قوۋملارنىڭ ھەر خىل دىنىي، ئەدەبىي، مەدەنىي مىراسلىرى ژە نەپىس سەنئەت مىراسلىرى يورۇقلۇققا چىقتى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ تەتقىق قىلىنىشى يالغۇز ئۇيغۇر تىلى، يېزىقى، ئەدەبىياتى، تارىخى ژە باشقا تەرەپلىرىنى يورۇتۇش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى بارلىق تۈركىي قوۋملارنىڭ تىلى، تارىخى، مەدەنىيىتىنى، شۇنداقلا ئەتراپتىكى قوشنا ئەللەرنىڭ مەدەنىيىتىنى ژە تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈنمۇ قىممەتلىكتۇر. رەشىت رەھمەتى ئاراتنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ژەسقىلەر ھەققىدە ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارغا باھا بېرىپ

مۇنداق يازىدۇ:

شىنجاڭدىن تېپىلغان ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى دەۋرىگە ئائىت بولغان ئەسەرلەر كەڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پەقەت كىچىككىنە بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. چۈنكى، دۇنيا ئۇرۇشىغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلەر ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولسىمۇ، بۇ زېمىنىڭ باشتىن ئۆتكۈزگەن بارلىق دەۋرلىرى ۋە بۇ دەۋرلەرنىڭ پۈتكۈل سەھىپىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغۇدەك دەرىجىدە ئەمەس ئىدى. بۇگۈنگە قەدەر قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر، بۇ ساھەدە تېخى ئېلىپ بېرىلىدىغان ۋە ئېلىپ بېرىلىشى زۆرۈر بولغان تەتقىقاتلار ھەققىدە ياخشى بىر پىكىر بەردى. بۇگۈن بىرمۇنچە مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ يورۇتۇلۇشى كەلگۈسىدە بۇ يولدا قىلىدىغان ئىشلىرىمىزغا باغلىق بولماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىزنىڭ بۇ يەردە ئۇيغۇر دەۋرىنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتى ھەققىدە سۆزلەيدىغانلىرىمىز بۇ ئەدەبىياتنىڭ تامامىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشتىن يىراق بولۇپ، مەۋجۇت ماتېرىياللارمۇ پەقەت نەشر قىلىنغان بىر قىسىم ئەسەرلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

1. قولىمىزدىكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى دىنىي ئەسەرلەردۇر. چۈنكى، بۇ ئەسەرلەر بۇددا ياكى باشقا دىنلارغا ئائىت ئىبادەتخانىلاردىن تېپىلغان. ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ دۇنياۋى مەسىلىلەر بىلەنمۇ مەشغۇل بولىدىغان ئورگانلىرىنىڭ بارلىقى ئېنىق. خارابىلەردە پىلانلىق تۈردىكى تەكشۈرۈش داۋاملاشتۇرۇلسا، بۇنىڭمۇ ئوتتۇرىغا چىقىشى شۇبھىسىزدۇر. دىنىي ھۆججەتلەر ئىچىدە، بولۇپمۇ بۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنى تەشكىل قىلغان بۇددا دىنىغا ئائىت ئەسەرلەر ئارىسىدا ئەڭ ئىپتىدائىي دىنىي چۈشەنچىلەردىن تارتىپ ئەڭ يۇكسەك پەلسەپىۋى تەھلىللەرگە قەدەر تۈرلۈك ئەسەرلەر مەۋجۇت. ئۇ دەۋرلەردە ئىلمىنىڭ بىرمۇنچە تارماقلىرىنىڭ دىن

چەمبىرىكى ئىچىدە تەتقىق قىلىنغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدىغان بولساق، بۇ ئەسەرلەردىن چىقىرىلىدىغان نەتىجىلىرىمىزنىڭ مول ۋە كەڭلىكىنى چۈشىنىپ يەتكىلى بولىدۇ. «ئالتۇن ياروق» ۋە «مايترى سىمىت» قاتارلىق بۇيۇك ئەسەرلەر ئىچىدە بىزنىڭ تەسەۋۋۇرىمىزدىنمۇ كۆپرەك دىنىي ۋە پەلسەپىۋى ئاتالغۇلار بار. بۇ خىل ئەسەرلەر تۈركىي تىلغا خاس ياكى قوشنا مىللەتلەرنىڭ تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان. لېكىن، تۈركىي تىلى بۇلارنىڭ هەممىسىدە ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى قوغدىغان. ئەڭ قىيىن بولغان هىندىچە ۋە خەنزۇچە دىنىي ئاتالغۇلارمۇ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

2. تېپىلغان هۆججەتلەر ئارىسىدا ئەدەبىي ئەسەرلەر ئانچە ـ مۇنچە ئۇچرايدۇ. مەۋجۇت ئەدەبىي پارچىلارنىڭمۇ كۆپچىلىكى دىنىي مەزمۇنىنى ئەكىس ئەتكۈزىدۇ. لېكىن، گۈزەل تۈركىي شېئىرىيەت سەنئىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان پارچىلارمۇ يوق ئەمەس. كېيىنكى يىللاردا بۇ دەۋردىن قالغان تۈركچە نەزمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەجمۇئەلەرمۇ تېپىلدى. بۇلاردىن 2000 مىسراغا يېقىن بىر قىسمى «قەدىمكى تۈرك شېئىرى» دېگەن نام بىلەن تۈرك تارىخ جەمئىيىتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. بۇگۈن ئۇيغۇرچە هۆججەتلەر ساقلىنىۋاتقان كۈتۈپخانا ۋە مۇزېيلارنىڭ ژۇرناللىرىدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بۇ قىسمىغا مەنسۇپ ماتېرىياللارنىڭ بارلىقى شۇبهىسىزدۇر. ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر پىلانلىق هالدا تەتقىق قىلىنىپ نەشر قىلىنمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇلارغا تېخىچە نۆۋەت كەلمىدى دەيمىز.

3. قوشنىلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن بولسىمۇ ئۇيغۇرلاردا تېبابەتچىلىك خېلىلا تەرەققىي قىلغانىدى. دەۋرلەرنىڭ تەجرىبىسى ئارقىلىق ئېنىقلانغان دورا تەركىبلىرىدىكى خام ماتېرىياللار شىنجاڭدا ئۆسۈدىغان ۋە ئۇيغۇرچە ئىسىم بىلەن

ئاتىلىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ئىدى. بۇ خۇسۇستا بىز پىكىر بىلدۈرۈشكە يارىغۇدەك ھۆججەتلەرنىڭ بىر قىسمى نەشر قىلىندى.

4. ئۇيغۇرلار ئاستىرونومىيە ئىلمىدىنمۇ خەۋەرسىز ئەمەس ئىدى. قولىمىزدىكى ھۆججەتلەردىن يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكىتىنىڭ ئېنىقلانغانلىقى مەلۇم بولماقتا. سەييارىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى ئېنىقلىغان بىر ئۇيغۇرچە ھۆججەت بېرلىن رەسەتخانىسى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان ۋە ئۇنىڭدىكى مەلۇماتنىڭ توغرا ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. ئەپسۇس، قولىمىزدىكى ۋەسىقىلەر بۇ خۇسۇستا كۆپرەك مەلۇمات بەرگۈدەك ئەھۋالدا ئەمەس. بۇ خىل پارچىلارغا ئاساسلىنىپ ئۇيغۇرلاردا رەسەتخانىغا ئوخشايدىغان بىر ئورگاننىڭ بولغان ياكى بولمىغانلىقى ھەققىدە بىر نەرسە دېيەلمەيمىز. بۇ خۇسۇستا كەسكىن بىر ھۆكۈم چىقىرىش ئۈچۈن كەلگۈسىدىكى تەتقىقاتلارنى كۈتۈش لازىم.

5. ئۇيغۇر كالېندارچىلىقى مەسىلىسىمۇ تېخىچە ھەل بولمىغان، ئەمما ناھايىتى مۇھىم بولغان مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر. ئەڭ مۇھىمى شىنجاڭ كېيىنكى دەۋرلەردە قوشنىلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھۆكۈمەت تەشكىلاتى بىلەن ئالاقىدار بولغان كالېندار مەسىلىسىدىمۇ ئۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. لېكىن، بۇ قوشنا مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم سىستېمىلىرى ئۇيغۇر كالېندارچىلىقىنىڭ بىۋاستە ھالدا ھىندىلار، تىبەتلەر ياكى خەنزۇلاردىن كەلمىگەنلىكىنى بايان قىلماقتا. تېخىمۇ قەدىمكى دەۋرلەردىن قالغان ۋەسىقىلەر قولىمىزغا چۈشمىگۈچە، بىز بۇ خۇسۇستا كېسىپ بىر نەرسە دېيەلمەيمىز. لېكىن، بۇگۈنگە قەدەر تۈركىي مىللەتلەرنىڭ بۇ ساھەدىكى ئۆزىگە خاس ئۇسۇللىرىنى باشقىلاردىن ئۆگەنگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ھەرقانداق

بىر ۋەسقە ھېچكىمنىڭ قولىغا چۈشكىنى يوق.

6. ئاستىرولوگىيە (پالچىلىق) ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن بېرى ھەربىر مىللەت مەشغۇل بولۇپ كەلگەن بىر ساھە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلاردىمۇ بۇ خىل ۋەسقىلەرنى ئۇچرىتىمىز. ئۇيغۇرلار بۇ ساھەدە خېلىلا كۈچ چىقىرىپ بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يارىتقان. بولۇپمۇ پالنامە شىنجاڭدىكى تۇرلۇك يېزىقلاردا يېزىلغان ھۆججەتلەرنىڭ ھەممىسىدە مەۋجۇت.

7. ئۇيغۇرلاردا ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ قانداق شەكىلدە داۋاملاشقانلىقى ھەققىدە تېخىچىلا ئېنىق بىر پىكىرگە ئېرىشەلمىدۇق. لېكىن، قولىمىزدىكى سودا ۋە مۇئامىلە ھۆججەتلىرىنىڭ يېقىندىن تەتقىق قىلىنىشى بىلەن، بۇ ساھەنىڭمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇلىدىغانلىقى شۇبھىسىزدۇر. بۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى يالغۇز ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش شەكلىنى ئېنىقلاش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەر ھەققىدىمۇ بىر چۈشەنچىگە ئېرىشىشىمىزگە پايدىلىقتۇر.

8. تارىخ ۋە ساياھەتكە ئائىت ئەسەرلەرگە تېخى ئېرىشەلمىدۇق. ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر تېپىلغان مەھەللىلەر ئاساسەن دىنىي مەزھەپلەرگە ئائىت بولغانلىقتىن، ئاشۇ دەۋرنىڭ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ئەسەرلىرىمۇ مۇشۇ دىنلارغا ئالاقىدار قول يازمىلاردىن ئىبارەت. بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان بىر ئەسەر بار. ئۇ بولسىمۇ جۇڭگودىن ھىندىستانغا ساياھەتكە بارغان ۋە بۇ دەۋرنىڭ ناھايىتى مۇھىم بىر شاھىتى بولغان خەنزۇ سەيياھى شۈەنزاڭنىڭ خەنزۇچە يېزىلغان بىر ساياھەتنامىسى. بۇ ساياھەتنامىنى شۇ ۋاقىتلاردا ئۇيغۇرلار ئۆز تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بۇنىڭدىن سەكسەن يىل ئىلگىرى (1930 ـ يىلى) بۇ ئەسەرنىڭ يەنە بىر قىسمى

شىنجاڭدىن تېپىلغان. پارتۇ مىللىي كۈتۈپخانىسى تەرىپىدىن سېتىۋېلىنغان بۇ ئەسەرنىڭ يەنە بىر قىسمى بۈگۈن بېيجىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. كەمتۈك بولغىنىغا قارىماي، ئەھمىيىتى زور بولغان بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئەسلىگە نىسبەتەن تېخىمۇ ئېنىقتۇر. خەنزۇ يېزىقى يات مىللەتلەرنىڭ سۆزلىرىنى يېزىشقا ماس كەلمىگەنلىكتىن شۇەنزاڭنىڭ ساياھەتنامىسىدىكى قەبىلە، مەملىكەت ۋە شەھەر ناملىرىنىڭ بىر قىسمى بۈگۈنگە قەدەر ئېنىقلانمىدى. بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئارقىلىق بۇ كەمچىلىكلەر بىرئاز بولسىمۇ تولدۇرۇلدۇ(65).

يەنە بىر تەرەپتىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسقىلەرنىڭ تەتقىق قىلىنىشىدا قىسمەن مەسىلىلەرمۇ ساقلاندى. بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە رەشىت رەھمەتى ئارات مۇنداق دەيدۇ:

ئۇيغۇر تىلى تۈرك تىلىنىڭ تەرەققىياتىدىكى بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇر تىلى، يەنى ئۇيغۇر دەۋرىگە ئائىت تۈركچە چۈۋاش ۋە ياقۇت لەھجىلىرىدىن باشقا، بۈگۈنكى بارلىق تۈرك شېۋىلىرى ئۇچۇن بىر ئانا تىل ماھىيىتىدە ئىدى. بۈگۈنكى شېۋىلەر تۈرك تىلىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىدىن ئايرىلىپ چىققان. بۈگۈن ئايرىم - ئايرىم شېۋىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىدەك كۆرۈنىدىغان تەرەپلەر ئۇيغۇر دەۋرىدە بىر تىل ئىچىدە ۋە شۇ تىلىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ئېلېمېنتلىرى ھالىتىدە مەۋجۇت ئىدى. بۈگۈنكى شېۋىلەر ئىچىدە ئۇيغۇرچە ئىزاھلىنىشىنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدىغاندەك كۆرۈنىدىغان بەزى تەرەپلەرگىمۇ دۇچ كېلىمىز. بىز بۈنى ئۇيغۇر تىلىغا خاس شېۋە پەرقلىرى ئارقىلىق شەرھلەيمىز. بۈنى ئېنىقلاش ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈرك تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخى، بۇ تەرەققىياتنىڭ يولى ۋە قانۇنىيىتىنى

بېكىتىشتە نەقەدەر مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە يېتەرلىكتۇر(66).

3. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئىككى خىل قاراش بار: بىرى، سۇرىيە يېزىقىدىن كەلگەن دەپ قاراش، يەنە بىرى، توغرىدىن - توغرا سوغد ئېلىپبەسىدىن كەلگەن دەپ قاراش.

بىرىنچى خىل پىكىرنى 1907 - يىلى لاۋفېر (Laufer) ئوتتۇرىغا قويغان. كېيىنچە كلاپروز (Klaproth)، رېمۇسات (A. Remusat) قاتارلىقلار بۇ پىكىرنى قۇۋۋەتلىگەن. ئۇلارنىڭ پاكىتى 7 - ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ نېستورىيان مىسسىيونېرلىرىدىن نىستورىيان دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقلىرى ئىدى. بۇ سەۋەبتىن لاۋفېر قاتارلىقلار ئۇيغۇرلار سۇرىيە يېزىقى بىلەن تونۇشقان ۋە ئۇنى ئىسلاھ قىلىپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن دەپ قارىغان. بۇ پىكىرلەر تاكى مۇللېر قەدىمكى ئۇيغۇر ھەرپلىرىنىڭ سوغد ئېلىپبەسى ئاساسىدا مەيدانغا كەلتۈرۈلگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغۇچە كىشىلەر قوبۇل قىلىپ كۆنگەن بىر قاراش بولغانىدى. مۇللېر كەسكىن قىلىپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ سوغد ئېلىپبەسىدىن ئىسلاھ قىلىنغان بىر ھالەتتە ئىجاد قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلىغان. سوغد تىل - يېزىق مۇتەخەسسىسى گاۋزوت (Gauthiot) قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە سوغد ھەرپلىرىنى سېلىشتۇرۇپ بىر - بىرىگە بەك ئوخشايدىغانلىقىنى ۋە پەرقلەرنىڭمۇ بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ(67). گېيىك شىمىن ئەپەندى سوغد يېزىقى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ پەرقىنى تۆۋەندىكىدەك تۆت تۈرگە يېغىنچاقلاپ تونۇشتۇرىدۇ(68):

1) سوغد ئېلىپبەسىدىكى تۆت مەنبەلىك بەلگىنى (daleth،

ئىشلەتكەن؛ (teth ، ain ، koph)

2) r تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىگە بىر ئىلمەك قوشۇپ l تاۋۇشىنى ئىپادە قىلغان؛

3) (aleph(a) ، waw(o,u) لارنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەرنىڭ كەينىگە (yod(y نى قوشۇپ سوزۇق تاۋۇش i/ï نى ئىپادە قىلغان؛

4) n+g ئارقىلىق ŋ تاۋۇشىنى، ğ تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىنىڭ سول تەرىپىگە ئىككى چېكىت قويۇپ q تاۋۇشىنى ئىپادە قىلغان.

ئەخمەت جەفەرئوغلۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ مەنبەسى ھەققىدىكى پىكىرلەرنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەندىن كېيىن ناھايىتى مۇھىم بىر پاكىتنى قوشۇمچە قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

«قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى ئاساسىي پىكىرلەر قېشىدا ناھايىتى مۇھىم بىر نۇقتا ئوستىدە پىكىر قىلماق لازىمدۇر. بۇ بولسا، سوغد يېزىقىدا l تاۋۇشىنى ئىپادە قىلىدىغان بىر ئىشارەت يوق ۋە چەت تىللاردىكى بۇ تاۋۇش بىلەن كەلگەن سۆزلەر سوغد يېزىقىدا ھامان r تاۋۇشىنى ئىپادە قىلىدىغان بىر بەلگە بىلەن يېزىلىدۇ. تىلمىزدا l تاۋۇشى بار، بۇنىڭ ئۈچۈن سوغدچىدا بولمىغان بۇ تاۋۇشىنى ئىپادە قىلىش ئۈچۈن بىر بەلگە ئىجاد قىلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى. ئۇيغۇرلار سوغدلاردىن l تاۋۇشىنى ئىپادە قىلىدىغان r بەلگىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئوستىگە قارىغان بىر سىزىقنى قوشۇپ، بۇ مەسىلىنى ئاسانلا ھەل قىلغان. ئەگەر ئۇيغۇرلار قەدىمكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى سۇرىيانلاردىن ئالغان بولسىدى، ئۇلارنىڭ ئېلىپبەسىدە بولغان l ھەرپىنى شۇ بويىچە ئالغان، يېڭى ھەرپنى ئىجاد قىلىش ئۈچۈن جاپا چەكمىگەن بولاتتى»(69).

بۇ پاكىتلار بىزگە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ سوغد ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. دېمىسىمۇ، ئۇيغۇرلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ۋە ھەتتا ئورخۇن

يېزىقىنى قوللىنىشتىن بۇرۇن سوغد ئېلىپبەسى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلىگەن. قۇربان ۋەلى ئوتتۇرىغا قويغان تۆرپاندىن تېپىلغان 5 ـ ئەسىرگە تەۋە ياغاچ تاختىلارغا سوغد يېزىقى بىلەن ئۇيغۇرچە سۆزلەر خاتىرىلەنگەن. گېپاك شىمىن ئەپەندىمۇ «بۇگۈت مەڭگۈ تېشى»نى تەتقىق قىلىپ «ئۇيغۇرلار 6 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى سوغد تىل ـ يېزىقىنى دۆلەت تىلى ۋە يېزىقى قىلىپ قوللانغان⑦⓪» دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

4. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تارقىلىشى

ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دىنىي ئۆچمەنلىكىنىڭ نىشانى سۈپىتىدە ئاۋۇال قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار زېمىنىدا، كېيىنچە ھەممە ئۇيغۇر يۇرتلىرىدا ئاستا ـ ئاستا تارىخ سەھنىسىدىن چۈشتى. موڭغۇللارنىڭ باسمىچىلىقى ۋە ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى قوبۇل قىلىپ ھاكىمىيەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللىنىشى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا يېڭى جان ئاتا قىلدى. بۇ يېزىق موڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ بەك ئۇزاق بىر زامان ئىشلىتىلدى. بۇنىڭ ھىمايىسىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئوسمانلى سارىيىغا⑦①، ھەتتا ئۇكرائىنا، لىتۋا قاتارلىق دۆلەتلەرگە يېيىلدى⑦②.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ 18 ـ ئەسىرگە قەدەر ياشىغانلىقى ھەققىدە پارس مۇھەررىرى مەھمەت كافۇر خان 1721 ـ يىلى يازغان ئەسىرىدە مۇنداق يازغان:

«ئوغۇزخان زامانىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى شۇنداق بىر دەرىجىگە بارغانىدىكى، ھالا بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەينى يېزىق قوللىنىلماقتا»⑦③.

بۇ پىكىرلەرنىڭ توغرىلىقى ھەققىدە، 17 ـ ئەسىردە ھەتتا 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ داۋاملىق

ئىشلىتىلىۋاتقانلىقى ھەققىدە رادىئو ۋە مالۇمات كۆرسىتىدۇ(74).

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا كەڭ قوللىنىلغانلىقى هەممىگە ئايان بىر ئەھۋال. ھازىر ئاۋستىرىيەنىڭ ۋېينا كۇتۇپخانىسىدا ئىككى پارچە قەدىمكى ئۇيغۇرچە يادىكارلىق ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى ئالتۇن ئوردا خانلىقى(75) نىڭ خانى تۆمۇر قۇتلۇق خانىنىڭ 1398 - يىلى ئېلان قىلغان پەرمانى، يەنە بىرى 11 - ئەسىردە يېزىلغان «قۇتادغۇبلىك». كېيىنكىسى 1439 - يىلى تۆمۇرىيلەر دۆلىتىگە تەۋە ھىرات (بۈگۈنكى ئافغانىستانىنىڭ غەربىي شىمالى تەرىپىدە)تا كۆچۈرۈلگەن، ھازىر «ۋېينا نۇسخىسى» دەپ ئاتىلىۋاتقان نۇسخا. بۇ ئىككى پارچە قىممەتلىك قول يازمىنى 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئاۋستىرىيەلىك دىپلومات خامېر پىرۇگستال (J. Hammer - Prugstall) تۈركىيەنىڭ كونىستانتىنوپول (ھازىرقى ئىستانبۇل) دىن ئېلىپ كەتكەن. تۆمۇرىيلەر دۆلىتىدە ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇندا ئىدى، ئوردىدا ئەرەب ئېلىپبەسى ۋە پارس شېئىرلىرى مودا بولۇۋاتقانىدى. مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا قانداق بولۇپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بۇنچە كەڭ قوللىنىلدى؟ بۇ بايا ئېيتقىنىمىزدەك، 13 - ئەسىردە موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

موڭغۇل دۆلىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا موڭغۇللار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى، تاتا تۇڭا تەزكىرىسى» دە مۇنداق يېزىلغان:

«تاتا تۇڭا، ئۇيغۇر، ئەقىللىق، ئۆز دۆلىتىنىڭ يېزىقىغا پۇختا... چىنگىزخان ئۇنىڭغا (موڭغۇل) بالىلىرىغا ئۇيغۇرچە خەت ئۆگىتىشكە پەرمان قىلغان. دۆلەت تىلىنى (موڭغۇل تىلىنى) يازدۇرغان»(76).

دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى موڭغۇللارنىڭ دۆلەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللىنىلغانىدى. ھۆكۈمەت پەرمانلىرى ۋە ھۆججەتلىرى مۇشۇ يېزىقتا يېزىلاتتى. ھازىر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان 1381 - يىلىغا تەۋە «توقتامىش خان يارلىقى»دىن باشقا، دۆلەت قۇرۇلغان دەسلەپكى 150 يىل ئىچىدىكى ئەسلىي ھۆججەتلەر بايقالمىدى. ئەمما بۇ دەۋرگە ئائىت ئىشلار ھەققىدە رۇس، لاتىن ۋە رىم يېزىقىدىكى ماتېرىياللار بىزگە ئۇچۇر بېرىدۇ. ئۇلاردا يېزىلىشىچە، ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا قوللىنىلغىنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى. ئۇنىڭدىن باشقا ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ خانى بەردىبەك خان 1354 - يىلى رۇس ئېپىسكوپى ئالېكسىي (Aleksey)غا چۈشۈرگەن يارلىقىدا يىل نامى ئۈچۈن ئىشلەتكەن eita godu دېگەن سۆزنىڭ بىرىنچى سۆزىنى كىشىلەر ئۇزاققىچە پىشەلمىگەنىدى. (ئىككىنچى سۆز رۇس تىلىدا «يىل» دېگەنلىك.) تەتقىقاتچىلارنىڭ تەھلىللىرىدىن مەلۇم بولىدىكى، بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يىل نامىنى بىلدۈرىدىغان ئون ئىككى ھايۋانىنىڭ بىرى «yont» (ئات) سۆزىنىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشىدىن (رۇس يېزىقىنىڭ قول يازما نۇسخىسىدا и ۋە н ھەرپلىرىنىڭ شەكلى ئاسان ئارىلىشىپ كېتىدۇ) كېلىپ چىققانلىكەن. بۇ يەردە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە شۇكى، بۇ يەردە موڭغۇل تىلىدىكى «morin» (ئات) سۆزى ئىشلىتىلمەي، ئۇيغۇرچە yont سۆزى ئىشلىتىلگەن. بۇ مەسىلىلەر شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا مەخسۇس ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەرنى يازىدىغان كىشىلەر بولغان، بۇلار «bitigči/ bitkiči/ baxši» دەپ ئاتالغان. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى تۈرپانلىق ئۇيغۇرلار ئىدى⑱.

مەلۇمكى، تۆمۈربىلەر دەۋرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى يەنە بىر قېتىملىق گۈللىنىشنى باشتىن كەچۈردى. تۆمۈر گەرچە دۆلەتنىڭ ھەقىقىي ھۆكۈمرانى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ

چىنگىزخاننىڭ بىۋاسىتە ئەۋلادى ئەمەس ئىدى. ئۇ باشتىن - ئاخىر ئۆزىنى «خان» دەپ ئاتاشقا جۈرئەت قىلالمىغانىدى. دۆلەت ئىچىدە ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرسىمۇ، ئۇ يەنىلا چىنگىز ياساقلىرى (قائىدە - تۈزۈملەر)نى قوللىناتتى. بۇ ئەھۋال ھۆكۈمەت تىل - يېزىقىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئوردىدا ئىككى يۈرۈش كاتىبات باشقارمىسى بولۇپ، بىرى پارس يېزىقىدا، يەنە بىرى موڭغۇل - ئۇيغۇر يېزىقىدا يازلىق يازاتتى. 15 - ئەسىردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئالتۇن ئوردا تەۋەسىدە قوللىنىلىشتىن توختاپ قېلىشقا ئاز قالغان يىللاردا، ئوتتۇرا ئاسىيادا تۆمۈر خانلىقى تەۋەسىدە يەنە بىر قېتىملىق گۈللىنىشنى باشتىن كەچۈرۈۋاتاتتى.

ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلسىمۇ، ئەدەبىياتتا قۇتىب⑲، سەيفى سارايى⑳ قاتارلىقلار ئەسەرلىرىنى ئەرەب يېزىقىدا يازدى؛ ئەمما ئوتتۇرا ئاسىيادا تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىدە ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىلا ئەمەس، ئەدەبىي ئەسەرلەرمۇ، ھەتتا ساپ ئىسلام مەزمۇنىدىكى «سىراجۇلقۇلۇب» (Sirajal – qulub «قەلب چىرىغى» 1432 - يىلى، ئاپتورى مەنسۇر باخشى)، «مىراجنامە» (Mi'rajname «ئەرشكە چىقىش خاتىرىسى» 1436 - يىلى، ئاپتورى مەلىك باخشى)، «بەختىيارنامە» (Bahtiyarnama 1435 - يىلى، ئاپتورى مەنسۇر باخشى) قاتارلىق ئەسەرلەرمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان بەزى ئەسەرلەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا قايتا كۆچۈرۈلگەن، مەسىلەن، خارەزمى يازغان «مۇھەببەتنامە» (ئەسلىي ئەسەر 1353 - يىلى يېزىلغان، ھازىر ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى 1432 - يىلى كۆچۈرۈلگەن)، 1069 -، 1070 - يىللىرى قەشقەردە يېزىلغان

«قۇتادغۇبىلىك»نىڭ هازىر بىز «ۋېينا نۇسخىسى» دەپ ئاتاۋاتقان نۇسخىسى 1439 ـ يىلى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، «ئەتەبەتۈل ھەقايىق»، «تەزكىرەتۈل ئەۋلىيا» قاتارلىق ئەسەرلەر، لۇغەت، جەۋھەرى، قەمبەرئوغلۇ قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن.

هازىر ئاۋستىرىيەنىڭ پايتەختى ۋېينادا ساقلىنىۋاتقان «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «تۆمۈر قۇتلۇق يارلىقى» ئىستانبۇلدىن ئېلىپ كېتىلگەن دېدۇق، ئۇنداقتا، بۇ يازما يادىكارلىقلار قانداق قىلىپ ئوسمانلى سۇلتانلىقىنىڭ پايتەختىگە بېرىپ قالدى؟

«قۇتادغۇبىلىگ»نىڭ تىتولىغا يېزىلغان قۇرلار بىزگە ئۇچۇر بېرىدۇ: «ھىجرىيە 879 ـ يىلى يىلان يىلى (1474/75)، بۇ كىتابنى فەنارى ئوغلى قازى ئەلىنىڭ تەكلىپى بىلەن توقاد دېگەن يەردىن (هازىر ئىراندا) كونستانتىنوپولدىكى ئابدۇراززاق باخشى هەزرەتلىرىگە ئەكەلدىم.» كونستانتىنوپولدا «باخشى» نېمە ئىش قىلىدۇ؟ بىز بۇ يەردە ئوسمانلى سۇلتانى فاتىخ مەهمەت II ئاق قويۇنلۇق دۆلىتىنىڭ پادىشاهى ئۇزۇن هەسەنىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن 1473 ـ يىلى تارقاتقان قەدىمكى ئۇيغۇرچە، ئەرەبچە يارلىقىنى ئەسكە ئالغىنىمىزدا مەسىلە روشەنلىشىدۇ. دېمەك، 15 ـ ئەسىردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يىراق ئاناتولىيە زېمىنلىرىدىمۇ ناتونۇش ئەمەس ئىدى. بۇ چاغدا ئۇيغۇر تىلى يەنىلا خەلقئارالىق تىل ئورنىدا ئىدى[81]. قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىغا پىششىق ئابدۇراززاق باخشى ئوسمانلى سۇلتانلىقى ئوردىسىدا پۇتۇكچىلىك قىلاتتى. ئۇ مىڭ چاقىرىملىق يىراقلىقتىن داڭقىنى ئاڭلىغان «قۇتادغۇبىلىك»نى باشقىلارغا هاۋالە قىلىپ ئەكەلدۇرگەن. يۇقىرىقى بايانلار بىزگە قەدىمكى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنىڭ 15 ـ

ئەسىردىن ئىلگىرى ھېيجىڭغا يېقىن جۇيوڭگۇەن (关庸居)دىن كونستانتىنوپولغىچە، ئەخمەت جەفەرئوغلۇنىڭ سۆزى بىلەن ئالغاندا «ياپون دېڭىزىدىن ئاق دېڭىزغىچە» كەڭ بىر تېررىتورىيەدە قوللىنىلغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

خاراكتېر جەھەتتىن قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىر خىل تاۋۇشلۇق يېزىق بولغاچقا بۇ يېزىق ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ناھايىتى ئىلغار يېزىق سىستېمىسىدە تەسىرى زور ئىدى. ئالايلى، لياۋ سۇلالىسى (12 ~ 10 ـ ئەسىرلەر) دەۋرىدە قىتانلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىغا تەقلىد قىلىپ، ئۆز يېزىقىنى شەكىللەندۈرگەن بولسا، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئالىمى تاتا تۇڭانىڭ ئىسلاھ قىلىشى بىلەن موڭغۇل تىلىنى خاتىرىلەشتە قوللىنىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى موڭغۇللار ئارقىلىق مانجۇلارغا تارقالدى. 1599 ـ يىلى چىڭ تەيزۇ نۇرخاچ ئېردەنى ۋە گاگاي ئىككىيلەنگە پەرمان قىلىپ، موڭغۇل يېزىقى ئاساسىدا يېزىق ئىجاد قىلىشنى بۇيرۇدى. مانجۇ يېزىقى ئاساسىدا 1632 ـ يىلى شىبەلەر شىبە يېزىقىنى ئىجاد قىلدى.

دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى مەيلى يېيىلىش دائىرىسى جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى باشقا مىللەتلەرگە تەسىرى جەھەتتىن بولسۇن، پۈتكۈل ئۇيغۇر يېزىق تارىخىدا ئالاھىدە بىر ئورۇننى تۇتىدۇ.

5. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مۇھىم ئەسەرلەر

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ ئاساسىي قىسمىنى دىنىي مەزمۇندىكى (بۇددا دىنى، مانى دىنى، نىستورىيان دىنىغا مۇناسىۋەتلىك) ئەسەرلەر تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئەدەبىي ئەسەرلەر، تېبابەتچىلىككە، ئاسترونومىيەگە، تارىخقا ئائىت ئەسەرلەر بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىجتىمائىي،

ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەر بار.

1. دىنىي مەزمۇندىكى ئەسەرلەر

1) بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر.

(1) سۈدۇر: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «نوم»، «نوم سۈدۇر»، «نوم بىتىگ» ۋە «سۈدۇر» قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتالغان بۇ قىسىم يازمىلار بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى مەنىسىدە چۈشىنىلسە بولىدۇ. بۇنىڭدا بۇددانىڭ ۋەز ـ نەسىھەتلىرى بىر يەرگە توپلانغان بولىدۇ. كۆپىنچە سۈدۇرلار ۋەز ـ نەسىھەتلەر بىلەن باشلىنىدۇ، ئاندىن بىرەر مۇرىت سوئال قويىدۇ، بۇددا شۇ سوئالغا مۇۋاپىق جاۋابنى بېرىدۇ. بەزىدە ھېكايىلەر ئارقىلىق، بەزىدە نەزەرىيەۋى مەزمۇنلار ئارقىلىق جاۋاب بېرىلىدۇ، بەزىدە بۇددالارنىڭ ھاياتىغا مۇناسىۋەتلىك بىرەر ھېكايە ئارقىلىق جاۋاب بېرىلىدۇ. ئاندىن مۇرىتلار ئۆزئارا مۇنازىرە قىلىشىدۇ. بىر ـ بىرىگە قايىل بولۇشمىسا، يەنە بۇددادىن سوئال سورايدۇ. شۇنداق قىلىپ، ۋەز ـ نەسىھەتلەر داۋام قىلىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان سۈدۇرلارنىڭ ئىچىدە ھەجمى ئەڭ چوڭى «ئالتۇن يارۇق»تۇر. ئۇنىڭدىن باشقا «سەككىز يۈكمەك»، «قۇتادغۇبىلىك»، «كىشانتى قىلغۇلۇق نوم بىتىگ» قاتارلىقلار بار.

(2) ژىنايا: راھىبلارنىڭ ۋە رەھبەرلىرىنىڭ ھاياتى، كۈندىلىك تۇرمۇشىنى تەرتىپكە سالىدىغان قائىدىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ژىنايالارنىڭ سانى كۆپ ئەمەس، «كارماۋاجانا» ئاتلىق بىر ژىنايا ئىبادەتخانىنىڭ قىياپىتىنى باشقۇرۇشقا ئائىت قوللانمىدۇر.

(3) چاتىك: سۈدۇرلار ئىچىدىن جاي ئالغان ۋە ئۇيغۇرلار «چاتىك» دەپ ئاتىغان «jakata» تۇرىدىكى يازمىلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار تىل ۋە ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن مۇھىم ئورۇن

تۇتىدىغان پارچىلاردۇر. بەزى پارچىلارنىڭ ھەجمى خېلى چوڭ بولۇپ، ئايرىم كىتاب قىلىنغان. مەسىلەن، «مايتىرى سىمىت»، «ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى»، «شاھزادە بىلەن ئاچ يولۋاس ھېكايىسى»، «چاشتانى ئىلىك بەگ» قاتارلىقلار مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ.

(4) ئابىدارما: ئابىدارمىلار بۇددا ئىدىيەسىنى مېتافىزىكا ئۇسۇلىدا شەرھلەيدىغان ئەسەرلەردۇر. «قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ، مەزمۇنى چوڭقۇر، جۈملىلىرى ئېغىر بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئابىدارمىلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىلىم ۋە پەلسەپە تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىقىنى، تىلنىڭ ئىقتىدارى ۋە بايلىقىنى نامايان قىلىماقتا»[82]. Abidarim kunlig košavarti Šastir نامىلىق ئابىدارما خەنزۇ تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغان چوڭ ھەجىملىك ئەسەردۇر.

(5) ئۇنىڭدىن باشقا jataka ۋە awadana ھەققىدىكى ھېكايىلەر بار. بۇلاردىن مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

(1)《金光明经最胜王经》altun öŋlük yaruq yalt ïraqliq qopta kötürülmiš nom iligi atliq nom bitig

(2)《玄奘传》(《菩萨大唐三藏法师传》) bodisataw taito samtso ačarinin yoriqin uqitmaq atliq tsi in čüin tigmä k(a) ği nom bitig

(3)《俱舍论安慧实义疏》abidarim košavardišastr

(4)《妙法莲花经》quan - ši - im pusar

(5)《八阳神咒经》säkiz yükmäk

(6)《华严经》linxua čäčäk üzäki itigi yaratiqi atliq sudur nom bitig

(7)《阿弥陀经》amitaba - sutur

(8)《胜军王文经》āryarājavavādaka－sutra

(9)《弥勒会见记》maitrisimit

(10)《佛顶尊胜陀罗尼经》alqu ayiq yawiz yollariq artuqraq uz aritdaci … ušniaa vičai atliq darni

(11)《大云清雨经》māhamegha－ sutra

(12)《大方便佛报恩经》mahopāya utligin yanturmiš sutur

(13)《慈悲道场忏法》kšanti qilguluq nom

(14)《金刚经》kimoqi, vajiracchetikä－sutra

(15)《十方平安经》tišastwustik

(16)《七星经》yitikän sudur

(17)《无量寿经》amitāyus－sutra

(18)《圣一切如来顶髻中出白华盖佛母余无敌总持》alqu ancolayu kälmislirniŋ usnirlaqsanlarintin ünmiš atliq k ötrilmiš sitatapadra adi utsuqmaqsiz darni

(19)《般若波罗密多经》prajnāparamitā

(20)《十业佛譬喻鬘经》dasakrma budaawatanamal(a) nom bitig

(21)《方广大庄严经》lalitaristara－sutra;

(22)《瑜伽师地经》yogārāryabhūmisastra

(23)《阿含经》āgamas

(24)《龙树劝王诗》nagarjuna iligig otlägmä taqsut

2) ئىسلام مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر⑧3.

(1)«گۈلىستان تەرجىمىسى» (ئاپتورى سىبىجابى، 1397 ～ 1398－يىللىرى ياپزىلغان).

(2)«سىراجۇلقۇلۇب» (ئاپتورى مەنسۇر باخشى، 1431 － يىلى ياپزىلغان).

(3)«راھەتۇل قۇلۇب» (ئاپتورى مەنسۇر باخشى، 1431 －

يىلى يېزىلغان).

(4) «مەسئەلە كىتابى» (ئاپتورى مەنسۇر باخشى، 1431 ـ يىلى يېزىلغان).

(5) «بەختىيارنامە» (ئاپتورى مەنسۇر باخشى، 1434 ـ يىلى يېزىلغان).

(6) «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» (ئاپتورى مالىك باخشى، 1436 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن).

(7) «مىراجنامە» (ئاپتورى مالىك باخشى، 1439 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن).

(8) «قۇتادغۇبىلىك» (ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ۋېنا نۇسخىسى، 1439 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن).

(9) «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» (ئاپتورى ئەخمەت يۈكنەكى، 1444 ـ يىلى زاينۇل ئابىدىن كۆچۈرۈلگەن).

3) مانى دىنى مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر.

(1)《二宗经》iki yïltïz nom

(2)《摩尼教徒忏悔录》huastwanift

(3) «مەدھىيە شېئىرلىرى» قاتارلىقلار.

4) نىستورىيان دىنى مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر.

(1)《福音书》evangälium

(2) «سېنت گېئورگىنىڭ ئۆلۈمى»

2. مەڭگۈتاش ۋە يادنامىلار:

«ئۇلانخۇم مەڭگۈتېشى»، «ئىدىقۇت تۇتۇم سالى ئىبادەتخانىسى يادنامىسى»، «ئىدىقۇت قوچۇ قاغانلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈتېشى»، «جىيۇچىۋەن ۋېنشۇ ئىبادەتخانىسى يادنامىسى»، «جۇيۇڭگۇەن ئابىدىسى» قاتارلىقلار.

3. لۇغەتلەر:

كۇسەنچە ـ ئۇيغۇرچە، سانسكرىتچە ـ ئۇيغۇرچە سېلىشتۇرما لۇغەتلەر ۋە «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» قاتارلىقلار.

4. كالېندارچىلىققا، ئاستروتوموىيەگە ئائىت ئەسەرلەر.

5. تېبابەتچىلىككە ئائىت ئەسەرلەر:

«سىددىخارتا» قاتارلىقلار.

6. ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەر:

هازىر ھەرقايسى دۆلەتلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى 200 پارچىدىن ئارتۇق ۋەسىقە ساقلانماقتا.

6. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئىملاسى

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا 22 ھەرپ بار، بۇنىڭدىن بەش ھەرپ سەككىز سوزۇق تاۋۇشقا، ئۇچ ھەرپ ئىككىدىن ئالتە تاۋۇشقا، قالغان 14 ھەرپنىڭ ھەربىرى بىردىن 14 تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. z ž لاردىن باشقا ھەرپلەرنىڭ باش، ئوتتۇرا، ئاياغ شەكلى بار. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەمەي يېزىقىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئوڭدىن سولغا يېزىلاتتى، كېيىنچە ئۇستىدىن ئاستىغا تىك يېزىلىدىغان بولغان. ئادەتتە بىر چېكىت (.) ياكى ئىككى چېكىت (:) نى تىنىش بەلگىسى ئورنىدا ئىشلەتكەن. تۆت چېكىت (::) ئارقىلىق ئابزاسلارنى ئايرىغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ نوم نۇسخا، تۇز نۇسخا، ئىرماش نۇسخا ۋە باشما نۇسخىدىن ئىبارەت تۆت خىل نۇسخىسى بار.

مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر ھەرپلىرىنى تىلغا ئالغان. تۆۋەندىكىسى ئەسلىي قول يازمىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى 18 ھەرپىنى تىلغا ئالغان بېتى:

التي ضربوها على مدارج الحكمة في الكرم والنعمة حتى بلغ القابل
الناقل وأوصل الناقل الحامل فجمعت فيه الأشياء المذكورة واللغات
المشهورة فبلغ الكتاب في الجودة نهايتها وتذرى في اللطافة غايتها
والله أسأل التوفيق فيما نويت وقلبي عليه طويت ولا حول ولا
قوة إلا بالله العظيم وهو حسبنا ونعم الوكيل

القول في الحروف التي تنبني عليها اللغات

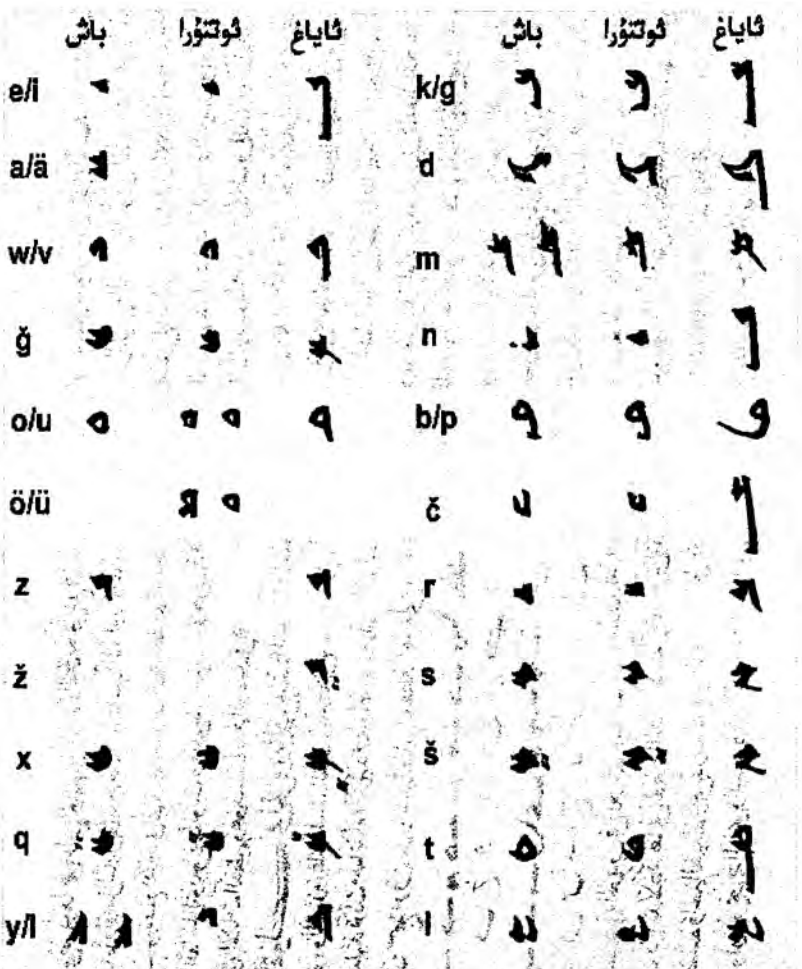
الحروف التي تدور عليها المسنة الترك بأعيانها هي ثمانية عشر حرفا
أصلية تركبت منها كتابة التركية فجمعها هذه المقولة اخوك
لف سمج نزق بذر شتيا فكتبت مقطعاتها على هذه الصور

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن و ه ي

ونظير هذه الحروف في العربية ا ب ت ث وسبعة أحرف
أخر فرعية لا ذكر لها في الخط واللغات لا تنفك عنها وهي الياء
الصلبة والجيم العربية وهي غريبة في هذه اللغة والزاي
المتولدة بين مخرجي الراي والسين والفا العربية والعين المعجمة

والكاف المتولدة بين مخرجي القاف والكاف وكاف العنة المتولدة
بين العين والقاف والنون والقاف فهذا فهذا الحروف اصعب
للنطق لغير الترك وتكتب هذه الاحرف الفرعية على صيغة الحروف
الاصلية لكنها تسقط فيعرفها ولا توجد في لغات الترك باسرها
التاء وكذلك مخرج في الاطباق الطاء والظاء والصاد والضاد
وكذلك مخرج في الحلق الحاء والهاء والعين فقد قيل للروم
الآن صيم اللغة أو ج بالكاف لغة قفجاق ويقال للعرب
لغة لغاث ركيك ويقال الرمادة وهذا ايضا لين يصيم
وما عدا هذا الهاء قد تدخل للوقف كما يقال في دعا البارد تاه
وفي دعا القلوقين قره فاما ان يكون علامة مهواة فلا
وقد توجد الهاء في كلام متقن لانه من بقية الهنية وفي كلام كمال
كذلك لانه ليس بتركي فاذا اضيف الى كتبه التاء تكتب على صوره
الدال التركية وتسقط عليها وكذلك الصاد تكتب كالدال وتسقط
والصاد تكتب كالسين وتسقط فاما الجاء والعين والهاء تكتب
على صوره الى المعجمة وتعلم عليها بعلامة لان هذه الحروف
مختصة بالعربية فاذا اكتبت على هجاء الترك تشتبه هذه الحروف
في القالب ويفرق بينها بنقط او بعلامة مجموع الحروف تكتب

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى:

گەرچە قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلاردا ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولسىمۇ، لېكىن بەزى قائىدىلەر ئومۇمەن كۆپ قىسىم يادىكارلىقلارغا ئورتاق. بۇ ئورتاقلىقلارنى بىر خىل ئىملا قائىدىسى قاتارىدا تونۇشقا بولىدۇ:

1) سوزۇق تاۋۇشلار بويىچە:

(1) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار چۈشۈرۈلۈ-مەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن⑧④:

	asidip	ئاڭلاپ
	qatig	قاتتىق
	otrü	ئاندىن
	ol	ئۇ

(2) z () ھەرپىدىن كېيىن كەلگەن سوزۇق تاۋۇشلار ئۇلانمايى ئايرىم يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

	kozinta	كۆزىدە
	at'ozin	تېنىنى
	sozlap	سۆزلەپ
	üza	ئۈستىدە

(3) سۆز ئوتتۇرىسىدىكى o، u، ö، ü لەر بەزىدە پەرقلەندۇرۇلمەيدۇ. ئەمما، بەزىدە ö، ü لەر پەرقلىق يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

	küŋül	كۆڭۈل
	turup	تۇرۇپ
	ödün	ۆاقىت

2) ئۇزۇك تاۋۇشلار بويىچە:

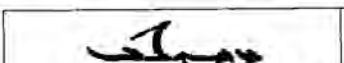
(1) ھەرپى سۆز بېشىدا b، سۆز ئاخىرىدا p ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

	bäliŋläp	چۆچۈپ
	bir	بىر
	aqip	ئېقىپ

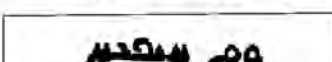
(2) كۆپىنچە d تاۋۇشىغا ۆەكىللىك قىلىدۇ.

	ardamlik	ئەخلاقلىق
	odün	ۆاقىت

ئەمما، ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى تەركىبىدە ۆە ياشقا بەزى ئەھۋاللاردا t ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

	kalti	كەلدى
	asitip	ئاڭلاپ

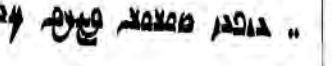
(3) سۆز بىلەن سۆز ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

	bu savig	بۇ سۆزنى
	bu na sav	بۇ نېمە سۆز

(4) بىر قىسىم سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ۋە بىر قىسىم ئۇلانمىلار سۆزدىن ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

	baliqta	شەھەردە
	bagka	بەگكە

(5) بەزى يادىكارلىقلاردا جۈملە ئاخىرىغا : قويۇلغان. مەسىلەن:

	yaviz turur balgüsi	بەلگىسى يامان تۇرىدۇ
	inca tip tidi	مۇنداق دېدى

7. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىن نەمۇنە

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ھەر خىل شەكىللىرىدىن بىرقانچە پارچە كۆرۈپ باقايلى:

1) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئالتۇن ياروق»نىڭ 621(17) ــ 622(13) بەتلىرى[85]:

تىرانسكرىپسىيەسى:

621(17) yoğurqandï. ol ödün ol xatun-

(18) nuŋ bir tapïğčï qïzï taštïn turur

(19) ärkän, qayčä yolčï kiši-tin

(20) tiginig tiläp taqï bulmaz ärmiš tip

(21) sav äšitti. nä munï äšitü birlä ök

(22) ürkip bäliŋläp, ötrü orduqa kirip.

(23) xatunqa ïnča tip ötünti: xatun

622 (1) uqa y(a)rlïqadï mu ärki? Taštïn

(2) bir andağ sav turur: tiginig tiläp,

(3) taqï bulmaz tip. bu nä sav ärki tip

(4) tidi. ol ödün xatun bu savïğ äšitip,

(5) uluğ busušta qadğuta turup,

(6) ačïğï kälip közintä tolu yašï birlä tärkin

(7) ilig bägkä barïp: ay uluğ ilig

(8) bäg! m(ä)n mundağ sav äšittim, bu

(9) nä sav ol? azu bizi-iŋ ämraq ögü-

(10) kümüz aŋ kičigi maxasatv-ïğ ïčğïnmïš

(11) ärgäymu biz tip tidi. bu sav ilig bäg

(12) äšitip, ürkä bäliŋläyü. ačïğï üzä

(13) tïqïlïp , ağïlayu ïnča tip sözlädi:

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

(621) ئەنسىرىدى. بۇ چاغدا بۇ خانىشنىڭ بىر دېدەك قىزى سىرتتا تۇرغانىكەن، (ئۇ قىز) كوچىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان كىشىلەرنىڭ: «تېگىنىنى تېخىچە ئىزدەپ تاپالماپتۇ» دېگىنىنى ئاڭلاپتۇ. دېدەك قىز بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، قورقۇپ، هودۇقۇپ،

ئوردىغا كىرىپ خانىشقا: «خېنىم، (622) ئۇقتىلمىكىن، سىرتتا مۇنداق بىر سۆزنى ئاڭلىدىم، تېگىننى تېخىچە ئىزدەپ تاپالماپتۇ. بۇ قانداق گەپتۇ؟» دەپتۇ. خانىش بۇ سۆزنى ئاڭلاپ قاتتىق غەم ـ ئەندىشىگە چۆكۈپ، ئىچى ئاچچىق بولۇپ، كۆزىگە لىق ياش ئالغان هالدا دەرهال ئىلىك بەگنىڭ قېشىغا بېرىپ: «ئەي ئۇلۇغ ئىلىك بەگ، مەن مۇنداق بىر گەپ ئاڭلىدىم. بۇ نېمە گەپ؟ ... ياكى بىز ئۆزىمىزنىڭ ئەڭ ئامراق بالىمىز كەنجى تېگىن ماخاساتۇدىن ئايرىلىپ قالدۇقمۇ نېمە؟» دېدى. بۇ سۆزنى ئىلىك بەگ ئاڭلاپ ناهايىتى چۆچۈپ ـ قورقۇپ، كۆڭلى بۇزۇلۇپ پاراكەندە بولۇپ، يىغلاپ تۇرۇپ مۇنداق دەپ سۆزلىدى:

2) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە»دىن بىر پارچە(1 ـــ 18 ـ قۇرلار)⑧⑥:

تىرانسكرىپسىيەسى:

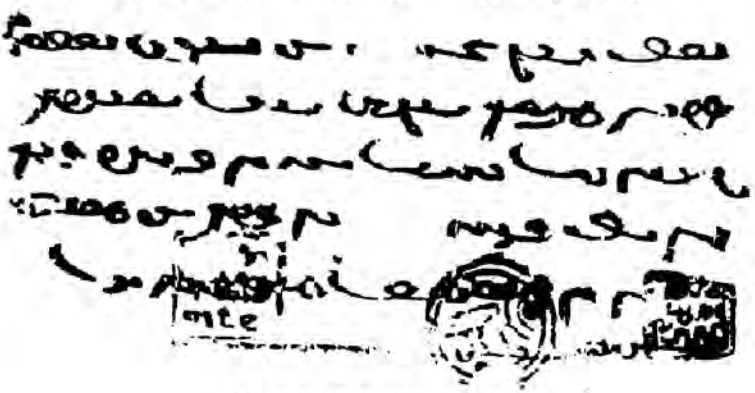
(1) bolsunğïl däp dädilär, anuŋ aŋağusu
(2) ušbu turur: taqï mundan soŋ sävinč
(3) taptïlar, känä künlärdän bir kün ay qağan-
(4) nuŋ közü yarïp bodadï. ärkäk oğul tuğurdï.
(5) ošul oğulnuŋ öŋlügi čïrağï kök
(6) ärdi. ağïzï ataš qïzïl ärdi. közläri al, sačlarï, qašlarï
(7) qara ärdilär ärdi. yaqšï näpsikilärdän
(8) körüglügräk ärdi. ošul oğul ana-
(9) sïnïŋ kögüzündän oğuznï ičip mundane
(10) artïqraq ïčmädi. yig ät, aš, sürmä
(11) tilädi. tili kälä bašladï. qïrïq kündün soŋ
(12) bädüklädi. yürüdi. oynadï. adağï ud adağï däg, bällärï
(13) börï bällärï däg, yağrï kiš yağrïdäg, kögüzü
(14) aduğ kögüzü däg ärdi, bädäninüŋ, qamağï
(15) tüg tülüklüg ärdi. yïlqïlar kütäyü
(16) turur ärdi. arlarğa minä turur ärdi. Kik
(17) av avlayu turur ärdi; känlärdän soŋ, kačälärdän
(18) soŋ y(i)git boldi. Bu

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

(3) شۇنداق بولسۇن دېيىشتى، ئۇنىڭ تۇرقى
(4) مۇنداق: (قىئاتنىڭ رەسمى سىزىلغان.) شۇنىڭدىن كېيىن خۇشاللىق
(5) تاپتى. كۈنلەردىن بىر كۈن ئاي قاغان ـ
(6) نىڭ كۆزى يورۇپ بوشاندى. بىر ئوغۇل تۇغدى.
(7) بۇ ئوغۇلنىڭ ئۆڭ ـ چىرايى كۆك،
(8) ئاغزى چوغدەك قىزىل، كۆزلىرى ھال، چاچلىرى،

(9) قاشلىرى قارا ئىدى. پەرىلەردىنمۇ
(10) چىرايلىقراق ئىدى. بۇ ئوغۇل ئانى ـ
(11) سىنىڭ كۆكسىدىن ئوغۇز سۈتىنى ئېمىپلا، ئۇنىڭدىن
(12) ئارتۇق سۈت ئەمىدى. خام گۆش، ئاش ـ تاماق ۋە شاراب
(13) تەلەپ قىلدى. تىلى چىقىشقا باشلىدى. قىرىق كۈندىن كېيىن
(14) چوڭ بولدى، ماڭدى، ئويناىدى. (ئۇنىڭ) ئايىغى ئۆكۈز ئايىغىدەك، بېلى
(15) بۆرىنىڭ بېلىدەك، يەلكىسى بۇلغۇن يەلكىسىدەك، كۆكسى
(16) بولسا ئېيىقنىڭ كۆكسىدەك ئىدى. بەدىنىنىڭ ھەممە يېرى
(17) تۈكلۈك ئىدى. (ئۇ) يىلقىلارنى باقاتتى، ئاتلارغا مىنەتتى، ئوۋ
(18) ئوۋلايتتى. كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر
(19) ئۆتۈپ ئۇ يىگىت بولدى. بۇ

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتتىن بىر پارچە⑧⑦:

10. VII. (T.M. 68 [168/19])

تىرانسكرىپسىيەسى:

(1) ud yïl čaqsapat ay iki oḍuz-qa
(2) buyan tämür ilči-niŋ nikü-
(3) läriŋä kesig aš-qa bir-äv bir
(4) sïğ ät biš tämbin bor-ni turpan
(5) sanïn-qa tuḍup taqïš-qay-a
(6) birsün.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:
(1) كالا يىلى، ئون ئىككىنچى ئاينىڭ يىگىرمە ئىككىسىدە
(2) بۇيان تەمۇر ئەلچىنىڭ ئادەملىرىگە
(3) تاماق ئۈچۈن بېرىلمىدىغان بىر
(4) سىغ گۆش، بەش تەمىن شارابنى، تۇرپان
(5) ھېسابىغا يېزىپ، تاقىش قايا
(6) بەرسۇن.

§4. سوغد يېزىقى

سوغد (Sogdian)لارنىڭ تىلى ئوتتۇرا قەدىمكى ئىران تىللىرىنىڭ شەرقىي دىيالېكتىغا كىرىدۇ. سوغدلار دەسلەپتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنت ۋە بۇخارا ئەتراپلىرىدا ئولتۇراقلاشقان. سوغدلار سودىغا ماھىرلىقى بىلەن داڭ چىقارغان، ئۇلارنىڭ كارۋانلىرى ھىندىستان، قۇرىغار ۋە موڭغۇل ئېگىزلىكلىرىدە ئەركىن يۈرەتتى. سوغدلار ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىگە ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

سوغد ئېلىپبەسى رايون خاراكتېرلىك ئەرەمەي يېزىقىدىن

تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. كېيىنچە ئېسترانگېلو ھەرپلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇ سام ھەرپلىرىگە ئوخشاش پۈتۈنلەي ئۈزۈك تاۋۇشلۇق يېزىق ئىدى. ئادەتتە سوزۇق تاۋۇشلار يېزىقتا ئىپادە قىلىنمايتتى. بۇ ئېلىپبە 22 ھەرپتىن تەركىب تاپقان. ئۇ ئەرەمەي ھەرپلىرىگە يېقىن بىر شەكىلدە تەرتىپكە تۈرغۇزۇلغان.

ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ ئىستېلاسىدىن كېيىن غەربىي ئىران ۋىلايەتلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان شەرقىي ئىران ھىندى مەدەنىيىتى بىلەن بىللە كەلگەن بۇددىزمنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردىن كېيىن بۇگۇنكى ئوتتۇرا ئاسىيا تا ئەرەب ئىستېلاسىغا قەدەر ساك، توخار، ھۇن، تۇبۇت، تۇرك، قىرغىز ۋە موڭغۇل قاتارلىق نۇرغۇن قوۋملار بىللە ياشىغان بىر زېمىن ئىدى[88]. مانا مۇشۇ دەۋردە سوغد يېزىقى مەيدانغا كەلگەن[89]. ئۇيغۇرلار (ياكى قەدىمكى تۇركلەر)دا يېزىق شارائىتى پىشىپ يېتىلمىگەن ئەھۋالدا سوغد ھەرپلىرى ئارقىلىق ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگەنلىكىگە ئائىت ئۇچۇرلار بار. بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان تۇرپاندىن تېپىلغان «كىشى» خەتلىك ياغاچ تاختىلار، دەي ئادەمنى لېيۇ شىچىڭنىڭ تۇركلەرگە نوم تەرجىمە قىلىپ بېرىشى، «بوغۇت مەڭگۈتېشى» قاتارلىق بىر قاتار ئۇچۇرلار بىزگە قەدىمكى تۇركىي قوۋملارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يېزىق ھاياتىنى سوغد يېزىقلىرى بىلەن باشلىغانلىقىنى چۈشەندۈرمەكتە. ئۇلاردىن باشقا مىلادىيە 8 ـ ئەسىرگە تەئەللۇق بولغان تۇركەش پۈللىرىنىڭ يۈزىگە چۈشۈرۈلگەن يېزىقمۇ سوغد يېزىقى بولغان. مۇللېر ۋە بېرنىشتاملار بۇ خەتلەرنى turgas qakan baj baka دېگەن شەكىلدە خاتا ئوقۇغان[90]. كېيىن رادلوفمۇ türgäš xağan bir käši دېگەن

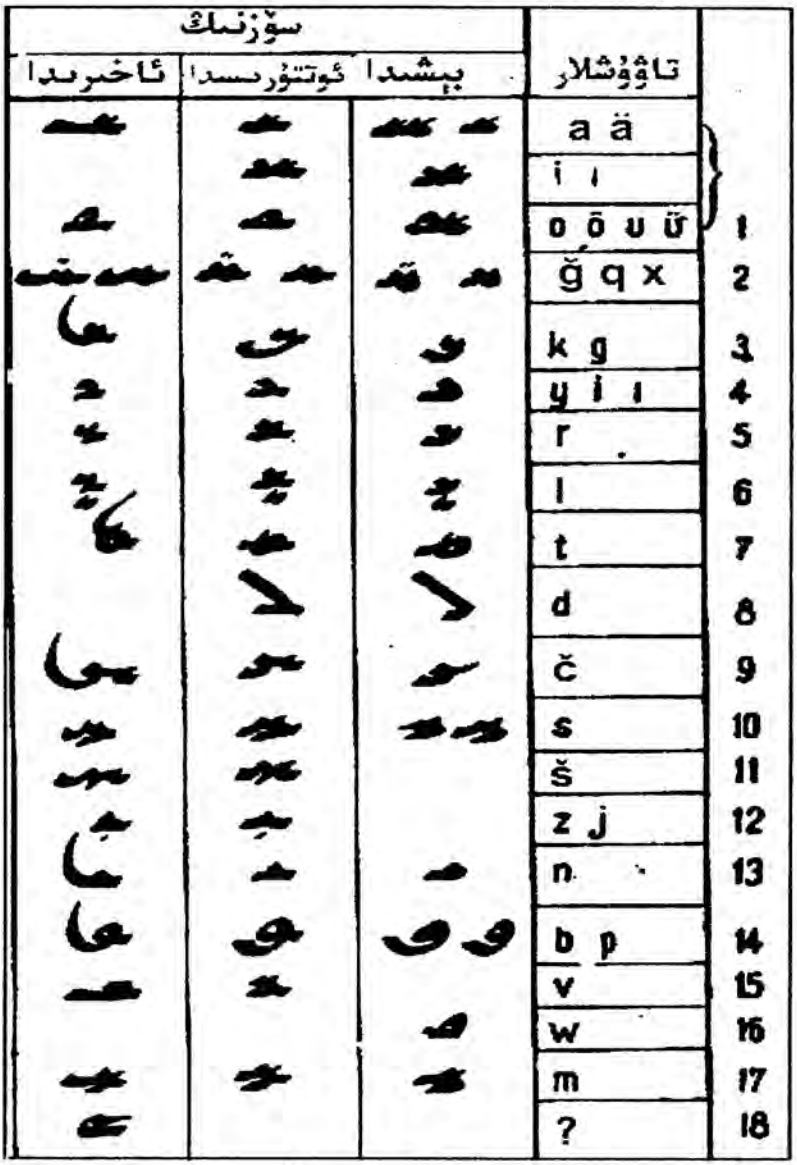
شەكىلدە خاتا ئوقۇغان⑨①. ياپونىيەلىك خانىدا تورومۇ رادلوفنىڭ خاتالىقىنى تەكرارلىغان⑨②. ئەنگلىيەلىك ئالىم كلاۋسون بۇنى «ئۇلۇغ تۈرگەش قاغانىنىڭ پۇلى» دەپ تەرجىمە قىلغان⑨③. نيۇ رۇجىنىڭ پىكرىچە بۇنى türgisqa ğ an bäš b(a)q(ï)r دەپ تىرانسكرىپسىيە قىلىش ۋە «تۈرگەش قاغانىنىڭ بەش پۇلى» دەپ تەرجىمە قىلىش لازىمكەن⑨④.

ئۇنىڭدىن باشقا، قارا بالاساغۇندىن تېپىلغان «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈتېشى»غا سوغدچە، تۈركچە ۋە خەنزۇچە ئۇچ خىل يېزىقتا خەت ئويۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدە سوغد يېزىقى بارلىقىنى مۇللېر ئوتتۇرىغا قويغان⑨⑤.

دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان كۆپ قىسىم سوغد يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە گەرچە يېزىق سوغد يېزىقىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، بۇ ۋەسىقىلەرنىڭ تىلىدا زور مىقداردا قەدىمكى ئۇيغۇرچە تەركىبلەر بار ئىدى⑨⑥.

تېخىمۇ مۇھىم بىر ئەمەلىيەت شۇكى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي قوۋملارنىڭ مىڭ يىللىق ھاياتىغا شاھىت بولغان يېزىقمۇ سوغد يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلتۈرۈلگەن. مۇللېر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن سوغد يېزىقىنىڭ بىر نەرسە ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان⑨⑦. فون لېكوكنىڭ تەتقىقاتىچە سوغد ھەرپلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن «ئۇيغۇر يېزىقى» دېگەن نامنى ئالغان. فون لېكوك سوغد ئېلىپبەسىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا دەسلەپ تارقالغان شەكلى بىلەن كېيىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن شەكلىنى سېلىشتۇرۇپ بىر جەدۋەل ئىشلىگەن.

ئۇيغۇرلار قوللانغان دەسلەپكى سوغد ئېلىپبەسى[98]:

ئۇيغۇرلار قوللانغان كېيىنكى سوغد ئېلىپبەسى⑨⑨:

	تاۋۇشلار	سۆزنىڭ		
		بېشىدا	ئوتتۇرىسىدا	ئاخىرىدا
	a ä			
1	ı i			
	o ō u ū			
2	ğ q x			
3	k g			
4	y ı i			
5	r			
6	l			
7	t			
8	d			
9	č			
10	s			
11	š			
12	z j			
13	n			
14	b p			
15	v			
16	m			

ئۇيغۇرلار بىلەن سوغدلارنىڭ ئارىسىدا سودا ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەريانىدا سوغدلاردىن مانى دىنىنى قوبۇل قىلغان ئالاھىدە بىر دىنىي مۇناسىۋەت بار ئىدى. ئەخمەت جەفەر ئوغلۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سوغد ئېلىپبەسىنى قوللىنىشىدا دىندىن باشقا سودا تىجارەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسىي سەۋەب ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ[100]. دېمىسىمۇ، سوغدلار جۇڭگوغا باردىغان يىپەك يولى بويلىرىدا بىرمۇنچە سوغد كەنتلىرى قۇرۇلغان[101]. بۇ كەنتلەرنىڭ يارىمىدە تارىم ۋادىسىدىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگىچە بولغان كەڭ بىر ساھەدە سوغد ھەرپلىرى ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولغان. شۇ سەۋەبلەردىن سوغد يېزىقى موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى مەڭگۈتاشلارىمۇ ئۆز ئىزىنى قالدۇرغان. بىر زامانلار بۇ تىل ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خەلقئارا تىلى بولۇپ خىزمەت قىلغان[102]. راھىب شۇەنزاڭ سوغدلار قۇرغان سودا شەھەرلىرىنىڭ چۈ دەرياسى بويلىرىغا قەدەر سوزۇلغانلىقىنى كۆرگەن[103]. ئورخۇن مەڭگۈتاشلىرىدا سوغداق (soğdaq) نامىنىڭ تىلغا ئېلىنىشى بۇلارنىڭ ئۇ دەۋرلەردىكى تۇركلەرنىڭ ھاياتىدا خېلى مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تۆۋەندە گابائىن خانىمنىڭ «قەدىمكى تۇرك تىلىنىڭ گىرامماتىكىسى» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن سوغد يېزىقىدا يېزىلغان تۇركچە ۋەسىقە پارچىسىنى كۆرۈپ باقايلى[104]:

§5. مانى يېزىقى

مانى يېزىقى مانى دىنىنىڭ يېزىقى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارغا تارقالغان. مانى دىنى پارس شاھزادىسى مانى مىلادىيە 3 ـ ئەسىردە ئىجاد قىلغان بىر دىن. بۇ دىنىنىڭ مەركىزىي ئىدىيەسى «ئىككى مەنبە، ئۈچ دەۋر» تەلىماتىدۇر. «ئىككى مەنبە» دۇنيادىكى بارلىق ئىشلار قاراڭغۇلۇق ۋە يورۇقلۇقتىن ئىبارەت ئىككى مەنبەدىن كېلىدۇ دەپ قاراش، «ئۈچ دەۋر» بولسا باشلانغۇچ دەۋر، ئوتتۇرا دەۋر ۋە ئاخىرقى دەۋردىن ئىبارەت ئۈچ دەۋرنى كۆرسىتىدۇ.

20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا فون لېكوك تۇرپاندىن زور

مىقداردىكى مانى دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلارنىڭ پارچىلىرىنى تاپقان. ئۇلارنىڭ سانى نەچچە مىڭ پارچىغا يېتىدۇ. ئۇ يەنە بىر يەر ئاستى مانى دىنى كۇتۇپخانىسىنى تاپقان. ئەمما، كىتابلار سۇدا ۋەيران بولۇپ كەتكەنىكەن. دۇنخۇاڭدىكى موگاۋ غارىدىن جۇڭگو، چەت ئەل ئالىملىرى ئۇچ پارچە خەنزۇچە مانى يادىكارلىقىنى تاپقان. بۇلارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئالىملار مانى دىنى جۇڭگوغىمۇ تارقالغان دەپ قاراشتى. ئەنئەنىۋى قاراشتا مانى دىنى تاڭ سۇلالىسى ۋۇ زېتىيەن يىللىرى (694 ـ يىلى)دىن كېيىن جۇڭگوغا تارقالغان دەپ قارىلىپ كەلگەن. مانى دىنى ئىجاد قىلىنغان 3 ـ ئەسىردىن 8 ـ ئەسىرگىچە بولغان نەچچە يۈز يىلدا قۇرىغار بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ ئالاقىسى قويۇق بولغان، سودىگەرلەر، راھىبلار، ئەلچىلەر ئۇزۇلمەي كېلىپ ـ كېتىپ تۇرغان. نۇرغۇن قۇرىغارلىق ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. شۇنىڭدىن قارىغاندا، مانى دىنى خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقالغان بولۇشى مۇمكىن. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ «ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپلىڭى»نى تىنچىتىپ بەرگەندىن كېيىن تۆت نەپەر مانى راھىبىنى ئۇيغۇرلارغا دىن تارقىتىشقا بىللە ئېلىپ كەتكەن. شۇ يىلى بۆگۈ قاغان مانى دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋە مانى دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتكەن.

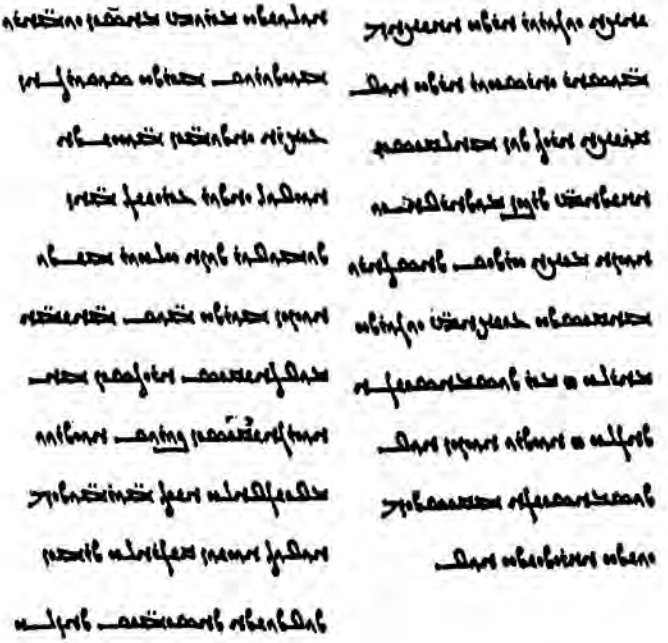
مانى دىنىنىڭ رەسمىي يېزىقى مانى يېزىقى ئىدى. ئۇ ئىران تىللىرىنى خاتىرىلەشكە ئۇيغۇن كېلەتتى. ئۇنىڭ شەكلى چىرايلىق، كۆركەم. ئۇ يېزىق ئەرەمەي يېزىقىنىڭ ئوخشىمىغان تارىخىي تەرەققىياتى داۋامىدا سۇرىيە يېزىقىنىڭ ئېسترانگېلو نۇسخىسىدىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەن، 28 ھەرپتىن تۇزۇلگەن. مىلادىيە 3 ـ ئەسىردە ئەسلىدە مانى بۇ يېزىقنى ئىران تىلىغا ماسلاشتۇرغان بولسا كېرەك. مانى يېزىقى دەسلەپتە بىر بەلگە كۆپ فونېمىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى.

كېيىن كىچىك چەمبەرلەر ئارقىلىق بۇ ئىشنى ئازايتقان. بۇ يېزىقنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي، ئوقۇشقا، يېزىشقا ئەپلىك. ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى خەتلەر تەكشى، كۆركەم ئىدى. مانى يېزىقى ئوڭدىن ـ سولغا تۇز يېزىلىدۇ.

مانى يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى[105]:

𐫀	𐫁	𐫂	𐫃	𐫄	𐫅	𐫆	𐫇	𐫈	𐫉
𐫊	𐫋	𐫌	𐫍	𐫎	𐫏	𐫐	𐫑	𐫒	𐫓
𐫔	𐫕	𐫖	𐫗	𐫘	𐫙	𐫚	𐫛	𐫜	𐫝
𐫞	𐫟	𐫠	𐫡	𐫢	𐫣	𐫤	𐫥	𐫦	𐫧
𐫨	𐫩	𐫪	𐫫	𐫬	𐫭	𐫮	𐫯	𐫰	𐫱
𐫲	𐫳	𐫴	𐫵	𐫶	𐫷	𐫸	𐫹	𐫺	𐫻
𐫼	𐫽	𐫾	𐫿	𐬀	𐬁	𐬂	𐬃	𐬄	𐬅
𐬆	𐬇	𐬈	𐬉	𐬊	𐬋	𐬌	𐬍	𐬎	𐬏

تۆۋەندە بېرىلگىنى فون لېكوك «قوچۇدىن تېپىلغان تۇركچە مانى دىنى يادىكارلىقلىرى» (1 ـ توم)دىكى بىر ۋەسىقىنىڭ بىر بېتى[106].

تىرانسكرىپسىيەسى:

1) uduntïï birök basïn yoqaru
2) kötürüp körtii supurğan
3) ičrä yatuqïn qoyïn-ta
4) ölüg yatur irinŋ qan
5) tökülür tüzä yïdïyot k(a)ntü
6) özin körtii qop qanqa
7) bulğanmïs arïğsïz-kä
8) ürgänmisin körüp ötrü-ü
9) b(ä)liŋlädii anïğ qorqutï-h

10) uluğ ünün m(a)ŋradïï t(ä)rkin
11) tuotonta tasïqïp täzdii
12) näčä yügürür ärtii ol
13) minča arïğ ton kädmisin
14) antaq t(ä)rkin buturlayu
15) üzä bïča yïrtïp tasğaru
16) kämistii ïnčaq yügürtii
17) bardïï .. bir tusbasïŋa
18) tägdii .. ötrü özin ol
19) tursbasïŋa k(ä)misti-h
20) yuntïï arïtïntïï ol ...

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

ئويغاندى. بېشىنى كۆتۈردى، قەبرە ئىچىگە كىردى، جەسەتنى ئەدەپ بىلەن ئۆزىنىڭ قۇچقىغا ئالدى، يىرىكلار ئېقىپ چىقتى، سېسىق ئەتراپنى بىر ئالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تامامەن قان ئىچىدە ياتقىنىنى كۆردى، ئۇ ئۆزىنىڭ پاسكىنىچىلىق ئىچىدە تۇرغىنىنى كۆرۈپ قورقتى، قاتتىق قورقۇنچ باستى. (شۇڭا،) ئۇ قاتتىق ئاۋازدا ۋارقىراپ، تېزلىكتە پاسكىنا كىيىملىرىنى سېلىۋېتىپ كەتتى. يۇگۈردى، قۇستى، ئۇ ناپاك كىيىمنى ئىككىنچى كىيمىدى. تېزلىكتە يىرتىپ، كېسىپ، پارچىلاپ تاشلىۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، يىراقتا قېچىپ كەتتى. ئۇ بىر كۆل بويىغا كەلدى، ئاندىن سەكرىدى، بۇ كۆلدە ناپاك تېنىنى تازىلىدى.

§6. بىراخما يېزىقى

بىراخما يېزىقى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 6 ـ ئەسىردە ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن. ئۇ سىمىت يېزىقىدىن كېلىپ

چىققان بولۇپ، ئەرەمەي يېزىقىنىڭ بىر شېخى ھېسابلىنىدۇ. بىراخما يېزىقى دەسلەپتە ئەرەمەي يېزىقىغا ئوخشاش ئوڭدىن سولغا يېزىلاتتى، كېيىنچە سولدىن ئوڭغا يېزىلىدىغان بولغان. «بىراخما يېزىقى» دېگەن بۇ نام مىلادىيەدىن كېيىنكى 3 ـ، 4 ـ ئەسىرلەردە پەيدا بولغان. ئارىدىن مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكەچكە، كىشىلەر بۇ يېزىقنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئاللىقاچان ئۇنتۇپ كەتكەن ۋە بۇ يېزىقنى ئۆزلىرىگە ھەممىگە قادىر «بىراخما تەڭرى» ياساپ بەرگەنلىكىگە ئىشىنىپ قالغان ھەمدە ئۆز تەڭرىسىنىڭ نامى بىلەن «بىراخما يېزىقى» دەپ ئاتىغان.

بىراخما يېزىقى ئىشلىتىلگەن ئورۇن ۋە ۋاقىتنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، خىلمۇخىل نۇسخىلار شەكىللەنگەن. گۇپتا پادىشاھلىقى دەۋرىدە (مىلادىيە 4 ـ، 5 ـ ئەسىرلەر) ھىندى مەدەنىيىتى راسا گۈللەنگەن دەۋردە، مەڭگۈتاش يېزىقلىرىدىن بىر خىل يېڭى گۇپتا نۇسخىسى پەيدا بولغان. كېيىن ھىندى يېزىقىنىڭ گۇپتا نۇسخىسىنىڭ غەربىي شىمال نۇسخىسى قۇرىغارغا تارقالغاندا يەنە ئىككى خىل نۇسخىسى شەكىللەنگەن:

بىرىنچىسى، قۇرىغار گۇپتا قىيپاش نۇسخىسى. ھازىر «كۇسەن ـ كىنگىت يېزىقى» دەپ ئاتىلىدىغان نۇسخا. بۇ يېزىقنى مىلادىيە 3 ـ ئەسىردىن 9 ـ ئەسىرگىچە شىنجاڭ رايونىدا ياشىغان ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى قوۋملار ئىشلەتكەن. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى بۇ يېزىقتىكى يادىكارلىقلار شىنجاڭنىڭ كۇچا، قاراشەھەرلىكلەر ۋە تۇرپان تەۋەلىرىدىن تېپىلدى. ئۇيغۇرلار ئورخۇن خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن قۇرىغارغا كەلگەندە قاراشەھەرلىكلەر، كۇسەنلىكلەردىن بۇ يېزىقنى قوبۇل

قىلغان ۋە ئۇنىڭغا بەزى يېڭى بەلگىلەرنى قوشقان. بۇ قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ بوغۇملۇق بىر خىل يېزىق ئىدى. ھەربىر بەلگە بىر سوزۇق تاۋۇشقا ياكى سوزۇق تاۋۇش a نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇزۇك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلاتتى. ئەگەر بۇ ئۇزۇك تاۋۇش a تاۋۇشى بىلەن ئەمەس، باشقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىللە كەلسە، a تاۋۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شەكلىنىك مەلۇم بىر يېرىگە ئوخشىمىغان بىر قىسىم بەلگىلەرنى قويۇش ئارقىلىق ئىپادىلەيتتى. بۇ يېزىقتا يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسقىلەرنىڭ كۆپ قىسمى بۇددا مەزمۇنىدىكى ۋە بۇددا دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىككى تىللىق سۆزلۈكلەر (مەسىلەن، كىنگىتچە ـ كۇسەنچە ـ ئۇيغۇرچە ياكى سانسكرىتچە ـ ئۇيغۇرچە)، تېبابەتچىلىككە، كالېندارچىلىققا ئائىت پارچىلاردىن ئىبارەت. كۇسەن ـ كىنگىت يېزىقى ئىلگىرى «توخار يېزىقى» دەپ ئاتىلاتتى.

ئىككىنچىسى، قۇرىغار گۇپتا ئىرماش نۇسخىسى، يەنى «ئۇدۇن (ياكى ئۇدۇن ـ ساك) يېزىقى». بۇ يېزىقتا يېزىلغان يادىكارلىقلار كۆپرەك شىنجاڭنىڭ خوتەن، مارالبېشى، تۇمشۇق، مۇرتۇق ۋە گەنسۇدىكى دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان. تۇمشۇقتىن تېپىلغانلىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. قەدىمكى ئۇدۇن تىلى ھىندى ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ ئەڭ شەرقتىكى ئىران تىل تارمىقىغا تەۋە ئىدى. بۇ يېزىقتا يېزىلغان ئەڭ قەدىمكى يادىكارلىقلار مىلادىيە 2 ـ ئەسىرگە تەۋە، پىشىپ يېتىلگەن ۋاقتى مىلادىيە 6 ـ، 7 ـ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. لېكىن، تېپىلغان يادىكارلىقلار ئاساسەن 7 ـ، 10 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. بىراخما يېزىقىنىڭ بۇ نۇسخىسىدا قانداق ئۇيغۇرچە

يادىكارلىقلارنىڭ بارلىقى نامەلۇم.

بىراخما يېزىقى ئۇيغۇرلار قوللانغاندا ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوزۇق تاۋۇش سىستېمىسىنى بىرقەدەر تولۇق ئىپادىلەپ بەرگەن، ئۇزۇك تاۋۇشلار نۇقتىسىدىن تېخىمۇ مۇكەممەل بولغان. ئالتە، يەتتە دانە مەخسۇس بەلگىلەر ياسالغان. بۇلار ئارقىلىق ئادەتتە بىراخما يېزىقىدا ئىپادىلەش قولايسىز بولغان بەزى تاۋۇشلارنى ئىپادىلىگەن[107].

بىراخما يېزىقىدىكى تۇركچە ۋەسىقىلەرنى ئاساسلىقى گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى شىنجاڭدىن قولغا چۈشۈرگەن. هازىر گېرمانىيەنىڭ ماينىز قاتارلىق شەهەرلىرىدە ساقلانماقتا. بۇ ۋەسىقىلەر هەققىدە مۇللېر، گابائىن، كلاۋسون، مايئۇ، رۆھبۆرن، لارس جوهانسون، پېتىر زىمى، لۇئىس بازېن قاتارلىقلار تەتقىقات ئېلىپ بارغان.

مايئۇ تۇركچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە بىراخما يادىكارلىقلىرىنى مۇنداق تۆت تۈرگە بۆلىدۇ:

1) سانسكرىتچە ـ قەدىمكى ئۇيغۇرچە قوش تىللىق ۋەسىقىلەر (57 پارچە)؛

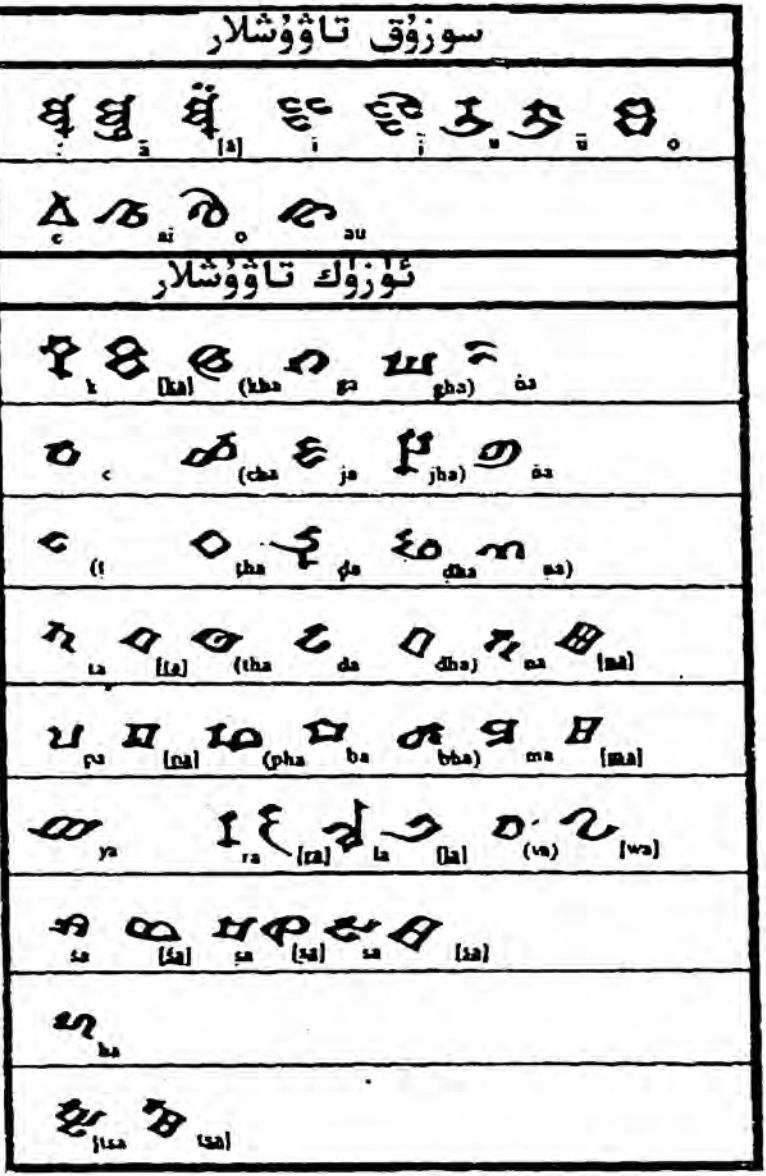
2) قەدىمكى ئۇيغۇرچە بىراخما يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر (14 پارچە)؛

3) بىراخما يېزىقىدا ئىزاهات يېزىلغان تۇركچە ۋەسىقىلەر (7 پارچە)؛
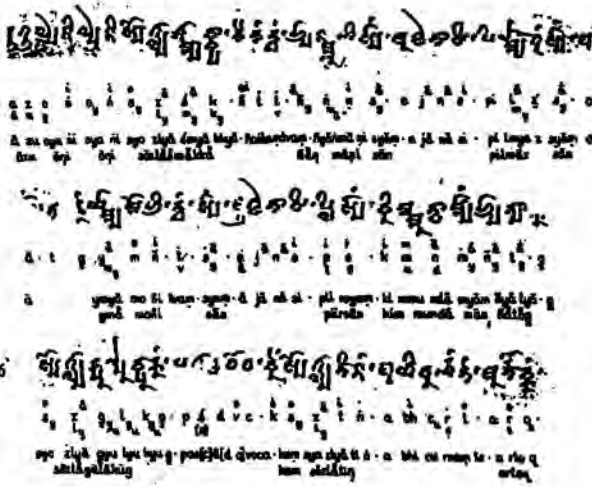
4) بىراخمىچە سۆزلەر ئارىلاشقان تۇركچە ۋەسىقىلەر (1 پارچە).

كۈسەن كىنگىت يېزىقى ئېلىپبەسى[108]:

كۇسەن-كىنگىت يېزىقى ئېلىپبەسى

كۇسەن كىنگىت يېزىقىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىدىن نەمۇنە(109):

§7. نىستورىيان يېزىقى

نىستورىيان يېزىقى (سۇرىيە يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە نىستورىيان دىنى بىلەن بىللە تارقالغان. نىستورىيان دىنى بولسا خرىستىيان دىنىنىڭ تالاڭ دەۋرىدە جۇڭگوغا تارقالغان نىستورىيان مەزھىپىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دىن مىلادىيە 5 ـ ئەسىردە كونستانتىنوپول ئېپىسكوپى نىستورىيانىنىڭ تەلىماتىدىن كەلگەن. ئاساسىي تەشەببۇسى ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ ئىلاھلىقى بىلەن ئادەمىيلىكىنى ئايرىۋېتىش، ئەيسانىڭ ئانىسى بۇۋاي مەريەمنى ئىلاھ ئورنىدا كۆرۈشكە قارشى تۇرۇش. بۇ تەلىماتنىڭ تەشەببۇسچىلىرى مىلادىيە 431 ـ يىلى دىنىي يىغىندا چېكىدىن ئاشقان تەلىماتلارنى ئوتتۇرىغا

قويغانلىقى ئۈچۈن شەرققە قوغلانغان. ئۇلار يېپەك يولىنى بويلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەلگەن، ئۇلار نېستورىيان يېزىقىنىمۇ بىللە ئەكەلگەن ۋە دەسلەپتە شىنجاڭ تەۋەسىگە ئەكەلگەن. نېستورىيان يېزىقى ئەرەمەي يېزىقىدىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. سۈرىيەدە بۇ يېزىق 4 ـ، 6 ـ ئەسىرلەردە كەڭ قوللىنىلغان، 7 ـ ئەسىردىن كېيىن ئەرەبلەرنىڭ چەكلىشى بىلەن زاۋاللىققا يۈز تۇتقان. ئەمما، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا تاڭ دەۋرىدىن يۇەن دەۋرىگىچە بۇ يېزىق يەنىلا بازار تاپقان. ھازىر شىئەن شەھىرىدە مىلادىيە 781 ـ يىلى ئورنىتىلغان نېستورىيانچە، خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقتا يېزىلغان ئابىدە ساقلانماقتا. دۇنخۇاڭ ۋە شىنجاڭدىن «ئىنجىل»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەتتەسۇ ۋادىسى، قەشقەر، ئالمىلىق قەدىمكى شەھىرى (ھازىرقى قورغاس ناھىيەسى تەۋەسىدە) قاتارلىق جايلاردىن نېستورىيان يېزىقىدىكى 13 پارچە تاش ئابىدە تېپىلدى. تۇرپاندىن 10 ـ ئەسىرگە تەۋە نېستورىيان ۋە سوغد يېزىقلىرىدا يېزىلغان نېستورىيان دىنى ئەسەرلىرىنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرىدىن خىرىستوسنىڭ پاسخا بايرىمىدىن ئاۋۋالقى يەكشەنبە كۈنى ئېرۇسالىمغا كىرىش مۇراسىمى تەسۋىرلەنگەن تام رەسىملىرى ۋە ئەينى ۋاقىتتا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نېستورىيان دىنى مەزمۇنىدىكى «سېنت گېئورگىنىڭ ئۆلۈمى»، «ئىزوپ مەسەللىرىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى» قاتارلىقلار تېپىلدى. جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، يۇەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا نېستورىيان دىنىغا چوقۇنغان. نېستورىيان يېزىقىدا 22 ھەرپ بار، خەت شەكلى مانى يېزىقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

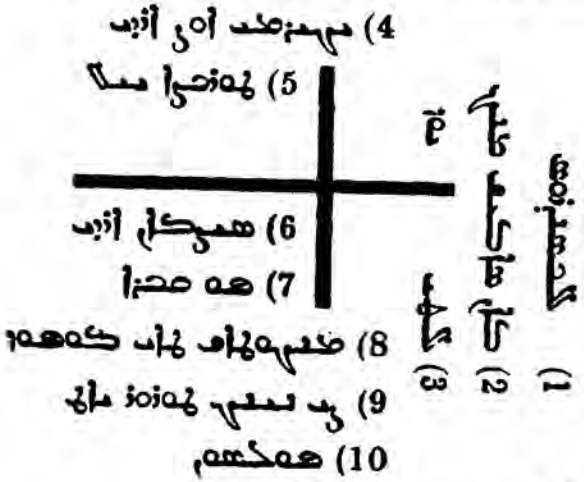
سۈرىيە يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى⑩:

تاۋۇش ئاۋازلار	سۇرىيە يېزىقى											
	گوسپىل نۇسخىسى				ياكوپ نۇسخىسى				نىستورىيان نۇسخىسى			
'	ܐ	ܐ			ܐ	ܐ			ܐ	ܐ		
b	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ
g	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ
d	ܕ	ܕ			ܕ	ܕ			ܕ	ܕ		
h	ܗ	ܗ			ܗ	ܗ			ܗ	ܗ		
w	ܘ	ܘ			ܘ	ܘ			ܘ	ܘ		
z	ܙ	ܙ			ܙ	ܙ			ܙ	ܙ		
x	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ	ܚ
t	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ
d	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ	ܛ
k	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ
l	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ
m	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ	ܡ
n	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ	ܢ
s	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ	ܣ
'	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ	ܥ
p,f	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ	ܦ
s	ܨ	ܨ			ܨ				ܨ	ܨ		
q	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ	ܩ
r	ܪ	ܪ			ܪ	ܪ			ܪ	ܪ		
š	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ	ܫ
t	ܬ	ܬ			ܬ	ܬ			ܬ	ܬ		

گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى 3 ـ قېتىم شىنجاڭغا كەلگەندە تۇرپاندىن نىستورىيان يېزىقىدىكى بىرقانچە تۇركچە ۋەسىقىنى تاپقان. ئۇنتۇرا ئاسىيا ۋە يەتتەسۇ ۋادىسىدىن نىستورىيان يېزىقىدىكى نىستورىيان مۇرىتلىرىنىڭ قەبرە تاشلىرىدىن 600دىن ئارتۇقى تېپىلدى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى چۆولسون نەشر قىلدۇردى⑪. بۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى تۇرك

تىلىدا يېزىلغان، ۋاقتى 13 ~ 14 ـ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. تۆۋەندە بېرىلگىنى شۇنداق قەبرە تاشلىرىدىن بىرى، يىل دەۋرى 1312 ـ يىلى.

نىستوريان يېزىقىدىكى يادىكارلىقتىن نەمۇنە⑪⑦:

تىرانسكرىپسىيەسى:

1) Alksandros
2) han sakïš miŋ
3) altï yüz
4) ygirmi üč ärdi
5) türkčä yil
6) sašqan ärdi
7) bu q(a)br(a)
8) mäŋgütaš-tay qobuzčï
9) –nïŋ turu yat
10) Bolsun

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:
1) ئالىكساندروس
2) خانىنىڭ (يىلى هېسابىدا) سەككىز مىڭ
3) ئالتە يۈز
4) يىگىرمە ئۈچ ئىدى. (مىلادىيە 1312 ـ يىلى)
5) تۈركچە يىل
6) چاشقان ئىدى.
7) بۇ قەبرە
8) قوبۇزچى مەڭگۈتاش تاي
9) نىڭدۇر. خاتىرە
10)بولسۇن.

§8. تۇبۇت يېزىقى

تۇبۇت يېزىقى زاڭزۇلارنىڭ قەدىمكى يېزىقى. مىلادىيە 7 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى تۇبۇتلەرنىڭ 33 ـ پادىشاهى سۈڭزەن گەنبۇ (? ـــ 649) ۋەزىرى دۇنمى ساڭبۇزانى هىندىستانغا سانسكرىت تىل ـ يېزىقىنى ۋە بۇددا نوملىرىنى ئۆگىنىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن. ئۇ جەنۇبقا بېرىپ هەر خىل يېزىقلارغا پۇختا بىراخما ئۇستازلىرىدىن كۆپ خىل يېزىق ۋە فونولوگىيە بىلىملىرىنى ئۆگەنگەن. ئۆگىنىشنى تۈگىتىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خان يارلىقى بويىچە سانسكرىت يېزىقى ئاساسىدا تۇبۇت يېزىقىنى ئىجاد قىلغان.

ۋېنگرىيەلىك تۈركولوگ رونا تاسنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە، گېرمانىيەنىڭ ماينىز شەهىرىدە تۆۋەندىكى نومۇرلاردا تۇبۇت يېزىقىدىكى تۈركچە ۋەسىقىلەر ساقلانماقتا ئىكەن:

1. Mainz 127, T II, Y. 35
2. Mainz 194a, 194b, Tu. 109
3. Mainz 196, Tu. 113
4. Mainz 329, Tu. 110

5. Mainz 619, T II, Y. 59. Tu. 117?
6. Mainz 637
7. Mainz 712

دېمەك، ھازىر ساقلىنىپ قالغان تۇبۇت يېزىقىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەر كۆپ ئەمەس. تۇبۇت يېزىقىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەر ئاساسلىقى تۆۋەندىكىلەر:

1.《八阳神咒经》 sākizyükmāksūtra ;

2. namakara's دەپ باشلىنىدىغان بۇددا ئۇلا قىلىدىغان ھەر خىل ۋەسىقىلەر.

3. خاس ئىسىملار كاتالوگىنىڭ پارچىلىرى، بىر قىسمى تۇركچە، بىر قىسمى تۇبۇتچە.

4. ئازساندىكى بۇددا ۋەسىقىلىرى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇبۇت يېزىقىنى ئىشلىتىشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، بەش دەۋر ئارىلىقىدىكى زامانلارغا توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇبۇت يېزىقىنى ئىشلىتىشىنى مۇتەخەسسىسلەر ئۇيغۇرلار ۋە تۇبۇتلەر ئارىسىدىكى ھەربىي توقۇنۇشلار، سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان، تۇبۇت مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى سەۋەبىدىن ياكى ئۇيغۇرلار تۇبۇتلەرنى چۆشىنىپ بېقىش مەقسىتىدە بۇ يېزىقنى ئىشلەتكەن بولسا كېرەك، دەپ ھېسابلايدۇ[113].

تۇبۇت يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى:

ka [kā]	kha [kʰā]	ga [gā/kʰā]	nga [ŋā]
ca [tɕā]	cha [tɕʰā]	ja [dʑā/tɕʰā]	nya [ɲā]
ta [tā]	tha [tʰā]	da [dā/tʰā]	na [nā]
pa [pā]	pha [pʰā]	ba [bā/pʰā]	ma [mā]
tsa [tsā]	tsha [tsʰā]	dza [dzā/tsʰā]	wa [wā]
zha [ʒā/ɕā]	za [zā/sā]	'a [ʔā]	ya [jā]
ra [rā]	la [lā]	sha [ɕā]	sa [sā]
ha [hā]	a [ʔā]		

تۇبۇت يېزىقىدا يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىدىن نەمۇنە: بۇ ۋەسىقە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان، 10 ـ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. ھازىر پارىژ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. پېللىئوت 1921 ـ يىلى ئۇنى «تۇبۇت يېزىقىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە بۇددا تەلىماتىدىن سوئال ـ جاۋابلار» دېگەن ماۋزۇدا «ئاسىيا ژۇرنىلى»دا ئېلان قىلغان. كېيىن ياپونىيە ئالىمى تاكائو موريياسۇ (森安孝夫) 1985 ـ يىلى قايتا تەتقىق قىلغان. 1984 ـ يىلى ماۋۇ ۋە رۆھبۆرلەر ۋەسىقىنى لاتىنچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە نېمىسچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى. بۇ ۋەسىقە جەمئىي 44 قۇر. تۆۋەندە بۇ ۋەسىقىنىڭ ئالدىنقى تۆت قۇرنىڭ تىرانسكرىپسىيەسىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

1 ـــ 4 ـ قۇرنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى:

1) namo būd/ namo si'drim/ namo siŋ/ namo yug kun nur bis pur kān lar k(o)d t(i)ŋa/ ne mo yu(ā kun nur biz)

2) lōm kod tiŋa// na mo yug kun nur bis"a reg goub rag" ar hrin lar kodti ŋa/ bo sziŋ sar "i cin'da/ dyor do(g mag)

3) bēs yol ta/ ga mag dyin lāg "oglan ne/ "u kus dur lyug" am' ngag "am ŋan nur lār/ ga' yol dyor ma(ā dyeb)

4) de sar/ "eŋ yyil ki yu mur hā ha dog mag/"i ki ti khri shi da dog mag/ "yus cun" yol ta zhi da dog mag /dyor tun chu...

§9. پاسبا يېزىقى

تارىختا موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇرلاردىن يېزىق ئۆگەنگەنلىكىنى ۋە ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئۆز يېزىقلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەنلىكىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. بۇ تارىخىي پاكىتنى كۆپچىلىك بىلىدۇ. ئەمما، ئۇيغۇرلارمۇ موڭغۇللاردىن يېزىق ئۆگەنگەنلىكى ۋە بۇ يېزىق بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلىگەنلىكىنى كۆپ ئادەم بىلمەيدۇ. ئۇيغۇرلار موڭغۇللاردىن ئۆگەنگەن بۇ يېزىقنىڭ نامى «پاسبا يېزىقى» ئىدى.

پاسبا يېزىقى قۇبلاي خانىنىڭ يارلىقى بىلەن (Phags pa Lama «ھۆرمەتلىك لاما») تۇبۇت يېزىقى ئاساسىدا «ھەرقانداق تىلنى خاتىرىلەشكە بولىدىغان» بىر يېزىق سۇپىتىدە مەيدانغا كەلتۈرگەن يېزىق. قوبلاي خان «تاۋۇشلارنى ئۆلچەملىك ئىپادە قىلالايدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىقى»نىڭ ئورنىغا بۇ يېزىقنى دەسسەتمەكچى ۋە بۇ يېزىق ياۋرو ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىغا يېيىلغان پۈتۈن موڭغۇل ئىمپېرىيەسى زېمىنىدا ئورتاق يېزىق قىلىپ قوللانماقچى بولغان. شۇنىڭ بىلەن قۇبلاي 1269 ـ يىلى يارلىق چۈشۈرۈپ، بۇ يېزىقنى «دۆلەت يېزىقى» دەپ ئېلان قىلغان. ئەمما، بۇ يېزىق پەقەت يۇەن سۇلالىسى زېمىنىدىلا قوللىنىلغان، بولۇپمۇ خەنزۇ

يېزىقىنى تىرانسكرىپسىيە قىلىشتا كۆپرەك قوللىنىلغان.

بۇ يېزىق دەسلەپتە «يېڭى موڭغۇل يېزىقى» دەپ ئاتالغان، كېيىنچە «موڭغۇل يېزىقى» دەپ ئاتالغان. ھازىر «پاسبا يېزىقى»(文八思八)، ياكى «چاسا يېزىق» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يېزىق ئاساسلىقى تۈبۈت ئېلىپبەسى ئاساسىدا قىسمەن سانسكرىت ھەرپلىرىنى ۋە بىرقانچە يېڭى ھەرپلەرنى قوشۇپ ئىجاد قىلىنغان. يېزىقى ئاساسەن چاسا شەكىلدە يېزىلىدۇ، 41 ھەرپتىن تەركىب تاپقان. كېيىن بەزى بەلگىلەر قوشۇلۇپ 57 ھەرپكە بارغان. پاسبا يېزىقى فونېمىلىق يېزىق ئىدى.

مىڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ يېزىق ئاستا ـ ئاستا ئىشلىتىلىشتىن قالغان. بۇ يېزىقىنى ئىشلەتكۈچىلەرمۇ يۇەن سۇلالىسى سىرتىدىكى موڭغۇللار ئىزچىل قوللىنىپ كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىقىغا كۆچۈپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ يېزىقنىڭ ئۆمرى ئاخىرلاشقان.

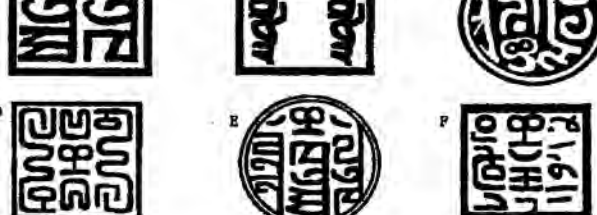
يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ياشىغان تاۋ زوڭيى (陶宗儀) «خەت ـ چەكلەر توپلىمى» («Shūshǐ Huìyào 書史會要») دېگەن ئەسىرىدە پاسبا يېزىقىدىكى ھەرپ ـ بەلگىلەر ئارقىلىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەرنىڭ تەلەپپۇزىنى تەسۋىرلىگەن(114).

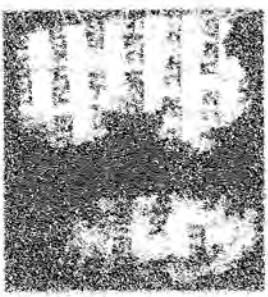
داڭلىق ئالتايشۇناس پوپپې (N. Poppe) نىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، بۇگۇنگە ئۇلاشقان پاسىبا يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر موڭغۇل تىلىدىكى ۋەسىقىلەردىن باشقا، خەنزۇ، تۇبۇت، سانسكرىت ۋە تۇرك تىللىرىدىكى ۋەسىقىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

پاسىبا يېزىقىدىكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەر كۆپرەك تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان. بۇلار ئاساسەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرى تامغىلار، يەنە بىرى يازما ۋەسىقىلەر.

فىنلاندىيەلىك مانىخېرخىم (كېيىن فىنلاندىيەگە زۇڭتۇڭ بولغان) تۇرپاندا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا پاسىبا يېزىقىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەرنىڭ پارچىلىرىنى تاپقان. بۇ ھەقتە ئەڭ دەسلەپ رامستېد مەلۇمات بەرگەن[116]. ئۇيغۇر ئەمەلدارلارنىڭ ھۆججەتلەرگە باسقان تامغىلىرىدىكى پاسىبا يېزىقىدا يېزىلغان خەتلەرنى 1974 ـ يىلىغا كەلگەندە گېرمانىيەلىك پېتىر زىمې ئوقۇدى[117]. ياپونىيەلىك ئالىم ماتسۇي (松井太) چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى 15 پارچە قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆكۈمەت ھۆججىتىگە (كۆپىنچىسى 14 ـ ئەسىرگە تەۋە) بېسىلغان تامغىلار ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلدى. بۇلار جەمئىي ئالتە دانە تامغا بولۇپ، «قۇتلۇق» ئاتلىق بىر ئۇيغۇر ئەمەلدارغا مەنسۇپ ئىكەن[118].

بىرلىندا ساقلىنىۋاتقان موڭغۇل يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار ئارىسىدا ئىككى پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋەسىقە بار. پېتىر زېمې بۇ ئىككى پارچە ھۆججەتنى تەتقىق قىلغاندىن كېيىن بۇنىڭ پاسىبا يېزىقىدا يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەت ئىكەنلىكىنى دەللىلەپ چىققان[119].

1

2

1 ـ ۋەسىقە ئىككى پارچە ھۆججەت بولۇپ، قول يازمىنىڭ پوچېركىسىدىن قارىغاندا، بىر كىشىنىڭ قولىدىن چىققانىدەك تۇرىدۇ، ئەمما مەزمۇنى باغلاشمايدۇ[120].

تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى :

	ئۇستى تەرەپ:
1) [ma] ŋa dip d [ ]	1) ماڭا دەپ...
2) [ ] jan dal lar [ ]	2) جاندارلار ...
3) [m] iš bol [ ] sar [ ]	3) مىش بولسا ...
4) [ ] iki din [ ] em	4) ئىككى دىن ... ئەم ....
5) [ ] sa si ka [ ]	5) سا سىكا..

ئاستى تەرەپ:

1) [ ] ŋegi [ ] 1) نەگى.....

2) [ ] är [di] 2) ئىدى .....

3) [ ] q äm 3) ق ئەم ....

4) [ ] il 4) ئەل .....

2 ـ ۋەسىقىنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

1) [ya] ŋi – qamaŋa sāvina ..... 1) يېڭىغا ماڭا شاۋىنا.....

2) [ ] bolur yasïŋatub [ ] ... 2) بولۇر يېشىغا ...

3) [ ] ŋa ča hu [ ] ... 3) ڭا چە خۇ ...

4) [ ] i hon yidi [ ] 4) ئون يەتتە

§10. خاقانىيە يېزىقى

10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ئىسلام دىنى قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا خوتەن، كۇچا تەرەپلەرگە تارقالدى ۋە ئۇزاق بىر مەزگىل داۋاملاشقان بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئالدى. دىنىي ئېتىقادنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەبلىك ئۇيغۇرلار بۇددا دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەممە مەدەنىيەتتىن، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىن ۋاز كەچتى. ئەمما، تۇرپان، قۇمۇل تەۋەسىدە تاكى 16 ـ ئەسىرگىچە بۇددا دىنى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى.

11 ـ ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن بۇيۇك ئەسەرلەر «تۇركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق»، «قۇرئان»نىڭ تەرجىمىسى قاتارلىقلاردا قوللىنىلغان تىل

«خاقانىيە تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. شۇڭا، مۇشۇ ئەسەرلەردە قوللىنىلغان يېزىقمۇ خاقانىيە يېزىقى دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا يېڭىدىن كىرگەن چاغلاردا ئەرەب يېزىقى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى تەڭ ئىشلەتكەن دېگەن قاراشلار بار. ئەمما، ئەرەب يېزىقى بارا ـ بارا ئومۇملىشىپ، دىنىي ۋە ئىجتىمائىي نۇقتىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى سىقىپ چىقارغان.

ئەمما، شۇ نەرسە ئېنىقكى، ئۇيغۇرلار كېيىنكى ئىسلام هاياتىدا ئەرەبلەرگىلا ئەمەس، ئۇزاق يىللىق قوشنىدارچىلىق ۋە مەدەنىي مۇناسىۋەتتە بولغان ئىرانىيلارغا جىقراق تايانغان. پارسلار ئۇيغۇرلاردىن بۇرۇنراق ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۇنى تارقاتقان. ئەسلىدىنلا مەدەنىيەتلىك ئىران خەلقى ئەرەب ئېلىپبەسىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۆز تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ماسلاشتۇرۇپ ئەرەب ئېلىپبەسىدە بولمىغان «پ، چ، ژ، گ» ھەرپلىرىنى ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدا ياراتتى[121].

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملىشىشى ۋە يىلتىز تارتىشىغا ئەگىشىپ دىن تىلى ئەرەب تىلى بولسىمۇ، مەدەنىيەت تىلى پارس تىلى بولغانىدى. شۇ سەۋەبتىن پارسلارنىڭ ئۆز تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ تەييارلىغان ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئېلىپبەسىنى ئۇيغۇرلار قوبۇل قىلغان. ئەمما، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا كىرگەن دەسلەپكى چاغلاردا ئەرەب ئېلىپبەسىنى ئەينەن ئىشلەتكەن («پ» ئورنىغا «ب»نى، «گ» ئورنىغا «ك»نى، «چ» ئورنىغا «ج»نى قوللانغان). ئەمما، بىز «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە

«قۇتادغۇبلىك»لەرنى كۆزەتكىنىمىزدە ئۇيغۇرلار بۇ ئېلىپبەنى شۇ پېتىلا قوللانمىغانلىقىنى، ئۇنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسىغا ماسلاشتۇرۇپ ئاز - تولا ئىسلاھ قىلغانلىقىنى كۆرىمىز.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى تۈركىي سۆزلەر، جۈملىلەر ۋە شېئىر - قوشاقلارنى مۇشۇ يېزىقتا ئېپادىلىگەندە مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىگە خاس يول تۇتقان. بۇنى تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپتىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

1. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا پەقەت 23 ھەرپنى ئىشلەتكەن. بۇلار:

ا، ب، پ، ت، ج، خ، د، ذ، ر، ز، غ، ف، ق، ۋ، ك، ل، م، و، ھ، ى، ژ، س، ش.

2. «ۋ، ژ، پ» تاۋۇشلىرى ئۇچۇن ھەرپ قوشۇلغان.

3. «ە» (/h/) ھەرپىنىڭ يالغۇز شەكلى ئىشلىتىلمىگەن، پەقەت باش شەكلى «ھ» قوبۇل قىلىنغان.

4. ث ح، ذ، ط، ظ، ص، ض، ع قاتارلىق ھەرپلەر ئۇيغۇرچە سۆزلەرنى ئېپادىلەشتە ئىشلىتىلمىگەن.

5. «نك» ئارقىلىق تىل تۇۋۇلى، جاراڭلىق، دىماق تاۋۇشى ŋ تاۋۇشىنى ئېپادىلىگەن.

6. قوشۇمچە بەلگىلەردىن ـَ (فەتھە)، ـِ(كەسرە)، ـُ(پەش)، ـْ(ساكىن)، ـّ(تەشدىد) قاتارلىق بەلگىلەر ئىشلىتىلگەن، (قوش فەتھە)، (قوش پەش)لەر ئىشلىتىلمىگەن. ـَ (فەتھە)a، ä تاۋۇشلىرىغا، ـِ (كەسرە)i، i تاۋۇشلىرىغا، ـُ(پەش)o، ö، u، ü تاۋۇشلىرىغا ۋەكىللىك قىلغان؛ ـْ(ساكىن) شۇ تاۋۇشنىڭ بوغۇم ئاخىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ كەينىدە تاۋۇش يوقلۇقىنى، ـّ(تەشدىد) شۇ تاۋۇشنىڭ تەكرارلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن[122].

7. «ا»دىن بىرنى ئارتۇق يېزىش ئارقىلىق ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلارنى ياكى ئالاھىدە تاۋۇشلارنى ئىپادىلىگەن. مەسىلەن:

يېزىلىشى	ئوقۇلۇشى	مەنىسى
ااتْ	aat	ئات
اوتْ	oot	ئوت
ايْنْ	in	ئىن
ايْشْ	äš	ھەمراھ، دوست
اوچْ	uuč	ئۇچ

8. سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان «ا، و، ى»لەر بىلەن قوشۇمچە بەلگىلەر (فەتھە)، (كەسرە)، (پەش)نىڭ ئىشلىتىلىشىدە ئېنىق چەك ـ چېگرا يوق.

«ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق»نىڭ ئىستانبۇل نۇسخىسى (C نۇسخا، بۇ نۇسخا تەخمىنەن 15 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى كۆچۈرۈلگەن دەپ قارىلىدۇ⑫③) دا «پ، چ، گ، ژ» ھەرپلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەمما، قوللىنىلىش ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا بەك ئومۇميۈزلۈك ئەمەسلىكى كۆزگە تاشلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ڭ» ئۈچۈن «نگ» قوللىنىلغان بولسا، «ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق»تا «نگ» قوللىنىلغان.

دېمەك، بۇ يېزىق ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قوللىنىلىشقا باشلىغاندىلا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش يولىدا تەرىشچانلىقلار كۆرسىتىلگەن ۋە پەيدىنپەي ئىسلاھ قىلىنىپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشتۇرۇلغان. شۇڭا، بۇ يېزىقنى «خاقانىيە يېزىقى» دەپ ئاتاش مۇۋاپىق دەپ قارايمىز.

بۇ يېزىق ئەرەب، پارس يېزىقلىرىغا ئوخشاش ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ.

بۇ يېزىق 10 ـ ئەسىردىن 14 ـ ئەسىرگىچە قەشقەرنى

مەركەز قىلغان كەڭ قاراخانىيلار تېررىتورىيەسىدە قوللىنىلغان.

ئەرەب ئېلىپبەسى:

IPA	لاتىن	نامى	ئاخىر	ئوتتۇرا	باش	يالغۇز
[t]	ṭ	ṭā'	ـط	ـطـ	طـ	ط
[z]	ẓ	ẓā'	ـظ	ـظـ	ظـ	ظ
[ʕ]	'	'ayn	ـع	ـعـ	عـ	ع
[ɣ]	ġ	ġayn	ـغ	ـغـ	غـ	غ
[f]	f	fā'	ـف	ـفـ	فـ	ف
[q]	q	qāf	ـق	ـقـ	قـ	ق
[k]	k	kāf	ـك	ـكـ	كـ	ك
[l]	l	lām	ـل	ـلـ	لـ	ل
[m]	m	mīm	ـم	ـمـ	مـ	م
[n]	n	nūn	ـن	ـنـ	نـ	ن
[h]	h	hā'	ـه	ـهـ	هـ	ه
[w]	w	wāw	ـو	—	—	و
[j]	y	yā'	ـي	ـيـ	يـ	ي
		hamza	ء	—	—	—

IPA	لاتىن	نامى	ئاخىر	ئوتتۇرا	باش	يالغۇز
[ʔ]	'(a)	'alif	ـا	—	—	ا
[b]	b	bā'	ـب	ـبـ	بـ	ب
[t]	t	tā'	ـت	ـتـ	تـ	ت
[θ]	ṯ	ṯā'	ـث	ـثـ	ثـ	ث
[ʤ]	ǧ	ǧīm	ـج	ـجـ	جـ	ج
[ħ]	ḥ	ḥā'	ـح	ـحـ	حـ	ح
[χ]	ḫ	ḫā'	ـخ	ـخـ	خـ	خ
[d]	d	dāl	ـد	—	—	د
[ð]	ḏ	ḏāl	ـذ	—	—	ذ
[r]	r	rā'	ـر	—	—	ر
[z]	z	zāy	ـز	—	—	ز
[s]	s	sīn	ـس	ـسـ	سـ	س
[ʃ]	š	šīn	ـش	ـشـ	شـ	ش
[s]	ṣ	ṣād	ـص	ـصـ	صـ	ص
[ɖ]	ḍ	ḍād	ـض	ـضـ	ضـ	ض

ئەرەب ئېلىپبەسىدە بولمىغان، پارس تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئىجاد قىلىنغان ۋە ئۇيغۇرلار قوبۇل قىلغان تۆت ھەرپ:

ئوقۇلۇشى	ھەرپلەر	IPA/TPA
پې	پ	[p]/p
چې	چ	[tʃ]/č
جې	ژ	[ʒ]/ž
گاف	گ	[g]/g

بۇ يېزىقتا يېزىلىپ زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن مۇھىم يادىكارلىقلار «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىك» (قاھىرە ۋە نەمەنگەن نۇسخىلىرى)، «ئەتەبەتۈل ـ ھەقايىق» (بىر نۇسخىسى خاقانىيە يېزىقىدا، يەنە بىر نۇسخىسى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ۋە يەنە بىر نۇسخىسى خاقانىيە يېزىقى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا پاراللېل قىلىپ كۆچۈرۈلگەن)، «قۇرئان»نىڭ تەرجىمىلىرى ۋە تەفسىرلىرى بار.

بۇ يېزىقتا مەيدانغا كەلگەن يادىكارلىقلاردىن ئەڭ مۇھىمى مەھمۇد كاشغەرىي تۇزگەن «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ لۇغەت ئەينى زامانىدىكى ئەرەبلەرنىڭ تۈركىي تىلىنى ئۆگىنىش ئېھتىياجى ئۈچۈن تۈزۈلگەن[124]. بۇ لۇغەتنى شاملىق كاتىپ ئەبىلفەتھى كۆچۈرگەن ۋە زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن يېگانە نۇسخىسى تۈركىيەدە دۇنياغا مەلۇم بولغان. ئەسەرنىڭ بۇ يېگانە نۇسخىسىنى سېپتىۋالغان ئەلى ئەمىر ئەپەندى لۇغەتنىڭ تەھرىرلىك ئىشىنى كىلىسلى رىفات بېلگىگە ھاۋالە قىلغان. ھازىر ئىلىم دۇنياسىدا «كىلىسلى نەشرى» ياكى «ئەرەبچە مەتىن» دەپ تەرىپلىنىۋاتقان ۋە تەرجىمىدە ئاساسلىنىۋاتقان نۇسخا دەل كىلىسلى رىفات بېلگە 1917 ~ 1919 ـ يىللىرى رەتلەپ بەت نومۇر قويۇپ چىققان نۇسخىدۇر. مۇشۇ مەتىن ئاساسىدا بروكېلمان (C. Brockelmann) «مەھمۇد كاشغەرىي ‹تۈركىي تىللار دىۋانى›دىكى قەدىمكى تۈركچە سۆزلەر» ناملىق لۇغىتىنى تۈزۈپ چىققان[125]. 1939 ~ 1943 ـ يىللىرى بەسىم ئاتالاي (Besim Atalay) ئەسەرنىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنى، فاكسىملىنى ۋە ئىندېكسىنى ئىشلىگەن[126]. بۇ نۇسخا «ئاتالاي نەشرى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى. ھازىر «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ فاكسىملىنىڭ سكانېر نۇسخىسى ۋە تۈركچە ئىندېكسىنىڭ pdf نۇسخىسى ۋە ئۇيغۇرچە، تۈركچە، ئىنگلىزچە، خەنزۇچە تۆت تىللىق ئېلېكترونلۇق نۇسخىسى بارلىققا كەلدى. ھازىرغىچە بۇ لۇغەتنىڭ ئۆزبېكچە[127]، ئىنگلىزچە[128]، ئۇيغۇرچە[129]،

قاراقچە(130)، خەنزۇچە(131)، ئەرەبچە، رۇسچە، فرانسۇزچە، ياپونچە، ماجارچە تەرجىمىلىرى ئېلان قىلىندى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ئەسلىي قول يازمىسىدىن بىر بەت (ئاستىغا سىزىلغان سۆزلەر ئۇيغۇرچە):

مۇشۇ بەتتىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە قوشاق:

قارا بۇز قمۇغ ارشدى. تغلار سۇ ئى ارشدى. كۆكسۈن بولت ارشدى. قيغۇ بولب اكرشور

تەرجىمىسى:

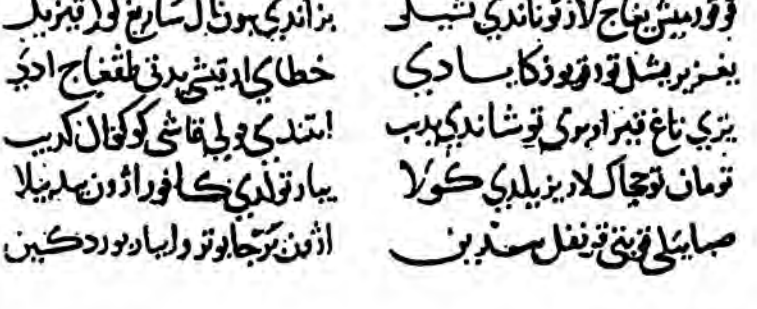
qar buz qamuğ ärüşdi, taşlar suyï akïşdi. kökšin bulït ö rüšdi, qayğuq bolup ägrišür.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

قار ۋە مۇزلارنىڭ ھەممىسى ئېرىدى، تاغ سۇلىرى ئاقتى؛ كۆكۈچ بۇلۇتلار ھاۋاغا ئۆرلەپ چىقتى، ئۇلار ھاۋاغا ئۆرلەپ چىقتى، ئۇلار خۇددى قېيىقلار سۇدا ئۈزگەندەك ئاسماندا ئۈزمەكتە (مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى، 1 ـ توم، 250 ـ بەت).

قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم يادىكارلىقى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدۇر. ھازىر داستاننىڭ ژېين نۇسخىسى[132]، نەمەنگەن (فەرغانە) نۇسخىسى[133] ۋە قاھىرە نۇسخىسى[134] بار. نەمەنگەن نۇسخىسىنىڭ 195 بېيىتىنى ئەڭ دەسلەپ گېرمانىيەلىك ۋامبېرى (H. Wambery) ئېلان قىلغان[135]. كېيىن بۇ نۇسخىنى ۋە قاھىرە نۇسخىسىنى رادلوف (W.W.Radloff) تەتقىق قىلغان[136]. تۈركىيەلىك مەشھۇر ئالىم ئارات (R.R.Arat) ئۇچ نۇسخىنى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا تىكلىگەن مەتىن ھازىرغىچە ئېلىم ساھەسىدە تەتقىقات ۋە تەرجىمىلەردە ئاساس قىلىنماقتا[137]. ھازىرغىچە «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ تۈركچە، رۇسچە[138]، ئىنگلىزچە[139]، ئۇيغۇرچە[140]، قازاقچە[141]، ئەزەربەيجانچە[142]، قىرغىزچە[143]، ئۆزبېكچە[144]، خەنزۇچە[145] تەرجىمىلىرى نەشر قىلىندى. ئارات «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ مەتىن ۋە تۈركچە تەرجىمىلىرىنى ئىشلەش بىلەن بىللە ئىندېكسىنىمۇ ئىشلىگەن[146].

«قۇتادغۇبىلىك»تىن بىر بەت (63 ـ، 68 ـ بېيىتلار):

تىرانسكرىپسىيەسى:

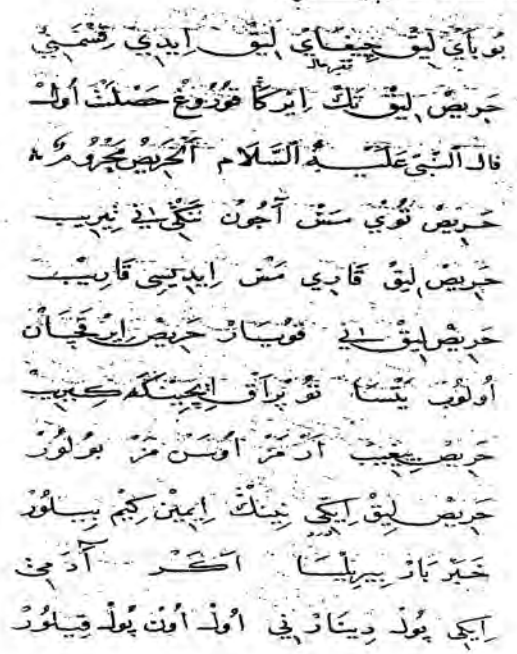
63. tuğardïn äsä kälsä öŋdün yäli,
ajun ätgükä ačtï uštmaq yolï
64. yağïz yär yïpar yoldï käfür kätip,
bäzänmäk tilär dunya körkin ätip.
65. irinčig qïšïğ sürdi yazqï äsin,
yaruq yaz yana qurdï dävlät yašïn.
66. yašïq yandï bolğay yana ornïŋa
balïq quḍruqïndïn qozï burnïŋa.
67. qurïmïš yïğačlar tonandï yašïl,
bäzändi yipün al sarïğ kök qïzïl.
68. yağïz yär yašïl torqu yüzkä badï,
xitay arqïšï yaḍtï tavğač äḍi.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

63. ئېسىپ كەلدى شەرقتىن باھارنىڭ يېلى،
يېزەشكە جاھان ئاچتى جەننەت يولى.
64. قوڭۇر يەر ئىپار تولدى ، كافۇر كېتىپ،
يېزەنمەك تىلەر دۇنيا كۆركەم ئېتىپ.
65. جاپا قىشنى قوغلاپ يازغى ئېسىن،
پارلاق ياز يەنە قۇردى دەۋلەت ياسىن.
66. قۇياش ياندى بولغاي يەنە ئورنىغا،
يېلىق قۇيرۇقىدىن قوزى بۇرنىغا.
67. قۇرۇغان ياغاچلار كىيىندى يېشىل،
يېزەندى يىپۈن، ھال، سېرىق، كۆك، قىزىل.

خاقانىيە تىلىغا ئائىت يەنە بىر يادىكارلىق ئەھمەد يۈكنەكنىڭ «ئەتەبەتۈل ـ ھەقايىق» ناملىق داستانىدۇر(147). داستاننىڭ تۈركچە(148)، ئۇيغۇرچە(149)، قازاقچە(150)، ئۆزبېكچە(151) تەرجىمە نۇسخىلىرى مەيدانغا كەلدى.

«ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق» (توپقاپى نۇسخىسى C نۇسخا)دىن بىر بەت (303 ـ 312 ـ بېيىتلار):

تىرانسكرىپسىيەسى:

303 bu baylïq čïğaylïq iḍi qismäti,
304 ḥarişlïq täk ärkä quruğ zaḥmat ol.
(qalē n-näbiyyu 'alayhi 's-salamu – äl-ḥarişu maḥrumun)
305 ḥaris toymaz ajun nänini tirip,
306 ḥarişlïq qarïmas iḍisi qarïp.
307 ḥarişlïqnï qoḍur ḥariş är qačan,
308 ölüp yatsa topraq ičinä kirip.
309 ḥariş tirip armaz usanmaz bolur,
310 ḥarişlïq iäiniŋ ämin kim bilür.
311 ḫabär bar birilsä ägär adämi,
312 iki pul dinarni ol on pul qïlur.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:
303 بايلىق ۋە گادايلىق ئاللانىڭ قىسمىتىدۇر،
304 ئاچ كۆزلۈك ئادەم ئۇچۇن پەقەتلا بىر قۇرۇق زەخمەتتۇر.
305 ئاچ كۆز دۇنيا بايلىقىنى يېغىپ تويمايدۇ،
306 ئىگىسى قېرىيدۇ، (لېكىن) ئاچ كۆزلۈك قېرىمايدۇ.
307 ئاچ كۆز ئاچ كۆزلۈكنى قاچان قويىدۇ؟
308 ئۆلۈپ تۇپراق ئىچىگە كىرگەندىلا قويىدۇ.
309 ئاچ كۆز (مۇلۈك) توپلاشتا هېرىش ۋە زېرىكىشنى بىلمەيدۇ،
310 ئاچ كۆزلۈك كىشىلىنىڭ داۋاسىنى كىم بىلىدۇ؟
311 شۇنداق بىر گەپ بار: بىركىمگە ئىككى چاڭگال دىنار بېرىلسە،
312 ئۇ ئۇچ چاڭگال تەلەپ قىلىدۇ.

خاقانىيە تىلىغا ئائىت يەنە «قۇرئان»نىڭ تەرجىمىلىرى، تەفسىرلىرىمۇ خاقانىيە تىلى يادىكارلىقلىرىنىڭ مۇهىم بىر قىسمى هېسابلىنىدۇ. «قۇرئان»نىڭ دەسلەپكى تۇركچە تەرجىمىلىرى قاراخانىيلار دەۋرىگە مەنسۇپ. بۇ «قۇرئان»نىڭ تەرجىمىلىرى قۇر ئاستى تەرجىمىلەر بولۇپ، بۇنداق تەرجىمىلەردىن هازىرغا قەدەر تۆت نۇسخىسى مەلۇمدۇر.

1) ئىستانبۇلدا تۇرك ئىسلام ئەسەرلىرى مۇزېيىدا بايقالغان نۇسخا. بۇ نۇسخىنىڭ تەرجىمانىنىڭ ئىسمى ۋە تەرجىمە تارىخى ئېنىق ئەمەس. بۇ يازمىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىنى تۇركىيەلىك ئابدۇللا كۆك تەتقىق قىلغان[152].

2) مانچېستېر جون رىلاند نۇسخىسى. ئەنگلىيەدە بايقالغان بۇ نۇسخىنىڭ سۆزلۈكىنى يانۇس ئېكمان (Janus Eckmann) «ئوتتۇرا ئەسىر قۇرئان تەرجىمىسىنىڭ سۆزلۈكى» دېگەن نامدا نەشر قىلدۇرغان[153]. بۇ ئەسەرنى 2006 ـ يىلى ئايسۇ ئاتا تولۇق

تىرانسكرىپسىيەسى، ئىزاھاتى ۋە ئىندېكسلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلمىي نەشرىنى ئېلان قىلدى(154).

3) ئۆزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى نۇسخىسى. بۇ تولۇقسىز بىر نۇسخا، بۇ نۇسخا ھەققىدە سېمېنوف (Semenov . A.A) تەتقىقات ئېلىپ بارغان(155).

4) مەنداش تەفسىر. رۇسىيە سانكت پېتېربۇرگدىكى ئاسىيا خەلقلىرى ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ نۇسخىنىڭ سۆزلۈكىنى بوروفكوف (A.K.Borovkov) «12 ـ 13 ـ ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا تەفسىرىنىڭ سۆزلۈكى» دېگەن نامدا نەشر قىلدۇرغان(156) ۋە بۇ ئەسەر تۇركىيەدە خەلىل ئىبراھىم ئۇستا (Halil Ibraghim Usta) ۋە ئەبۇلفەز ئامانئوغلۇ (Ebülfez Amanoğlu) تەرىپىدىن تۇركچە تۇزىتىلگەن نۇسخىسى نەشر قىلىنغان(157).

§11. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلەش ئۇچۇن قوللىنىلغان، خاقانىيە يېزىقىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولغان يېزىقنى كۆرسىتىدۇ. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىغا ئۇيغۇن ھالدا بۇ يېزىق 14 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغچە ئەجدادلىرىمىز ياراتقان مول يازما مىراسلىرىمىزنى خاتىرىلەشتە قوللىنىلغان.

بۇ يېزىقنىڭ ئاساسى ئەرەب ـ پارس ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى خاقانىيە يېزىقى بولۇپ، قوللىنىلىش ئالاھىدىلىكى خاقانىيە يېزىقىغا ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ يېزىق قوللىنىلغان ۋاقتى بىرقەدەر ئۇزۇن (تەخمىنەن 600 يىل)، دائىرىسى كەڭ، بولۇپمۇ بۇ يېزىقتا مەيدانغا كەلگەن زور ھەجمدىكى كاتتا، نادىر يادىكارلىقلار بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا ئەرەب ـ پارسچە سۆز ـ ئىبارىلەر ئەرەب، پارس تىلىدىكى ئىملا بويىچە يېزىلغان. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدە، يەنى شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە ئاموۇ دەرياسىغىچە ھەتتا مىسىردا قۇرۇلغان مەملۇكلەر سۇلتانلىقىغىچە، شىمالدا قورغاستىن جەنۇبتا ھىندىستانىنىڭ پايتەختى دېھلىنىڭ شىمالىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيەدە قوللىنىلغان ھاكىمىيەت يېزىقى ئىدى.

بۇ يېزىقتا پۈتۈلگەن يادىكارلىقلارنىڭ مۇھىملىرى تۆۋەندىكىچە:

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى يادىكارلىقلىرى خارەزمدە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەردۇر. بۇ دەۋرگە ئائىت ئەڭ دەسلەپكى مۇھىم بىر يادىكارلىق ـــ رابغۇزنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» ناملىق ئەسىرىدۇر. ئەسەر 1309 ~ 1310 ـ يىللىرىدا يېزىلغان. «قىسسەسۇل ئەنبىيا»نىڭ ناھايىتى كۆپ نۇسخىلىرى ھەرقايسى ئەل كۈتۈپخانىلىرى ۋە مۇزېيلىرىدا ساقلانماقتا. بۇلارنى رابغۇزى دەۋرىنىڭ تىلىنى ئەكس ئەتكۈزىدىغان ياكى شۇنىڭغا يېقىن كېلىدىغان قەدىمىي نۇسخىلار ۋە 17 ـ، 20 ـ ئەسىرلەردە كۆچۈرۈلگەن چاغاتاي نۇسخىلىرى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن[158]. ئەسەرنى نەشرگە تەييارلىغان ۋە تەتقىق قىلغانلاردىن ئىلمىنىسكىي (Ilminisky)[159]، شەمسىددىن ھۈسەيىن (Şamsüddin Hüseyin)[160]، گرىۈنبېخ (K. Grönbech)[161]، مېلىروناسكىي (P. Melioranskij)[162]، مالوف (S.E.Malov)[163]، ياكوب شىنكېۋىچ (Jakob Schinkewitsch)[164]، ئايسۇ ئاتا (Aysu Ata)[165]، ئىسمەت جەمىلئوغلۇ (Ismet Cemiloglu)[166]، نەجمىتتىن ھاجىئەمىنئوغلۇ (N.Hacieminoglu)[167]، مەتربھىم سايىت[168] قاتارلىقلارنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۈركىيەلىك ئايسۇ ئاتانىڭ ئەمگىكى ئەڭ تو-

لۇق. بۇ ئەسەر «قىسسەسۇل ئەنبىيا»نىڭ ئەڭ تولۇق ۋە ئەڭ ياخشى نۇسخىسى دەپ قارالغان. Londra نۇسخىسى[169] ئاساسىدا ئىشلەنگەن ئىككى تومىلۇق بۇ ئەسەرنىڭ 2 - تومى ئىندىكس ئۇچۇن ئايرىلغان. 820 بەتلىك ئىندىكستە سۆزلۈك ۋە خاس ئىسىملار تۇرك ئېلىپبە تەرتىپىدە تىزىلغان ۋە تۇركچە تەرجىمىلىرى بېرىلگەن. ئەسەرنىڭ 14 - ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن بۇرسا نۇسخىسىنى ئىسمەت جەمىلئوغلۇ نەشر قىلدۇرغان[170].

بۇ دەۋرگە ئائىت يەنە بىر مۇھىم يادىكارلىق دىنىي دىداكتىكا ئەسەر «نەھجۇل فەرادىس» («جەننەتلەرنىڭ ئوچۇق يولى») تۇر. ئاپتورى مەھمۇد بىن ئەلى. ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە 1358 - يىلى يېزىلغان[171]، 1357 ~ 1358 - يىلى يېزىلغان[172] دېگەندەك قاراشلار بار. 1360 - يىلى تاماملانغان[173]. ئەسەرنىڭ Yenicami نۇسخىسى[174]، Marjani نۇسخىسى، Yalta نۇسخىسى[176]، پارىژ نۇسخىسى[177]، قازان نۇسخىسى[178]، لېنىنگراد نۇسخىسى[179] قاتارلىق نۇسخىلىرى بار. بۇ ئەسەرنىڭ Yenicami نۇسخىسى داڭلىق يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى مۇتەخەسسىسى يانوس ئېكمان تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان ۋە تۇركىيە تۇرك تىلى جەمئىيىتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. ئەسەرنىڭ سۆزلۈك ئىندىكسىنى ئايسۇ ئاتا ئىشلىگەن[180]. ئەسەر ھەققىدە ئەھمەت ۋەلىدى توغان(Togan Ahmet Zeki Velidi)[181]، Yakup Kemal[182]، Kivamettin[183] قاتارلىقلار تەتقىقاتلار ئېلىپ بارغان.

بۇ دەۋر يادىكارلىقلىرىدىن يەنە قۇتب يازغان «خىسراۋ ۋە شېرىن»[184]، مۇھەممەد خارەزمى يازغان «مۇھەببەتنامە» (1353)[185]، ئاپتورى نامەلۇم «مىراجنامە»[186] قاتارلىق ئەسەرلەر بار. بۇ دەۋرگە ئائىت يەنە بىر ئەسەر خارەزمدە يېزىلغان شەيخ شېرىف ئاتلىق كىشىنىڭ «مۇئىنۇل مۇرىد» (1313) ناملىق ئەسىرى[187] بولۇپ بۇ ئەسەرنىڭ ئىلمىي نەشرى تېخى نەشر قىلىنمىغان. بۇ

ھەقتە پەقەت ئەھمەت زەكى ۋەلىدى توغان[188]، ئەخمەت جەفارئوغلۇ (A.Ceferoğlu)[189]، رەجەپ توپارلى (Toparli Recep)[190]، ئايسۇ ئاتا[191] قىسقىچە مەلۇمات بەرگەن.

يەنە بۇ دەۋرگە مەنسۇپ بولغان ئالتۇن ئوردا ۋە مەملۇكلەر سۇلتانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەردىن يەنە يارلىق ۋە بىتىكلەر بار. بۇلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ۋە ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغاندۇر. ۋاقتى 1428 ~ 1523 ـ يىللار ئارىسىدا. ئالتۇن ئوردا، قىرىم، قازان ساھەسىگە ئائىت يارلىق ۋە بىتىكلەر ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ كاتتا نەتىجە ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى، تۈرك تىلى جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى دوكتور مەلەك ئۆزىيەتگىنگە مەنسۇپتۇر[192].

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولغان سەككاكى[193]نىڭ ھاياتى ھەققىدە 14 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا تۇغۇلۇپ 15 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ۋاپات بولغان[194]، 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدە تۇغۇلغان[195]، 14 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى 15 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان[196]، 14 ـ ئەسىرنىڭ 4 ـ چارىكىدە تۇغۇلۇپ 1467 ~ 1469 ـ يىللاردىن بىرنەچچە يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن[197] دېگەندەك قاراشلار بار. سەككاكى ئەسەرلىرىنىڭ ھازىر لوندرا نۇسخىسى[198]، تاشكەنت نۇسخىسى[199] دىن ئىبارەت ئىككى خىل نۇسخىسى بار. مەۋلانە سەككاكىنىڭ دىۋانىنىڭ تولۇق نۇسخىسى تۈركىيەدە نەشر قىلىنغان[200].

ئەبەيدۇللا لۇتفىمۇ بۇ دەۋرنىڭ بۈيۈك ئەللامىلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ «دىۋان»، «گۈل ۋە بۇلبۇل» (1411)[201]، «مەشھۇنۇل ھەقايىق» (ھەقىقەتلەر شەجەرىسى)[202]، «زەفەرنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرى ۋە پارسچە شېئىرلىرى بار. لۇتفىنىڭ ھاياتى ھەققىدە ھىجرىيە ھېسابىدا 99 يىل (مىلادىيە ھېسابىدا 96 يىل) ئۆمۈر كۆرگەنلىكى ھەققىدە ئىختىلاپ يوق. ۋاپاتى ھەققىدە

1492 ـ يىلى 6 ـ ئايىنىڭ 14 ـ كۈنى ۋاپات بولغان[203]، 1462 ~ 1463 ـ يىللىرى ۋاپات بولغان[204]، 15 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىنىڭ باشلىرىدا ۋاپات بولغان[205]، 1464 ~ 1465 ـ يىللىرى ۋاپات بولغان[206] دېگەندەك قاراشلار بار.

لۇتفى دىۋانىنىڭ 20 خىل نۇسخىسى بار. گۇنەي قارايا‌غاچ پارىژ نۇسخىسى ئاساسىدا لوندرا، گوتھا، ئىستانبۇل، تېھران ۋە بۇرسا نۇسخىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئەسەرنىڭ تولۇق مەتنىنى تۇرغۇزغان ۋە 1997 ـ يىلى ئەسەرنىڭ ئىلمىي نەشرىنى نەشر قىلدۇرغان[207].

بۇ دەۋردىكى يەنە بىر شائىر 15 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇغۇلۇپ شۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ۋاپات بولغان، 90 نەچچە ياش ئۆمۈر كۆرگەن گادايىدۇر. شائىرنىڭ پارىژ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان يېگانە دىۋانىنى يانۇس ئېكمان نەشر قىلدۇرغان ۋە ئەسەرنىڭ سۆزلۈكىنى ئىشلىگەن[208].

بۇ دەۋرنىڭ يەنە بىر شائىرى ئاتايىدۇر[209]. ئاتايىنىڭ غەزەللىرى 1927 ـ يىلى رۇس تۈركولوگى سامايلوۋىچ تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ۋە كامال ئارسلان تەرىپىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنغان.

بۇلاردىن باشقا 15 ـ ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىدا لۇتفىدىن كېيىن ياشىغان، لۇتفىدىن كېيىنكى ئەڭ شۆھرەتلىك شائىر ھەيدەر خارەزمى[211]، 1433 ـ يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان يۈسۈپ ئەمىرى[212]، ئىمپېراتور تۆمۈرنىڭ نەۋرىسى سەئىد ئەخمەد مىرزا[213]، 14 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى ۋە 15 ـ ئەسىرنىڭ ئاۋۋالقى يېرىمىدا ياشىغان شائىر ئەخمەدى[214]، ھىراتلىق تۈرك ئەمىرى، شائىر يەقىنى[215] قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى بار.

ئەلىشىر نەۋايى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەمەس، پۈتكۈل تۈركىي مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۈيۈك شائىرلىرىدىن بىرى[216] بولغان ئەڭ ئۇلۇغ، شۆھرەتلىك

شائىردۇر. 1441 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ھىراتتا تۇغۇلغان، 1501 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ھىراتتا ۋاپات بولغان. نەۋائىنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرى ھەققىدە مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىدا مول نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن. نەۋائىي ئۆمرىدە 29 پارچە ئەسەر يازغان (بۇنىڭ بىرى «دىۋانى فانى» نامىدا پارس تىلىدا يېزىلغان دىۋانىدۇر). ئۆزبېكىستاندا «مۇكەممەل ئەسەرلەر توپلىمى» نامىدا 1987 ـ يىلىدىن 2000 ـ يىلىغىچە 16 توم بولۇپ نەشر قىلىنغان. تۈركىيەدە 10 ئەسىرى نەشر قىلىنغان[217]. تۈركىيەدە نەۋائىي ھەققىدىكى ئەڭ مۇھىم تەتقىقات نەتىجىسى Agah Sirri Levend نىڭ تۆت تومлۇق «ئەلىشىر نەۋائىي» ناملىق ئەسىرىدۇر[218]. شىنجاڭدىمۇ نەۋائىي ئەسەرلىرىدىن «خەمسە»[219]، «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن»[220]، لىسانۇتتەير»، «مەجالىسۇن نەفائىس»[221]، مەھبۇبۇل قۇلۇب»[222]، «خەزائىنۇل مەئانى» (پارچىلار)[223]، «ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى»[224] قاتارلىق ئەسەرلىرى نەشر قىلىنغان.

بۇ دەۋرنىڭ يەنە بىر كاتتا شائىرى، ھۈسەيىن بايقارانىڭ ئۆلۈمى بىلەن تەڭ تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ شايبانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغان شايبانىيلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى ھۆكۈمدارى شايبانىخاندۇر. ئۇ 1451 ـ يىلى تۇغۇلغان، 1510 ـ يىلى شاھ ئىسمايىل بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ۋاپات بولغان. ئۇ ئۇچ ئەسەر يازغان بولۇپ، دىۋانى ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ[225]. ئەسەرنىڭ ئىلمىي نەشرىنى تۈركىيەلىك Yakup Karasoy ئىشلىگەن[226].

بۇ دەۋرنىڭ يەنە بىر كاتتا شائىرى تۆمۈرىيلەر سۇلالىسىدىن ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ ئوغلى، بۈگۈنكى ئافغانىستان، پاكىستان ۋە ھىندىستاندا 1858 ـ يىلىغا قەدەر ھۆكۈم سۈرگەن بابۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى غازى مۇھەممەت بابۇردۇر. بابۇر شاھ ئىمپېرىيەنىڭ قۇرغۇچىسى سۈپىتى بىلەن بىر كاتتا ھۆكۈمران

بولۇپلا قالماي، يەنە شائىر، تارىخ ۋە تەزكىرە يازغۇچى، ئەدەبىيات نەزەرىيەچىسى، مېمار ۋە بوتانىك ئىدى(227). ئۇنىڭ ئەڭ مەشھۇر ئەسىرى «بابۇرنامە»نىڭ رۇسچە(228)، فىرانسۇزچە(229)، ئىنگلىزچە(230)، تۇركچە(231)، ئۇيغۇرچە(232) ۋە خەنزۇچە(233) نەشرلىرى ئېلان قىلىنغان. ئەمما، ئەسەرنىڭ سۆزلۈكى ئىشلەنمىگەن. «بابۇر دىۋانى» بابۇرنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپلىگەن نۇسخىلىرى بولغان. ئۇنىڭ ئىلمىي نەشرى تۈركىيەلىك Bilal Yücel تەرىپىدىن ئىشلەنگەن(234).

بۇ دەۋرنىڭ يەنە بىر مۇھىم كىشىسى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگاندۇر. ئۇ 1500 ـ يىلى تۇغۇلۇپ 1551 ـ يىلى ۋاپات بولغان(235). ئۇنىڭ «تارىخى رەشىدى»(236)، «جاھاننامە» (1528~1533)، تۇغرىسى «جەھاننامە»(237) قاتارلىق ئىككى ئەسىرى بار. ئۇنىڭ «جاھاننامە» نامىلىق داستانى قەشقەردە تېپىلىپ ئابدۇشۇكۇر تۇردى ئەپەندى تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان(238).

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى يەنە ناۋايى ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان ھالدا ئىزچىل قوللىنىلدى. دەۋرگە مەنسۇپ بولغان يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر، ئەدىب ۋە تارىخچىلاردىن يەنە گۇمنام (ھىرقىتى) (17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن)(239)، سالاھى (17 ~ 18 ـ ئەسىرلەردە قەشقەردە ياشىغان)(240)، زەلىلى (1676 ~ 1755)(241)، ئەرشى (1685 ~ 1756)(242)، خاراباتى (1638 ~ 1730) ۋە يا (1660 ~ 1750)(243)، فۇتوھى (1714 ~ 1755 \ 1756)(244)، نەۋبەتى (1691 ~ 1760)(245)، مەھزۇن خوتەنى (18 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تۇغۇلۇپ، كېيىنكى يېرىمىدا ۋاپات بولغان)(246)، قىسۇرى (1717 ~ 1827)(247)، مۇللا مۇھەممەت تۇمۇر (17 ~ 18 ـ ئەسىر)(248)، شاھ ھىجران (18 ـ ئەسىردە ياشىغان)(249)، ئابدۇللاخان مەخدۇم (18 ـ ئەسىردە ياشىغان)(250)،

مۇھەممەت سىدىق رەشىدى (1710 ~ ؟)(251)، مەجلىسى (18 ـ ئەسىر)(252)، يۈسۈپ خوتەنى (17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى)(253)، زوھۇرى (19 ـ ئەسىر)(254)، ئىبراھىم مەشھۇرى (18 ـ ئەسىر)(255)، مۇھەممەت سادىق كاشغەرىي (1725 \ 1726 ~ 1850)(256)، قەلەندەر (1747 ~ ؟)(257)، مۇللا نىياز خوتەنى (18 ـ ئەسىر)(258)، خىسلەت (18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى)(259)، مۆجىزى (19 ـ ئەسىر)(260)، ئابدۇرېھىم نىزارى (1776 ~ 1850)(261)، نورۇزئاخۇن زىيائى (19 ـ ئەسىر)(262)، تۇردى غېرىبى (1802 \ 1803 ~ 1861 \ 1862)(263)، مۇللا شاكىر (1805 ~ 1870)(264)، ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى (19 ـ ئەسىر)(265)، مۇللا نىياز ئاشىقى (19 ـ ئەسىر)(266)، مولا رەھىم (19 ـ ئەسىر)(267)، مۇللا قۇربان (19 ـ ئەسىر)(268)، ئاشۇرئاخۇن غەرىبى (19 ـ ئەسىر)(269)، مۇللا بىلال (1825 ~ 1902)(270)، سىيىت مۇھەممەت (1822 ~ 1890)(271)، ناقىس (1840 ~ 1920)(272)، سايرامى (1836 ~ 1917)، ئابدۇللا پوسكامى (1876 ~ ؟)(274)، تەجەللى (1856 ~ 1925) (275) قاتارلىقلار مۇشۇ يېزىقتا ئۆز ئىجادىيەتلىرىنى قالدۇرغان.

بۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرده يۇقىرىقىدەك كاتتا ئەسەرلەردىن باشقا يەنە ئۆز دەۋرى ئۈچۈن تولىمۇ مۇھىم، بىز ئۈچۈن ئاجايىپ قىممەتلىك بولغان بىرمۇنچە لۇغەتلەر تۈزۈلگەن. بۇ لۇغەتلەرمۇ بىز دەۋاتقان مۇشۇ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان.

بىز بۇ يەرده يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەۋرىده دۆلىتىمىز ئىچى ـ سىرتىدا تۈزۈلگەن يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت لۇغەتلەر، بۇ لۇغەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى، ھەر خىل نەشرلىرى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمە مەلۇماتلارنى ئوتتۇرىغا قويىمىز.

1. «مۇقەددىمەتۈل ـ ئەدەب» (Mukaddimetü'l-Edeb)

«مۇقەددىمەتۈل ـ ئەدەب» (ئەدەبىيات ئۆگىنىشكە مۇقەددىمە)

خارەزىملىك ماخمۇت بىن ئۆمەر زامەخشەرى تەرىپىدىن (1128 ~ 1144 ـ يىللار ئارىلىقىدا يېزىلىپ خارەزىمشاھ ئاتسىزغا تەقدىم قىلىنغان ئەرەبچە ئۆگىنىش ئېھتىياجىدىكىلەر ئۈچۈن تۈزۈلگەن كىتاب. ئاپتور زەمەخشەرى 1075 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1144 ـ يىلى ۋاپات بولغان خارەزىملىك ئالىم. ئۇ مۇنداق (بالا چېغىدا بىر ۋەقەدە بىر پۇتى تىزىدىن كېسىۋېتىلگەن) بولۇشىغا قارىماي دادىسىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن خارەزىم ۋە مەككىلەردە ئوقۇپ ناھايىتى كاتتا ئالىم بولۇپ يېتىشكەن. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ تىل ۋە دىن جەھەتتە ئەڭ كاتتا تىلشۇناس ۋە دىنشۇناس بولۇپ تونۇلغان. ئۇنىڭ 14 پارچە ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم، ئەمما زامانىمىزغا پەقەت «مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب» يېتىپ كەلگەن.

«مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب» بايا ئېيتقىنىمىزدەك ئەرەبچە ئۆگىنىش ئېھتىياجىدىكىلەر ئۈچۈن تۈزۈلگەن، ئەرەبچە سۆزلەر ۋە قىسقا جۈملىلەردىن تەركىب تاپقان ئەمەلىي بىر لۇغەت. ئۇ بەش بۆلۈمدىن تەركىب تاپقان.

1) ئىسىملار (تېمىلار بويىچە تىزىلغان ۋە كۆپلۈك شەكلى كۆرسىتىلگەن).

2) پېئىللار (ئەرەبچە پېئىل قېلىپلىرى بولغان بابلار بويىچە بېرىلگەن).

3) ھەرپلەر (ئىسىم ۋە پېئىل سىرتىدا قالغان بارلىق سۆز تۈركۈملىرى بېرىلگەن).

4) ئىسىملارنىڭ تۈرلىنىشى.

5) پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشى.

بۇ بۆلۈملەر ئىچىدە ئەڭ كەڭ سەھىپىنى (ئەسەرنىڭ تۆتتىن ئۈچىنى) ئىگىلىگەن بۆلۈم پېئىللاردۇر. قالغان تۆتتىن بىرىنى ئىسىم بۆلۈمى ئىگىلىگەن. 3 ـ، 4 ـ، 5 ـ بۆلۈملەر بولسا بىرقانچە بەتتىن ئىبارەت.

ئەسەرنىڭ زەمەخشەرى قولىدىن چىققان نۇسخىسى

تېپىلمىغان. كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى بەك كۆپ بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تۈركچە، پارسچە، موڭغۇلچە، ئوسمانلىچە قاتارلىق تىللاردىكى نۇسخىلىرى بار. ھازىر مەۋجۇت نۇسخىلارنىڭ ئىچىدىكى يوزغات نۇسخىسى (1257 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن) ۋە بېرلىن نۇسخىسى (1282 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن) خارەزىم دەۋرىدە كۆچۈرۈلگەن تۈركچە ۋە پارسچە ئەڭ كونا نۇسخىلىرىدۇر[276]. بۇ نۇسخىلار 19 خىل بولۇپ، خارەزىم، ساراي ۋە مىسىرلاردا كۆچۈرۈلگەن. تۈركىيە، ئۆزبېكىستان، فىرانسىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە قاتارلىق ئەللەردە ساقلانماقتا.

ئەسەر ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان ياكى ئەسەرنى نەشر قىلدۇرغان ئالىملار خېلى بار. بۇلاردىن مۇھىملىرىدىن ۋېرزىستېين (Werzstein)[277]، ئەخمەت ئەپەندى (Ahmed Efendi)[278]، بارتولد (Bartold)[279]، ن. پوپپې (Poppe)[280]، ئەھمەت زەكى ۋەلىدى توغان (Togan)[281]، مۇھەممەت كازىم ئىمام (Kazim Imam Muhemmed)[282]، بېنزىڭ (Benzing)[283] قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن.

بۇلاردىن ۋېرزىستېين يەتتە خىل نۇسخا ئۇستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئەرەبچە مەتىن ۋە پارسچە تەرجىمىلىرىنى بىر تۇم (288 بەت)، ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ ئىندېكسى، لاتىنچە تەرجىمىلىرىنى بىر تۇم (269 بەت) قىلىپ ئىككى تۇم ھالىتىدە نەشر قىلدۇرغان. ئەمما، تۈركچە سۆزلەرگە ئورۇن بەرمىگەن. ئەخمەت ئەپەندىنىڭ ئىككى تومۇق بۇ ئەسىرىنىڭ بىرىنچى تومى ئىككى قىسىمغا ئايرىلىپ دەسلەپكى قىسمىغا قائىدىلەر (304 بەت)، كېيىنكى قىسمىغا «مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب»تىكى ئىسىملار (205 بەت) بېرىلگەن. ئىككىنچى تومىغا پېئىللار بېرىلگەن. ھەر ئىككى تومدا ئەرەبچە مەتىن ۋە ئوسمانلىچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. بارتولدنىڭ ئەسىرى بولسا رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىگە تەقدىم قىلىنغان

نۇسخىسىنى تونۇشتۇرۇش بولدى. ئەسەرنىڭ تۇركچە قىسمى تولا كەمتۇك. پوپېپنىڭ ئەسىرىدە 1926 ـ يىلى بۇخارادا ئۆزبېك ئالىمى فىترەت تەرىپىدىن بايقالغان پارسچە، تۇركىيەچە ۋە موڭغۇلچە تەرجىمىسى بولغان نۇسخىدىكى موڭغۇلچە سۆزلەر ھەققىدە توختالغان. ئەھمەت زەكى ۋەلىدى توغان 1951 ـ يىلى «مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب»نىڭ فاكسىملىنى (532 بەت) ئېلان قىلغان. 1965 ـ يىلى «مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب»نىڭ خارەزىم تۇركچىسى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىنىڭ ئەڭ قەدىمىي نۇسخىلاردىن ئىكەنلىكىنى تونۇتتىدۇ. مۇھەممەت كازىم ئىمام نەشرگە تەييارلىغان نۇسخىدا تۇركچە تەرجىمىلىرىگە ھېچ ئورۇن بەرمىگەن، ئۇچ تومۇق بۇ ئەسىرىدە ئىران دۆلەت كۇتۇپخانىسىدىكى يەتتە خىل قول يازما نۇسخىسى ئاساسىدا ئەرەبچە مەتىن ۋە پارسچە تەرجىمىلىرىنى بېرىدۇ. بېنزىڭ بولسا ئەھمەت زەكى ۋەلىدى توغان ئەپەندىنىڭ 1951 ـ يىلىدىكى فاكسىملى ئاساسىدا خارەزىم تىل ماتېرىياللىرىنىڭ ئەرەبچە، پارسچە، لاتىنچە ۋە نېمىسچە سىلىشتۇرمىلىرى بىلەن مۇكەممەل بىر نۇسخىنى ئوتتۇرىغا چىقارغان.

ئەسەرنىڭ ئەڭ مۇكەممەل ئىلمىي نەشرىنى نۇرى يۈجە (Nuri Yüce) تەييارلىغان[284]. نۇرى يۈجە بۇ ئەسىرىنى ئىرانىنىڭ شۇشتەر تاھىيەسىدىكى بىر شەخسىي كۇتۇپخانىدا بايقالغان نۇسخىسى ئاساسىدا تەييارلىغان. ئەسىرىنىڭ «كىرىش» قىسمىدا خارەزىمنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى، ئىسلاملىشىشى، تۇركلىشىشى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن «مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب»نىڭ ئاپتورى زەمەخشەرىنىڭ ھاياتى، ئەسەرلىرى، «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب»نىڭ نۇسخىلىرى، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار ھەققىدە مول مەلۇماتلارنى بەرگەن. «تىل خۇسۇسىيەتلىرى» قىسمىدا ئىملا، تاۋۇش، مورفولوگىيە ئالاھىدىلىكلىرى، سۆز خەزىنىسى قاتارلىقلار ھەققىدە پىكىر

يۇرگۈزگەن. ئەسەرنىڭ «مەتىن» قىسمىدا «مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب»نىڭ يېقىنقى زامان ئۇيغۇرچە قىسمىنىڭ تولۇق مەتىنىنى بەرگەن. «ئىندېكس» قىسمىدا مەتىندە كۆرۈلگەن سۆزلەرنىڭ ئىندېكسىنى بەرگەن. ئاخىردا پايدىلانغان ماتېرىياللار، قىسقارتىلمىلار، يارىدەمچى ئىشارەتلەر قاتارلىق مەزمۇنلارنى بەرگەن. نۇرى يۇجە نەشرىگە تەييارلىغان ئەسىرىدە 3506 سۆز بار. بۇ سۆزلەرنىڭ 2908ى تۈركچە، 450ى ئەرەبچە، 133ى پارسچە سۆز يىلتىزىدىن ياسالغان سۆزلەر بولغان. دېمەك، «مۇقەددىمەتۇل ـ ئەدەب» 7500 دىن ئارتۇق سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن تۈرك تىلىنىڭ ئەڭ باي، ئەڭ مۇھىم سۆز خەزىنىسى ھېسابلىنىدۇ.

2. «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى» (Ibni Muhanna Lugati)

«ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى» ئىبنى مۇھەننا تەرىپىدىن 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان ئەرەبچە ـ تۈركچە ـ موڭغۇلچە لۇغەتتۇر. ئابدۇقادىر ئىنان ئەسەرنى ئەزەربەيجان ياكى ئىراقتا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن دەيدۇ. ئەمما، جەفەرئوغلۇ (A.Ceferoğlu) لۇغەتتە موڭغۇلچە بۆلۈم بولغانلىقىغا قارىغاندا ئېلخانلار ساھەسىدە يېزىلغان بولۇشى ئېھتىمالغا تېخىمۇ يېقىن دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ[285]. ئەسەرنىڭ ھازىر ئالتە خىل قول يازمىسى بار. بۇلاردىن ياۋروپا كۈتۈپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان بەش نۇسخا ئاساسىدا 1900 ـ يىلى مېلورانسكىي (P.M.Melioranskiy) بۇ ئەسەرنىڭ تۇنجى نەشرىنى ئېلان قىلغان ۋە ئەسەرنىڭ تۈركچە قىسمىنىڭ ئەزەربەيجان تىلى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ياۋروپا نۇسخىلىرىدا ئەسەرنىڭ نامى مەلۇم بولمىغانلىقى ئۈچۈن مېلورانسكىي بۇ ئەسەرنى «تۈرك تىلى ھەققىدە بىر ئەرەب فىلولوگ»[286] دېگەن نامدا نەشر قىلدۇرغان. تەخمىنەن 20

يىللاردىن كېيىن ئىستانبۇلدا كىلىسلى رىفات (Kilisli Rifat) ئەسەرنىڭ يېڭى بىر نۇسخىسىنى تاپقان ۋە 1923 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان[287]. ئۇ تاپقان نۇسخىدا ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئىبنى مۇھەننا دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن كىلىسلى رىفاتنىڭ نەشرىدىن كېيىن بۇ لۇغەت «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. كىلىسلى رىفات ئۆزىنىڭ نەشرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى مۇنداق بايان قىلغان:

1) بىزنىڭ نۇسخىمىزدا سۆزلەر تەخمىنەن 10 پىرسەنت كۆپ.

2) بىزنىڭ نۇسخىمىزدا ھەربىرىدە ۋە ھەرپ ئىشارەتلىرى بار. (مېلورانىسكىي نەشرىدە يوق)

3) بىزنىڭ نۇسخىمىزدا ئاپتورنىڭ ئىسمى جامالىدىن ئىبنى مۇھەننا دەپ كۆرسىتىلگەن. (مېلورانىسكىي نەشرىدە يوق)

4) بىزدە كىتابنىڭ ئىسمى «ھىلىيەتۇل ئىنسان ۋە ھەلبەتۇل لىسان» دەپ يېزىلغان. (مېلورانىسكىي نەشرىدە پەقەت «تەرجىمان» دەپلا يېزىلغان.)

1934 ـ يىلى بۇ ئەسەر ئابدۇللا باتتال قايتا نەشر قىلدۇرغان[288]. ئابدۇللا باتتال ئۆز ئەسرىنىڭ كىرىش قىسمىدا ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاشنىڭ سەۋەبلىرى ئۈستىدە مېلورانىسكىي نەشرى مەيدانغا كەلگەندە «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق» قاتارلىق ئەسەرلەر تېخى بايقالمىغان ۋە نەشر قىلىنمىغان بولغاچقا سۆزلەرنى ئىزاھلاش قاتارلىق جەھەتلەردە خاتالىقلارنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى، سۆزلەرنىڭ پەقەت رۇسچە تەرجىمىلىرىلا بېرىلگەنلىكى، كىلىسلى رىفات بايقىغان يېڭى نۇسخا تېخىمۇ قەدىمىي تولۇق قول يازما ئىكەنلىكى قاتارلىق سەۋەبلەرنى يازىدۇ ۋە ئاخىرىدا ئۆز نەشرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدە مۇنداق يازىدۇ:

1) لازىم تېپىلغاندا شۇ سۆزنىڭ تۈركچە كىلاسسىك

ئەسەرلەردىكى ۋە يېقىنقى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا يېزىلغان بەزى لۇغەتلەر ئەدەبىيات كىتابلىرىدىكى ئورنى ۋە تەڭداش سېلىشتۇرمىلىرى بېرىلدى.

2) كىلىسلى رىفات (Kilisli Rifat) نىڭ خاتالىرى تۇزىتىلدى.

3) مېلورانسكىي نەشرىدىكى يىزىنىڭ نۇسخىمىز بىلەن پەرقلىق بولغان سۆزلەر كۆرسىتىلدى ۋە بەزى سۆزلەر مېلورانسكىي ياردىمى بىلەن تۇزىتىلدى. مېلورانسكىي نەشرىدە يوق سۆزلەر «ML (يوق)» دەپ ئىزاھلاندى.

4) كىتابتا تۇرك تىلىنىڭ گىراماتىكا قائىدىلىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشەندۇرىدىغان مىسال ۋە ئۆرنەك ئۇچۇن كەلتۇرۇلگەن سۆزلەر بىزنىڭ لۇغىتىمىزدە ئېلىندى.

5) بىر سۆز ئەينى بىر بەتتە تەكرار كۆرۇلگەن بولسا، بۇ لۇغەتكە بىرلا قېتىم ئېلىندى.

6) پېئىللار كىتابتا مەيلى قانداق شەكىلدە كەلسۇن، بىزنىڭ لۇغىتىمىزدە ئىسىمداش شەكلىدە ئېلىندى.

7) بىر سۆزنىڭ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۇركي تىللار دىۋانى» دا كۆرۇلگەن ھەممە يەرلىرى كۆرسىتىلمىدى، پەقەت قۇر بېشىدىكى ئورنى كۆرسىتىلدى.

8) بۇگۇنكى تۇرك تىلىدا قوللىنىلمايدىغان سۆزلەرنىڭ غەربىي تۇرك تىلىدا قايسى زامانداۋى ئۇنتۇلغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىش ئۇچۇن ئورخۇن ئابىدىلىرىدىن تارتىپ «لەھجەئى ئوسمانى» غا قەدەر كۆپلىگەن ئەسەرلەردىكى ئورنى كۆرسىتىلدى.

9) بۇگۇنگە قەدەر قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان سۆزلەر ئۇچۇن مەنبە كۆرسىتىلمىدى.

شۇنداق قىلىپ، «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى» نىڭ ئابدۇللا باتتال نەشرىدە تەخمىنەن 2200 گە يېقىن سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

بۇ يەردە كىلىسلى رىفات تاپقان 6 ـ نۇسخا ھەققىدە داۋالىق

تۈركولوگ مالوف ئوتتۇرىغا قويغان بەزى مۇھىم پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىمىز.

كىلىسلى رىفات نەشرى ئېلان قىلىنىپ بىرنەچچە يىلدىن كېيىن مالوف «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى»نىڭ ئىستانبۇل نەشرى ھەققىدە: «پىروفېسسور مېلورانسكىينىڭ ئۆزىگە مەلۇم بولغان بەش نۇسخىسى ئاساسىدا لۇغەتتە قوللىنىلغان تۈرك تىلىنىڭ ئەزەربەيجان تىلى ئىكەنلىكى ھەققىدىكى پىكىرلىرى قانچىلىك توغرا بولسا، مەن ئىبنى مۇھەننانىڭ ئەسىرىنىڭ بۇ 6 ـ نۇسخىسىدا كۆزگە تاشلىنىپ تۇرغان تۈركىي تىلنىڭ قەشقەر ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويسام خاتالاشمايمەن. ئەسەر نۇرغۇن قېتىم كۆچۈرۈلگەن ۋە ھەربىر كاتىپ ئۆزى چۈشەنمىگەن سۆزلەر ئورنىغا ئوقۇرمەنلەرگە تېخىمۇ يېقىن ۋە چۈشىنىشلىك بولغان يېڭى سۆزلەرنى قويغان. بۇ خۇسۇستا باشقا غەربىي ياۋروپا نۇسخىلىرىغا نىسبەتەن ئىستانبۇل نۇسخىسى ئەسلىي نۇسخىغا تېخىمۇ يېقىن ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. ھازىرچە ئاردا باشقا بىر ھالقا بايقالمىغانكەن، ئىبنى مۇھەننا بىر پاسىل ھېسابلىنىپ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەگەشكۈچىسى ۋە شاگىرتى سانىلىدۇ»(289) دەپ يازغان. دېمەك، مەھمۇد كاشغەرىيدىن باشلانغان لۇغەتچىلىك ئەنئەنىسى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئۇلگە بولۇپ داۋاملاشقان.

3. «ئابۇشقا» (Abušqa)(290)

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغەتلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمىيسى، نەۋايى ۋاپاتىدىن كېيىنلا (ئەڭ قەدىمىي نۇسخىسى 1560 ـ يىلى(291)) تۈزۈلگەن ئاپتورى نامەلۇم، تۈركىيچە ـ ئوسمانلىچە لۇغەت «ئابۇشقا»دۇر. لۇغەت بۇگۈنكى ئاناتولىيە تەۋەسىدە يېزىلغان. لۇغەتنىڭ كۆپ نۇسخىسى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن. لۇغەتكە 2000 غا يېقىن سۆز كىرگۈزۈلگەن. سۆزلەر ئەرەب ئېلىپبە

تەرتىپىدە بېرىلگەن. لۇغەتتە سۆزلەرنىڭ يەككە مەنىلىرى ئىزاھلانغاندىن كېيىن قايسى ئەسەردە كۆرۈلگەنلىكى كۆرسىتىلگەن ۋە شۇ سۆز بار بېيىت مىسال قىلىنغان. لۇغەتنى تۇنجى قېتىم ئارمېن ۋامبېرى ۋېنگىرچە نەشر قىلدۇرغان[292]. ئەسەردە 22 بەتلىك بىر كىرىش سۆز بېرىلگەن، بۇ بۆلۈمدە لۇغەتتىكى سۆزلۈكلەرنى تونۇشتۇرغان. لۇغەت تېكىستى سۆزلۈكلەر ئەرەب ئېلىپبەسىدە بېرىلىپ يېنىدا لاتىنچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ماجارچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ۋېلىيامىنوف زېرنوف (V.V.VeliaminofZernof) تەرىپىدىن «ئابۇشقا»نىڭ فىرانسۇزچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنغان[293]. ئەسەرنىڭ 27 بەتلىك كىرىش سۆزىدە لۇغەتنىڭ نۇسخىلىرى ۋە ۋامبېرى نەشر قىلدۇرغان ۋېنگىرچە تەرجىمىسى ھەققىدە مەلۇماتلار بېرىلگەن. لۇغەتنىڭ ئاساسەن ئەلىشىر نەۋايى ئەسەرلىرىگە تايىنىپ ئىشلەنگەنلىكىنى ئەسكەرتكەچ نەۋايى ئەسەرلىرى ھەققىدە مەلۇماتلار بەرگەن. داڭلىق ئەرەبشۇناس، تۈركولوگ بەسىم ئاتالاي «ئابۇشقا»نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن[294]. بۇ لۇغەت بەسىم ئاتالاينىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن نەشر قىلىنغان. بەسىم ئاتالاي لۇغەتنى يەنىلا ئەرەب ئېلىپبەسى تەرتىپىدە تىزغان ۋە ئاخىرىغا لاتىن ئېلىپبەسى بىلەن ئاچقۇچ بەرگەن. ئاپتور بۇ ئەسىرىنى تۈركىيە كۈتۈپخانىلىرىدىكى «ئابۇشقا»نىڭ بارلىق قول يازمىلىرىنى كۆرۈپ، بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا ئىككى يىلدا پۈتكۈزگەن.

4. «بەدائىيۇل لۇغەت» (Badaiu'l - luğet)

بۇ تۈركىيىچە - پارسچە لۇغەتتۇر. لۇغەت ھۈسەيىن بايقارا سەلتەنىتى زامانىدا (1438 ~ 1506) يېزىلغان. بۇ لۇغەت ئەلىشىر نەۋايىنىڭ شېئىرلىرىنى چۈشەنمەك ئۈچۈن تۈزۈلگەن. لۇغەتنى شائىر تالى ئىمانى تۈزگەن. لۇغەتنىڭ 1705 - يىلى

كۆچۈرۈلگەن يېگانە نۇسخىسى پېتېربۇرگ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. لۇغەت مىڭدىن ئوشۇق سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. لۇغەتتە نەۋايى، لۇتفى ۋە مىر ھەيدەر شېئىرلىرىدىن ئۆرنەكلەر بېرىلگەن. لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇشلىرى يېزىلمىغان، ئەمما، ھەربىر سۆزنىڭ ئوقۇلۇشىغا دائىر ئوچۇق مەلۇماتلار بېرىلگەن. سۆزلەر ئىسىمداش شەكلىدە ئېلىنغان ۋە ئەرەب ئېلىپبە تەرتىپىدە بېرىلگەن. لۇغەتنى بوروفكوف نەشر قىلدۇرغان[295]. بوروفكوف ئەسەرنىڭ كىرىش قىسمىدا لۇغەت ۋە لۇغەت ئاپتورى ھەققىدە كەڭ مەلۇمات بەرگەن، ئاندىن لۇغەتنى «ئابۇشقا» ۋە «سەنگلاھ»لار بىلەن سېلىشتۇرغان. سۆزلەملەرنى ئەسلىگە ئۇيغۇن ھالدا ئەرەب ئېلىپبەسى تەرتىپىدە بەرگەن. سۆزلەرنىڭ يېنىدا لاتىنچە تىرانسكرىپسىيەسىنى ۋە تەرجىمىسىنى ۋە قايسى مەتىندىن ئېلىنغانلىقىنى، ئاندىن بۇ سۆزنىڭ باشقا لۇغەتلەردە («ئابۇشقا»، «لۇغەتى چاغاتاي ۋە تۇركىي ئوسمانى»، «شەرق تۇركچىسى لۇغىتى»[296]، فاتھ ئەلى (Fath Ali) لۇغىتى، بۇداگوف (Budagov) لۇغىتى[297]، رادلوف لۇغىتى[298] قاتارلىق ئالتە خىل لۇغەتتە كۆرۈلگەن ئورنى ۋە پەرقلىق مەنىلىرىنى بەرگەن. ئاخىرىغا سانكت پېتېربۇرگ كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان قول يازما نۇسخىسىنىڭ فاكسىملىنى بەرگەن.

5. «فەيزۇللاخان لۇغىتى»

17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھىندىستان بابۇر سۇلتانلىقىدا 1658 ~ 1707 ـ يىللىرى فەيزۇللاخان تەرىپىدىن تۇزۇلگەن. ئەسەرگە «لۇغەتى تۇركىي» دەپ نام بېرىلگەن بولسىمۇ، كېيىنچە «رىسالەئى فەيزۇللاخان» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان. 1825 ـ يىلى ئابدۇرېھىم مۇنشى دېگەن كىشى تەرىپىدىن كالكۇتتادا نەشر قىلىنغان. ئەمما، خاتالىرى بەك تولا بولغان[299]. لۇغەت ئۇچ قىسىمدىن تۇزۇلگەن. مورفولوگىيەگە ئائىت كىرىش قىسمىدىن باشقا بىرىنچى قىسمىدا ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن پېئىللار،

ئىككىنچى قىسىمدا ئىسىملار، ئۇچىنچى قىسىمدا گۈرۈپپا هالىتىده سانلار، هايۋانلار، مەدەنلەر، تۈرك قەبىلە ناملىرى، هەربىي ئاتالغۇلار بېرىلگەن.

6. «كىتابى زەبان تۈركي»

بۇ لۇغەتنۋ فەيزۇللاخاننىڭ زامانداشلىرىدىن هىندى ئالىمى مۇهەممەت ياقۇپ چىنگى تەرىپىدىن 1658 ~ 1707 ـ يىللىرى تۈزۈلگەن. 14 قىسىمغا ئايرىلغان هەم گىرامماتىكا، هەم سۆزلۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان لۇغەتتۇر. ئەخمەت جەفەرئوغلۇ (A. Ceferoğlu) لۇغەتنىڭ يېگانە نۇسخىسى بىرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا دەپ مەلۇمات بەرگەن[300]. ئەمما، زۇهال كارگى ئۆلمەز (Zuhal Kargi ölmez) لۇغەتنىڭ نامىنىڭ «كەلۇرنامە (Kelür ـ name)» ئىكەنلىكىنى، ئەسەرنىڭ لوندرا ۋە تاشكەنتتە ئىككى قول يازمىسى بارلىقىنى تىلغا ئالغان[301]. زۇهال كارگى ئۆلمەزنىڭ شۇ ماقالىسىده يەنە ياقۇپ چىنگىزنىڭ «كەلۇرنامە» نامىلىق لۇغىتى 1982 ـ يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغانلىقى تىلغا ئېلىنغان[302].

7. «سەنگلاه» (Senglah)

بۇ مىرزا مۇهەممەد مەهدى خان تەرىپىدىن 1758 ~ 1760 ـ يىللىرى تاماملانغان تۈركىيچە ـ پارسچە لۇغەتتۇر. مىرزا مەهدىخاننىڭ كىرىش قىسمىدا بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ياشلىقىدا ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى هەققىده كۆپ مۇشەققەتلەر چېكىپ تۈزۈلگەن لۇغەت بولغاچقا، «سەنگلاه»، يەنى «تاشلىق» دەپ نام بەرگەنكەن. مىرزا مەهدىخان فەراغى، تاهىر هەرەۋى، ناسىر ئەلى، مىرزا ئابدۇلجەلىل، تالى ئىمانى قاتارلىق كىشىلەر تۈزگەن چاغاتايچە لۇغەتلەرنى كۆرگەنلىكىنى تىلغا ئالغان. بۇ بىزگە نەۋايى دەۋرىدىن تارتىپ تېخى بىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن بىرمۇنچە لۇغەتلەر هەققىده ناهايىتى مۇهىم ئۇچۇر هېسابلىنىدۇ.

بۇ لۇغەتنىڭ هازىر ئالتە قول يازما نۇسخىسى مەلۇم. ئۇنىڭ تۆتى لوندوندا، بىرى پارىژدا، بىرى تېهراندا ساقلانماقتا. لۇغەتكە 6000 دىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن. لۇغەتنىڭ باش قىسمىنى تەشكىل قىلغان «مەبانىئۇل لۇغەت» «Mebaniülü' luğet» قىسمى دېنىسون روس (Denison Ross) تەرىپىدىن 1910 ـ يىلى كالكۇتتادا نەشر قىلىنغان[303]. بۇ بۆلۈم 1942 ~ 1947 ـ يىللىرى يانۇس ئېكمان تەرىپىدىن بۇداپېشتتا نەشر قىلىنغان [304]. بەسىم ئاتالاي 1950 ـ يىلى «مەبائىنۇل لۇغەت»نىڭ سۆلايمانىيە نۇسخىسىنىڭ فاكسىملىنى نەشر قىلدۇرغان[305]. گىراماتىكا قىسمىنى 1959 ـ يىلى كارل مېنگىس (Menges Karl) نەشر قىلدۇرغان[306]. لۇغەتنىڭ تولۇق نۇسخىسىنى كلاۋسون نەشر قىلدۇرغان[307].

لۇغەت ئۇچ بۆلۈمدىن تەركىب تاپقان. بىرىنچى بۆلۈمى «مەبائىنۇل لۇغەت» نامىدىكى قىسقىچە يېقىنقى زامان ئۇيغۇرچە گىراماتىكىلىق بىلىملەردۇر. ئىككىنچى بۆلۈمى سۆزلۈكتۇر. ئۇچىنچى بۆلۈمى نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان ئەرەبچە ۋە پارسچە سۆزلەرنىڭ ئىزاهلىرىدۇر.

8. «خۇلاسائى ئابباسى» (Hulasa'i - Abbasi)

19 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا مىرزا مەهدى خانىنىڭ تەسىرىدە مەخمەت هويى[308] تەرىپىدىن ئىران شاهى فەتهالى قاچارنىڭ ئوغلى ئابباس مىرزىغا ئاتاپ يېزىلغان. ئەسەردە ئاپتورغا ئائىت هېچ مەلۇمات يوق.

9. «ئەل تامغايى ناسىرى» (El - Tamga - yi Nasiri)

شەيخ مۇهەممەت سالىھ 1849 ~ 1896 ـ يىللىرى «سەنگلاه»تىن ئۆرنەك ئېلىپ تۇزۇپ چىققان پارسچە ـ تۈركچە لۇغەت.

10. «فەتهە ئەلى قاچار لۇغىتى» (Fethali Kačar Lugati)

فەتهە ئەلى قاچار قەزۋىنى تەرىپىدىن 1862 ـ يىلى تۇزۇلگەن

پارسچە ـ تۈركىيچە لۇغەت بولۇپ، ئىران ساھەسىدە تۈزۈلگەن تۈركىيچە لۇغەتلەرنىڭ ئەڭ بۈيۈكى. ئاپتورنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئۇ بۇ لۇغەتنى ئۆز بىلىمىنى ئاشۇرۇش ۋە شاھىنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن يازغان. ئەسەر نەۋايى ئەسەرلىرى ئاساسىدا يېزىلماقنى پىلان قىلغان بولسىمۇ، لۇغەتكە يەنە لۇتفى، مىرھەيدەر، ئۇبەيدۇللاخان، فۇزۇلى، موللا سافى قاتارلىق يېقىنقى زامان ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۆرنەكلەر ئالغان. ئەسەرنىڭ ئىككى قول يازما نۇسخىسى بار.

11. «لۇغەتى چاغاتاي ۋە تۈركىي ئوسمانى»
(Luğat–i čağatay ve Türki Osmani)

ئۆزبېكلەردىن شەيخ سۇلايمان ئەفەندى 1882 ـ يىلى ئىستانبۇلدا نەشر قىلدۇرغان تۈركىيچە ـ ئوسمانلىچە لۇغەتتۇر. لۇغەتكە 7000غا يېقىن سۆز كىرگۈزۈلگەن. ئەسەر يۈزدەيۈز تۈركىيچە سانالمىغانلىقتىن، مارتىن ھارتمان (Hartmann Martin) تەرىپىدىن قاتتىق تەنقىدكە ئۇچرىغان.[309] ئەسەرنىڭ ئى. كونۇس (I.Konus) تەرىپىدىن قىسقارتىلغان نېمىسچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنغان.[310]

12. «كونا ئۆزبېك تىلى، 14 ـ ئەسىر خاتىرىم يادنامىلىرى»

بۇ لۇغەت فازىلوف ئەپەندى تەرىپىدىن 1966 ~ 1971 ـ يىللىرى تۈزۈلۈپ تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان چوڭ ھەجىمدىكى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى ھېسابلىنىدۇ.[311]

13. «لۇغەتى ئەمىر نەۋايى» (Luğäti Ämir Navayi)

مەزكۇر لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. لۇغەت «ا» (ئەلىف)تىن باشلىنىپ «ن» (نۇن)دا تۈگەيدۇ. قول يازما جەمئىي 10 ۋاراق (1a دىن 10bغىچە) ۋاراقتا. لۇغەتتە ئەرەبچە، پارسچە ـ تاجىكچە ۋە تۈركىي سۆزلەرگە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى

شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان قول يازما هالىتىدە.

14. «دەر بايان لۇغەتى نەۋايى»
(Där Bäyan-i Luğäti Navayi)

مەزكۇر لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. قول يازما جەمئىي ئىككى ۋاراق ئەتراپىدا (3 b دىن 4 b غىچە ۋاراقتا). لۇغەتتە تۈركچە سۆزلەرگە پارسچە ـ تاجىكچە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان قول يازما هالىتىدە.

15. «هاللى لۇغەتى چىغاتايى خەمسەيى نەۋايى»
(Halli Luğäti čiğatayi Xämsäyi Navayi)

مەزكۇر لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. 1880 ~ 1890 ـ يىللىرى بۇخارادا كۆچۈرۈلگەن دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ. قول يازما جەمئىي بەش ۋاراق ئەتراپىدا (1 b دىن 5 a غىچە) ۋاراقتا. لۇغەتتە تۈركچە سۆزلەرگە پارسچە ـ تاجىكچە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان قول يازما هالىتىدە.

16. « «هاللى لۇغەتى خەمسەيى نەۋايى»
(Halli Luğäti Xämsäyi Navayi)

مەزكۇر لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. 1853 ~ 1854 ـ يىللىرى كۆچۈرۈلگەن دەپ تەخمىن قىلىنىدۇ. قول يازما جەمئىي 14 ۋاراق ئەتراپىدا (329 b دىن 343 b غىچە) ۋاراقتا. لۇغەتتە «خەمسە»دىكى چۈشىنىش قىيىن بولغان ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەرگە تۈركىيچە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان قول يازما هالىتىدە.

17. «هاللى لۇغەتى چىغاتايى» (Halli Luğäti čiğatayi)
مەزكۇر لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

1864 ~ 1865 ـ يىللىرى خىۇەدە كۆچۈرۈلگەن. قول يازما جەمئىي 21 ۋاراق ئەتراپىدا. لۇغەتتە ئەلىشىر نەۋايى ئەسەرلىرىدىن ئېلىنغان سۆزلەرگە پارسچە ـ تاجىكچە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەت تۈركمەنستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل ۋە ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان قول يازما ھالىتىدە[313].

18. «نىسابى نەۋايى» (Nisabi Navayi)

بۇ ئەلىشىر نەۋايىنىڭ 1571 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن «خەمسە»سىنىڭ 202a ـ، 203a ـ، 203b ـ بەتلىرىنىڭ ھاشىيەسىگە نامەلۇم بىر كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان 76 مىسرالىق شېئىرىي لۇغەت بولۇپ، تۈركىيچە سۆزلەرنىڭ پارسچە تەڭداشلىرىنى شېئىرىي يول بىلەن ئىزاھلانغان.

19. «مۇنتەھابۇل ـ لۇغەت» (Muntähabul luğät)

بۇ مۇھەممەت رىزا خاكسار تەرىپىدىن 1798 ~ 1799 ـ يىللىرى تۈزۈلگەن لۇغەت. لۇغەتكە نەۋايى، ئابدۇراخمان جامى، لۇتفى، فىردەۋسى، نىزامى گەنجەۋى، فۇزۇلى، ھۈسەيىن بائىز، يۈسۈفى، نازىمى، مۇئىن، ئۆمەرخوجا قاتارلىق ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئەرەبچە سۆزلەرگە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەتكە 2400 سۆز كىرگۈزۈلگەن[314].

20. «ئەلىشىر نەۋايى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (Ališir Navoyi äsarlari Tilining Izahli Luğati)

مەزكۇر لۇغەت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى مۇخبىر ئەزاسى فازىلوف (E.I.Fazilov) نىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە خاس نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ تىلى ئۈچۈن تۈزۈلگەن تۆت تومлуق يىرىك لۇغەت. لۇغەتكە ئەلىشىر نەۋايىنىڭ بارلىق ئەسەرلىرىدە ئىستېمال قىلىنغان سۆز، فرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر ۋە تۈرغۇن بىرىكمىلەر كىرگۈزۈلگەن. لۇغەتتە بارچە سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە تۈپ، ياسالما، بىرىككەن سۆزلەر؛ پارس ـ تاجىك، ئەرەب ۋە

باشقا تىللارغا مەنسۇپ بولغان ئۆزلەشتۈرمىلەرنىڭ ھەممىسى ئىزاھلانغان. داڭلىق نامىلار، جۇغراپىيەلىك نامىلار، كىشى ئىسىملىرى ۋە كىتاب نامىلىرى ئىلاۋىدە كۆرسىتىلگەن[316].

21. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» (五体清文鉴)

«بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» چىڭ سۇلالىسى چيەنلوڭ خان زامانىدا 1795 ـ يىلى تاماملانغان. ئۇيغۇرچە قىسمىنىڭ ئاپتورى نامەلۇم. لۇغەت مانجۇچە سۆزلەر تۈبۈتچە، موڭغۇلچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تەرتىپتە ئىزاھلانغان. ئۇيغۇرچە سۆزلەرگە يەنە مانجۇ يېزىقى بىلەن تىرانسكرىپسىيە بېرىلگەن. ئۇيغۇرچە سۆزلەر موي قەلەمدە يېزىلغاچقا، خەتلەر ئانچە چىرايلىق يېزىلمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە قىسمەن سۆز ـ جۈملىلەردە خاتالىقلارمۇ ساقلانغان[317]. لۇغەتكە 18 مىڭ سۆز كىرگۈزۈلگەن. بۇ لۇغەت ئەسلىي ئالتە مۇقاۋىغا توپلانغان، 36 قىسىم 2563 بەتتىن ئىبارەت. بۇ لۇغەت 1957 ـ يىلى گۈگۈك مۇزېيىدا ساقلانغان نۇسخىسىدىن فوتوغا ئېلىنىپ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان[318]. ئەنگلىيەلىك دېنىسون روس «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» ئىچىدىكى ئۇيغۇرچە، مانجۇچە ۋە خەنزۇچە قۇش ئىسىملىرى ھەققىدە سېلىشتۇرما لۇغەت ئىشلىگەن[319]. بۇ ئەسەرنى ناسكالى (Naskali) تۈركىيە تۈركچىسى تەرجىمىسى بىلەن 1994 ـ يىلى نەشر قىلدۇرغان[320].

ئېلىمىزدە بۇ ھەقتىكى تەتقىقات بەك ئاجىز ھالەتتە تۇرماقتا. بۇ جەھەتتە رازاق مەتنىياز[321]، تاھىرجان[322]، جىن بىڭجى[323]، شى شۇچىڭ[324] قاتارلىقلارنىڭ ئەمگەكلىرىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. سادىق تۆمۈرى «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» ئۇچۇن ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە، خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە كۆرسەتكۈچ تۈزۈش جەھەتتە دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان[325].

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى:

ا a, ä, ā	د d	ط t	ن n
ب b, p	ذ z	ظ z	و v, w, o, ö, u, ü, ū
پ p	ر r	ع '	ھ h
ت t	ز z	غ g, q	ى y, e, ê, ı, i, i, î
ث s	ژ ž	ف f	ء '
ج j, č	س s	ق q, g	
چ č	ش š	ك k, g	
ح h	ص ṣ	ل l	
خ x	ض ḍ	م m	

يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىن نەمۇنە:

1. خارەزمدە يېزىلغان ئەسەرلەردىن نەمۇنە:

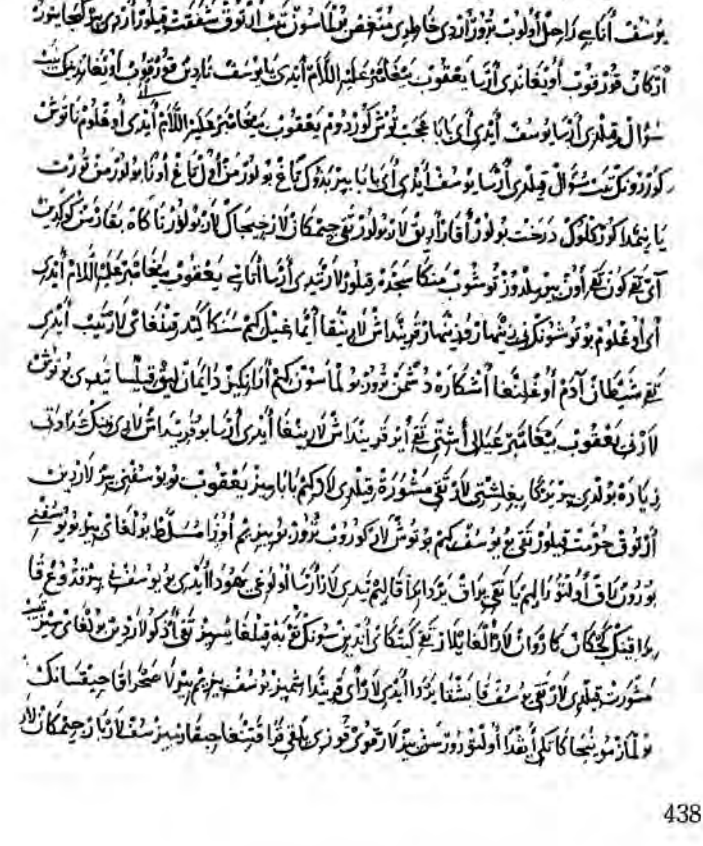
«قىسسەسۇل ئەنبىيا» دىن نەمۇنە(326):

تىرانكرىپسسىيەسى:

(1) aydi: iẕiyā yūsufumni saŋa tapšurdum maŋa tärk yandurgil, firāqiŋ otī birlä meni yan[durmağil].(2) anda käẕin yūsufnī olarğa bärdi. Yaqūb yüzinde yūsufnī rūbil egniŋä aldī kätürdi, yana (3) yahūdā aldī, yana šamūn aldī, andīn lävi aldī, äldin älgä aldīlar. Yaqūb vūsufnī (4) köndürü čïqdī bir eẕiz täpägä ağdī. Yūsufnïŋ qarasī körünmäs bolğunčä botasī (5) qalmïš ingan täg ïŋrayu qaldī. körünmäs boldi ärsä qatïğ ün birlä .....

«نەھجۇل فەرادىس»تىن نەمۇنە(327):

تىرانسكرىپسىيەسى:

Yänä on iki yašïnqa tägmiš ärdi taqï babasï Yaq'ūb päyğämbar 'as qatïnda yatur ärdi. Ya'qūb payğämbar Yūsufnï özgä oğlanlarïdïn ziyāda sävär ärdi, kečä taqï kündüz qatïndïn ketärmäz ärdi, anïŋ üčün kim Yūsuf anasï Rāḥil ölüp turur ärdi. Xāṭïrï munğïṣ bolmasun täp artuq šafaqat qïlur ärdi. Bir kečä yatur ärkän qorqup oyğandï ärsä.....

قۇتبىنىڭ «خسراۋ ۋە شېرىن» ناملىق داستانىدىن نەمۇنە㉘:

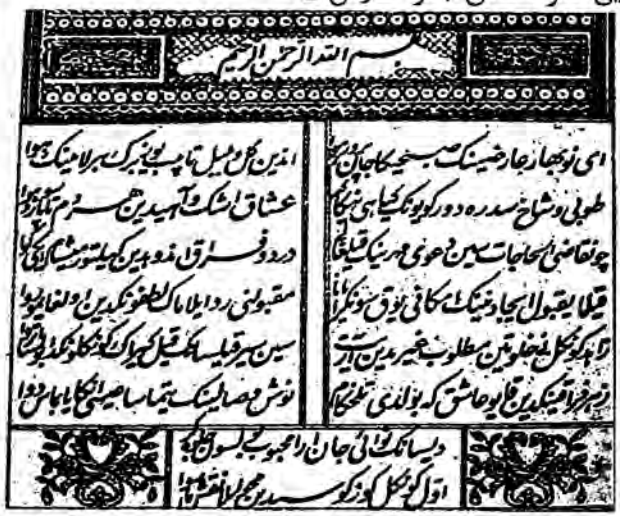
تىرانسكرىپسىيەسى:

Äflāk ḥarākātïnïŋ sözi
Fälāk säyyāḥlarï aŋlar mu sän yār
Nädin yär ka'bäsini čävrülürlär
Bu miḥrāb ičrä ma'būdï bularnïnïŋ
Ne ol käzmäkdä maqsūdï bularnïŋ

.....

2. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كىلاسسىك دەۋرىدىكى ئەسەرلەردىن نەمۇنە:

نەۋايى دىۋانىدىن بىر غەزەل(329):

تىرانسكرىپسىيەسى:

1. äy näv bähari ʿarāḍiŋ ṣubḥigä jān pärvär hävа,
andin gül-u bulbul tāpip y bärg birlä miŋ hävа.
2. ṭōbi-yu šāx-i sidrädur koyuŋ giyahi nigä kim,
ʿuššaq āšk-u āhidin hardäm tapar suğu hävа.
3. čūnqaḍi isḥajat sin daʿvay-i mehriŋ qïlğalï
därd-u firāq anduhidin kältürmišäm iki guva.
4. qilmay qābūl ijādiniŋ imkāni yoq soŋrä yana,
mäqbūlini rad äylämäk luṭfūŋdin olğaymu ravā.
5. zahid köŋülni xilvätin mäṭlūbi ğäyridin ärit,
sän säyr qilsaŋ qil, kerāk köŋlüŋdä bolsa inzivā.
6. zähr-i firāqiŋdin qayu ʿašiqkä boldi talxkam,
nuš-i visaliŋ yätmäsä, eysa aŋa tapmas davā.
7. disaŋ nävayi jān ara mäḥbūb bolğay jilvägär,
ävväl köŋül közgüsidin mähv äylä näqši masvā üz

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

1. ئەي، جامالىڭ باھارى تاڭ ـ سەھەرنى جانلاندۇردى، ئۇنىڭدىن گۈل يۈزلەپ بەرگ، بۇلبۇل مىڭلاپ نەۋا تاپتى.
2. سېنىڭ كوچاڭدىكى گىياھلار خۇددى توبى ۋە نېلۇپەر شاخلىرىدەك ياشنىغان، چۈنكى ئۇ ئاشقىلارنىڭ كۆز يېشىدىن سۇ ئىچىپ، ئاھىدىن ھاۋا ئالىدۇ.
3. سەن ھاجەتلەردىن چىققۇچىسەن، مەن شەپقىتىڭنىڭ دەۋاسى ئۈچۈن دەرد ھەم پىراق قايغۇسىدىن ئىككى گۈۋاھچى باشلاپ كەلدىم.
4. قوبۇل قىلماي تۇرۇپ، يارىتىشنىڭ ئىمكانى يوق ئىدى، ئارقىدىنلا ياقتۇرغىنىڭنى قوغلاش سېنىڭ لۇتپى ـ مەرھىمىتىگگە توغرا كېلەمدۇ؟
5. ئەي زاھىد، كۆڭۈل بوشلۇقىنى يات تەلەپلەردىن تازىلا، كۆڭلۈڭ خىلۋەتنى تارتسا سەيىر قىلغىن.
6. پىراقىڭ زەھىرىدىن قايسى ئاشىق ئازابلانغانكەن، ئۇنىڭغا ۋىسالىڭ شەربىتى بولمىسا، ئەيسا پەيغەمبەرمۇ داۋا تاپالمايدۇ.
7. نەۋايى، مەھبۇب جېنىڭدا جىلۋىلەنسۇن دېسەڭ، ئالدى بىلەن كۆڭلۈڭ ئەينىكىدىن باشقىلارنىڭ سۈرىتىنى تازىلا.

«بابۇرنامە»نىڭ 1 ـ بېتى:

بسم الله الرحمن الرحيم

رمضان آيى تاريخ سيكيزيوز توقسان توققوز دا فرغانه ولايتى
اون ايكى ياشقه بادشاه بولدوم فرغانه ولايتى بشنجى اقليم
دين دور معموره جنك كناريدا واقع بولوبتور شرقى كاشغر غربى
سمرقند جنوبى بدخشان شمالىدا اگرچه بورون
شهرلار بار ايكاندور مثل المالىغ واقاتو ديانكى كيم كتب دا اطراز مغول
واوزبك جهتى دين بوتاريخ دابوز ولوبتور اصلا معموره قالماپتور
مختصر ولايت تورا شيلغ ومىيو. سى فرادان كرد اكر دى تاغ واقع بولوبتور
غربى طرفى دا كيم سمرقند وخجنه بولغاى تاغ يوقتوراد شوجانب دين
اوزكا هيچ جانب تين قيش يا غمى كيلا الماس سيحون دريا سى كچه بدين

Bismillahir -raḥman-nirraḥim

Ramaḍan ayï tārix-i säkiz yüz toqsan toquzda farğāna vilāyatïda on iki yašta pādišāh boldum. Färğāna vilāyatï bäšinči iqlimdïn dur. Mämūranïŋ kinārasï vāqi boluptur. Šarqï Käšğar, ğarbï Samarqand, janūbï badaxšännïŋ sarḥaddï tağlarï, vä šimalida – agarči burun šahrlar bar ekändür, misl-i Almalïğ va Almatu vä Yanï, kim kutubda Utrar bitirlär – Muğul vä Özbäg jihatïdïn bu tārixda buzuluptur, aṣlan mämūra qalmaydur. Muxtaṣar vilāyat tur. Ašlïğ vä mevasï farāvän. Girdāgirdi tağ vāqi boluptur. Ğärbi ṭarafïda, kim Samarqand vä xujand bolğay, tağ yoqtur. Ošbu jänibtün özgä heč jänibtün qïš [?] yağï kelä almas. Sayḥūn daryāsï, kim xujand suyi<ğa>...

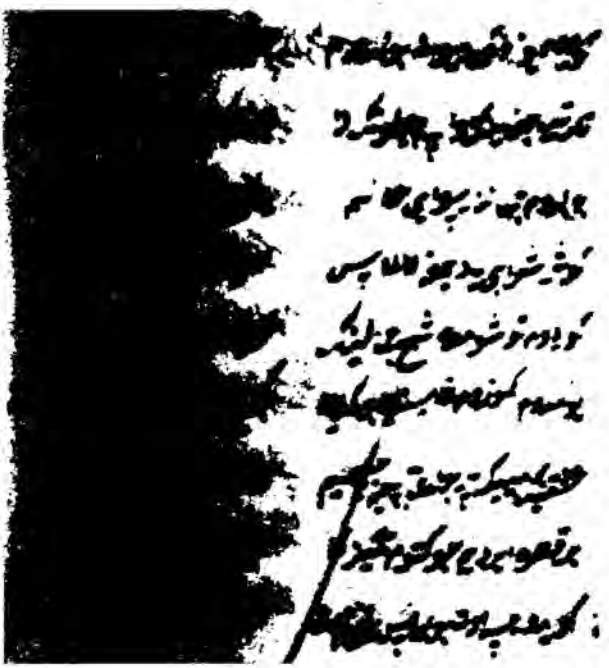
هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ نامى بىلەن باشلايمەن.

899 - يىلى(330) رامزان ئېيىدا فەرغانە ۋىلايىتىدە(331) ئون ئىككى ياشتا پادىشاھ بولدۇم. فەرغانە ۋىلايىتى بەشىنچى ئىقلىمدىن بولۇپ، ئاۋات جايلارنىڭ چېتىگە جايلاشقان. شەرق تەرىپى كاشغەر بىلەن، غەرب تەرىپى سەمەرقەنت بىلەن، جەنۇب تەرىپى بەدەخشاننىڭ چېگراسى بولغان تاغلار بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمال تەرىپىدە گەرچە بۇرۇن ئالمالىغ، ئالماتۇ ۋە ياڭى (كىتابلاردا «ئوترار» دەپ يېزىلىدۇ) قاتارلىق شەھەرلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ھازىر موڭغۇل ۋە ئۆزبېكلەر تەرىپىدىن بۇزۇلۇپ پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان. فەرغانە كىچىك ۋىلايەتتۇر. ئاشلىق ۋە مېۋىسى مول. ئەتراپى تاغ بولۇپ، پەقەت سەمەرقەنت ۋە خوجەند جايلاشقان غەرب تەرىپىدىلا تاغ يوق. قىشتا مۇشۇ تەرەپتىن باشقا ھېچ تەرەپتىن دۇشمەن كېلەلمەيدۇ. خوجەند سۇيى دەپ ئاتىلىدىغان سەيھۇن دەرياسى...

3. يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدىكى ئەسەرلەردىن نەمۇنە:

«دىۋانى گۈمنام» دىن نەمۇنە[332]:

تىرانسكرىپسىيەسى:

1. kördüm yüzüŋni divanä boldum,
   äql-u ḫušumdin biganä boldum.
2. tartip jäfayiŋ ölsäm yoluŋda,
   yanmasmä härgiz märdanä boldum.
3. boldum jäḫanda räsvayi ʿaläm,
   yaxšï yamanğä äfsanä boldum.
4. kävsär šarabi yadïmğa kälmäs,
   läʾliŋ ğämidin mästanä boldum.

5. kördüm tüšümdä šäm'i jämaliŋ,
köydüm urup čärh pärvanä boldum.
6. yumdum közümni sändin böläkdin,
käčtim baridin rindanä boldum.
7. ïšqïŋ mäyigä pur boldï jismim,
häm saqï, häm mäy päymanä boldum.
8. bir qäträ ärdim čöktüm tänizgä,
kirdim sädäfkä durdanä boldum.
9. köydürmäsä ot bolmas yïğač čoğ,
ïšq otï bilän ḥämxanä boldum.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى:

1. يۈزۈڭنى بىر كۆرۈش بىلەن دىۋانە بولدۇم، ئەقىل ـ هوشۇمدىنمۇ ئايرىلىپ قالدىم.
2. سېنىڭ يولۇڭدا جاپا ـ مۇشەققەت تارتىپ ئۆلۈپ قالساممۇ، سېنىڭدىن هەرگىز يۈز ئۆرۈمەيمەن، مەن مەردانە بولدۇم.
3. سېنى دەپ ئالەمدە رەسۋا بولدۇم، ياخشى ـ يامانلارنىڭ هەممىسىگە سۆز ـ چۆچەك بولدۇم.
4. كەۋسەر شارابى دېگەن نېمە يادىمغىمۇ كەلمەيدۇ؟ ياقۇتتەك لەۋلىرىڭنى ئويلاپ مەستانە بولدۇم.
5. جامالىڭنىڭ چىرىغىنى چۈشۈمدە كۆرۈش بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىدا خۇددى پەرۋانىدەك ئۆزۈمنى ئۇرۇپ ئايلاندىم.
6. سېنىڭدىن باشقىلارغا قارايدىغان كۆزۈم يوق، هەممىسىدىن كەچتىم، بىپەرۋا بولدۇم.
7. پۈتۈن جىسمىم ئىشقىڭنىڭ مېيىغا چىلىشىپ كەتتى، ساقىيمۇ، مەيمۇ، مەي جامىمۇ هەممىسى ئۆزۈم بولدۇم.
8. ئۆزۈم بىر تامچە ئىدىم، دېڭىزغا چۆكتۈم، سەدەپنىڭ ئىچىگە كىرىپ دۇردانە بولدۇم.

9. ئوت كۆيدۈرمىسە ياغاچ كۆيۈپ چوغ بولمايدۇ، مېنىڭ مۇنداق چوغ بولۇشۇم، مەن ئىشق ئوتى بىلەن بىر ئۆيدە.

«بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»تىن نەمۇنە㉝:

§12. 1950 - يىللىرىن بۇيانقى ئۇيغۇر يېزىق تەرەققىياتى

ئەرەب ئېلىپبەسى پارسلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۇيغۇرلارغا تارقالدى. ئۇيغۇر خەلقى قاراخانىيلار دەۋرى ۋە كېيىنكى ئۇزۇن بىر جەريانىدا ئەرەب تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن لايىھەلەنگەن بۇ يېزىقنى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا

سىستېمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش يولىدا ئىزدەندى. بۇ ئىزدىنىشلەر 20 ـ ئەسىرگە كەلگەندە يۇقىرى پەللىگە چىقتى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا يېڭى مائارىپ ھەرىكەتلىرىنىڭ تۇرتكىسىدە ئېلىپ بېرىلغان يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكەتلىرى ئۇيغۇر يېزىقى ساھەسىدىمۇ ئىپادىلەندى. ئەسىرلەر بويى قوللىنىلىپ كېلىنگەن ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى بۇ ئېلىپبەدە ئىسلاھاتلار بولدى. 1950 ـ يىلىدىن كېيىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدىمۇ غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. 1950 ـ يىللاردىن 2000 ـ يىللارغىچە سىياسىي جەھەتتىمۇ ھەر خىل ھەرىكەتلەر، ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. بۇ ئۆزگىرىشلەر ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق ئىشلىتىش ئەھۋالىدىمۇ ئەكس ئەتتى. بۇ 50 يىلدا ئۇيغۇر خەلقى يېزىق جەھەتتە ئەڭ زور دەرىجىدە مۇقىمسىزلىقنى باشتىن كەچۈردى. بىرقانچە قېتىم يېزىق ئۆزگەرتتى، ئىملا قائىدىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانىدا بىرقانچە قېتىم ئىملا قائىدىسى تۈزۈلدى ياكى تولۇقلاپ تۈزۈلدى. بۇ مەزمۇندا بىز بۇ ھەقتىكى مەزمۇنلار ئۇستىدە توختىلىمىز.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى تەرەققىياتى ھەققىدە ۋېي سۈيى[334]، سۇگاۋارا جون[335]، جون دې فرانسىس[336]، بېللېر خان ئېلدىكو[337]، گۈننار ياررىڭ[338]، ئابدۇرېشىت سابىت ئەپەندى[339] قاتارلىقلار 20 ـ ئەسىردىن بۇيانقى (بەزىلەر 1949 ـ يىلىدىن بۇيانقى) يېزىق ئىسلاھاتلىرى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان.

20 ـ ئەسىر تىل ـ يېزىق ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلغان دەۋر بولدى. نۇرغۇنلىغان يېڭى دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ نۇرغۇن تىللار مائارىپ ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىشتىن تېخىمۇ كەڭ ۋە يۇقىرى ئىشلىتىلىش ئىمتىيازىغا ئىگە بولدى. مەركىزىي ئاسىيادىلا يېقىنقى دەۋردە تۈركىي تىل سىستېمىسىغا تەۋە تىللار كۆپىيىپ 30 غا

يەتتى[340]. مەركىزىي ئاسىيادىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق تۈركىي تىل سىستېمىسىغا تەۋە خەلقلەرنىڭ تىللىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئېتنىك ئايرىما ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەر، ئاپتونوم جۇمھۇرىيەتلەر قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل يېزىقىغا ئىگە بولىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە يېزىقى هەققىدە ئەڭ دەسلەپ تارىم ۋادىسىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا غۇلغۇلا بولدى. 1921 ـ يىلى تارىخىي، ئىجتىمائىي ئەھۋال ۋە تېررىتورىيە سەۋەبىدىن ئۇلۇغ تۇراقلاشقان جايىغا ئاساسەن، ئۆزلىرىنى «قەشقەرلىك»، «خوتەنلىك»، «قۇمۇللۇق»، «تارانچى» دەپ ئاتىۋالغان، لېكىن ماھىيەتتە ئورتاقلىققا ئىگە بولغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن ئەسلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان «ئۇيغۇر» دېگەن نامى تولۇق ئاساس بىلەن ئىشلىتىش تامامەن قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئىسپاتلانغاندىن كېيىن، مۇنازىرە نۇقتىسى سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلىغا قايسى دىيالېكت (قەشقەر ياكى غۇلجا شېۋىسى)نى ئاساس قىلىش كېرەك، دېگەن باشقا بىر مەسىلىگە بۇرالدى. بۇ مۇنازىرە ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «كەمبەغەللەر ئاۋازى»، «ئازادلىق»، «شەرق هەقىقىتى»، «قىزىل شەپەق»، «ئىنقىلابىي شەرق»، «لېنىن يولىدا ماڭايلى» قاتارلىق گېزىت ـ ژۇرناللاردا تاكى 1930 ـ يىللارغىچە داۋاملاشتى[341]. بۇ مۇنازىرىلەر داۋامىدا ئۇيغۇر يېزىقى هەققىدىمۇ نۇرغۇن پىكىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. س. شاكىرجانوف ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇنىڭ ئىملاسى هەققىدە ئىجابىي پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى[342]. بۇ جەريانداا ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى كونا يېزىقنى تۈزىتىش، تولۇقلاش، ئۆزگەرتىش تەدبىرلىرى جىددىي ئېلىپ بېرىلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن 1925 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئالمۇتادا ئۇيغۇر

زىيالىيلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن 1 ـ قېتىملىق تىل ـ يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، شۇ ۋاقىتقا قەدەر قوللىنىپ كەلگەن ئەرەب ئېلىپبەسى قىسمەن ئىسلاھ قىلىنىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە دەسلەپكى قەدەمدە لايىقلاشقان 27 ھەرپتىن تەركىب تاپقان ئېلىپبە قوللىنىلدى[343]. بۇ يېزىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا 1920 ـ يىللاردىن 1936 ـ يىلى لاتىن يېزىقى ئىشلىتىلگەنگە قەدەر قوللىنىلدى[344]. لاتىن ئېلىپبەسى ئەڭ دەسلەپ سوۋېت ئەزەربەيجاندا (1925 ـ يىلى) رەسمىي قوللىنىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى يىل ئىچىدە بۇ يېزىق باشقا جۇمھۇرىيەتلەردىمۇ تەدرىجىي ئومۇملاشتى. 1926 ـ يىلىدىن باشلاپ قازاقىستان، ئۆزبېكىستان ۋە قىرغىزىستاندا تۇرۇشلۇق بىر تۈركۈم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلار ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىغا ئۆزگەرتىش ھەققىدە تەكلىپ ـ پىكىرلەرنى ۋە ھەر خىل لايىھەلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ بىرقانچە قېتىم مۇزاكىرە قىلىشتى. 1928 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىگىچە ئۆزبېكىستانىنىڭ سەمەرقەنت شەھىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن 1 ـ قېتىملىق ئۇيغۇر تىل ـ يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىندا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئاتالغۇلار مەسىلىسى نۇقتىلىق مۇزاكىرە قىلىندى[345]. بۇ قېتىمقى يىغىندا سوۋېت ئۇيغۇرلىرى لاتىن يېزىقىنى ئىشلىتىش ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىپ، لاتىنلاشتۇرۇلغان بۇ ئېلىپبەنىڭ 32 ھەرپتىن تەركىب تېپىشى تەۋسىيە قىلىندى. لېكىن، لاتىنلاشتۇرۇلغان بۇ يېزىق تاكى 1936 ـ يىلى 2 ـ قېتىملىق ئۇيغۇر تىلى مۇھاكىمە يىغىنى ئالمۇتادا ئېچىلغانغا

قەدەر ئىشلىتىلمىدى[346]. 1930 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئالمۇتا شەھـ
ـرىدە «2 ـ قېتىملىق ئۇيغۇر تىلى مۇھاكىمە يىغىنى» چاقىرد
ـىلىپ، 1 ـ قېتىملىق يىغىنىنىڭ لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى
يېزىقتا كۆچۈش مەقسىدىكى قارارى ماقۇللاندى. بۇ ۋاقىتتا قوبۇل
قىلىنغان لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى
تۆۋەندىكىچە[347]:

A B C Ç D E Ə F G Ğ I İ H I J K L M N Ŋ
O Ɵ P Q R S Ş T U V X Y Z Ƶ

سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدە سىلاۋيانلاشتۇرۇش ھەرىكىتى 30 ـ يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا باشلانغان بولۇپ، 1938 ـ يىلى قازاقلار ئۇنى قوبۇل قىلدى. لېكىن، ئۇيغۇرلار ئۇنى تاكى 1946 ـ يىلىغىچە ئىشلەتمىدى. شۇ يىلى بۇ ئېلىپبە يەنە موڭغۇلىيەدە قوللىنىلدى. لاتىنلاشتۇرۇلغان ئېلىپبەگە قارىغاندا، سلاۋيان ئېلىپبەسى ھەربىر تىل ئۈچۈن ئوخشىمىغان شەكىلدە تۈزۈلدى. لېكىن، ئەينى ۋاقىتتا رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر باشقا تىللاردىمۇ رۇس تىلى ئىملا قائىدىسى بويىچە يېزىلغاچقا، باشقا تىللاردىكى سلاۋيان ھەرپلىرى كۆپەيدى. مەسىلەن، سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى 41 ھەرپتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئەسلىدىكىدىن توققۇز ھەرپ ئېشىپ كەتكەنىدى.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى جۇمھۇرىيەتلىرىدە تىل ـ يېزىق مەسىلىسىدىكى بەس ـ مۇنازىرىلەر شۇنداق قىزىق داۋاملاشقان بىر پەيتتە، شىنجاڭ رايونىدا تىل ـ يېزىق مۇھاكىمىلىرىگە نۆۋەت يوق ئىدى.

بۇ يەردە بىز تېخى دىققەت قىلىپ يەتمىگەن مۇھىم بىر مەزمۇن بار، ئۇ بولسىمۇ دوكتور ئەسئەت سۇلايمان دىيارىمىزدا تۇنجى بولۇپ تونۇشتۇرغان ۋە تەتقىق قىلغان «قەشقەر باسما بۇيۇملىرى» ۋە شۇ باسما بۇيۇملىرىدا ئىشلىتىلگەن ئېلىپبە ۋە ئىملا مەسىلىلىرىدۇر(348).

«قەشقەر باسما بۇيۇملىرى» 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى بىرقانچە يىلىدا دىن تارقىتىش مەقسىتىدە قەشقەرگە كەلگەن شۇۋېت مىسسىيونېرلىرى قۇرغان باسمىخانىدا 1912 ـ يىلىدىن تاكى 1938 ـ يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى شۇۋېت مىسسىيونېرلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقارغانغا قەدەر 25 يىل ئىچىدە بېسىلغان تۇرلۇك مەزمۇنلاردىكى نەچچە مىڭ پارچە كىتابنى كۆرسىتىدۇ. بۇ نەشر بۇيۇملار ۋە كىتاب ـ ماتېرىياللارنىڭ مەزمۇنى تۇرلۇك ساھەلەرگە چېتىلغان بولۇپ، تەخمىنەن 50% دىن كۆپرەكىنى خىرىستىيان دىنى ھەمدە «ئىنجىل»غا دائىر كىتابلار ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا شۇۋېت مىسسىيونېرلىرىنىڭ مەكتەپلىرى ئۈچۈن تۈزۈلگەن ئۇيغۇرچە دەرسلىك كىتابلار مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە شەرقىي تۈركىي تىلى (شۇۋېتلار ئۆز ۋاقتىدا ئۇيغۇر تىلىنى «شەرقىي تۈركىي تىلى»دەپ ئاتىغان) ئوقۇتۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان «ئا ـ ب كىتابى»، «گىراماتىكا كىتابى»، «ئوقۇش كىتابى»، «ئىملا كىتابى» قاتارلىق بىر يۈرۈش كىتابلارنى؛ تەبىئىي پەن كىتابلىرىدىن ھېساب كىتابى، جۇغراپىيە، پەن ـ تېخنىكا، ئاناتومىيە ۋە تەبىئەت قاتارلىق كىتابلارنى؛ چەت ئەل تىلى ئوقۇتۇشىغا دائىر كىتابلاردىن ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت، ئىنگلىز تىلى ئوقۇشلۇقى قاتارلىقلارنى؛ تارىخقا دائىر كىتابلاردىن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى ھەمدە گۈستاف ئاھلىبېرت

تەرىپىدىن تۈزۈلگەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۈنجى ئىملا كىتابى قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ[349].

بۇ كىتابلار ئىچىدە دىققىتىمىزنى تارتىدىغىنى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان «ئا ـ ب كىتابى»، «گىرامماتىكا كىتابى»، «ئوقۇش كىتابى»، «ئىملا كىتابى» قاتارلىق بىر يۈرۈش كىتابلاردۇر. بۇنىڭ ئىچىدىكى «ئا ـ ب كىتابى»، «ئىملا كىتابى» قاتارلىق ئىككى كىتاب ئەينى دەۋر ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى پىكىرلەر ۋە ئىسلاھاتلار ئەكس ئەتكەن كىتابلار ھېسابلىنىدۇ.

1932 ـ يىلى قەشقەردە بېسىلغان «ئا ـ ب كىتابى»نىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى:

ھازىرقى ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدىكى ھەرپلەر	چېتىلغاندىكى شەكلى	ئايرىم ھالەتتىكى شەكلى	ئىسىمى
ا	ـا	ـا	ئا
ب	ـبـ	ـب	ب
پ	ـپـ	ـپ	پ
ت	ـتـ	ـت	ت
ج	ـجـ	ـج	ج
چ	ـچـ	ـچ	چ
خ	ـخـ	ـخ	خ
د	ـد	ـد	د
ر	ـر	ـر	ر
ز	ـز	ـز	ز
س	ـسـ	ـس	س
ش	ـشـ	ـش	ش

حرف لار

ھازىرقى ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدىكى ھەرپلەر	چېتىلغاندىكى شەكلى	ئايرىم ھالەتتىكى شەكلى	ئىسىمى
ص	ـصـ	ـص	ص
ض	ـضـ	ـض	ض
ط	ـطـ	ـط	ط
ظ	ـظـ	ـظ	ظ
ع	ـعـ	ـع	ع
غ	ـغـ	ـغ	غ
ف	ـفـ	ـف	ف
ق	ـقـ	ـق	ق
ك	ـكـ	ـك	ك
گ	ـگـ	ـگ	گ
ل	ـلـ	ـل	ل
م	ـمـ	ـم	م
ن	ـنـ	ـن	ن
ۋ	ـۋ	ـۋ	ۋ
ھ	ـھـ	ـھ	ھ
ى	ـىـ	ـى	ى

حرف لار

يۇقىرىقى كىتابنىڭ 25 ـ بېتى:

دروازه

بو دروازه چونک بر شهرنینک دروازه سی دور. دروازه بان هر ایرتهکان دروازه نی اچادور و هر اخشام انی ایتیب قویادور. اوچوق تورغان وقت دا انینکدین تولا کشی اولاغ محافه و عرابهلار اوتوب تورادورلار. پنجشنبه بازار کون بولغاندین کین تورغون کشیلار اوتادور. یاز وقت بولسه دهقانلار صحرا دین نهایت تولا میوهلار شهرکا الیب کیرادور. اول وقت قوغون اوزوم شفتالو ارمود المه و شوندای میوه لار بازار دا تاپغالی بولادور.

1929 ـ يىلى قەشقەردىكى شۇبەت باسمىخانىسى گۇستاف ئالبېرتنىڭ باش مۇھەررىرلىكى، ئابدۇلقادىر ئاخۇنۇمنىڭ ياردەمچى مۇھەررىرلىكىدە «ئالتە شەھەرنىڭ زەبانى، يەنى كاشغەر ۋە ياركەندە پۈتۈلەدۇرغانغە مۇۋاپىق كىتابى ئىلىم ـ ئىملا» ناملىق ئىملا كىتابىنى نەشر قىلدۇ. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ تۇنجى ئىملا قائىدىسى دۇنياغا كېلىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، قەشقەردىكى شۇبەت باسمىخانىسى مۇشۇ ئىملا قائىدىسىگە قاتتىق ئەمەل قىلغان ھالدا كىتاب نەشر قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى ۋە نەشرىياتچىلىق قائىدىلىرىنىڭ قېلىپلىشىشى ئۇچۇن دەسلەپكى ئاساس يارىتىلىدۇ. «قەشقەر باسما بۇيۇملىرى» نىڭ يازما ئالاھىدىلىكلىرىنى

تەكشۈرگىنىمىزدە شۇنى بايقايمىزكى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رايونىمىز شىنجاڭدا ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان زور مىقداردىكى تۈنجى باسما بۇيۇملار بولۇشىغا قارىماي، ئىملا قائىدىسىگە قاتتىق ئەمەل قىلغان نەشر بۇيۇملىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئەمما، بۇ ئېلىپبە ۋە ئىملا قائىدىلىرى پەقەت شۇ‌ۋاقىت ياسىخانىسىنىڭلا پاتېنتى سۈپىتىدە ئىزچىللاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىغا، جۈملىدىن ئۇرۇمچىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ياكى 1937 ـ يىلىدىكى ئېلىپبە ھەرپلىرىنى بېكىتىشتە قانچىلىك رول ئوينىغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

1933 ـ يىلى شېڭ شىسەي ھوقۇق تۇتقاندىن كېيىن ئۆزىنى سوۋېتتىكى مىللىي ئىشلار پىروگراممىلىرى بىلەن پىششىق تونۇش دەپ كۆككە كۆتۈرۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ، سوۋېتتا قوللىنىلغان مىللىي تەركىبىنى ئايرىشقا مۇناسىۋەتلىك ھەممە كاتېگورىيەلەرنى شىنجاڭدا قوللاندى. 1935 ـ يىلىدىكى 2 ـ قېتىملىق خەلق قۇرۇلتىيىدا شېڭ شىسەي شىنجاڭدىكى خەلقلەرنى 14 ئېتنىك گۇرۇپپىغا (مىللەتكە) ئايرىدى ھەمدە ھەربىر مىللەت ئۈچۈن ئايرىم ـ ئايرىم خەنزۇچە نام بەردى[350]. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى شېڭ شىسەينىڭ ئاتالمىش «مىللەتلەر باراۋەرلىكى» سىياسىتىنى يولغا قويۇشى بىلەن شىنجاڭدا كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلدى. لېكىن، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ 1930 ~ 1940 ـ يىللاردىكى دەسلەپتە لاتىن يېزىقىنى قوللىنىشتىن تەدرىجىي سىلاۋيان يېزىقىغا كۆچۈش ھەرىكىتىگە ئەگەشمىدى. 1936 ـ يىلى ھاشىم گۆھەر باقى دېگەن كىشى تەرىپىدىن تۇزۇلۇپ، غۇلجىدا ھۇسىين يۇنۇس مەتبەئەسىدە بېسىلغان ئىلى ۋىلايەتلىك مەدەنىي ئاقارتىش

ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن تارقىتىلغان «ئېلىپبە» دەرسلىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا بېسىلغانىدى. ئۇنىڭدا ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى يېزىشتا قوللىنىلىدىغان بەلگىلەر كىرگۈزۈلمىگەن. 1935 ـ يىلىدىن باشلاپ، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ ئۇيغۇرچىسى نەشر قىلىندى. ئۇنىڭدا ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆز ـ ئاتالغۇلارنى يېزىشتا قوللىنىلىدىغان «ث، ح، ذ، ط، ظ، ض، ص، ع»قاتارلىق ھەرپلەر پەقەت ئەرەبچە سۆز ـ ئاتالغۇلارنى يېزىشتىلا قوللىنىلىپ، ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەردە قوللىنىلمىدى. شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى ۋە ئەگىشىشى بىلەن شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم يېزىق ئىسلاھاتى بولدى. 1937 ـ يىلى شىنجاڭدىكى زىيالىيلارنىڭ ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى سان ۋە تەرتىپ جەھەتتىن سوۋېت ئۇيغۇرلىرى قوللىنىۋاتقان لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى بىلەن ئوخشاش قىلىشقا قوشۇلدى.

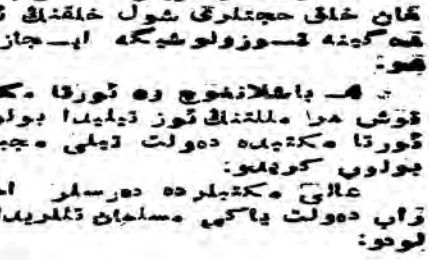
تۆۋەندىكىسى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى 1937 ـ يىلىدىن ئىلگىرى قوللانغان ئېلىپبە[351]:

ا، ب، پ، ت، ث، ج، چ، ح، خ، د، ذ، ر، ز، ژ، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق، ك، گ، ڭ، ل، م، ن و، ھ، ى

تۆۋەندىكىسى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى 1937 ـ يىلى تۈزگەن ئېلىپبە[352]:

ئا، ب، چ، ج، د، ئ، ئە، ف، گ، غ، ھ، يا، ى، ك، ل،م، ن، ڭ، ئو، پ، ق، ر، س، ش، ت، ئۇ، ۋ، خ، ئۈ، ز، ژ

1946 ـ يىلى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەسى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا «11 ماددىلىق بىتىم» ئىمزالىنىشتىن بۇرۇن خەلق ۋەكىللىرىدىن ئىبارەت «دۆلەتنىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرى ۋە ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ ھۆججەت ـ ماتېرىياللىرى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەزەلدىن بار بولغان يېزىقى (ئۇيغۇر يېزىقى ـــ ئا) دا يېزىلسۇن؛ باشلانغۇچ، ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە مۇسۇلمانلارنىڭ ئەزەلدىن بار بولغان تىل ـ يېزىقىدا دەرس ئۆتۈلسۇن»، دېگەن پىكىردە چىڭ تۇرغان. نەتىجىدە، «11 ماددىلىق بىتىم»نىڭ 3 ـ، 4 ـ تارماقلىرىدا مۇشۇ مەزمۇندىكى پىكىرلەرگە دىققەت قىلىنىپ «دۆلەتنىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرى ۋە ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ خەت ـ ئالاقىلىرىدە دۆلەت تىلى ۋە مۇسۇلمانلار تىللىرى تەڭ قوللىنىلىدۇ. خەلقنىڭ ھۆكۈمەتكە سۈنغان ئەرز ـ ئىلتىماسلىرىنى ئۆز مىللىتىنىڭ يېزىقىدا يېزىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ؛ باشلانغۇچ مەكتەپلەر بىلەن ئوتتۇرا مەكتەپلەردە دۆلەت تىلى مەجبۇرىي دەرس بولۇپ كىرىدۇ. ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ۋەزىيىتىگە قاراپ دەرس ئۆتۈشتە دۆلەت تىلى بىلەن مۇسۇلمانلار تىلى تەڭ قوللىنىلىدۇ» دەپ بەلگىلەندى[353].

1946 ـ يىلى 25 كىشىدىن تەركىب تاپقان ئۆلكىنىڭ ھۆكۈمەت ھەيئەتلىرىنىڭ 2 ـ قېتىملىق يىغىندا ماقۇللانغان «شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پىروگراممىسى» ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭ «گ. مائارىپ» قىسمىنىڭ 9 ـ تارمىقىدا «باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە شۇ مىللەتنىڭ تىل ـ يېزىقىدا دەرس ئۆتۈلىدۇ. لېكىن، ئوتتۇرا مەكتەپتە دۆلەت تىلى ئوقۇشقا تېگىشلىك دەرس قىلىنىدۇ. ئالىي مەكتەپلەردە بولسا ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئېھتىياجىغا قاراپ دۆلەت تىلى بىلەن مۇسۇلمان تىلى تەڭ قوللىنىلىدۇ» دەپ بەلگىلەندى. بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ ئۆز تىل ـ يېزىقىغا بولغان يۇكسەك مەسئۇلىيىتىنى ئىپادىلىدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، مائارىپ ۋە ھۆكۈمەت خىزمەتلىرىدە ئىشلىتىشكە باشلىدى. 1946 ـ يىلى ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 1 ـ يىللىق ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن يېڭى ئېلىپبە تۈزۈپ ئېلان قىلدى. بۇ ئېلىپبە 27 ھەرپتىن تەشكىل تاپقاندى.

تۆۋەندىكىسى 1946 ـ يىلى تۈزۈلگەن ئۇيغۇر ئېلىپبەسى[354]:

ئا، ب، پ، ت، د، ر، ز، ژ، و، ئو، م، ن، ل، س، ش،
غ، ق، ۋ، ك، گ، ج، چ، خ، ئە، ھ، ي، ڭ

شىنجاڭ رايونىدا ئەرەب ئېلىپبەسىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئۇنى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىغا ماسلاشقان ئۇيغۇر ئېلىپبەسىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن جىددىي تۈتۇش قىلىنىۋاتقان چاغدا، 1947 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىي سوۋېتىنىڭ قارارى بويىچە لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى ئېلىپبە ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇنىڭدا رۇس ئېلىپبەسىدىكى 33 ھەرپ تولۇق قوبۇل قىلىنغاندىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە

خاس فونېمىلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن سەككىز ھەرپ ياسالغان. شۇنداق قىلىپ، سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى 41 ھەرپتىن تەشكىل تاپقانىدى.

تۆۋەندىكىسى 1947 ـ يىلىدىكى سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئىشلەتكەن سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى㊺:

А, Ә, Б, В, Г, Ғ, Д, Е, Ё, Ж, Җ, З, И, Й, К, Қ, Л, М, Н, Ң, О, Ө, П, Р, С, Т, У, Ү, Ф, Х, Һ, Ц, Ш, Щ, ъ, Ч, Ы, ь, Э, Ю, Я

مانا بۇلار 1949 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى شىنجاڭ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بىرقانچە قېتىملىق يېزىق ئىسلاھاتلىرى. جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 40 نەچچە يىللىق تارىخىي جەريانىدا ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدە يەنە نۇرغۇن ئىسلاھاتلار، ئۆزگىرىشلەر بولدى. بۇ خىل ئىسلاھات ۋە ئۆزگىرىشلەرنى تارىخىي جەھەتتىن ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ: 1 ـ باسقۇچ، 1949 ـ يىلىدىن 1956 ـ يىلىغىچە؛ 2 ـ باسقۇچ، 1956 ـ يىلىدىن 1984 ـ يىلىغىچە؛ 3 ـ باسقۇچ، 1984 ـ يىلىدىن ھازىرغىچە.

ئەينى ۋاقىتتا، شىنجاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى نەشرىيات ئورۇنلىرىنىڭ تارقاقلىقى ۋە ئۆزى خالىغان ئىملا قائىدىسى بويىچە نەشر ئىشلىرى بىلەن شوغۇللانغانلىقى تۈپەيلىدىن، شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي يېزىقى ھەقىقەتەن قالايمىقانىدى. 1937 ـ يىلى ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھات پەقەت زىيالىيلار بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىپ، پەقەت رايون ۋە ئۆلكە دەرىجىلىك بەزى گېزىتلەردىلا ئىشلىتىلدى. «شىنجاڭ گېزىتى» 1935 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنىدى. بۇ گېزىت 1937 ـ يىلىدىكى ئېلىپبەنى ئىشلىتىشكە مايىل ئىدى. بۇ گېزىت گەرچە

شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا تارقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن قاتـ
ناش قولايسىزلىقى تۈپەيلىدىن چەت ـ يىراق جايلارغا يېتىپ
بارالمىدى. ئەينى ۋاقىتتىكى جۈڭگودا ئىچكى ئۇرۇش ئېلىپ بې
رىلىۋاتقان ئاپەتلىك يىللاردا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزى
قىنى ئۆلچەملەشتۈرۈشنى مۇزاكىرە قىلىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش
ھەققىدە سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇر ئىملا قائى
دىسىنىڭ بۇنداق بولۇشىدىكى يەنە بىر سەۋەب، تاشكەنت ۋە ئال
مۇتادىكى ئىككى نەشرىيات ئورنى ئۆز ئالدىغا ئىملا قائىدىسى
تۈرغۇزۇپ نەشر ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ ئىككى نەشرى
ياتتا 1940 ـ يىللاردا ۋە 1950 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر
ۋە قازاق يېزىقىدا چىقىدىغان ماتېرىياللار شىنجاڭغا (ئاساسلىق
ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىگە) كىرگۈزۈلدى. 1950 ـ
يىللارغا كەلگەندە، ئۇيغۇر يېزىقىدىكى پەرقلەر ئاساسلىق مۇھا
كىمە تېمىسىغا ئايلىنىپ قالدى.

1949 ـ يىلى جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇش
ھارپىسىدا ئىبراھىم مۇتىي ئەپەندى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ،
تولۇقلاپ بېكىتىلگەن ئىملا قائىدىسى 1948 ـ يىلى 12 ـ
ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ۋە 1949 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىكى
«شىنجاڭ گېزىتى»دە ئېلان قىلىندى. بۇنىڭدا ئۇيغۇر
ئېلىپبەسى، ئۇيغۇر تىلىدىكى قوشۇمچىلار، باشقا تىللاردىن
كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى، تىنىش بەلگىلىرى قاتارلىقلار
دەسلەپكى قەدەمدە مۇقىملاشتۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلى
سۆزلىرىنى ئەرەب، پارس تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە ھەر
كىشى ئۆزى بىلگەنچە يازىدىغان باشباشتاقلىق تۈگىتىلىپ،
ئىملا دەسلەپكى بىر قېلىپقا سېلىنغان. لېكىن، ئەرەب
ئېلىپبەسى يەنىلا ئۆز تەرتىپى بويىچە تولۇق قوبۇل قىلىنغان.
ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن ئايرىم بەلگە

بەلگىلەنمىگەن، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى، ئاھاڭداشلىقى، ئاجىزلىشىشى، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى، باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى ھەققىدە قائىدىلەر تۈزۈلمىدى. 1951 ـ يىلى 5 ـ، 6 ـ ئايلاردا ئالمۇتادا «مەسلىھەت يىغىنى» چاقىرىلىپ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى، ئىملا قائىدىسىنى ۋە ئېلىپبەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مۇزاكىرە قىلىندى. يىغىندا «شەرق ھەقىقىتى» ۋە «قازاق ئېلى» ژۇرنىلىدىن جېلىلوۋا ئىمساخان بىلەن ئەخمەتوف ئىمىنجان «ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى توغرىسىدا» ۋە قادىر ھەسەنوف بىلەن م. روزىيوفنىڭ «ئىككى ژۇرنالدا ئىشلىتىلگەن ئەدەبىي ئاتالغۇلارنى ئۆلچەملەشتۈرۈش توغرىسىدا» ناملىق ئىككى قارارى ماقۇللاندى. بۇ قېتىمقى ئېلىپبەنىڭ 1937 ـ يىلدىكى ئېلىپبە بىلەن بولغان پەرقى تۆۋەندىكىچە:

1) ئېلىپبە تەرتىپى جەھەتتە 1951 ـ يىلى تۈزۈلگەن ئېلىپبەدە تاشكەنت ئۇيغۇرلىرى ئىشلەتكەن ئېلىپبە تەرتىپى قوللىنىلدى.

2) سوزۇق تاۋۇشلار جەھەتتە «ئې» ۋە «ئى» تاۋۇشى پەرقلەندۈرۈلدى.

3) يېڭى ئىملا قائىدىسى مەيدانغا كەلدى.

شۇنداق قىلىپ، 1951 ـ يىلدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى ئۆز دەۋرى ئۈچۈن ئەڭ يېڭى ۋە ئەڭ مۇكەممەل ئېلىپبە بولۇپ، تاشكەنت ۋە ئالمۇتادا كەڭ قوللىنىلدى.

تۆۋەندىكىسى 1951 ـ يىلدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى:

ئا، ب، پ، ت، ج، چ، خ، ھ، د، ر، ز، ج، س، ش، غ، ق، ف، ك، گ، ڭ، ئى، ي، ل، م، ن، ۋ، ئو، ئۇ، ئە

ئەمما، ئېلىپبە ئېلان قىلىنىپ قائىدىلەر تۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئىجرا سىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئەمەسلىكىنى، يېزىش قائىدىلىرىنىڭ ئىزچىللاشمىغانلىقىنى، ئەنە شۇ «قازاق ئېلى» نەشرىياتى نەشر قىلغان ئەسەرلەردە تولۇق يولغا قويۇلمىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز.

1951 ـ يىلى شەرق ھەقىقىتى نەشرىياتى نەشر قىلغان تېيىپجان ئېلىيوپىنىڭ «شەرق ناخشىسى» ناملىق شېئىرلار توپلىمىدىن «سېنىڭ ناخشاڭ (پۇشكىنغا بېغىشلاپ)» ناملىق شېئىرىدىن پارچە:

تېخى بەك ياش ئىدىڭ شائىر. گويا ئېچىلمىغان غۇنچە،
سويۇملۇك بىر يورۇق تاڭنى دىلىڭ كۈتكەن ئىدى شۇنچە،
دىمەك تەندى ئېغىر دەرتتىن، بوغالدىڭ تامام. ياش تۇكمەي،
چىلىشتىڭ تېرك تۇچۇن شۇنداق ـ ئەجەل. ئالدىدا تۇرۇكمەي.
سېنىڭ نامىڭ ئازادلىق ئۈدىگەنگە بولدى نۇر ـ مەشئەل.
ئەدىبكەن بىنا بولدى ئۇزاق ئېللار ئۇچۇن ھەيكەل.
زامانلار ئوتتى زۇلمەتتە، سۇرۇلدى قانچە چاڭ. نۇزاڭ
دىلىڭ سويگەن ئۈمىد. ئارزۇ ئاخىر قوچتى يورۇق بۇرنىڭ.
سېنىڭ زۇلۇڭدا نۇر ئەندى ئۈماندا ئۆچمەس ئىنسان،
سېنىڭ زۇلۇڭدا دەرد ـ ھەسرەت ئالغان يەر يۈزىدىن ياكىدىن.
ھامان سويمەكتە ئەۋرەشتى، چىلىشچان ئويغۇلار يانىدى،
سۇرۇك تاڭ ئۈدىسىپ ھەرجان قارا ئۈيقۇدىن ئويغانىدى.
بۇ گۈن شائىر سېنىڭ جان دوستلۇرۇڭ يەڭگەكتە ھەربەردە،
سېنىڭ ئۇشەئلىرىڭ مەيدانىكە چوكتى، بولدى شەرمەندە.
ھەقىقەت ئۇشمىنى كۈلگە ئورۇلدى يېنىپ ئوتقا،
سېنىڭ نامىڭ ئۇلۇغلاندى ھەقىقەت باشلىغان زۇنتا.

بۇ شېئىرنىڭ ئىملاسىدىن قارىغاندا، بىز يۇقىرىدا دېگەن ئېلىپبە ۋە ئىملادا يېزىلمىغان. ئۇنىڭدا ئەرەب، پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر يەنىلا ئەرەبچە، پارسچە يېزىلىشى بويىچە يېزىلغان. بۇ شېئىرلارنىڭ ئىملاسى 1937 ـ يىلىدىكى ئىملا قائىدىسى بويىچە بېسىلغاندەك تۇرىدۇ. قارىغاندا بۇ كىتاب ئىملا قائىدىلىرى

تۇزۇلۇۋاتقان ياكى ئېلان قىلىنغان، ئەمما تېخى ئىجرا قىلىشقا ئۇلگۈرمىگەن بىر چاغدا بېسىلغان بولۇشى مۇمكىن.

بۇ ئېلىپبە ۋە ئىملا قائىدىسى شىنجاڭغا كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭدا ھەرقانداق دەرىجىدىكى بىر ھۆكۈمەت ئورگىنى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1951 - يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭغا قارىتىلغان مەدەنىيەت سىياسىتى، تۇرلۇك تىل - يېزىقتا نەشر قىلىنغان ماتېرىياللار ۋاستىسى بىلەن تارختىن بۇيانقى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە سىڭىپ كىردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە شىنجاڭدا بېسىلغان كىتابلار مۇشۇ ئىملادا بېسىلىپ چىقتى.

تۆۋەندىكىسى 1952 - يىلى 11 - ئايدا شىنجاڭدا بېسىلغان بىر كىتابتىن پارچە:

جۇڭگو يىگى دىموكراتىيەچىل ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزى كومىتېتىنىڭ 8 - سانلىق ئۇمۇمى ئېغىنى يېجىنىدە ئوتكۈزۈلۈپ نوۋەتتىكى خېزمەت مەسىلىسى توغرىسىدا ئەھمىيەت بىلەن مۇزاكىرە بولۇپ

قارار قوبۇل قىلىندى

جۇڭگو يىگى دىموكراتىيەچىل ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ مەركىزى كومىتېتى 25 — 28 ئاۋغۇست تىن 4 — سىنتەبىر گە قەدەر يېجىنىدە 3 — سانلىق ئۇمۇمى ئېغىنىنى ئوتكەزدى. بۇ ئېغىنىدا ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزى كومىتېتىنىڭ ھەيئەت ئەزالىرىنىڭ 38 كىشى قاتناشتى ۋە ھەر بىر چوڭ مەمۇرى رايونىدىكى، مۇھىم ئولكە شەھەرلەردىكى، مەركىزىي ئىدارىلەردىكى ۋە تومۇر يولىدىكى ياشلار ئىتتىپاقى تەشكىلاتىنىڭ مەسئۇل كادىرلىرى، يەنە ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزى ئورگانلىرىنىڭ ھەربىر بولۇملىرىدىكى مەسئۇل كادىرلاردىن بولۇپ 41 نەپەر كىشى چەتتىن قاتناشتى.

بۇ قېتىمقى ئېغىن پارتىيە مەركىزى كومىتېتىنىڭ ئىككى يىللىق خىزمىتىنى يەكۈنلەپ، ئالدىنقى قېتىمقى ئېغىنىنىڭ قارارىنى ئىجرا قىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، ئاساسلىق ۋەزىپىنى ئىلگىرى سۈرۈش ھەققىدە مۇزاكىرە قىلىپ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە مۇھىم مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىپ قارار چىقاردى.

2

مۇشۇ ۋاقىتتا، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتوتى 1949 - يىلىدىن بۇيان تەتقىقاتىنى شىنا-

جاڭ ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىغا مەركەزلەشتۈرگەنىدى. ئېلىمىزدىمۇ مەركىزىي ھۆكۈمەت شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئاز سانلىق مىللەت تىللىرىنى تەتقىق قىلىدىغان مەخسۇس خادىملارنى تەربىيەلەش پىروگراممىسىنى تۈزۈشكە كىرىشتى. جۈڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تىل ئىنستىتۇتى (ھازىرقى جۈڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى 1951 ـ يىلى) ئەتىيازدىن باشلاپ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرى مۇتەخەسسىسلىرىنى تەربىيەلەيدىغان كۇرسلارنى ئېچىشقا باشلىدى. 1950 ـ يىلىنىڭ كۈز پەسلىدە مەركىزىي ھۆكۈمەت غەربىي شىمال ۋە غەربىي جەنۇبتىن ئىبارەت ئىككى ئاساسلىق ئاز سانلىق مىللەت رايونىغا «قېرىنداشلار سالىمىنى يەتكۈزۈش» ۋەكىللەر ئۆمىكىنى ئەۋەتتى. ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ قارىمىقىدا بىردىن تىلشۇناس بار ئىدى. پەنلەر ئاكادېمىيەسىدىكى ۋاڭ جۇن غەربىي شىمالغا ئەۋەتىلگەن بولۇپ، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلى تۇغرىسىدا دوكلات يازدى. بۇ مۇشۇ رايوندىكى تىل ساھەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ دەسلەپكى تەتقىقات دوكلاتى ئىدى. 1950 ـ يىلى 10 ـ ئايدا «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتپاقى» تىل ـ يېزىق يىغىنى چاقىرىپ، «شىنجاڭ تىل ـ يېزىق كومىتېتى» قۇرۇشنى قارار قىلدى. گوۋۇيۈەن 1951 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ماقۇللىغان قارارغا ئاساسەن، 1951 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا «شىنجاڭ ئۇلكىلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىنى مۇزاكىرە قىلىپ، ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتى» تەشكىل قىلىندى. 1952 ـ يىلى ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 10 ـ قېتىملىق ھەيئەتلەر مەجلىسىدە «شىنجاڭ مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىنى مۇزاكىرە قىلىپ، يېتەكچىلىك قىلىش ھەيئىتى» قۇرۇش قارار قىلىندى. يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ھەيئەت ئەزالىرى يىغىن ئېچىپ، ئالمۇتادا ئىشلەنگەن «ئۇيغۇر ئەدەبىي

تىلىنىڭ قىسقىچە ئىملا قائىدىلىرى»نى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلىتىشنى قارار قىلدى. لېكىن، «ھەيئەت»نىڭ خىزمىتى 1954 ـ يىلى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى تۈزۈلۈ-گەندىن كېيىن باشلاندى. بۇ چاغدا تۈزۈلگەن ئۇيغۇر ئېلىپبەسى 30 ھەرپتىن تەشكىل تاپتى.

جەدۋەل: 1954 ـ يىلى تۈزۈلگەن ئۇيغۇر ئېلىپبەسى

تەرتىپى	يالغۇز	باش	ئوتتۇرا	ئاياغ
1	ئا، ا			ـا
2	ب	بـ	ـبـ	ـب
3	پ	پـ	ـپـ	ـپ
4	ت	تـ	ـتـ	ـت
5	د			ـد
6	ئە، ە			ـە
7	ج	جـ	ـجـ	ـج
8	چ	چـ	ـچـ	ـچ
9	خ	خـ	ـخـ	ـخ
10	ھ	ھـ	ـھـ	ـھ
11	ئو، و			و
12	س	سـ	ـسـ	ـس
13	ش	شـ	ـشـ	ـش
14	ر			ـر
15	ز			ـز
16	ژ			ـژ
17	ۋ			ـۋ
18	ئۇ، ۇ			ـۇ
19	ف	فـ	ـفـ	ـف

20	ق	قـ	ـقـ	ـق
21	ك	كـ	ـكـ	ـك
22	ڭ	ڭـ	ـڭـ	ـڭ
23	ئې، ې	ئې، ې	ـېـ	ـې
24	ئى، ى	ئى، ى	ـىـ	ـى
25	ي	يـ	ـيـ	ـي
26	غ	غـ	ـغـ	ـغ
27	گ	گـ	ـگـ	ـگ
28	ل، لا	لـ	ـلـ	ـل
29	م	مـ	ـمـ	ـم
30	ن	نـ	ـنـ	ـن

1954 ـ يىلى شىنجاڭ مىللەتلەر تىل ـ يېزىق كومىتېتى. نىڭ سابىق مۇدىرى مەخمۇت زەيدى تۇزگەن «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قىسقىچە ئىملا قائىدىسى» ئېلان قىلىندى ۋە بۇ ئىملا قائىدىسىنىڭ ئالمۇتادا تۇرۇلگەن ئىملا قائىدىسىنى ئاساس قىلغانلىقى ئىزاھلاندى[355]. بۇ ئىملا قائىدىسى 1954 ـ يىلى 3 ـ ئايدا شىنجاڭ مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىنى مۇزاكىرە قىلىپ،يېتەكچىلىك قىلىش ھەيئىتى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردىن ۋەكىل قاتناشتۇرۇپ چاقىرغان تىل ـ يېزىق خىزمىتى يىغىنىدا ماقۇللاندى. بۇ لايىھە سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى نىڭ 21 ـ سانلىق ھەيئەتلەر مەجلىسى بىلەن 125 ـ سانلىق مەمۇرىي مەجلىسىدە ماقۇللىنىپ، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى نىڭ ئۇنى ئىزچىللاشتۇرۇش توغرىسىدىكى قارارى بىلەن ئېلان قىلىندى[356]. 1954 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ، پۈتۈن شىنجاڭدا ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇش قارار قىلىندى[357]. بۇ قېتىمقى ئىملا قائىدىسىدە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېلىپ بېسى، سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى، لەۋلەشكەن بو ـ

غۇمىلارنىڭ تەسىرى، بەزى تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى، باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى، قوشۇمچىلارنىڭ ئىملاسى، بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىسى قاتارلىق بىر يۈرۈش قائىدىلەر بېرىلگەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە مۇۋاپىقلاشقان ئىلمىي قائىدىلەر دەسلەپكى قەدەمدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئاتالغۇلارنى توغرا ئىشلىتىشنىڭ تىل ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇنلاشقان بىر يۈرۈش پىرىنسىپلىرى، باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەرنى توغرا يېزىشنىڭ دەسلەپكى قائىدىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ قېتىمقى ئىلىپبەدە ئۇيغۇر تىلىدا مۇستەقىل فونېما سۈپىتىدە قوللىنىلمايدىغان، پەقەت ئەرەب ـ پارس تىللىدىن كىرگەن سۆزلەرنى يېزىشتا ئىشلىتىلىدىغان «ث، ح، ذ، ط، ظ، ض، ص، ع» دىن ئىبارەت سەككىز ھەرپ ئۇيغۇر ئىلىپبەسىدىن چىقىرىپ تاشلاندى، شۇنداقلا ئۇيغۇر ئىلىپبەسىدە كەم بولسا بولمايدىغان سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن «ئا، ئە، ئې، ئى، ئو، ئۇ»دىن ئىبارەت ئالتە ھەرپ قوشۇلدى. بۇ قېتىمقى ئىملا قائىدىسى ھەققىدىكى قارار 1951 ـ يىلىدىكى قارار (ئالموتا يىغىنىدا ماقۇللانغان) دىن ھېچقانچە پەرقلەنمەسمۇ، لېكىن بۇ يىغىنىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئىلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى قائىدە ـ پەرمانلىرىنى تۈزۈش ۋە ئۇنىڭغا يەكچىلىك قىلىشىنىڭ باشلىنىشى بولدى.

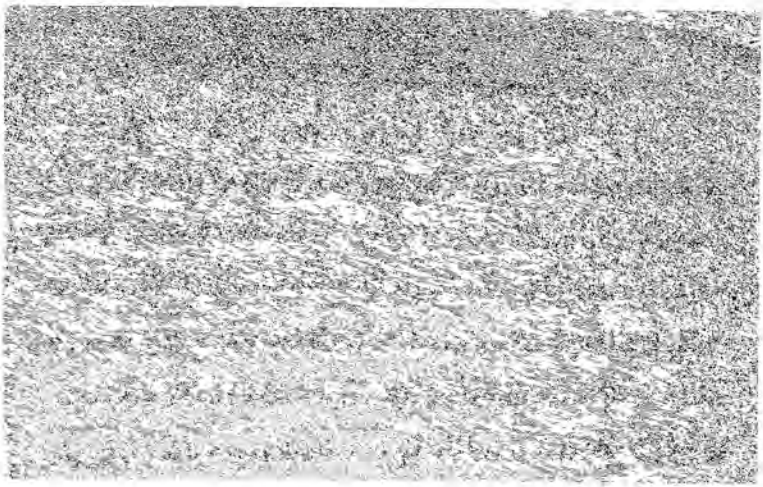
1954 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۈرۈمچىدە نەشر قىلىنغان باسما بۇيۇملىرىدا يېڭى ئىملا قائىدىسى ئەكس ئەتكەن. تۆۋەندىكىسى 1954 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۈرۈمچىدە بېسىلغان «تاڭ ناخشىلىرى» ناملىق شېئىرلار توپلىمىدىن ئىلىنغان بىر شېئىر (ئاپتورى ئابلىز غوپۇر، 102 ـ بەت).

يالغۇز تېرەك

(مەسەل)

بىر چاغدا باغدا ئوسۇشۇپتۇ ئۇرغۇن تېرەك،
بىر - بىرىدىن قېلىشماستىن بەسلەشكەنىكەن.
بىراق چەنتە بىر تال تېرەك ھېچ ئوسمەپتۇ،
باشقىلارنىڭ پىكرىگىمۇ ھېچ كونىمەپتۇ.
— «نەمە پايدا بەكمۇ ئىگىز بوپ ئوسكەنىدىن.
نەمەپايدا بەس - بەس سېلىپ ژۇرۇشكەنىدىن.
ئەمدى بولدى مەقسىتىمگە يەتتىمغۇمەن،
ھەممىدىنمۇ كۆچلۈك بولۇپ چىقتىمغۇمەن.
ئوسكەنلىرى ئوسۈپ كوككە يەتسۇن!
ئاخىرىدا ئەسقاتماستىن بىكار كەتسۇن.
«بالاغا تكە يېتىپ قالدىم» ئوسسەم بولماس،
قانچە ئوسسە ھېچقايسىمۇ مەندەك بولماس.
كۈنلەر ئوتتى ئايلار ئوتتى، ژىللار كەتتى،
تېرەكلەرنىڭ بويى ئوسۈپ كوككە يەتتى.
قالدى ئاخىر ئوسەلمەستىن يالغۇز تېرەك،
نېتىجىدە بولۇپ چىقتى بۈيۈك «زېرەك».

ئەمما، بەزى يازمىلاردىن بۇ ئېلىپبە ۋە ئىملا قائىدىسىنىڭ پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە ئومۇملىشىپ كېتەلمىگەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، تۆۋەندە بېرىلگىنى «ئۇچتۇرپان ناھىيەلىك خەلق ئەدلىيە مەھكىمىسىنىڭ جىنايەتچىلەرنىڭ جىنايىتىنى ئېلان قىلىش ئۇقتۇرۇش قەغىزى». بۇ ھۆكۈمەت ھۆججىتىدە يېڭى ئىملا قىسمەن ئەكس ئەتكەن بولسىمۇ، ئەرەبچە، پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر يەنىلا ئەرەبچە، پارسچە ئىملادا يېزىلغان.

1953 ـ يىلى ماۋ زېدۇڭ رەھبەرلىكىدە مەركەزدە سىلەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى قۇرۇلدى. كومىتېت مىنىستىر دەرىجىلىك بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئار سانلىق سىلەتلەر خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. كومىتېت قارىمىقىدا سىلەتلەر نەشرىياتى قۇرۇلدى ۋە ھەر خىل مەزمۇندىكى كىتابلارنى نەشر قىلىشقا باشلىدى[358]. بۇ خىزمەتلەر شىنجاڭدا ھۆكۈمەت نامىدا ئىملا قائىدىلىرىنى تۈزۈش ۋە ئېلان قىلىش خىزمىتىگە تۈرتكە بولدى.

1954 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىن كەلگەن مەدەنىيەت تەسىرى يۇقىرى باسقۇچقا كىردى. دەرسلىك ماتېرىياللار، ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئەسەرلىرى، سىياسىي تەشۋىقاتلار، شۇنىڭدەك تاشكەنت ۋە ئالمۇتادىكى نەشرىياتلار نەشر قىلغان ھېكايە، رومانلار ھەممە جايدا، يەنى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ياتاقلىرىدىن

تارتىپ باشلانغۇچ مەكتەپ، ھەتتا شەخسلەرنىڭ ئۆيلىرىدىمۇ تېپىلىدىغان بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا، 1950 ـ يىللاردا پۈتۈن جۇڭگودا تىل، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق تەرەپلەردە سوۋېتقا ئەگىشىش ئەۋج ئالغانىدى. شۇڭا، ئەينى ۋاقىتتا مەخمۇت زەيدى ۋە شىنجاڭ تىل ـ يېزىق كومىتېتىنىڭ ئۇيغۇر ئىملا قائىدىسىنى ئىشلەشتە سوۋېت ئالىمۇتا نۇسخىسىنى ئاساس قىلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى.

ھۆكۈمەت يەنە ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ يېزىق كومىتېتى نامىدىن «ئۇيغۇر تىلىدا ئاتالغۇلارنى قوللىنىش پىرىنسىپلىرى» دېگەن نامدا كىتابچە نەشر قىلدى. بۇ كىتابچىدا 150 سۆزنىڭ توغرا ئىملاسى كۆرسىتىلگەنىدى.

1950 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرى ئۈستىدىكى تەتقىقاتلار ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلغان بولۇپ، قىسقا مەزگىل ئىچىدە ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل تىللىرىنى سلاۋىيانلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئىسلاھاتلار باشلانىدى.

1955 ـ يىلى 12 ـ ئايدا بېيجىڭدا تۇنجى قېتىملىق ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلدى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلى ئۈستىدىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە يېزىقى مۇۋاپىق بولمىغان مىللەتلەرنىڭ يېزىق ئىسلاھاتىنى قوللاش، يېزىقى بولمىغان مىللەتلەر ئۈچۈن يېزىق ئىجاد قىلىشنى ئىلھاملاندۇرۇش ئىدى. يىغىندا 1956 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىقىنى لايىھەلەش ۋە ئىسلاھ قىلىشنى ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىياتقا ئېرىشتۇرۇش تەلەپ قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، 1956 ـ يىلى 700 كىشىدىن تەركىب تاپقان يەتتە ئاز سانلىق مىللەت تىل ـ يېزىقىنى تەتقىق قىلىش

گۇرۇپپىسى تەشكىللىنىپ، دۆلەت پەنلەر ئاكادېمىيەسى تەرىپىدىن 42 ئاز سانلىق مىللەت رايونىغا ئەۋەتىلدى. 6 ـ گۇرۇپپا شىنجاڭغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى[359].

مۇشۇنداق شارائىتتا ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقىنى قېلىپلاشتۇرۇش، ئۆلچەملەشتۈرۈشتىن ئىبارەت جىددىي ۋەزىپىگە مۇۋاپىقلىشىش ئۈچۈن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارار قىلىشى بىلەن، 1956 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى. بۇ ئورگان قۇرۇلغاندىن كېيىن مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى ساھەسىدە نۇرغۇن ئەمەلىي خىزمەتلەر ئىشلەندى. ئاپتونوم رايونىنىڭ ئەينى ۋاقتىتكى رەھبىرلىرى كادىرلىرى ۋە ئىلمىي خادىملار ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقىنىڭ يېتەرسىزلىكلىرىنى تۈزىتىش ئۈچۈن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، شىبە قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ يېزىقىنى سىلاۋيانلاشتۇرۇش ھەققىدە تەكلىپ، لايىھە، تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بۇ تەكلىپ ـ لايىھەلەرنى مەخسۇس يىغىن ئېچىپ مۇزاكىرە قىلىشنى قارار قىلدى. بۇ قارارغا ئاساسەن، 1956 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن 22 ـ كۈنىگىچە ئۇرۇمچىدە ئاپتونوم رايونلۇق 1 ـ قېتىملىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىنغا مەملىكەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى تىل تەتقىقاتى ئورنى، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئورۇنلاردىن بىر قىسىم ئالىملار، مۇتەخەسسىسلەر، شۇنداقلا قازاقستانىنىڭ تىل ۋە مەدەنىيەت ۋەكىللەر ئۆمىكى تەكلىپ بىلەن قاتناشتى.

يىغىندا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ شۇجىسى ۋاڭ ئېنماۋ تەبرىك

سۆزى سۆزلىدى. مەركىزىي مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى مەدەنىيەت ـ مائارىپ مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، جۈشگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرىنى تەتقىق قىلىش ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى يىڭ يۈرېن «مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى خىزمىتىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە بۇ ھەقتە بىرنەچچە پىكىر»، جۈشگو پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرىنى تەتقىق قىلىش ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى پىروفېسسور فۇ ماۋجى «يېزىق لايىھەسى ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىملاسىنى تۈزىتىش توغرىسىدا بىرنەچچە پىكىر»، جۈشگو پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تىل ئىشلىرى بويىچە مەسلىھەتچىسى، سوۋېت مۇتەخەسسىسى گ. سېردىيوچېنكو (G. P. Serdyuchenko) «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ تىل ۋە يېزىقلىرى ھەققىدە»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئەلقەم ئەختەم «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ يېزىق كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى» قاتارلىق تېمىلاردا دوكلات بەردى.

يىغىن جەريانىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، شىبە مىللەتلىرىنىڭ كونا يېزىقلىرىنى ئۆزگەرتىپ، سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى يېزىققا كۆچۈش مەسلىسى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ ئاتالغۇلىرىنى ئىشلەش مەسلىسى، شۇنداقلا تىل ساھەسىدە ئىشلەنگەن خىزمەتلەر، قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر، ئىشلەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىلەر مۇزاكىرە قىلىندى.

يىغىن ئاخىرىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىق ئىلمىي يىغىنىنىڭ قارارى ئوتتۇرىغا قويۇلدى ۋە ماقۇللاندى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل،

شىبە مىللەتلەرنىڭ يېزىقىنى ئۆزگەرتىش ۋە يېزىقى يوق مىللەتلەرنىڭ يېزىق يارىتىۋېلىشىغا يارەدەم بېرىش توغرىسىدا تۆت ماددىلىق قارار (1956 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى كومىتېت ئەزالىرىنىڭ 13 ـ سانلىق مەجلىسىدە ماقۇللانغان) نى ئېلان قىلدى. بۇ قارار شۇ يىلى 31 ـ دېكابىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەستىقلىنىپ كۆچكە ئىگە بولدى. بۇ خەۋەر «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1957 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىكى خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە سانلىرىغا بېسىلدى. لېكىن، بۇ قارار شىنجاڭدا 1957 ـ يىلى ئېلىپ بېرىلغان يەرلىك مىللەتچىلىككە ۋە ھوقۇقدارلارغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى سەۋەبلىك بىر ياققا تاشلىنىپ قالدى. شۇنىڭدەك، 1958 ـ يىلى خەنزۇ تىلىنىڭ لاتىنلاشتۇرۇلغان فونېتىكىلىق ئېلىپبەسى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، سىلاۋيان يېزىقىنى قوللىنىش دۆلەتنىڭ بىرلىكىدىن ئايرىلغانلىق، دەپ قارالدى.

ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى تاللىشى تارىخىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي ئاساسقا ئىگە ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە سىياسىي ئاساس مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت تەۋەسىدىكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى ۋە موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى سلاۋيان يېزىقىغا كۆچۈپ بولغان، ئېلىمىز ئۆزىنىڭ سوتسىيالىستىك قوشنىلىرى بىلەن بولغان «ئالتۇن دەۋر»نى باشتىن كەچۈرۈۋاتقانىدى، شۇنىڭدەك جۇڭگو ـ سوۋېت دوستلۇق مۇناسىۋىتى يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەنىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، شىنجاڭنىڭ ئۇچ ۋىلايەت رايونىدىكى بىر قىسىم زىيالىيلار 90 ـ يىللاردىن باشلاپلا سلاۋيان يېزىقى بىلەن تونۇش ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلار بۇ يېزىقنى تاللىغان. ئۇلارنىڭ بۇ تاللىشىنىمۇ پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. ئەگەر بۇ يېزىق ئېلىمىزدە خەنزۇ تىلى ئېلىپبەسى ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۇچۇن

ئورتاق قوللىنىلغان بولسا، «سوتسىيالىستىك چوڭ ئائىلە»دىكى «دوستلۇقى»نىڭ مۇھىم سىمۋولى بولغان بولاتتى. مەشھۇر سوۋېت تىلشۇناسى، ئاكادېمىك سېردىيوچېنكو ئېلىمىز تەرىپىدىن مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ مەسلىھەتچىلىكىگە، يەنە بىر قىسىم تۈركولوگلار ۋە تاجىك تىلى مۇتەخەسسىسلىرى بېيجىڭغا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىقى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا تەكلىپ قىلىنغانىدى. سېردىيوچېنكو قاتارلىقلار زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، سوۋېتنىڭ سىلاۋيانلاشتۇرۇش تەجرىبىسى خەنزۇ تىلىنىڭ ئېلىپبەسى ئۈچۈن قوبۇل قىلىنمىدى. ئېلىمىزدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر بىلەن موڭغۇل خەلقىنىڭ تىلى ئۈچۈن سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىش سوۋېت مىللىي سىياسىتىنىڭ زور غەلىبىسى ھېسابلىناتتى.

ئۇزاق ئۆتمەي «بارچە گۇللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايراش» فاكتىجىنى يولغا قويۇلدى. مۇشۇنداق شارائىتتا جۇڭگو موڭغۇل تىلى مۇھاكىمە يىغىنى (يىغىنغا بېيجىڭ ۋە شىنجاڭدىن ۋەكىل قاتناشقان) ئېچىلىپ، 33 ھەرپ ۋە ئىككى قوشۇمچە بەلگىدىن تەركىب تاپقان يېڭى سىلاۋيانچە موڭغۇل ئېلىپبەسى تۈزۈپ چىقىلدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل - يېزىق كومىتېتىغا سىلاۋيان يېزىقىنى قوللىنىش توغرىسىدا كۆرسەتمە بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ قارار ماقۇللىنىپ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، شىبە، ئۆزبېك، تاتار تىللىرىنىڭ سىلاۋيانچە ئېلىپبەسى تۈزۈلدى. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن يىغىن بۇ جەھەتتە تۆۋەندىكى تۆت پىرىنسىپنى ئاساس قىلغانىدى:

1) بىر يېزىق سىستېمىسى چوقۇم تىلنىڭ فونېتىكا ۋە گىرامماتىكا ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتكۈزۈپ بېرىشى ۋە ئىشلىتىشكە مۇۋاپىق كېلىشى كېرەك.

2) مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ قولايلىق بولۇشى ئۇچۇن، «قېرىنداش مىللەتلەر»نىڭ ھەرپ شەكلى ئىمكانقەدەر ئوخشاش بولۇشى كېرەك.

3) ھەربىر ھەرپ چوقۇم ئېنىق، ئاسان ئوقۇغىلى بولىدىغان ۋە باشقا ھەرپتىن ئاسان پەرقلەندۇرگىلى بولىدىغان بولۇشى كېرەك.

4) ئىلىم ـ پەن، تېخنىكا بىلىملىرىنى ئىگىلەش ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققي قىلىشى ئۇچۇن قولايلىق بولۇشى كېرەك.

شۇنىڭدەك ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ نۇقسانلىرى مۇنداق كۆرسىتىلدى:

1) ئەرەب يېزىقى ئەرەب تىلىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى، يەنى تاۋۇش سىستېمىسىنى، گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ مەيدانغا كەلتۇرۇلگەن بولۇپ، ئەرەب تىلى ئۇچۇن خىزمەت قىلىپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە. لېكىن، ئەرەب تىلى بىلەن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار تىللىرى باشقا ـ باشقا ئىچكى قانۇنىيەتلەرگە ۋە ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئىككى سىستېمىدىكى تىللاردۇر. ئەرەب ۋە تۇركي تىللارنىڭ تاۋۇش سىستېمىسى بىر ـ بىرىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ. تاۋۇشلارنى ئىپادىلەش ئۇچۇن قوشقان ھەرپلىرىمىزمۇ ئۆزىگە خاس ئايرىم ھەرپلەرنى يارىتىش بىلەن ئەمەس، ئەرەب يېزىقىدا ئېشىپ ـ تېشىپ ياتقان چېكىت ۋە پەشلەرنى كۆپەيتىش يولى بىلەن بولدى. نەتىجىدە چېكىت، پەشتىن زېرىكىپ كەتكەن خەلقىمىز مەتبۇئاتتا كۆپ قېتىنچىلىق بىلەن تەرغىب قىلىشىمىز ۋە ئىشلىتىپ ئاۋارە بولۇشىمىزغا قارىماي، ئۇ ھەرپلەرنى ئەمەلدە قوبۇل قىلمىدى. ئاز سانلىق كىشىلەردىن باشقا نۇرغۇن كىشىلەر ئۇلاردىن پايدىلىنالمىدى.

2) يېزىق ساۋات چىقىرىشقا، ئوقۇش، يېزىشتا ئاسان ۋە

ئەپلىك بولۇشى لازىم ئىدى. ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقنىڭ بۇ جەھەتتىمۇ بىرمۇنچە نۇقسانلىرى بار. ھازىر ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە خاس 32 ھەرپ ئۇچۇن ئەرەب يېزىقى ئاران 30 ھەرپ بېرىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ھەربىر ھەرپ باشتىن، ئوتتۇرىدىن، ئاخىرىدىن قوشۇلىدىغان، ئايرىم كېلىدىغان دەپ بىرنەچچىگە بۆلۈنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 30 ھەرپ 111 خىل شەكىلنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇ 111 خىل شەكىل بىر - بىرىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. ئەگەر 111 خىل شەكىلنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ تۇرغان 120 چېكىت، ئالتە ھەمزە، ئۇچ پەشنى ئايرىپ تاشلىساق، ئاساسىي شەكىل 16 دىن ئاشمايدۇ. ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقنىڭ مۇرەككەپ بولۇشى ساۋات چىقىرىشى ۋە ئوقۇش، يېزىشنى قىينىلاشتۇرۇشتىن تاشقىرى، ئىملادىكى تۇراقسىزلىق ۋە قالايمىقانچىلىققا سەۋەب بولماقتا.

3) يېزىق شەكلى جەھەتتىن بىر - بىرىدىن كەسكىن پەرق قىلىشى، پەن - تېخنىكىدا پايدىلىنىشقا ئەپلىك بولۇشى كېرەك ئىدى. بىراق، بىز ئىشلىتىۋاتقان بۇ يېزىق بۇ تەلەپكىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ھازىر قوللىنىۋاتقان يېزىقنىڭ مۇرەككەپلىك ۋە قالايمىقانچىلىقى مەتبۇئاتتا خاتالىقلارنىڭ كۆپ بولۇشىغا سەۋەب بولماقتا. بىر چىش ياكى چېكىتنىڭ ئارتۇق ياكى كەم بولۇشى سۆزلەرنى باشقا بىر مەنىگە ئايلاندۇرۇۋېتىپ، جۈملە مەزمۇنىنى ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. چېكىت ۋە چىشلارنىڭ ئارتۇق ياكى كەم بولۇپ قېلىشى سىياسىي جەھەتتىن بەزى خاتالىقلارنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەبچى بولغاندىن سىرت، ئىقتىسادىي جەھەتتىنمۇ دۆلەتكە نۇرغۇن زىيان كەلتۈرمەكتە.

4) ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى بىزنىڭ قېرىنداش خەلقلەرنىڭ تىللىرىدا چىقىۋاتقان ئەدەبىي ئەسەرلەردىن پايدىلىنىشىمىزغىمۇ دەخلى قىلماقتا. يەنە بىر

تەرەپتىن، خەنزۇ خەلقىنىڭ بىزنىڭ تىلىمىزنى ئۆگىنىشىگىمۇ قىيىنچىلىق تۇغدۇرماقتا[360].

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سىلاۋيان يېزىقىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى مۇنداق كۆرسىتىلدى:

1) ئەرەب ئېلىپبەسى ئۇيغۇر تىلىدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇشقا ئاران ئۇچ ھەرپ بېرەلىگەن بولسا، سلاۋيان ئېلىپبەسى ئۇيغۇر تىلىدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇشقا سەككىز ھەرپ بېرەلەيدۇ (بۇنىڭ ئالتىسى سلاۋيان ئېلىپبەسىدە بار ھەرپلەر، ئىككىسى تۈركىي تىللار سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدا يېزىق يارىتىش جەريانىدا سلاۋيان ئېلىپبەسىدىن پايدىلىنىپ تۇرگەن ھەرپلەردۇر). ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۇزۇق تاۋۇشلارغىمۇ سلاۋيان ئېلىپبەسىدىن (ئەسلىي سلاۋيان يېزىقىنىڭ ئۇزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى ۋە ئەسلىي سلاۋيانچىغا سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تۈركىي تىللار سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر تەرىپىدىن قوشۇلغان ھەرپلەردىن پايدىلىنىپ) يېتەرلىك مىقدارda ھەرپ ئالغىلى بولىدۇ. ئۇ ھەرپلەرنىڭ ئوقۇلۇشى تۈركىي تىللار سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان باشقا خەلقلەردىكى ئوقۇلۇشى بىلەن يېقىن كېلىدۇ.

2) سلاۋيان يېزىقىدا ھەربىر تاۋۇش شەكىل جەھەتتىن بىر ـ بىرىدىن كەسكىن پەرق قىلىدىغان مۇستەقىل ھەرپلەر بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ.

3) سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقتا كۆچۈش بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرىدىكى ئىلغار تەجرىبىلىرىدىن، زامانىۋىلاشقان پەن ـ تېخنىكىسىدىن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى قېرىنداش خەلقلەرنىڭ ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئەدەبىياتىدىن ئوڭۇشلۇق

پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

4) سىلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىق ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز خەلقلىرى ۋە باشقا خەلقلەر ھەم ئۇلارنىڭ زىيالىيلىرى ئۇچۇن يات يېزىق ئەمەس. 1954 ـ يىلىدىن باشلاپ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ 5 ـ يىللىقىدا سىلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى يېزىقنى ئۆگىنىش يولغا قويۇلدى[361].

سىلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ لايىھەسىنى تۇزۇشتە ئاساسلانغان پىرىنسىپلار مۇنداق كۆرسىتىلدى:

1) سىلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ لايىھەسىنى تۇزۇشتە، ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىي ئەدەبىي تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، يەنى ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىكى رېئال تاۋۇشلار ئاساس قىلىندى. شۇڭا، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى 32 ئاساسىي تاۋۇش ئۇچۇن خاس 32 بەلگە ئېلىش تەكىتلەندى.

2) يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ لايىھەسىنى تۇزۇشتە، بىر تاۋۇشقا بىر ھەرپ ئېلىش پىرىنسىپىغا ئاساسلىنىپ، سىلاۋيان ئېلىپبەسىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تاۋۇش خۇسۇسىيەتلىرىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ھەرپلەردىن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تولۇق ۋە ئەينەن پايدىلىنىش كۆزدە تۇتۇلدى. مۇشۇ پىرىنسىپ بويىچە ئېلىنغان ھەرپلەر جەمئىي 24 بولۇپ، ئۇلار А، Б، В، Г، Д، Е، Ж، З، И، Й، К، Л، М، Н، О، П، Р، С، Т، У، Ф، Х، Ц، Ч، Ш دىن ئىبارەت. بۇلاردىن تاشقىرى، پەقەت ئۇيغۇر تىلىدىلا بار تاۋۇشلار ئۇچۇن سىلاۋيان ئېلىپبەسىدىكى ھەرپلەرنىڭ ئادەتتىكى شەكلىنى ساقلاش شەرتى ئاساسىدا، بۇ ھەرپلەرگە بەزى قوشۇمچە بەلگىلەر قوشۇلۇپ ياسالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سەككىز ھەرپ

كىرگۈزۈلدى.

3) سىلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ لايىھەسىنى تۈزۈشتە، تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تۈغقان تىللارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يۆنىلىشىگە ئاساسلىنىپ، ھەر خىل تىللاردا بىر خىل ئېيتىلىدىغان تاۋۇشلارنى ئوخشاش ھەرپلەر بىلەن بەلگىلەش كۆزدە تۇتۇلدى.

4) سىلاۋيان ئېلىپبەسىدىكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ لايىھەسىنى تۈزۈشتە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاۋۇش خۇسۇسىيەتلىرى ۋە شۇ كەمگىچە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان يېزىق تىرادىتسىيەسى كۆزدە تۇتۇلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاۋۇش سىستېمىسىدا يوق Ц، Щ، Ы، Ъ ھەرپلىرى لايىھەمىزگە كىرگۈزۈلمىدى. شۇنداقلا، رۇس تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى ئۈچۈن ئېھتىياجلىق بولغان ئورفوگرافىك بەلگىلەر، يەنى Ю، Я، Ё غا ئوخشاش قوش تاۋۇشلۇق بەلگىلەر ئۇيغۇر تىلى تىرادىتسىيەسىدە ئادەت بولمىغانلىقى ئۈچۈن ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن بۇ بەلگىلەر يېزىق لايىھەمىزگە كىرگۈزۈلمىدى. شۇنداق قىلىپ، رۇس تىلىغا خاس Ц، Щ، Ы، Ъ، Ю، Я، Ё بەلگىلىرىنى يېزىق لايىھەمىزگە كىرگۈزمىدۇق.

5) سىلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبە تەرتىپىنى تۈزۈشتە مۇنداق پىرىنسىپنى كۆزدە تۇتتۇق: ئەسلىي سىلاۋيان ئېلىپبە تەرتىپى ساقلانغان ھالدا ئۇيغۇر تىلىغا خاس يېڭىدىن قوشۇلغان ھەرپلەرنى (F، Ж، К، Н، Х، Э لەرنى) شۇ ھەرپلەرنىڭ شەكىل جەھەتتىن ئوخشاشلىقىغا ۋە گۇرۇپپىلىشىش تەرتىپىگە ئاساسەن تېگىشلىك ھەرپلەرنىڭ ئارقىسىغا قويدى[362].

شۇنداق قىلىپ، بۇ قېتىمقى يېڭىدا سىلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقى ئوڭۇشلۇق لايىھەلەپ

چىقىلدى. يىغىندا زىيا سەمىدى بۇ قېتىمقى سىلاۋيان يېزىقىنى ئومۇملاشتۇرۇش مەقسەت قىلىنغان كېيىنكى ئون يىللىق پىلان ۋە پىروگراممىلارنى خۇلاسىلىدى. يىغىندا تۆۋەندىكى توققۇز تۈرلۈك قارار ماقۇللاندى.

1) ئۇيغۇر سىلاۋيان ئېلىپبەسىنىڭ 32 ھەرپتىن تەشكىل تېپىشىغا قوشۇلۇش (سوۋېت ئۇيغۇرلىرى 41 ھەرپ ئىشلەتكەن.)

2) سوۋېتتىكى قازاق سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى شىنجاڭدىكى قازاقلار ئۈچۈن ئوخشاش قوللىنىش ىلەن بىللە، ئامال قىلىپ ھەرپ سانىنى ئازايتىش (كېيىن 40 ھەرپ ئىشلىتىلدى.)

3) سوۋېت قىرغىزلىرى ئىشلەتكەن سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى شىنجاڭدىكى قىرغىزلار ئۈچۈن قوللىنىش.

4) شىنجاڭدىكى موڭغۇللار ئالدىنقى يىلى ئىچكى موڭغۇلدا ئېچىلغان تىل ـ يېزىق مۇھاكىمە يىغىندا بەلگىلەنگەن موڭغۇل سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىش.

5) شىنجاڭدىكى شىبەلەر ئۈچۈن 34 ھەرپتىن تۈزۈلگەن سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىش.

6) شىنجاڭدىكى ئۆزبېك ۋە تاتارلار سوۋېتتىكى ئۆزبېك ۋە تاتارلار ىلەن ئوخشاش بولغان سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىش.

7) تاجىك، مانجۇ، سىبىرىق ئۇيغۇر، سالا قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ يېزىق تەتقىقاتى خىزمىتىگە ئاكتىپلىق بىلەن ئىشتىراك قىلىش. ئەرەب ئېلىپبەسىدىن سىلاۋيان ئېلىپبەسىگە كۆچۈشتىن ئىبارەت يېزىق ئىسلاھاتى خىزمىتى مۇرەككەپ ۋە مۇشكۈل خىزمەت بولۇپ، ئۇنى يولغا قويۇش جەريانىدا ئىنتايىن ئېھتىياتچان بولۇش، بۇرۇنقى ئىملا قائىدىسىنى يېڭى ئىملا قائىدىسى تۈزۈلگۈچە ئىشلىتىپ تۇرۇش.

8) جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرى بويىچە يېڭى يېزىقنى ئومۇملاشتۇرۇش كومىتېتى قۇرۇش، مائارىپ پىروگراممىسى،

كېرەكلىك نەشرىيات ۋاستىلىرى بىلەن يېزىقنى ئومۇملاشتۇرۇش[363].

بۇ قارارنىڭ ئىككىنچى قىسمىدا مەركىزىي دىيالېكتنى ئەدەبىي تىل ئۇچۇن ئورتاق قوللىنىش كۆرسىتىلىپ، غۇلجا تەلەپپۇزىنى ئۆلچەملىك تەلەپپۇز قىلىش بەلگىلەندى. شۇنىڭدەك قارارداً يەنە ئەدەبىي تىلنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۇچۇن مەخسۇس ئاتالغۇ تۇزىدىغان ئورگانلارنى قۇرۇش تەلەپ قىلىندى. نەتىجىدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل - يېزىق كومىتېتى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بۇ خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولىدىغان بولدى.

شۇنداق قىلىپ، سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى تۆۋەندىكىدەك بېكىتىلدى:

سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى:

А, Б, В, Г, Ғ, Д, Е, Ж, З, И, Й, К, Қ, Л, М, Н, Ң, О, Ө, П, Р, С, Т, У, Ү, Ф, Х, Ҳ, Ч, Ш, Ә (ь)

بۇ ئېلىپبە 1956 - يىلىدىن 1958 - يىلىغىچە ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۇچۇن ئىشلىتىلدى. گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ سلاۋيان ئېلىپبەسىنى تۇزۇشتىكى پىرىنسىپلار تىلشۇناسلىق قائىدىلىرىگە ۋە ئەمەلگە ئۇيغۇن بولسىمۇ (سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئۇچۇن تۇزۇلگەن ئېلىپبەگە ۋە سەل كېيىنرەك تۇزۇلگەن لاتىن يېزىقى ئاساسىدىكى يېڭى يېزىققا سېلىشتۇرغاندا)، شۇبھىسىزكى، بۇ ئېلىپبەنىڭ قوللىنىلىشى بىر خىل مەغلۇبىيەت، چېكىنىش ئىدى. بۇ قانداقتۇر تېخنىكىلىق جەھەتتىكى كەمچىلىك بولماستىن، ئەينى ۋاقىتتىكى سولچىل سىياسەتنىڭ نەتىجىسى

ئىدى. بۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ يېزىق ئىسلاھاتىنىڭ تەكرارلىنىشى بولۇپ، ئۇنىڭ سەۋەبىنى تىلشۇناسلىق ئېھتىياجى دېگەندىن كۆرە سىياسىي ئېھتىياج دېگەن توزۇك.

1956 ـ يىلىدىكى يىغىنىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، يۇقىرىدىكى بەش مىللەتنىڭ يېزىق لايىھەلىرى مەلۇم دائىرىدە سىناق قىلىنىۋاتقان مەزگىلدە، 1957 ـ يىلى گوۋۇيۇەن خەنزۇ تىلىنىڭ لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى فونېتىكىلىق ئېلىپبە لايىھەسىنى ئېلان قىلدى. شۇ يىلى 12 ـ ئايدا گوۋۇيۇەن «ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىقى ھەقىقىدە بەش پىرىنسىپ»نى ئېلان قىلدى. ئارقىدىنلا جۇڭ ئېنلەي زۇڭلىنىڭ «نۆۋەتتىكى يېزىق ئىسلاھاتىنىڭ ۋەزىپىلىرى» دېگەن نۇتقى ئېلان قىلىندى. 1958 ـ يىلى 5 ـ ئايدا بېيجىڭدا مەملىكەتلىك مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىندا «مەملىكىتىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىق ياراتماقچى بولسا ياكى يېزىقلىرىنى ئۆزگەرتمەكچى بولسا، پىرىنسىپ جەھەتتىن خەنزۇ تىلى فونېتىكىلىق ئېلىپبە لايىھەسىنى ئاساس قىلىشى كېرەك» دېگەن پىرىنسىپ بەلگىلەندى[364]. شۇنىڭ بىلەن، سىلاۋيان يېزىقى ئاساسىدىكى يېزىق لايىھەلىرىنى سىناق قىلىش خىزمىتى ئۆزلۇكىدىن توختاپ قالدى.

1957 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان بەش پىرىنسىپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىدۇ[365]:

1) ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىق بەلگىلەشتە مۇمكىنقەدەر لاتىن ھەرپلىرىنى ئاساس قىلىش كېرەك. ئەسلىي يېزىقى بار مىللەتلەر يېزىقىنى ئۆزگەرتمەكچى بولۇپ، يېڭى يېزىق سىستېمىسىنى قوللىنىشقا توغرا كەلگەندىمۇ، مۇمكىنقەدەر لاتىن ھەرپىنى ئاساس قىلىش كېرەك.

2) ئاز سانلىق مىللەتلەر تىللىرىدا خەنزۇ تىلىدىكىگە

ئوخشاش ياكى يېقىن كېلىدىغان تاۋۇشلار بولسا، ئۇلارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارچە خەنزۇ تىلىنىڭ پىنيىن لايىھەسىدىكى شۇ تاۋۇشلارغا يېقىن كېلىدىغان ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلەش كېرەك.

3) ئاز سانلىق مىللەت تىللىرىدا بار، ئەمما خەنزۇ تىلىدا يوق تاۋۇشلار بولسا، ئەگەر بىر لاتىن ھەرپى بىلەن بىر تاۋۇشنى ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىش تەس بولىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا ئېلىپبە سىستېمىسىنىڭ ئېنىق، ھەرپ شەكىللىرىنىڭ ئاددىي، چىرايلىق، ھەرپ سانلىرىنىڭ مۇۋاپىق بولۇشىنى ۋە ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا ئەپلىك بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، تىلىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ، تۆۋەندىكى ئۇسۇللار بىلەن ئىپادىلىسە بولىدۇ:

(1) ئىككى ھەرپ بىلەن بىر تاۋۇشنى ئىپادىلەش؛

(2) يېڭىدىن ھەرپ ئىجاد قىلىش ياكى باشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان ھەرپلەرنى قوللىنىش؛

(3) ئايرىم ئەھۋالدا، ھەرپلەرگە قوشۇمچە بەلگىلەرنى قويۇش.

4) تىلدىكى ئىنتوناتسىيەنى ئەمەلىي ئېھتىياجغا قاراپ، بوغۇمنىڭ ئاخىرىغا بىر ھەرپ قوشۇش ياكى باشقا ئۇسۇللارنى قوللىنىش بىلەن ئىپادىلىنىدىغان قىلىش.

5) مىللەتلەرنىڭ يېزىقلىرى، بولۇپمۇ تىل مۇناسىۋىتى يېقىن بولغان مىللەتلەرنىڭ يېزىقلىرىنىڭ ھەرپ شەكىللىرىنى ۋە ئىملا قائىدىلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارچە بىرلىككە كەلتۈرۈش كېرەك.

1958 - يىلى ئېچىلغان يىغىن 20 كۈن داۋاملىشىپ، ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يېزىق ئىسلاھاتى ئۈچۈن يۆنىلىش كۆرسىتىپ بەردى ۋە «بەش پىرىنسىپ»نى تەكىتلىدى[366]. يىغىنغا قاتناشقان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل -

يېزىق كومىتېتىنىڭ ۋەكىللىرى تېخى ئالتە ئايىنىڭ ئالدىدا سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى قوللىنىشنىڭ ئەھمىيىتى ۋە مۇھىملىقىنى تەكىتلىگەن بولسا، ئەمدىلىكتە لاتىن ئېلىپبەسىنى يولغا قويۇشقا يۈزلەندى. تېخى يېقىندىلا سىلاۋيان ئېلىپبەسىنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى مەدھىيەلىگەن خادىملار يېزىق ئۆزگەرتىشنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈشتە قېيىن ئەھۋالدا قالدى. شۇنىڭ بىلەن، لاتىنلاشتۇرۇشنىڭ «ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزئارا ئۆگىنىش ئۇچۇن پايدىلىق قورال» بولىدىغانلىقى تەشۋىق قىلىندى[367]. شۇنداق قىلىپ، سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا يۈزلەنگەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىككى خىل تاللاشقا دۇچ كەلدى. بۇنىڭ بىرى، يېزىق ئىسلاھاتىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئەنئەنىۋى ئېلىپبەسىگە قايتىش، يەنە بىرى، يېڭى سىياسەتكە يېقىندىن ماسلىشىپ، لاتىن ئېلىپبەسىنى قوللىنىش.

نەتىجىدە شىنجاڭ ۋە ئىچكى موڭغۇلدىكى موڭغۇل ھەم شىبەلەر ئالدىنقى ئۇسۇلنى، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەر كېيىنكى ئۇسۇلنى تاللىدى.

بۇ ئىشقا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بىر يېرىم يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت سەرپ قىلدى. چۈنكى، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ھەرىكىتى ھەممە كىشىنىڭ زېھنىي قۇۋۋىتى ۋە قىزىقىشىنى يەپ كەتكەنىدى. ئەمەلدارلار پۈتۈن كۈچى بىلەن يېڭى خەلق كومۇناسى قۇرۇش ئىشلىرىغا بەند بولۇپ كەتكەنىدى. بۇ ۋاقىتتا زىيالىيلار ئارىسىدا يېزىق ئىسلاھاتى توغرىسىدا مۇھاكىمە قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى، زىيالىيلار ناھايىتى يىراق تاغلىق رايونلاردا، كانلاردا جاپالىق ئىشلەۋاتاتتى. ھەتتا 1958 ـ يىلىنىڭ كۈز ۋە قىش پەسلىدە شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيەسى ۋە ئۇنىۋېرسىتېتلارمۇ تاقىلىپ قالغانىدى. 1959 ـ يىلى كۈزگە كەلگەندە،

«هوقۇقدارلارغا قارشى كۆرەش»نىڭ قانات يايدۇرۇلۇشى بىلەن شىنجاڭدىكى ئەمەلدارلار لاتىنلاشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىشكە مەجبۇر بولدى. دەل مۇشۇ مەزگىلدە، جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇشقا قاراپ يۈزلەنگەنىدى. مۇشۇنىڭغا مۇناسىپ هالدا سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، لاتىن ئېلىپبەسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق، شىنجاڭدا سوۋېتنىڭ تەسىرىنى تۈگىتىش مەقسەت قىلىندى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ سابىق رەئىسى سەيپىدىن ئەزىزى «خەنزۇ تىلى سۆز ـ ئاتالغۇلىرىنى قوبۇل قىلىش ـــ جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشى ئۈچۈن پايدىلىق، چەتنىڭ ئېلىپبەسى (سىلاۋيانچە) گىلا ئېسىلىۋېلىپ، خەنزۇچە ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشقا قارشى تۇرۇش يەرلىك مىللەتچىلىك» دەپ كۆرسەتتى[368]. شۇنىڭ بىلەن، سىلاۋيان ئېلىپبەسىنى تەكتىلەش مىللىي مەسىلە، سىياسىي خاتالىق بولۇپ قالدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ يېزىق كومىتېتىنىڭ مۇدىرى زاكىروف خەلقنى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش داۋامىدا يېزىق ئىسلاھاتى پىلانلىرىنى غەلىبىلىك ئەمەلگە ئاشۇرۇش»قا چاقىردى. 1959 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۇرۇمچىدە ئاپتونوم رايونلۇق 2 ـ قېتىملىق تىل ـ يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىندا خەنزۇ تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئېلىپبە لايىھەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ لايىھەسى بىلەن قازاق يېڭى يېزىقىنىڭ لايىھەسى ھەم ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىشنىڭ پىرىنسىپلىرى مۇزاكىرە قىلىندى. بۇ ئىككى مىللەتنىڭ يېزىق لايىھەسىنى ئۆچ يىلدىن بەش يىلغىچە سىناق تەرىقىسىدە يۈرگۈزۈش ماقۇللاندى. شۇنداقلا، لاتىن يېزىقىنى قوللىنىشنىڭ ئەۋزەللىكى ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن تەكتىلەندى ۋە مىللەتلەر ئارىسىدىكى

«ئوخشاشلىق»نى كۆچەيتىش ئۈچۈن، خەنزۇچە ئاتالغۇلار كۆپلەپ قوبۇل قىلىنىشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، لاتىن ئېلىپبەسى 1960 ـ يىللىدىن كېيىن باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ۋە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش كۇرسلىرىدا قەدەممۇقەدەم ئۆگىتىلىشكە باشلىدى(369).

A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K, L, M, N, O, P,
Q, R, S, T, U, V, W, X, Y, Z, Ɔ, Ɣ, Ƙ, Ə, Ɵ, Ü, Z

1959 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بۇيرۇق ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر ۋە قازاق يېڭى يېزىقىنىڭ دەسلەپكى لايىھەسىنى ئېلان قىلدى(370). شۇنداقلا، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1960 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى ئۇيغۇرچە سانىغا يېڭى يېزىقنى ھىمايە قىلىش ھەققىدە بىر يۇرۇش مۇھاكىمە ماقالىلىرى بېسىلدى. بۇ مۇھاكىمىلەردە ئاساسلىقى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، خەنزۇ تىلىدىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش، خەنزۇ تىلىنى ئۆگىنىش جەھەتلەردىكى يېڭى يېزىقنىڭ ئەھمىيىتى تەكىتلەندى. خەنزۇ تىلىدىن كۆپلەپ ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش ۋە خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆز ـ ئاتالغۇلارنى ئەينەن (zh، ch، sh، c ھەرپلىرى بىلەن) خاتىرىلەشنىڭ ئەھمىيىتى ئەسكەرتىلدى(371).

1960 ـ يىلىدىن 1965 ـ يىلىغىچە، شىنجاڭ تىل ـ يېزىق ئىسلاھاتى كومىتېتى يېڭى يېزىقنى جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى سەپلىرىدە ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى ۋە نۇرغۇن ئەمگەكلەرنى ئىشلىدى. بېيجىڭدىكى تىلشۇناسلارمۇ «ئۇيغۇر، قازاق خەلقىنىڭ يېڭى يېزىقنى قوللىنىشى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق» دەپ كۆرسەتتى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئەسئەت ئىساقوپ قازاقىستانىنىڭ «خەنزۇ يېزىق سىستېمىسىنىڭ ئۇيغۇر ۋە قازاق خەلقلىرىگە زورلاپ تېڭىلىشى چوڭ خەنزۇچىلىقىنىڭ ئىسپاتى» دېگەن سۆزلىرىگە رەددىيە بېرىپ: «ئۇيغۇر، قازاق يېڭى يېزىقىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا جاھىل يەرلىك مىللەتچى ئۇنسۇرلار ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلار بىزگە قاتتىق ھۇجۇم قىلدى» دەپ كۆرسەتتى[372].

بۇ ۋاقىتتا ئومۇمەن، شىنجاڭ تىل ـ يېزىق ئىسلاھاتى كومىتېتى ئۇيغۇر، قازاق يېڭى يېزىقلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۇچۇن، شەھەر ـ يېزىلاردىكى زاۋۇت، كان، كارخانىلاردا، ئىشچى، دېھقانلار ئارىسىدا كۇرسلارنى ئاچتى. باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى چوڭلار ئۇچۇن ئوقۇتقۇچى بولدى. ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش كۇرسلىرىغا قاتناشقان ئاياللار ئۆزلىرىنىڭ كەشتىلىرىگە يېڭى يېزىق ئىشلەتتى. قەشقەردىكى ناۋايىلار ناننىڭ ئۈستىگە يېڭى يېزىق ھەرپلىرىنى چەكتى. بالىلارنىڭ كۆڭلەكلىرى، ئاياللارنىڭ سومكىلىرى ۋە ئائىلىلەردە ئىشلىتىلىدىغان قورال ـ سايمانلارنىڭ ئۈستى يېڭى يېزىق بىلەن زىننەتلەندى...

1963 ـ يىلى شىنجاڭ تىل ـ يېزىق ئىسلاھاتى كومىتېتى تەييارلىغان ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى بېيجىڭ ۋە شىنجاڭدىكى تىلشۇناسلارنىڭ مۇزاكىرىسىگە سۇنۇلدى. يىغىندا ئاساسلىقى خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدىغان zh، ch، sh قوشما ھەرپلىرى ئۈستىدە مۇزاكىرە قىلىشىپ، تۆۋەندىكىلەر قارارلاشتۇرۇلدى:

1) ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەدەبىي تىل بولۇش ئالاھىدىلىكىگە دىققەت قىلىش؛

2) مىللىي تىللارنىڭ ئورتاقلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش؛

3) گوۋۇيۈەن ئېلان قىلغان «بەش پىرىنسىپ»نى ئىشلىتىشكە كاپالەتلىك قىلىش.

1964 - يىلى 3 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 11 - قېتىملىق يىغىندا، لاتىن ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى رەسمىي قوللىنىش ھەققىدىكى قارار ماقۇللاندى ۋە 10 - ئايدا گوۋۇيۈەنگە سۇنۇلدى. بۇ لايىھەنى گوۋۇيۈەن 1964 - يىلى 10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى تەستىقلىدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1965 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىش ھەققىدە بۇيرۇق ئېلان قىلدى.

Xinjiang Uyoqur Aptonom Rayonluk Halk Komitetining Buyruqi

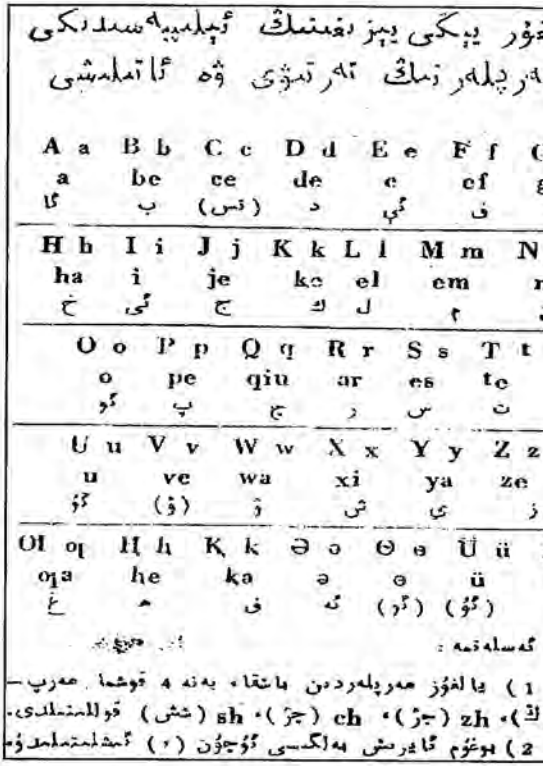
«Uyoqur Yengi Yeziqining Fang'əni», «Kazak Yengi Yeziqining Fang'əni» ni guowuyüən 1964-yili 10-ayning 23-küni təstiklidi. Hazir elan kilinsun.

Xinjiang Uyoqur Aptonom Rayonining zhuxisi:

Səypidin Əzizi

1965-yili 1-ayning 1-küni

(1965 - يىلى 1 - يانۋار ئېلان قىلىنغان ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى)[373]:

ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسىدىكى
ھەرپلەرنىڭ تەرتىۋى ۋە ئاتىلىشى

A a	B b	C c	D d	E e	F f	G g
a	be	ce	de	e	ef	ge
ئا	ب	(س)	د	ئې	ف	گ

H h	I i	J j	K k	L l	M m	N n
ha	i	je	ke	el	em	ne
خ	ئى	ج	ك	ل	م	ن

O o	P p	Q q	R r	S s	T t
o	pe	qiu	ar	es	te
ئو	پ	چ	ر	س	ت

U u	V v	W w	X x	Y y	Z z
u	ve	wa	xi	ya	ze
ۇ	(ۋ)	ۋا	ش	ي	ز

Ol oq	Hl hq	K k	Ə ə	Θ ɵ	Ü ü	Ƶ ƶ
oqa	heq	ka	ə	ɵ	ü	ƶe
ئ	ھ	ق	ئە	(ئۆ)	(ئۈ)	ژ

گەسلەتمە :

1) يالغۇز ھەرپلەردىن باشقا، يەنە 4 قوشما ھەرپ — ng (ڭ)، zh (جۇ)، ch (چ)، sh (ش) قوللىنىلىدى.

2) بوغۇم ئاھىرىش ھالىگىسى ئۈچۈن (ء) ئىشلىتىلمەيدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سابىق ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى تۈزگەن «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ قىسقىچە ئىملا قائىدىسى» ئېلان قىلىندى. بۇ ئىملا قائىدىسىدە مورفولوگىيەلىك پرىنسىپ ئاساس قىلىنغان. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى مەسىلىسى ئىلمىي ئاساستا قائىدىلىك ھەل قىلىنغان ۋە قوشۇمچىلاردىن ئىخچاملاشقا بولىدىغانلىرى ئىخچاملانغان. لېكىن، «سول»چىللىقنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلارنىڭ ئېپادىلەش ئىمكانىيىتىگە، بوغۇم تۈزۈلۈش قانۇنىيىتىگە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ

ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىگە ئۇيغۇن بولمىغان بەزى ھەرپلەر (c، zh، ch، sh) ۋە قائىدىلەر زورلاپ كىرگۈزۈلگەن.

يېڭى يېزىقنى ئاممىغا ئارىسىدا ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى.

بۇ خىزمەتنى 1970 ـ يىلىدىن بۇرۇن تامامىلاش نىشان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن 1966 ـ يىلى باشلانغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ تەسىرى بىلەن خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى سىياسىيغا بۇرۇلدى. مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىنىڭ ئۇزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، يېڭى يېزىقنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتى توسالغۇغا دۇچ كەلدى. لېكىن، بۇ يېزىق باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە قەدەممۇقەدەم ئۆگىتىلدى. ئون يىل داۋاملاشقان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە شىنجاڭمۇ پۈتۈن مەملىكەتكە ئوخشاشلا زور بالا ـ قازالارنى بېشىدىن كەچۈردى. بارلىق كەسىپىي، تېخنىكا مەكتەپلىرى، ئالىي مەكتەپ ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرى تاقىلىپ، زىيالىيلار ئاتالمىش «كادىرلار مەكتىپى»گە ئەۋەتىلىپ، مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىندى. ئۇيغۇر كونا يېزىقى زىيالىيلار ۋە پۇقرالار ئارىسىدا يەنىلا ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلدى. بۇ ۋاقىتتا، جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى بۈزۇلۇپ، زىددىيەت كەسكىنلەشكەنىدى. مۇنداق ئەھۋالدا سوۋېتكە قارشى تۇرۇش شىنجاڭدىكى مۇھىم ئىش بولۇپ قالغانىدى. بۇ مەزگىلدە سوۋېت مەركىزىي ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى رادىيو ۋە نەشرىيات ۋاستىسى ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىغا قاراتقان سىياسىتىگە ھۇجۇم قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدا چىقىدىغان ئۇيغۇر تىلىدىكى «كوممۇنىزم تۇغى» گېزىتى 1970 ـ يىلىدىن باشلاپ ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن نەشر قىلىنىدى. بۇلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، يېڭى

يېزىقنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىش شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۈچۈن ئىنتايىن زۆرۈر بولۇپ قالدى. مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، سەپتەمبىر ئەزىزى 1970 ـ يىلى قىشتا ھەرقايسى جايلاردىكى «كادىرلار مەكتىپى»دە جىسمانىي ئەمگەك قىلىۋاتقان تىلشۇناسلارنى ئۇرۇمچىگە چاقىرىپ، ئۇلارغا يېڭى يېزىقنى تېزدىن ئومۇملاشتۇرۇش كۆرسەتمىسى بەردى. لېكىن، بۇ تىلشۇناسلار ئۇزاق ئۆتمەي «قايتا تەربىيە»گە ئەۋەتىلگەچكە، بۇ ئىش ئېغىزدىلا قالدى. گەرچە 1970 ـ يىللاردا مۇشۇنداق يىغىنلار ئېچىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، لاتىن يېزىقىنى زىيالىيلار ئارىسىدا ئومۇملاشتۇرۇش يولىدا ئۇنۇملۇك قەدەم بېسىلمىدى. بىراق، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە بۇ يېزىق شۇنچىلىك ئىجتىھات بىلەن ئۆگىتىلدىكى، نەتىجىدە، پۈتۈن بىر ئەۋلاد باشلانغۇچ مەكتەپ بالىلىرى سىستېمىلىق ھالدا يېڭى يېزىق بىلەن ساۋاتلىق بولدى. 1970 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى بۇ يېزىقنى قوللىنىش دائىرىسى ئالىي مەكتەپلەرگە كېڭەيدى. لېكىن، كونا يېزىق داۋاملىق قوللىنىلغاچقا، يېڭى يېزىق ئۆگەنگۈچىلەر جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئۈچۈن، كونا يېزىقنى ئۆگىنىشكە مەجبۇر بولدى.

1973 ـ يىلى سابىق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى»نى ئېلان قىلدى. بۇ ئىملا قائىدىسىدە 1965 ـ يىلى تۇزۇلگەن ئىملا قائىدىسىگە قارىغاندا سەل ـ پەل ئىلگىرىلەش بولغان بولسىمۇ، لېكىن خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى يېزىش ئۈچۈن بېرىلگەن قائىدىلەر مۇرەككەپ بولۇپ، ئەمەلىي قوللىنىشتا بىرمۇنچە قىينىچىلىقلارنى پەيدا قىلغانىدى. چەت تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى ھەققىدە قائىدە بېرىلمىگەن. تىنىش بەلگىلىرىمۇ خەنزۇ تىلىدىكىگە

ئوخشاش بولۇشى كۆزدە تۇتۇلۇپ، سانى 16 گە يېتىپ، بەزى ھاجەتسىز بەلگىلەرمۇ كىرگۈزۈلگەنىدى.[374] ئەسلىدىنلا ئومۇملاشماي تۇرغان بۇ يېزىق ھەققىدە يۇقىرىقىدەك مۇرەككەپ قائىدىلەر، ئارتۇقچە بەلگىلەر بولغاچقا، مەسىلە تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. لېكىن، بۇ يېزىققا بولغان يۇكسەك مەسئۇلىيەت بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت 1976 ـ يىلى 15 ـ ئىيۇل كۈنى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، شۇ يىلى 1 ـ ئاۋغۇستتىن باشلاپ كونا يېزىقنى ئىشلەتمەسلىكنى جاكارلىدى. ئۇزاق ئۆتمەي «شىنجاڭ گېزىتى» ۋە «قىزىل بايراق» ژۇرنىلى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى بىلەن چىقىدىغان بولدى. شۇنىڭدىن ئىككى ئاي كېيىن، ماۋزېدۇڭ ۋاپات بولۇپ، خوا گوفېڭ رەئىس بولدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنىپ، پۈتۈن جەمئىيەتتە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نى پاش قىلىش، ئەيىبلەش كۈرىشى قانات يېيىپ كەتتى. بۇ سىياسىي ۋەزىيەتنى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ئاممىسىغا چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، مەتبۇئاتتا كونا ۋە يېڭى يېزىق تەڭ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن، يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ «تۆتنى زامانۋىلاشتۇرۇش» پىروگراممىسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئېلىمىزدە يېڭى بىر دەۋر باشلانغاندىن كېيىن، تىلغا ئائىت مۇنازىرە قايتا باشلاندى. ئەينى ۋاقىتتا، شىنجاڭدا دۇچ كەلگەن مۇھىم مەسىلە قانداق قىلىپ يېڭى يېزىقنى يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈش ئىدى. شىنجاڭ تىل ـ يېزىق ئىسلاھاتى كومىتېتى 1979 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۇرۇمچىدە يېغىن ئېچىپ، ئۇيغۇر، قازاق يېڭى يېزىقىنى ئومۇملاشتۇرۇش توغرىسىدا ئاخىرقى تىرىشچانلىقلىرىنى كۆرسەتتى. گەرچە يېغىنغا نەشرىيات خادىملىرى، تەتقىقاتچىلار، ئوقۇتقۇچىلار، قاتناشقان بولسىمۇ، ئۇلاردا لاتىن يېزىقىنى قوللىنىش قىزغىنلىقى يوق ئىدى. ئەمەلىيەتتە لاتىن ئېلىپبەسىنىڭ ئىملا

قائىدىسىنىڭ مۇرەككەپلىكى ھەققىدە ئوچۇق شىكايەتلەر بولدى. يېغىن يېڭى ئاتالغۇلارنى ئۆلچەملەشتۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. نەتىجىدە، خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان نۇرغۇن ئاتالغۇلار ئۇيغۇرچە ياكى رۇسچىغا ئالماشتۇرۇلدى. بۇ قېتىمقى يىغىن نەتىجىسىدە يېڭى ئاتالغۇلارنى ئۆلچەملەشتۈرۈش كومىتېتى قۇرۇپ، يېڭىدىن ئۆلچەملەشتۈرۈلگەن ئاتالغۇلارنى ئېلان قىلدى.

بۇ خىزمەت باشلىنىپ بىرنەچچە ئاي ئىچىدىلا، شىنجاڭ تىل ـ يېزىق ئىسلاھاتى كومىتېتى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى ھەققىدە نۇرغۇن شىكايەتنامىلەرنى تاپشۇرۇۋالدى. بۇلار جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلىمىدىن كەلگەن بولۇپ، ئاساسلىقى يەنىلا يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئىدى. ئۇلار يېڭى يېزىقنىڭ ئۇيغۇر كونا يېزىقىغا قارىغاندا تەس ئىكەنلىكىنى شىكايەت قىلىپ، ئۇنى ئىشلەتمەسلىكنى تەلەپ قىلدى. بۇ ئىش ئۇلغىيىپ، ئاخىرى 1982 ـ يىلى 9 ـ ئايدا غۇلجىنىڭ نىلقا ناھىيىسىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك تۈركىي تىللار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا يېڭى يېزىقنى ئىشلەتمەسلىك زىيالىيلار ئارىسىدا رەسمىي قارار قىلىندى. ھۆكۈمەت «كۆپ سانلىكى ئۇيغۇر ۋە قازاق خەلقى يېڭى يېزىقنى ئىشلىتىپ باقمىدى ھەم ھازىر تېخى شارائىت پىشىپ يېتىلمىدى» دېگەن سەۋەب بىلەن، 1983 ـ يىلى قارار چىقاردى[375]. ئىككى خىل يېزىقنى تەڭ ئىشلىتىش ئەمەلىيەتتە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىسىز ئىدى[376]. تېخىنكا نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، يېڭى يېزىق كونا يېزىققا قارىغاندا يېزىشقا، ئوقۇشقا، ئۆگىنىشكە ئاسان ئىدى. تۆت يىللىق تەجرىبىدىن قارىغاندىمۇ 1 ـ يىللىقتىكى ئوقۇغۇچىلار كونا يېزىق ئارقىلىق بىر يىل ئۆگەنگەن نەرسىنى يېڭى يېزىق بىلەن ئالتە ئايدا ئۆگىنىپ بولغان. بۇ ھەقتە ئەينى

ۋاقىتتىكى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئەسئەت ئىساقوپ مۇنداق دېگەن: «ئوقۇغۇچىلار يېڭى يېزىق بىلەن تېز ئىلگىرىلەيدىكەن، گەرچە ئۇلارنىڭ ئىملاسى ناچار بولسىمۇ، كونا يېزىق ئارقىلىق بىر يىلدا ئۆگىنىدىغان نەرسىنى يېڭى يېزىق بىلەن تېز ئۆگىنىپ قالماستىن، بىر قىسىم ئاددىي جۈملىلەرنى ئوقۇيالايدىغان ۋە يازالايدىغان بولىدىكەن.»[377]

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى يېزىق ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا سىستېمىسىنى ئىپادىلەش ئۇچۇن يېتەرلىك بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالاھىدە تاۋۇشلار ئۇچۇن ئالاھىدە بولغان ئۇزۇك ۋە سوزۇق تاۋۇشلار ئىجاد قىلىنغانىدى. شۇنىڭدەك ئېلىپبە تەرتىپىمۇ ئىنگلىز تىلىدىكى 26 ھەرپ تەرتىپىگە ئوخشاش ئىدى. يېڭى يېزىقنىڭ نۇرغۇن ئەۋزەللىكلىرى تۇرۇقلۇق ئۇيغۇرلار نېمىشقا يەنە كونا يېزىققا قايتتى؟ بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىدىن ئىزدەشكە بولىدۇ:

1) لاتىن ئېلىپبەسىنى قوبۇل قىلغاندا، تىلشۇناسلىق قائىدىلىرىگە خىلاپ ھالدا، ئۇيغۇر تىلىدا يوق تاۋۇشلار ئۇچۇن مەجبۇرىي ھالدا ئارتۇقچە بەلگىلەر زورلاپ تېڭىلغان. بۇنىڭ بىلەن خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى يېزىشتا قىيىنچىلىق تۇغۇلغان، ئىملا قائىدىسى مۇرەككەپلەشكەن. چۇنكى، ئىملا قائىدىسىدە «خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر ئومۇمەن خەنزۇ تىلىنىڭ تىرانسكرىپسىيە قائىدىسى بويىچە ئورتاق تەلەپپۇزغا ماسلاشتۇرۇپ يېزىلىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن[378]. شۇنداق بولغاندا، تەركىبىدە iu, ou, iao, sh, zh, ch, c تاۋۇشلىرى بولغان سۆزلەرنى ئەينەن ئوقۇش ۋە يېزىش ئۇيغۇر تىلىغا ماس كەلمەيتتى. نەتىجىدە، ئاپتور ۋە مۇھەررىرلەر مۇشۇنداق

خەنزۇچە سۆزلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتا مۇستەقىل ئىشلەشكە ئامالسىز قالغانىدى.

ئاتالغۇلار مەسىلىسىدىمۇ «سول»چىللىق چېكىدىن ئاشقانىدى. تىل پاكىتلىرىغا، تىلنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئېتىبارسىز قارىغانلىقتىن، خەنزۇ تىلىدىن ئاتالغۇ قوبۇل قىلىش قارىغۇلارچە تەكىتلەنىدى. ھەتتا ئالىي مەكتەپ دەرسلىكلىرىدىمۇ «ئۇيغۇر تىلىدا يېڭى سۆز ـ ئاتالغۇلارنىڭ پەيدا بولۇش ئۇسۇللىرى ئىچىدە ئەڭ ئۇنۇملۇك ۋە ئەڭ مۇھىم ئۇسۇل خەنزۇ تىلىنىڭ ئورتاق تىل (پۈتۈڭخۇا) ئاھاڭى بويىچە بىۋاستە قوبۇل قىلىش، ئاندىن قالسا يېرىمى ئاھاڭى بويىچە، يېرىمى تەرجىمە بويىچە قوبۇل قىلىش» دەپ كۆرسىتىلدى[379]. 60 ـ يىللارغا كەلگەندە، خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر كۆپىيىپ شۇ دەرىجىگە باردىكى، ئۇيغۇر تىلىدا ئاللىقاچان ئومۇملىشىپ بولغان نۇرغۇن سۆزلەر خەنزۇ تىلىدىكى ئاتالغۇلارغا ئالماشتۇرۇلدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى 1962 ـ يىلى رەتلەپ ئېلان قىلغان «ئاتالغۇلار توپلىمى»غا 576 سۆز ـ ئاتالغۇ كىرگۈزۈلگەن. شۇ قېتىم رەتلەپ قېلىپلاشتۇرغان ئاتالغۇلاردىن قارىغاندا رۇسچە ئاتالغۇلارنى «تازىلاش» ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. مەسىلەن:[380]

بۇنىڭدىن كېيىن قوللانمايمىز	بۇنىڭدىن كېيىن يېزىلىشى	يېزىلىشى	
سىيالكا	بوجۇڭجى	bozhongji	播种机
رېپىر	سەيپەييۈەن	caipanyuan	裁判员
ئىشتاب	سەنمۇبۇ	canmobu	参某部
كاسسا	چۈنا	chuna	出纳
مىنىستىر	داچىن	daqin	大臣
يول	لۇشەن	lushen	路线
فوند	جىجىن	jijin	基金

بۇ خىل ئەھۋاللار يىغىلىپ تىل - يېزىق ساھەسىدە بىرمۇنچە قالايمىقانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ قالايمىقانچىلىقلار يېزىق سىستېمىسى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولسىمۇ، بىرمۇنچە كىشىلەر ئۇنى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىغا يۈكلەپ، بۇ قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاشنى يېڭى يېزىقنى ئەملدىن قالدۇرۇش بىلەن بىر ئورۇنغا قويغان. ئەملىيەتتە، بۇ مەسىلىلەرنى سۆز قوبۇل قىلىش ۋە ئۆزلەشتۈرۈش پرىنسىپلىرىنى ئىسلاھ قىلىش يولى بىلەن ھەل قىلىش تامامەن مۇمكىن ئىدى.

2) كونا يېزىققا قايتىش ھەققىدە ئەڭ قاتتىق كۆچىگەنلەر، يېڭى يېزىق ھەققىدە ئەڭ كۆپ شىكايەت قىلغانلار ئەينى ۋاقىتتىكى زىيالىيلار ۋە رەھبەرلەر ئىدى. ئۇلار ئەينى دەۋردە كونا يېزىقتا ساۋاتلىق بولغاچقا، يېڭى يېزىقنى ئۆگىنىش ئۇلارغا ئېغىر كەلگەن، لېكىن سىياسىي ئېھتىياج ئۇلارنى بىرنەرسە دېگىلى قويمىغان. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆچىشى بىلەن كونا يېزىققا قايتىش شاملى كۆچىيىپ كەتكەن.

3) يېڭى يېزىق يولغا قويۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي باشلانغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مىللەتلەرنىڭ مىللىي ھېسسىياتى ۋە مىللىي غۇرۇرىنى بوغقاندى. بارلىق مىللىي ئەنئەنىلەر تەقىبلەنگەن، مىللىي بايرام، ئۆرپ - ئادەتلەر چەكلەنگەن. ئون نەچچە يىل تەقىب ئاستىدا قالغان مىللىي مەدەنىيەت «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن تەڭ ئەركىنلىككە ئېرىشتى، خەلق ئېغىر يۈكتىن قۇتۇلغاندەك بولدى. مانا مۇشۇ چاغدىكى مىللىي ھېسسىيات ئۇزاق يىل تاشلىۋېتىلگەن يېزىقنى تېپىۋېلىشتىن خۇشاللىق ۋە قانائەت ھاسىل قىلىش بىلەن ئىپادىلەندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا تەقىبكە ئېلىنغان

بارلىق نەرسىلەر يورۇقلۇققا چىقىرىلدى. شۇ قاتاردا يېڭى يېزىق «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى»نىڭ جارچىسى، كۆلەڭگىسىدەك بىلىنىپ، ئۇنى ئىسلاھ قىلىپ داۋاملىق قوللىنىشقا ھېچكىمنىڭ رايى بارمىدى. مانا بۇ كونا يېزىقنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش نۇقتىسىدىن، «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى»نىڭ بارلىق جىنايەتلىرىدىن ھېساب ئېلىش نۇقتىسىدىن كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسەتتى.

يولداش دېڭ شياۋپىڭ تۆتىنچى زامانىۋىلاشتۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان يېڭى دەۋر باشلانغانلىقىنى جاكارلىغاندىن كېيىن، 1957 ـ يىلىدىن بۇيانقى خاتالىقلار «سول»چىللىق دەپ قارالدى. 1978 ـ يىلى بىكار قىلىنغىنىغا ئون يىل بولغان دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر سىياسەتلىرىنى يولغا قويۇشقا تەييارلاندى. 80 ـ يىللارنىڭ بېشىدا، يېڭى يېزىق بىلەن كونا يېزىقتا نەشر قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىدا پەرق شەكىللەندى. بۇ مەزگىلدە پەقەت باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ بىر قىسىم دەرسلىكلىرى ۋە بىر قىسىم بالىلار كىتابلىرى يېڭى يېزىقتا نەشر قىلىندى. ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئەدەبىي ئەسەرلەر كونا يېزىقتا نەشر قىلىندى.

1980 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن 3 ـ نۆۋەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى يىغىنىدا 1958 ـ يىلىدىن بۇيان ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىغا ئائىت يۈرگۈزۈلگەن خاتا سىياسەتلەر تىلغا ئېلىنىپ، بۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ـ يېزىقىغا دائىر سىياسەتلەرنى ئۆزلىرى بەلگىلەيدىغانلىقىنى تەكىتلىدى[381]. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بېيجىڭدا جۇڭگو تۈركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتى ۋە ئاز

سانلىق مىللەت كونا يېزىقى جەمئىيىتى قۇرۇلدى. بۇ ھەر ئىككى جەمئىيەت ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ـ يېزىق تەتقىقاتىغا ئىلھام بەردى.

ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ سىناق لايىھەسى 20 يىلدىن ئارتۇق قوللىنىلغان بولسىمۇ، يېزىق ئۆزگەرتىشنىڭ شەرت ـ شارائىتلىرىنى مۇلچەرلەشنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقى، «سول»چىل خاتا لۇشيەنىنىڭ تەسىرى يېزىق لايىھەسىدە بىرمۇنچە مەسىلىلەرنى سادىر قىلغانلىقى، شۇنىڭدەك ئەنئەنىۋى ئادەت كۈچىنىڭ تەسىرى سەۋەبلىك، ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئەملىگە ئاشمىدى. نەتىجىدە، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش، خەلق ئاممىسىدىن پىكىر ئېلىش ئاساسىدا، ئاپتونوم رايونلۇق 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1982 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىكى 17 ـ سانلىق يىغىنىنىڭ قارارى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 1982 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىكى «ئۇيغۇر، قازاق كونا يېزىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇش توغرىسىدىكى دوكلاتى»نى تارقاتقانلىق ھەققىدىكى ئۇقتۇرۇشى»غا ئاساسەن، ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنى قوللىنىش توختىتىلىپ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز يېزىقلىرىنى ۋە ئىملا قائىدىلىرىنى 1984 ـ يىلى 1 ـ يانۋاردىن باشلاپ ئىشلىتىش قارار قىلىندى.[382] لاتىن يېزىقى پەقەت بىر قىسىم ماتېرىياللارنى نەشر قىلىش بىلەن چەكلىنىپ قالدى ۋە ئاستا ـ ئاستا ئىشلىتىشتىن قالدى.

ئۇيغۇر كونا يېزىقىغا قايتىش ھەققىدىكى بەس ـ مۇنازىرە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىدا قانات يايدۇرۇلدى. 20 يىل

بۇرۇن ئۇيغۇر كونا يېزىقىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكلىرى قانچىلىك كۆچەپ كۆرسىتىلگەن، سىلاۋيان، لاتىن ئېلىپبەسىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى قانچىلىك كۆككە كۆتۈرۈلگەن بولسا، 80 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە كونا يېزىقنىڭ ئەھمىيىتى، يېڭى يېزىقنىڭ كەمچىلىكلىرىمۇ شۇنچىلىك كۆچەپ كۆرسىتىلدى. بۇ ھەقتە غاپىلار مۇھەممەدى، سالى خۇدابەردى قاتارلىق زىيالىيلار «يېڭى يېزىقنى قوللانغان ياخشىمۇ، كونا يېزىقنى قوللانغان ياخشىمۇ؟»، «يېزىق توغرىسىدا بەزى قاراشلىرىمىز» دېگەن تېمىلاردا ماقالە ئېلان قىلىپ، كونا يېزىق ھەققىدە توقۇلغان «ناھەق ئەنزە»لەرنى پاش قىلدى. كونا يېزىقنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى تەكىتلەپ، يېڭى يېزىقنىڭ نۇقسانلىرىنى بىرمۇبىر كۆرسىتىپ ئۆتتى.[383]

ئېلىپبەسىنىڭ ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى ئەسلىگە كېلىپ، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش، ئاخبارات ـ نەشرىيات، خەت ـ ئالاقە ۋە ھۆججەتلەردە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، بۇ يېزىقنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلىگە ۋە ئىملا قائىدىسىگە مۇناسىۋەتلىك بەزى يېتەرسىزلىكلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش يۈزىسىدىن، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى 1983 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسى ۋە يېزىق ئەنئەنىسىگە ئاساسەن، كەڭ كۆلەمدە مۇھاكىمە قىلىش ۋە پىكىر ئېلىش ئارقىلىق، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېلىپبەسىنى ئىشلەپ چىقتى ۋە بۇ ئېلىپبە ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تىل ـ يېزىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىندا ماقۇللىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 1983 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىكى تەستىقى ۋە 1984 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ

ئومۇميۈزلۈك قوللىنىش ھەققىدىكى ئۇقتۇرۇشى بىلەن رەسمىي ئېلان قىلىندى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى خىزمىتى كومىتېتى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى»نى ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ ئېلىپبە قىسمىدا ھەرپلەرنىڭ شەكلى، تەرتىپى، نامى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېمىا سىستېمىسى ۋە يېزىق ئەنئەنىسىگە ئاساسەن قايتىدىن بېكىتىلدى. بۇ قېتىمقى ئېلىپبەدە ئۇزاقتىن بېرى ھەل بولماي كەلگەن تۆت لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشنى ئىككى ھەرپ بىلەن ئىپادىلەش مەسىلىسى ئۇنۇملۇك ھەل قىلىنىپ، بۇرۇنقى ئىككى بەلگىنى «ئو، ئۇ» تاۋۇشلىرى ئۈچۈن قالدۇرۇپ ö، ü فونېمىلىرى ئۈچۈن لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاساسىي ھەرپ شەكلى بولغان «ئو»نىڭ ئۈستىگە v، ا بەلگىلىرىنى قويۇش ئارقىلىق ö، ü فونېمىلىرى ئىپادە قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى 32 تاۋۇشنىڭ ھەربىرىگە بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق بولغان 32 ھەرپ بەلگىلىنىپ، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى.

بۇ قېتىمقى ئېلىپبە 1954 ـ يىلىدىكى ئېلىپبەدىن تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا پەرقلىنەتتى:

1) تۆت لەۋلەشكەن تاۋۇش ئۈچۈن ئايرىم ـ ئايرىم ھەرپ بەلگىلەندى. 1954 ـ يىلىدىكى ئېلىپبەدە ئىككى بەلگە ئارقىلىق تۆت لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ئىپادىلەنگەنىدى. شۇنداقلا، بۇ ئېلىپبە 30 ھەرپتىن تەركىب تاپقانىدى.

2) ھەرپلەرنىڭ ئوقۇلۇشى پەرقلەندۈرۈلدى. بۇ قېتىمقى يېڭى ئېلىپبەدە سوزۇق تاۋۇشلار ئۆز نامى بىلەن، ئۇزۇك تاۋۇشلار ھەرپ ئاخىرىغا بىر «ئې» تاۋۇشنى قوشۇش بىلەن تەلەپپۇز

قىلىنىدىغان بولدى.

3) بۇ قېتىمقى ئېلىپبەنىڭ تەرتىپىدە ئۆزگىرىش بولدى. 1954 ـ يىلىدىكى ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە كېيىنكى سىلاۋيان، لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر ئېلىپبەلىرىدىن پەرقلەندۈرۈلدى.

تەرتىپى	ئايرىم شەكلى	باشتىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئوتتۇرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئاخىرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	نامى
1	ئا، ا			ـا	ئا
2	ب	بـ	ـبـ	ـب	بې
3	پ	پـ	ـپـ	ـپ	پې
4	ت	تـ	ـتـ	ـت	تې
5	د			ـد	دې
6	ئە، ە			ـە	ئە
7	ج	جـ	ـجـ	ـج	جې
8	چ	چـ	ـچـ	ـچ	چې
9	خ	خـ	ـخـ	ـخ	خې
10	ھ	ھـ	ـھـ	ـھ	ھې
11	ئو، و			و	ئو
12	س	سـ	ـسـ	ـس	سې
13	ش	شـ	ـشـ	ـش	شې
14	ر			ـر	رې
15	ز			ـز	زې
16	ژ			ـژ	ژې
17	ۋ			ـۋ	ۋې
18	ئۇ، ۇ			ـۇ	ئۇ
19	ف	فـ	ـفـ	ـف	فې

20	ق	قـ	ـقـ	ـق	قې
21	ك	كـ	ـكـ	ـك	كې
22	ڭ	ڭـ	ـڭـ	ـڭ	ڭې
23	ئې، ې	ئې، ې	ـې	ې	ئې
24	ئى، ى	ئى، ى	ـى	ى	ئى
25	ي	يـ	ـيـ	ي	يې
26	غ	غـ	ـغـ	ـغ	غې
27	گ	گـ	ـگـ	ـگ	گې
28	ل، لا	لـ	ـلـ	ـل	لې
29	م	مـ	ـمـ	ـم	مې
30	ن	نـ	ـنـ	ـن	نې

ئۇيغۇر تىلىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ 1954 ـ يىلى ۋە 1983 ـ يىلى تۈزۈلگەن ئېلىپبەلەردىكى سىلىشتۇرمىسى:

تاۋۇشلار	o	Ö	u	ü
1954	ئو	ئو	ئۇ	ئۇ
1983	ئو	ئۆ	ئۇ	ئۈ

بۇ قېتىمقى ئېلىپبە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ھەرقايسى ساھەنىڭ قوللىشىغا، خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ھمايىسىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمەلىي قوللىنىش جەريانىدا ئىملاغا مۇناسىۋەتلىك پىرىنسىپلار ۋە بەزى كونكرېت قائىدىلەرنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىلمىيلەشتۈرۈش، ئاممۇيلاشتۇرۇش، تىل ـ يېزىقىمىزنى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان زامانىۋى پەن ـ تېخنىكىنىڭ، جۈملىدىن ئېلېكترونلۇق مەتبەئە تېخنىكىلىرىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۇچۇن، تىل ـ يېزىق خادىملىرى، مەتبۇئات ـ نەشرىيات خادىملىرى، ئالىي، ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ تىل ئوقۇتقۇچىلىرى بىر قىسىم ئىجابىي پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇ پىكىر ـ تەكلىپلەرگە ئاساسەن ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىق شەكلىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قېلىپلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسىتىدە، ئۆتمۈشتىكى تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، ئىملادا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلىپ، مەۋجۇت مەسىلىلەرنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئىلمىيلىك بىلەن ئاممۇيلىقنى تولۇق ئېتىبارغا ئالغان ھالدا سىستېمىلىق ھەل قىلىش ئۇچۇن، ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىر ـ تەكلىپلەرگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تىل تەتقىقات ئورنى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى قاتارلىق ئورۇنلاردىن مەرسۇلتان ئوسمانوف، ئابدۇرېشىت سابىت، غەنىزات غەييۇرانى، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا،

ئەنۇەر جاپپار قاتارلىق مۇتەخەسسىسلەردىن بىر گۇرۇپپا تەشكىللىنىپ، ئىملا قائىدىسىنى تۈزىتىش ـ تولۇقلاش ئىشى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتىنى تۈزۈش ئىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىشلەندى. بۇ گۇرۇپپا بىر يىلغا يېقىن جاپالىق ئىشلەپ، «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى» ۋە «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى»نى ئىشلەپ چىقتى. بۇ قېتىمقى ئىملا لۇغىتى 1957 ـ يىلى (1000 سۆزلۈك)، 1965 ـ، 1966 ـ يىللىرى (3000 سۆزلۈك)، 1976 ـ يىلى (8000 سۆزلۈك) تۈزۈلگەن ئىملا لۇغەتلىرىگە قارىغاندا، سۆزلۈك سانى كۆپ ۋە ساپاسى يۇقىرى بولغان لۇغەت ھېسابلىنىدۇ. بۇ لۇغەتكە 30 مىڭغا يېقىن سۆز كىرگۈزۈلدى. بۇ قېتىمقى ئىملا قائىدىسى ۋە ئىملا لۇغىتىنىڭ تۈزىتىلگەن لايىھەسى 1984 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى ھەققىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىنىپ، ماقۇللاندى ۋە 1985 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئىجرا قىلىش قارار قىلىندى.

بۇ قېتىمقى ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈشتە، مەلۇم يەرلىك شېۋىنىڭ تىل ئادىتى نۇقتىسىدىن ئەمەس، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان مەركىزىي دىيالېكت، يېتەكچى تەلەپپۇز ئۆلچىمى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغىچە بولغان تارىخىي تەرەققىيات جەريانى تولۇق نەزەرگە ئېلىندى. ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى 1986 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئۇرۇمچىدە ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ھەرقايسى ئوبلاست، ئۆلكەتلەردىن، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدىن،

ئاخبارات، نەشرىيات ئورۇنلىرىدىن، ئالىي مەكتەپلەردىن مۇناسىۋەتلىك يولداشلارنى قاتناشتۇرۇپ، 15 كۈن پۈتۈن كۈنلۈك كۇرس ئېچىپ، جايلاردا يېڭىدىن تۈزۈلگەن ئىملا قائىدىسىنى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ تايانچلىرىنى تەربىيەلىدى. بۇ كۇرس ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ھەرقايسى ئوبلاست، ۋىلايەت، چوڭ سىستېمىلار ئۆز تەۋەسىدە ناھىيە، شەھەر، ئىدارە، جەمئىيەت، ئاممىۋى تەشكىلاتلاردىن ئادەم قاتناشتۇرۇپ، دەرىجىمۇدەرىجە كۇرس ئېچىپ، ئىملا قائىدىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش تايانچلىرىنى تەربىيەلىدى. بۇ خىل كۇرسلارغا قاتناشقانلار قايتىپ بېرىپ ئۆز ئورۇنلىرىدا پۈتۈن كۈنلۈك، يېرىم كۈنلۈك سىستېمىدىكى كۇرسلارنى، ئۆگىنىش سىنىپلىرىنى تەشكىللەپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىنى ئۆگىنىش، تەشۋىق قىلىش، ئومۇملاشتۇرۇشنى قانات يايدۇردى. 1986 ـ، 1987 ـ يىللىرى ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ئاچقان ھەم ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، چوڭ سىستېمىلار ئاچقان كۇرسلاردا تەربىيەلەنگەنلەرنىڭ سانى 2000 دىن، ناھىيە ۋە ناھىيەدىن تۆۋەن ئىدارە، جەمئىيەت، ئاممىۋى تەشكىلاتلار ھەم مائارىپ ئورۇنلىرى ئاچقان كۇرسلاردا تەربىيەلەنگەنلەرنىڭ سانى تەخمىنەن 10 مىڭدىن ئاشتى.

يۇقىرىقى كۇرستا تەربىيەلەنگەن كۇرسانتلار ئۆچۈن تەييارلانغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى ھەققىدە ساۋات» ناملىق كىتابچىدىن باشقا، 1991 ـ يىلى 11 ـ ئايدا «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشى» ناملىق كىتابچە نەشر قىلىنىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى چېكىت، سوئال بەلگىسى، پەش، ئۇندەش بەلگىسى، چېكىتلىك پەش، يالاڭ تىرناق، قوش تىرناق، تىرناق، سىزىقچە، سىزىق، قوش چېكىت، كۆپ چېكىت

قاتارلىق 12 بەلگىنىڭ قوللىنىش پىرىنسىپلىرى ئىلمىي ئاساستا بايان قىلىنىپ، ئىملا قائىدىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمىنىڭ قېلىپلىشىشى، ئومۇملىشىشى ئۈچۈن شارائىت يارىتتى.

بۇ قېتىمقى ئىملا قائىدىسى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تىل - يېزىق سىياسىتى جەھەتتە قەرەللىك مۇھاكىمە ۋە تەتقىقاتلارنى قانات يايدۇرۇپ، ئۇيغۇر تىل - يېزىقى تەرەققىياتى ئۈچۈن ئوبدان زېمىن ھازىرلاپ بەردى. بۇ جەريانىدا ئىملا ۋە يېزىق جەھەتلەردىكى ئامىمدىن كەلگەن نۇرغۇن تەكلىپ - پىكىرلەرگە ئىجابىي پوزىتسىيە تۇتۇپ، ئۇلارنى ئۇدۇللۇق ئېلان قىلىپ، پىكىر جەھەتتىكى بىردەكلىكنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشتى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ ئورگان ژۇرنىلى بولغان «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغان ئون نەچچە يىلدىن بۇيان، تىل تەتقىقاتى جەھەتتىلا ئەمەس تىل - يېزىق سىياسىتى ۋە يېزىق ئىملا جەھەتلەردە نۇرغۇنلىغان ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. بۇ ماقالىلەر تىل - يېزىق سىياسىتىنىڭ مۇكەممەللىشىشى ۋە يېزىق ئىملا جەھەتتە ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىگە مۇۋاپىقلاشقان، تېخنىكا پىشقان ئىزچىل ۋە سىستېمىلىق يېزىق لايىھەسى ۋە ئىملا قائىدىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلىدى. بۇ ماقالىلەرنى مەزمۇنىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىدا ئايرىم - ئايرىم بايان قىلىپ ئۆتىمىز:

1) تىل - يېزىق سىياسىتى جەھەتتە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى ھەربىر سانىدا تىل - يېزىق خىزمىتى توغرىسىدا ئەڭ يېڭى نەزەرىيەۋى ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، كەڭ خەلق

ئاممىسىنىڭ ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى، هازىرقى هالىتى ۋە كەلگۈسى ئىستىقبالىنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. بۇ جەهەتتىكى ئەهمىيەتلىك ئىشلاردىن 1989 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىنى قوللىنىش ۋە باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى» بىلەن 1994ـ يىلى ئېلان قىلىنغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى نىزامى»نى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ ئىككى هۆججەت ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنىڭ جەمئىيەتتىكى قانۇنىي ئورنى ۋە ئابرۇيىنى ئۆستۈرۈپ، بۇ جەهەتتىكى سىياسىي نىشانىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى. هەر ئىككى هۆججەت ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق هۆكۈمىتى ۋە تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتىدىكى رەهبىرىي يولداشلاردىن ئامىنە غاپپار، ئېلى ئابىت، ياڭ بىڭيى، توختاس باتىرقان، خۇاڭ شاڭرۇڭ قاتارلىقلار ماقالە ئېلان قىلىپ، هۆججەتلەرنىڭ روهىنى ۋە بۇ هەقتىكى ۋەزىپىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتتى. بۇ ماقالىلەردىن باشقا، ئامىنە غاپپارنىڭ «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئازادلىقتىن بۇيانقى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى ئۇستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى هەققىدە»(384)، «ئاساسىي قانۇن ۋە مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە قانۇنىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتىكى مۇهىم بىر نامايەندە»(385) نامىلىق ماقالىلىرىنى ۋە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى خىزمىتى كومىتېتى مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتىنىڭ تۆت يىللىق ئومۇمىي پىلان ۋە 8 ـ بەش يىللىق پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويىدى»(386) قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ ماقالىلەردە مىللىي تىل ـ يېزىق خىزمىتىنىڭ ئاساسىي نىشانى، مەيدانى ۋە مۇهىم

ئىستراتېگىيەلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

2) ئىملا ۋە يېزىق جەھەتتە «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى ئىزچىل ھالدا «يېزىق ۋە ئىملا» سەھىپىسى ئېچىپ، يېزىق ۋە ئىملا جەھەتتىكى تەكلىپ ـ پىكىرلەر، تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئۇدۇللۇق ئېلان قىلىپ تۇردى. بۇ ھەقتە ھازىرغا قەدەر نۇرغۇن تەتقىقاتلار ۋە ئىجابىي پىكىر ـ تەكلىپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ ماقالىلەر خەنزۇ ۋە چەت ئەل تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى، ھۆسن خەتلەرنىڭ ئىملاسى، ئىملادا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ھەرپ شەكىللىرىنى ئىخچاملاش، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى قاتارلىقلارغىچە بېرىپ چېتىلدى. بۇلارنىڭ مۇھىملىرىدىن مۇھەممەت رېھىمنىڭ «رىيازەت چەككەن سەككىز ھەرپ»[387]، ئابدۇرەئوپ پولاتنىڭ «ھەمزە ھەققىدە»[388]، نىياز كېرەم شەرقىنىڭ «ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى توغرىسىدا ئىزدىنىش»[389]، يۇنۇس قۇربانىنىڭ «ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ ھەرپ شەكىللىرىنى ئىخچاملاش ھەققىدە پىكىر»[390] ناملىق ماقالىلىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئابدۇرەئوپ پولات «ھەمزە ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدە مۇھەممەت رېھىمنىڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەرپ شەكىللىرىدىكى مالىمانچىلىقنى كۆزدە تۇتۇپ ئېيتقان پىكىرلىرىگە قارىتا، سوزۇق تاۋۇشلاردىكى ھەمزە ھەققىدىكى پىكىرلىرىنى، شۇنداقلا «سەككىز سوزۇق تاۋۇشنىڭ تۇمشۇقىدىكى ھەمزىلەرنىڭ بىرىنمۇ قويماي ئېلىپ تاشلاش» كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ چاغدا تىلمىزدىكى سەككىز سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادە قىلغۇچى ھەرپلەرنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى مۇنداق بولىدۇ، دەپ كۆرسەتتى:

تەرتىپى	ئايرىم شەكلى	باشتىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئوتتۇرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئاخىرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	نامى	مىسال
1	ا			ـا	a	ات، نان، رام
2	ە			ـە	ä	ەت، تەم، رەم
25	و			ـو	o	وت، تون، رومبا
26	ۇ			ـۇ	u	ۇن، قۇم، ۇدۇم
27	ۆ			ـۆ	ö	ۆز، كۆز،
28	ۈ			ـۈ	ü	ۈن، كۈن، ۈزۈم
30	پ	ـپـ	ـپ	ـپ	e	پىيق، پىلىق
31	ى	ـىـ	ـى	ـى	i	ىت، قىز، وغلى، قىزى

يۇنۇس قۇربان ئەپەندىمۇ شۇ ناملىق ماقالىسىدە، يېزىقىمىزنىڭ ھەرپ شەكىللىرىدىكى كېلەڭسىزلىكنى تۇڭگىتىش ئۈچۈن، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ 40 خىل ھەرپ شەكلى ئىچىدىكى «ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ، ئې، ئى»دىن ئىبارەت يەككە شەكلىنى، «ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ، ئې، ئى»دىن ئىبارەت ئاخىرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلىنى، «ـئې، ـئى»دىن ئىبارەت ئوتتۇرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئېلىپبەسى

تەركىبىدىن چىقىرىپ تاشلاپ، ئېلىپبە جەدۋىلىدە قالغان ۋارىيانتلىرىنىلا ئىشلىتىش ھەققىدە تەكلىپ بەردى. شۇنداقلا، «ئ» (ھەمزە)نى يېزىق سىستېمىسىدىن چىقىرىپ تاشلاپ، پەقەت بوغۇم ئايرىش بەلگىسى ئورنىدا ئىشلىتىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئاپتورنىڭ سوزۇق تاۋۇش توغرىسىدىكى لايىھەسى يۇقىرىقى جەدۋەلدىكىگە ئوخشاش.

خەتتات نىياز كېرەم شەرقى ئۆزبېكىڭ ئۇزاق يىللاردىن بېرى ئىزدىنىپ توپلىغان خەتتاتلىق جەھەتتىكى تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى ھەققىدە ئىزدەندى. ئۇ شۇ ناملىق ماقالىسىدە ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدىكى 32 ھەرپنىڭ 124 خىل ھەرپ شەكلىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، بۇ 124 خىل ھەرپ شەكلىنىڭ قۇرۇلما قانۇنىيەتلىرى بويىچە پارچىلىغاندا 24 قۇرۇلما سىزىقىغا ئىگە بولىدىغانلىقىنى، ھەربىر قۇرۇلما سىزىقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى بايان قىلىپ ئۆتتى. بۇ ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى ھەققىدە خېلى چوڭقۇر ئىزدەنگەن، خېلى مۇكەممەل ئەمگەك بولۇپ، كىشىلىرىمىزنىڭ يېزىقىمىز ھەققىدە مۇكەممەل تونۇشقا ئىگە بولۇشى ۋە يېزىق ئىسلاھاتلىرى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشتى.

1985 ـ يىلىدىكى ئىملا قائىدىسى تۈزۈلگەندىن بۇيانقى ئون يىل ئىچىدە ئوتتۇرىغا چۈشكەن ۋە ئاممىدىن ئېلىنغان پىكىر ـ تەكلىپلەرگە ئاساسەن، ئىملا قائىدىسى ۋە ئىملا لۇغىتىنى تۈزىتىش، تولۇقلاش، مۇكەممەللەشتۈرۈش خىزمىتى ئىشلەندى. ئۇنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە مىرسۇلتان ئوسمانوف مەسئۇل مۇھەررىرلىكىدە 1997 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئون يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملاسىغا ئائىت

پىكىرلەر ۋە تەتقىقاتلار ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىنى يەنىمۇ تولۇقلاش، مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئىملا لۇغىتىنى قايتا تۈزۈش خىزمىتى ئىشلەندى. 2009 ـ يىلى «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» قايتا نەشر قىلىندى.

ئۇنىڭدىن باشقا ئىنتېرنېتنىڭ كەڭ تۈرده ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر تىلىنى كومپيۇتېردا قوللىنىش (ئاساسلىقى توردا) مەسىلىلىرى هەققىدىمۇ ئىزدىنىشلەر بولدى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق تىل ـ يېزىق كومىتېتى قاتارلىق ئورۇنلاردىن كەلگەن تىلشۇناسلىق ۋە كومپيۇتېر ساهەسىدىكى مۇتەخەسسىسلەر2000 ـ يىلى 24 ـ نويابىر (1 ـ نۆۋەتلىك)، 2000 ـ يىلى 1 ـ دېكابىر (2 ـ نۆۋەتلىك)، 2000 ـ يىلى 14 ـ دېكابىر (3 ـ نۆۋەتلىك)، 2001 ـ يىلى 9 ـ ئىيۇن (4 ـ نۆۋەتلىك)، 2001 ـ يىلى 3 ـ ئىيۇل (5 ـ نۆۋەتلىك) شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا بەش قېتىملىق ئىلمىي مۇهاكىمە يىغىنى ئارقىلىق 2000 ـ يىلىغىچە ئىشلىتىلگەن 15 خىلدىن ئارتۇق ئوخشاش بولمىغان لايىهەنى ئەستايىدىل مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق 2001 ـ يىلى 3 ـ ئىيۇل كۈنى بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن لايىهەنى تۈزۈپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن لايىهە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق هۆكۈمىتىگە ۋە تىل ـ يېزىق كومىتېتىغا يوللاندى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق هۆكۈمىتىنىڭ سابىق رەئىسى ئابلەت ئابدۇرىشىتنىڭ تەشكىللىشى بىلەن شۇ يىلى باهاردا «ئۇيغۇر ئىسىم ـ فامىلىسى ۋە ئۇيغۇر كومپيۇتېر يېزىقى توغرىسىدا مەخسۇس پىكىر ئالىشىش يىغىنى» چاقىرىلىپ، دەسلەپكى قەدەمدە ئۇيغۇر ئىسىم ـ فامىلىلىرىنى

قېلىپلاشتۇرۇش، شۇنداقلا ئۇيغۇر كومپيۇتېر يېزىقىنىڭ ئاممىۋى ئاساسىنى پۇختىلاش، ئۇنىڭدىن كېيىن شارائىت پىشىپ يېتىلگەندە قايتا مۇزاكىرە قىلىش قارارىغا كەلگەن.

ئۇيغۇر كومپيۇتېر يېزىقى دەپ نام بېرىلگەن بۇ يېزىق، كومپيۇتېر ساھەسىدە ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ساھەلەردە ئۇيغۇر ئەرەب يېزىقىغا يانداش قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان، لاتىن ھەرپلىرىدىن تۈزۈلگەن يېزىق بولىدىغانلىقى ھەققىدە بىر پىكىرگە كەلگەن. ھازىر بۇ يېزىق كومپيۇتېر ساھەسىدە ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردا رولىنى جارى قىلدۇرماقتا.[391]

ئەمما، ئەپسۇسلىنارلىق يېرى ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر تىلىنى لاتىن ھەرپلىرى بىلەن خاتىرىلەيدىغان ئېلىپبە سىستېمىسى ھېچبىر فۇنكسىيەلىك ئورۇن تەرىپىدىن ئېلان قىلىنمىدى. بۇنىڭ بىلەن مەھسۇلات ماركىلىرى، ئۇندان (ئۇنىۋېرسال لېنتىلىرى ۋە CD)، سىندان (سىنئالغۇ لېنتىلىرى ۋە VCD) لارنىڭ مۇقاۋىلىرى، ئېلان، ۋېۋىسكىلاردا ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر لاتىن ھەرپلىرى بىلەن خالىغانچە يېزىلىدىغان باشباشتاقلىق داۋاملاشماقتا.

بۇ مەسىلە كۆزدە تۇتۇلۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى خىزمىتى كومىتېتى «ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەرنى لاتىن يېزىقىدا ئىپادىلەش لايىھەسى»نى تۈزۈشنى دۆلەتلىك پەن ـ تەتقىقات تېمىسى سۈپىتىدە ئىشلىدى. 2008 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئارسلان ئابدۇللا، ھوشۇر ئىسلام قاتارلىق تىلشۇناس، كومپيۇتېرشۇناسلاردىن تەشكىللەنگەن مۇتەخەسسىسلەر گۇرۇپپىسى بۇ لايىھەنى تەكشۈرۈپ بېكىتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ئېلىپبەنىڭ

ئۇيغۇر ئىملا قائىدىلىرىمۇ ئېلان قىلىندى ۋە بۇ يېزىقنىڭ هازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى دەسسىمەيدىغانلىقى، پەقەت ئۇنىڭغا يانداش هالدا زۆرۈر تېپىلغان ئورۇنلاردا قوشۇمچە ئىشلىتىلىدىغانلىقى ئالاهىدە ئەسكەرتىلدى.

بۇ قېتىمقى لايىهە تۆۋەندىكىچە:

Qq	ق	Aa	ئا
Kk	ك	Ee	ئە
Gg	گ	Bb	ب
Ng ng	ڭ	Pp	پ
Ll	ل	Tt	ت
Mm	م	Jj	ج
Nn	ن	Ch ch	چ
Hh	ھ	Xx	خ
Oo	ئو	Dd	د
Uu	ئۇ	Rr	ر
Oo	ئۆ	Zz	ز
Uu	ئۈ	Zh zh	ژ
Ww	ۋ	Ss	س
Ee	ئې	Sh sh	ش
Ii	ئى	Gh gh	غ
Yy	ي	Ff	ف

ھازىر ئۇيغۇر يېزىقى (ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى) ھەرپ ـ بەلگىلىرى ئوچۇن مىكروسوفت شىركىتى ئايرىم كود تەمىنلىگەن بولۇپ، كومپيۇتېردا بىمالال بىر تەرەپ قىلغىلى، تور بەتلەردە نورمال ئىشلەتكىلى بولىدۇ. نۆۋەتتە، توردا سۆزلىشىش قوراللىرى ۋە يانفونلاردا ئۇيغۇر يېزىقىدا ئوچۇر بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدىكى تەتقىقاتلار ئىشلەنمەكتە.

بۇگۈنكى كۈندە ئۆتكەن 100 يىلغا يېقىن جەريانىدىكى يېزىق تارىخىمىزغا نەزەر سالساق، ئۇنىڭ ئىنتايىن جاپالىق ئېغىر كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەنلىكىنى كۆرىمىز. سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى تۈركولوگلار س. ئې. مالوپ، س. شاكىر جانوپ، ئابدۇللا روزىباقىيوفتىن تارتىپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتىدىكى رەھبىرىي كادىرلاردىن كەسپىي، ئىلمىي خادىملارغىچە ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى جەھەتتە، ئىملا قائىدىلىرى جەھەتتە نۇرغۇن ئەھمىيەتلىك ئەمگەكلەرنى ئىشلىدى. ئۇلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى ۋە يېزىق سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە ئۆزىنىڭ يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلدى.

بىز 1949 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى يېزىق ئىسلاھاتلىرى ھەققىدە يۇقىرىدا سۆزلىگەنلىرىمىز بىلەن كۆپايىلىنىپ، 1949 ـ يىلىدىن ھازىرغىچە بولغان 60 يىللىق بوران ـ چاپقۇندا يېزىقىمىزنىڭ باشتىن كەچۈرگەنلىرىنى ۋە تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى تۆۋەندىكىچە خۇلاسە قىلىمىز:

1) 1949 ـ يىلىدىن هازىرغىچە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى يەتتە قېتىم (1949 ـ، 1951 ـ، 1954 ـ، 1983 ـ، 1985 ـ، 1997 ـ، 2009 – يىللاردا) ئىسلاھ قىلىندى. بۇ يەتتە قېتىملىق ئىسلاھاتتا بەش خىل ئېلىپبە ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ بەش خىل ئېلىپبە بىر ـ بىرىدىن تۆۋەندىكى نۇقتىلاردا پەرقلەندى:

(1) ئېلىپبە سىستېمىسى؛

(2) سوزۇق ۋە يېرىم سوزۇق تاۋۇشلار؛

(3) بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىشلىتىلىشى؛

(4) بەزى بەلگىلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى؛

(5) ھەرپلەرنىڭ نامىلىرى؛

(6) ئېلىپبە تەرتىپى.

ھەر قېتىملىق يېزىق ئىسلاھاتىدا يېڭى ئىملا قائىدىسى تۇرۇپ چىقىلدى.

2) بۇ 60 نەچچە يىلدا بىز يېزىق سىستېمىسى جەھەتتە ناھايىتى زور دەرىجىدە مۇقىمسىزلىقنى باشتىن كەچۈردۇق. يېزىق جەھەتتە بۇنداق دائىم ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتنىڭ بىزگە بەرگەن تەجرىبە ـ ساۋقى شۇ بولدىكى ھەرقانداق بىر جەمئىيەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، مۇقىم بولغان يېزىق سىستېمىسىنىڭ بولۇشى ئىنتايىن زۆرۈر. يېزىق سىستېمىسىغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ زىيالىيلار ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىغا بولغان پايدا ـ زىيىنىنى دەكشەپ بېقىش، ئېلىپبە سىستېمىسىنى يېڭىلىك بىلەن ئۆزگەرتمەسلىك

كېرەك. چۈنكى، يېزىق ئىسلاھاتى نوقۇل ھالدىكى تېخنىكىلىق ئۆزگەرتىشلا بولماستىن، بەلكى يەنە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۆزگىرىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ، بىزگە ئوخشاش ئۇزاق تارىخىي ۋە مەدەنىي مىراسلىرى بار مىللەت ئۈچۈن بۇ تېخىمۇ مۇھىم. بۇنداق قارىغۇلارچە يېزىق ئۆزگەرتىشنىڭ نەتىجىسى مەدەنىيەت جەھەتتىكى زور يوقىتىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر بۇنداق ئۆزگەرتىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولسا، ئۆتمۈش بىلەن بۈگۈن ۋە كەلگۈسى ئايرىلىپ كېتىدۇ. ئەگەر مەغلۇپ بولسا، (خۇددى بىزنىڭ سىلاۋيان ۋە لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىغا ئوخشاش) ئەڭ ئاز دېگەندە بىر ئەۋلاد كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ مەنىۋى ۋە تارىخىي مىراسلىرىدىن مەھرۇم بولغانلىقى ئۈستىگە، جەمئىيەتتە ئۆزلىرىنىڭ رولىنى ئۇنۇملۇك جارى قىلدۇرالمايدۇ. ئىملا قائىدىسىدىكى بىر ئۆزگىرىش يېزىقتىكى نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى تاۋۇشلار ئۈچۈن ئۇنۇملۇك ھالدا بەزى ھەرپلەرنىڭ ياسالغانلىقى مۇھىم ۋە پايدىلىق ئۆزگەرتىش بولغانىدى. لېكىن، ھەر قېتىمقى ئىملا قائىدىسىدە ئېلىپبە تەرتىپىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى ئوقۇغۇچىلارنى ئېلىپبە ئۆگىنىش ۋە يادلاشتا قىيىنچىلىققا دۇچار قىلدى.

1970 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئالىي مەكتەپلەردە ئۇيغۇر، قازاق ئوقۇغۇچىلىرىغا كونا يېزىق ئىملا قائىدىلىرىنى ئۆگىتىشتىن ئىبارەت ئالاھىدە پىروگراممىا تەسىس قىلغانىدى (چۈنكى، ئۇلار ئوتتۇرا مەكتەپتە لاتىن يېزىقى بىلەن ساۋاتلىق

بولغان). بۇ ئۇلارنىڭ ئۆز ئانا تىلىنى ئىگىلىۋېلىشىنى مەقسەت قىلغانىدى. ئەگەر يېزىق جەھەتتە شۇنداق قالايمىقانچىلىقلار بولمىغان بولسا، ئۇنىۋېرسىتېتلاردا بۇنداق پىروگراممىلارنىڭ تۇزۇلۇشىنىڭ زۆرۈرىيىتى بولمىغان بولاتتى. شىنجاڭدىمۇ ئوتتۇرا مەكتەپنى لاتىن يېزىقى بىلەن ئوقۇغان ئادەتتىكى ئوقۇغۇچىلارمۇ ئېغىر قىينىچىلىققا دۇچ كەلدى. چۈنكى، ئۇلار ئادەتتىكى بىر ئىش تېپىش ئۈچۈنمۇ كۆرسلاردا كونا يېزىق بىلەن ساۋاتلىق بولۇشى كېرەك ئىدى. بولمىسا ئۇلار ئۆز جەمئىيىتىدە «ساۋاتسىزلار»دىن بولۇپ قالاتتى. تىل - يېزىق سىياسەتلىرى كۈچەپ تەشۋىق قىلىنىپ، ئىملا قائىدىسى قاتتىق تەكىتلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ يېزىق ساھەسىدە ھازىرمۇ نۇرغۇن مەسىلىلەر ساقلانماقتا. ۋېۋىسكىلاردىن تارتىپ تۇرلۈك ئېلان، ماركا، كوچا ناملىرى، قاتناش بەلگىلىرىدە ئىملا جەھەتتە نۇرغۇن خاتالىقلار ساقلانماقتا.

3) بۇنداق ئۆزگەرتىشلەر يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئەينى ۋاقىتتىكى «سول»چىل خاتا سىياسەتلەرنى ئەكس ئەتكۈزدى.

4) ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ قانۇنىي ئورنى 1984 - يىلى ئېلان قىلىنغان «مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ۋە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى تىل - يېزىق قانۇنى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تىل - يېزىق خىزمەت نىزامى» قاتارلىق قانۇن ۋە نىزاملاردا ئېنىق كۆرسىتىلدى. ئۇنىڭدا ئاپتونومىيە رايونلىرىدا ئاپتونومىيە يۈرگۈزگۈچى مىللەتنىڭ تىلى بىرىنچى تىل بولۇش ئاساسىدا، خەنزۇ تىلىنىمۇ

ئىشلىتىش لازىملىقى كۆرسىتىلدى. نەتىجىدە، ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنىڭ ئىستىقبالىغا كەڭ يول ئېچىلدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى مەملىكەت بويىچە قوللىنىلىدىغان چوڭ يېزىقلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئۇ خەلق پۇلىدىن تارتىپ نەشرىيات، ئاخبارات، ماۋارىپ، سىياسىي ـ قانۇن، مەمۇرىيەت قاتارلىق ساھەلەرگىچە كەڭ قوللىنىلىدۇ، ئۇ يەنە مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى، سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى قاتارلىق چوڭ يىغىنلاردا تەرجىمە قىلىنىدىغان يەتتە خىل تىل ـ يېزىقنىڭ بىرى.

ئۇيغۇر يېزىقى يەنە ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدە ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان قانۇنىي يېزىقى. ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى، سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىدىن تارتىپ، يېزا ـ كەنت ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغىچە ئۆزلىرىنىڭ قانۇن ـ نىزام، ئەمر ـ پەرمانلىرى، تامغا، ۋېۋىسكا، مالىلارنىڭ ماركىلىرى، ئىش قەغەزلىرى، ھەر خىل ھۆججەت، ئۇقتۇرۇش، خەت ـ ئالاقىلىرىدە؛ ھەر دەرىجىلىك سوت مەھكىمىلىرى، ئەدلىيە، تەپتىش مەھكىمىلىرى سوت قىلىش، ئەرز قوبۇل قىلىش، ئېلان چىقىرىش، ھۆكۈم ئېلان قىلىش، كېسىم قىلىش ئىشلىرىدا، جىنايى ئەنزىلەرنى تەكشۈرۈپ تەھقىقلەشتە؛ ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەردە، پوچتا ـ تېلېگراف، تەشۋىقات، تەلىم ـ تەربىيە، ماۋارىپ ئىشلىرىدا كەڭ ئىشلىتىلمەكتە.

ئىزاھاتلار:

1. بەزى تەتقىقاتچىلار «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» (北史)، «جۇ پادىشاھلىقى تارىخى» (周史) قاتارلىق خەنزۇ تارىخنامىلىرىدىكى مەلۇماتلاردىن قوچۇ دەۋرىدە خۇاشيا يېزىقى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلىگەن ئەھۋاللارنى، يەنى ئۇيغۇرلار خەنزۇ يېزىقى بىلەنمۇ ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگەنلىك ئەھۋالىنى ئوتتۇرىغا قويىدى (قاراڭ: قۇربان ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 110 ـ بەت). ئەمما، ھازىرغا قەدەر خۇاشيا يېزىقى بىلەن يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار تېپىلمىدى.

2. Talat Tekin, OrhonYazitlari (Kultegin, Bilge kagan, Tunyukuk), Yildiz, Istanbul, 2003, p.10.;

بۇ مەڭگۈ تاشنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى لىن مېيسۇن «شەرق مەدەنىيىتى تەرەققىياتىنىڭ نامايەندىسى» ناملىق ماقالىسىگە كىرگۈزگەن بولۇپ، بۇ ماقالە ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى 1995 ـ يىلى 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

3. 新疆文物, 1978 (6)

4. قۇربان ۋەلى: «تۇرپاندىن تېپىلغان مىلادىيە 5 ـ ئەسىر-دىكى ئۇيغۇر يېزىقى»، «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 5 ـ بەت؛ 文物, 1981 (1) .

5. 其书字类胡。

6. 耿世民.古代突厥文碑铭研究,北京:中央民族大学出版社, 2005, p.23.

7. W.M.麦高文:《中亚古国史》(章巽译),中华书局,2004年,第121页。

8. S.G. Klyaştorniy, V.A. Livsiç, Buguttaki Sogtça kitabeye Yeni Bir Bakiş, Türk Dili Araştirmalari Yilliği Belleten 1987, Ankara 1992, p.201-241; 耿世民. 古代突厥文碑铭研究,北京:中央民族大学出版社, 2005, p.103.

9. بۇ مەزمۇن گېيك شىمسن ئەپەندىنىڭ «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار ئاساسىدا تەييارلاندى.

10. Ata Melik Alaaddin Cuveyni, Tarih-i Cihan Guşa , çev. M. Öztürk, C. I, Ankara 1988, p. 116.

11. Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 150.

12. Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 150.

13. چامپوللىئون (Chamollion 1790 ــ 1832) مىسىر يېزىقىنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى تېپىپ چىققان فىرانسىيەلىك ئۆلۈغ يېزىقشۇناس.

14. تومسېن مەكگۇ تاشلارنىڭ سىرىنى تەتقىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە فىرانسىيە، گېرمانىيە، ۋېنگرىيە، رۇسىيە قاتارلىق ئەللەردە تۈركىي تىللار جۇملىدىن ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە بىرمۇنچە مەشھۇر ئەسەرلەر نەشر قىلىنغانىدى. رۇسىيەدە 1869 ــ 1871 ـ يىللاردا لازار بۇداگوف (Lazar Budagov)نىڭ «تۈرك ـ تاتار دىيالېكتلىرىنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى»، فىرانسىيەدە 1870 ـ يىلى پاۋېت كورتېللې (Pavet de Courteille)نىڭ «ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»، ۋېنگرىيەدە ئارمىن ۋامبېرى (Armen Vambery) نىڭ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى ھەققىدىكى بىرمۇنچە تەتقىقاتلىرى، رۇسىيەدە رادلوفنىڭ 1882 ـ يىلى «فونېتىكا» ناملىق ئەسىرى، 1888 ـ يىلى «تۈرك دىيالېكتلىرى لۇغىتى»نىڭ دەسلەپكى تومى نەشر قىلىنغانىدى.

15. Hasan Eren, 1893'ten 1993'e, TDAY-Belleten 1993, Ankara 1995, p. 22.

16. بۇ ئەسەرنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى مەكگۇ تاشلارنىڭ يېشىپ ئوقۇلغانلىقىنىڭ يۈز يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن تۈركىيە

لىك ۋەدات كۆكەن (V. Koken) تەرىپىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنغان ۋە 1993 ـ يىلى بېرىنچى قېتىم، 2002 ـ يىلى ئىككىنچى قېتىم نەشر قىلىندى.

17. Osman Fikri Sertkaya, Kagida Yazili Göktürk Metinleri ve Alfabeleri, TDAY–Belleten 1990, Ankara 1994, p. 173.

18. ئەسەرنىڭ پىروفېسسور گېبائ شىمىن تەرىپىدىن ئىشلەنگەن خەنزۇچە تەرجىمىسى ئىچكى موڭغۇل مائارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.
(冯·加班著. 古代突厥语法, 耿世民译, 内蒙古教育出版社, 2004)

19. بۇ ئەسەرنىڭ ئەركىن ئارىز، ئابدۇبەسىر شۆكۈرلەر تەرىپىدىن ئىشلەنگەن ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 2009 ـ يىلى نەشر قىلىندى.

20. Sergey Grigoriyeviç Klyaştornıy, "The Terkhin Inscription", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, XXXVI/1-3 (1982), 1983, s. 335-366; S. G. Klyaştornıy, "The Tes Inscription of the Uighur Bögü Qaghan", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricum*, XXXIX/1, 1985, s. 137-156; S. G. Klyaştornıy, "К историографической оценке уланкомской надписи", *Епиграфика Востока*, XIV, M.-L. 1961, s. 26-28; S. G. Klyaştornıy, "Епиграфические работы в Монголии", *Археологические Открытия 1976 г.*, Moskova, s. 588-589; S. G. Klyaştornıy, "Храм, изваяние и стела в древнетюркский текстах (К интерпретации Ихе-Ханын-норской надписи)", *Тюркологический сборник 1974*, Moskova, 1978, s. 238-255, S. G. Klyaştornıy, "Епиграфические работы в Монголии", *Археологические Открытия 1977 г.*, Moskova, 1978, s. 575-576; S. G. Klyaştornıy, "Наскалные рунические надписи Монголии", *Тюркологический сборник 1975*, Moskova, 1978, s. 151-158; S. G. Klyaştornıy, "Терхинская Надпись (Предварительная публикатсия)", *Советская Тюркология*, 1980/3, s. 82-95; S. G. Klyaştornıy, "Тесинскаыя стела (Предварительное публикатсиы)", *Советская Тюркология*, 1983/6, s. 76-90; S. G. Klyaştornıy-V. A. Livşitz, "Севрейский камень", *Советская Тюркология*, 1971/3, s. 106-112; S. G. Klyaştornıy-V. A. Livşitz, "Согдийская надпись из Бугута", *Страны и народы востока*, 10, Moskova, 1971, s. 121-146, M. Şineẖuu, "Памятник рунической письменности из Тариата", *Роль, Кочевых народов в цивилизиции Централной Азии*, Ulan-Bator, 1974, s. 327-331; M. Şineẖuu, *Тариатын орхон бичгийн шине дурсгал* (Новые Памятник Орхонской Письменности Тариата), *Studia Archaeologica*, Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus VI, Fasc. 1, Ulaan-Baatar, 1975; 200 s.; M. Şineẖuu, "Новый памятник рунической письменности уйгурского Карабалгасуна", Олон Улсын Монголч Ердемтний III их хурал, *III*, UB, 1979, s. 301-305; M. Şineẖuu, "Орхон-Сепенгийн руни бичгийн шине дурсгал", *Arheologiyn Sudlal*, Studia Archaeologica, Instituti Historiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolii, Tom. VIII, Fasc. 1, Ulaanbaatar 1980, s. 36-41.

Mongolı-koku genzoniseki hibunçousa kenkyû houkoku [Moğolistanda Bulunan Yazıtların İnceleme ve Araştırma Önraporu] = *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, Yayımlayanlar: Takao Moriyasu-Asuday Oçir, Orta Avrasya Bilim Araştırmaları/The Society of Central Euroasian Studies, Mart 1999, 294 s. 20 levha ile.

21. «تۈرك تىللىرى تەتقىقاتى يىللىقى ـ بېللېتېن»نىڭ 1990 ـ يىللىق سانىنىڭ مۇندەرىجىسى:

Doğan AKSAN	*Göktürk yazıtlarında söz sanatları-Güçlü anlatım yolları*	1–12
Soslanbek Y. BAYÇOROV	*Avrupa'nın Göktürk harfi eski anıtları*	13–16
Tuncer BAYKARA	*Göktürk yazıtlarının Türk iskân (yerleşme) tarihindeki yeri*	17–29
Ahmet Bican ERCİLASUN	*Kül Tigin yazıtı bir nutuk metni midir?*	31–39
Tuncer GÜLENSOY	*Göktürk anıtlarının altayistik açısından değerlendirilmesi*	41–53
Güler GÜLSEVİN	*Göktürk anıtları ile yaşayan üç lehçemizin (Halaç, Çuvaş, Saha/Yakut) tarihî ilgi düzeni*	55–64
Necmettin HACIEMİNOĞLU	*Eski Türkçe'nin gramer yapısı ve örnek olarak fiilden isim yapan -l eki*	65–80
Erden Z. KACIBEKOV	*Dil sistemindeki Eski Türkçe unsurlar: Rekonstrüksiyon problemleri*	81–84
L. KIZLASOV – İ. KIZLASOV	*Sayan–Altay Türklerinin yeni runik yazısı*	85–136
S.G. KLYAŞTORNIY	*Orhun yazıtlarında Türk kağan boylarının adı*	137–140
Zeynep KORKMAZ	*Göktürkçede isimden fiil türeten ekler ve köken yapıları üzerine* ..	141–149
Ebülfez RECEBOV	*Orhon–Yenisey yazıtlarının dilinin incelenmesinde bazı meseleler*	151–154
Saim SAKAOĞLU	*Göktürk yazıtları ile Anadolu-Türk folklorundaki paralellikler üzerine*	155–166
Osman Fikri SERTKAYA	*Kâğıda yazılı Göktürk metinleri ve kâğıda yazılı Göktürk alfabeleri* .	167–181
A.M. ŞÇERBAK	*Türk "runik" yazısının yayılmasına dair*	183–187
Elisa C. ŞÜKÜRLÜ	*Orhon–Yenisey yazıtlarının orfografiyası*	189–192
Mertol TULUM	*Orhon yazıtlarında birleşik cümleler ve baş cümle ile yardımcı cümle ilişkileri*	193–205
Osman Nedim TUNA	*Eski Doğu Türk yazısında ligatürler*	207–222
İsmail DOĞAN	*Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü'nün bir tahlili*	223–233

22. «تۈرك تىللىرى تەتقىقاتى يىللىقى ـ يىللىتېن»نىڭ 2000 ـ يىللىق سانىنىڭ مۇندەرىجىسى:

1. SUNUŞ	I-II
2. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA'nın açış konuşması	III-VII
3. Moğolistan Büyük Elçisi B. ALTANGEREL'in açış konuşması	IX-X
4. Türkiye Büyük Elçisi M. Nuri YILDIRIM'ın açış konuşması	XI-XII
5. Program	XIII-XX
6. Kapanış paneli konuşmaları	XI-XXX

MAKALELER

Gani ABDURRAHMANOV, *Eski Türkçe yazıtlar ve yazıtların Türk lehçelerinin şekillenmesindeki rolü üzerine*	1-3
Rısbek ALİMOV, *Kırgızistan'da yeni bulunan runik harfli eski Türk yazıtları hakkında ön bilgiler*	5-10
Cengiz ALYILMAZ, *Bilge Tonyukuk yazıtları üzerine birkaç düzeltme*	11-18
Chunagh AMARTUVSHIN, *Batı Moğolistan'da bulunan eski Türk anıtları*	19-21
Abdullah ATEŞ, *Jeofizik yöntemlerin arkeolojik amaçlı kullanımları için bazı örnekler*	23-24
İ. A. BARANOV, *Kırım'daki Hazar-Bolgar anıtlarını incelemenin bazı sonuçları*	25-36
İ. A. BARANOV, *Tavrika ve Dnepr boyundaki ilk Türklerin teñri inancı tapınakları*	37-45
Tsendiyn BATTULGA, *Moğolistan'da yeni bulunan Göktürk yazıtları*	47-58
Dovdoyn BAYAR, *Moğolistan'daki eski Türk anıtlarının incelenmesi ve gelecekteki amaçlar*	59-63

Lubsandorjiyn BOLD, *Orhun yazısının yeni üç anıtı hakkında* 65-68

Çetin CUMAGULOV, *Göktürk harfli yazıtların Kırgızistan'daki araştırılması, muhafazası ve bugünkü durumu* 69-74

Tayfun ÇAY, *Göktürk anıtlarında jeodezik çalışmalar* 75-94

Yaşar ÇORUHLU, *Göktürk sanatında dinî nitelikli heykeller ve tasvirler* 95-146

Mihály DOBROVITS, *Ongin yazıtını tahlile bir deneme* 147-150

İsmail DOĞAN, *Runik yazının gelişim coğrafyası ve yayılma sahası* 151-173

Lüdmila DONÇEVA-PETKOVA, *Ortaçağ Bulgaristanı'ndan runik işaretler ve birleşmeler* 175-182

İlhami DURMUŞ, *Köl Tigin külliyesi kalıntıları ve Türk kültür çevresindeki yeri* 183-190

Ahmet Bican ERCİLASUN, *L, N, R'den sonra niçin T?* 191-194

Ljubov ERMOLENKO, *Anthropomorphe Steinskulpturen der mittelalterlichen Nomaden in Eurasiens Steppen* 195-204

Sâdettin GÖMEÇ, *Tonga Tigin'in kimliği üzerine* 205-210

Viktor G. GUZEV, *Göktürk yazısının kendiliğinden doğma (otokton) menşei varsayımını esaslandıran deliller* 211-220

Toshio HAYASHİ, *Several Problems about the Turkic Stone Statues* 221-240

Svetlana Venelinova KAVRIKOVA, *Murfatlar ve Nad Sent Mikloş yazıtlarının paleografik karakteristiği* 241-253

Damdinsuren KHISHIGBAJAR, *Köl Tigin yazıtı taş anıtının korunması* 255-256

İgor V. KORMUŞİN, *Kuzey Tuva Öğök-Turan vadisindeki Göktürk anıtlarının bazı özellikleri* 257-261

Tofig D. MELİKLİ, *Edebiyat anıtları olarak eski Türk yazıtları* 263-265

Viktor L. MİTS-Vadim V. MAYKO, *VIII.-X. yüzyıl Tavrika Türk-Bulgarlarının runik ve damgavari işaretleri meselesi üzerine* 267-276

Takashi ÔSAWA, *Moğolistan'daki eski Türk anıt ve yazıtlarının 1996-1998 yılları arasındaki yeni inceleme sonuçları (Japon-Moğol ortak çalışmasının ön raporu olarak)* 277-286

Zunduy OYUNBİLEG, *Orhun vadisindeki tarihî ve kültürel anıtların şu anki durumu ve gerçek sorunları* 287-290

Ebülfez RECEBOV, *Göytürk dilinde gelecek zaman anlayışının ifadesi* 291-296

Kasımcan SADIKOV, *Özbekistan'da bulunan Göktürk harfli yeni metinler* 297-305

Osman Fikri SERTKAYA, *Suuci < Sugeci / (Bel) yazıtı ne zaman yazıldı?* 307-312

Osman Fikri SERTKAYA-Sartkocaulı HARCAVBAY, *Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan yeni yazıtlar (ön neşir)* 313-346

Ali İsa ŞÜKÜRLÜ-Elşen ŞÜKÜRLÜ, *Göktürk yazıtlarında eklerin imlâ kuralları* 347-352

İsenbike TOGAN, *Göktürklerle ilgili Çince kaynaklarda söylem: Chiu T'ang-shu'dan örneklerle* 353-366

B. TSOGTBAATAR, *Moğolistan bölgesindeki eski Türk anıtları çalışmaları meselesi üzerine* 367-370

F. YILDIZ, *Dijital fotogrametrinin arkeolojide kullanılması ve Göktürk anıtları örneği* 371-376

Peter ZIEME, *Runik harfli birkaç pasaj üzerine kimi yorum önerileri* 377-382

23. A. H. Heikel, Inscriptions de l' Orkhon recueilles par l' expedition finnoise 1890 et publiees par la Societe Finno-Ougrienne, Helsingfors, 1892.

24. W. Radloff: Atlas der Althertümer der Mongolei. Arbeiten der Orchon-Epedition. 1. Lieferung, 1892, 2. Lieferung 1893, 3. Lieferung 1896, 4. Lieferung 1899, Cankt-Peterburg.

25. بۇ تەرجىمىلەر كېيىن لىن گەن يازغان «تۈرك تارىخى» (林幹 . 突厥史, 1988)، لىن گەن ۋە گاۋ زىخۇلار يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» (林幹、高自厚, 回纥史, 1994)غا كىرگۈزۈلگەن.

26. I. V. Stebleva, Poeziya Tyurkov VI–VIII vekov, Nauka Moskva 1965.

27. دەل مۇشۇ مەنىدىن تۈركىيەلىك تارىخشۇناس سائادەتتىن گۆمەچ «كۆكتۈرك خانلىقى تارىخى»

28. Saadettin Gömeç, Kök Türk Tarihi, Ankara: Türksoy yayınları ïkincı baskı; Ankara, 1999: Akçağ Yayvınlariş

28. ناملىق كىتابىدا مەڭگۈ تاشلاردىكى مەلۇماتلار ئاساسىدا بىر تارىخنى مەيدانغا كەلتۈردى.

ئەخمەت ئەرجىلاسۇن بۇ تاشنى 719 ـ، 720 ـ يىللاردا تىكلەنگەن دەپ قارايدۇ. قارالسۇن:

Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 131.)

29. ئەخمەت ئەرجىلاسۇن تاشنىڭ ئىسمىنى Köl Ič čor دەپ يازدۇ، بۇ تاشنى 723 ـ، 725 ـ يىللاردا تىكلەنگەن دەپ قارايدۇ. قارالسۇن:

Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi,Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 131.)

30. ئەخمەت ئەرجىلاسۇن بۇ تاشنى 760 ـ يىلى تىكلەنگەن دەپ قارايدۇ. قارالسۇن:

Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 Yüzyila Türk Dili Tarihi

Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 138.)

31. Osman Fikri Sertkaya/Harcavbay Sartkocauli, Hoyto-Tamir (Moğolstan)' dan Yeni Yazitlar (ön nešr), TDAY-Belleten-2000, TDK, Ankara 2001, p. 309.

32. Ahmet B. Ercilasun, Bašlanğičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi, Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p. 168–169.

33. Otto Donner, Inscription de l' Orkhon, Helsingfors, 1892, p. XLXXX; Sur l' origine de l' alphabet turc du nord de l' Asie, JSFO, XIV, 1896.

34. E. D. Polivanov, Ideograficheskiy motiv v formatsii orkhonkogo alfavita, BSGU, 1925, p. 9

35. Ehmet Cevat Emre, Eski Turk Yazisinin mensegi, Istanbul, 1938.

36. A. Mahmutov, Kak voznik drevnityurkiskiy alfavit, Issledovaniya po Tyurkologii, 1969, Almata.

37. O. Pritsak, Turkology and the comparative study of Altaic languages: the system of the Old Tutkic Runic script, TUBA, vol. 4, 1980.

38. Guzev, Viktor G. Klyashtorniy, S. G., Genel Yazi Nazariyesi Isiginda Gokturk Yazisinin Mensei Meselesi, TDAY–Belleten 1993, Ankara 1995, pp. 27–33.

39. 耿世民:古代突厥碑铭研究,北京:中央民族大学出版社, 2005, p. 101.

40. مەڭگۈ تاشلاردىن كۆلتېگىن، بىلگە قاغان، تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ رەسىملىرى، تىرانسكرىپسىيەسى، تۈركچە تەرجىمىلىرى ئۇچۇن تۆۋەندىكى ئادرېسقا قارالسۇن:
http://www.bilgicik.com/yazi/orhun-gokturk-abideleri/

41. بۇ، دۇنيادا تېپىلغان قەغەزنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى بولۇپ، ئىنسانىيەت تارىخى ئۇچۇن ئەڭ چوڭ كەشپىيات ھېسابلانغان سەيلۇننىڭ كەشپىياتىدىن يېگىرمە - ئوتتۇز يىل كېيىنكى تارىخقا مەنسۇپ ئىدى.

42. R. R. Arat, Makaliler , C. I, Ankara, 1987, p. 508. Resit Rahmati Arat, Uyghurlar, 1934.

43. Resit Rahmati Arat, Uyghurlar, 1934.
44. L. Ligeti, Bilinmeyen iç Asya (çev. Saadettin Karatay), Milli Egitim Bakanligi, Istanbul 1970, p. 41.
45. R. R. Arat, Makaliler, C. I, Ankara, 1987, p. 509.

46. پومپېي (Pompeii) ئىتالىيەنىڭ قەدىمىي شەھىرى بو-لۇپ، مىلادىيە 79 - يىلىدىكى ۋىزۇۋى يانار تېغى پارتلىغاندا ۋەيران بولغان.

47. L. Ligeti, Bilinmeyen iç Asya (çev. Saadettin Karatay), Milli Egitim Bakanligi, Istanbul 1970, p. 41-44.
48. L. Ligeti, Bilinmeyen iç Asya (çev. Saadettin Karatay), Milli Egitim Bakanligi, Istanbul 1970, p. 37, 104-106.

49. نۆۋەتتە يولغا قويۇلۇۋاتقان «خەلقئارا دۇنخۇاڭشۇناسلىق تەتقىقات تېمىسى» (International Dunhuang Project IDP) دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ساقلى-نىۋاتقان 168 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق قوليازمىنىڭ فوتو نۇسخى-سىنى يىغىپ رەقەملەشتۈردى. 2009 - يىلى 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى (مۇشۇ مەزمۇن يېزىلىۋاتقان كۈنى)دىكى مەلۇماتقا قارى-غاندا بۇلارنىڭ كونكرېت سانى (http://idp.bbaw.de/):

ئەنگلىيەدە	جۇڭگودا	رۇسىيەدە	ياپونىيەدە	گېرمانىيەدە	جەمئىي
102,413	23,066	13,500	16,783	12,269	168,031

2009 - يىلى 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى بۇ مەزمۇنلار تۈزى-تىلىۋاتقاندا بۇ سانلاردا ئۆزگىرىش بولغان ۋە بۇ سەپكە قىرا-سىيە قوشۇلغان. بۇ بىزگە بۇ خىزمەتنىڭ ئىزچىل ئىشلىنىۋا-

قانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ:

ئەنگلىيەدە	جۇڭگودا	رۇسىيەدە	ياپونىيەدە	گېرمانىيەدە	جەمئىي
102,705	23,066	13,500	16,783	12,466	212,486

2010 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى بۇ مەزمۇنلار ئاخىرقى قېتىم تۈزىتىلىۋاتقاندا بۇ سانلاردا يەنە ئۆزگىرىش بولغان ۋە بۇ سەپكە دۇنخۇاڭ قوشۇلغان. بۇ بىزگە بۇ خىزمەتنىڭ داۋاملىق ئىشلىنىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ:

ئەنگلىيەدە	جۇڭگودا	رۇسىيەدە	ياپونىيەدە	گېرمانىيەدە	دۇنخۇاڭ	فرانسىيەدە	جەمئىي
108,882	44,660	21,224	17,000	25,175	230	55,684	273,055

ئۇندىن باشقا گېرمانىيە ئالىملىرىدىن:
Prof. Dr. Marcel Erdal (Frankfurt) Prof. Dr. Jost Gippert (Frankfurt) Prof. Dr. Klaus Röhrborn (Göttingen) Prof. Dr. Peter Zieme (Berlin) قاتارلىقلار يېتەكچىلىكىدە 1999 ـ يىلىدىن تارتىپ ئورخۇن يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، سوغدى يېزىقى، نىستورىيان يېزىقى قاتارلىق يېزىقلاردىكى Chuastuanift، Maitrisimit، Altun Yarok، Biographie – Xuanzang، Irk Bitig قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ تىرانسلىتىراتسىيە، تىرانسكرىپسىيە، مورفېما تەھلىلى، نېمىسچە تەرجىمىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ناھايىتى ئىنچىكە تەتقىقات نەتىجىسىنى ئىشلەپ تورغا قويۇپ بەردى. ھازىر سىز يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەسەرلەرنىڭ قۇرمۇقۇر، سۆزمۇسۆز ئىشلەنگەن تەھلىللىرىنى كۆرەلەيسىز: قاراڭ:

http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/
AY.B16.01.r03
Parallelstelle: AY.B11.01.v08-09-10
Parallelstelle: AY.P1.00.08.v08-09

Transliteration	[.....]wrm		„	yyq	qylyc	qylm[. . .]+		
Transkription genaue	[o]olürma		..	ayig	kilinc	kilm[a		. .]
Transkription	olürma		..	ayig	kilinic	kilma		
Morphem	olür	-ma	..	ayig	kilinic	kil	-ma	
Glossierung	toten	-NEG	..	übel	Tat	machen	-NEG	
Wortart /Funktion	vt	-negation	punct	adj	n	vt	-negation	

übersetzung: Tue nich[t] schlechte Taten!
Kommentar: P1: ölürm- ä statt: ölürm ä . P1 hat danach zusätzlich: äd-kä tavar-ka [az]lanmagil; ebenso wie in B11: äd-kä [t]avar-ka [az]lanmagil . PZ

50 . 16 ـ ئەسىرگە كەلگەندە شەرقىي چاغاتاي خانلىقى قۇ-مۇلنى بېسىۋالىدۇ ۋە ئىسلاملاشتۇرىدۇ. پەقەت خېشى كارىدورى ئەتراپىدا ياشاۋاتقان يۇغۇرلار ئەجدادلىرىنىڭ دىنى بولغان بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىۋېرىدۇ ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى داۋاملىق قوللىنىدۇ.

51 . Saadet Çagatay, Türk Lehceleri Örnekleri I, Ankara 1963, p . 345–350 .
52 . L . Ligeti, Bilinmeyen iç Asya (çev . Saadettin Karatay), Milli Egitim Bakanligi, Istanbul 1970, p . 30–36 .
53 . R . R . Arat, Makaliler («ماقالىلەر»), C . I, Ankara, 1987, p . 512 .

54 . 1 ـ تۇم 1929 ـ يىلى، 2 ـ تۇم 1929 ـ يىلى، 3 ـ تۇم 1930 ـ يىلى، 4 ـ تۇم 1930 ـ يىلى، 5 ـ تۇم 1931 ـ يىلى، 6 ـ تۇم (ئىندىكس) 1934 ـ يىلى نەشردىن چىققان.

55 . Ahmet B . Ercilasun, Bašlangičindan 20 yüzyila Türk Dili Tarihi , Akčağ Yayinlari, Ankara 2004, p . 271 .

56. ئەسەرنىڭ تۈركچە تەرجىمىسى مەھمەت ئاكالىن تەرىدىن 1988 ـ يىلى تۈركىيەدە نەشر قىلىندى.
(A. von Gabain, Eski Türkçenin Grameri, çev. Mehmet Akalin, Ankara 1988.)

گېبائ شىمىن تەييارلىغان خەنزۇچە نەشرى 2004 ـ يىلى ئىچكى موڭغۇل مائارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.
(冯. 加班著, 古代突厥语法, 耿世民译, 内蒙古教育出版社, 2004)

57. «بېرلىندىكى تۈرپان تېكىستلىرى»نىڭ 25 تومىنىڭ تولۇق تىزىملىكىنى تۆۋەندىكى ئادرېستىن كۆرەلەيسىز:
http://www.bbaw.de/bbaw/Forschung/Forschungsprojekte/turfanforschung/de/Publikationen#berlinerturfantexte
Berliner Turfantexte. 1971–1993 im Akademie Verlag Berlin, seit 1996 beim Verlag Brepols, Turnhout (Belgien):
I Georg Hazai/Peter Zieme: Fragmente der uigurischen Version des «Jin'gangjing mit den Gā thā s des Meisters Fu» nebst einem Anhang von Taijun Inokuchi. 1971.
II Klaus Röhrborn: Eine uigurische Totenmesse. Text, übersetzung, Kommentar. 1971.
III Semih Tezcan: Das uigurische Insadi-Sūtra. 1974.
IV Werner Sundermann: Mittelpersische und parthische kosmogonische und Parabeltexte der Manichäer mit einigen Bemerkungen zu Motiven der Parabeltexte von Friedmar Geissler. 1973.
V Peter Zieme: Manichäisch-türkische Texte. 1975.
VI Gerhard Schmitt/Thomas Thilo in Zusammenarbeit

mit Taijun Inokuchi: Katalog chinesischer buddhistischer Textfragmente. Bd. 1. 1975.
VII Georg Kara/Peter Zieme: Fragmente tantrischer Werke in uigurischer übersetzung. 1976.
VIII Georg Kara/Peter Zieme: Die uigurischen übersetzungen des Guruyogas «Tiefer Weg» von Saskya Pandita und der Mañjusrīnāmasamgīti. 1977.
IX Şinasi Tekin: Maitrisimit nom bitig. Die uigurische übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, übersetzung, Anmerkungen. 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index. 1980.
X Manfred Taube: Die Tibetica der Berliner Turfan sammlung. 1980.
XI Werner Sundermann: Mitteliranische manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts. Mit einem Appendix von Nicholas Sims-Williams 1981.
XII Nicholas Sims-Williams: The Christian Sogdian Manuscript C 2. 1985.
XIII Peter Zieme: Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren. 1985.
XIV Thomas Thilo: Katalog chinesischer buddhistischer Textfragmente, Bd. 2. 1985.
XV Werner Sundermann: Ein manichäisch-soghdisches Parabelbuch mit einem Anhang von Friedmar Geissler über Erzählmotive in der Geschichte von den zwei Schlangen. 1985.
XVI Dalantai Cerensodnom/Manfred Taube: Die Mongolica der Berliner Turfansammlung. 1993.

XVII Werner Sundermann: Der Sermon vom Licht–Nous . Eine Lehrschrift des östlichen Manich äismus . Edition der parthischen und soghdischen Version . 1992 .
XVIII Peter Zieme: Altun Yaruq Sudur . Vorworte und das erste Buch . 1996 .
XIX Werner Sundermann: Der Sermon von der Seele . Eine Lehrschrift des östlichen Manich äismus . Edition der parthischen und soghdischen Version mit einem Anhang von Peter Zieme . Die türkischen Fragmente des «Sermons von der Seele». 1997 .
XX Peter Zieme: Vimalakīrtinirdesasūtra . Edition alttürkischer übersetzungen nach Hands chriften fragmenten von Berlin und Kyoto . Mit einem Appendix von Jorinde Ebert: Ein Vimalakīrti–Bildfragment aus Turfan . 2000 .
XXI Jens Wilkens: Die drei Körper des Buddha (trikaya). Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz–Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St . Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert . 2001 .
XXII Christiane Reck: Gesegnet sei dieser Tag . Manich äische Festtagshymnen . Edition der mittelpersischen und parthischen Sonntags–, Montags– und Bemahymnen . 2004 .
XXIII Peter Zieme: Magische Texte des uigurischen Buddhismus . 2005
XXIV Desmond Durkin–Meisterernst: The Hymns to the Living Soul . Middle Persian and Parthian Texts in the Turfan Collection . 2006

XXV Jens Wilkens: Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch–buddhistischen Kšanti Kilguluk Nom Bitig. 2007

XXVI Yukiyo Kasai: Die uigurischen buddhistischen Kolophone. 2008

58. تۆۋەندىكى ئادرېسىتىن بۇ مەزمۇنلارنى زىيارەت قىلالايسىز:

http://www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/index.html

59. گېئ شىمىن ئەپەندىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى كېيىنكى مەزمۇنلاردا تونۇشتۇرۇلىدۇ.

60. بۇ ئەسەر نەشر قىلىنمىغان.

61. بۇ ھەقتە نيۇ رۇجى ئەپەندى «ئېلىمىزدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە قەدىمكى يادىكارلىقلار ھەققىدىكى تەتقىقات ئەھۋالى» ناملىق ماقالىسىدە تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن. قارالسۇن: 牛汝极:《我国维吾尔古文字和古文献研究概况》,《西域研究》, 1996(4)

62. گېئ شىمىن ئەپەندىنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئەمگەكلىرى تونۇشتۇرۇلغان تۆۋەندىكى ئەسەرلەر بار:
耿世民:《我与维吾尔学》,新疆大学学报(哲学人文社会科学版), 2005 年 04 期; 宁静致远 淡泊自甘—记新中国第一代民族语文学家、"国际知名学者奖"、"PIAC"金奖获得者耿世民教授, 中国民族教育, 2005 年 06 期.

63. گېئ شىمىن 1962 ـ يىلى ئەتراپىدا «مايىتىرىسىمىت» (قۇمۇل نۇسخىسى)نىڭ تولۇق لاتىنچە تىرانسكرىپسىيەسى ۋە خەنزۇچە تەرجىمىسىنى ئىشلەپ بولغانىكەن. ئۇزاق ئۆتمەي باشلانغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» بۇ تەتقىقاتلارنى ئون نەچچە يىل (1964 ــ 1976) ئۇزۇپ قويغان. قارالسۇن:

耿世民:《维吾尔古代文献研究》, 中央民族大学出版社, 2003, p.57.

64. بۇ ئېلىمىز ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرى ئېرىشكەن ئەڭ كاتتا ۋە بىردىنبىر خەلقئارالىق ئالىي مۇكاپات ھېسابلىنىدۇ.

65. Resit Rahmati Arat, Uyghurlar, 1934.

66. Resit Rahmati Arat, Uyghurlar, 1934.

67. Mueller, Ein inranischen Dprachdenkmal aus der nördlichen Mongolei, SBAW, 1909, XXVII.

68. 耿世民:《维吾尔古代文献研究》, 中央民族大学出版社, 2003, p.3

69. Ahmet Ceferoglu, Turk dili tarihi I, Enderun kitabevi, Istanbul 1984, p.177.

70. 耿世民, 新疆历史与文化概论, 北京:中央民族大学出版社, 2006, p.103.

71. بۇ دەۋرلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئوسمانلى سۇلتانلىقىدا دۆلەت ئىشلىرىدا قوللىنىلغانلىقىنى توپقاپى سارىيىدىكى قولىيازمىلار ئىسپاتلىماقتا. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىمى فاتىھ سۇلتان يارلىقىدۇر. قارالسۇن:

Turkiyat Mecmuesi, VI, Istanbul 1939, p.285–322)

72. Richard Jean, La limite occidentale de l'expansion de l'alphabet ouigour, JA. CCXXXIX, I, 1951, p.71–75.

73. Ahmet Ceferoglu, Turk dili tarihi I, Enderun kitabevi, Istanbul 1984, p.178.

74. W. Radloff, Kuan-si-im Pusar, Bibliothece Buddica, St. PetersburG, 1911, p.VII; S.E. Malov, Izuchenie Drevnix Turetskix Yazikov, Perviy Vsesoyuzniy Tyurkologicheskiy S'yead, Baku, 1926, p.140; Radloff, Malov, Suvarnaprabhasa, Bibliothece Buddica, St. PetersburG, 1913, p.17.

75. ئالتۇن ئوردا خانلىقى چىڭگىزخانىڭ چوڭ ئوغلى جۇجىغا سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن زېمىندا قۇرۇلغان خانلىق. دائىرىسى ھازىرقى قازاقىستان، سىبىرىيەنىڭ غەربى ۋە رۇسىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

76.《元史·塔塔统阿传》

77. 耿世民，回鹘文社会经济文书研究，北京：中央民族大学出版社，2006，p.25.

78. 耿世民，回鹘文社会经济文书研究，北京：中央民族大学出版社，2006，p.26.

79. قۇتب «خسراۋ ۋە شېرىن» داستانىنىڭ ئاپتورى.

80. سەيفى سارايى ئارال دېڭىزى بويىدىكى ساراي شەھىرىدىن، شەيخ سەئىدىنىڭ «گۈلىستان» داستانىنى تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلغان.

81. 耿世民，回鹘文社会经济文书研究，北京：中央民族大学出版社，2006，p.27.

82. Ozonder, F. Sema Barutcu, Abidarim kunlig koşavartï Şastirtaki cinkirtü y örüglerning kingürüsï ' nden üc itigsizler, TDK, Ankara 1998.

83. F. Sema Barutcu Özönder, Doğu Türk Yazi Edebi Çevresi ve Timür, TUBA, 24/III, 2000, p.291–292

84. باسمىغا قولاي بولۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ مىسالالارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يېزىلىشى تۈز قىلىپ بېرىلدى.

85. S. Ye. Malov, Pamyatniki drevnetyurkskoy pis ' menmosti, Moskva– Leningrad, 1951, pp.

86. Kutadgu Bilig Tipkibasim I , (Viyana Nushasi), Istanbul 1942. p.191.

87. R. R. Arat, Uygurca Yazilar Arasinda , Istanbul Devlet basimevi, 1937, p.77.

88. Ahmet Ceferoglu, Turk Dili Tarihi, Istanbul 1984, p.163.

89.«ئۆزبېكىستانىنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، (1 ـ تۇم، 50 ـ 80 ـ بەتلەر) ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» (1 ـ قىسىم) (ئابلەت نۇردۇن، ئېزىز يۈسۈپ تەرجىمە قىلغان)، (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى، 135 ـ بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.)

90. F. K. W. Mueller, Uigurca II, Berlin, 1911, p. 95,A; 伯恩斯坦:《突厥钱币考》, 张钱弦译文,《说文月刊》第 3 卷第 101 期, . 1943,5, p. 181.

91. W. W. Radloff, Altturkischen Studies , IV, 1911, S. 19-20.

92.《羽田亨博士史学文集》, 下卷, 语言宗教篇, p. 25.

93. G. Clauson,《阿克贝欣即碎叶》,《皇家亚洲学会杂志》, 1961. 1., 汉译文载《中亚研究资料》, 1986(1).

94. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997 年, p. 78.

95. F. W. K. Mueller, Ein iranisches Sprachdenkmal aus der n ördlichen Mongolei, Sitzungsb. Knög. Preuss. Akad. D. Wiss., XXVII, Berlin 1909, p. 730.

96. Nicholas Sims-Eilliams er James Hamilton, Documents turco-sogdiens du IXe-Xe siecle de Touen-houang., London, 1990.

97. Von Le Coq, Kurze Einfhrung in die uigrurische Schriftkunde, MSOS., 1919, p. 94.

98. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, p. 167.

99. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi , Istanbul 1984, p. 168.

100. Ahmet Ceferoglu, Türk Dili Tarihi , Istanbul 1984, p. 165.

101. V. Bartold, Orta - Asya Türk tarihi hekkinda dersler, Istanbul 1927, p. 1.

102. Ludes H., Uber dir literarische Funde con Ostturkistan, p. 14.

103. A. von Gabain, Die uigurische Ubersetzung der Biographie Hen-tsang, I , Brucgstucke des 5. kapitels, SB. 1935.

104. A. von Gabain :《古代突厥语语法》, 耿世民译, 呼和浩特:内蒙古教育出版社, 2004, p. 25.

105. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997 年, p. 83.

106. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997 年, p. 84.

107. Rona Tas, An Introduction to Turkology , Szeged 1991, TABLE II; G. Clauson :《突厥语婆罗米文文献》, 牛汝极译文,《喀什师范学院学报》, 1995(2), p. 95.

108. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997 年, p. 83.

109. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997 年, p. 83.; A. Gabain, Turkische Turfan Texte VII. Texte in Brahmi Schrift. Abhandlungen der Deutschen akademie der Eissenschaften in Berlin, Jhrg, 1952. No. 6, Berlin; Rona Tas, An Introduction to Turkology , Szeged 1991, p152-155

110. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997 年, p. 83.; N. Poppe, Introduction to Altaic Linguages, Wiesbaden, 1965, p. 69.

111. D. Chwolson,, Syrish-zestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie, St. Petersburg, 1886, 1890, 1897.

112. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997 年, p. 117.

113. 牛汝极:《维吾尔古文字与古文献导论》, 新疆人民出版社, 1997 年, p. 132.

114. 陶宗儀:《書史會要》(1368-1398), 上海書店, 1984.

115. N. Poppe, The Mongolian Monumensts in Ph'ags-pa Script Secondedition translatedand edited by J. R. Krueger, Wesbaden 1957, p. 2.(牛汝极/照那斯图:《元代畏兀儿人使用八思巴字述论》,《西北民族研究》, 2002(3).

116. G. J. Ramstedt, Mongolische Briege aus Idiqut-Schähri, in: Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akadenie der Wissenschaften 1909, pp. 838-848.; G. Kara, Knigi mongolskih kochevnikov (senvekov mongolskoy pismennosti), Moskva 1972, p. 31.

117. P. Zieme, Ein uigurischer Landverkaufsvertrag aus Murtuq, in: Altorientalische Forschungen 1, 1874, pp/295–308.

118. 松井太:《ウィヴル文クファトルヴ印文书》,《内陆アジア言语の研究》XIII. 大阪 1998, pp. 1–62.

119. P. Zieme, Turkic Fragments in Phgas–pa Script,《内陆アジア言语の研究》XIII. 大阪 1998, pp. 63–69.

120. 牛汝极/照那斯图:《元代畏兀儿人使用八思巴字述论》,《西北民族研究》, 2002(3).

121. شۇڭا بۇ يېزىق پارس يېزىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

122. تالات تېكىن مۇشۇنداق قارايدۇ.

123. Reshid Rehmati Arat, Atabatu' l–Hakayik, Istanbul 1951, p. 32.

124. مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، (1981 ـ يىلى)، (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى) 1 ـ توم، 2 ـ بەت.

125. Brockelmann, C., Mitteltürkiscer wortschatz nach mahmud al–kashgaris Divan Lugat at–Turk, Budapest – Lepzig 1928, Ⅵ+252s.

126. Atalay, Besim, Divanü Lugat–it–Türk Tercümesi, C. I–V, Türk Dil Kurumu Yayinlari: Ankara1939–1941; 1985–1986., Divanu Lugat–it–Turk V (dizin), Ankara, 1943; 1972., Divanu Lugat–it–Turk Tipkibasimi "Faksimile", 1941.

127. Salih Mutellipov, Turki Sozlar Divani, 1–3, Tashkent, 1960.

128. Dankoff, R. & Kelly, J. eds. & translators, 1982, 1984, 1985: Compendium of the Turkic Dialects, by Mahmūd al–Kāshgharī. (Duxbury, Mass.: Harvard University Printing Office) 3 vols. Sources of Oriental Languages & Literatures 7, Turkish Sources VII.

129. مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 ـ، 3 ـ توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئىبراھىم مۇتىئى باش مۇھەررلىكىدە)، 1981 ـ 1984 ـ يىللار.

130. Askar Kurmashuli Yegevbay, Maxmut Kashkari — Türk Sözdigi, Almati 1997–1998.

131. 麻赫穆德. 喀什葛里:《突厥语大词典》, 1–3 卷, (校仲彝等译)新疆人民出版社, 2002 年。

132. ۋېينا نۇسخىسى دەپ ئاتالغان بۇ نۇسخىنى گېرمانىيەلىك تۈركولوگ H. Wambery 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى بايقىغان.

133. ۋېينا نۇسخىسى دەپ ئاتالغان بۇ نۇسخىنى تاتار ئالىمى زەكى ۋەلىدى توغان 1913 ـ يىلى بايقىغان ۋە قىسقا بىر يازما بىلەن تونۇشتۇرغان. 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى ۋە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى مالىمانچىلىقلىرىدا يوقالغان بۇ نۇسخىنى ئۆزبېك ئالىمى فىترەت 1925 ـ يىلى قايتا بايقىغان.

134. قاھىرە نۇسخىسى دەپ ئاتالغان بۇ نۇسخىنى قاھىرە Hidiv كۇتۇپخانىسىنىڭ مۇدىرى Moritz 1896 ـ يىلى بايقىغان.

135. H. Wambery, Uigurische Sprachdenkmäler und das Kutadgu Bilik. Uigurischer Text mit Transscription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kutadgu Bilik, Innsbruck 1870, Ⅳ+260

136. W. W. Radloff, Kutadku bilik. Facsimile des uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien, St. Petersburg 1890, Ⅷ+200; Das Kutadku Bilik Jusup Chass Hadschib aus Bälasagun. Theil Ⅰ. Der Text und Transcription, St. Petersburg 1891, XC Ⅲ+252; Das Kutadku Bilik Jusup Chass Hadschib aus Bälasagun. Theil Ⅱ. Der Text und übersetzung nach den Hands chriften aus Bälasagun von Wien un Kairo, St. Petersburg 1910, XX Ⅳ+560.

137. Arat, R. R., Kutadgu Bilig. I. Metin (Istanbul, 1947, Milli Eğitim Basimevi).

138. S. N. Ivanov, Yusuf Balasagun:Kutadgu Bilik, Moskva 1983.

139. Robert Dankoff, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig), Chicago–London 1983.

140. يۈسۈپ خاس هاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك»، (نەزمى تەرجىمە تەرجىمانلار: ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئەھمەد زىيائى، مەمتىمىن يۈسۈپ) مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى، (نەسرىي تەرجىمە تەرجىمانلار: ئابدۇشكۈر تۇردى، قادىر ئەكبەر) مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 ـ يىلى 1 ـ نەشرى، 2006 ـ يىلى 2 ـ نەشرى.

141. Askar Ekewbayev, Jusup Balasagunlu: Kutti Bilik, مىللەتلەر نەشرىياتى 1989 ـ يىلى كۆچۈرۈپ باسقان. Almati 1986

142. Kamil Veliyev, Ramiz Asker, Yusif Balasagunlu: Gutadgu Bilik — Xoštbextliye Aparan älm, Baki 1994.

143. Tölögön Kozubekov, Cusup Balasagin — Kuttuu Bilim — Dastan, Moskva 1993.

144. Kayom Karimov, Yusuf Balasagun: Kutadgu Bilik, Tashkent 1971.

145. 耿世民, 魏萃一:《福乐智慧》(节译本), 新疆人民出版社, 1979 年; 郝关中, 张宏超, 刘宾:《优素优素甫·哈斯·哈吉甫-福乐智慧》, (第一版) 民族出版社, 北京 1986 年; (第二版)新疆科学技术出版社, 2006 年

146. Arat, R. R., Kutadgu Bilig III indeks, (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştirma Enstitüsü Yayinlari, Ankara 1969.

147. هازىر «ئەتەبەتۈل ـ ھەقايىق»نىڭ سەمەرقەنت نۇسخىسى

(1444 ـ يىلى)، ئاياسوفىيا نۇسخىسى (1480 ـ يىلى)، توپقاپى مۇزېيى نۇسخىسى، سەيىد ئەلى نۇسخىسى قاتارلىق تۆت خىل نۇسخىسى بار.

148. Arat R. R., Atebetül-Hakayik, Istanbul Ateş Basmevi 1951.

149. خەمىت تۆمۈر، تۇرسۇن ئايۇپ: «ئەتەبەتۇل ـ ھەقايىق»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىل.

150. E. Kurishjanov, B. Saghindikov, Ahmet Yükneki - Akikat Suyi, Almati 1985.

151, K. Mahmudov, Hibatu' l-Hakayik, Tashkent 1968.

152. Abdullah Kök, Karahanli Türkçesi Satir-Arasi Kur' an Tercümesi (TIEM 73 v-235v/2), Ankara 2004., A. Ü. Eski Türk Dili Bilim Dali, Yayimlanmamiş dr. tezi.

153. Janus Eckmann, Middle Türkic Glosses of the Interlinear Koran Translation, Budapest 1976.

154. Ausu Ata, Türkce Ilk Kur'an Tercumesi (Rylands Nushasi): Karahanli Türkcesi ,Giris, Metin, Notlar, Dizin , TDK, Ankara 2006.

155. A. A. Semenov, Sobraniye vostočnih Rukopisey, Tashkent 1957.

156. A. K. Borovkov, Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII bb., Mockwa 1963.

157. Halil Ibrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu, A. K. Borovkov-Orta Asta' da Bulunmuş Kur' an Tefsirinin Söz Varliği (XII. XIII yy.) TDK Ankara 2002.

158. غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى، 1 ـ توم، 532 ـ بەت.

159. Ilminskiy, Kisas-I Rabguzi, Kazan 1859.

160. Š amsüddin Hüseyn, Kisas-I Rabguzi, Kazan 1881.

161. Grö nbech, Rabghuzi, Narrationes de prophetis, Kopenhagen 1948.

162. P. Melioranskij, Skazanie o proroke Saliche (al-Muzaffariye, Sbornik Statej uchenikov Prof. Barona V. R. Rozena, St. Petersburg 1897.

163. S. E. Malov, Musul' manskie skazanija o prorokach po Rabguzi (ZKV V, 1930 p. 507-525)

164. Jakob Schinkewitsch, Rabguzis Syntax, MOSS, Westasiatische Studien, Berlin 1937. Sabit S. Peyli, Rabguzu sentaksi, Istanbul 1947.

165. Ata, Aysu, Nūsirü' d-din bin Burhānü' d-din Rabgūzi, Kisasü' l-Enbiyā (Peygamber Kissalari) I (Giriş-Metn-Dizin), II, Dizin, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1997.

166. Ismet Cemiloglu, 14. Yüzyila ait bir Kisas-I Enbiya nüshasi üzerinde sentaks incelemesi, Ankara 2000.

167. N. Hacieminoglu, Salebi' nin Kisasü' l Enbiyasi' nin Teçümesi üzerine Bir Gramer Denemesi, RDED, Istanbul 1961, Cilt XI, S. 47-66 (1a-50b varaklari üzerinde).

168. 买提热依木:《拉布故孜的<圣人传>及其研究》,《突厥语言文化研究》,中央民族大学出版社,1996年; A Phonological Anaysis of Rabghuzi' s Qisasil-Anbiya,《耿世民先生70寿辰纪念文集》,民族出版社,1999年,第313-383页。

169. بۇ نۇسخا هازىر لوندون بريتانىيە مۇزېيىدا ساقلاۋاتقاتا، بۇ نۇسخىنىڭ ئۆزبېكىستاندا ئۆزبېك ھەرپلىرى بىلەن بېسىلغان نۇسخىسىمۇ دۇنياغا كەلدى. تاشكەنت 1990 ـ 1991 ـ يىللار.

170. بۇ نۇسخا هازىر تۈركىيە بۇرسا قەدىمكى ئەسەرلەر ۋە يازمىلار كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

171. A. Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c. II, s. 113.

172. R. F. Islamov, Altin Urda hem Memlükler Misiri: Yazma Miras, Medeni Bağlanişlar, Kazan 1988, s. 61.

173. Nehcü 'l-Ferā dü s, Uştmahlarning Açuk Yoli, Janus Eckmann, I Metin Ankara 1995, önsöziv.

174. ئەخمەت زەكى ۋەلىدى توغان تاپقان ۋە هازىر تۈركىيە ئىستانبۇل سۇلايمانىيە ئومۇمىي كىتابلىقى يېڭى جامە بۆلۈمىدە ساقلانغان نۇسخا، 222 ۋاراق 444 بەت.

175. قازان تۈرك ئالىمى شاهابدىن مارجانىنىڭ شەخسىي كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان نۇسخا.

176. يالتا شەرق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخا، 549 بەت.

177. پارىژ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخا، 307 بەت.

178. قازان نۇسخىسى قازان ئۇنىۋېرسىتېتى نۇسخىسى، قازان دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى، قازان دۆلەت پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى قاتارلىق جايلاردا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

179. لېنىنگراد نۇسخىسى 1934 ـ يىلى Vahidov كۇتۇپخانىسىدىن كەلتۈرۈلگەن لېنىنگراد سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان ئىككى خىل نۇسخىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

180. Nehcü'l-Ferādüs, Uştmahlarning Açuk Yoli, Janus Eckmann, I Metin, II Tipki Basim, Ankara 1995; Aysu Ata, Dizin-Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1998.

181. Ahmet Zeki Velidi (Togan), Harezm'de yazilmiş eski türkçe eserler, Türkiyat Mecmuesi II, 1926 [1928], 331-345.

182. Yakup Kemal, Tyurko-Tatarskaya rukupis' XIV veka "Nehdju-l'-feradis", Simferopol 1930.

183. Kivamettin, Nehcü'l-feradis'ten derlenen Türkçe sözler, Türkiyat mecmuasi IV, 1934, 169 - 250.

184. ئەسەر ئالتۇن ئوردا شائىرى قۇتب تەرىپىدىن 1341 - ياكى 1342 - يىللىرى يېزىلغان مەسنەۋىدۇر. ئەسەرنىڭ بىر - دىنبىر نۇسخىسى هازىر پارىژ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلانماقتا.

185. ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا (1432)، يەنە بە - رى ئەرەب يېزىقىدا (16 - ئەسىر) كۆچۈرۈلگەن ئىككى نۇسخە - سى بار. بۇلاردىن ئىككىسى برىتانىيە مۇزېيىدا، ئىككىسى ئىس - تانبۇل مىللىي كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

186. ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا 1436 - يىلى هىراتتا كۆچۈرۈلگەن بىردىنبىر نۇسخىسى هازىر پارىژ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلانماقتا.

187. بۇ بىر 26 ۋاراق (52 بەت) كېلىدىغان دىنىي ئەسەر بولۇپ بىردىنبىر نۇسخىسى تۇركىيە بۇرسا كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

188. Ahmet Zeki Velidi (Togan), Harezm'de yazilmiş Eski Türkçe eserler, Türkiyat Mecmuesi II, 1926 [1928], 331-345.

189. A.Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c.II, s.117.

190. R. Toparli, Mu' inü' l – Mürid, Erzurum 1988.

191. Ata, Aysu, "Recep Toparli, Mu' inü' l–Mürid, Erzurum 1988.; Harezm – Altin Ordu Türkçisi, Istanbul 2002, s. 34.

192. Özyetgin, A. M., Altin Ordu, Kirim ve Kazan Sahasina Ait Yarlik ve Bitiklerin Dil ve üslüp incelemesi, (inceleme–Metin–Tercüme–Notlar–Dizin–Tipkibasim), Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1996.

193. سەككاكى ئەرەبچە «سك» (sekke) «قازماق» مەنىسىدە. كى پېئىلىنىڭ ئىسىم شەكلى «سكاك» (sekk ā k) تۈر. 1. مېتال پۇل ياسىغۇچى 2. پىچاقچى 3. تۆمۈردىن ھالقا ياسىغۇچى دېگەن مەنىلەردە. شائىر بىمىزنىڭ قايسى مەنىدە قوللانغىنى مەلۇم ئەمەس.

194. Janus Eckmann, Die Tschaghataische Literatur, Philologiae Turcicae Fundamenta II, Wiesbaden 1964, p. 306–207.

195. Parsa Şemşiyev–Rahmet Mecidiy, Özbek Edebiyati c. I, Taşkent 1959, p. 452.

196. Kemal Eraslan, Mevlane Sekkaki Divani, Ankara 1999, s. 14.

197. غاپپار روزى: «مەۋلانە سەككاكى» (غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى، 582 ـ بەت.

198. 13 قەسىدە، 57 غەزەلدىن تەركىب تاپقان بۇ نۇسخا بريتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

199. بۇ نۇسخا ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئەبۇ رەيھان نامىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا.

200. Kemal Eraslan, Mevlane Sekkaki Divani, Ankara 1999.

201. گۇنەي قارىياغاچ ئەسەرنىڭ توققۇز نۇسخىسى بارلىقىنى قەيت قىلىدۇ، ئەمما بىر - بىرلەپ كۆرسەتمەيدۇ. ئەسەرنىڭ خوتەندىن تېپىلغان نۇسخىسى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىلى 4 - سانىدا ئېلان قىلغان.

202. غاپپار روزى ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنىڭ 1857 - يىلى قەشقەردىن تېپىلغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ (غاپپار روزى: «مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى»، غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 - يىلى، 609 - بەت).

203. Ahmet Zeki Velidi (Togan), Çagataiskii poet Lutfiy i ego Divan, Kazan 1914.

204. Janus Eckmann, Die Tschaghataische Literatur, Philologiae Turcicae Fundamenta II, Wiesbaden 1964, p. 270

205. Günay Karaağaç, Lutfi Divani (Giriş, Metin, Dizin, Tipkibasim), Ankara 1997, XV.

206. غاپپار روزى: «مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى» (غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 - يىلى، 605 - بەت).

207. Günay Karaağaç, Lutfi Divani (Giriş, Metin, Dizin, Tipkibasim), Ankara 1997.

208. Janus Eckmann, The Divan of Gada'i, Bloomington 1971.

209. شائىرنىڭ تەخەللۇسى ھەققىدە ئەخمەت ئەرچىلاسۇن «شائىر يەسەۋى دەرۋىشى ئىسمايىل ئاتانىڭ نەۋرىلىرىدىن بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان» دەپ ئىزاھ بېرىدۇ

210 . Kemal Eraslan, Çagatay Şairi Atayi ' nin Gazelleri, Türk Dilliri Araştirmalari Yilliği – Belletin, 1987, Ankara 1992, s . 113–164

211 . Köpürlü, Fuad, Çagatay Edebiyati, Islam Ansiklopedisi, 3 . cilt, Ankara 1945, s . 291

212. شائىرنىڭ «دىۋان»، «دەھنامە» (مەسنەۋى)، ۋە «بەڭ ۋە چاغىر» (بەڭ ۋە شاراب) قاتارلىق ئۇچ گەسىرى بار.

213. شائىرنىڭ 1435 ـ يىلى تاغىسى شاھرۇخقا سۇنغان «تاڭاشۇقنامە» ناملىق بىر مەسنەۋىسى بار.

214 . Kemal Eraslan, Ehmedi, Münazara (Telli Sazlar Atişmasi), Istanbul üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyati Dergisi, XXIV, Istanbul 1986 .

215 . Fahir Iz, Yakini ' s Contest of the Arrow and the Bow, Nemeth Armagani, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1962 .

216 . Ahmet B . Ercilasun, Başlangicindan Yirminci Yüzyila Türk Dili Tarihi, Ankara (Akçag) 2004 , s . 410

217 . Ahmet B . Ercilasun, Başlangicindan Yirminci Yüzyila Türk Dili Tarihi, Ankara (Akçag), 2004 . s . 420

218 . Agah Sirri Levend, Alişir Navai, Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1965–1968 .

219. ئابدۇرىشىت ئىسلامى، رەھمىتۇللا جارى، تېيىپجان ئېلىيوف، ئىسرائىل يۇسۇپ، ئابدۇقەييۇم خوجا، قۇربان باراتلار ـ نىڭ تەيىارلىشىدا شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى نەشرى.

220. خەمىت تۆمۇر، ئابدۇروف پولات : «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىل.

221. ئەلىشىر نەۋايى: «مەجالىسۇن نەفائىس»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل، 554 بەت.
222. ئەلىشىر نەۋايى: «مەھبۇبۇل قۇلۇپ»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989 ـ يىل، 248 بەت.
223. تېيىپجان ئېلىيوف: «غەزەللەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىل.
224. «ئەلىشىر يەۋايى ئەسەرلىرى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىل)نىڭ ئىچىگە نەۋائىنىڭ «بەدايىئۇل بىدايى» (دىباچىسى، مۇھەممەتتۇردى مىرزائەخمەت نەشرگە تەييارلىغان، تىرانسكرىپسىيە، تەرجىمە، فاكسىمىل)؛ «ھالاتى ھاسان ئەردەشىر» (ئاسىيە مۇھەممەت نەشرگە تەييارلىغان، تىرانسكرىپسىيە، تەرجىمە، فاكسىمىل)؛ «ھالاتى پەھلىۋان مۇھەممەد» (ئاسىيە مۇھەممەت نەشرگە تەييارلىغان، تىرانسكرىپسىيە، تەرجىمە، فاكسىمىل)؛ «ۋەقفىيە» (مۇھەممەتتۇردى مىرزائەخمەت نەشرگە تەييارلىغان، تىرانسكرىپسىيە، تەرجىمە، فاكسىمىل)؛ «ئەربەئىن» (قىرىق ھەدىس) (جاپپار ئەزمىشاھ نەشرگە تەييارلىغان، تىرانسكرىپسىيە، تەرجىمە، فاكسىمىل) قاتارلىق بەش پارچە گەسىرى كىرگۈزۈلگەن.
225. ئەسەرنىڭ 196 ۋاراقلىق يېگانە نۇسخىسى ئىستانبۇل توپقاپى مۇزېيىدا ساقلانماقتا.
226. Yakup Karasoy, Şiban Han Divani (inceleme–Metin–Dizin–Tipkibasim), Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1998.
227. Ahmet B. Ercilasun, Başlangicindan Yirminci Yüzyila Türk Dili Tarihi, Ankara (Akçag), 2004, s. 422.
228. N. Ilminiskiy, Baburname, Kazan 1857.
229. Pavet de Courteille, Memoires de Baber, Paris 1871.
230. Annette Susannah Beveridge, The Babur–nama in English, Londra 1922.

231. Reşit Rahmeti Arat, Gazi Zahirüddin Babur, Vekayi, Babur' un Hatirati, I, Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1943, II, Türkiye Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1946.

232. بابۇر: «بابۇرنامە» ، (نەشرگە تەييارلىغۇچى: خەمىت تۆمۇر)، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى.

233. 巴布尔著，王治来译:《巴布尔回忆录》，商务印书馆，1997.

234. Bilal Yücel, Babür Divani (Metin – Gramer – Sözlük), Ankara 1995.

235. تۇرسۇنمۇھەمەت ساۋۇت: «مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر» (غەيرەتجان ئوسمان): «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى، 756 ـ بەت.

236. ئاپتور بۇ كىتابنى دەسلەپ پارس تىلىدا يازغان، كېيىن ئۆزى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدا ئۇيغۇر تىلىغا ئۆرۈگەن. ئەپسۇسكى بۇ نۇسخا تېخى بايقالمىدى.

237. ئاپتور ئاياز شىكەستە تەخەللۇسى بىلەن يازغان داستان.

238. ئاياز شىكەستە: «جاھاننامە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىل، 7 + 122 بەت.

239. گۇمنام (مەنىسى: نامسىز) ۋە ھىرقىتى (مەنىسى: كۆيۈپ كۈل بولغۇچى) دېگەن ئىككى تەخەللۇس بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان كىشىنىڭ بىر شەخس يەنى، تولۇق ئىسمى مۇھەممەد ئىمىن غوجامقۇلى ئاتلىق كىشى ئىكەنلىكىنى مىرسۇلىتان ئوسمانوف «دىۋانى گۇمنام» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىل) ناملىق ئەسىرنىڭ كىرىش سۆزىدە ئىسپاتلىغان.

240. مۇھەممەد ئەبۇ سەلاھى:«گۈل ۋە بۈلبۈل» (ئەسەرنىڭ

يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» ئالمۇتا، 1982 ـ يىل، 148 ـ بەتتە 1678 ـ يىلى دېيىلگەن؛ غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىـ ياتى، 2002 ـ يىلى 810 ـ بەتتە 1740 ـ يىلى دېيىلگەن) داستانىنىڭ ئاپتورى.

241. مۇھەممەد سىددىق زەلىلىي (مەنىسى: خار، قەدىرـ سىز)«سەپەرنامە» (1718)، ۋە بىرمۇنچە لىرىكىلارنىڭ ئاپتورى.

242. خوجا جاھان ئەرشى (مەنىسى: يەتتە قات ئاسمان، ئېـ گىزلىك) 1735 ـ، 1756 ـ يىللىرىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمدارى. «دىۋانى ئەرشى»نىڭ ئاپتورى.

243. مۇھەممەد ئىنىنى ئابدۇللا خەراباتى (مەنىسى: ئىشـق دەۋاسى بىلەن خاراب بولغۇچى، مەيخانە ئەھلى) «كۇللىيات مەسـ نەۋى خەراباتى»نىڭ ئاپتورى.

244. خوجا سىددىق فۇتۇھىي (مەنىسى: پەيزىلىك، كۆڭـۈلـ لۈك)، «دىۋانى فۇتۇھىي»نىڭ ئاپتورى. شائىر ئەرشىنىڭ ئوغلى.

245. نەۋبەتىي (مەنىسى: نۆۋەت، دىجورنى) «دىۋانى نەۋبەـ تىي»نىڭ ئاپتورى.

246. مەھزۇن (مەنىسى: غەمكىن) «دىۋانى مەھزۇن»نىڭ ئاپتورى.

247. ئەھمەد باقى خوجامنىياز قۇسورىي (مەنىسى: كەمچـ لىك ئۆتكۈزگۈچى) پىچاندا ياشىغان شائىر، تەرجىمان، «رەۋزەتۈز زۇھرا»نىڭ ئاپتورى، «قەسىدەئى بۇردىيە»، «تارىخى ئەسھابۇلـ كەئىف»لەرنىڭ تەرجىمانى.

248. موللا مۇھەممەد تۆمۈر قەشقەردە ياشىغان داڭلىق تەر ـ جىمان، شائىر. «ئەخلاقۇل مۇھسىنىن» (ياخشى كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى (1707)، «كەلىلە دىمنە» (1717) قاتارلىق ئەسەرلەرنى پارس تىلىدىن تەرجىمە قىلغان.

249. شاھ ھىجران (تولۇق ئىسمى شاھ مۇھەممەد ئىمىن

ئاخۇن ئىبنى خوجا نىزامۇدىن)، يەكەندە ياشىغان داڭلىق تەرجىمان. «شاھنامە»نى «شاھنامەئى تۈركى» دېگەن نامدا تەرجىمە قىلغان

250. مۇھەممەد ىبننى ئابدۇللاخان مەخدۇم ئاقسۇدا ياشىغان داڭلىق تەرجىمان. «مىڭ بىر كېچە»نى تەرجىمە قىلغان.

251. مۇھەممەد سىدىق رەشىدى «سىدىقنامە»نىڭ ئاپتورى.

252. مەجلىسىي «دىۋان مەجلىسىي»، «سەيفۇلمۇلۇك ـ بەدىئۇلجەمال» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

253. يۈسۈپ خوتەنىنىڭ خوتەنلىك خەتتات موللا نىياز تەرىپىدىن 1822 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن بىر شېئىرلار توپلىمى هازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا.

254. زوھۇرى قەشقەرنىڭ 1830 ـ يىلى قەشقەرنىڭ ھاكىمبېگى بولغان زوھۇرىددىن ھاكىمبېگى، «دىۋانى زوھۇرى»نىڭ ئاپتورى.

255. ئىبراھىم مەشھۇرىي «دىۋان مەشھۇرىي»نىڭ ئاپتورى.

256. مۇھەممەد سادىق كاشغەرىي «تەزكىرەئى ئەزىزان (ئەزىزلەر تەزكىرىسى)، «زۇبدەتۇل مەسائىل» (مەسىلىلەر جەۋھىرى، 1840)، «تەزكىرەئى خوجاكان» (خوجىلار تەزكىرىسى)، «تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھب» («ئەسھابۇل كەھب» تەزكىرىسى، 1844)، «تارىخى ئىسكەندەرىيە ۋە تاجنامەئى شاھى» (ئىسكەندەر تارىخى ۋە شاھلارنىڭ تاجەمنىسى)، «ئادابۇسسالىھىن» (ياخشىلار نىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاقى)، «قىياپەتۇل بەشەر» (چىراي قىياپەتلىرى)، «رىسالەئى كەسىپدار» (كەسىپلەر رىسالىسى)، «تەرجىمەئى تارىخى تەبەرى» (تارىخى تەبەرىنىڭ تەرجىمىسى)، تەرجىمەئى تارىخى رەشىدى» (تارىخى رەشىدىنىڭ تەرجىمىسى)، «قۇرئان تەفسىرى»، «ئىسلام ئاساسلىرى»، «كەشفۇل قۇلۇب» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

257. قەلەندەر «دىۋان قەلەندەر»نىڭ ئاپتورى
258. مۇللا نىياز خوتەنى «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» (1797) ناملىق داستاننىڭ ئاپتورى.
259. خىسلەت «مۇشۇك بىلەن چاشقان»، «ھەدىيەئى خىسلەت» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
260. مۇللا ئىسمەتۇللا بىننى مۇللا نېمەتۇللا مۇجىزىي «تارىخى مۇسىقىيۇن»نىڭ ئاپتورى.
261. ئابدۇرېھىم نىزارى قەشقەردە ياشىغان، «دىباچە» (مۇقەددىمە)، «فەرھاد ۋە شېرىن» «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «مەھزۇن ۋە گۈلنىسا»، «رابىيە ۋە سەئدىن»، «زادۇل نەجاد» (قۇتۇلۇش ئۇزۇقلىرى) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
262. نورۇز ئاخۇن زىيائىي «مۇھزىنۇل ۋائىزىن» (مۇكۈلۈق ۋەز ـ نەسىھەتلەر،1843)، «ۋامۇق ۋە ئۇزرا»، «چاھار دەرۋىش» (تۆت دەرۋىش)، «مەسئۇد ۋە دىلئارا»، «ياۋا توشقان» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
263. تۇردى غېرىبى (تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى) «غەزەللەر»، «بەھرام گور»، «كىتابى غەرىب» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
264. مۇللا شاكىر ئىبنى مۇللا تاھىر كاروك ئاقسۇدا ياشىغان شائىر. ئۇ «زەفەرنامە» داستاننىڭ ئاپتورى.
265. ئىمىر ھۇسەين سەبۇرى قەشقەردە ياشىغان. ئۇ «نەۋائىينىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا»، «بەھرىلئەنساب» (نەسەبلەر دېڭىزى)، «دىۋان سەبۇرى»، «ماقالات» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.
266. مۇللا نىياز ئاشىقى «دىۋانى نىيازى»نىڭ ئاپتورى.
267. مۇللا رەھىم «مۇھەببەتنامە»نىڭ ئاپتورى.
268. مۇللا قۇربان «ئىمامى جەئفەرىي سادىق» داستاننىڭ ئاپتورى.
269. ئاشۇر ئاخۇن غەربىي «ئەمىر ئالىي» ناملىق داستا-

نىڭ ئاپتورى.

270. موللا بىلال بىن موللا يۈسۈف نازىمىي غۇلجىدا ياشاپ ئۆتكەن شائىر. ئۇ «غەزەلىيات»، «غازات دەر مۇلكى چىن» (چىن مەملىكىتىدىكى غازات)، «نوزۇگۇم»، «چاڭموزا يۈسۈفخان» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

271. سەئىد مۇھەممەد قاشى «شەرھى شىكەستەئى نامە» (روھى سۈنغانلىقنىڭ ئىزاھى)نىڭ ئاپتورى.

272. سابىر ئاخۇن بىننى ئابدۇقادىر يېڭىسارى ناقىس (مەنىسى: كەمتۈك، چالا) «دىۋان ـ ناقىس»نىڭ ئاپتورى، پارسچە «باھار دانىش» (ئۇيغۇرچە نامى «گۈلزار بىنىش»)نىڭ تەرجىمانى.

273. موللا مۇسا سايرامى «تەزكىرەتۈل ئەۋلىيا» (1885)، «دەر بايان ئەسھابۇل كەھب» (1898)، «تارىخى ئەمىنىيە» (1903)، «دىۋان مەسنەۋى» (1907)، «تارىخى ھەمىدىيە» (1908)، «سالامنامە» (1916) قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

274. ئابدۇللاھ خەتىب ئاخۇنۇم بىننى مۇھەممەد سادىق ئاخۇنۇم بىننى مۇھەممەدئەمىن ئەلەم ئاخۇنۇم «كىتابى ئابدۇللاھ»نىڭ ئاپتورى.

275. ھۈسەينخان ئەكبەر تەجەللى (مەنىسى: چاقناپ تۇرغان نۇر) «تەجەددى كەششاپ» (كەشپىياتلارنى يېڭىلاش)، «بەرق تەجەللى» (تەجەللىنىڭ قەلبىدىن چاقناپ چىققان نۇر)، «سەبەقى ـ تەجەللى» (تەجەللىنىڭ مۇسابىقىدە يەڭگەن شېئىرلىرى)، «تۆھپە ـ تۇل بەررەيىن» (ئىككى قۇرۇقلۇق ئۈچۈن تۆھپە)، «دىۋان ئەرەبى» (ئەرەب تىلىدا يېزىلغان شېئىرلار)، «سەبدەرنامە» (قەھرىمانغا بېغىشلانغان ئەسەر)، «مەجمۇئەتۇل قەسائىد» (قەسىدىلەر مەجمۇئەسى)، «تىلسىمى ئىشق» (ئىشق تىلسىماتلىرى)، ساقىنامە»، «مۇراقى كەلىمە شېرىف» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى.

276. Togan, Z.V., Documents on Khorezmian Cultur. Part I. Muqaddimat al-Adab, with the Translation in Khorezmian (Hoream Kültürü Vesikalari. Kisim I. Horezmce tercümeli Muqaddimat al-Adab). Istanbul 1951. --, Zimahşerinin Doğu Türkçesi ile "Mukaddimetü'l-edeb"i, Türkiyat Mecmuesi, 14, Istanbul 1965, s.81-92.

277. Wetzstei, J.G., Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum ex condicibus manuscriptis Lipsiensibus, Oxoniensibus, Vindobonensi et Berolonensi edidit atque Indicem Arabicum, Lipsiae 1844-1850.

278. Ishaq Hocasi Ahmed Efendi, Aqsa'l - ereb fi tercemeti Mukaddimeti'l-edeb, Istanbul 1895.

279. Bartold, W.W., Eine Zamahşari Handschrift mit alttürkischen Glossen, Islamica 2 Leipzig 1926. 1-4.

280. Poppe N., Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat al-adab I.,II., Moskva-Leningrad 1938, III. Ukazateli (indeks) Moskva-Leningrad 1939

281. Togan. Z.V., Zimahşerinin Doğu Türkçesi ile "Mukaddimetü'l-edeb"i, Türkiyat Mecmuesi, 14, Istanbul 1965, s.81-92.

282. Muhammed Kazim Imam, Abu'l-Kasim Mahmud b. omar az-Zamahşari:Pirşev- Adab ya Mukaddimat al-Adab(The oldest Arabic Persian philological dictionary), Part 1, Nouns. Part 2: Verb. Part 3: Index. Tehran 1963,1965.

283. Benzing, J., Das chwatesmische Sprachmaterial der "Muqaddimat al-Adab" von Zamaxšari. I. Text, Wiesbaden 1968.

284. Nuri Yüce, Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, Indeks, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1988.

285. A. Ceferoğ lu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c. II, s. 384.

286. P. M. Melioranskiy, Arab Filolog o Tureskom Yazike, Petersburg 1888.

287. Kilisli Muallim Rifat Bilge, Kitab-i hilyet ül-insan ve hilbet il-lisan yahut Ibn - Mühenna lugati. Farisi, Türkçe Mogolca. Istanbul 1338 (1922). 8+230+3

288. TAYMAS, A. B., Ibni Mühenna Sözlügü, Türk Dil Kurumu Yayinlari: Ankara 1988.

289. S. Ye. Malov, Ibn-Mukhanna o turetskom jazike, Zapiski Kollegii Vostocovedov III, Leningrad 1928, p. 221-248.

290. لۇغەتتىكى بىرىنچى سۆزلەم «ئابۇشقا» abušqa (مە-نىسى: ياشانغان ئادەم) بولغاچقا شۇنداق نام بېرىلگەن.

291. A. Ceferoğlu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c. II, s. 225.

292. Vambery Armin, Abuska. Csagatajtörök szogyujtemeny. Török keziratbol forditotta, elöbeszeddel es jegyzetekkel kiserte Budenz Jozsef, 22+107, Pest 1862.

293. V. V. Veliaminof Zernof, Dictionnaire Djaghatai-turc, 27+420, Petersburg 1869.

294. Besim Atalay, Abuşka lugati veya agatay Sö zlügü, Ankara 1870. iv+452.

295. A. K. Borovkov, Bada' I al-lugat, Slovar Tali Imani geratskogo k soçineniyam Alişir Navoi, Moskova 1961.

296. Courteillepavet de, Dictionnaire turk-oriental, xiv +512, Paris 1870.

297 . Lazar Budagov, Lugati Türki, Sravnitelnij Slovar Turski–Tatarckix Nariçej, Sanktpetrburg 1869 .

298 . Radloff, W ., Versuch eines Wörterbuches der Türk–Dialecte (Opit slovarya tyurkskix nareçiy), 4 c ., Sankt–peterburg 1893–1911 .

299 . A . Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c . II, s . 225 .

300 . A . Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c . II, s . 226 .

301 . Zufal Kargi Ölmez, Çagatayça Sözlükler, Kebikeç, 1998, 6 . s . 143 .

302 . A . Ibrahimov, Kelür–name, Eski özbekçe–Tacik çe–Farsçe Sözlük XVII, Taşkent 1982 .

303 . Denison Ross, The Mabani ' l lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirza Medhi Khan, Biblitheca Indica, New Serles, No . 1225 Calcutta 1910 .

304 . Yanus Eckmann, Mirza Medhi ' s Darstellung der tschagataischen Sprache, Analecta Orientalla Memoriae Alexandri Csoma, de Körös Dicate, 1942–1947, p . 156–222 .

305 . Besim Atalay, Seng–lah, Lugat–i Nevai, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1950 .

306 . Karl Menges, das cagatajusche in der persischen Darstellung von Mirza Mehdi Xan, Wiesbaden 1956 .

307 . Sir Gerard Claoson, Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan, London 1960 .

308. زۇھال قارگى ئۆلمەز بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورىنى ئاببىاس دەپ يازىدۇ. ئەسلىيەتتە ئاببىاس لۇغەت تەقدىم قىلىنغۇچىنىڭ ئىسمى.

309. A. Ceferoglu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c. II, s. 228-229.

310. Ignaz Kunos, Şejh Suleyman Efendi's Çagatay-Osmanisches Wörterbuch, Budapest1902.

311. Fazilov, Ergaş Ismailoviç, Starouzbekskiy Yazik, Horezmiyskiye pamyatniki XIV veka I (A-K) 1966, II (L-G) 1971. Takent.

312. X. Fattahov, Navayi asarlari buyiça tüzilgan lugatlar, Uzbek Tili ve Adabiyati, 4., 1973.

313. Z. B. Muhämmädov, Predvaritelniye zamečaniya o slovare "Hell-i lugäti Çagatayi", Tyurkskaya leksikologiya i leksikografiya, Moskva 1971, p. 11-121.

314. E. Umarov, Navoyi ä sä rigä š eriy lugä t, Ä dä biy Miras, 3., 1973, p. 288-289.

315. X. Fattahov, Muhämmäd Riza Xaksar i ogo "Muntä häb-al-lugät, Filologičeskiye issledovaniye transliteratsiya kommentariy, ukazateli, fasimile), Taş kent 1974.

316. E. I. Fazilov, Alişir Navoyi Äsarlari Tilining Izahli Lugati, I-IV., Uzbekistan Fan Näşriyati, Taşkänt 1983-1985.

317. بۇ لۇغەتنىڭ ئۇيغۇرچە ئىسمى xanning fütügän bäş qismi qoşqan xät manju sözinin iyri mijin xeti

دېگەن شەكىلدە يېزىلغان. 1957 ـ يىلى نەشر قىلىنغان فوتو نۇسخىسىدا «ئەسلىي كىتابنىڭ ئىسمى مۇجمەل ۋە گىراماتىك جەھەتتىن ساغلام بولمىغاچقا كىتاب ئىسمىنى يېڭىدىن تەرجىمە قىلىپ، يېڭى ئىملا»دا يازغان.

318. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957 ـ يىلى، بېيجىڭ.

319. E. Denison Ross, Polyglot List of Birds – Turki, Manchu and Chinese, Memories of the Asiatic Sosiety of Bengal, II/9, Calcutta 1909.

320. E. Denison Ross, Kuş Isimlirinin Dogu Türkçesi, Mançuca ve Çince sözlügü, (Inglizceden çeviren: Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali) Ankara 1994.

321. 热扎克·买提尼亚孜:《<五体清文鉴>维吾尔文词条结构分析》,《中国维吾尔历史文化论从》(刘志霄主编), 新疆人民出版社, 2000 年, 第 147–157 页。

322. 塔伊尔江:《<五体清文鉴>及其研究述评》,《语言与翻译》, 1988 年第 4 期。

323. 金炳喆:《蒙古、突厥、满–通古斯三个语族共有词德探讨 ——五体清文鉴研究》,《民族语文》, 1990 年第 4 期。

324. 史书琴:《<五体清文鉴>察合台文词条》, (未出版硕士论文), 新疆大学, 2005 年。

325. سادىق تۆمۈرى: «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت، ئۇچۇن ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە، خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە ‹كۆرسەتكۈچ›نى تۈزۈشتىكى بەزى مەسىلىلەر ھەققىدە»، «تىل ۋە تەرجىمە»، 1994 ـ يىل 6 ـ سان، 53 ـ 59 ـ بەت.

326. Ata, Aysu, Nāsirü' d-din bin Burhānü' d-din Rabgūzi, Kisasü' l-Enbiyā (Peygamber Kissalari) I (Giriş-Metin-Dizin), II, Dizin, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1997, 69v.

327. Nehcü' l-Ferādüs, Uştmalarning Açuk Yoli, Janus Eckmann, I Metin Ankara 1995, p. 353.

328. Talat Tekin, Mehmet Olmaz Turki Diler, Istanbul 2000.

329. نەۋايى: «بەدئىيۇل ۋەسەت»، 1 ـ غەزەل (قوليازما.)

330. مىلادىيە 1491 ـ يىلى.

331. «ۋىلايەت» سۆزى بۇ ئەسەردە مەملىكەت، ئۆلكە، زېمىن، ۋىلايەت مەنىلىرىدە قوللىنىلغان.

332. گۇمنام: «دىۋانى گۇمنام»، (نەشرگە تەييارلىغۇچى: مىرسۇلتان ئوسمانوف)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى.

333. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957 ـ يىلى.

334. Cuiyi WEI, An Historical Survey of Modern Uighur Writing Since the 1950s in Xinjiang, China CAJ, 37/3-4(1993), pp. 249-322.

335. Sugawara, Jun. 2001. 中国・新疆ウイグル自治区における文字と印刷・出版文化の歴史と現状?ウイグル語の事例を中心に- 菅原純 www.aa.tufs.ac.jp/~tjun/data/gicas/xjcpp.pdf, on Feb. 20, 2004.

336. DeFrancis, John. 1977. "Language and Script Reform in China.", In Advances in the Creating and Revision of Writing Systems, ed. Joshua A. Fishman. The Hague: Mouton: 121 - 48.

337. Bellér-Hann, Ildikó. 1991. "Script Changes in Xinjiang., In Shirin Akiner, ed., CulturalChange and Continuity in Central Asia. London & New York: Kegan Paul International.

338. Jarring, Gunnar. 1981. "The New Romanized Alphabet for Uighur and Kazakh and Some Observations on the Uighur Dialect of Kashgar.", Central Asiatic Journal 25, nos. 3 – 4: 230 – 45.

339. ئابدۇرېشىت سابىت: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 1994 ـ يىلىق 3 ـ سان.

340. 捷尼舍夫:《突厥语研究导论》, 北京:中国社会科学院出版社, 1981, p.16.

341. ئا. ت. ھەيدەروف: «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار-نىڭ ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىل 4 ـ سان.

342. ئا. ت. ھەيدەروف: «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار-نىڭ ئەدەبىي تىلنى بەرپا قىلىش جەريانى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىل 4 ـ سان.

343. ئابدۇرېشىت سابىت: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىيات جەريانى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1994 ـ يىل 3 ـ سان.

344. Owen Lattimore, Pivot of Asia, New York: AMS press, 1975, p.125; . 李森:《维吾尔文字改革问题》, 《中国语文》, 1953(2), p.59.

345. ئابدۇرېشىت سابىت: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىيات جەريانى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1994 ـ يىل 3 ـ سان.

346. 李森: 《维吾尔文字改革问题》, 《中国语文》, 1953(2), 59.

347. Cuiyi WEI, An Historical Survey of Modern Uighur Writing Since the 1950s in Xinjiang, China, CAJ, 37/3-4(1993), pp.259.

348. ئەسەت سۇلايمان: «قەشقەر باسما بۇيۇملىرى، ھەققىدە دەسلەپكى تەتقىقات»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2007 ـ يىللىق 1 ـ سان.

Äsäd · Sulayman, Swedish Contributions to the Formation and Development of Modern Standard Uyghur {1892–1938}: A research report based on materials in Swedish archives, Forum for Central Asian Studies, Institute of the Oriental Languages, Stockholm University, FoCAS Working Paper 3 , Stockholm, September, 2004, pp. 35.

349. ئەسەت سۇلايمان: «قەشقەر باسما بۇيۇملىرى، ھەققىدە دەسلەپكى تەتقىقات»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2006 ـ يىللىق 4 ـ سان.

350. بورھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 ـ يىلى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى، بېيجىڭ، 528 ـ، 529 ـ بەت.

351. Cuiyi WEI, An Historical Survey of Modern Uighur Writing Since the 1950s in Xinjiang, China, CAJ, 37/3-4(1993), pp. 260.

352. Cuiyi WEI, An Historical Survey of Modern Uighur Writing Since the 1950s in Xinjiang, China, CAJ, 37/3-4(1993), pp. 260.

353. «مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋە شىنجاڭدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن جايلاردىكى خەلق ۋەكىللىرى ئوتتۇرىسىدا قوراللىق جاڭجال مەسىلىسىنى تىنچلىق يول بىلەن ھەل قىلىش توغرۇلۇق بىتىم»، ئۈرۈمچى، 1946 ـ يىلى 6 ـ ئىيۇن.

354. ئابدۇرېشىت سابىت: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەرەققىيات جەريانى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1994 ـ يىل 3 ـ سان.

355. شىنجاڭ مىللەتلەر تىل ـ يېزىقىنى مۇزاكىرە قىلىپ يېتەكچىلىك قىلىش ھەيئىتى: «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قىسقىچە ئىملا قائىدىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1954 ـ يىلى، 1 ـ بەت.

ئەمەلىيەتتە، بۇ قائىدىلەرنى ئاساس قىلمايمۇ ئامال يوق ئىدى، چۈنكى، بىرىنچىدىن، 1951 ـ يىلىدىكى ئىملا قائىدىسى نىسبەتەن ئىلمىي تۈزۈلگەن ئىملا قائىدىسى ئىدى. ئىككىنچىدىن، بىز يۇقىرىدا كۆرسەتكەن 1954 ـ يىلىدىن ئىلگىرى بېسىلغان كىتابلار شۇ ئىملا قائىدىسىدە بېسىلغانىدى. يەنى، بۇ ئىملا قائىدىسى شىنجاڭدا ئاللىقاچان مەلۇم ئاممىۋى ئاساسنى ھازىرلاپ بولغانىدى.

356. مىرسۇلتان ئوسمانوف، ئابدۇرېشىت سابىت: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملاسى ھەققىدە ساۋات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، 7 ـ بەت.

357. «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قىسقىچە ئىملا قائىدىلىرى»نى ئىجرا قىلىش توغرىسىدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قارارى»، 1954 ـ يىلى، 1 ـ بەت.

358. مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە شۇ نەشرىيات 1957 ـ يىلى نەشر قىلغان «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»نىڭ ئوڭۇشلۇق نەشر قىلىنىشىدا مۆھتەرەم ئۇستازىمىز، تىلشۇناس ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندى زور كۈچ چىقارغان.

359. 福茂及: 《中国少数民族语言调查》, 《中国大百科全书. 民族分卷》, 中国大百科全书出版社, 1986, p.556.

360. «شىنجاڭ گېزىتى» 1959 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

361. «شىنجاڭ گېزىتى» 1959 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

362. «شىنجاڭ گېزىتى» 1959 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ

كۇنى.

363. «شىنجاڭ گېزىتى» 1959 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۇنى.

364. جوۋ ئېنلەي: «نۆۋەتتىكى يېزىق ئىسلاھاتىنىڭ ۋەزىپىلىرى»، «نۆۋەتتىكى يېزىق ئىسلاھاتىنىڭ ۋەزىپىلىرى ۋە خەنزۇ تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئېلىپبە توغرىسىدا»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 1959 ـ يىلى، 18 ـ بەت.

365. 周有光:《汉字改革概论》, 文字改革出版社, 1961, p.208-209.

«يېزىق ئۆزگەرتىش توغرىسىدا سوئال ـ جاۋابلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1962 ـ يىلى، ئۈرۈمچى، 10 ـ، 11 ـ بەت.

366. «تۇنجى نۆۋەتلىك مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى يىغىنى»، 1958 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۇنى.

367. بۇرھان شەھىدى: «ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزئارا ئۆگىنىشى ئۈچۈن پايدىلىق بىر قورال»، «يېزىق ئۆزگەرتىشى» 1 ـ سان، 1958 ـ يىلى.

368. «شىنجاڭ گېزىتى»، 1959 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۇنى.

369. ئەسئەت ئىسھاقوف: «ئۇيغۇر، قازاق يېڭى يېزىقلىرىنى ئىنقىلابىي روھ بىلەن ئومۇملاشتۇرايلى»، «ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنىڭ فاكتىنى، قازاق يېڭى يېزىقىنىڭ فاكتىنى ۋە مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1965 ـ يىلى، 72 ـ بەت.

370. «يېزىق ئۆزگەرتىش توغرىسىدا سوئال ـ جاۋابلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 1962 ـ يىلى، 20 ـ بەت.

371. «شىنجاڭ گېزىتى»، 1960 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۇنى.

372. ئەسئەت ئىسھاقوف: «ئۇيغۇر، قازاق يېزىقلىرىنى ئۆزگەرتىش خىزمىتى توغرىسىدا دوكلات»، «ئۇيغۇر يېزىقى يېزىقىنىڭ فاكتىنى، قازاق يېزىقىنىڭ فاكتىنى ۋە مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1965 ـ يىلى، 58 ـ بەت.

373. «ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئاددىي ئىملا قائىدىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1965 ـ يىلى، 1 ـ بەت.

374. «ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1973 ـ يىلى، 30 ـ، 31 ـ بەت.

375. «ئۇيغۇر، قازاق كونا يېزىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا»، « 2 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى يىغىنى»، 1982 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى.

376. 魏萃一、哈米提:《维吾尔文》(«ئۇيغۇر يېزىقى»),《中国大百科全书》(民族),上海:中国大百科全书出版社, 1986, p.447.

377. ئەسئەت ئىسھاقوف: «ئۇيغۇر، قازاق يېزىقلىرىنى ئۆزگەرتىش خىزمىتى توغرىسىدا دوكلات» ، «ئۇيغۇر يېزىقى يېزىقىنىڭ فاكتىنى، قازاق يېزىقى يېزىقىنىڭ فاكتىنى ۋە مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1965 ـ يىلى، 46 ـ بەت.

378. «ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1973 ـ يىلى، 17 ـ بەت.

379. شىنجاڭ رادىيو سىنەن داشۆسى باستۇرغان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، 1978 ـ يىلى، 83 ـ، 84 ـ بەت.

380. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش

كومىتېتى: «ئاتالغۇلار توپلىمى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1962 ـ يىلى.

381.《中国大百科全书·民族分卷》,（«جۇڭگو بۇيۇك ئېنسىكلوپېدىيەسى. مىللەت قىسمى»）, 中国大百科全书出版社, 1986, p.562.

382. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى. نىڭ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز يېزىقلىرىنىڭ ئېلىپبەسىنى ئېلان قىلىش توغرىسىدىكى ئوموميۈزلۈك ئۇقتۇرۇش»، 1983 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى قارالغان: «ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى»، ئۇرۇمچى، 1983 ـ يىلى 11 ـ ئاي، 1 ـ بەت.

383. «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980 ـ يىلى 1 ـ سان.

384. «تىل ۋە تەرجىمە»، 1992 ـ يىللىق 1 ـ سان.

385. «تىل ۋە تەرجىمە»، 1994 ـ يىللىق 2 ـ سان.

386. «تىل ۋە تەرجىمە»، 1992 ـ يىللىق 2 ـ سان.

387. «تىل ۋە تەرجىمە»، 1986 ـ يىللىق 11 ـ سان.

388. ئابدۇرۇپ پولات: «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى.

389. «تىل ۋە تەرجىمە»، 1994 ـ يىللىق 2 ـ سان.

390. «تىل ۋە تەرجىمە»، 1994ـيىللىق 5 ـ سان.

391. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى ئۇيغۇرچە كىتابلارنى ئىزدەش كاتولوگى مۇشۇ يېزىقتا بىر تەرەپ قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ھازىرمۇ ئۇنۇملۇك رولىنى جارى قىلدۇرماقتا.

ئۇچىنچى باب

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى[1]

يېزىق سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، تاۋۇشلۇق تىلنى توغرا خاتىرىلەپ، ئۇنىڭ ئالاقىلىشىش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، يېزىقنى مەلۇم بىر ئۆلچەمگە ئاساسەن قېلىپلاشتۇرۇشقا، يېزىش قائىدىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. يېزىقنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە يېزىش قائىدىلىرىنى بىر سىستېمىغا سېلىش خىزمىتى مەلۇم پىرىنسىپقا ئاساسەن تۈزۈپ چىقىلغان ھەم شۇ تىلدا سۆزلىشىدىغان ئىجتىمائىي كوللېكتىپ ئېتىراپ قىلغان ئىملا قائىدىسى ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ.

§1. ئىملا قائىدىسى ۋە ئۇنىڭ رولى

مەلۇم بىر ئەدەبىي تىل ئارقىلىق ئالاقە قىلىدىغان ئىجتىمائىي كوللېكتىپنىڭ يېزىقنى توغرا يېزىشىنى تەمىن ئېتىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ يېزىق تىلىدا ئورتاق ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان قائىدىلەر سىستېمىسى ئىملا قائىدىسى دېيىلىدۇ.

ئىملا قائىدىسى مەلۇم بىر يېزىقنى قوللانغۇچى ئىجتىمائىي كوللېكتىپ (مىللەت)نىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا مۇكەممەللەشكەن يېزىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، شۇ مىللەتنىڭ كۆندىلىك تۇرمۇشىدا، مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن ـ

تېخنىكا، ئاخبارات ـ نەشرىيات ئىشلىرىدا يېزىق تىلىنىڭ توغرا قوللىنىلىشىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان، شۇنداقلا ئەدەبىي تىلنىڭ قېلىپلىشىشى ۋە ئومۇملىشىشىدا تۈرتكىلىك رول ئويناىدىغان مۇھىم ۋاستىدۇر.

ئىملا قائىدىسى مەلۇم بىر تىلنىڭ يېزىق شەكلىنى قېلىپلاشتۇرۇش مەقسىتىدە تۈزۈلىدۇ. ئۇ يېزىق تىلى بىلەن جانلىق تىل ئوتتۇرىسىدا نازارەتچىلىك رولىنى ئويناپ، ئۇلار ئارىسىدىكى پەرقلەرنى كىچىكلىتىدۇ. شۇ تىلنى قوللانغۇچى ئىجتىمائىي كوللېكتىپ دائىرىسىدە ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلغان ۋە بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان ئىملا قائىدىسى بولمىغان ئەھۋالدا، بىرلىككە كەلگەن، قېلىپلاشتۇرۇلغان ۋە مۇكەممەل بولغان ئەدەبىي تىلنىڭ بولۇشىدىن ئىبارەت ئېچىش تەس. چۈنكى، جەمئىيەت تەرەققىياتى ھامان تىل تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ، لېكىن، تىلنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ تەرەققىياتى تەكشى بولمايدۇ. بۇ خىل تەكشىسىزلىكنىڭ تەڭپۇڭلۇققا ئېرىشىشى جەريانىدىكى زىددىيەتلەر ۋە جۈغراپىيەلىك شارائىتلار تۈپەيلىدىن تىلدا مەلۇم پەرقلەرگە ئىگە بولغان دىيالېكت ۋە شېۋىلەر پەيدا بولىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى پەقەت ئىملا قائىدىسى ئارقىلىق ئازايتقىلى ۋە بىرلىككە كەلتۈرگىلى بولىدۇ. دېمەك، يېزىق تىلى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان ئالاقىنى قولايلىقلاشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، يېزىق مەلۇم بىر ئۆلچەمگە چۈشكەن بولۇشى، يېزىش قائىدىلىرىمۇ قېلىپلاشقان بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا، كىشىلەر شۇ بىرلىككە كەلگەن قائىدىنىڭ، يەنى ئىملا قائىدىسىنىڭ يارىمى ئارقىلىق ئۆز ئوي ـ پىكىرلىرىنى، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى توغرا، چۈشىنىشلىك خاتىرلەپ، جانلىق تىلنىڭ ماكان ۋە زامان جەھەتتىكى

يېتەرسىزلىكىنى تولۇقلاپ، پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، جەمئىيەتنى ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىلدۇرالايدۇ.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بۇ قېتىمقى ئىملا قائىدىسى، يەنى هازىر ئۇيغۇر يېزىق تىلىدا قوللىنىلۇاتقان ئىملا قائىدىسى 1985 - يىلى ئېلان قىلىنغان ئىملا قائىدىسى قوللىنىلغان ئون نەچچە يىل جەريانىدا كۆرۈلگەن مەسىلىلەر تۈزىتىلگەن ۋە يەنمۇ تولۇقلانغان هالدا 1997 - يىلى هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ قايتا ئېلان قىلىنغان.

دەۋر تەرەققىياتىنىڭ ئېهتىياجى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ كۆچلۈك تەلىپىگە ئاساسەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ئاممىدىن كەڭ كۆلەمده پىكىر ئېلىش ۋە قايتا - قايتا مۇزاكىرىلىشىش ئارقىلىق 2002 - يىلى «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بويىچە ئىملا ۋە تەلەپپۇز سەۋىيەسىدىن سىناق ئېلىش پىروگراممىسى»نى تۈزۈپ چىققان هەمده ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ نازارىتى، ئاپتونوم رايونلۇق كادىرلار نازارىتى، ئاپتونوم رايونلۇق رادىيو - كىنو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى بىرلىكتە «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بويىچە ئىملا ۋە تەلەپپۇز سەۋىيەسىدىن سىناق ئېلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا قارار» (ش ت ي [2002] 11 - نومۇرلۇق) چىقىرىپ، جايلاردىكى مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىلىرى بويىچە تەربىيەلەش ۋە سىناق ئېلىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشى كېرەك» دېگەن تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى.

بۇ خىزمەتلەر داۋامىدا ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» (1997 ـ يىل نەشرى) ۋە «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بويىچە ئىملا ۋە تەلەپپۇز سەۋىيەسىدىن سىناق ئېلىش پروگراممىسى»دا ھەل قىلىنغان ئىملا ۋە تەلەپپۇز مەسىلىلىرىنىڭ يەنىلا تولۇق بولمىغانلىقى، بەزى مەسىلىلەردە فونېتىكىلىق پرىنسىپ تەسىر ىنىڭ يەنىلا ساقلانغانلىقىنى ھېس قىلغان ھەمدە هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز تەتقىقاتىنى قايتا قولغا ئېلىپ 2005 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىسىگە تۇزىتىش كىرگۈزۈش خىزمىتىنى قانات يايدۇرغان ۋە بايقىغان، ساقلانغان مەسىلىلەر ھەققىدە ئاپتونوم رايونىنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلىرىگىچە بېرىپ، جايلاردىكى ئوقۇتقۇچى، تەرجىمان، مۇھەررىر، مۇخبىر، دىكتور، رىياسەتچى، ئاۋاز ئارتىسلىرىدىن كەڭ كۆلەمدە پىكىر ئالغان. شۇ پىكىرلەرگە ھۆرمەت قىلغان ئاساستا «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز قائىدىسى»نى بېكىتكەن. شۇ ئاساستا «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى»نى تۇزۇپ 2010 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. نۆۋەتتە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى مۇشۇ بويىچە ئىجرا قىلىنماقتا.

§2. ئىملا قائىدىسىنى تۇزۇشتىكى پرىنسىپلار

ھەرقانداق بىر يېزىقنىڭ ئىملا قائىدىسى ئېنىق بەلگىلەـ ۋېلىنغان مۇئەييەن پرىنسىپنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۇزۇلىدۇ. ھەر خىل ئېلىپبەلىك يېزىقلاردا ئىملا قائىدىسىنى تۇزۇپ چەـ قىشتا مورفولوگىيەلىك پرىنسىپ، تارىخىي (ئەنئەنىۋى) پەـ

رىنسىپ، فونېتىكىلىق پىرىنسىپ، ئايرىش (پەرقلەندۈرۈش) پىرىنسىپى قاتارلىق پىرىنسىپلار قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە شۇ پىرىنسىپلارنىڭ بىرى يېتەكچى پىرىنسىپ قىلىنىدۇ.

1. مورفولوگىيەلىك پىرىنسىپ

بۇ پىرىنسىپ تىلنىڭ چاغداش (سىنخرونىك) هالىتىدىكى يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرنىڭ (مەيلى يەككە تەلەپپۇز هالىتىدە بولسۇن ياكى مورفولوگىيەلىك تۇرلىنىشلەرگە كىرگەندە بولسۇن) تۈپ قۇرۇلمىسىنى يېزىقتا ساقلاش، يۈز بەرگەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى ئىپادە قىلماسلىق پىرىنسىپىدۇر.

گەرچە هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى خېلى دەرىجىدە قېلىپلىشىش ۋە ئومۇملىشىش دەۋرىنى كەچۈرۈۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا دىيالېكتلار، شېۋىلەرنىڭ تەسىرلىرى تېخى تامامەن تۈگەپ كەتمىدى. 80 ـ يىللارغىچە ئىملادا ئاساس قىلىنىپ كېلىنگەن فونېتىكىلىق پىرىنسىپ ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلى ئىملاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە دىيالېكتلار ۋە شېۋىلەرنىڭ تەسىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ كېتەلمىدى، بەلكى ئومۇمىي جانلىق تىلغا ئەگىشىپ مېڭىش خاهىشىغا يول ئېچىپ قويدى. مەسىلەن، پەس سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلۈپ «ر، ل» بىلەن ئاخىرلاشقان «ئال ـ، بول ـ، بار ـ، بەر ـ» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى «ر، ل» تاۋۇشلىرى يالغۇز تەلەپپۇز قىلىنغاندا، بەزى دىيالېكتلاردا چۈشۈرۈلسىمۇ، بەزى دىيالېكتلاردا چۈشۈرۈلمەيدۇ. شۇڭا، بۇ سۆزلەرنى يەككە هالىتىدە يېزىشتا ياكى بۇ سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، يېزىشتا دائىم ئىككى خىللىق ساقلىنىپ كەلدى. فونېتىكىلىق پىرىنسىپ بويىچە مۇنداق مەسىلەرنى سىستېمىلىق هەل قىلىش تەس. لېكىن، مورفولوگىيەلىك پىرىنسىپ پەقەت مۇنداق سۆز-

لەرنىڭ ئەسلىنى ساقلاپ يېزىش دېگەن بىرلا قائىدە بىلەن بۇ مەسىلىنى ھەل قىلالايدۇ. ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى «- نىڭ»مۇ جانلىق تىلدا « - نىڭ، - نۇڭ، - نۇك» دەپ بەل- گىلىنىپ، قوشۇمچىلارنىڭ ئىخچاملىنىشىغا ئىمكانىيەت تۇغ- دۇرۇلىدۇ، شۇنىڭدەك قوشۇمچىلارنىڭ سوزۇق ۋە ئۇزۇك تا- ۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى تۈپەيلىدىن بولىدىغان ۋاريانتلىرى، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيەسى ۋە ئاجىزلىشىشى قاتارلىق بىرمۇنچە مۇرەككەپ فونېتىكىلىق مەسىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش پەقەت مورفولوگىيەلىك پرىنسىپنى قوللىنىش ئارقىلىقلا مۇمكىن بولىدۇ. مۇشۇنداق مۇھىم سەۋەبلەر تۈپەي- لىدىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىنى تۈزۈشتە مورفولوگىيەلىك پرىنسىپ ئاساس قىلىندى.

سۆزلەر گىراماتىكىلىق تۈرلىنىشكە كىرگەندە، سۆز يىلتىزى ۋە ئۆزەكلەر ئارىسىدا كۆرۈلىدىغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەردىن ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشلىرى يېزىقتا ساقلانمىدى. سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى چەكلەنگەن فونېتىكىلىق پرىنسىپ بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىلىرى بىلەن ئىملا لۇغىتىنى تۈزۈشتە نوقۇل مورفولوگىيەلىك پرىنسىپنى قوللىنىش بىلەنلا ھەممە ئىملا مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىپ كەتكىلى بولمايدۇ. جانلىق تىل بىلەن يېزىق تىل ئوتتۇرىسىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي ئەمەلىيىتى بىلەن ھازىرقى ھالىتى ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش يۈزىسىدىن باشقا پرىنسىپلارغىمۇ مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىش ئىملا پرىنسىپلىرىمىزنىڭ يەنە بىر قوشۇمچە تەرتىپى ھېسابلىنىدۇ.

2. تارىخىي (ئەنئەنىۋى) پىرىنسىپ

بۇ ئەمەلىيەتتە سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق پىرىنسىپ بويىچە تارىخىي جەھەتتىن قېلىپلىشىپ قالغان شەكلىنى يېزىقتا ئىپادىلەش پىرىنسىپىدۇر.

تىلىمىزدا تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بىرقەدەر مۇرەككەپ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى كەچۈرگەن بىر قىسىم تۈپ سۆز ۋە سىنتېتىك ئۇسۇل بىلەن ياسالغان ياسالما سۆزلەر بار؛ شۇنىڭدەك گەرچە ئىككى مۇستەقىل تەركىبتىن قۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۆزئارا زىچ بىرىكىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇلارنى مورفولوگىيەلىك قىسىملارغا ئايرىشنىڭ ھازىرقى ئىملايىمىز ئۈچۈن زۆرۈرىيىتى بولمىغان ۋە تىلىمىزدا بىر تۈپ سۆز تەرىقىسىدە قارىلىدىغان سۆزلەر بار. تارىخىي پىرىنسىپ مانا مۇشۇ رېئاللىقنى يېزىقتا ئىپادىلەش پىرىنسىپىدۇر.

بۇ قېتىم ۋە ئالدىنقى قېتىم تارىخىي پىرىنسىپ قوللىنىلغان نۇقتىلار تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) ئەسلىدە ئىككى مۇستەقىل سۆزدىن قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان بولسىمۇ، ھازىر بوغۇملىرى قىسقىراپ، بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن سۆزلەر:

سەككىز + ئون = سەكسەن	بۇ + كۈن = بۈگۈن
بىلەك + ئۈزۈك = بىلەزۈك	قول + ئاچ = غۇلاچ
كۆك + ئوت = كوكات	ئاغا + ئىنى = ئاغىنە

(2) بىر مۇستەقىل سۆز ۋە بىر ياكى ئىككى ـ ئۈچ ياسىغۇچى قوشۇمچە ئارقىلىق ياسالغان بولسىمۇ، تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە بوغۇملىرى قىسقىراپ،

قېلىپلىشىپ قالغان سۆزلەر:

ئۆر + مە + چۈك = ئۆمۈچۈك، بغى + لا = يىغلا
بىلە + گۇ = بىلەي، قۇرۇ + غ + سا + ق = قورساق

(3) تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن تاۋۇشلىرى ئۆزگەرگەن ياكى قىسقارغان ۋە ئۇزاق زامان شۇنداق قېلىپلىشىپ قالغان سۆزلەر:

تاۋشغان = توشقان تاقاغۇ = توخۇ يوغۇرقان = يوتقان

(4) قائىدىگە خىلاپ بولسىمۇ، ئەنئەنە بويىچە قوشۇلۇۋاتقان بەزى قوشۇمچىلار، بەزى ئومۇمىي بولمىغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر:

كەلـ + ـتۇر = كەلتۇر، ئۆلـ + ـتۇر = ئۆلتۇر
(بۇلارغا قائىدە بويىچە « ـ دۇر» قوشۇمچىسى قوشۇلۇشى لازىم ئىدى)

سىكىل + سى = سىكىلىسى، بىر + سى = بىرسى
(بۇلارغا قائىدە بويىچە « ـ ى» قوشۇمچىسى قوشۇلۇشى لازىم ئىدى)

(5) چەت تىلدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ جانلىق تىلىمىزغا ئۆزلىشىپ، ئەسلىدىن پەرقلىنىپ كەتكەنلىرى:

چەيدو خەنزۇچىدا caidao(菜刀)، كالاچ رۇسچىدا galosh
لازا خەنزۇچىدا lazi 辣子، پەتنۇس رۇسچىدا podnos
مىجەز پارسچىدا mizaj، هويلا پارسچىدا hawli

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىملاسى تارىخىي پىرىنسىپ بىلەن بىر تەرەپ قىلىنغان مۇنداق سۆزلەرنىڭ سانى خېلى بار. شۇڭا، تىلىمىزدىكى تۈپ سۆزلەرنىڭ تۇرغۇن ھالەتتىكى

ئىملاسى ئاساسەن مورفولوگىيەلىك پرىنسىپ بىلەن تارىخىي پرىنسىپنى ئاساس قىلغان دېيىشكە بولىدۇ.

3. فونېتىكىلىق پرىنسىپ

بۇ پرىنسىپ تىلنىڭ هازىرقى هالىتىدىكى يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرنىڭ يەككە تەلەپپۇز هالىتىدە ياكى ئۇلارنىڭ مورفولوگىيەلىك ئۆزگىرىشلەرگە كىرگىنىدە كۆرۈلىدىغان، شۇنىڭدەك سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن هاسىل بولىدىغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى يېزىقتا ئىپادىلەش پرىنسىپىدۇر.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىملاسىدا بۇ پرىنسىپ كۆپىنچە پېئىللارغا يارەمچى پېئىللارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن هاسىل بولغان بىر قىسىم ئانالىتىك شەكىللەرنىڭ سىنتېتىك شەكىللەرگە ئايلىنىشى ياكى يۇزلىنىشىدىن پەيدا بولىدىغان بىر قىسىم بىرىككەن سۆزلەردە، قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان بىر قىسىم ياسالما سۆزلەردە سۆزنىڭ ئوچۇق بوغۇمىدا ئۇرغۇسىنى يوقاتقان (ئا، ئە) تاۋۇشلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشىدىن ئىبارەت فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلدى.

سۆزنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۈنىڭدىن كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى ئاجىزلاشتۇرۇش مەسلىسىدە فونېتىكىلىق پرىنسىپ مۇتلەقلەشتۇرۇلمىدى.

سۆز تۇرلىگۇچى ۋە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىختىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان فونېتىكىلىق ئالاهىدىلىكى بولغان تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىش قانۇنىغا ئاساسەن چەكلىك فونېتىكىلىق پرىنسىپ بويىچە مۇقىملاشتۇرۇلدى.

4. ئايرىش (پەرقلەندۈرۈش) پرىنسىپى

بۇ پرىنسىپ كۆپىنچە بىر يىلتىز ياكى ئۆزەكتە مەلۇم فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىش ئارقىلىق ئۇ سۆزنى ئىككىگە ئايرىش ۋە يېزىقتا ئىككى خىل قوللىنىشقا قارىتىلغان.

مۇنداق ئىككىگە ئايرىش بەزەن سېمانتىكىلىق مەنىنىڭ تەلەپ قىلىشى سەۋەبىدىن تىلنىڭ ئۆز تەرەققىياتىدا يۈز بەرسە، بەزەن جانلىق تىل بىلەن يېزىق تىل ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىن ۋە كېيىنچە ھەر ئىككىسىنىڭ يېزىقتا ئوخشاش ئىپادە قىلىنىشىدىن كېلىپ چىقىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ پرىنسىپ بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغان سۆزلەرنىڭ سانى كۆپ ئەمەس، ئەمما مۇنداق قىلىش ئۇيغۇر تىلى سۆز بايلىقىنىڭ ئېشىشىغا مەلۇم ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەن.

بۇ پرىنسىپ بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغان سۆزلەر ئەسلىي ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىمۇ، سىرتتىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر (مەسىلەن، ئەرەب ـ پارس تىلى سۆزلىرى، رۇس تىلى ئارقىلىق كىرگەن سۆزلەر)دىمۇ ئوخشاش كۆرۈلىدۇ. شۇنىڭدەك، ئۇ ئوخشاش بىر مەنىنى بىلدۈرىدىغان قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇش شارائىتى ئوخشاش بولغان ئورۇنلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ.

مەسىلەن:

تارتۇق (سوۋغا)، تال(تۇق (يارا ئىزى)
تىنچىق (دىمىق) تۇنجۇق ـ (ھاۋا يېتىشمەسلىك)
ئاغدۇر ـ (تەتۇر ئۆرۈمەك)، ئاختۇر ـ (ئىزلىمەك)
ئېچىق (ئېچىلغان)، ئاچچىق (تاتلىقنىڭ ئەكسى)
قېتىق (سۈتتىن ياسالغان يېمەكلىك)، قاتتىق (يۇمشاق ئەمەس)

ئۇلۇغ (ئالىي مەرتىۋىلىك)، ئۇلۇق (چوڭ)
تاۋۇش (ئاۋاز)، تىۋش (بىلىنەر - بىلىنمەس ئاۋاز)
قورۇ (ھويلا)، غورۇ (ئوتتۇرا ئۇدۇل)
دالا (سىرت)، تالا (ئۆينىڭ سىرتى)
خەلق (كىشىلەر)، خەق (باشقىلار)
دوكتور (ئۇنۋان)، دوختۇر (كېسەل داۋالىغۇچى)
مېھنەت (ئەمگەك، جاپا)، مەينەت (پاسكىنا)
ۋاقىت (ۋاقىت)، ۋاخ (كەچ)
ئېتىبار (ئېتىبار بەرمەك)، ئەتىۋار (قەدرى)
ئىششىق (بۆرتۇپ چىقىش)، ئۇششۇق (مۇتتەھەم)
ئوچۇق (يېپىق ئەمەس)، ئېچىق (ئېتىزلىقتىكى قىرىدا سۇ كىرىش ئۇچۇن ئېچىلغان ئورۇن)
يوپۇق (يېپىلىدىغان نەرسە)، يېپىق (ئوچۇق ئەمەس)
زېھىن (پاراسەت) زەن (دىققەت)

§3. ئىملا قائىدىسىنىڭ مەزمۇنى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى فونېتىكىلىق پرىنسىپ بىلەن مورفولوگىيەلىك پرىنسىپنى مۇۋاپىق بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا ئىشلەنگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى ھەرپ شەكىللىرى ۋە ئۇلارنىڭ يېزىلىش ئۇسۇللىرى؛ سۆزلەرنىڭ يېزىلىش قائىدىلىرى؛ قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىش قائىدىلىرى؛ باش قۇردىن يېزىش ۋە بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىلىرى؛ تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىش قائىدىلىرى؛ نەشرىياتچىلىقتا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك تىزىش، يېزىشقا دائىر قائىدىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەرپ شەكىللىرى دېگەندە، ئۇيغۇر تىلىدىكى 32 فونېما ئۇچۇن بەلگىلەنگەن 32 ھەرپنىڭ ھەربىرىنىڭ يەككە

شەكلى، باشتىن قوشۇلىدىغان شەكلى، ئوتتۇرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلىدىن ئىبارەت كونكرېت شەكىللىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ ھەرپلەرنىڭ يېزىلىش ئۇسۇللىرى دېگەندە، بۇ ھەرپلەرنىڭ كونكرېت شەكىللىرىنىڭ قوللىنىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ سۆزلەرنىڭ يېزىلىش قائىدىلىرى دېگەندە، جۈپ سۆزلەرنىڭ ئىملاسى، بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى، سانلارنىڭ ئىملاسى، يارەمچى سۆزلەرنىڭ سۆزلەرگە بىرىكىش قائىدىسى قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ②.

I ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلار

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا 32 تاۋۇش بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى 30 ى فونېما ھېسابلىنىدۇ. « ژ » بىلەن « ف » تاۋۇشلىرى فونېما ھېسابلانمايدۇ. تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىگە كىرگەن سۆزلەر مۇشۇ 32 تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. بۇلاردىن:

سوزۇق تاۋۇشلار سەككىز: ئا، ئە، ئې، ئى، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ

سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى ۋە تىلىمىزدىكى رولىغا قاراپ ئۇچكە بۆلۈنىدۇ:

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار: ئە، ئۆ، ئۈ

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار: ئا، ئو، ئۇ

ئارا سوزۇق تاۋۇشلار: ئې، ئى

سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ ھالىتىگە قاراپ، لەۋلەشكەن ۋە لەۋلەشمىگەن دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ:

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار: ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ

لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار: ئا، ئە، ئې، ئى

ئۇزۇك تاۋۇشلار 24 بولۇپ، ئۇلار: ب، پ، ت، ج، چ، خ، د، ر، ز، ژ، س، ش، غ، ف، ق، ك، گ، ڭ، ل، م، ن، ھ، ۋ، ي

ئۈزۈك تاۋۇشلار تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش - تىترىمەسلىكىگە قاراپ، جارانلىق ۋە جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ:

جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار: ب، ج، د، ر، ز، ژ، غ، گ، ڭ، ل، م، ن، ھ، ۋ، ي

جارانسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار: پ، ت، چ، خ، س، ش، ف، ق، ك

II سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى

1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھانگداشلىقى ۋە ئۇنىڭ ئىملادا ئىپادىلىنىشى

سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھانگداشلىقى — يەلپىز ياكى ئۆزەكتىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۇلارغا قوشۇلغان قوشۇمچىلاردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتە ئورتاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشىدۇر.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھانگداشلىقى ئاساسەن تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىكى ئاھانگداشلىققا قارىتىلغان. ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان سۆزلەر بۇ قائىدىگە تامامەن بويسۇنىدۇ. ئەمما چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بۇ قائىدىگە دېگەندەك بويسۇنۇپ كەتمەيدۇ.

بىز تۆۋەندە سۆز يەلپىزى ياكى سۆز ئۆزىكىگە قوشۇمچە (ياسىغۇچى ۋە تۇرلىگۈچى قوشۇمچە) قوشۇلغاندىكى ئاھانگداشلىق ئۇسۇلىنى توختىلىمىز.

1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتىكى ئاھانگداشلىقى

تۇرغۇن سۆز (پېئىللەردىن باشقا سۆز تۈركۈملىرىنى كۆرسىتىدۇ) ۋە پېئىللارغا قوشۇمچە قوشۇلغاندا، ئۇلارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولۇشىغا قاراپ، قوشۇمچىلارنىڭ شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ.

A تۇرغۇن سۆزلەردە:

① تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن تۇرغۇن سۆزلەردە:

بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە:

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە كېلىش قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈك قوشۇمچىسى، تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭ، ـىڭ، ـئۇڭ » ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس سىپايە تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭىز، ـىڭىز» دىن كېيىن يەنە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئۆزەكتىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتە ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

باغ — باغدا، باغقا، باغلار، بېغىڭ، بېغىڭلار، بېغىڭىز، بېغىڭىزلار

قوي — قويدا، قويغا، قويلار، قويۇڭ، قويۇڭلار، قويۇڭىز، قويۇڭىزلار

كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە:

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە كېلىش قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈك قوشۇمچىسى، تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭ، ـىڭ، ـئۇڭ » ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس سىپايە تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭىز، ـىڭىز، ـئۇڭىز» دىن كېيىن يەنە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئالدىنقى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، سۆز ئاخىرىدىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتە ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

دەزمال — دەزمالدا، دەزمالغا، دەزمالار، دەزمالنىڭ، دەزمالنىڭلار، دەزمالنىڭىز، دەزمالنىڭىزلار

پەيتون — پەيتوندا، پەيتونغا، پەيتونلار، پەيتونۇڭ،

پەيتونۇڭلار، پەيتونىڭىز، پەيتونىڭىزلار

② تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇرۇلگەن تۇرغۇن سۆزلەردە:

بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە:

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇرۇلگەن بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە كېلىش قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈك قوشۇمچىسى، تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭ، ـىڭ، ـئۇڭ » ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس سىپايە تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭىز، ـىڭىز » دىن كېيىن يەنە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئۆزەكتىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتە ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

بەت ــ بەتتە، بەتكە، بەتلەر، بېتىڭ، بېتىڭلەر، بېتىڭىز، بېتىڭىزلەر

گۈل ــ گۈلدە، گۈلگە، گۈللەر، گۈلۈڭ، گۈلۈڭلەر، گۈلىڭىز، گۈلىڭىزلەر

يۈك ــ يۈكتە، يۈككە، يۈكلەر، يۈكۈڭ، يۈكۈڭلەر، يۈكىڭىز، يۈكىڭىزلەر

سۇت ــ سۇتتە، سۇتكە، سۇتلەر، سۇتۇڭ، سۇتۇڭلەر، سۇتىڭىز، سۇتىڭىزلەر

كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە:

ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇرۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە كېلىش قوشۇمچىلىرى، كۆپلۈك قوشۇمچىسى، تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭ، ـىڭ، ـ ئۇڭ » ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس سىپايە تۇرى قوشۇمچىسى « ـڭىز، ـىڭىز » دىن كېيىن يەنە كۆپلۈك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئالدىنقى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، سۆزنىڭ

ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتە ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئورەك ــ ئورەكتە، ئورەككە، ئورەكلەر، ئورىكىڭ، ئورىكىمگە، ئورىكىمنى، ئورىكىڭنىڭ، ئورىكىڭلەر

لۇغەت ــ لۇغەتتە، لۇغەتكە، لۇغەتلەر، لۇغىتىڭ، لۇغىتىمگە، لۇغىتىمنى، لۇغىتىڭنىڭ، لۇغىتىڭلەر

پېچەت ــ پېچەتتە، پېچەتكە، پېچەتلەر، پېچىتىڭ، پېچىتىمگە، پېچىتىمنى، پېچىتىڭنىڭ، پېچىتىڭلەر

ئەتىرگۈل ــ ئەتىرگۈلدە، ئەتىرگۈلگە، ئەتىرگۈللەر، ئەتىرگۈلۈڭ، ئەتىرگۈلۈمگە، ئەتىرگۈلۈمنى، ئەتىرگۈلۈڭنىڭ، ئەتىرگۈلۈڭلەر

B پېئىللاردا:

① تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن پېئىللاردا:

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۇزۇلگەن بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا بۇيرۇق ـ تەلەپ رايى، خالاش رايى، ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى ۋە شەرت رايى قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، يىلتىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتە ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

باق ـ بېقىڭ، بېقىڭلار؛ بېقىمگە، بېقىمنى، بېقىڭنىڭ؛ باقتىڭ، باقتىڭلار؛ باقتىمگە، باقتىمنى، باقتىڭنىڭ؛ باقسىلا؛ باققاي، باققايلا؛ باقسام، باقساڭلار؛ باقسىمگە، باقسىمنى، باقسىڭنىڭ، .....

ياز ـ يېزىڭ، يېزىڭلار، يېزىمگە، يېزىمنى، يېزىڭنىڭ؛ ياتتىڭ، ياتتىڭلار؛ ياتتىمگە، ياتتىمنى، ياتتىڭنىڭ؛ ياتسىلا؛ ياتقايلا؛ ياتسام، ياتساڭلار؛ ياتسىمگە، ياتسىمنى، ياتسىڭنىڭ، .....

ساقلا ـ ساقلاڭ، ساقلاڭلار؛ ساقلىمگە، ساقلىمنى، ساقلىڭنىڭ؛ ساقلىدىڭ، ساقلىدىڭلار؛ ساقلىدىمگە، ساقلىدىمنى، ساقلىدىڭنىڭ؛ ساقلىسىلا؛ ساقلىغاي، ساقلىغايلا؛ ساقلىسام، ساقلىساڭلار؛

ساقلىسىڭىز، ساقلىسىڭىزلار، .....

ئوڭلا- ئوڭلاڭ، ئوڭلاڭلار؛ ئوڭلىدىڭ، ئوڭلىدىڭلار؛ ئوڭلىدىڭىز، ئوڭلىدىڭىزلار؛ ئوڭلىسىلا؛ ئوڭلىغاي، ئوڭلىغايلا؛ ئوڭلىساڭ، ئوڭلىساڭلار، ئوڭلىسىڭىز، ئوڭلىسىڭىزلار، .....

② **تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن پىئىللاردا:**

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق پىئىللار ۋە ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق پىئىللارغا بۇيرۇق - تەلەپ رايى، خالاش رايى، شەرت رايى، ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى بىرىنچى شەخس كۆپلۈك تۇرى (مەسىلەن: ئەتە - ئەتىتۇق ‹ئەتتۇك ئەمەس›، كەل - كەلدۇق ‹كەلدۇك ئەمەس›، كۆزەتە - كۆزەتتۇق ‹كۆزەتتۇك ئەمەس›، ...) بىلەن بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئۇچىنچى شەخس (مەسىلەن: ئەتە - ئەتسۇن ‹ئەتسۇن ئەمەس›، كەل - كەلسۇن ‹كەلسۇن ئەمەس›، كۆزەتە - كۆزەتسۇن ‹كۆزەتسۇن ئەمەس›، ...) تىن باشقىلىرىدا، سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتە ئۆزئارا ماسلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەتە - ئېتىڭ، ئېتىڭلەر؛ ئېتىڭىز، ئېتىڭىزلەر؛ ئەتتىڭ، ئەتتىڭلەر؛ ئەتتىڭىز، ئەتتىڭىزلەر؛ ئەتتۇق؛ ئەتسىلە؛ ئەتكەيلە؛ ئەتسۇن؛ ئەتسەڭ، ئەتسەڭلەر؛ ئەتسىڭىز، ئەتسىڭىزلەر، .....

كۆل - كۆلۈڭ، كۆلۈڭلەر؛ كۆلىڭىز، كۆلىڭىزلەر؛ كۆلدۇڭ، كۆلدۇڭلەر؛ كۆلدىڭىز، كۆلدىڭىزلەر؛ كۆلدۇق؛ كۆلسىلە؛ كۆلگەيلە؛ كۆلسۇن؛ كۆلسەڭ، كۆلسەڭلەر؛ كۆلسىڭىز، كۆلسىڭىزلەر، .....

ئىشلە- ئىشلەڭ، ئىشلەڭلەر؛ ئىشلىڭىز، ئىشلىڭىزلەر؛ ئىشلىدىڭ، ئىشلىدىڭلەر؛ ئىشلىدىڭىز، ئىشلىدىڭىزلەر؛

ئىشلىدۇق؛ ئىشلىسىلە؛ ئىشلىگەي، ئىشلىگەيلە؛ ئىشلىسۇن؛ ئىشلىسەك، ئىشلىسەڭلەر؛ ئىشلىسىڭىز، ئىشلىسىڭىزلەر،.....

يۈكلە- يۈكلەك، يۈكلەڭلەر؛ يۈكلىگۈچى، يۈكلىگۈچىلەر؛ يۈكلىدىك، يۈكلىدىڭلەر؛ يۈكلىدىڭىز، يۈكلىدىڭىزلەر؛ يۈكلىدۇق؛ يۈكلىسىلە؛ يۈكلىگەي، يۈكلىگەيلە؛ يۈكلىسۇن؛ يۈكلىسەك، يۈكلىسەڭلەر، يۈكلىسىڭىز، يۈكلىسىڭىزلەر،.....

ئەسكەرتىش: تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق پېئىللار ۋە ئاخىرقى بوغۇمى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلاردىن تۇزۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا بۇيرۇق - تەلەپ رايى، خالاش رايى، شەرت رايى، ئۆتكەن زامان خەۋەر رايى قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس ئاددىي تۇرىنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئۇچۇن « -ڭلەر، -ىڭلەر، -ۇڭلەر »، سىپايە تۇرىنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئۇچۇن « -ڭىزلەر، -ىڭىزلەر » ۋە خالاش رايى ھۆرمەت تۇرىنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى ئۇچۇن « -كەي/گەي + لە = كەيلە/ گەيلە » قوللىنىلىپ، يىلتىزدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قوشۇمچىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتە ئۆزئارا ماسلىشىدۇ.

2) ئارا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى

ئارا سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا قوشۇمچىلار تۆۋەندىكى قائىدىلەر بويىچە قوشۇلىدۇ:

① بۇ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە « خ، غ، ق » تاۋۇشلىرى بولسا، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى « ئې »، « ئى » تاۋۇشلىرى تىل ئارقىغا مايىل بولغانلىقتىن، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

خىش — خىشتا، خىشقا، خىشلار، خىشلىق،.....

بىخ — بىختا، بىخقا، بىخلار، .....

خىزىر ــ خىزىردا، خىزىرغا، خىزىرلىق،.....
پىخسىق ــ پىخسىقتا، پىخسىققا، پىخسىقلىق،.....

خىل ــ خىللا، خىلغا، خىلدا، خىللىق، ...

تىغ ــ تىغدا، تىغقا، تىغلىق، .....
قىغ ــ قىغدا، قىغقا، قىغلار، قىغلىق، .....

زىغىر ــ زىغىردا، زىغىرغا، زىغىرلار، زىغىرلىق، .....
چىغرىق ــ چىغرىقتا، چىغرىققا، چىغرىقلار، چىغرىقلىق، .....

غىرىچ ــ غىرىچلا، غىرىچقا، غىرىچتا، غىرىچلىق، .....

قىر ــ قىردا، قىرغا، قىرلار، قىرلىق،.....
قىش ــ قىشتا، قىشقا، قىشلىق، .....

قىلىچ ــ قىلىچتا، قىلىچقا، قىلىچلار، قىلىچلىق، .....
ئىسسىق ــ ئىسسىقتا، ئىسسىققا، ئىسسىقلىق، .....

قىسقا ــ قىستۇر، قىسقان، قىسسا، قىسسۇن، قىسقۇلار، .....
قىلا ــ قىلدۇر، قىلغان، قىلسا، قىلسۇن، قىلغۇلار، .....

② بۇ سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە « ك، گ » تاۋۇشلىرى بولسا، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى « ئې »، « ئى » تاۋۇشلىرى ئاساسەن تىل ئالدىغا مايىل بولغانلىقتىن، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:
كىر ــ كىرگە، كىرلەر، كىرلىك، .....
كىم ــ كىمدە، كىمگە، كىملەر، كىملىك، .....

كىيىم ــ كىيىمدە، كىيىمگە، كىيىملەر، كىيىملىك، .....
كىرپىك ــ كىرپىكتە، كىرپىككە، كىرپىكلەر، كىرپىكلىك، .....

كىيە ـ كىيدۇر، كىيگەن، كىيسە، كىيسۇن، كىيىڭلەر، .....
كىچىكلە ـ كىچىكلىگەن، كىچىكلىسە، كىچىكلىسۇن، كىچىكلەڭ، .....
ئېگىز ـــ ئېگىزدە، ئېگىزگە، ئېگىزلەر، ئېگىزلىك، .....
ئېگىز ـــ ئېگىزدە، ئېگىزگە، ئېگىزلىك، .....

ئېگىزلە ـ ئېگىزلىگەن، ئېگىزلىسە، ئېگىزلىڭ، ئېگىزلەڭلەر، .....

ئەسكەرتىش: تەركىبىدە « ك، گ » ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بولغان بىر قىسىم چەتتىن كىرگەن سۆزلەر يۇقىرىدىكى قائىدىلەرگە بويسۇنمايدۇ. ئۇلارغا قوشۇمچە قوشۇش توغرا كەلگەندە، تىل ئارقا ۋاريانتلىق قوشۇمچىلار قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

كېلۇن ـــ كېلۇنلىق
كېدىر ـــ كېدىرلىق
گىپس ـــ گىپسىتا، گىپسقا، گىپسلىق، .....
گېرتىس ـــ گېرتسلىق

③ تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە « ك، گ » ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بولمىسىمۇ، بۇ سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بۇلاردىكى « ئې، ئى » سوزۇق تاۋۇشلىرى ئۆزىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشقا مايىل بولغاچقا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىز ـــ بىزدە، بىزگە، بىزلەر، .....
سىز ـــ سىزدە، سىزگە، سىزلەر، .....
بىر ـــ بىردە، بىرگە، بىرلەر، .....
ھىم ـــ ھىملىمەك
تېز ـــ تېزلىك، تېزلەشمەك، .....

بىل ـ بىلدۇر، بىلگەن، بىلسە، بىلگىلى، بىلىڭلەر، .....
مىن ـ مىندۇر، مىنگەن، مىنسە، مىنگىلى، مىنىڭلەر، .....
سىڭ ـ سىڭدۇر، سىڭگەن، سىڭسە، سىڭگىلى، .....
ئىچ ـ ئىچۇر، ئىچكەن، ئىچسە، ئىچكىلى، ئىچىڭلەر، .....

ئىلىم ـــ ئىلىمدە، ئىلىمگە، ئىلىملەر، ئىلىملىك، .....
بىلىم ـــ بىلىمدە، بىلىمگە، بىلىملەر، بىلىملىك، .....
جىددىي ـــ جىددىيلەشمەك، جىددىيلىك
نىسپىي ـــ نىسپىيلەشتۇرۇش، نىسپىيلىك
ئۇد ـ ئۇدىدى، ئۇدۇگەن، ئۇدۇسۇن، ئۇدۇت، ئۇدۇتكەن، ئۇدۇتسە، ئۇدۇتسۇن، ئۇدۇتكىلى، ئۇدۇتىڭلەر، .....
يىمىر ـ يىمىرگۇز، يىمىرگەن، يىمىرسە، يىمىرسۇن، يىمىرگىلى، يىمىرىڭلەر، ....
ئىنتىل ـ ئىنتىلدۇر، ئىنتىلگەن، ئىنتىلسە، ئىنتىلسۇن، ئىنتىلىڭلەر، .....
چىرد ـ چىرىدى، چىرىگەن، چىرىسۇن، چىرىت، چىرىتكەن، چىرىتسە، چىرىتسۇن، چىرىتكىلى، چىرىتىڭلەر، .....

بېھى ـــ بېھىدە، بېھىگە، بېھىلەر، بېھىلىك، .....
سېھىر ـــ سېھىردە، سېھىرگە، سېھىرلىك

ئېڭىش ـ ئېڭىشتۇر، ئېڭىشكەن، ئېڭىشسە، ئېڭىشسۇن، ئېڭىشىڭلەر، .....

④ سوزۇق تاۋۇش « ئى » بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق « چىش، ئىز، ئىش » سۆزلىرى ئەگەر ئىسىم ھالىتىدە گىرامماتىكىلىق تۈرلىنىشكە كىرسە، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا ۋارىيانتىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر بۇ سۆزلەردىن پېئىل ياسىلىپ، پېئىل ھالىتىدە تۈرلەنسە، ئۇ ھالدا قوشۇمچىلارنىڭ

تىل ئالدى ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:
ئىسىم ھالىتىدە:
چىش ــ چىشتا، چىشقا، چىشلار، چىشلىق، .....
پېئىل ھالىتىدە:
چىشلە- چىشلىگەن، چىشلىسە، چىشلىسۇن، چىشلىدۇق، چىشلەڭ، چىشلەڭلەر، چىشلىگەي، چىشلىگىلى.....
ئىسىم ھالىتىدە:
ئىز ــ ئىزدا، ئىزغا، ئىزلار، .....
پېئىل ھالىتىدە:
ئىزدە- ئىزدىگەن، ئىزدىسە، ئىزدىسۇن، ئىزدىدۇق، ئىزدەڭ، ئىزدەڭلەر، ئىزدىگەي، ئىزدىگىلى، ...
ئىسىم ھالىتىدە:
ئىش ــ ئىشتا، ئىشقا، ئىشلار، .....
پېئىل ھالىتىدە:
ئىشلە- ئىشلىگەن، ئىشلىسە، ئىشلىسۇن، ئىشلىدۇق، ئىشلەڭ، ئىشلەڭلەر، ئىشلىگەي، ئىشلىگىلى،..

⑤ « ئى » بىلەن تۈزۈلگەن تۆۋەندىكى بىر بوغۇملۇق پېئىللار تۇرلەنگەندە ياكى ئۇلاردىن ئىسىم ياسالغاندا، ئەھۋال باشقىچىرەك بولۇپ، بۇ پېئىللاردىن ياسالغان سۆزلەرنىڭ خاراكتېرىغا قاراپ، تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلار قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:
ئىل - ئىلمەك (ئىسىم)، ئىلماق (پېئىل)، ئىلغۇر، ئىلغان، ئىلسا، .....
تىز- تىزىق (ئىسىم)، تىزىم، تىزىملىك (ئىسىم)، تىزماق (پېئىل)، تىزغان، تىزسا، .....

⑥ ئاخىرقى بوغۇمىدا ئارا سوزۇق تاۋۇش « ئې، ئى » بولغان

كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر ئارا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولۇشىغا قاراپ، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئانسامبىل ــ ئانسامبىلدا، ئانسامبىلغا، ئانسامبىللىق؛ ئانسامبىلنىڭ، ئانسامبىلىمىزنىڭلار؛ ئانسامبىلىمىزنىڭلار، ئانسامبىلىمىزنىڭزلار، .....

سەلبىي ــ سەلبىيلىك، سەلبىيلەشمەك، .....

تەقدىر ــ تەقدىرده، تەقدىرگە، ... ؛ تەقدىرلەش، تەقدىرلەر، تەقدىرلىك، تەقدىرنىڭلەر، تەقدىرنىڭىز، تەقدىرنىڭىزلەر، .....

قەبىھ ــ قەبىھلىك، قەبىھلەشمەك، .....

مۇئەللىم ــ مۇئەللىمده، مۇئەللىمگە، مۇئەللىملەر، مۇئەللىملىك؛ مۇئەللىمنىڭ، مۇئەللىمنىڭلەر، مۇئەللىمنىڭىز، مۇئەللىمنىڭىزلەر، .....

سۇلھى ــ سۇلھىده، سۇلھىگە، سۇلھىلەر، سۇلھىلىك؛ سۇلھىنىڭ، سۇلھىنىڭلەر، سۇلھىنىڭىز، سۇلھىنىڭىزلەر، .....

ئىسسىق ــ ئىسسىق، ئىسسىقلىق؛ ئىسسىنىڭ، ئىسسىنىڭلار؛ ئىسسىدىنىڭ، ئىسسىدىنىڭلار، ئىسسىدىنىڭىز؛ ئىسسىدىنىڭىزلار؛ ئىسسىسۇن؛ ئىسسىدۇق؛ ئىسسىسلا؛ ئىسسىغاي، ئىسسىغايلا؛ ئىسسىساڭ، ئىسسىساڭلار، ئىسسىسىڭىز، ئىسسىسىڭىزلار،..

قىدىر ــ قىدىرنىڭ، قىدىرنىڭلار؛ قىدىرنىڭىز، قىدىرنىڭىزلار؛ قىدىردىنىڭ، قىدىردىنىڭلار؛ قىدىردىنىڭىز، قىدىردىنىڭىزلار؛ قىدىرسۇن؛ قىدىردۇق؛ قىدىرسلا؛ قىدىرغاي، قىدىرغايلا؛ قىدىرساڭ، قىدىرساڭلار؛ قىدىرسىڭىز، قىدىرسىڭىزلار، .....

سىلجە ــ سىلجىنىڭ، سىلجىنىڭلار؛ سىلجىنىڭىز، سىلجىنىڭىزلار؛

سلجدىك، سلجدىگلار؛ سلجدىگىز، سلجدىگىزلار؛ سلجىسۇن؛ سلجدۇق؛ سلجىسىلا؛ سلجىغاي، سلجىغايلا؛ سلجىساڭ، سلجىساڭلار؛ سلجىسىگىز، سلجىسىگىزلار، .....

بېكە ـ بېكىك، بېكىگلەر؛ بېكىگىز، بېكىگىزلەر؛ بېكىدىك، بېكىدىگلەر؛ بېكىدىگىز، بېكىدىگىزلەر؛ بېكىسۇن؛ بېكىدۇق؛ بېكىسىلە؛ بېكىگەيلى، بېكىگەيلە؛ بېكىسەك، بېكىسەڭلەر؛ بېكىسىگىز، بېكىسىگىزلەر، .....

ئىنتىل ـ ئىنتىلمە؛ ئىنتىلىك، ئىنتىلىگلەر؛ ئىنتىلىگىز، ئىنتىلىگىزلەر؛ ئىنتىلدىك، ئىنتىلدىگلەر؛ ئىنتىلدىگىز، ئىنتىلدىگىزلەر؛ ئىنتىلسۇن؛ ئىنتىلدۇق؛ ئىنتىلسىلە؛ ئىنتىلگەيلى، ئىنتىلگەيلە؛ ئىنتىلسەك، ئىنتىلسەڭلەر؛ ئىنتىلسىگىز، ئىنتىلسىگىزلەر،.....

ئېڭىش ـ ئېڭىشىك، ئېڭىشىگلەر؛ ئېڭىشىگىز، ئېڭىشىگىزلەر؛ ئېڭىشىدىك، ئېڭىشىدىگلەر؛ ئېڭىشىدىگىز، ئېڭىشىدىگىزلەر؛ ئېڭىشسۇن؛ ئېڭىشتۇق؛ ئېڭىشسىلە؛ ئېڭىشكەيلى، ئېڭىشكەيلە؛ ئېڭىشسەك، ئېڭىشسەڭلەر؛ ئېڭىشسىگىز، ئېڭىشسىگىزلەر، .....

⑦ تەركىبىدە ئارا سوزۇق تاۋۇش بولغان تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا « ق، غ » تاۋۇشلىرى كەلسە، « ـلىق، ـلىك » قوشۇمچىلىرىنىڭ تىل ئارقا ۋاريانتى بولغان « ـلىق » شەكلى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ھەقسىزلىق + لىق = ھەقسىزلىق
مۇستەقىل + لىق = مۇستەقىللىق
ئەقىل + لىق = ئەقىللىق
مەنتىق + لىق = مەنتىقلىق

⑧ تەركىبىدە ئارا سوزۇق تاۋۇش بولغان، « غ، ق » بىلەن

تۈزۈلگەن پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىرغە ـ ئىرغىغان، ئىرغىسا، ئىرغىسۇن، ئىرغىدۇق، ئىرغىلىق، ئىرغىچىلار، ئىرغىچىز، ئىرغىچىزلار، ئىرغىغاي، ئىرغىغايلا، ئىرغىدىلىق، ئىرغىدىچىلار، .....

سىرغە ـ سىرغىغان، سىرغىسا، سىرغىسۇن، سىرغىدۇق، سىرغىلىق، سىرغىچىلار، سىرغىچىز، سىرغىچىزلار، سىرغىغاي، سىرغىغايلا، سىرغىدىلىق، سىرغىدىچىلار، .....

يېقىلا ـ يېقىلغان، يېقىلسا، يېقىلسۇن، يېقىلىدۇق، يېقىلىلىق، يېقىلىچىلار؛ يېقىلىچىز، يېقىلىچىزلار؛ يېقىلغاي، يېقىلغايلا، يېقىلىدىلىق، يېقىلىدىچىلار، .....

مىشقىر ـ مىشقىرغان، مىشقىرسا، مىشقىرسۇن، مىشقىرىدۇق، مىشقىرىلىق، مىشقىرچىلار، مىشقىرچىز، مىشقىرچىزلار، مىشقىرغاي، مىشقىرغايلا، مىشقىرىدىلىق، مىشقىرىدىچىلار،.....

⑨ باش بوغۇمىدىكى « ئا » ياكى « ئە » تاۋۇشلىرى تىل تەرەققىياتى جەريانىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ، « ئي » غا نۆۋەتلىشىش نەتىجىسىدە، تارىخىي جەھەتتىن تۇراقلىشىپ كەتكەن سۆزلەرنىڭ ئەسلىي ھالىتى ئاساس قىلىنىپ (ئەسلىي سۆزنىڭ باش بوغۇمى « ئا » ياكى « ئە » بولغانلىقىغا قاراپ) تۈرۈپ، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا ياكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

سېسىق (سارسىق) ـــ سېسىقتا، سېسىققا، سېسىقلىق، .....
يېقىن (ياقىن) ـــ يېقىندا، يېقىنغا، يېقىنلىق، .....
قېلىن (قالىن) ـــ قېلىنلىق، .....
ئېغىر (ئاغىر) ـــ ئېغىرلىق، .....
بېلىق (بالىق) ـــ بېلىقتا، بېلىققا، بېلىقلار، .....

قېنىق (قانىق) ــ قېنىقلىق، ...
ئېنىق (ئانىق) ــ ئېنىقلىق، .....
سېرىق (سارىغ) ــ سېرىقتا، سېرىققا، سېرىقلىق، .....
ئېتىز (ئاتىز) ــ ئېتىزدا، ئېتىزغا، ئېتىزلار، ئېتىزلىق، .....
سېغىز (ساغىز) ــ سېغىزدا، سېغىزغا، سېغىزلار، .....
هېكىم (هەكىم) ــ هېكىمدە، هېكىمگە، هېكىملەر، هېكىملىك، .....
كېپىش (كەپىش) ــ كېپىشتە، كېپىشكە، كېپىشلەر، كېپىشلىك، .....
شېھىت (شەھىت) ــ شېھىتلەر، شېھىتلىك، .....
يېمىش (يەمىش) ــ يېمىشتە، يېمىشكە، يېمىشلەر، يېمىشلىك، .....

ئەمما، « پېقىر، تېۋىپ، دېڭىز، خېمىر، زېمىن، سېمىز، مېيىپ، ئېجىل، يېلىم » قاتارلىق سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدىكى « ئە » تاۋۇشى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا « ئې » غا ئايلانغان بولسىمۇ، هازىرقى ئىستېمالىمىزدا بۇ سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

پېقىر ــ پېقىردا، پېقىرغا، پېقىرلىق، .....
تېۋىپ ــ تېۋىپتا، تېۋىپقا، تېۋىپلار، تېۋىپلىق، .....
دېڭىز ــ دېڭىزدا، دېڭىزغا، دېڭىزلار، .....
خېمىر ــ خېمىردا، خېمىرغا، خېمىرلار، خېمىرلىق، .....
زېمىن ــ زېمىندا، زېمىنغا، زېمىنلار، زېمىنلىق، .....
سېمىز ــ سېمىزدا، سېمىزغا، سېمىزلار، سېمىزلىق، .....
يېلىم ــ يېلىمدا، يېلىمغا، يېلىملار، يېلىملىق، .....

ئەسكەرتىش: يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتىگە زىت ئايرىم ئەھۋاللار كۆرۈلسە، ئادەتتىكىدەك بىر تەرەپ قىلىمىز.

⑩ تەركىبىدە « ئا » ياكى « ئە » بولغان بىر بوغۇملۇق پېئىللاردىن ياسالغان تۈرغۇن سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندا، ئەسلىي پېئىل ھالىتى ئاساس قىلىنىپ قوشۇلىدۇ. يەنى تۈپ پېئىل تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن بولسا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا ۋاريانتى، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن بولسا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئېقىن (ئاق ـ) ـــ ئېقىندا، ئېقىنغا، ئېقىنلار، ئېقىنلىق، .....
يېغىن (ياغ ـ) ـــ يېغىندا، يېغىنغا، يېغىنلىق، .....
بېسىم (باس ـ) ـــ بېسىمدا، بېسىمغا، بېسىملىق، .....

كېسىم (كەس ـ) ـــ كېسىمدە، كېسىمگە، كېسىملىك، .....
تېپىن (تەپ ـ) ـــ تېپىندە، تېپىنگە، .....
كېچىك (كەچ ـ) كېچىكتە، كېچىككە، كېچىكلەر، كېچىكلىك، .....
كېلىن (كەل ـ) ـــ كېلىندە، كېلىنگە، كېلىنلەر، كېلىنلىك، .....

3) « ـچە » بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

« ـچە » بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق تۈرلىنىشكە كىرىدىغانلىرىنىڭ ئىملاسى تۆۋەندىكى قائىدە بويىچە يېزىلىدۇ:

① « ـچە » بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە كېلىش، كۆپلۈك ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، « ـ چە » نىڭ ئالدىدىكى بوغۇم ئاساس قىلىنىدۇ. يەنى « ـ چە » نىڭ ئالدىدىكى بوغۇمدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بولسا، قوشۇمچىنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولسا، قوشۇمچىنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

تۇركچە ــ تۇركچىدە، تۇركچىگە، تۇركچىلەپ، تۇركچەك، تۇركچەڭلەر، تۇركچىڭىز، تۇركچىڭىزلەر
تەكچە ــ تەكچىدە، تەكچىگە، تەكچىلەر، تەكچەك، تەكچەڭلەر، تەكچىڭىز، تەكچىڭىزلەر
ئۇنچە ــ ئۇنچىدە، ئۇنچىگە، ئۇنچىلەر، ئۇنچەك، ئۇنچەڭلەر، ئۇنچىڭىز، ئۇنچىڭىزلەر

پارچە ـ پارچىدا، پارچىغا، پارچىلار، پارچىڭىز، پارچىڭىزلار؛ پارچىلا ـ،
تامچە ـ تامچىدا، تامچىغا، تامچىلار، تامچىلاپ
غۇنچە ـ غۇنچىدا، غۇنچىغا، غۇنچىلار، غۇنچەك، غۇنچەڭلار، غۇنچىڭىز، غۇنچىڭىزلار؛ غۇنچىلا ـ،

② « ـچە » نىڭ ئالدىدىكى بوغۇمدا ئارا سوزۇق تاۋۇش « ئې، ئى » لار بولغان سۆزلەرگە كېلىش، كۆپلۈك ۋە تەۋەلىك ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئەگەر ئۇلارنىڭ تەركىبىدە « خ، غ، ق » تاۋۇشلىرى بولسا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى، « خ، غ، ق » تاۋۇشلىرىدىن باشقا ئۈزۈك تاۋۇشلار بولسا، قوشۇمچىلارنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:
زىخچە ــ زىخچىدا، زىخچىغا، زىخچىلار، زىخچەك، زىخچەڭلار، زىخچىڭىز، زىخچىڭىزلار
قىرغىزچە ــ قىرغىزچىدا، قىرغىزچىغا، قىرغىزچىلاپ، قىرغىزچەك، قىرغىزچەڭلار، قىرغىزچىڭىز، قىرغىزچىڭىزلار
تىزىقچە ــ تىزىقچىدا، تىزىقچىغا، تىزىقچىلار، تىزىقچەك، تىزىقچەڭلار، تىزىقچىڭىز، تىزىقچىڭىزلار

ئىنگلىزچە ــ ئىنگلىزچىدە، ئىنگلىزچىگە، ئىنگلىزچىلەپ، ئىنگلىزچەك، ئىنگلىزچەڭلەر، ئىنگلىزچىڭىز، ئىنگلىزچىڭىزلەر

نېمىسچە ــ نېمىسچىدە، نېمىسچىگە، نېمىسچىلەپ، نېمىسچىگىچە، نېمىسچەكتىلەر، نېمىسچىكىنز، نېمىسچىكىنزلەر

4) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ هالىتى جەهەتتىكى ئاھاڭداشلىقى

① لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن توزۇلگەن بىر بوغۇملۇق توزغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا، شۇنىڭدەك ئاخىرقى بوغۇملىرىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن كۆپ بوغۇملۇق توزغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

قول ــ قولۇم، قولۇڭ، قوللۇق
توز ــ توزۇم، توزۇڭ، توزلۇق
سۆز ــ سۆزۈم، سۆزۈڭ، سۆزلۈك
يوز ــ يوزۇم، يوزۇڭ، يوزلۇك

قولۇپ ــ قولۇپۇم، قولۇپۇڭ، قولۇپلۇق
تولۇق ــ تولۇقۇم، تولۇقۇڭ، تولۇقلۇق

ئاچ ــ ئاچقۇچ، ئاچقۇچۇم، ئاچقۇچۇڭ، ئاچقۇچلۇق
تەپ ــ تەپكۇچ، تەپكۇچۇم، تەپكۇچۇڭ
سۇزغۇچ، سۇزدۇم، سۇزۇڭ، سۇزسۇن، سۇزدۇق، سۇزۇك، سۇزۇش، سۇزۇل، ...
توز ــ توزۇم، توزدۇم، توزۇڭ، توزسۇن، توزدۇق، توزۇك، توزۇش، توزۇل، توزۇلۇش، .....

يولۇق ــ يولۇقتۇم، يولۇقتۇڭ، يولۇقسۇن، يولۇقتۇق، يولۇقۇش، يولۇقۇپ،
ئوقۇ ــ ئوقۇدۇم، ئوقۇدۇڭ، ئوقۇسۇن، ئوقۇدۇق، ئوقۇش، ئوقۇشلۇق، ...

ئەسكەرتىش:

① لەۋلەشكەن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن توزۇلگەن

بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئايىغىغا يەنە قوشۇمچە قوشۇش تۇغرا كەلگەندە، مەزكۇر « ئا » لىق بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا ياكى ئالدىنقى بوغۇمى لەۋلەشكەن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشتىن، كېيىنكى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىن مەزكۇر « ئا » لىق بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، بۇ سۆزلەردىكى « ئا » تاۋۇشى ئۆزەكتىكى لەۋلەشكەن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش قانۇنى بويىچە « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

قول + لار + ـ + ىش = قوللىنىش (قوللۇنۇش ئەمەس)
قول + لار + ىم = قوللىرىم (قوللۇرۇم ئەمەس)
قۇلۇپ + لار + ىم = قۇلۇپلىرىم (قۇلۇپلۇرۇم ئەمەس)

سورا+ سورىماق، سورىسا (سورۇماق، سورۇسا ئەمەس)
دورا+ دورىماق، دورىسا (دورۇماق، دورۇسا ئەمەس)

② لەۋلەشكەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئايىغىغا يەنە قوشۇمچە قوشۇش تۇغرا كەلگەندە، مەزكۇر « ئە » لىك بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا ياكى ئالدىنقى بوغۇمى لەۋلەشكەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشتىن، كېيىنكى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلغاندىن كېيىن مەزكۇر « ئە » لىك بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، بۇ سۆزلەردىكى « ئە » تاۋۇشى ئۆزەكتىكى لەۋلەشكەن تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىش قانۇنى بويىچە « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلىدۇ. مەسىلەن:

يۈز+ لەر ـ + نى = يۈزلىرىنى (يۈزلۈنۈش ئەمەس)
ئۆزۈك + لەر + نى = ئۆزۈكلىرىنى (ئۆزۈكلۈرۈم ئەمەس)

يۆگە ـ يۆگىمەك، يۆگىسە (يۆگۈمەك، يۆگۈسە ئەمەس)
سۆرە ـ سۆرىمەك، سۆرىسە (سۆرۈمەك، سۆرۈسە ئەمەس)

③ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا، شۇنىڭدەك ئاخىرقى بوغۇمى لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆز ۋە پېئىللارغا قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

باغ ـــ باغلىق، بېغىم، بېغىڭ، .....
تال ـــ تاللىق، تېلىم، تېلىڭ، .....
بەت ـــ بەتلىك، بېتىم، بېتىڭ، .....
ئەن ـــ ئەنلىك، .....

ياز ـ ياتتىم، يېتىڭ، ياتتۇق، ياتلىق، .....
كەز ـ كەتتىم، كېتىڭ، كەتتۇق، .....

تولا ـــ تولىلىق، ...
تولغا ـ تولغىدىم، تولغاڭ، تولغىسۇن، تولغىدۇق، تولغاق

III سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى ئاساسەن ئوچۇق بوغۇملاردىكى پەس سوزۇق تاۋۇش « ئا »، « ئە » نىڭ سەل ئېگىز سوزۇق تاۋۇش « ئې » ۋە ئېگىز سوزۇق تاۋۇش « ئى » غا نۆۋەتلىشىشىگە قارىتىلغان.

مۇنداق نۆۋەتلىشىش ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى دەۋرىدىن

ئېتىبارەن كۆرۈلىۋاتقان فونېتىكىلىق ھادىسە بولۇپ، بۇ ھادىسە ئۇ دەۋردە سۆزلەردە كۆپرەك ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالغان «ئە» ئاۋازىغا نۆۋەتلىشىشى بىلەن باشلانغان.

ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىدا « ئا »، « ئە » تاۋۇشى كەلگەن بوغۇمدىكى ئۇرغۇنلۇق سۆزنىڭ ئايىغىدىكى بوغۇملىرىغا يۆتكىلىشى بارا ـ بارا « ئا » تاۋۇشىنىڭمۇ نۆۋەتلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ھازىرقى دەۋردە بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە ئۇيغۇر تىلىنى باشقا تۈركىي تىللاردىن پەرقلەندۈرىدىغان ئالاھىدىلىك بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر تىلىغا باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە بويسۇنۇپ كەتمىگەنلىرى، شۇنىڭدەك ئەسلىي ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر ئىچىدىكى « ئا » ياكى « ئە » بىلەن كەلگەن بوغۇملىرىدىكى ئۇرغۇ يۆتكەلمىگەن سۆزلەر سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشىدىن ئىبارەت بۇ ئومۇمىي قائىدىگە بويسۇنمايدۇ. شۇڭا بۇ قېتىم ئىملاغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر قايتا تەتقىق قىلىنىش ئارقىلىق سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى ھەققىدە تۆۋەندىكىچە قائىدىلەر تۈزۈپ چىقىلدى:

1. ئاخىرقى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن تۈرغۇن سۆزلەردە مەزكۇر « ئە » تاۋۇشنىڭ « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلىشىش ۋە نۆۋەتلەشمەسلىك ئەھۋاللىرى

1) ئوچۇق بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەردە (1) نۆۋەتلىشىدىغانلىرى:

« ئە » تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان ئوچۇق بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، « ئە » لىك بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قېلىپ، « ئە » تاۋۇشىغا چۈشكەن ئۇرغۇنىڭ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا كۆچۈشى نەتىجىسىدە، «ئە» تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

پارە + سى = پارىسى
پەدە + سى = پەدىسى، پەددە، پەدىگە، پەدىلەر، پەدىلىك
پەللە + سى = پەللىسى، پەللىدە، پەللىگە، پەللىلىك
ئاغىنە + سى = ئاغىنىسى، ئاغىنىلەر، ئاغىنىلىك، ئاغىنىدارچىلىق
ئاھالە + سى = ئاھالىسى، ئاھالىدە، ئاھالىگە، ئاھالىلەر، ئاھالىلىك
ئالاقە + سى = ئالاقىسى، ئالاقىدە، ئالاقىگە، ئالاقىچى

مۇسابىقە + سى = مۇسابىقىسى، مۇسابىقىدە، مۇسابىقىگە، مۇسابىقىلەر
مۇندەرىجە + سى = مۇندەرىجىسى، مۇندەرىجىدە، مۇندەرىجىگە، مۇندەرىجىلىك

(2) نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى:

① ئاخىرقى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، گەرچە مۇندىق سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ، « ئە » تاۋۇشىنىڭ ئۇرغۇسى ئاخىرقى بوغۇمغا يۆتكەلمىسە، ئۇرغۇسى يۆتكەلمىگەن بوغۇملاردىكى « ئە » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئىملاسىمۇ مۇشۇ قائىدە بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

تەۋە + سى = تەۋەسى، تەۋەدە، تەۋەلىك
ساھە + سى = ساھەسى، ساھەدە، ساھەگە، ساھەلەر
قەھۋە + سى = قەھۋەسى، قەھۋەدە، قەھۋەگە، قەھۋەلەر، قەھۋەلىك
قۇرئە + سى = قۇرئەسى، قۇرئەدە، قۇرئەگە
شىرە + سى = شىرەسى، شىرەدە، شىرەگە، شىرەلەر، شىرەلىك
لەۋھە + سى = لەۋھەسى، لەۋھەدە، لەۋھەگە، لەۋھەلەر
قىتئە + سى = قىتئەسى، قىتئەلەر
كۇرە + سى = كۇرەسى، كۇرەدە، كۇرەگە

مەزە + سى = مەزەسى، مەزەگە، مەزىلەر
مەۋقە + سى = مەۋقەسى، مەۋقەدە
ۋاھە + سى = ۋاھەسى، ۋاھەدە، ۋاھەگە، ۋاھىلەر
ۋەقە + سى = ۋەقەسى، ۋەقەدە، ۋەقەگە، ۋەقىلەر، ۋەقىلىك
جۇمە + سى = جۇمەسى، جۇمەدە، جۇمەگە

پاجىئە + سى = پاجىئەسى، پاجىئەدە، پاجىئەگە، پاجىئىلىك
ئەسلىمە + سى = ئەسلىمەسى، ئەسلىمەدە، ئەسلىمەگە، ئەسلىمەلەر، ئەسلىمەلىك
پاتمە + سى = پاتمەسى، پاتمەدە، پاتمەگە
جامائە + سى = جامائەسى، جامائەدە، جامائىلىك

مەتبەئە + سى = مەتبەئەسى، مەتبەئەدە، مەتبەئەگە، مەتبەئىلىك
مەدرىسە + سى = مەدرىسەسى، مەدرىسەدە، مەدرىسەگە
گۇلقەقە + سى = گۇلقەقەسى، گۇلقەقەلىرى
ئىلمىپە + سى = ئىلمىپەسى، ئىلمىپەدە، ئىلمىپەگە، ئىلمىپەلىك
مەجمۇئە + سى = مەجمۇئەسى، مەجمۇئەدە، مەجمۇئەگە

مۇداپىئە + سى = مۇداپىئەسى، مۇداپىئەدە، مۇداپىئەگە
مۇئەسسەسە + سى = مۇئەسسەسەسى، مۇئەسسەسەدە، مۇئەسسەسەگە، مۇئەسسەسەلەر

خالىدە ـــ خالىدەگە ـــ خالىدەنى
جەمىلە ـــ جەمىلەگە ـــ جەمىلەنى
راھىلە ـــ راھىلەگە ـــ راھىلەنى
زاھىدە ـــ زاھىدەگە ـــ زاھىدەنى

② ئاخىرقى بوغۇمى « ىيە » شەكلىدە تۇزۇلگەن كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا بوغۇم ئاخىرىدىكى « ئە » تاۋۇشى « ئى » گە

نۆۋەتلەشتۇرۇلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئارمىيە — ئارمىيەسى — ئارمىيەگە
پارتىيە — پارتىيەسى — پارتىيەگە
نەزەرىيە — نەزەرىيەسى — نەزەرىيەگە
ياپونىيە — ياپونىيەسى — ياپونىيەگە
ئالىيە — ئالىيەگە — ئالىيەدىن — ئالىيەلەر
رازىيە — رازىيەگە — رازىيەدىن — رازىيەلەر

2) يېپىق بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەردە
(1) نۆۋەتلىشىدىغانلىرى:

① « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن، يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، « ئە » تاۋۇشى « ئې » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەپ + ى = ئېپى ئەت + ى = ئېتى بەز + ى = بېزى
ئەس + ى = ئېسى تەگ + ى = تېگى بەت + ى = بېتى

② ئاخىرقى بوغۇمىدا « ئە » بولغان، كۆپ بوغۇملۇق يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، « ئە » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

دەرەخ + ى = دەرىخى ئەخلەت + ى = ئەخلىتى
تەلەپ + ى = تەلىپى
سۆڭگەچ + ى = سۆڭگىچى شىكايەت + ى = شىكايىتى

③ پۈل مەنىسىدىكى « چەن » سۆزىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلىشىش دەۋرى ئۇزۇن بولغاچقا، بۇ سۆز ئۇيغۇر تىلىدا خەنزۇ تىلىدىكى قوشما سوزۇق تاۋۇشلۇق ھالىتىنى يوقىتىپ، يەككە سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىپ كەتكەنلىكتىن، بۇ سۆز بىلەن ياسالغان سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدىسى بويىچە « ئە » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ.

مەسىلەن:

پۇتچەن + ى = پۇتچىنى　　موچەن + ى = موچىنى

كويچەن + ى = كويچىنى

(2) نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى:

① « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، سۆز يىلتىزىدىكى ئۇرغۇ ساقلانغانلىقتىن « ئە » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ۋەز + ى = ۋەزى　　بەش + ى = بەشى

كەش + ى = كەشى　　خەج + ى = خەجى

② « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، بوغۇم ئاخىرىدىكى ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئالدىنقىسى ئالدىنقى بوغۇمغا، كېيىنكىسى كېيىنكى بوغۇمغا تەۋە بولۇپ، « ئە » لىك بوغۇم يېپىق بوغۇم ھالىتىدە قالغانلىقتىن، « ئە » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

كەنت + ى = كەنتى　دەرد + ى = دەردى　شەرت + ى = شەرتى

قەلب + ى = قەلبى　قەست + ى = قەستى　بەست + ى = بەستى

③ ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن كىرگەن، ئاخىرقى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بەزى كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، « ئە » تاۋۇشى ئۆز ئۇرغۇسىنى يوقاتمىسا، « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

مەجەز + ى = مەجەزى

ئەرەب + ى = ئەرەبى

نەسەب + ى = نەسەبى

④ خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان « ia, ua » قوش سوزۇق تاۋۇشلۇق بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەردە، بۇ سوزۇق تاۋۇشلار خەنزۇ تىلىدىكى قوش سوزۇق تاۋۇشلۇق خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قالغانلىقى ئۈچۈن تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئاخىرقى بوغۇمىدىكى « ئە » تاۋۇشى « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

لىەن + ى = لىەنى
لۇشىەن + ى = لۇشىەنى
يۇەن + ى = يۇەنى

⑤ ئاخىرقى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۇزۇلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر قىسىم كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، بەزىدە « ئە » تاۋۇشى « ئى» غا نۆۋەتلەشتۇرۇلۇپ، بەزىدە نۆۋەتلەشتۇرۇلمەي يېزىلىدىغان ئىككى خىل ئەھۋال مەۋجۇت. مۇنداق ئىككى خىللىقنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن « ئە » تاۋۇشى ئىملادا « ئى » غا نۆۋەتلەشتۇرۇلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

مەسلىھەت + ى = مەسلىھەتى (مەسلىھىتى ئەمەس)
نەسىھەت + ى = نەسىھەتى (نەسىھىتى ئەمەس)

2. ئاخىرقى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۇزۇلگەن يېپىللاردا مەزكۇر « ئە » تاۋۇشنىڭ « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلىشىش ۋە نۆۋەتلەشمەسلىك ئەھۋاللىرى

1) ئۈچۈق بوغۇملۇق يېپىللاردا

(1) « ئە » بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق يېپىللاردىن پەقەت « دە ـ » بىلەن « يە ـ » يېپىلى بار بولۇپ، بۇ ئىككى يېپىلغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، « ئە » تاۋۇشى ئۈچۈق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، « ئې » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

دە ـ دېدى، دېسۇن، دېدۇق، دېگەن، دېگىلى، دېسە، دېمەك، دېگەي، دېگۈلۈك، ... ...

يە- يېدى، يېسۇن، يېدۇق، يېگەن، يېگىلى، يېسە، يېمەك، يېگەي، يېگۈلۈك، .....

ئەگەر بۇ « ئە » تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم هالىتىدە قالمىسا، « ئې » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

دە- دەپ، دەك، دەڭلەر، دەيلى، دەيدىغان، .....

يە- يەپ، يەك، يەڭلەر، يەيلى، يەيدىغان، .....

(2) ئاخىرقى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بۇ « ئە » تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم هالىتىدە قالسا، « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

چەيلە- چەيلىدى، چەيلىسۇن، چەيلىدۇق، چەيلىگەن، چەيلىسە، .....

يۈكلە- يۈكلىدى، يۈكلىسۇن، يۈكلىدۇق، يۈكلىگەن، يۈكلىسە، .....

بېزە- بېزىدى، بېزىسۇن، بېزىدۇق، بېزىگەن، بېزىسە، .....

بىلە- بىلىدى، بىلىسۇن، بىلىدۇق، بىلىگەن، بىلىسە، .....

ئەگەر بۇ خىلدىكى پېئىللاردا « ئە » تاۋۇشى يېپىق بوغۇم هالىتىدە بولسا، « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

چەيلە- چەيلەپ، چەيلەڭلەر، چەيلەيلى، چەيلەكلىك، .....

يۈكلە- يۈكلەپ، يۈكلەڭلەر، يۈكلەيلى، يۈكلەكلىك، .....

بېزە- بېزەپ، بېزەڭلەر، بېزەيلى، بېزەكلىك، .....

بىلە- بىلەپ، بىلەڭلەر، بىلەيلى، بىلەكلىك، .....

2) يېپىق بوغۇملۇق پېئىللاردا

(1) « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم هالىتىدىكى بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا،

«ئە» تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، « ئې » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

كەل ـ كېلىپ، كېلىش، كېلىشكىلەر، كېلەيلى، كېلىدۇ، كېلىدىكەن، .....

يەش ـ يېشىپ، يېشىش، يېشىشكىلەر، يېشەيلى، يېشىدۇ، يېشىدىكەن، .....

ئەگەر « ئە » تاۋۇشى يېپىق بوغۇم ھالىتىدە بولسا، « ئې » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

كەل ـ كەلسە، كەلسۇن، كەلدۇق، كەلگەن، كەلگەي، كەلتۇر، كەلگۈلۈك، .....

يەش ـ يەشسە، يەشسۇن، يەشتۇق، يەشكەن، يەشكەي، يەشتۇر، يەشكۈلۈك،...

(2) ئاخىرقى بوغۇمى « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، « ئە » تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

مىنگەش ـ مىنگىشىپ، مىنگىشكىلەر، .....

مۇكچەي ـ مۇكچىيىپ، مۇكچىيىشكىلەر، .....

ئەگەر « ئە » بىلەن تۈزۈلگەن بوغۇم يېپىق بوغۇم ھالىتىدە بولسا، « ئە » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

مىنگەش ـ مىنگەشسە، مىنگەشكەن، مىنگەشسۇن، مىنگەشتۇق، مىنگەشكەي

مۇكچەي ـ مۇكچەيسە، مۇكچەيگەن، مۇكچەيسۇن، مۇكچەيدۇق، مۇكچەيگەك

3. ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن تۇرغۇن سۆزلەردە مەزكۇر « ئا » تاۋۇشىنىڭ « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلىشىش ۋە نۆۋەتلەشمەسلىك ئەھۋاللىرى

1) ئوچۇق بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەردە
(1) نۆۋەتلىشىدىغانلىرى:

① ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلگەنلىكتىن، « ئا » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئاتا — ئاتىسى، ئاتىلىق، ئاتىغا، ئاتىدا، ئاتىلار، .....
ياقا — ياقىسى، ياقىلىق، ياقىغا، ياقىدا، ياقىلار، .....

ئارغامچا — ئارغامچىسى، ئارغامچىلىق، ئارغامچىغا، ئارغامچىدا، ئارغامچىلار، .....
تاپانچا — تاپانچىسى، تاپانچىلىق، تاپانچىغا، تاپانچىدا، تاپانچىلار، .....

شارقىراتما — شارقىراتمىسى، شارقىراتمىلىق، شارقىراتمىغا، شارقىراتمىدا، .....

② ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى بەزى كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بۇ « ئا » تاۋۇشى ئىملادا بەزىدە « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلسە، بەزىدە نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدىغان ئىككى خىل ئەھۋال تەكلا مەۋجۇت. مۇنداق ئىككى خىللىقنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى « ئا » تاۋۇشى ئىملادا « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

مولىكۇلا — مولىكۇلاسى (مولىكۇلىسى ئەمەس)
پىلانىتا — پىلانىتاسى (پىلانىتىسى ئەمەس)
راكىتا — راكىتاسى (راكىتىسى ئەمەس)

فورمۇلا ــ فورمۇلاسى (فورمۇلىسى ئەمەس)
چېگرا ــ چېگراسى (چېگرىسى ئەمەس)

(2) نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى:

① « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن « يا، جا » قاتارلىق بىر بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلمىگەنلىكتىن، « ئې » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

يا ــ ياسى، ياغا، ياداق، يادىن، يالار، .....
جا ــ جاسى، جاغا، جادىن، جالىرى، .....

② ئەرەب ـ پارس تىللىرى، رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن، ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن ئوچۇق بوغۇم هالىتىدىكى كۆپ بوغۇملۇق بەزى تۈرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بۇ «ئا» تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ يۆتكەلمىگەچكە، « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ساپا ــ ساپاسى، ساپالىق، .....
سادا ــ ساداسى، سادىغا، .....
هاۋا ــ هاۋاسى، هاۋالىق، .....

ئەۋلىيا ــ ئەۋلىياسى، ئەۋلىيالىق، .....
ئوپېرا ــ ئوپېراسى، ئوپېرالىق، .....
ئىلتىجا ــ ئىلتىجاسى، ئىلتىجالىق، .....

ئاتموسفېرا ــ ئاتموسفېراسى، ئاتموسفېراغا، .....
خىرومۇسوما ــ خىرومۇسوماسى، خىرومۇسومالىق، .....

③ نۆۋەندىكىدەك شەكىلداش سۆزلەرنىڭ ئىملاسى مۇنداق بېكىتىلىدۇ:

پاپا (رەم پاپاسى) ــ پاپاسى، پاپادا، پاپاغا، پاپالىق، .....
پاپا (پاكار) ــ پاپىسى، پاپىدا، پاپىغا، پاپىلىق، پاپىلار، .....

بالا (بالايىئاپەت) ــ بالاسى، بالادا، بالاغا، بالالىق، .....
بالا (پەرزەنت) ــ بالىسى، بالىدا، بالىغا، بالىلىق، بالىلار، .....

2) يېپىق بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەردە
(1) نۆۋەتلىشىدىغانلىرى:

① « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلگەنلىكتىن، « ئې » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

داپ ــ دەپى ساپ ــ سەپى قاپ ــ قەپى لاپ ــ لەپى
ئات ــ ئەتى دات ــ دەتى قات ــ قەتى يات ــ يەتى
شاخ ــ شەخى ئاش ــ ئەشى باش ــ بەشى تاش ــ تەشى
تاغ ــ تەغى ئاق ــ ئەقى ساق ــ سەقى قاق ــ قەقى
ئالتا ــ ئەلتى سالتا ــ سەلتى كالتا ــ كەلتى ھالتا ــ ھەلتى

② ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، ئاخىرقى « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلگەنلىكتىن، « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

قانات ــ قانىتى كاچات ــ كاچىتى خالات ــ خالىتى ئامبار ــ ئامبىرى
ئاياغ ــ ئايىغى چىراغ ــ چىرىغى ئاتاق ــ ئاتىقى دماغ ــ دىمىغى
بۇلاق ــ بۇلىقى قاپاق ــ قاپىقى ساقال ــ ساقىلى شامال ــ شامىلى

قوزغىلاڭ — قوزغىلىڭى قارىغاي — قارىغىيى مالىخاي — مالىخىيى
ئالىقان — ئالىقىنى جاۋىغاي — جاۋىغىيى ساۋاقداش — ساۋاقدىشى

(2) نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى:

① « ئا » بىلەن تۇرۇلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى ئايرىم بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلمىگەچكە، « ئې » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. (« ر » بىلەن ئاخىرلاشقان بىر بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەر ئايرىم كۆرسىتىلدى.) مەسىلەن:

نال — نالى جاي — جايى راي — رايى خال — خالى
زات — زاتى ھال — ھالى ياد — يادى يال — يالى
تاج — تاجى نام — نامى ساز — سازى سان — سانى

② ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۇرۇلگەن، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، بوغۇم ئاخىرىدىكى ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئالدىنقىسى ئالدىنقى بوغۇمنى، كېيىنكىسى قوشۇمچە بىلەن قوشۇلۇپ كېيىنكى بوغۇمنى تەشكىل قىلغاچقا، ئاخىرقى « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ يۆتكەلمەي، يېپىق بوغۇم ھالىتىدە قالغانلىقتىن، « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئاست — ئاستى ئانت — ئانتى ئالد — ئالدى
ئاسپىرانت — ئاسپىرانتى مۇزىكانت — مۇزىكانتى

③ ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۇرۇلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر قىسىم كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، گەرچە مەزكۇر « ئا » بىلەن

تۇرۇلگەن بوغۇم ئوچۇق بوغۇم هالىتىدە قالسىمۇ، « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ يوتكەلمىگەچكە، « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەتراپ ــ ئەترايى جاۋاب ــ جاۋابى قۇياش ــ قۇياشى

قاياش ــ قاياشى قۇرام ــ قۇرامى ئامال ــ ئامالى

تەلىمات ــ تەلىماتى ئىتتىپاق ــ ئىتتىپاقى ئىشتىياق ــ ئىشتىياقى

خىيال ــ خىيالى مۇقام ــ مۇقامى قورال ــ قورالى

پىلان ــ پىلانى ئىستىكام ــ ئىستىكامى پىراق ــ پىراقى

④ ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۇرۇلۇپ، « ھ » بىلەن ئاخىرلاشقان بىر ياكى كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ھەممىسىگە ۋە « ر » بىلەن ئاخىرلاشقان بىر ياكى كۆپ بوغۇملۇق تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرىگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئاخىرقى « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۇرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يوتكەلمەيدىغان بولۇپ، « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئاھ ــ ئاھى گاھ ــ گاھى شاھ ــ شاھى

ئىلاھ ــ ئىلاھى گىياھ ــ گىياھى نىكاھ ــ نىكاھى

ئارامگاھ ــ ئارامگاھى قارارگاھ ــ قارارگاھى زىيارەتگاھ ــ زىيارەتگاھى

قار ــ قارى بار ــ بارى شار ــ شارى تار ــ تارى كار ــ كارى

يار ــ يارى زار ــ زارى نار ــ نارى غار ــ غارى گار ــ گارى

قارار ــ قارارى مادار ــ مادارى

⑤ « -دار، -زار، -كار، -شۇناس » قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان كۆپ بوغۇملۇق تۈرغۇن سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر قوشۇمچىلاردىكى « ئا » تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم هالىتىدە قالسىمۇ، « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەمەلدار — ئەمەلدارى هوقۇقدار — هوقۇقدارى مەنسەپدار — مەنسەپدارى

گۈلزار — گۈلزارى چىمەنزار — چىمەنزارى ئۈزۈمزار — ئۈزۈمزارى

گۇناهكار — گۇناهكارى مەدەنكار — مەدەنكارى هەۋەسكار — هەۋەسكارى

تىلشۇناس — تىلشۇناسى تارىخشۇناس — تارىخشۇناسى

⑥ ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلۈپ، « ر » بىلەن ئاخىرلاشقان « ئامبار، بىكار، چاكار، خامار، قاڭشار، قوچقار » قاتارلىق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئاخىرقى « ئا » تاۋۇشىدىكى ئۈرغۇ ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمغا يۆتكەلگەنلىكتىن، « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئامبار — ئامبىرى بىكار — بىكىرى چاكار — چاكىرى
خامار — خامىرى قاڭشار — قاڭشىرى قوچقار — قوچقىرى

⑦ ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلۈپ، « -ر، -س » بىلەن ئاخىرلاشقان « ئانار، بازار، پانار، تاغار، خۇمار، سونار، قاتار » ۋە « ئابزاس، ئاتلاس، زاپچاس، كومپاس، ماتراس » قاتارلىق تۈرغۇن سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، بۇ « ئا » تاۋۇشى بەزىدە « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلسە، بەزىدە نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي ئىككى خىل يېزىلىدىغان ئەهۋال تەڭلا مەۋجۇت. بۇ خىل ئەهۋالنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك ئاخىرىدىكى « ئا »

تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئانار ــ ئانىرى بازار ــ بازىرى تاۋار ــ تاۋىرى پانار ــ پانىرى

تاغار ــ تاغىرى خۇمار ــ خۇمىرى ئابزاس ــ ئابزىسى

ئاتلاس ــ ئاتلىسى

زاپچاس ــ زاپچىسى كومپاس ــ كومپىسى

⑧ خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن ئاخىرقى بوغۇمى «ang, iang» قاتارلىق سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن « بەنجاڭ، پەيجاڭ، جۇنجاڭ، دۇيجاڭ، دادۇيجاڭ، شىپاڭ، ماتاڭ، لىيەنجاڭ، ماجاڭ، مەنجاڭ، ..... » قاتارلىق تۈرغۇن سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئىستېمالدا مەزكۇر « ئا » تاۋۇشى بەزىدە « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلسە، بەزىدە نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدىغان ئىككى خىل ئەھۋال تەڭلا مەۋجۇت. بۇ خىل ئەھۋالنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى « ئا » تاۋۇشى ئىملادا « ئى » غا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بەنجاڭ ــ بەنجائى پەيجاڭ ــ پەيجائى جۇنجاڭ ــ جۇنجائى

دۇيجاڭ ــ دۇيجائى دادۇيجاڭ ــ دادۇيجائى شىپاڭ ــ شىپائى

ماتاڭ ــ ماتائى لىيەنجاڭ ــ لىيەنجائى ماجاڭ ــ ماجائى

4. ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن پېئىللاردا، مەزكۇر « ئا » تاۋۇشىنىڭ « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلىشىش ۋە نۆۋەتلەشمەسلىك ئەھۋاللىرى

1) ئوچۇق بوغۇملۇق پېئىللاردا

(1) نۆۋەتلىشىدىغانلىرى:

ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئاخىرقى « ئا » تاۋۇشى «ئى» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئاتا- ئاتىدى، ئاتىغان، ئاتىسا، ئاتىسۇن، ئاتىدۇق، .....
ئورۇنلا- ئورۇنلىدى، ئورۇنلىغان، ئورۇنلىسا، ئورۇنلىسۇن، ئورۇنلىدۇق، .....

(2) نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى:

ئەگەر يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىن كېيىن مەزكۇر بوغۇم يېپىق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئاخىرقى « ئا » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئاتا- ئاتالدى، ئاتالغان، ئاتالسا، ئاتالسۇن، ئاتالدۇق، ئاتالمىلار، .....
ئورۇنلا- ئورۇنلاندى، ئورۇنلانغان، ئورۇنلانسا، ئورۇنلانسۇن، ئورۇنلانمىلار، ...

2) يېپىق بوغۇملۇق پېئىللاردا

(1) نۆۋەتلىشىدىغانلىرى:

① « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، « ئا » تاۋۇشى «ئې» غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئات- ئېتىپ، ئېتىلغان، ئېتىلسا، ئېتىمىلار، .....
چات- چېتىپ، چېتىلغان، چېتىلسا، چېتىمىلار، چېتىق، .....

② ئاخىرقى بوغۇمى « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن يېپىق بوغۇم ھالىتىدىكى كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئاخىرقى « ئا » تاۋۇشى « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

تاتار- تاتىرىپ، تاتىرىش، تاتىراڭغۇ، .....
جانلان- جانلىنىپ، جانلىنىش، .....

(2) نۆۋەتلەشمەيدىغانلىرى:

① يۇقىرىدا مىسالغا ئېلىنغان پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك

قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىن كېيىن « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەك يەنىلا يېپىق بوغۇم هالىتىدە قالسا، يىلتىز ياكى ئۆزەكتىكى « ئا » تاۋۇشى « ئې » ياكى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئات ـ ئاتقان، ئاتسا، ئاتسۇن، ئاتتۇق، ئاتقۇر، .....
چاتـ چاتقان، چاتسا، چاتسۇن، چاتتۇق، چاتقۇ، .....
تاتار ـ تاتارغان، تاتارسا، .....
جانلاـ جانلانغان، جانلانسا، جانلانسۇن، جانلاندۇق، .....

② « ئا » بىلەن تۈزۈلگەن، ئىككى ئۇنۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللارغا مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، ئىككى ئۇنۇك تاۋۇشنىڭ ئالدىنقىسى ئالدىنقى بوغۇمنى، كېيىنكىسى قوشۇمچە بىلەن كېيىنكى بوغۇمنى تەشكىل قىلغانلىقتىن، « ئا » تاۋۇشى « ئې » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

تارـ تارتىپ، تارتىڭلار، .....
قايـ قايتىپ، قايتىڭلار، .....

Ⅳ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

1. ئىككىنچى بوغۇمى ئېغىز سوزۇق تاۋۇش « ئى، ئۇ، ئۈ » بىلەن تۈزۈلگەن بىر قىسىم ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئىككىنچى بوغۇم ئۆز ئۇرغۇسىنى يوقاتسا، « ئى، ئۇ، ئۈ » تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالىدۇ. نەتىجىدە ئەسلى ئۈچ بوغۇم بولىدىغان سۆزلەر يەنىلا ئىككى بوغۇم هالىتىدە قالىدۇ ۋە ئىملادا چۈشۈپ قالغىنى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

پەسىل + ى = پەسلى جىسىم + ى = جىسمى

سىكىل + مم = سىكىلىم
قىسىم + ى = قىسمى كۆڭۈل + ى = كۆڭلى
نەسىل + ى = نەسلى
ھۆكۈم + ى = ھۆكمى ئورۇن + ى = ئورنى
ئوغۇل + ى = ئوغلى
ئۆمۈر + ى = ئۆمرى ۋاقىت + ى = ۋاقتى
ئىسىم + ى = ئىسمى

2. ئېنىقسىز كەلگۈسى زامان پېئىللىنىڭ ۋە پۈتكەن سۈپەتداشنىڭ سوراق شەكلى ئۇچۇن « مۇ » ئۇلانمىسى قوشۇلغاندىن كېيىن يارەمچى پېئىل « ئىدى، ئىكەن، ئىمىش » لەر كەلسە، « مۇ » ئۇلانمىسىدىكى « ۇ » تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ ۋە ئىملادا چۈشۈپ قالغىنى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

كېلەر + مۇ + ئىدى = كېلەرمىدى
بارار + مۇ + ئىدى = بارارمىدى
ساتار + مۇ + ئىدى = ساتارمىدى
تونۇغان + مۇ + ئىدى = تونۇغانمىدى

V ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى

1. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە يول قويۇلمايدۇ.

1) ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش ئۆز پېتى يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئات_ + سا = ئاتسا (ئاسسا ئەمەس)
ساز_ + سا = ساتسا (ساسسا ئەمەس)

ئاچ_ + قان = ئاچقان (ئاشقان ئەمەس)
قاچ_ + قۇن = قاچقۇن (قاشقۇن ئەمەس)

ئىچ ـ + مەك = ئىچمەك (ئىشمەك ئەمەس)

چاچ ـ + سا = چاچسا (چاسسا ئەمەس)

توش ـ + سا = توشسا (توسسا ئەمەس)
قوش ـ + سا = قوشسا (قوسسا ئەمەس)

ساق + لا = ساقلا ـ (ساخلا ئەمەس)
ۋاق + لىق = ۋاقلىق (ۋاخلىق ئەمەس)

كېرەك + لىك = كېرەكلىك (كېرەگلىك ئەمەس)
تۇۋرۇك + لۇك = تۇۋرۇكلۇك (تۇۋرۇگلۇك ئەمەس)

چىرايلىق + راق = چىرايلىقراق (چىرايلىغراق ئەمەس)

2) « ق، ك، پ » تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان بىر ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، « ق، ك، پ » تاۋۇشلىرى ئىملادا ئۆز پېتى يېزىلىدۇ. مەسىلەن:
ياتاق + ى = ياتقى (ياتىغى ئەمەس)
ئاتاق + ى = ئاتقى (ئاتىغى ئەمەس)

تىلەك + ى = تىلىكى (تىلىگى ئەمەس)
پىلەك + ى = پىلىكى (پىلىگى ئەمەس)

تەكلىپ + ى = تەكلىپى (تەكلىۋى ئەمەس)
ئارخىپ + ى = ئارخىپى (ئارخىۋى ئەمەس)

2. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى

جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە ۋاريانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋاريانتى، جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان

سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ جارائىسىز ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

جارائىلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقانلىرى:

باج ــ باجدا، باجغا، باجدىن،
تار ــ تاردا، تارغا، تاردىن،
ياز ــ يازدا، يازغا، يازدىن،
تال ــ تالدا، تالغا، تالدىن،
نان ــ ناندا، نانغا، نانىدىن،
باي ــ بايدا، بايغا، بايدىن

دۇتار ــ دۇتاردا، دۇتارغا، دۇتاردىن، ... ...
تومۇز ــ تومۇزدا، تومۇزغا، تومۇزدىن، ... ...
قورغان ــ قورغاندا، قورغانغا، قورغاندىن، ... ...
مۇقام ــ مۇقامدا، مۇقامغا، مۇقامدىن، ... ...
تاڭلاي ــ تاڭلايدا، تاڭلايغا، تاڭلايدىن، ... ...

قاراڭغۇل ــ قاراڭغۇلدا، قاراڭغۇلغا، قاراڭغۇلدىن، ... ...

جارائىسىز ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقانلىرى:

داپ ــ داپتا، داپقا، داپتىن، ... ...
بەت ــ بەتتە، بەتكە، بەتتىن، ... ...
كەچ ــ كەچتە، كەچكە، كەچتىن، ... ...
شاخ ــ شاختا، شاخقا، شاختىن، ... ...
داس ــ داستا، داسقا، داستىن، ... ...
تۆش ــ تۆشتە، تۆشكە، تۆشتىن، ... ...
قاق ــ قاقتا، قاققا، قاقتىن، ... ...
تەك ــ تەكتە، تەككە، تەكتىن، ... ...

قۇرۇت ــ قۇرۇتتا، قۇرۇتقا، قۇرۇتتىن، ... ...
ئۇماچ ــ ئۇماچتا، ئۇماچقا، ئۇماچتىن، ... ...
نەققاش ــ نەققاشتا، نەققاشقا، نەققاشتىن، ... ...

كۈھنەپ ــ كۈھنەپتا، كۈھنەپقا، كۈھنەپتىن، ... ...
ئورۇندۇق ــ ئورۇندۇقتا، ئورۇندۇققا، ئورۇندۇقتىن، ... ...

ئەسكەرتىش:

① « ب، د » ۋە « ھ » جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەر جانلىق تىلدا جاراڭسىزلاشتۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنغاچقا، مۇنداق سۆزلەرگە مۇناسىۋەتلىك قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، ۋاريانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ھېساب ــ ھېسابتا، ھېسابقا، ھېسابتىن، ھېسابى،
كىتاب ــ كىتابتا، كىتابقا، كىتابتىن، كىتابى،

ئىقتىساد ــ ئىقتىسادتا، ئىقتىسادقا، ئىقتىسادتىن، ئىقتىسادى
مۇراد ــ مۇرادقا، مۇرادتىن، مۇرادى،

پادىشاھ ــ پادىشاھتا، پادىشاھقا، پادىشاھتىن، پادىشاھى،
ئارامگاھ ــ ئارامگاھتا، ئارامگاھقا، ئارامگاھتىن، ئارامگاھى

② « غ، گ » جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە مۇشۇ ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، ئىككى ئوخشاش جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشنى بىرلا ۋاقىتتا ئېيتىش تەلەپپۇزغا ئېغىرلىق كەلتۈرگەچكە، مۇنداق سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋاريانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

باغ + قا = باغقا (باغغا ئەمەس)
تاغ + قا = تاغقا (تاغغا ئەمەس)
تۇغ + قان = تۇغقان (تۇغغان ئەمەس)

ئەگ + كەن = ئەگكەن (ئەگگەن ئەمەس)
تەگ + كەن = تەگكەن (تەگگەن ئەمەس)
بەگ + كە = بەگكە (بەگگە ئەمەس)

3. « ي » ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

1) ئاخىرقى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم هالىتىدىكى بەزى سۆزلەرگە تەۋەلىك بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، قوشۇمچىنىڭ ئالدىدا « ي » تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدۇ ۋە ئىملادا شۇ بويىچە يېزىلىدۇ. ئۇچىنچى شەخسته هەممىسىگە ئوخشاشلا « سى » قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

پولۇ — پولۇيۇم، پولۇيۇڭ، پولۇسى
توخۇ — توخۇيۇم، توخۇيۇڭ، توخۇسى
چەيدۇ — چەيدۇيۇم، چەيدۇيۇڭ، چەيدۇسى
ئىملا — ئىملايىم، ئىملايىڭ، ئىملاسى

2) « سۇ » سۆزى تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۇرلەنگەندە، « ي » تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدۇ ھەمدە « ئۇ» تاۋۇشى « ئۇ » گە نۆۋەتلىشىدۇ. ئۇچىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۇچۇن «سى» ئەمەس بەلكى « ى » قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

سۇ — سۇيۇم، سۇيۇڭ، سۇيى

3) رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپا تىللىرىدىن كىرگەن « ـئا، ـئو » قۇرۇلمىسىدىكى سۆزلەر تىلىمىزنىڭ فونېتىكىلىق قانۇنىيىتىگە بويسۇندۇرۇلۇپ، مەزكۇر ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىغا ئۇزۇك تاۋۇش « ي » قوشۇلىدۇ ۋە

ئىملادا شۇ بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:
پىيانىنو، رادىيو، دىيامېتىر، تىياتىر، دىيالوگ، ماتېرىيالىزم، سوتسىيالىزم، فىرازىيولوگىيە، دىيافراگما، ئاككوردىيون، دىيالېكت

VI مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1. تۈپ سۆز ۋە قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان ياسالما سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

تۈپ سۆز ۋە قوشۇمچىلارنىڭ يارىمى بىلەن ياسالغان ياسالما سۆزلەر جۈملىدە مۇستەقىل لېكسىكىلىق بىرلىك سۈپىتىدە بىر ـ بىرىدىن ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:
باھار بىلەن تەڭ پۈتكۈل كائىنات جانلىنىشقا باشلىدى.

2. بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1) بىرىككەن سۆزلەر بىر لېكسىكىلىق بىرلىك ھېسابلىنىپ، ئۇنى تەشكىل قىلغان ئىككى تەركىب قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:
تۆگىتاپان، توشقانقۇلاق، قىرىققۇلاق، مۇشۇكياپىلاق، سەكسەنپۇت، بۇغىئوت، ئىشقىلىپ، جاھانكەزدى

ئەسكەرتىش:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قانداق بىرىكمىلەرنى بىرىككەن سۆز دەپ تونۇش مەسىلىسى تېخى نەزەرىيە جەھەتتىن ھەل بولمىدى. شۇڭا بۇنىڭغا ئالاقىدار كونكرېت مەسىلىلەردە ئۇيغۇر تىلچىلىرى ئارىسىدا ھېلىمۇ ئىختىلاپ داۋام قىلىۋاتىدۇ.
ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىلىق بايلىقى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بىرىككەن سۆزلەرنى، شۇنىڭدەك بىرىككەن سۆزلۈك يۇنۇلىشىگە قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتقان بىرىكمىلەرنى بىر گەۋدە سۈپىتىدە قوشۇپ يازغان پايدىلىق. تېخى تالاش ـ تارتىش ئۇستىدە

تۈرۈڭاتقان بىرىكمىلەرنى ئۇلارنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىگە قاراپ كېيىنچە بىر تەرەپ قىلسىمۇ بولىدۇ. بىز هازىرچە هەرقايسى مەتبۇئاتلاردا ئاساسەن قوشۇپ يېزىلىۋاتقان بىرىكمىلەرنى بىرىككەن سۆزلەر قاتارىدا مىسالغا ئالدۇق.

2) بىرىككەن سۆزلەرنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى هازىرغىچە كېلىۋاتقان ئادەت بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاشقازان، سەپرائوت، قاراماي، قارادۆڭ، قاراشەھەر، .....

بۇغىئوت، تۆگىتاپان، قارىمۇچ، قارىقات، بالىياتقۇ، سەللىگۈل، .....

3) بىرىنچى تەركىبى ئىككىنچى تەركىبكە « مۇ » باغلىغۇچىسى ياكى « ۋە » باغلىغۇچىسىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى « ئۇ » ئارقىلىق قوشۇلغان بىرىكمىلەر بىرىككەن سۆز هېسابلىنىپ، قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

باغۇبوستان، ئەيشۇئىشرەت، دادۇپەريات قولمۇقول، قارىمۇقارشى، خىلمۇخىل، قاتمۇقات، ئۇستىمۇئۈست

4) ئىككىنچى تەركىبى « ب » بىلەن باشلانغان بىرىككەن سۆزلەرنىڭ بوغۇم بېشىدىكى « ب » تاۋۇشى « ۋ » تاۋۇشىغا ئۆزگىرىلمەي، ئىملادا « ب » شەكلىدە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئونبېشى، يۈزبېشى، يۈزبېگى، مىڭبېگى، موزايبېشى، شىللىباغ، بەلباغ، پاينەكباش،

قاپاقباش، يۇمشاقباش، ئۇستىباش، يېڭىباشتىن، كۆكباش، كاتتىباش، ئىشتانباغ،

گۈلباغ، ئازادباغ، دۆلەتباغ، چىنىباغ، مارالبېشى، يۇلتۇزباغ، سايباغ، شامالباغ،

ئەمەتباقى، توختىباقى، ئاخۇنباي، ئابلاباقى، .....

5) تىلىمىزغا پارس تىلىدىن كىرگەن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن « ـباز، ـبان » بىلەن ياسالغان سۆزلەردىكى قوشۇمچىنىڭ بېشىدا كەلگەن « ب » تاۋۇشلىرى ئۆزۈن يىل داۋامىدا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسap « ۋ » تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ « ـۋاز، ـۋان، ـۋەن » بولۇپ كەتكەن. پەقەت « ـباز » شەكلى ئايرىم سۆزلەردە ئۆز پېتى ساقلىنىپ قالغان. بۇ خىل سۆزلەرنىڭ ئىملادا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىغانلىرى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىغان ھالىتىدە، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىمىغانلىرى ئەسلىي ھالىتىدە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

دارۋاز (ئەسلى داربار) قىمارۋاز (ئەسلى قىمارباز)
يۇرتۋاز (ئەسلى يۇرتباز) سىياسەتۋاز (ئەسلى سىياسەتباز)
باغۋەن (ئەسلى باغبان) سايۋەن (ئەسلى سايبان)
جانباز، خوتۇنباز، تەركىببباز، تەرەپباز، .....

6) ئىككىنچى تەركىبى لېكسىكىلىق مەنىسىنى يوقىتىپ مۇستەقىل قوللىنىلىشتىن قالغان ياكى لېكسىكىلىق مەنىسى سۇسلىشىپ، قوللىنىلىش نىسبىتى ئىنتايىن تۆۋەن بولغان بىرىككەن سۆزلەر قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بالىۋاقا (ئەسلى بالا ـ بارقا) ئۆيۈاق (ئەسلى ئۆي ـ بارق)
تەختۇش، تەلتۆكۈس

3. جۈپ سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1) جۈپ سۆزلەر ۋە جۈپلەنمە بىرىكمىلەرنىڭ ئارىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاتا ـ ئانا توي ـ تۆكۈن ئات ـ ئۇلاغ
خۇشال ـ خۇرام ھارماي ـ تالماي ئۆزۈن ـ قىسقا
قاتتىق ـ قۇرۇق پات ـ پات قات ـ قات قەۋەت ـ قەۋەت

2) ئىككىنچى تەركىبى كېلىشلەر بىلەن تۇرلەنگەن تەكرارلانغان جۈپ سۆزلەر ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئارقا ـ ئارقىدىن زامان ـ زاماندىن كەينى ـ كەينىدىن
جاي ـ جايمۇجاي جاي ـ جايىدا تۆپە ـ تۆپىسىگە
ئۆز ـ ئۆزىنى بىر ـ بىرىنىڭ دوقمۇش ـ دوقمۇشتا

3) بىرىنچى تەركىبى چىقىش كېلىش بىلەن كېلىپ تەكرارلانغان سۆزلەردىن ھاسىل بولغان بىرىكمىلەر جۈپ سۆز ھېسابلىنىپ، ئارىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

كۈندىن ـ كۈنگە ھېلىدىن ـ ھېلىغا شاختىن ـ شاختا
ئۆيدىن ـ ئۆيگە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا

4) تەكرار كەلگەن ئىككى سۆزنىڭ ھەر ئىككىسى ئۇچىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەندىن سىرت يەنە كېيىنكى سۆزگە باشقا كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، ئۇلار جۈپ سۆز ھېسابلىنىپ، ئىككى سۆز ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

جايى ـ جايىدا ئورنى ـ ئورنىدا ۋاقتى ـ ۋاقتىدا
جايى ـ جايىغا ئورنى ـ ئورنىغا ئىچى ـ ئىچىدىن

5) تەكرار كەلگەن ئىككى سۆزنىڭ كېيىنكىسىگە ياكى ھەر ئىككىسىگە « ـلاپ، ـلەپ » قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ كەلگەن سۆزلەر جۈپ سۆز ھېسابلىنىپ، ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاي ـ ئايلاپ كېچە ـ كېچىلەپ تۆپە ـ تۆپىلەپ
ئويلاپ ـ ئويلاپ يۇزلەپ ـ يۇزلەپ ئارىلاپ ـ ئارىلاپ

6) ئىككى تەركىبلىك ياكى تەكرار كەلگەن تەقلىد سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

تاراق - تۇرۇق پاڑ - پۇڑ لىغىر - لىغىر
ۋال - ۋۇل شىپ - شىپ قىمىر - قىمىر

7) ئىككىنچى تەركىبى بىرىنچى تەركىبىگە قاپىيە نۇقتىسىدىن ئۇلىنىپ كېلىپ، ئالدىنقى تەركىبىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنىڭ ئېنىقلىق دەرىجىسىنى سۇسلاشتۇرىدىغان بىرىكمىلەر جۈپ سۆز ھېسابلىنىپ، ئوتتۇرىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

نان - پان ئاش - پاش چاي - پاي تۇز - پۇز
سەل - پەل ئاز - پاز لاتا - پۇتا مايماق - سايماق
قارا - قۇرا سارالىق - سۇرۇلىق

4. سانلارنىڭ ئىملاسى

سانلار تېكىست ئىچىدە تۆۋەندىكى قائىدە بويىچە يېزىلىدۇ.

1) بىردىن ئونغىچە بولغان ساناق سانلار ئېھتىياجغا قاراپ رەقەم ياكى ھەرپ بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بىر ئادەم بىر ساپاق ئۇزۇم ئىككى تاۋۇز بەش يۈەن .....
6 قەلەم 8 كىشى 9 خالتا.....

2) دەرىجە سانلار رەقەم بىلەن يېزىلسا، كەينىدىن دەرىجە سان بەلگىسى « - » قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

1 - ئاي 12 - قىسىم « 9 - دېكابىر » ۋەقەسى مىلادىيە 480 - يىلى

3) بىرقانچە دەرىجە سان قاتار كەلگەندە، مەيلى ھەرپ بىلەن يېزىلسۇن ياكى رەقەم بىلەن يېزىلسۇن، ئاخىرىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى كوماندا ئەزالىرى .....
1 -، 2 -، 3 -كوماندا ئەزالىرى .....

4) سانلىق مەلۇماتلاردىكى كۆپ خانلىق ساناق سانلار ئارىلاش يېزىلسا بولىدۇ. رەقەم بىلەن يېزىلغاندا ھەر ئۈچ خانىسىدىن كېيىن بىر تەتۇر پەش « , » قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
154 مىڭ 630 سەر كۇموۋش 1 مىليون 600 مىڭ يۈەن
154,630 سەر كۇموۋش 1,600,000 يۈەن

5) ئاددىي كەسىر ۋە ئونلۇق كەسىرلىك سانلارنى ھەرپلىك ياكى رەقەملىك ئىپادە بىلەن يېزىشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:
سەككىزدىن بەش ياكى $\frac{5}{8}$ ئوندىن بىر ياكى $\frac{1}{10}$
نۆل پۈتۈن ئوندىن بىر ياكى 0.1 بىر پۈتۈن يۈزدىن ئالتە ياكى 1.06

6) بىر ئىش ياكى ۋەقەنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بىلەن تامامىلىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدىغان يىل نامىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت سۆز بىلەن ئىپادە قىلىنمىسا، ئوتتۇرىغا سىزىق قويۇلۇپ، ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ. ئەگەر مۇنداق يىل نامىلىرى مىلادىيە ھېسابىدا بولۇپ قالسا، كىچىك سان ئوڭغا، چوڭ سان سولغا يېزىلىدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقىلىرىدا چوڭ سان ئوڭغا، كىچىك سان سولغا يېزىلىدۇ. مەسىلەن:
مەھمۇد كاشغەرىي (1008 — 1105)
يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1019 — 1085)
مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان (1499 — 1551)
نەۋائى (1441 — 1501)
ئابدۇخالىق ئۇيغۇر (1896 — 1932)
تاڭ سۇلالىسى (618 — 907)
ئارىستوتېل (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 384 — 324)

پىلاتون (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 427 — 347)

7) رىم رەقەملىرىنى ئېھتىياجغا قاراپ سۈلالىلەر، كىتاب بابلىرى ۋە تومىلىرى، شۇنىڭدەك خىمىيە فورمۇلالىرىدا ئىشلىتىشكە بولىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا رىم رەقەملىرىدىن كېيىن ھېچقانداق بەلگە قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

I باب *V* تۇم كاربون (*IV*) ئوكسىدى

8) قەرەللىك ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان ھەر خىل پائالىيەتلەرنىڭ ۋاقتىنى بىلدۈرىدىغان سانلار تولۇق يېزىلغاندىن كېيىن « ـ يىللىق » دېگەن سۆز قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

2007 ـ يىللىق ئۇرۇمچى چېگرا سودا يەرمەنكىسى

2008 ـ يىللىق ئولىمپىك مۇسابىقىسى

9) رەقەم ۋە پىرسەنت بەلگىسى بىلەن يېزىلغان سانلاردىن كېيىن ئەگەر شەخس قوشۇمچىسىنى قوشۇشقا توغرا كەلسە، شەخس قوشۇمچىسى سانلارغا بىۋاستە ئۇلاپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بۇ دەپتەرنىڭ 14 ى مېنىڭ، 12 سى سېنىڭ.

ۋەزىپىنىڭ 90% ى ئورۇنلاندى.

10) فورمۇلالار، ماتېماتىكىلىق ئىپادىلەر سولدىن ئوڭغا يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

$F = am$ (نىيۇتوننىڭ ئىككىنچى قانۇنى)

$E_k = \frac{1}{2} \times mv^2$ (ھەرىكەت ئېنېرگىيەسى قانۇنى)

11) ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۇيغۇرچە يېزىلسىمۇ ياكى لاتىن ھەرپلىرىنىڭ قىسقارتىلغان ھەرپ شەكلى بويىچە يېزىلسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

نۇرنىڭ تېزلىكى سېكۇنتىغا 300 مىڭ كىلومېتىر ياكى

نۇرنىڭ تېزلىكى سېكۇنتىغا 300,000km
300 كىۋادرات مېتىر كېلىدىغان چېنىقىش زالى ياكى m^2 300 كېلىدىغان چېنىقىش زالى

12) پاراگراف بەلگىسى ساندىن كېيىن يېزىلىدۇ. پاراگراف بەلگىسىدىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
§1 . §2 . §3 . §4 . §5 . §6 . §7.

Ⅶ بەزى پېئىللارنىڭ ئىملاسى

1. « ئال ـ، بول ـ، چال ـ، سال ـ، قال ـ، كەل ـ» پېئىللىرى ئۆتكەن زامان ۋاستىلىك بايان رايىنىڭ بولۇشلۇق شەكلىدە كەلسە، بۇ پېئىللارنىڭ رەۋىشداش شەكلىدىكى « لى ـ » ۋە «لۇ ـ» بوغۇملىرى چۈشۈپ قالىدۇ. ئەسلىي پېئىلدىكى « ئا، ئە » تاۋۇشلىرى « ئې » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

ئال ـ + ىپ + دۇر + مەن = ئاپتىمەن، ئاپتىمىز
ئال ـ + ىپ + دۇر + سەن = ئاپسەن، ئاپسىز، ئاپتىلا
ئال ـ + ىپ + دۇر + 0 = ئاپتۇ

بول ـ + ۇپ + دۇر + مەن = بوپتىمەن، بوپتىمىز
بول ـ + ۇپ + دۇر + سەن = بوپسەن، بوپسىز، بوپتىلا
بول ـ + ۇپ + دۇر + 0 = بوپتۇ

چال ـ + ىپ + دۇر + مەن = چاپتىمەن، چاپتىمىز
چال ـ + ىپ + دۇر + سەن = چاپسەن، چاپسىز، چاپتىلا
چال ـ + ىپ + دۇر + 0 = چاپتۇ
سال ـ + ىپ + دۇر + مەن = ساپتىمەن، ساپتىمىز
سال ـ + ىپ + دۇر + سەن = ساپسەن، ساپسىز، ساپتىلا
سال ـ + ىپ + دۇر + 0 = ساپتۇ

قال ـ + سې + دۇر+ مەن = قاپتىمەن، قاپتىمىز
قال ـ + سې + دۇر+ سەن = قاپسەن، قاپسىز، قاپتىلا
قال ـ + سې + دۇر + 0 = قاپتۇ

كەل ـ + سې + دۇر+ مەن = كەپتىمەن، كەپتىمىز
كەل ـ + سې + دۇر+ سەن = كەپسەن، كەپسىز، كەپتىلا
كەل ـ + سې + دۇر + 0 = كەپتۇ

2. « ئال ـ، بول ـ، چال ـ، سال ـ، قال ـ، كەل ـ» پېئىللىرى ئۆز مەنىسىدە « پ » لىق رەۋىشداش شەكلىدە كېلىپ، ئۇنىڭ ئاخىرىغا يەنە مۇشۇ پېئىللار تۈسلۈك مەنە بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۆتكەن زامان ۋاستىلىك بايان رايى شەكلىدە يارەمچى پېئىل ۋەزىپىسىدە كەلسە، بۇ يارەمچى پېئىللار تەركىبىدىكى « لى ـ » ۋە « لۇ ـ » بوغۇملىرى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك چۈشۈپ قالىدۇ. ئالدىنقى پېئىلدىكى « ئا، ئە » تاۋۇشلىرى « ئې » غا ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن:

ئېلىپ ساپتىمەن
ئال ـ + سې = ئېلىپ سال ـ + سې > ساپ + دۇر + مەن = ساپتىمەن
بولۇپ بوپتۇ
بول ـ + ۇپ = بولۇپ بول ـ + ۇپ > بوپ + دۇر = بوپتۇ
چېلىپ ساپتىمەن
چال ـ + سې = چېلىپ سال ـ + سې > ساپ + دۇر + مەن = ساپتىمەن
سېلىپ بوپتۇ
سال ـ + سې = سېلىپ بول ـ + ۇپ > بوپ + دۇر = بوپتۇ
قېلىپ قاپتىمەن
قال ـ + سې = قېلىپ قال ـ + سې > قاپ + دۇر + مەن = قاپتىمەن

كېلىپ قاپتىمەن

كەل ـ + پ = كېلىپ قال ـ + پ > قاپ + دۇر + مەن = قاپتىمەن

3. يۇقىرىدىكى 6 پېئىلنىڭ مۇستەقىل مەنىدە كەلگەن « پ » لىق رەۋىشداش شەكلىگە تۇس مەنىسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۇلاردىن بەزىلىرى يەنە « پ » لىق رەۋىشداش شەكلىدە ئۇلىنىپ كەلگەندە، ھەر ئىككى پېئىلنىڭ « پ » لىق رەۋىشداش شەكلىدە كۆرۈلگەن « لى ـ » ۋە « لۇ ـ » بوغۇملىرى چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى « ئا، ئە » تاۋۇشلىرى « ئې » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئال ـ + پ = ئېلىپ سال ـ + پ = سېلىپ ــ ئېلىپ سېلىپ

بول ـ + ۇپ = بولۇپ بول ـ + ۇپ = بولۇپ ــ بولۇپ بولۇپ

چال ـ + پ = چېلىپ سال ـ + پ = سېلىپ ــ چېلىپ سېلىپ

سال ـ + پ = سېلىپ بول ـ + ۇپ = بولۇپ ــ سېلىپ بولۇپ

كەل ـ + پ = كېلىپ قال ـ + پ = قېلىپ ــ كېلىپ قېلىپ

ئەسكەرتىش: يۇقىرىدىكى 6 پېئىل مۇستەقىل مەنىدە « پ » لىق رەۋىشداش شەكلىدە كەلگەندە، ئۇلارغا تۇسلۇق مەنە ئۈچۈن « ئال ـ » پېئىلىنىڭ « پ » لىق رەۋىشداش شەكلى قوشۇلۇپ كەلسە، ھەر ئىككى تەركىبتىكى « لى ـ » ۋە « لۇ ـ » بوغۇملىرى چۈشۈرۈلمەي بىرىكتۈرۈپ يېزىلىدۇ. بۇ پېئىللاردىكى « ئا، ئە » تاۋۇشلىرى « ئې » غا نۆۋەتلەشكەندىن سىرت يەنە بىرىنچى

تەركىبىنىڭ ئايىغىدىكى « پ » تاۋۇشىمۇ « ۋ » غا ئۆزگەرتىلىشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئال ـ + پ + ئال ـ + پ = ئېلىۋېلىپ
بول ـ + ۇ + ئال ـ + پ = بولۇۋېلىپ
چال ـ + پ + ئال ـ + پ = چېلىۋېلىپ
سال ـ + پ + ئال ـ + پ = سېلىۋېلىپ
قال ـ + پ + ئال ـ + پ = قېلىۋېلىپ
كەل ـ + پ + ئال ـ + پ = كېلىۋېلىپ

4. ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا رەۋىشداش قوشۇمچىسى « ئا، ئە » قوشۇلغاندىن كېيىن، « ئال ـ » پېئىلىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىمكانىيەت تۈسىنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز شەكلى ئىپادىلەنسە، پېئىللارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى « ئا » تاۋۇشى ئۆز پېتى قالىدۇ، « ئە » تاۋۇشى «ئې» غا ئۆزگەرتىلىشىدۇ. مەسىلەن:

بولۇشلۇق شەكلى:

ياز ـ + ا + ئال ـ + ا + دۇر + مەن = يازالايمەن
ياز ـ + ا + ئال ـ + ا + دۇر + سەن = يازالايسەن
ياز ـ + ا + ئال ـ + ا + دۇر + 0 = يازالايدۇ

كەل ـ + ە + ئال ـ + ا + دۇر + مەن = كېلەلەيمەن
كەل ـ + ە + ئال ـ + ا + دۇر + سەن = كېلەلەيسەن
كەل ـ + ە + ئال ـ + ا + دۇر + 0 = كېلەلەيدۇ

بولۇشسىز شەكلى:

ياز ـ + ا + ئال ـ + ما + ي + دۇر + مەن = يازالمايمەن
ياز ـ + ا + ئال ـ + ما + ي + دۇر + سەن = يازالمايسەن
ياز ـ + ا + ئال ـ + ما + ي + دۇر + 0 = يازالمايدۇ

كەل ـ + ە + ئال ـ + ما + ي + دۇر + مەن = كېلەلمەيمەن
كەل ـ + ە + ئال ـ + ما + ي + دۇر + سەن = كېلەلمەيسەن

كەل ـ + ە + ئال ـ + ما + ي + دۇر + 0 = كېلەلمەيدۇ

5. سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا رەۋىشداش قوشۇمچىسى « ي » قوشۇلغاندىن كېيىن «ئال ـ » (بۇ پېئىل تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى سەۋەبىدىن « ئەل ـ » شەكلىده كۆرۈلىدۇ.) پېئىلنىڭ ياردىمى بىلەن ئىمكانىيەت تۈسىنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز شەكلى ئىپادىلەنسە، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى « ئا، ئە » تاۋۇشلىرى « ئى » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

بولۇشلۇق شەكلى

ئىشلە ـ + ي + ئال ـ + ا + دۇر + مەن = ئىشلىيەلەيمەن
ئىشلە ـ + ي + ئال ـ + ا + دۇر + سەن = ئىشلىيەلەيسەن
ئىشلە ـ + ي + ئال ـ + ا + دۇر + 0 = ئىشلىيەلەيدۇ

ياسا ـ + ي + ئال ـ + ا + دۇر + مەن = ياسىيالايمەن
ياسا ـ + ي + ئال ـ + ا + دۇر + سەن = ياسىيالايسەن
ياسا ـ + ي + ئال ـ + ا + دۇر + 0 = ياسىيالايدۇ

بولۇشسىز شەكلى

ئىشلە ـ + ي + ئال ـ + ما + ي + دۇر + مەن = ئىشلىيەلمەيمەن
ئىشلە ـ + ي + ئال ـ + ما + ي + دۇر + سەن = ئىشلىيەلمەيسەن
ئىشلە ـ + ي + ئال ـ + ما + ي + دۇر + 0 = ئىشلىيەلمەيدۇ

ياسا+ي+ئالا+ما+ي+دۇر+مەن = ياسىيالمايمەن

ياسا+ي+ئالا+ما+ي+دۇر+سەن = ياسىيالمايسەن

ياسا+ي+ئالا+ما+ي+دۇر+0 = ياسىيالمايدۇ

6. يۇقىرىدىكى قائىدە بويىچە ئىمكانىيەت تۈسىگە ئىگە بولغان بىر بوغۇملۇق « دە ـ ، يە ـ » پېئىللىرىدىكى « ئە » تاۋۇشى « ئې » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

بولۇشلۇق شەكلى:

دە+ي+ئالا+ا+دۇر+مەن = دېيەلەيمەن

دە+ي+ئالا+ا+دۇر+سەن = دېيەلەيسەن

دە+ي+ئالا+ا+دۇر+0 = دېيەلەيدۇ

يە+ي+ئالا+ا+دۇر+مەن = يېيەلەيمەن

يە+ي+ئالا+ا+دۇر+سەن = يېيەلەيسەن

يە+ي+ئالا+ا+دۇر+0 = يېيەلەيدۇ

بولۇشسىز شەكلى:

دە+ي+ئالا+ما+ي+دۇر+مەن = دېيەلمەيمەن

دە+ي+ئالا+ما+ي+دۇر+سەن = دېيەلمەيسەن

دە+ي+ئالا+ما+ي+دۇر+0 = دېيەلمەيدۇ

يە+ي+ئالا+ما+ي+دۇر+مەن = يېيەلمەيمەن

يە+ي+ئالا+ما+ي+دۇر+سەن = يېيەلمەيسەن

يە+ي+ئالا+ما+ي+دۇر+0 = يېيەلمەيدۇ

7. « ئوقۇ ـ ، تونۇ ـ » غا ئوخشاش ئاخىرقى بوغۇمىدا « ئۇ » تاۋۇشى كەلگەن پېئىللارغا رەۋىشداش قوشۇمچىسى « ي » قوشۇلغاندىن كېيىن « ئالـ » پېئىللىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق

ئىمكانىيەت تۇسىنى بىلدۇرسە، بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز ھەر ئىككى شەكىلدە پېئىل يىلتىزىدىكى « ئۇ » تاۋۇشىدا ئۆزگىرىش بولمايدۇ. مەسىلەن:

بولۇشلۇق شەكلى:

ئوقۇ- + ي + ئال - + ا + دۇر + مەن = ئوقۇيالايمەن
ئوقۇ- + ي + ئال - + ا + دۇر + سەن = ئوقۇيالايسەن
ئوقۇ- + ي + ئال - + ا + دۇر + 0 = ئوقۇيالايدۇ

تونۇ- + ي + ئال - + ا + دۇر + مەن = تونۇيالايمەن
تونۇ- + ي + ئال - + ا + دۇر + سەن = تونۇيالايسەن
تونۇ- + ي + ئال - + ا + دۇر + 0 = تونۇيالايدۇ

بولۇشسىز شەكلى:

ئوقۇ- + ي + ئال - + ما + ي + دۇر + مەن = ئوقۇيالمايمەن
ئوقۇ- + ي + ئال - + ما + ي + دۇر + سەن = ئوقۇيالمايسەن
ئوقۇ- + ي + ئال - + ما + ي + دۇر + 0 = ئوقۇيالمايدۇ

تونۇ- + ي + ئال - + ما + ي + دۇر + مەن = تونۇيالمايمەن
تونۇ- + ي + ئال - + ما + ي + دۇر + سەن = تونۇيالمايسەن
تونۇ- + ي + ئال - + ما + ي + دۇر + 0 = تونۇيالمايدۇ

8. « ئات- » پېئىلى « پ » لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن كېلىپ تۇسنى بىلدۇرسە، « ئەت- » كە ئايلىنىپ كېتىدۇ ۋە ئالدىنقى پېئىلغا قوشۇپ يېزىلىدۇ. رەۋىشداشتىكى « پ » تاۋۇشى « ۋ » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

تاشلا- + پ + غات = تاشلىۋەت
ياسا- + پ + غات = ياسىۋەت
ئوقۇ- + پ + غات = ئوقۇۋەت

9. « بەر- » پېئىلى « ئا، ئە » بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلارغا قوشۇلۇپ تۇسنى بىلدۈرۈپ كەلسە، رەۋىشداشلاردىكى « ئا، ئە » تاۋۇشلىرى « ئى » غا نۆۋەتلىشىش بىلەن بىرگە پېئىلنىڭ يىلتىز ياكى ئۆزىكىدىكى « ئا، ئە » تاۋۇشلىرى « ئې » غا نۆۋەتلىشىدۇ. شۇنىڭدەك « بەر- » پېئىلىدىكى « ب » تاۋۇشى « ۋ » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

يار- + ا + بەر = يېرىۋەر
قاز- + ا + بەر = قېزىۋەر
ساز - + ا + بەر = سېزىۋەر
كۆر- + ە + بەر = كۆرىۋەر
كەس - + ە + بەر = كېسىۋەر
كەت - + ە + بەر = كېتىۋەر

10. سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا رەۋىشداش قوشۇمچىسى « ي » قوشۇلغاندىن كېيىن « بەر- » پېئىلى قوشۇلۇپ تۇسنى بىلدۈرگەندە، مەزكۇر « ي » چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ پېئىللار تەركىبىدىكى « ئا، ئە » سوزۇق تاۋۇشلىرى « ئى » غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. ئەمما ئىككىنچى تەركىبتىكى « ب » تاۋۇشى « ۋ » غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

دە- + ي + بەر = دەۋەر
ئىشلە- + ي + بەر = ئىشلەۋەر
ياسا- + ي + بەر = ياساۋەر

VIII يارەمچى سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

11. « ئىدى، ئىكەن، ئىمىش » ياردەمچى پېئىللىرى تۇرغۇن سۆزلەردىن كېيىن كەلسە، ئالدىدىكى سۆزلەردىن ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىدى ــ كىتاب ئىدى، قىزىل ئىدى، ئالتە ئىدى، شۇنداق ئىدى، .....

ئىكەن ــ كىتاب ئىكەن، قىزىل ئىكەن، ئالتە ئىكەن، شۇنداق ئىكەن، .....

ئىمىش ــ كىتاب ئىمىش، قىزىل ئىمىش، ئالتە ئىمىش، شۇنداق ئىمىش، .....

بۇ ياردەمچى پېئىللار پېئىل تىپىدىكى سۆزلەردىن كېيىن كەلسە، ئالدىدىكى تەركىبكە قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىدى ــ ئوقۇغانىدى، بارماقچىدى؛ يېزىۋىدى، يازاردى، يازسىدى، .....

ئىكەن ــ ئوقۇغانىكەن، ئوقۇيدىكەن؛ بارماقچىكەن؛ يېزىپتىكەن، يازسىكەن، يازىدىكەن، .....

ئىمىش ــ ئوقۇغانمىش، بارماقچىمىش، يازارمىش، .....

12. « مۇ، ما، چۇ، غۇ، قۇ، ئا، ئە، زە، لا » ئۇلانمىلىرى سۆز يىلتىزلىرىغا قوشۇپ يېزىلىدۇ. « دە، ھە، يۇ » ئۇلانمىلىرى ئالدىدىكى سۆزلەردىن سىزىقچە ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئالدىڭىزمۇ؟ مەنما؟ سىزچۇ؟ مەنغۇ كېلەرمەن. شۇنداققۇ دەيمەن؟

ئېيتىمپ بېقىڭا؟ شۇنداق دېگىنە. سەنزە، كېلىپلا، كۆرۈپلا، ..... ئۇ كەلدى ــ دە، ئولتۇرماي كەتتى.

شۇنداق ئويلاپسەن ــ دە. كۆرۈپسەن ــ دە. سەنمۇ يېزىپسەن ــ دە.

باردۇق ــ ھە. كۆردۇق ــ ھە كەتتۇق ــ ھە.

كەلدى ـ يۇ كەتتى. باردى ـ يۇ ئالدى.

13. « بىلەن، ۋە، ھەم، ھەمدە، ئۇچۇن، ياكى، يا، بەلكى، چۇنكى، يەنى، ئارقىلىق، ئارقىسىدا، توغرۇلۇق، توغرىسىدا، ئەمما، بىراق، .....» قاتارلىق يارەمچى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئالدى ۋە ئارقىسىدىكى سۆزلەردىن ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

مەن بىلەن سەن مەن ۋە سەن مەن ھەم سەن
سېنىڭ ئۈچۇن سەن توغرۇلۇق مەن ياكى سەن

14. سۇپەتلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، سۇپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان « پ » بىلەن ئايالغاشقان تەركىبلەر سۇپەتكە قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئاپئاق، ئاپئاشكارا، كۆپكۆك، سىپسىلىق، قىپقىزىل، دۇپدۇمىلاق، قاپقارا، ياپيېشىل،

IX باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1. خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1) خەنزۇ تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا قوبۇل قىلىنغان ۋاقتى ئۆزۈن بولغان سۆزلەر ئۆزلەشكىنى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

گاڭچەن، سومەن، خوشاڭ، پىنتوزا، يۈتازا، .....

2) خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى « c ,sh ,ch ,zh » تاۋۇشلىرى ئۇيغۇرچىدا « ج، چ، ش، س » ھەرپلىرى بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

中国	Zhong guo	جۇڭگو
长沙	Chang sha	چاڭشا
上海	Shang hai	شاڭخەي
曹操	Cao cao	ساۋ ساۋ

3) خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىكى تاق يۇنمۇ « a, o, i, e » ھەم قوشما يۇنمۇ « ang, ua, eng uang, en, in, ing » لار پۈتۈكخۇا تەلەپپۇزى بويىچە ئەينەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

渤海	Bo hai	بوخەي
声母	sheng mu	شېڭمۇ
李世民	Li shi min	لى شىمىن
峨眉山	Emei shan	ئېمېيشەن
河南	He nan	خېنەن
新疆	Xin jiang	شىنجاڭ
星星峡	Xing xing xi	شىڭشىڭشيا
方针	Fang zhen	فاڭجېن
郑州	Zheng zhou	جېڭجۇۇ
华夏	Hua xia	خۇاشيا
广州	Guang zhou	گۇاڭجۇۇ

4) خەنزۇ تىلى پۈتۈكخۇاسىدىكى تاق يۇنمۇ « u » بىلەن قوشما يۇنمۇ « uan، un » لاردىكى « u » نىڭ يېزىلىشى تۆۋەندىكىچە:

(1) « u » تاق يۇنمۇسى « q، x، y » شېڭمۇلىرى بىلەن كەلگەندە « ئۇ » يېزىلىپ، باشقىلىرىدا « ئۇ » يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

许国璋	Xu guo zhang	شۇ گوجاڭ
徐州	Xu zhou	شۈجۇۇ
焦裕禄	Jiao yu lu	جياۇ يۈلۇ
愚公	Yu gong	يۈ گۇڭ

(2) قوشما يۇنمۇ « un » تەركىبىدىكى « u » ئۈيغۇرچىدا « ئۇ » يېزىلىدۇ. قوشما يۇنمۇ « uan »، « g، h، k » شېكىمۇلىرىغا قوشۇلۇپ كەلگەندە، تەركىبىدىكى « u » ئۈيغۇرچىدا « ئۇ » يېزىلىدۇ. « g، h، k » شېكىمۇلىرىدىن باشقا شېكىمۇلارغا قوشۇلۇپ كەلسە « ئۇ » يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

韵母	yun mu	يۈنمۇ
鲁迅	Lu xun	لۇ شۈن
关文钊	Guan wen zhao	گۇەن ۋېنجاۋ
嘉峪关	Jia yu guan	جيا يۈگۇەن
李瑞环	Li rui huan	لى رۇيخۇەن
宽	Kuan	كۇەن (فامىلە)

5) خەنزۇ تىلى پۈتۈڭخۇاسىدىكى ئايرىم بوغۇم بولۇپ كەلگەن قوشما يۇنمۇ « ou » تەركىبىدىكى « u » تاۋۇشى، قوشما يۇنمۇ « iao ،ao » دىكى « o » تاۋۇشى ئۈيغۇر تىلىدا « ۇ » غا يېقىن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن ئىملادا « ۇ » يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

欧阳修	ou yang xiu	ئوۋياڭ شيۇ
周恩来	Zhou en lai	جوۋ ئېنلەي
毛泽东	Mao ze dong	ماۋ زېدۇڭ
焦裕禄	Jiao yu lu	جياۋ يۈلۇ
奥门	Ao men	ئاۋمېن
曹操	Cao cao	ساۋ ساۋ

6) خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ تاق يۇنمۇلىرى ئىچىدە « o » تاۋۇشى ئەگەر ئوچۇق بوغۇم هالەتتە قالسا، ئۈيغۇرچىدا « ئو » يېزىلىدۇ. يېپىق بوغۇم هالەتتە قالسا، « ئۇ » يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

渤海	Bo hai	بوخەي
宁波	Ning bo	نىڭبو
漠河	Mo he	موخې
鄱阳	Po yang	پويالڭ
山东	Shan dong	شەندۇڭ
重庆	Chong qing	چۇڭچىڭ
中华	Zhong hua	جۇڭخۇا
公社	gong she	گۇڭشې

7) خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدا « uai ,ai ,uan ,ian ,an » يۇنمۇلىرىدىكى « a » تاۋۇشى ئۇيغۇر تىلىدىكى « ئە » تاۋۇشىغا يېقىن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن ئىملادا « ئە » يېزىلىدۇ. بۇلاردىكى ئاخىرقى تاۋۇش ياكى ئۆتكۈنچى تاۋۇش بولۇپ كېلىدىغان « i » تاۋۇشى ئۇزۇك تاۋۇش « ي » غا يېقىن تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن ئىملادا « ي » يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

天津	Tian jin	تيەنجىن
兰州	Lan zhou	لەنجۇۇ
山海关	Shan hai guan	شەنخەيگۇەن
长江	Chang jiang	چاڭجياڭ
淮河	Huai he	خۇەيخې

8) خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى قوشما يۇنمۇ « uo » ئۇيغۇرچىدا « ئو » بىلەن، « ue » ئۇيغۇرچىدا « ئۆ » بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

国务院	guo wu yuan	گوۋۇيۈەن
岳飞	Yue fei	يۆ فېي
张学良	Zhang xue liang	جاڭ شۆلياڭ

9) خەنزۇچە كىشى ئىسىملىرىدا فامىلە بىلەن ئىسىم ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

毛泽东	Mao ze dong	ماۋ زېدۇڭ
焦裕禄	Jiao yu lu	جياۋ يۈلۈ

2. رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

ئۇيغۇر تىلىغا رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق باشقا ياۋروپا تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان، ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ، يەنى ئالدىنقىسى جارانسىز، كېيىنكىسى جارانلىق ياكى ھەر ئىككىسىلا جارانلىق ۋە ياكى ھەر ئىككىسىلا جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇش سۆز بېشى بولۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

1) جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇش « س » ياكى « ش » لار ئۆزىدىن كېيىن باشقا جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن قاتارلىشىپ سۆز بېشى بولۇپ كەلگەندە، سۆز بېشىغا « ئى » قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ئىستىل، ئىسفېرا، ئىستاتىك، ئىستۇدىيە، ئىسپورا، ئىسكىرىپكا،
ئىسكىلات، ئىشتاب، ئىشتات، ئىشتانكا، ئىشكالا، .....

2) « س، ش » دىن باشقا ئىككى جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇش سۆز بېشىدا قاتار كەلسە، بۇ ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش ئارىسىغا «ئى» قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

پېتومائىن، پېتېروكارىيە، فىتور، .....

3) « س، ش، پ، ت، خ، ف، ك » قاتارلىق جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار ئۆزلىرىدىن كېيىن « ر، ل، م » قاتارلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن قاتارلىشىپ سۆز بېشى بولۇپ كەلسە، بۇ

ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش ئارىسىغا « ئى » قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

پىراكتىكا، پروگرامما، پروليېتارىيات، تىراكتور، تىراگېدىيە، خىروم، خىرۇستال،

خىرىستىيان، فىرانك، فىرانسۇز، سىلانېتس، سىمولا، شىلانكا، كىران، كىلاسسىك

4) ئىككى جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىرىكىپ سۆز بېشى بولۇپ كەلسە، بۇ ئىككى ئۇزۇك تاۋۇش ئارىسىغا « ئى » قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

بىراخما، بىرىتۇا، بىرىليانت، بىروم، بىرونېۋىك، دىراپ، دىراما، دىراۋىد،

گىراماتىكا، گىرام، .....

5) رۇس فامىلىلىرىدىكى « -ئوۋ، -ئېۋ، -يېۋ » قوشۇمچىلىرىدىكى « ۋ » تاۋۇشى « ف » بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

تۇرگېنېف لېف ئىكولايېۋىچ تولستوي ھەيدەروف ئېكراسوف

X قىسقارتىلما سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

1. يەككە ھەرپ بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا چېكىت قويماي يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ج خ ج ــ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى

ج ك پ ــ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى

ج خ ئى ــ جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى

ش ئۇ ئا ر ــ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى

2. بوغۇم بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەر قوشۇپ يېزىلىدۇ.

مەسىلەن:

پارتكوم ــ پارتىيە كومىتېتى ئوبكوم ــ ئوبلاستلىق كومىتېت

تىلكوم ــ تىل ـ يېزىق كومىتېتى

3. كىشى ئىسىم ـ فامىلىلىرىنىڭ قىسقارتىلغان ھەرپىدىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

م . كاشغەرىي (مەھمۇد كاشغەرىي)

ل . مۇتەللىپ (لوتپۇللا مۇتەللىپ)

ئا . ت . ئۆتكۈر (ئابدۇرېھىم تىلەش ئۆتكۈر)

ئا . نىزارىي (ئابدۇرەھىم نىزارىي)

4. خەلقئارادا ھەرپ بويىچە قىسقارتىپ قوللىنىش ئادەتلىنىپ كەتكەن قىسقارتىلغان سۆزلەر تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغاندا، خەلقئارادىكى لاتىن ھەرپلىرىنىڭ قىسقارتىلغان شەكلى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

WTO	*دۇنيا سودا تەشكىلاتى*
GDP	*ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى*
BBC	*ئەنگلىيە رادىيو شىركىتى*
KGB	*دۆلەت خەۋپسىزلىك كومىتېتى*
VCD	*ۋىدىيولۇق ئوپتىكىلىق دىسكا*
DVD	*رەقەملىك ۋىدىيولۇق دىسكا*
CD	*ئوپتىكىلىق دىسكا*

5. خەلقئارادا ھەرپ بويىچە قىسقارتىلىپ بوغۇم تەشكىل قىلالايدىغان سۆزلەر تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنغاندا، ئىملادا قىسقارتىلغان لاتىن ھەرپى بويىچە يېزىشقىمۇ ياكى ئۇيغۇرچە يېزىشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

OPEC	ياكى	ئوپېك
SARS	ياكى	سارس
AIDS	ياكى	ئەيدىز
DOS	ياكى	دوس
ROM	ياكى	روم
RAM	ياكى	رام

6. بىر قىسىم خەلقئارا تەشكىلاتلارنىڭ ناملىرى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن ھەرپ بويىچە قىسقارتىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

ب د ت	بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى
ش ئا ئە ت	شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى
م د ب	مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسى
ئو ت م	ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى

7. خەلقئارادا قىسقارتىپ يېزىپ كېلىۋاتقان ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۇيغۇرچە يەككە ھەرپ بويىچە قىسقارتىپ يېزىلىدۇ. ئارىسىغا چېكىت قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

س م	سانتىمېتىر
ك م	كىلومېتىر
ك ل	كىلولىتىر
ك ۋ	كىلوۋات
م گ	مىللىگىرام
م م	مىللىمېتىر

XI قوشۇمچىلارنىڭ ئىملاسى

1. قوشۇمچىلار سۆز يىلتىزىغا قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

چىراي + لىق = چىرايلىق ئۆي + دىن = ئۆيدىن

كىتاب + خانا = كىتابخانا

2. ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان تۆۋەندىكىدەك بىر قىسىم ئەسلىي سۈپەت سۆزلەرگە ئۆز تەلەپپۇزى بويىچە « ي » قوشۇپ يېزىلىدۇ. مۇنداق سۈپەتلەر ئەگەر ئۇچىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنسە، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە ئوخشاشلا ئاخىرىغا « سى » قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

بەدىئىي، مەنپىي، ئاددىي، مەخپىي، سەممىي،
ئىجابىي، ئىجابىيسى سەلبىي، سەلبىيسى تەبئىي، تەبئىيسى
ئالىي، ئالىيسى ئەشەددىي، ئەشەددىيسى تەپسىلىي، تەپسىلىيسى

3. پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكىچە قوشۇلىدۇ.

« ل، م، ن، ز، گ، غ، ڭ، ي » بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا « ـدۇر، ـدۈر » قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

چاڭ ـ چاندۇر ـ ... قوز ـ قوندۇر ـ ... بۇز ـ بۇزدۇر ـ ...
ئەز ـ ئەزدۇر ـ ... چىگ ـ چىگدۇر ـ ... تۇگ ـ تۇگدۇر ـ ...
بوغ ـ بوغدۇر ـ ... تۇغ ـ تۇغدۇر ـ ... ماڭ ـ ماڭدۇر ـ ...
توڭ ـ توڭدۇر ـ ... كۆي ـ كۆيدۇر ـ ... قوي ـ قويدۇر ـ ...
ئال ـ ئالدۇر ـ ... قال ـ قالدۇر ـ ... يۈم ـ يۈمدۇر ـ ...

ئەسكەرتىش:

تۆۋەندىكى سۆزلەر يۇقىرىدىكى قائىدىگە بويسۇنمايدۇ. مەسىلەن:

كەل ـ كەلتۇر ـ ... ئۆل ـ ئۆلتۇر ـ ... سۇن ـ سۇنغۇر ـ ... (تاماق)

تۆۋەندىكىلەرگە ئىككى خىل قوشۇمچە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

تام ـ تېمىت ـ ...، تامدۇر ـ ... ئاق ـ ئېقىت ـ ...، ئاقتۇر ـ ...،
ئەم ـ ئېمىت ـ ... ، ئەمدۇر ـ ...

4. « س، ق، ك، پ » بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارغا «-تۇر، -تۈر» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئاس - ئاستۇر- ...، باس - باستۇر- ...، كەس - كەستۇر- ...،
باق - باقتۇر- ...، قاق - قاقتۇر- ...، ياق - ياقتۇر- ...،
چېكىت - چېكىتتۇر- ...، بىرىك - بىرىكتۇر- ...، زىرىك - زىرىكتۇر- ...
ياپ - ياپتۇر- ... ، قوپ - قوپتۇر- ...، كۆپ - كۆپتۇر- ...،

ئەسكەرتىش:

تۆۋەندىكى پېئىللار بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ. مەسىلەن:

قوپ - قوپۇر- ... (تام)، چىقىش - چىقار- ...، قورقۇش - قورقۇت- ...،
قىس - قىسقۇز- ... (« قىستۇر- » دىن پەرقلەندۈرۈلىدۇ)،

5. « ش » بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرگە « -ۇر، -ۈر» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئاش - ئاشۇر تاش - تاشۇر پۇش - پۇشۇر
پىش - پىشۇر چۈش - چۈشۈر

ئەسكەرتىش:

تۆۋەندىكى پېئىللار بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ. مەسىلەن:

يەش - يەشتۇر تەش - تەشتۇر ئەش - ئەشتۇر

6. « ر » بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق پېئىللار ھەم « ت » بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارنى مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن « -غۇز، -قۇز، -گۇز، -كۇز » قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. شۇنىڭدەك « ت، دۇر، تۇر، دۈر، تۈر » بىلەن ئىپادىلەنگەن مەجبۇرىي دەرىجىلەرنى ئىككى قاتلاملىق مەجبۇرىي دەرىجىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈنمۇ « -غۇز، -قۇز، -گۇز، -كۇز » قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئاتـ ـ ئاتقۇز ـ ...، تارتـ ـ تارتقۇز ـ ... ، ئارتـ ـ ئارتقۇز ـ ... (يۈك)،
ئەۋەتـ ـ ئەۋەتكۈز ـ ...، قاتـ ـ قاتقۇز ـ ...، يۇتـ ـ يۇتقۇز ـ ...،
يەتـ ـ يەتكۈز ـ ...، پۇتـ ـ پۇتكۈز ـ ...، ئۆچۈر ـ ئۆچۈرگۈز ـ ...،
بەر ـ بەرگۈز ـ ...، تەر ـ تەرگۈز ـ ...، كەلتۈر ـ كەلتۈرگۈز ـ ...،
بار ـ بارغۇز ـ ...، هار ـ هارغۇز ـ ...، كۆيدۈر ـ كۆيدۈرگۈز ـ ...،
ئىشلەتـ ـ ئىشلەتكۈز ـ ... ، ئايلاندۇر ـ ئايلاندۇرغۇز ـ ...،

ئەسكەرتىش:

تۆۋەندىكى پېئىللار بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ. مەسىلەن:
ئارتـ ـ ئارتتۇر ـ ... (ۋەزىپە)، قاتـ ـ قاتتۇر ـ ... (مۇز)،
يېتـ ـ يېتتۇر ـ ... (بىر نەرسىنى)، قايتـ ـ قايتۇر ـ ... ،

7. سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللار ۋە « ر ، ي » بىلەن ئاياغلاشقان ئىككى بوغۇملۇق پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسى « ت » قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:
ياسا ـ ياساتـ ـ ...، جابدۇ ـ جابدۇتـ ـ ... ، قىزىر ـ قىزىرتـ ـ ...،
قاپار ـ قاپارتـ ـ ...، كۆكەر ـ كۆكەرتـ ـ ...، چاقىر ـ چاقىرتـ ـ ...،
ئازار ـ ئازايتـ ـ...، قارار ـ قارايتـ ـ ... ، ماكچار ـ ماكچايتـ ـ ...،

ئەسكەرتىش:

تۆۋەندىكى پېئىللار بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ. مەسىلەن:
دەـ دېگۈز ـ ...، يۇـ يۇغۇز ـ ...، يەـ يېگۈز ـ ... ،
ئولتۇر ـ ئولتۇرغۇز ـ ...، ئاپار ـ ئاپارغۇز ـ ...، ئەكىر ـ ئەكىرگۈز ـ ...،

8. « چ » بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجىسى « ـئار، ـئۇر، ـئۈر » قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:
ئاچ ـ ئاچۇر ـ ...، قاچ ـ قاچۇر ـ ...، كەچ ـ كەچۈر ...،
ئوچ ـ ئوچۇر ـ ...، ئۆچ ـ ئۆچۈر ـ ... ، كۆچ ـ كۆچۈر ـ ...،

ئەسكەرتىش:

« چاچ ـ » پېئىلى بىلەن « پىچ ـ » پېئىلى بۇ قائىدىگە بېقىنماي، « چاچتۇر ـ »، « پىچتۇر ـ » شەكلىدە كېلىدۇ.

XII بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىسى

1. قۇر ئاخىرىغا كېلىپ قالغان كۆپ بوغۇملۇق سۆزنىڭ شۇ قۇرغا سىغمايى قالغان قىسمى كېيىنكى قۇرغا بوغۇم بويىچە كۆچۈرۈلىدۇ. بۆلۈنگەن بوغۇمنىڭ ئاخىرىغا سىزىقچە قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىشلەپچىقىـ	تىرىشـ	ئوقۇـ	تەرەققـ
ىرىش	چانلىق	غۇچىلار	قىيات

2. رەقەم بىلەن يېزىلغان سانلار قۇرنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ قالسا، ئۇلارنى پارچىلاپ ئىككىنچى قۇرغا بۆلۈپ كۆچۈرۈشكە بولمايدۇ. مەسىلەن:

توغرىسى	خاتاسى
2008 ـ يىلى	20 ـ
.....	08 ـ يىلى
336,520 جىلك	336 ـ
.....	520 جىلك

3. ھەرپ بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەرنى بۆلۈپ ئىككىنچى قۇرغا يېزىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن:

توغرىسى	خاتاسى
ش ئۇ ئا ر نىڭ يەر مەيدانى	ش ئۇـ ئا ر نىڭ يەر مەيدانى

§4. تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشى③

يېزىق تىلىدا ئوي ـ پىكىرنى توغرا ۋە ئېنىق ئىپادىلەش ئۈچۈن يېزىقنىڭ قوشۇمچە ۋاستىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىغان شەرتلىك بەلگىلەر «تىنىش بەلگىلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

تىنىش بەلگىلىرى يېزىق تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدا بارلىققا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر يېزىق تارىخىدىن قارىغاندا، ئورخۇن يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا قىسمەن، ئاددىي تىنىش بەلگىلىرى قوللىنىلغان. ئۇ تەپەككۇرنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغان ۋە مۇكەممەللىشىشكە يۈزلەنگەن.

تىنىش بەلگىلىرى يېزىق تىلىدىكى ئالاقە ئېھتىياجىدىن بارلىققا كەلگەن ۋە يېزىقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان بولغاچقا، ئۇنىڭ بەلگىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشى، خۇددى يېزىقنىڭ قوللىنىلىشى قائىدىلىك بولغىنىغا ئوخشاش، قائىدە ـ قانۇنىيەتلىك بولۇشى كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندىلا، ئۇ ئۆزىنىڭ قوشۇمچە ۋاستىلىك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرالايدۇ، ئومۇمىي خەلق تەرىپىدىن ئورتاق ئېتىراپ قىلىنىپ، مۇئەييەن ئىجتىمائىيلىققا ئىگە بولالايدۇ.

مانا مۇشۇ سەۋەبتىن، بۈگۈنكى كۈندە تىنىش بەلگىلىرى تەتقىقاتى ھەرقايسى تىللار تىلشۇناسلىقىدا مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ شەكىللەندى.

«تىنىش بەلگىسى» دېگەن بۇ ئاتالغۇ «تىنىش» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، ئۇنى نۇتۇقتا تىنغان ياكى تىنىش بولغان ئورۇنغىلا قويۇلىدىغان بەلگە دەپ قاراش يېتەرلىك بولمايدۇ. چۈنكى، كىشىلەرنىڭ نۇتۇقتا تىنىش ئەھۋالىنىڭ ئۆزىگارا ئوخشىشىپ كەتمەسلىكى، شۇنىڭدەك

جانلىق تىلدا تىنىش بولمىغان ئورۇنلاردىمۇ قۇرۇلما ۋە مەنە زۆرۈرىيىتىدىن تىنىش بەلگىسى ئىشلىتىش لازىم تېپىلغانلىقى تۈپەيلىدىن بۇنداق تونۇش يېڭىق تىلدىكى تىنىش بەلگىلىرى توغرىسىدا سىستېمىلىق قائىدە ـ قانۇنلارنىڭ چىقىرىلىشىغا ۋە ئۇنىڭ ئومۇملىشىشىغا تۇسالغۇ بولىدۇ، تىنىش بەلگىلىرىنىڭ قالايمىقان قوللىنىلىپ كېتىۋېرىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ، نەتىجىدە ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ راۋانلىقىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ. شۇڭا، تىنىش بەلگىلىرى توغرىسىدىكى تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇنى قوللىنىشتىكى قالايمىقانچىلىقلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن تىنىش بەلگىلىرىنى ۋە ئۇلارنى قوللىنىش قائىدىلىرىنى بەلگىلەشتە مۇئەييەن پىرىنسىپ بولۇشى كېرەك.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرىنى بەلگىلەشتە قوللىنىلغان پىرىنسىپلار تۆۋەندىكىلەر:

بىرىنچى، قۇرۇلما پىرىنسىپى (سىنتاكسىسلىق پىرىنسىپ).

بۇ پىرىنسىپ مەلۇم بىر تىنىش بەلگىسىنىڭ قويۇلۇش ـ قويۇلماسلىقىنى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ بەلگىلەش، يەنى جانلىق تىلدىكى تىنىشنىڭ قۇرۇلما بىلەن مەنە جەھەتتە مۇناسىۋەتلى بار ياكى يوقلۇقىغا قاراپ بەلگىلەش پىرىنسىپىدۇر. مەسىلەن، جۈملىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغا تەۋە بولغان تەڭداش تەركىبلەرنىڭ ئارىلىشىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئەڭ ئۈستۈنكى قاتلامدىكى تەڭداش تەركىبلەر ئارىسىغا چېكىتلىك پەش قويۇش؛ كۆچۈرمە تەركىبلەرنىڭ كۆچۈرمە بولمىغان تەركىبلەر بىلەن ئارىلىشىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئۇنى قوش تىرناقتا ئېلىش؛ گۇمان، ئىزاھ، شەرھ سۆزىتىلغان تەركىبلەرنى تىرناق ئىچىگە ئېلىش؛ مۇستەقىل تەركىبلەرنى پەش بىلەن ئايرىش

قاتارلىقلار مۇشۇ جۈملىدىندۇر.

ئەملىيەتتە، جۈملە قۇرۇلمىسى شۇ جۈملىدىكى تىنىشنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكىنى، تىنىش بەلگىسىنىڭ ھاجەت ياكى ھاجەت ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. مەسىلەن، «ئۇ كۆل بويىدا ئولتۇرىدۇ» دېگەن جۈملىنى ئالساق، جانلىق نۇتۇقتا «ئۇ» ئالمىشىدىن كېيىن بىر تىنىش بار، لېكىن جۈملىنىڭ قۇرۇلمىسى «ئۇ» ئالمىشى بىلەن «كۆل» سۆزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئېنىقلىغۇچى ـ ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتنىڭ يوقلۇقىنى، شۇڭا «ئۇ» ئالمىشىدىن كېيىن پەش قويۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوقلۇقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىككىنچى، مەنە پىرىنسىپى.

بۇ پىرىنسىپ مەلۇم سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ ياكى مەلۇم سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدا كەلگەن ئايرىم سۆز ـ ئىبارىلەرنىڭ مەنە ۋە رول جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆزدە تۇتۇشقا قارىتىلغان. مەسىلەن، جۈملىلەرنىڭ بايان، سوئال ياكى ئۈندەش، چاقىرىق مەنىسىدە ئېيتىلىشى؛ ئايرىم سۆزلەرنىڭ ئەسلىي سېمانتىكىلىق مەنىسىدە ئەمەس، كۆچمە مەنە (يەنى سۆزنىڭ ئامما ئېتىراپ قىلغان كۆچمە مەنىسى ئەمەس، ئاپتور تەرىپىدىن ۋاقتىنچە ئىشلىتىلگەن كۆچمە مەنە)دە ئىشلىتىلىشى ۋە شۇنىڭغا ئاساسەن ئالدىنقىلارغا چېكىت، سوراق، ئۈندەش بەلگىلىرىنى قوللىنىش؛ كېيىنكىسىگە قوش تىرناق قوللىنىش مۇشۇ جۈملىدىن.

تىنىش بەلگىلىرىنى بەلگىلەشتە بۇلاردىن باشقا «ئىنتوناتسىيە (پۇتۇن بىر سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ تەلەپپۇزدىكى ئالاھىدىلىكى) پىرىنسىپى» دېگەن پىرىنسىپ ئۇستىدىمۇ بەزى قاراشلار بار.

توغرا، ئوخشاش بىر قۇرۇلمىدىكى جۈملىنىڭ ھەر خىل ئىنتوناتسىيەدە تەلەپپۇز قىلىنىشى نەتىجىسىدە قۇرۇلمىنىڭ

ئىپادىلىگەن مەنىسىدە ئۆزگىرىش ھاسىل بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

ئەمەت كەلدى. (بايان ئىنتوناتسىيە، بايان جۈملە)

ئەمەت كەلدى؟ (سوئال ئىنتوناتسىيە، سوئال جۈملە)

ئىنتوناتسىيە پۇتۇن بىر جۈملە قۇرۇلمىسى بىلەن ئالاقىدار ھادىسە. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھەرقانداق جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ ئىنتوناتسىيەسى بايان، سوئال، تەنە، ئۈندەش ياكى چاقىرىق قاتارلىق بىرنەچچە خىلدىن ھالقىپ كەتمەيدۇ.

ئىنتوناتسىيەنىڭ جۈملە قۇرۇلمىسى بىلەنلا ئالاقىدار بولۇشى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ يۇقىرىقىدەك بىرنەچچە خىللا بولۇشى يالغۇز ئۇيغۇر تىلىغىلا ئەمەس، بەلكى باشقا نۇرغۇن تىللارغا ئالاقىدار ئورتاق ھادىسە بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى «他来了 ئۇ كەلدى» دېگەن جۈملىنى يۇقىرىدىكى تۆت خىل ئىنتوناتسىيە تۆت خىل مەنىگە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئېيتىش مۇمكىنكى، ئوخشاش بىر قۇرۇلمىدىكى جۈملىنى بىرنەچچە خىل ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق بىرنەچچە خىل تەرزدە تەلەپپۇز قىلىش مۇمكىنلىكى ئىنتوناتسىيەنىڭ قۇرۇلمىدىن سىرت مۇستەقىل ھادىسە ئىكەنلىكىگە ئاساس بولالمايدۇ.

نۇتۇق مەلۇم سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىغا ئاساسلىنىدۇ، شۇڭا ئىنتوناتسىيە مەلۇم سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ نۇتۇقتىكى ئەمەلىي ئىپادىسى. مەلۇم بىر سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىغا ئاساسلانمىغان نۇتۇق ۋە ئىنتوناتسىيەنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. دېمەك، ئىنتوناتسىيە مەلۇم سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ نۇتۇقتىكى تەركىبىي قىسمى.

مۇشۇلارغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى

تىنىش بەلگىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىلىش قائىدىلىرىنى قۇرۇلما پىرىنسىپى بىلەن مەنە پىرىنسىپى ئاساسىدا، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ بىر - بىرىنى تولۇقلاش پىرىنسىپى ئاساسىدا بەلگىلىگەن مۇڭاپىق.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1. چېكىت (.)
2. سوئال بەلگىسى (؟)
3. ئۈندەش بەلگىسى (!)
4. چېكىتلىك پەش (؛)
5. پەش (،)
6. تىرناق (( ))
7. قوش تىرناق (« »)
8. يالاڭ تىرناق (‹ ›)
9. سىزىقچە (-)
10. سىزىق (—)
11. قوش چېكىت (:)
12. كۆپ چېكىت (...)

1. چېكىت ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

چېكىت ئوي - پىكىرنىڭ بايان تەرزىدە تولۇق ئايىغىلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا قويۇلىدۇ:

1. بايان جۈملىدىن كېيىن (مەيلى ئىگە، خەۋەرى تولۇق جۈملە بولسۇن، مەيلى ئاتاش جۈملە بولسۇن) قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *مەن بۇ كىتابنى كۈتۈپخانىدىن ئالدىم.*

△ *ئۇ شۇنچىلىك ئازابلاندىكى، كېچىسى كۆزىگە ئۇيقۇ*

كەلمىدى.

△ 1911 ـ يىل، ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى.

2. بۇيرۇق ۋە ئۈندەش ئاھاڭدا ئېيتىلماي، بايان ئاھاڭدا ئېيتىلغان بۇيرۇق، ئۈندەش جۈملىلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ بۈگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قويما.

△ × × × مەن بىلەن بىر كۆرۈشسۇن.

△ خوش، ئامان بولۇڭلار.

3. رەقەم بىلەن يېزىلغان، رەت تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان سانلار ياكى باش ماۋزۇ بىلەن تارماق ماۋزۇنىڭ رەتتىنى بىلدۈرىدىغان سانلاردىن كېيىن (رىم رەقەملىرى مۇستەسنا) قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ بىرىنچى باب

1. قانلىق دەريا

2. ئېلىشانىڭ راۋابى

3. قۇتلۇق خەۋەر

△ 4. ئاقار جىسىملار

1.4 شىمالىي دېڭىزنىڭ سۈيىنى توسۇۋېلىش

2.4 ھاۋا نەيچىسى ئارقىلىق نەپەس ئېلىش

... 3.4

4. قىسقارتىپ يېزىلغان ئىسىم بىلەن فامىلە ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ ل. مۇتەللىپ

△ ئا. س. پۇشكىن

5. يىل، ئاي، كۈنلەر رەقەم بىلەن ئىپادىلەنسە، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ 1949. 10. 1

6. ئونلۇق كەسىردىكى پۈتۈن سان بىلەن كەسىر سان

ئارىسىغا، جۈملىدىن سائەت بىلەن مىنۇت تەڭ كۆرسىتىلگەندە، سائەت بىلەن مىنۇت ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *1.5 (بىر پۈتۈن ئوندىن بەش)*

△ *سائەت 3.20دە (سائەت ئۈچتىن يىگىرمە مىنۇت ئۆتكەندە)*

△ *سائەت 8.00دە (سائەت سەككىزدە)*

2. سوئال بەلگىسى ۋە ئۈنلۈك ئىشلىتىلىشى

سوئال بەلگىسى ئوي ـ پىكىرنىڭ سوراق تەرزىدە ئايانلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا قويۇلىدۇ:

1. ھەر خىل سوئال جۈملىدىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ئۇ كىم؟*

△ *غۇلجىغا بارمايدىغان بولدىڭىزمۇ؟*

△ *تېخى تۇنۇگۈن كەلدىڭىز؟*

2. كەينى ـ كەينىدىن ئۇلىنىپ كەلگەن سوئاللارنىڭ پەقەت كەينىدىكىسىگىلا قويۇلىدۇ، ئالدىنقىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *بۇ ئىشنى ئۇ ئۇقامدۇ، ئۇقمامدۇ؟*

△ *سىز زادى مۇشۇ جەمئىيەتنىڭ ئەزاسىمۇ، ئەمەسمۇ؟*

3. جۈملىدە ئاپتورغا نامەلۇم بولغان ياكى ئاپتور گۇمان بىلەن قارىغان تەركىبلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *مەن ئوردا قاراۋۇللىرىنى (؟) كۆپەيتتىم.*

△ *شۇ چاغدا ئۇلار پېتىنىپ (تىترىشىپ؟) ئۈنلۈك يېنىغا يېقىن باردى.*

△ *سەلەي چاققان (؟ ـ 1905) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داڭلىق لەتىپچىلىرىدىن بىرى.*

ئەسكەرتىش:

ئەگەر جۈملە ھەم سوئال، ھەم ئۇندەش تەرزدە ئىپادىلىسا، ئاۋۇال سوئال بەلگىسى، ئاندىن ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *شەرۋان: ھوي، سىپسىق گەپنى نەدىن ئۆگەندىڭ؟!*

△ *نىمە داستان، نىمە ئىجاد، تەپەككۇر، نىمە بۇ تۇگىمەس، نازۇك تەسەۋۋۇر؟!*

3. ئۇندەش بەلگىسى ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

ئۇندەش بەلگىسى ئوي ـ پىكىرنىڭ ئۇندەش ۋە بۇيرۇق تەرزدە ئاياغلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا قويۇلىدۇ:

1. ئۇندەش جۈملىلەر ۋە بۇيرۇق ئاھاڭىدا ئىپادىلەنگەن بۇيرۇق جۈملىدىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ۋەزىپىڭنى ۋاقتىدا ئورۇنلا!* (بۇيرۇق)

△ *ياشىسۇن تىنچلىق!* (ئۇندەش)

△ *خالايىق! ئاڭلىمىدىم، ئىشتىمىدىم، دېمەڭلار! ھەربىر تۇتۇندىن بىر ئەر ئۆستەڭ چېپىشقا ماڭسۇن!* (ئۇندەش، بۇيرۇق)

2. ئۇندەش ئاھاڭىدا ئىپادىلەنگەن ئۇندەش سۆزلەر ۋە قاراتما سۆزلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *توۋا! بۇلارنىڭ سېتىۋالغان قۇلىمىدىڭ؟*

△ *بالام! خۇداغا ئامانەت.*

△ *يولداشلار! غەيرەت قىلىڭلار!*

تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان جۈملىنىڭ سوئال، ئۇندەش بەلگىلىرى بۇنداق جۈملىنىڭ قانداق قۇرۇلمىدا كېلىشىدىن قەتئىينەزەر قويۇلىدۇ. تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان جۈملىنىڭ چېكىتى قويۇلمايدۇ.

4. چېكىتلىك پەش ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

بۇ بەلگە تەڭداش تەركىبلەرنى ئايرىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان، تەڭداش تەركىبلەرنى ئايرىشتىكى رولى پەشكە نىسبەتەن ئۇستۈن تۇرىدىغان تىنىش بەلگىسى.

تەڭداش تەركىبلەرنىڭ ھەرقايىسىسى ياكى ئۇلارنىڭ بىرى يەنە بىرقانچە تەڭداش تەركىبلەرنى ئېلىپ كەلگەن بولسا، ئۇلارنىڭ قاتلاملىق مۇناسىۋىتىنى ئېنىق ئايرىش ئۈچۈن ئۇستۈنكى قاتلامدىكى تەڭداش تەركىبلەر ئارىسىغا چېكىتلىك پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *كىمكى مېنى چېلىشىپ يېڭەلمىسە، شۇ كىشىگە قىزىمنى بېرىمەن؛ ئەگەر يېڭەلمىسە، جېنىنى تېنىدىن جۇدا قىلىمەن.*

△ *بۇرادىرىم دەيدۇكى، ئىككى ئۆيىنىڭ قۇرغۇنىنى قوشسا، بىر قازان ئاش بولىدۇ؛ قىسمەت ئاكام مەسۇدىخان ئايلام بىلەن باش قوشسا، كارامەت بەلەن توي بولىدۇ.*

△ *شۇڭا، ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت مائارىپ نازارىتى، ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى مائارىپ باشقارمىلىرى، شەھەر ۋە ناھىيەلەردىكى مائارىپ بۆلۈملىرى ئارقىلىق جايلاردىكى مەكتەپلەرنىڭ مۇدىرى، ئىلمىي مۇدىرى، ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەينىلەش؛ ھەربىي سەپكە قاتنىشىۋاتقان ياكى باشقا خىزمەتلەرگە يۆتكىلىپ كەتكەن ئوقۇتقۇچىلارنى پىلانلىق ھالدا مائارىپ سېپىگە قايتۇرۇپ كېلىش قاتارلىق تەشكىلىي ئىشلارنى ئىشلىدى.*

△ 74 ـ ماددا، ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ كوللېكتىپ تەشكىلاتىغا تەۋە مال ـ مۈلۈك ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ كوللېكتىپ مۈلكىدۇر. ئۇ مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) قانۇندا «كوللېكتىپ مۈلكى» دەپ بەلگىلەنگەن يەر،

ئورمان، تاغ، يايلاق، بوز يەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار؛
(2) كوللېكتىپ ئىگىلىك تەشكىلاتلىرىنىڭ مال - مۈلۈكلىرى؛
(3) كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى بىنالار، سۇ ئامبارلىرى، ئېرىق، سۇ ئىنشائاتلىرى ۋە ماشىنا، پەن - مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە قاتارلىق ئىشلارغا دائىر ئەسلىمىلەر؛
(4) كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى باشقا مال - مۈلۈكلەر.

5. پەش ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

بۇ بەلگە ئاساسەن تەڭداش تەركىبلەرنى ئايرىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان، تەڭداش تەركىبلەرنى ئايرىشتىكى رولى چېكىتلىك پەشكە نىسبەتەن تۆۋەن بولغان تىنىش بەلگىسى. ئۇ تۆۋەندىكى ئەھۋالدا قويۇلىدۇ:

1. ئاددىي جۈملىلەردە

ئاددىي جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى (بۇ بۆلەكلەر مەيلى بىر سۆزدىن ئىبارەت بولسۇن، مەيلى سۆز بىرىكمىسىدىن ئىبارەت بولسۇن) ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تەڭداش ئىگە ئۈچۈن

△ *ئۇنىڭ سېكىسلەكلىرى، تال - تال ئۆرۈلگەن چاچلىرى، چېچىغا ئېسىۋالغان چاچ چاتقۇچ، چاچ تۇمارلىرى بەكمۇ ياراشقانىدى.*

تەڭداش ئېنىقلىغۇچى ئۈچۈن

△ *قىزىل كىگىز كۆتۈرۈپ تۇرغان، تۇرسۇن ئاتىغا تونۇش بولمىغان كىشى يۈگۈرۈپ كېلىپ، تۇرسۇن ئاتىنى قىزىل كىگىز بىلەن ئورىۋالماقچى بولغانىدى، جاللات يېقىن كەلتۈرمىدى.*

تەڭداش تولدۇرغۇچى ئۈچۈن

△ *ئالىڭ غوجامنىڭ تاغدىكى قوتان - قوتان قوي -*

كاللىرىنى، يۈزلەپ ئاتلىرىنى تۆپتالاس قىلىپ بۆلۈشۈپ كەتتى.

تەكىداش ھالەت ئۇچۇن

△ *قىز يىراقتىن قولىنى چېكىسىگە قويۇپ، ئوتلاۋاتقان ئاتلارغا، ئۆزىگە تونۇش بولمىغان كىشىلەرگە ھەيرانلىق بىلەن قاراۋاتاتتى.*

تەكىداش خەۋەر ئۇچۇن

△ × × × *ھەم شائىر، ھەم ئۇستا رەسسام.*

△ *ئۇ ھەم دەرس بېرىدۇ، ھەم مەكتەپ ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.*

2. قوشما جۈملىلەردە

1) تەكىداش تارماق جۈملىلەردىن تۈزۈلگەن قوشما جۈملىلەرنىڭ ھەربىر تارماق جۈملىلىرى ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *كىشىنىڭ تۇغمىدەك ئەيىبى كۆرۈنەر، ئۆزىنىڭ تۇغمىدەك ئەيىبى كۆرۈنمەس. (ماقال)*

2) بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىلەردە باش جۈملە بىلەن بېقىندى جۈملە ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىگە بېقىندى جۈملىدە

△ *ئۇنىسى ئاجايىپكى، بۇ ياۋايى ھايۋانلار ئۇلارغا گويا خوجايىنىغا كۈچۈكلىرىپ يالۋۇرۇۋاتقان ئۆي ھايۋانلىرىدەك مۇلايىملىق قىلىۋاتقۇدەك.*

خەۋەر بېقىندى جۈملىدە

△ *مېنىڭ سەممىي نەسىھەتىم شۇكى، سىلى ھەممىدىن ئاۋۋال خانىش بىلەن كۆرۈشسىلە، ئۇنىڭ ئىسمى ئارېتى، ئۇ ئېرى بىلەن بىر نەۋرە.*

تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملىدە

△ *شۇنى بىلىپ قويغىنىكى، مەن سېنىڭ دېگىنىڭدەك قىلالمايمەن.*

سەۋەب ـ قارشىلىق بېقىندى جۈملىدە

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا مۇناسىق بېقىندى جۈملىلەر خەۋەر رايىدا كەلگەن پېئىلنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىنىڭ كۆتۈرەڭگۈ ئىنتونىتاسىيەدە ئېيتىلىشى بىلەن، شۇنىڭدەك كۆپ هاللاردا «ـ سا // ـ سە» فورمىسىدا كەلگەن پېئىل بىرىكمىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ *سەن بارىدىكەنسەن، مەنمۇ بارىمەن.*

△ *ئەگەر بىز خەلق ئامما‌سىغا تايىنىشقا ماھىر بولمىساق، پارتىيە سىرتىدىكى خادىملار بىلەن ھەمكارلىشىشقا ماھىر بولمىساق، خىزمەتلىرىمىزنى ياخشى ئىشلىيەلمەي قالىمىز.*

△ *تاڭ ئاتسىلا، ئىش ئاسان.*

△ *بارسام، چوقۇم مېنى ياخشى قارشى ئالاتتى.*

△ *قولدىن چىقىرىپ قويسىڭىز، ئارىلىشالمايمەن.*

△ *كىمنىڭ رەھمى كەلسە، شۇ بەرسۇن.*

△ *ئۆيۈم ئۆرۈلسە، تۆلەمسەن؟*

△ *بۇ يەر ساپلا تاغلىق بولسىمۇ، پۈتۈن دۇنياغا داڭقى بار.*

△ *شۇنچە كۆپ سۇ چاچسامۇ، يۇيۇلۇپ كەتمىدى.*

△ *پۈۋلىسەڭلا، ئۆچىدۇ.*

△ *ئىشلىسەڭ، چىشلەيسەن.*

ئەگەر «ـ سا // ـ سە» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ھاسىل بولغان مۇناسىق بېقىندى جۈملە باش جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن خەۋىرى ئارىسىغا ئورۇنلاشقان بولسا، ئىككى چېتىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ساڭا ئوخشاش ئىرادىسىز ئادەملەر، قىزلار مەيىقىدا كۈلۈپ قويسىلا، شامەك ئېرىپ كېتىدۇ.*

لېكىن، «ـ سا //ـ سە» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ھاسىل بولغان پېئىل بىرىكمىسى قوشما جۈملىدە سەۋەب ـ قارشىلىق رايىدىكى تارماق جۈملىلەرنى تەشكىل قىلغاندىن سىرت، بەزىدە خەۋەر رايى مەنىسىدە ياكى باشقا روللاردا كېلىشى مۇمكىن. شۇڭا، مۇنداق ئورۇنلاردا پەشنىڭ قوللىنىلىشى ئوخشاش بولمايدۇ. تەپسىلاتى تۆۋەندىكىچە:

(1) «ـ سا //ـ سە» فورمىسىدا كەلگەن پېئىل بىرىكمىسى باغلانغان قوشما جۈملىلەردە بىر تارماق جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلسىمۇ، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *دائىم بىرلا مەزگىلدە بەزى دەرەخلەر چېچەكلەپ تۇرغان بولسا، بەزى دەرەخلەر مېۋىلەيتتى.*

△ *بالىلارنىڭ دادىسى يەر ئىگىسى ــ خوجايىن بىلەن ئورتاقچىلىق قىلسا، ئۇلارنىڭ ئولتۇرۇشقا بەرگەن بىر ئېغىز ئەسكى ئۆيى ئۈچۈن مەن يىل بويى خوجايىنلارنىڭ نېنىنى يېگەچ، كىرىنى يۇيۇاتتىم.*

△ *ئۇ ساناپ باقسا، ھەممىسى ساق تۇرۇپتۇ.*

△ *خىزمەتچىسى بۇنچىلىك بولسا، باشلىقى قانداق ئىكىن؟*

(2) مەيلى بېقىنىش ـ بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىلەردە بولسۇن، مەيلى باغلانغان قوشما جۈملىلەردە بولسۇن، «ـ سا //ـ سە» فورمىسىدا ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىلەن جۈملىنىڭ ئاساسىي خەۋىرى بولۇپ كەلگەن پېئىلنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىر بولۇپ قالغان ئەھۋالدىمۇ، بۇ قوشۇمچىلار قوشۇلغان سۆزدىن كېيىن ئوخشاشلا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ئۇ دۇنياغا قانداق كەلگەن بولسا، شۇنداق كەتتى.*

△ *تۇرمۇش بەزىدە قاراڭغۇ، زۇلمەتلىك بولسا، بەزىدە يېڭىباشتىن نۇر چېچىپ، يورۇپ كېتىدۇ.*

△ يۇزىنى گۈك تەرەپكە ئۆرۈسە، ياش ئادەمدەكلا كۆرۈنىدۇ.

△ ھەرقانداق ۋىجدانلىق ئادەم بۇلارنى كۆرسە، بىئارام بولىدۇ.

△ سەن بۇنى قىلالمىسائ، دادۇينى باشقۇرالمايسەن.

△ مېنىڭ نېمە كۈنلەرنى كۆرگىنىمنى بىلسىڭىز، ئېچىنغان بولاتتىڭىز.

△ كىچىككىنە ئىسسىقنى كۆرسىلا، ئېرىپ تۈگەيدۇ.

(3) «ـ سا //ـ سە» قوشۇمچىسى بىلەن ھاسىل بولغان پېئىل بىرىكمىسى جۈملىنىڭ ئالدىدا باغلىغۇچى رولىدا كەلسە ياكى مۇستەقىل تەركىبنىڭ خەۋىرى بولۇپ كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

باغلىغۇچى رولىدا

△ ئۇنداق بولسا، يېڭى ئۆي سېلىشقا يول قويۇش.

△ ھېچ بولمىسا، جەمئىيەتكە كېسەك قالدۇرالمىغۇدەك بىر ئادەم بولسۇن.

△ ... بولمىسا، مەن بىلەن مېڭىڭلار.

△ شۇنداق بولسىمۇ، تالاغا چىققاندىن كېيىن، ئۇ يەرگە يولۇقۇپ ئۆتۈشنى لايىق كۆردۈم.

مۇستەقىل تەركىبنىڭ خەۋىرى رولىدا

△ مىسالى، تۇرسۇننى ئالساق، ئۇ ياسىنىپ يۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ.

△ راست گەپنى ئېيتساق، زەي جېنىمىزدىن باشقىسىنى ئېلىپ بولىدى.

△ ئۆزىڭىزگە كەلسەم، مۇشۇنداق ئۆزىڭىز تەڭ كېلەلمەيدىغان جەڭگە كىرىشكە پېتىنغانلىقىڭىز ئۈچۈن، كىشىلەر سىزنى ئەخمەق دېيىشى مۇمكىن.

تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردا «ـ سا //ـ سە» قوشۇمچىسى بىلەن

تۇرلىنىپ كەلگەن پېئىلدىن كېيىن پەش قويۇلمايدۇ:

(1) «ـ سا //ـ سە» قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن «بول» پېئىلى جۈملىنىڭ خەۋىرىگە باغلانماي، ئۆزىنىڭ ئالدىدا كەلگەن باشقا جۈملە بۆلەكلىرىدىن مەلۇم بىرىنى تەكتىلەپ كەلسە. مەسىلەن:

△ *ھېلىھەم بولسىمۇ ئەكرەمنىڭ تىزگىنىنى تارتىڭ، تۇزۇك ئادەم بولسۇن.*

△ *قېرىغاندا بولسىمۇ بىرەر مەرتىۋىگە ئېرىشسەم دەيمەن.*

△ *ئازادلىقتىن كېيىن بولسا يېزىنىڭ تۇنجى ئاكتىپلىرى ھېسابلىنىپ، پارتىيەگە بىللە كىرگەن.*

△ *ئاچام بولسا سەرسان بولۇپ چىقىپ كەتتى.*

△ *××× نى كۆردۈم، ××× نى بولسا تېخى كۆرمىدىم.*

(2) «ـ سا //ـ سە» قوشۇمچىسى قوشۇلغان پېئىل «بول-»پېئىلى ياكى باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، تۇراقلىق بىرىكمە ھاسىل قىلسا. مەسىلەن:

△ *ۋاي قىزىم، ئالدىرىمىسىڭىز بولمايدۇ.*

△ *قومۇش ئورۇشنىمۇ يېرىم كۈن توختاتساق بولمىغان ئوخشايدۇ.*

△ *سىز رەسمىيەتلىرىڭىزنى ئۆتەشكە ماڭسىڭىزلا بولدى.*

△ *شۇنىڭ بىلەن تۇرمۇشۇمنى قامدىسام بولارئىمىش.*

△ *مېنىڭچە، ئۇ ئاپوللو بولسا كېرەك.*

△ *ھەدىسىلا بۇلارنىڭ كەتمىنىنى چېپىۋەرمەك.*

(3) «ـ سا //ـ سە» فورمىسىدا كەلگەن پېئىل جۈملىنىڭ خەۋىرىگە ئەمەس، بەلكى جۈملىنىڭ باشقا بىرەر بۆلىكىگە باغلانغان بولسا. مەسىلەن:

△ *مۇنۇ ئەكبەرنىڭمۇ جېدەل قىلمىسا تۇرالمايدىغان خۇيى*

بار ئىكەن.

(4) ئاددىي جۈملىنىڭ خەۋىرى ئوخشاشلا بىر پېئىل يىلتىزى (ياكى ئۆزەكى)نىڭ ھەم «ـ سا // ـ سە» فورمىسى بىلەن تۈرلىنىشى، ھەم بۇيرۇق ـ تەلەپ رايى ياكى خەۋەر رايىدا كېلىشى ئارقىلىق ھاسىل بولسا، مەنىدىكى ئالاھىدىلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ «ـ سا // ـ سە» فورمىسىدىن كېيىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *مەن بارسام بارای.*

△ *ئۇ بارسا بارسۇن.*

△ *بارساق بارايلى.*

△ *مەن بارسام بارنەمەن.*

△ *بىز بارساق بارمىز.*

△ *بارسام باردىم.*

△ *قېنى، بارساق باردۇق.*

△ *كەتسەك كەتتۇق.*

لېكىن، بۇنداق خەۋەرلەر كېڭىيىشى بىلەنلا ئارىسىغا پەش قويۇلىدىغان بولىدۇ. مەسىلەن:

△ *مەن بارسام، كېيىن بارای.*

△ *بىز بارساق، بىللە بارايلى.*

△ *مەن بارسام، ئۇچ ـ تۆت كۈندىن كېيىن بارىمەن.*

△ *بىز بارساق، سىلەرنى ماڭغۇزۇۋېتىپ بارىمىز.*

ھالەت بېقىندى جۈملىدە

△ *سېلىمجان شۇنچىلىك خۇشال بولدىكى، مەن ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ياش ئەگمەنلىكىنى بايقىدىم.*

ھالەت بېقىندى جۈملىلەرنىڭ «كى» باغلىغۇچىسى ئارقىلىق باغلىنىدىغان بۇنداق شەكىللىرىدىن باشقا، رەۋىشداش ۋە سۈپەتداش بىرىكمىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان شەكىللىرىمۇ بار. لېكىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي

يېزىق تىلىدا بۇنداق بىرىكمىلەرنىڭ رولى بىرقەدەر مۇرەككەپ. مەسىلەن، بۇنداق بىرىكمىلەر قوشما جۈملىلەر (باغلانغان قوشما جۈملىلەر، بېقىنىش - بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىلەر)دە بەزى تارماق جۈملىنىڭ خەۋەرلىك فورمىسى تولۇق بولمىغان خەۋىرى بولۇپ كەلسە، بەزى ئاددىي ياكى تارماق جۈملىلەردە راي فورمىسىدىكى پېئىلدىن ئىپادىلەنگەن خەۋەرلەرگە نىسبەتەن ھالەتلىك رول ئارتقۇزىدۇ. شۇڭا، پىرىنسىپ جەھەتتىن ئۇنىڭ خەۋەرلىك رول ئوينىغان ئورنىغا پەش قويۇلۇشى، ھالەتلىك رول ئوينىغان ئورنىغا پەش قويۇلماسلىقى كېرەك.

بۇ مەسىلىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى، پەرقلەندۇرۇشنىڭ قىيىنلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇنداق رەۋىشداش ۋە سۈپەتداش بىرىكمىلىرىنى ۋە ئۇلارغا پەشىنىڭ قانداق قويۇلۇشى لازىملىقىنى تۆۋەندە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1) « - پ، - ئىپ // - ئۇپ، - ئۈپ»، «- ماي // - مەي» رەۋىشداشلىرى ۋە «- ماستىن // - مەستىن» فورمىسى بىلەن ھاسىل بولغان بىرىكمىلەر.

(1) بۇ بىرىكمىلەردىن كېيىن پەش قويۇلمىغان ئورۇنلار:

① بۇ بىرىكمىلەر جۈملىدە «قانداق، قانداق قىلىپ، قاچان، نېمىشقا» قاتارلىق سوئاللارغا جاۋاب بولمىسا، خەۋەرلىك فورمىسى تولۇق بولمىغان خەۋەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ بىرىكمىدىكى پېئىلنى شۇ جۈملىدە خەۋەر رايىدا كەلگەن پېئىل بىلەن ئوخشاش رايغا ئۆزگەرتىش مۇمكىن. شۇڭا، كېيىندىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ ئاندىن ئىشكاپنى ئېچىپ، ئۇ يەردىن قېتىپ كەتكەن ئىككى نان بىلەن چايداننى ئالدى.

△ مەن بىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلەر بىلەن سۆزلىشىپ، ھەممىنى پۈتكۈزۈپ قويدۇم.

△ بۇ پەقەت ئۇنى سۈندۇرغانلىقىدىلا بولۇپلا قالماي، بەلكى تەڭرىنىڭ قانۇنىغا ئۇە ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلغانلىقىدۇر.

△ سىلى دوستلىرىمىزنى قايتۇرۇپ كېلەلمەيلا قالماستىن، ھەتتا ئۆزلىرىمۇ قايتىپ كېلەلمەيدىلا.

△ ھەممىسىنىڭ دادۇ پەريادلىرى ئېشىپ، نالىلىرى كۆككە يېتىپتۇ.

△ ھەتتا بىر يىلغىچىمۇ بۇ ئاداۋەت تۇگىمەي، پۇرسەت تېپىپ ئۆچ ئېلىپ كەلدى.

△ ئۇنداق دېمەستىن، مۇنداق دېسە بولىدۇ.

ئەگەر بۇ بىرىكمىلەر ئىككى «ھەم» باغلىغۇچىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىپ قالسا، يەنىلا خەۋەرلىك فورمىسى تولۇق بولمىغان خەۋەر ھېسابلىنىپ، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ ھەم جېنىمغا قەست قىلىپ، ھەم ئەھۋالىنى سوراپتىمىشمەن.

② بۇ بىرىكمىلەر جۈملىدە خەۋەرلىك رولىدىلا كەلمەي، بەزىدە پېئىلدىن ياكى باشقا سۆز تۈركۈمىدىن بولغان ئىگە، ھالەت، ئېنىقلىغۇچى قاتارلىق جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن تەڭداش بولۇپ كېلىشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ھالاردا بۇ بىرىكمىنى ھاسىل قىلغان رەۋىشداش فورمىسىنى ئۇ ئۆزى تەڭداش بولۇپ كەلگەن تەركىبتىكى پېئىلنىڭ فورمىسىغا ئۆزگەرتىش مۇمكىن. شۇڭا، تەڭداشلىق رولى كۆزدە تۇتۇلۇپ، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ مەن ئۇنى ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا نىكاھتىن ئاجرىتىپ (ئاجرىتىشىم)، سارايى خىزمەتچىلىرىنىڭ بىرىگە بېرىشىم كېرەك.

△ لېكىن، مېھىر - شەپقەت كۆرسىتىپ

(كۆرستمىدىغانلار)، ئىچ ئاغرىتمىدىغانلار نەدە؟

△ *... مۇشكۈللۈكلەرگە دۇچ كېلىدىغانلىقلىرى توغرۇلۇق ئاگاھلاندۇرۇپ قويۇپ (قويغىلى)، بۇ مۇشكۈللۈكلەرگە تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئەڭ ياخشى ئامالى ھەقىقەت سىلى بىلەن مەسلىھەتلەشكىلى كەلدىم.*

△ *ئەي خەلىپە، بالىلىرىڭغا ئاتا بولۇپ تۇرۇقلۇق (تۇرۇپ)، قانداق قىلىپ ئۇلارنى شۇنداق موھتاج ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدۇڭ؟*

△ *ئەمدى ئىشكىلەرگە ئىشەنچلىك كۆزەتچىلەرنى قويماي تۇرۇپ، تەرتىپكە سالماي تۇرۇپ، ھەرگىز ئوۋغا چىقمايمەن.*

△ *ئۇ قارىيىپ كەتكەن چىشلىرىنى كۆرسىتىپ، ئاچچىق - ئاچچىق ھىجايدى.*

③ بۇ بىرىكمىلەر ئىككى ياكى ئۈنىڭدىن ئارتۇق خەۋەرگە نىسبەتەن ھالەتلىك رول ئويناپ كەلسە، ئۈنىڭ بىرلا خەۋەرگە باغلىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ئۇنىڭ بۇ مۇلايىم سۆزىنى ئاڭلاپ، سودىگەرنىڭ دىلى ئېرىپ، ئەقلى ئۇنىڭغا قايىل بوپتۇ.*

△ *ھۆرىيە خانىم يالغۇز قېلىۋاتقىنىنى بىلىپلا، يەنە يىغلاشقا، ھوشىدىن كېتىشكە باشلىدى.*

△ *ئۇ ھېچ نەرسە دېمەستىن (دېمەي)، قولىنى چىقىرىۋېلىپ، يۈگۈرگىنىچە پەلەمپەيدىن چۈشۈپ كەتتى.*

④ «- پ، - ئىپ // - ئۈپ، - ئۇپ» رەۋىشىدىشىدىن ياسالغان قىستۇرما تەركىبلەردىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *مەرھەمەت قىلىپ، بۇنى نەگە ئاپىرىدىغانلىقىمنى دەپ بېرەمسىز، ئەپەندىم؟*

△ *ھەتتا، ئاخىرى بېرىپ، قورسىقىمنىڭ ئاچقىنىنى،*

ئۇيقۇمىنىڭ كەلگىنىنى مېھمانخانىنىڭ بۇ غەلىتە خىزمەتچىسىدىن سوراپ يۈرمىسەم بولاتتىغۇ!

⑤ « ـ پ، ـ ئىپ // ـ ئۇپ، ـ ئۇپ» بىلەن تۈرلەنگەن «بول-» پېئىلى تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ كەينىدىن كېلىپ، تۈرغۇن سۆزلەرگە خەۋەرلىك تۈس بەرسە، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ، ئەگەر ئادەتتىكى هالەتلىك رولدا كەلسە، پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *ئۇ كىشى دىندار بولۇپ، كارامەت كۆرسىتىدۇ.*

△ *سەككىز ـ ئون يىل ئاۋۋال تۇغقانلىرىمىزدىن بىرىنىڭ ئۆيىدە ئېمىكئانلىق قىلغان بىر مۇھاجىر خوتۇن بولۇپ (بار ئىدى)، ئۇ سەھرايى جەدىتتە تۇراتتى.*

△ *... شاخلىرىمۇ هەر تەرەپكە ئۆسكەن بولۇپ، بۇ چىمەنزارغا زىننەت بېرىپ تۇرىدىكەن.*

△ *كۆزىگە دۇنيا قاراڭغۇ بولۇپ كۆرۈنۈپتۇ.*

(2) بۇ بىرىكمىلەردىن كېيىن پەش قويۇلمايدىغان ئورۇنلار:

① بۇ بىرىكمىلەردىن كېيىن راي فورمىسىدا كەلگەن پېئىل تۈسلۈك مەنە بەرگەندە. مەسىلەن:

△ *مەن نېمە قىلىشىمنى بىلمەيلا قالدىم.*

△ *ئەمدى تاماق يېمىسەڭ، ئۇدۇلۇڭدىكى قوشنالارغا ئوخشاپ قالىسەن.*

② بۇ بىرىكمىلەر ئاددىي جۈملە ياكى تارماق جۈملىدە پېئىلدىن بولغان بىر تەركىبكە (مەيلى ئۇ راي فورمىسىدا كەلگەن بولسۇن، مەيلى راي فورمىسىدا كەلمىگەن بولسۇن) نىسبەتەن هالەت (سەۋەب، مەقسەت، ۋاقىت، ئۇسۇل هالەتلىرى) رولىدا كەلسە. مەسىلەن:

△ *ئۇ ئىشىكنى جالاقلىدە يېپىپ چىقىپ كەتتى.*

△ *هەقىقەتەنمۇ ئۆزۈمنى تۇتالماستىن كۈلۈمسىرىگەنە-*

ىدىم.

△ كۆزىدىن ياش توختىماي ئېقىپتۇ.

△ خۇدايىم ساقلىسۇن، جىق يەپ ئاغرىپ قالمىسام...

△ ئۇ شوخ ۋە ئالدىراڭغۇلۇقىدىن بەزى ۋاقىتتا ئويلىمايلا شۇنداق خاتا ئىشلارنى قىلىپ قويۇپ، ئانىسىدىن دائىم تىل ئىشىتىپ يۈرەتتى.

△ ئۆمەر ئەپەندىمگە گەپنى ئوچۇق ئېيتىپ خەت يازسام، ئاشۇ ئادەم قىزنىنى ھاشىرنىڭ يېنىغا ئەۋەتمەسمۇ؟

△ ئايلاپ ئۇستەلدىن - ئۈستەلگە سۈرۈلۈپ ھەل بولمايدىغان بەزى ئىشلار، ئۇلار خالاپ قالسا، شۇنچىلىك ئوڭايلا ھەل بولىدۇ.

△ سېنى بۇ ئەھۋالدا تاشلاپ چىقىپ كەتكىلى تېخى بولمايدۇ.

③ ئاددىي جۈملىلەردە پېئىلدىن بولغان بىرەر تەركىبكە ھالەت بولۇپ كەلگەن بۇنداق بىرىكمىلەر بىلەن مەزكۇر پېئىل ئاراسىغا بەزى ئەگەشمە بۆلەكلەر قىستۇرۇلۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. بۇنداق ھالدىمۇ بۇ بىرىكمىلەرنىڭ كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ ئىشىك ئالدىدا ئۇنىمەستىن ئۇنىڭغا قاراپ تۇردۇم.

△ كېچىسى ئۆزىنىڭ ئۇلىغىغا مىنىپ ئۆمەرنىڭ ئالدىغا بارىدى.

△ ئەبلىغازى بېشىنى كۆتۈرمەي كېيىكنىڭ قارىنىنى يېرىش بىلەن بەند ئىدى.

△ يىگىت ئۇنى يەپ بولغاندىن كېيىن، ئولتۇرۇپ تاماق يېگۈدەك بوپتۇ.

④ ئاددىي ياكى تارماق جۈملىلەردە پېئىلدىن بولغان جۈملە تەركىبلىرىگە نىسبەتەن ھالەتلىك رولدا كېلىدىغان، ئىشلىگۈچىسى بايان قىلىنمىغان ياكى ئىشلىگۈچىسى

جۈملىنىڭ باشقا بۆلەكلىرىدىن مەلۇم بولىدىغان مۇناسىۋەتنى باشقىلارغا چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن جۈملىنىڭ ئىگىسىدىن بۇرۇن كېلىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. مۇناسىۋەتنى چۈشەندۈرۈش بىرىكمىلىرى ئەگەر بىرلا پېئىلغا باغلانغان بولسا، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *ئۇزاققا قالماي ئۇنىڭ جەستى لالما ئىتلارغا لوقما بولىدۇ.*

△ *باغداتقا كېلىپ هەممىسى ئاتتىن چۈشۈپتۇ.*

△ *بۇنى كۆرۈپ شەررىكانىنىڭ غەزىپى تېخىمۇ ئۆرلەپتۇ.*

△ *قارىسى توزۇتۇپ ئات چاپتۇرۇپ بىرى چىقىپ كېلىۋاتاتتى.*

△ *شۇنداق تۇرۇپ نېمىشقا ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىشقا رازى بولدۇڭ؟*

△ *ئىشىنىڭ ئىككى ـ ئۈچ كۈنگە سوزۇلۇشىنى ئالدىلاپ جېنىم سىقىلدى.*

تۆۋەندىكى رەۋىشداشلار ياكى رەۋىشداش بىرىكمىلىرى ئاددىي جۈملىلەردە كۆپىنچە هالەتلىك رولدىلا كېلىدۇ، شۇڭا كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ.

① بولۇشلۇقتا ياكى بولۇشسىزلىقتا كەلگەن هازىرقى زامان داۋام پېئىلىدىن بولغان رەۋىشداش بىرىكمىلىرى

△ *ئۇ كۈلۈمسىرىدى ۋە كۆزەينەكىنى سۇرتۇۋېتىپ (ياكى سۇرتۇپ تۇرۇپ) ماڭا تىكىلىپ قارىدى.*

△ *ئەتىگەندىن ـ كەچكىچە ئورما ئورۇۋاتماي سايىدا ئۇخلاۋېتىپتىمەنمۇ؟*

② تۇسلۇك مەنىدە كەلگەن ئولتۇر ـ، تۇر ـ، يۈر ـ، بول ـ، ئال ـ، بار ـ، ئات ـ، قوي ـ، كەت ـ، قال ـ قاتارلىق پېئىللاردىن هاسىل بولغان رەۋىشداش بىرىكمىلىرى

△ *چىشىمنى چىشلەپ تۇرۇپ بولغان ئەھۋالنى ئېيتىپ*

بەردىم.

△ كىچىك ماشىنىغا غىل ـ پال قاراپ قويۇپ شادىياچاق ئالاقىچىدىن سورىدى.

△ توپلەي، پايپاقلىرىمنى يېشىۋېتىپ ئىشقا كىرىشىپ كەتتىم.

△ ئۆمەر ئىبنى خەتتاپ بىر كۈنى پادىچى قۇل ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىپ بېرىپ قوي سېتىۋالماقچى بوپتۇ.

△ سودىگەر قىزنىڭ بەدىۋىنىڭ قولىدىن قۇتقۇزۇۋېلىپ ئۆزىنىڭ تونىغا ئوراپتۇ.

△ ئىككى باتۇر تويغۇچە يەپ ـ ئىچىپ بولۇپ ئۇخلاشقا كەتتى.

△ ماۋارىپ بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى ئۇخلاۋاتقىنىدەك كۆزىنى يۇمۇپ ئولتۇرۇپ ئالدىغا كەلگەنلەرنىڭ سۆزىنى تىڭشايدىغان،... كۆرۈنىدىغان ئېغىر بىر ئادەم ئىدى.

△ مەن سېنى قىزلار ئىچىدە ماختاپ يۈرۈپ ئاسمانغا چىقىرىۋېتىمەن.

△ ئۇ يوغان قاتما بارماقلىرى بىلەن گېزىت قەغىزىگە موخۇركا ئوراپ تۇرۇپ سۆزگە قىزغىن كىرىشىپ كەتتى.

③ جۈپ رەۋىشداش بىرىكمىلىرى

△ ئاق بۇرۇتلۇق كاتىپ روكۇغا بارغاندەك ئېگىلىپ ـ قوپۇپ قەغەزلەرنى يىغاتتى.

△ بۇنى بىلىنىۋرمەسلىك ئۈچۈن قەغەزنى ئۆرۈپ ـ چۆرۈپ ئۇ يەر ـ بۇ يېرىگە كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتى.

△ ... ئۇزۇپ ـ ئۇزۇپ سۆزلەشكە باشلىدى.

△ مەنمۇ «ئاپا! جېنىم ئاپا!» دەپ تېلىفىپ ـ تېلىفىپ يىغلاشقا باشلىدىم.

④ «قانداق»، «نېمىشقا» مەنىلىرىدە كەلگەن «قانداق قىلىپ» رەۋىشدىكى

△ *پۇقرانىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى بىلمىسە، ئۇلارنى قانداق قىلىپ ئىدارە قىلالايدۇ؟*

△ *قانداق قىلىپ سىلەر بىزنىڭ مالىلىرىمىزنى ئالماقچى بولىسىلەر؟*

⑤ ئاددىي جۈملىنىڭ تەركىبىدە كەلگەن «قاراپ، قارىماي» رەۋىشداشلىرى

△ *يۈمشاق پاخالدا موللاق ئېتىشىپ، تۆۋەنگە قاراپ قېچىپ كېتىشتى.*

شۇ چاغدا شەھرىكان خادىملىرىغا قاراپ توي ـ زىياپەت ھازىرلىقىنى كۆرۈشنى بۇيرۇپتۇ.

△ *بۇ ئىشئوپىيەلىك ئۆزىنىڭ يارىدار بولغىنىغا قارىماي ئاكىللىشقا ئېتىلىپ كەلدى.*

⑥ «... تارتىپ» رەۋىشدىشى + «... ـغىچە، ـ قىچە // ـ گىچە، ـ كىچە» بىرىكمىسى

△ *... دىن تارتىپ ... ـ يىللارغىچە*

△ *...دىن تارتىپ تا ئايرىلغان كۈنگىچە*

△ *ھاكىمدىن تارتىپ ئەمىرىگىچە*

⑦ چىقىش كېلىشتىن كېيىن كەلگەن «باشلاپ» رەۋىشدىشى پۇتۇنلەي ۋاقىت ھالىتى رولىدا كېلىدۇ. بۇنى «ئېتىبارەن» سۆزى بىلەن ئالماشتۇرغىلىمۇ بولىدۇ. شۇڭا، بۇ بىرىكمە بىر خەۋەرلىك ئاددىي جۈملىدە كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *شۇ كۈندىن باشلاپ بەزىدە ياتقىمىنىڭ ئىشىكى غىچىلدايدۇ.*

△ *ئەتىسىدىن باشلاپ سېلىمجان ماڭا جانى توغرىسىدا گەپ قىلمايدىغان بولۇۋالدى.*

△ *ماڭارىپ نازارىتىدىن رەسمىيەت قەغەزلىرىمنى ئالغان مىنۇتتىن باشلاپ يېنىكلىك قىلماسلىققا قەسەم ئىچكەنىدىم.*

⑧ بەزىدە « ـپ» رەۋىشدىكى قاتلاملىق ھالەتلەرنى پەيدا قىلىشى مۇمكىن. بۇنداق ھالدىمۇ كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *شەرىكاننىڭ ئېتى لوقانىڭ ئېتىغا قاراپ چاپچىپ قويۇپ تۇرۇپتۇ.*

2) «ـ غاچقا، قاچقا // ـ گەچكە، ـ كەچكە» رەۋىشداشلىرى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەر.

بۇنداق بىرىكمىلەردە رەۋىشداشتىكى پېئىلنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىلەن جۈملىنىڭ ئىگىسى ئايرىم ـ ئايرىم بولۇشى ياكى جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن بىر شەخس بولۇشى مۇمكىن. ھەر ئىككى خىل ئەھۋالدا كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *بۇ يەرگە پات ـ پات ئىسسىق غەرب شامىلى كېلىپ تۇرغاچقا، قىشتىمۇ، يازدىمۇ چېچەك ۋە مېۋىلەر ئۈزۈلمەيتتى.*

△ *يەكشەنبە بولغاچقا، ئۇ ئۆيىگە ۋاقچىرەك كەلدى.*

△ *ئودىسسىئوس ئۈزاق سۆزلەپ چارچاپ كەتكەچكە، جىم ئولتۇرۇپ قالدى.*

ئەگەر بۇ رەۋىشداش بىرىكمىسى خەۋەرگە يانداش كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *مەن بارمىغاچقا كۆرەلمىدىم.*

3) «ـ غۇچە، ـ قۇچە // ـ گۇچە، ـ كۇچە» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەر

بۇنداق بىرىكمىلەردە مۇشۇ قوشۇمچىلار بىلەن تۈرلەنگەن پېئىلنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىلەن جۈملىنىڭ ئىگىسى بىر بولمىسا ھەم بۇنداق بىرىكمە ئاساسىي جۈملىنىڭ بېشىدا كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *پاراخوت قوزغالغۇچە، پاراخوت ئۇستىدىكى بىر بۇرجەكتە ئولتۇردۇق.*

△ *ھەممە نەرسىنى ئۆزۈڭدىن كېيىنكى خەلىپىگە قالدۇرۇپ قويغۇچە، ھازىر بولسىمۇ شۇنداق قىلغىنىڭ ياخشىراق.*

△ *كۈن چىقىپ، چۈش بولغۇچە، ئۇلار قىزىق ئاپتاپتا ئولتۇرۇشتى.*

ئەگەر بۇ بىرىكمە ئاساسىي جۈملىنىڭ ئېگىسى بىلەن خەۋىرىنىڭ ئارىسىغا جايلىشىپ قالسا ياكى بۇ بىرىكمىدىكى پېئىلنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىلەن جۈملە خەۋىرىنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىر بولسا، ياكى بۇ بىرىكمىنىڭ ئىشلىگۈچىسى بولماي، خەۋەرگە ياندىشىپ كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *سادىق كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگۈچە ئىككى كەنتنى ئارىلىدى.*

△ *سىزمۇ جاۋاب كەلگۈچە سەۋر قىلىپ تۇرىسىز ـ دە.*

△ *مەن ھاۋا ئۆزگىرىپ كەتكۈچە مېھمانخانىنىڭ سەل نېرىسىدىكى تۆپىلىكتىن ئۆتۈپ، ... قاراپ ماڭدىم.*

△ *بۇنى تاپقۇچە بىر ھەپتە باش قاتۇردۇم.*

△ *دۇشمەن يەنە ئۆز جايىغا، دېڭىز قىرغىقىغا چېكىنگۈچە شۇ يوسۇندا جەڭ قىلىشىپتۇ.*

△ *ئادەملەر لەززەتلىك توي تاماقلىرىنى قورسىقى تويغۇچە يېيىشىپتۇ.*

△ *بۇ ئىش ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە پۈتۈن مەھەللىگە تارالدى.*

△ *بۇ ئادەمنى ئىشەندۈرگۈچە قېنىم چىقاي دېدى.*

△ *دەريا لېۋىگە يەتكۈچە ئالدىرا.*

△ *... ئاندىن كېيىن ئونىڭ ئوغۇللىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قىساس ئالمىغۇچە سېنىڭ ئالدىڭغا كەلمەيمەن.*

4) پۈتكەن سۈپەتداش قوشۇمچىسى « ـغان، ـ قان // ـ

گەن، ـ كەن» بىلەن ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەر

بۇنداق بىرىكمىلەر قوشما جۈملىلەر تەركىبىدە كۆپىنچە ھالەت بېقىندى تارماق جۈملىلىك رول ئويناپدۇ. بۇنداق بىرىكمىلەرنىڭ تۈرلىرى جەق بولسىمۇ، ئۇنىڭ بېقىندى تارماق جۈملىلىك رولى ئېتىبارغا ئېلىنىپ، كۆپ ھاللاردا كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ.

بۇ بىرىكمىلەرنىڭ تۈرلىرى

(1) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + چىقىش كېلىش + كېيىن (بۇيان)...

مەسىلەن:

△ *بىز يەرنى ئاغدۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئوتياش تېرىيسىلەر.*

△ *ئاربىدىن بىرئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، كالىنىڭ ئىگىسى تۇردى بوۋاي ئالدىراپ ھاشىم بوۋاينىڭ ھويلىسىغا يېتىپ كەلدى.*

△ *تىرويا قولىدىن كەتكەندىن بۇيان، سىلىنى ئەسلىي قىياپەتلىرىدە كۆرۈپ باقمىدىم.*

(2) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + ئورۇن كېلىش ياكى ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + ئورۇن كېلىش + لا

مەسىلەن:

△ *ئەزىمقان ئۆيگە كىرگەندە، جەمىلە قەلەمچە قىلىۋاتاتتى.*

△ *قاراڭغۇ چۈشكەندىلا، ئۇلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.*

△ *بىر ئالىم بىر مەسىلىنى ھەل قىلغاندىمۇ، نەچچە مىڭلىغان ئالىملار بۇ ئىشلارنىڭ ئارانلا بىر قىسمىنى ھەل قىلالايدىكەن.*

(3) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + چاغ، ۋاقىت، پەيت، ئەھۋال + ئورۇن كېلىش ياكى ئىشلىگۈچى + پۈتكەن

سۈپەتداش + هامان

مەسىلەن:

△ *ناسكا ئاتىسىنىڭ ئوردىسىغا يېتىپ كەلگەن چاغدا، ئودىسسىئوس مۇقەددەس ئورمانلىقتىن چىقتى.*

△ *جانابلىرى ئالتۇن تاج ۋە كەمەرلەردىن ئايرىلىپ ئولتۇرغان ئەھۋالدا، يەرگە يوشۇرۇنۇپ تۇرغان ماما شۇ كۈپتىكى ئالتۇن ئۇستىدىكى تۈپراقنى دەسسەپ تۇرغان ساتىراچقا تەسىر قىلغان.*

△ *شۇڭا ئىزىمنى تاپقان هالدىمۇ، مەن بىلەن ئۇچرىشىشقا يۈزى چىدىماس.*

△ *شەررىكان دەمەشققە يېتىپ بارغان هامان، پۈتۈن دەمەشق ئاهالىسى ئۇنى قارشى ئېلىپ، ... بىلەن چىقىپتۇ.*

(4) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + تەۋەلىك قوشۇمچىسى + ئورۇن كېلىش

مەسىلەن:

△ *پەلەمپەيدىن چۈشۈۋاتقىنىمدا، كۆزۈمگە ئەتراپ قاپقاراڭغۇ كۆرۈندى.*

△ *بىز نىسارالار شەهىرىدە تۇرغىنىمىزدا، هېچكىم بىزدىن هېچقانداق جەريمانە ئالمىغانىدى.*

(5) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + تەۋەلىك قوشۇمچىسى + ئۇچۇن

مەسىلەن:

△ *بىز مەسلىھەتلىك ئىش قىلغىنىمىز ئۈچۈن، خۇدا بىزلەرگە غەلىبىنى نېسىپ قىلدى.*

(6) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + تەۋەلىك قوشۇمچىسى + بىلەن

مەسىلەن:

△ *بۇ قىز ... گەپنى مۇشۇنداق قىلغىنى بىلەن، ئۇنىڭ*

ئاتىسى ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى پەملەپ، ... دېدى.

(7) ئىشلىگۈچى + پۇتكەن سۈپەتداش + «ـ لىق، ـ لىك» + چىقىش كېلىش

مەسىلەن:

△ *سوقما تامنىڭ تەكتى زەي تارتىپ، ئۇلى بوشاپ قالغانلىقتىن، تام ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ، كالىنى بېسىۋالغان.*

(8) ئىشلىگۈچى + پۇتكەن سۈپەتداش + «ـ لىق، ـ لىك» + تەۋەلىك قوشۇمچىسى + ئۇچۇن (تۇپەيلىدىن، سەۋەبىدىن)

مەسىلەن:

△ *سارايىنىڭ ياخشى جابدۇقلىرى ھۇجرىغا چىقىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، جەمئىيەتنىڭ قاپىقى ئېچىلمىدى.*

ئەسكەرتىش: يۇقىرىدىكى سەككىز خىل بىرىكمىدە پۇتكەن سۈپەتداشتىكى ھەرىكەتنى ئىشلىگۈچى بايان قىلىنىشىمۇ ياكى جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن بىر شەخس بولۇشىمۇ، بۇ بىرىكمىلەردىن كېيىن پەش قويۇلمۇ-بۇرىدۇ. مەسىلەن:

△ *مۇلا نىياز كۆلۈپ قويۇپ، بىر پەس ئويلانغاندىن كېيىن، مۇنداق ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى.*

△ *تىغ بىلەن يۇرت سورىغاندىن كېيىن، ئەلۋەتتە شۇنداق بولىدۇ.*

△ *ئۇ يەرگە بارغاندا، يەر تەڭرىلىرىدىن ئەركىنلىك تىلەپ قىلسۇن.*

△ *بىز بۇ ئارالنىڭ پورتىغا يېتىپ كەلگەن چېغىمىزدا، بۇ يەردە كىم تۇرىدىغانلىقىنى بىلمەيتتۇق.*

△ *لېكىن، گۈلشەنگە كەلگەندە، ئاغزىغا كەلگەن بىرمۇ گەپنى يۇتۇۋەتمەيتتى.*

△ *جارچىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغان ھامان، ئەرلەر سېۋەت كۆتۈرۈپ، مېۋە قاققىلى ئون ئىككى باغقا يېيىلدى.*

△ *هەممىمىز ھەددىدىن ئارتۇق چارچاپ كەتكەنلىكىمىز ھەم دەرد ـ ئەلەم تارتقانلىقىمىز ئۈچۈن، ئوتلاقتا توپتوغرا ئىككى كېچە ـ كۈندۈز ئۇخلاپتىمىز.*

ئەگەر بۇ بىرىكمىلەر جۈملىنىڭ خەۋىرىگە يانداش كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *جەمىلە يەرگە يورۇق چۈشكەندە ئورنىدىن تۇردى.*

△ *نەگە بېرىشىمنى پەقەت كوچىغا چىقىقاندىن كېيىنلا ئويلىدىم.*

△ *ھودۇققان ھالدا ئەتراپىمغا قارايتتىم.*

(9) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + تەۋەلىك قوشۇمچىسى + دەك، ئوخشاش.

بۇ بىرىكمە جۈملىدە كۆپىنچە قىستۇرما تەركىب بولۇپ كېلىدۇ. شۇڭا كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *بۇ ئەلدە، ئەرلەر دېڭىزچىلىققا ماھىر بولغىنىدەك، ئاياللار توقۇش ئىشلىرىغا ماھىر ئىدى.*

△ *خۇددى نەچچە كىشىنىڭ غۇلىچى يېتمەيدىغان دەرەخنى ئادەمنىڭ كۆزىچىلىك يوپۇرماقلار ياشىناتقىنىغا ئوخشاش، ئىنسانىدىكى ئەخلاق ـ پەزىلەتنىمۇ كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان ئۇششاق ـ چۈششەك نەرسىلەر تەمىنلەپ تۇرىدۇ.*

بۇ بىرىكمىدىكى پۈتكەن سۈپەتداشنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىلەن جۈملىنىڭ ئىگىسى بىر شەخس بولۇپ قېلىشى ياكى بۇ بىرىكمە جۈملىنىڭ خەۋىرىگە يانداشىپ كېلىشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇنى قىستۇرما تەركىب ھېسابلىغىلى بولمايدۇ، بەلكى ھالەت ھېسابلاپ، ئارقىسىدىن پەش قويماسلىق كېرەك.

مەسىلەن:

△ *ھاشىر قوشۇمىسىنى تۇرۇپ، رازىيە كۈلۈمسىرەپ، مېنى ئەيىبلىشۋاتقاندەك كۆزۈمگە قارىشىپ تۇراتتى.*

△ *كالفا سۆزلىرىمنى بالىلار چۈچەك ئاڭلاۋاتقاندەك كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ ئاڭلايتتى.*

△ *ئۇلار بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىشنى ئارزۇ قىلىپ يۈرگەندەك قىلغىن، تەمكىن ۋە جىددىي سۆزلەشمەكتە ئىدى.*

(10) ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + چە

ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + تەۋەلىك قوشۇمچىسى + چە

ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + پېتى

ئىشلىگۈچى + پۈتكەن سۈپەتداش + يۆنىلىش كېلىش + قەدەر.

بۇنداق بىرىكمە جۈملىدە ھالەتلىك رولدا كېلىدۇ. شۇڭا، جۈملىنىڭ بېشىدا كەلسە، مەيلى ئۇ بىر خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بولسۇن، مەيلى ئىككى خەۋەرگە مۇناسىۋەتلىك بولسۇن، ئوخشاشلا كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ئىسلام دىنى بارلىققا كەلگەنگە قەدەر، پارسلاردا شۇ قائىدە - تەرتىپ جارى بولۇپ كەلگەنىدى.*

ئەگەر بۇ بىرىكمىدىكى سۈپەتداشنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىلەن جۈملە خەۋىرىنىڭ ئىشلىگۈچىسى بىر بولسا ياكى بۇ بىرىكمە خەۋەرگە يانداشىپ كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ ئۇلار شۇ ماڭغىنىچە (ماڭغان پېتى) شەرىكانىتىڭ سارىيىغا يېتىپ بېرىپتۇ.

3. مۇستەقىل تەركىبلەردە

مۇستەقىل تەركىبلەر جۈملىنىڭ بېشىدا بولسا، ئاخىرىدىن، ئوتتۇرىسىدا بولسا، ئىككى چېتىدىن، ئاخىرىدا بولسا، ئالدىدىن پەش بىلەن ئاجرىتىلىدۇ.

كۆپرەك كۆرۈلىدىغان مۇستەقىل تەركىبلەر تۆۋەندىكىلەر:

1) قاراتما تەركىب

△ قەدىرلىك ئانا، ئۇرۇشتا يارىلىنىپ قايتىۋاتقان جەڭچىلىرىمىز كېچە دۈشمەننىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى.

△ نەچچە زامانلار بولدى، بىرەر قېتىم كۆرۈپ كېتەيمۇ دېمەيدىغان، قىزىم.

2) قىستۇرما تەركىب

△ ئۇنىڭدىن باشقا، رەيھاننىڭ يەنە ئۆزىگە خاس بەزىبىر سىرلىرىمۇ بار ئىدى.

△ بەختكە يارىشا، شۇ كۈنى كەچقۇرۇن تۆمۈر خەلىپىمۇ بارىكۆلدىن قايتىپ كەلدى.

△ سەپەرقۇلنىڭ ساناق نۆۋىتى، نېمىشقىدۇر، ھەممىدىن كېيىنكى قاتارغا قويۇلغانىدى.

△ ئەزىمجان، نېمىلا قىلمىسۇن، ئوغۇل ئۆيلەيدىغان ئەر بولغىنى ئۈچۈن، بارلىق ئېغىرچىلىقلارنى كۆتۈردى.

△ ئۇنىڭ تۇرمۇشىنى كۆزىتىشچە، ھېچكىم ئۆزىنىڭ ھايات يولىنى بەلگىلىۋالمايتتى.

△ دېمەك، كۆز يېشىدىن ئەندىكىپ ئويغانغان ئوخشايدۇ.

△ ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇنىڭ كۆزى قانداق قىلىپ قارىغۇ بولۇپ قالدى؟

3) ئىملىق تەركىب

△ ھە، بەللى، مانا شۇ، ئەقىللىق خوتۇن ـ دە، سەن.

△ مەيلى، كۆچىلىكنىڭ پايدىسى ئۈچۈن ھەرقانداق زىيان تارتىشقا تەييار بىز!...

4) جۈملىدە يېزىق بىلەن كەلگەن دەرىجە سانلار

△ قۇمۇلدا تۇرىدىغان بولسىلا، بىرىنچىدىن، شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ھېچقاچان ئوبدان ئۆتەلمەيدىلا، ... ئىككىنچىدىن، ...

4. باغلىغۇچىلاردا

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا باغلىغۇچى بولۇپ كېلىدىغان تىل تەركىبلىرىنىڭ سانى كۆپ ئەمەس، لېكىن ئۇلارنىڭ مەنە جەھەتتىن ئۆتەيدىغان ۋەزىپىلىرى خىلمۇخىل. بەزى باغلىغۇچىلار، ھەتتا رەۋىشلەر بىلەن، قىستۇرما سۆزلەر بىلەن، تەركىلمە (سۆز ئارقا يارەمچى)لەر بىلەن تۇتۇشۇپ كېتىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىدا باغلىغۇچىلار ئومۇميۈزلۈك تەتقىق قىلىنىشتىن بۇرۇن پەش قويۇشتا قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىۋاتقان تۆۋەندىكى باغلىغۇچىلار ئۇستىدىلا توختىلىمىز.

1) بىرىكتۈرگۈچى باغلىغۇچىلار «ۋە، ھەم، ھەمدە، بىلەن»لەرنىڭ ئالدى ياكى كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ.

مەسىلەن:

△ *ئۇلار گەپ ـ سۆزسىزلا پىيالىنى بوشىتىشتى ۋە قازان كاۋىپىدىن ئىشتىها بىلەن يېيىشتى.*

△ *ھەر بىر كىشى ئۇنى مۇقەددەس ئولىمپىيا تېغىدىكى تەڭرىلەرگە ئاتاپ سەدىقە قىلىشتى ھەم بۇ مېھمانىنىڭ ئۆز ئېلىگە ئامان ـ ئېسەن قايتىپ بېرىشىنى تىلىدى.*

△ *... ئۆزى كۆرگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى قايغۇ ھەم قورقۇنچ بىلەن ئېيتىپ بەردى.*

△ *... پەقەت مۇئامىلە ئارقىلىقلا ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت ئالاھىدە تاۋارنى سېتىۋالىدۇ ھەمدە ئاخىردا تاۋارنى سېتىپ، قوشۇمچە قىممەتنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ.*

ئەگەر «ھەم» باغلىغۇچىسى تەكتىلەش يۈزىسىدىن باغلىنىدىغان ئىككى تەركىبنىڭ ئالدىدا تەكرارلانسا، كېيىنكى «ھەم»نىڭ ئالدىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *بۇ مەنسۇرنىڭ ھەم تەكلىپى، ھەم بۇيرۇقى، بۇنى ئولتۇرغانلار ياخشى بىلىدۇ.*

2) «بىراق، ئەمما، لېكىن، ئەكسىچە، ۋاھالەنكى، شۇنداقتىمۇ» قاتارلىق قارىمۇقارشى باغلىغۇچىلار چېكىت

قويۇپ ئاياغلاشتۇرۇلغان ئىككى جۈملىنى ياكى ئۆزئارا ئالاقىدار ئىككى ئابزاسنى باغلاپ كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ؛ بولمىسا، پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *ئىستېمال قىممىتى ھامان ئىجتىمائىي ھايلىقنىڭ ماددىي مەزمۇنىنى ھاسىل قىلىدۇ. بىراق، ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئۆزى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.*

△ *ئەمما، ئۇ پەقەت مويسىپىت نېستور يېتىپ كەلگەندىلا نىيىتىدىن يانىدى.*

△ *ئىنسانلار بىر مىليون يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە، ئەمما تاۋارنىڭ دۇنياغا كەلگىنىگە 6 ـ 7 مىڭ يىللا بولدى.*

△ *لېكىن، مەن دوستلىرىمنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن قولۇمدىن كەلگەن ھەممىنى قىلىشقا ھەل باغلىدىم.*

△ *ئۇلارنىڭ ئۇستىبېشى لايغا مىلەنگەن، لېكىن نېمىگىدۇر خۇشال ئىدى.*

△ *تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، ۋاھالەنكى، ئوخشاش خىلدىكى تاۋار يەنە ئوخشاش ئىجتىمائىي قىممەت بويىچە سېتىلىدۇ.*

△ *ئۇ ئەمدى قانداق قىلىشنى بىلەلمەي تۇرغىنىدا، ئافىنا بىر ياش مالچى قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، شۇنداقتىمۇ شاھزادىلەرچە نازاكەت بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى.*

3) «شۇڭا، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇڭلاشقا، چۈنكى، شۇ سەۋەبتىن» قاتارلىق سەۋەب باغلىغۇچلىرى ئەگەر چىكىت بىلەن ئاياغلاشقان جۈملىدىن كېيىن كەلسە، ياكى ئابزاسنىڭ بېشىدا كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ، باشقا ئەھۋاللاردا كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *شۇڭا، ئۇمۇ بۇ ئىشنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشنى بەلگىلەپ بېرىشنى ئىلتىجا قىلىپ ۋەھىي سورىدى.*

△ *دەل مۇشۇ سەۋەبتىن، تاۋار باشقا ئەمگەك*

مەسئولاتلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا، قىممەت تاۋارنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

△ ئىنسانىيەت ئەنە شۇنداق ياشايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ھاياتنىڭ قىزىقى بار.

△ يەككە تاۋارلار بۇنداق بايلىقنىڭ ئامىل شەكلى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز تاۋارنى تەھلىل قىلىشتىن باشلىنىشى كېرەك.

△ شۇڭلاشقا، قەھرىمانلارنىڭ بۇ ئوغۇللىرى ئۆزلىرىنىڭ بىر داھىي تالانتىغا ئاپىرىدىن ئەھمىيەتسىز ئىلتىجا قىلىشتى.

△ ...، بەلكى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، شۇڭلاشقا ئۇ جەمئىيەتنىڭ ئىستېمال قىممىتى بولىدۇ.

△ بۇنداق دېيىش خاتا. چۈنكى، مۇئامىلە جەريانىدا... قوشۇمچە قىممەت پەيدا بولمايدۇ.

△ قۇيما پۇل ۋە قەغەز پۇل دۇنيا پۇلى بولالمايدۇ، چۈنكى ئۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ دائىرىسىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئەسلىي قانۇنىي ئەھمىيىتىنى يوقىتىدۇ.

4) كۈچەيتكۈچى باغلىغۇچى «ھەتتا، بەلكى، تاكى، يەنە كېلىپ، دېگەنبىلەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھېلىغۇ» قاتارلىقلاردىن كېيىن ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ لېكىن، ئۇنىڭ زەربىسى بىلەن كۆيۈپ بىر قەدەممۇ چېكىنمەيدۇ، بەلكى ئۇنىڭغا تېخىمۇ جىقراق ئادەم يېپىلىدۇ.

△ ئۆزىڭىز كەلمەيلا قالماستىن، بەلكى باشقىلارنىڭ كېلىشىگىمۇ توسالغۇ بولىدىڭىز.

△ لېكىن، كامالدىن ئۇن چىقمىدى، ھەتتا مىدىرمۇ قىلمىدى.

△ مەلىكە ئەپسۇن ئوقۇپ، بىر يۇمىلاپلا كەپتەرگە،

سۇغا، ئوت ـ چۆپكە، دەل ـ دەرەخقە ئۆزگىرىشىنى، ھەتتا سېھىرنىڭ باشقا تۈرلىرىنىمۇ ئۆگىنىپ بوپتۇ.

ئەسكەرتىش: *«بەلكىم» سۆزى باغلىغۇچى ئەمەس، قىستۇرما تەركىب دەپ قارىلىدۇ، شۇڭا مۇستەقىل تەركىبلەر قاتارىدا كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:*

△ *قېنى، بىللە ئويلايلى، بەلكىم، بۇ تۇغۇچنىمۇ يېشىۋالارمىز.*

△ *بەلكىم، بۇ يەردە باشقا سىر باردۇ؟*

5) تالىلغۇچى باغلىغۇچى «يا، ياكى، ئە، گاھ، خاھ، مەيلى» قاتارلىقلاردىن كېيىن ياكى ئالدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *قانداق قىلاي، يوشۇرايمۇ ياكى خاتالىقلىرىمنى ئۇستۇمگە ئېلىپ ئەپۇ سورايمۇ؟*

△ *بەلكى ساپ قىممەتلىك ئالتۇن ـ كۈمۈش پۇل بولۇشى ياكى پۇل ماتېرىيالى بولغان قىممەتلىك مېتاللار بولۇشى كېرەك.*

ئەگەر بۇ باغلىغۇچى باغلىنىدىغان ئىككى تەڭداش تەركىبنىڭ ئالدىدا تەكىتلەش يۈزىسىدىن تەكرار كەلسە، ئىككىنچى قاتاردىكىسىنىڭ ئالدىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *يا ئۇنداق، يا مۇنداق پىكىرلەرنىڭ بولۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.*

6) ئوخشىتىش باغلىغۇچىسى «شۇنداقلا، شۇنىڭدەك» تەڭداش جۈملىلەر ياكى جۈملىنىڭ تەڭداش تەركىبلىرىنى باغلاپ كېلىدۇ. كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *ئوقۇش، شۇنىڭدەك ئوقۇغاننى ئەملىدە ئىشلىتىش ئاسان ئىش ئەمەس.*

△ *... ئۇنى چەكسىز مۇددەتتە ساقلىغىلى بولىدۇ، شۇنداقلا ھەر ۋاقىت باشقا ھەرقانداق تاۋارغا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ.*

7) ئىزاھ باغلىغۇچىسى «يەنى، مەسىلەن»

ئىزاھ باغلىغۇچىسى «يەنى» مەيلى ئىككى جۈملە ئارىسىدا كەلسۇن، مەيلى ئىككى سۆز ئارىسىدا كەلسۇن، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ ئۇنداق بولسا، پۇلنىڭ بۇ كۆپەيگەن سوممىسى، يەنى قوشۇمچە قىممەت نەدىن كېلىدۇ؟

△ نەرسىنى نېسى ئېلىپ، پۇلىنى كېيىنرەك بېرىدىغان ئەھۋاللار بولىدۇ، يەنى نەرسىنى ئالغاندا نەق پۇل تۆلەنمەي، مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن ئاندىن پۇل تۆلىنىدۇ.

ئىزاھ باغلىغۇچىسى «مەسىلەن» ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆز، ئىزاھلانغۇچى سۆز ياكى ئاھاڭ جەھەتتىن تولۇق ئايانغلاشمايي، پەش بىلەن ئايرىلغان جۈملىلەردىن كېيىن كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ دۇنيا ئەللىرىنىڭ تارىخىدا نۇرغۇن تاۋارلار ــ مەسىلەن سەدەپ، گەزمال... ئوخشاشلار پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلگەن.

△ سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى زىددىيەتلەر كونا جەمئىيەتتىكى زىددىيەتلەرگە مەسىلەن، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى زىددىيەتلەرگە تۆپتىن ئوخشىمايدۇ.

ئەگەر چېكىت بىلەن ئايانغلاشقان جۈملىلەردىن كېيىن كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ ئولارنىڭ ئىستېمال قىممىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، كىيىم ـ كېچەك بەدەننى ئىسسىتىدۇ، ....

8) شەرت باغلىغۇچىسى «ئەگەر، ئاۋادا، ئۇنداقتا»، ئايرىغۇچى باغلىغۇچى «پەقەت، جۈملىدىن»، ئىمكانىيەت باغلىغۇچىسى «ئاندىن»، تەكىت باغلىغۇچىسى «تېخى، بولۇپمۇ، خۇسۇسەن»، سەۋەب ـ نەتىجە باغلىغۇچىسى «شۇنىڭ بىلەن، نەتىجىدە»، ئارتتۇرما باغلىغۇچى «يەنە، شۇنىڭ بىلەن بىللە، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا» قاتارلىق باغلىغۇچىلاردىن كېيىن

پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *ئەگەر ئات ماڭغىلى ئۇنىمىسا، قامچا بىلەن بولۇشىغا ئۇر.*

△ *ئۇنداقتا سەن مېنىڭ تۇكلىرىمدىن بىرنەچچە تال ئېلىۋال...*

△ *ھەر بىر تاۋار ئىگىسى ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ تاۋىرىنى پۇلغا ئايلاندۇرغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن ئۆزىگە كېرەكلىك نەرسىنى ئالالايدۇ.*

△ *تېخى بەزىلەر «مەنسۇرنى، ئەكىبەرنى يېقىتىمىز» دېيىشمدۇ.*

△ *... يامانلاشتۇرىدۇ، بولۇپمۇ 70 ـ يىللاردىن كېيىن بەزى ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە ئىشسىزلارنىڭ نىسبىتى جىددىي ئۆرلەپ كەتتى.*

△ *... جان باقىدىغانلار بارغانسېرى كۆپىيىدۇ، نەتىجىدە نۇرغۇنلىغان ئىشچىلار ئىشسىز قالىدۇ.*

△ *... كونكرېت ئەمگەك ئىلىستراكت ئەمگەككە قايتالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ ئەمگىكى بىكار كېتىدۇ.*

△ *بارلىق خەلققە پايدىلىق ئارزۇلار ئىشقا ئاشىدۇ، پەقەت بۇنىڭ بۇگۈنى ۋە ئەتىسىلا بار، خالاس... دەپ قارىدى.*

△ *ئۇنىڭ نېرىراقىدا يەنە بىر قەبرە تۇراتتى.*

△ *ئۇلارنىڭ ھەربىرىدە قانۇنىيەتلىرىنى تاپىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر نەچچە ياكى بارلىق جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئورتاق قانۇنىيەتلىرىنىمۇ تەتقىق قىلىدۇ.*

« ھېچ بولمىسا (تەكىت باغلىغۇچىسى)»، «شۇنداق قىلىپ، (سەۋەبى ـ نەتىجە باغلىغۇچىسى)» سۆزلىرى گەرچە باغلىغۇچىلار قاتارىدا بولسىمۇ، شەرتلىك ۋە ھالەتلىك مەنىلىرىنىڭ يەنىلا مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ كەينىدىن

پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ھېچ بولمىسا، سەن مېنىڭ ماياقلىرىمدىن بىرنەچچە تال ئېلىۋال. ھاجىتىڭ چىقىپ قالسا، كۆيدۈرسەڭ، ئەسقېتىپ قالسام، ئەجەب ئەمەس، دەپتۇ يىلان.*

△ *شۇنداق قىلىپ، نىساخان خۇشى تۇتقاندا، ئوغلىنى بولۇشىغا قويۇپ بېرىپ ئەركە - تايتاق قىلىۋېتىش، كېيىن ئۇنى يىغىۋالالماي، ئۇرۇپ - تىللاشنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى چۈشىنىشكە باشلىدى.*

5. باشقىلاردا

1) بىر تۇتاش ئېلىنمايدىغان دىيالوگلاردا بۆلۈنگەن قىسىم بىلەن ئاپتور سۆزىنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *تازا چاتاق بولدى، دەپ گېپىنى باشلىدى دادام، يەنى چاتاق شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، نېمە دېيىشىنىمۇ بىلمەيمەن.*

2) كۆپ خانىلىق سانلار تۇركۈمگە ئايرىلغاندا، ھەرقايسى تۇركۈملەر ئارىسىغا سانىنىڭ يېزىلىش يۆنىلىشى بويىچە پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

1،000،000 13،500

3) تەكرار كەلگەن سوئال خەۋەرلەرنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ.

△ *سەن بارامسەن، يوق؟*

△ × × × *كەلدىمۇ، كەلمىدىمۇ؟*

4) جۈملىدىكى A بۆلەكنىڭ ئۆزىنىڭ كەينىدىن كەلگەن تۆۋەن قاتلامدىكى B بۆلەككە باغلىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش زۆرۈر بولغاندا، A بۆلەك پەش بىلەن ئايرىلىدۇ. مەسىلەن:

△ *تۆمۈرىيولنىڭ مەخسۇس لىنىيەسى كارخانا ياكى باشقا ئورۇنلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى، دۆلەت تۆمۈرىيولى ياكى باشقا تۆمۈرىيوللار بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان ئاچا لىنىيەنى كۆرسىتىدۇ.*

△ بۇگۈن پىراكتىكىمدىن قايتىپ كەلگەن ئوقۇغۇچىلار سالامەتلىك تەكشۈرتمدۇ.

△ ئۇزاق ئۆتمەيلا، يۇقىرىغا ئۆرلەۋاتقان تۇتۇننى كۆرۈپ قالدىم.

6. پەش قويۇش هاجەتسىز بولغان بەزى ئورۇنلار

تۆۋەندە كەلتۈرۈلگەن مىسالىلاردا پەش قويۇش هاجەتسىز ئورۇنلارغا بەزىدە پەش قويۇش ئەھۋاللىرى كۆرۈلۈۋاتىدۇ. مەتبۇئاتتىكى مۇشۇ ئەھۋالنى تۈزىتىش مەقسىتىدە مۇنداق جۈملىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1) تۈرغۇن سۆز ياكى ئىسىمداشلارغا «بىلەن» قوشۇلۇپ هاسىل بولغان بىرىكمىلەردىن كېيىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ ئەنە شۇنىڭ مەسىلىھەتى بىلەن باشقىلار ئۇنى چاقىرىپتۇ.

△ بوراننىڭ پەسىيىشى بىلەنلا بۇ كىچىككىنە شەھەرنى دەھشەتلىك بىر ئۇھىمە قاپلاپ كەتتى.

△ يەردىن نەم كېتىش بىلەن ئەر - ئايال قوزغىلىپ، بۇغداينى بۇزۇپ، شال ئۇچۇن داڭزا - كەيزىلەرنى ياسىدى.

△ زېڭىسىنىڭ پاناهى بىلەن سكوللاغا كۆرۈنمەي، قاينامدىن ئۆتۈپ كەلدىم.

△ بۇ قىز دېدەكلەر بىلەن بىللە دەرهاللا قېچىر هارۋىسىنى قوشۇپ، تەييارلاپ بولدى.

2) تۈرغۇن سۆز + چىقىش كېلىش + «كېيىن» ياكى تۈرغۇن سۆز + يۆنىلىش كېلىش + «يېقىن» ئوخشاش بىرىكمىلەردىن كېيىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ ئۇزاق جىملىقتىن كېيىن تۇرسۇن ئاسمىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى.

△ كەچ كىرىشكە يېقىن شامال چىقىپ كەتتى.

3) جۈملىنىڭ كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن بولغان ئىگىسىدىن كېيىن قىستۇرما تەركىبلەر كەلمىسە، پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *بۇ پەرىزاتلارنىڭ ماكانى ئىدى.*

△ *ئۇ بۇ گۈزەل قىزلارنىڭ ئالدىدا خۇددى سالۋا يۇڭلۇق شىرەدەك تۇراتتى.*

4) ئاددىي ياكى تارماق جۈملىدىكى ئاەتتىكى ھالەت ياكى تولدۇرغۇچىلاردىن كېيىن پەش قويۇلمايدۇ. مەسىلەن:

△ *بۇ قېتىمقى سەرگۈزەشتىمنى سىلىگە ئېيتىپ ئۆتتۈمۇ، شاھىم!*

△ *ئودىسسىئوس تۇمانىنىڭ قورشاۋى ئاستىدا بەزمە قىلىۋاتقانلارنىڭ ئارىسىدىن ئۆتتى.*

△ *ئەمما، ئۇنى قوشلاپ قايغۇ ـ ھەسرەتكە سالماسلىق ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بۇ يەرگە كېلىشتىكى مەقسىتىنى ئېيتمىدى.*

△ *بۇ چاغدا بىزنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكىمىز ئاللىقاچان تۈگەپ بولغانىدى.*

△ *كېيىن ئۇ مېنى چىرايلىق ئورۇندۇققا ئولتۇرغۇزۇپ، پۈتۈمگا كىچىككىنە دەسسىگۈچ قويۇپ بەردى.*

△ *شۇ ئەسنادا ئافىنا ئۇنى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك ۋە كېلىشكەن ھالەتكە كەلتۈردى.*

△ *ئۇشتۇمتۇتلا ئۇزۇن مۈڭگۈزلۈك بىر بۇغىنىڭ دەرەخ ئارىسىدىن يۇگۇرۇپ چىقىپ، ئېرىق بويىغا كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدىم.*

△ *ئاخىرى ئۆزىنى باسالماي، ... دېدى.*

△ *ئاخىرىدا ئافىنا ئۇنىڭ ھەمراھىغا ئاتقان پوڭزىكىنىڭ يۆنىلىشىنى بۇرىۋېتىپ، تېز ئېقىۋاتقان ئۆستەڭگە چۈشۈرۈۋەتتى.*

6. يالاڭ تىرناق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

يالاڭ تىرناق قوش تىرناققا نىسبەتەن رولى كىچىك بولغان تىنىش بەلگىسى.

جۈملىدە قوش تىرناق ئىچىدە كەلگەن كۆچۈرمە تەركىبلەر يالاڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. بۇ، خۇددى پەش بىلەن چېكىتلىك پەشنىڭ قاتلام مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىگىنىگە ئوخشاش، كۆچۈرمە تەركىبلەرنىڭ قاتلام مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

△ ــ ئاي قوڭۇرغامەي، «چىراغپايدا چاي ئىچكەن چېچەن»نى كۆردۈم» دېگەندەك، ئەمدى كىتابلاردىن قۇسۇر تاپقىلى تۇردۇڭمۇ؟ ئۇقۇپ قوي، كېرىم، ئۇ دېگەن پەن، دېدى رازىيە.

△ مەن «ېولات قانداق تاۋلاندى» رومانى ھەققىدە قىسقىچە تەسىرات» دېگەن ئوبزورنى ئوقۇدۇم.

7. قوش تىرناق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

قوش تىرناق كۆچۈرمە تەركىبلەرنى ئاپتور سۆزىدىن ئايرىپ كۆرسىتىدىغان بەلگە. ئۇنىڭ رولى يالاڭ تىرناقنىكىگە نىسبەتەن چوڭ.

جۈملىدە كەلگەن بارلىق كۆچۈرمە تەركىبلەر، جۈملىدىن كىتاب، گېزىت ـ ژۇرنال ناملىرى، ماۋزۇ... قاتارلىقلار قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ.

جۈملىدىكى كۆچۈرمە تەركىبلەر كۆپىنچە «دېمەك» پېئىلى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. شۇڭا، تۆۋەندە «دېمەك» پېئىلى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەرنى مەركەز قىلغان ھالدا قوش تىرناقنىڭ ئىشلىتىلىشىنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

1. «دېمەك» پېئىلى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەردە قوش تىرناقنىڭ ئىشلىتىلىشى

1) راي فورمىسىدا كەلگەن «دېمەك» پېئىلىنىڭ ئالدىدىكى

تەركىب دائىم قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ ... چۈشەندۈرۈپ، «قانۇنغا خىلاپ كېلىدىغان ھەرقانداق تەدبىرنى قوللانمىسىڭىز!» دېدىم.

△ «خوپ!» دەپتۇ ۋەزىر دەندان.

2) ئەگەر «دېمەك» پېئىلى « - پ» قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، رەۋىشداش بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلسا، مەيلى كۆچۈرمە تەركىب ئېنىق نەقىل بولسۇن، مەيلى تەخمىن كۆچۈرمە بولسۇن، ئوخشاشلا قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ «ھوقۇق قولىمىزدا» دەپ شاپائەت بىلەن ئاداۋەتنى ئارىلاشتۇرۇۋەتمەيلى.

△ سائەت ئىگىسى «500 سوم تۆلەيسەن» دەپ كۈندە كېلىپ جېدەل قىلىۋاتقۇدەك!

△ «ئۇنداق بولسا، ئۇلارنىڭ كونكرېت تەلىپى نېمىكەن؟» دەپ سورىدى مىشا.

ئەسكەرتىش: مەيلى راي فورمىسىدا كەلگەن «دېمەك» پېئىلىنىڭ ئالدىدىكى كۆچۈرمە تەركىب بولسۇن، مەيلى «دەپ» رەۋىشدىشى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان كۆچۈرمە تەركىب بولسۇن، دىيالوگ سۆزىتىدە ئېلىنغان بولسا، قوش تىرناققا ئېلىنمايدۇ، كۆچۈرمە تەركىبتىن كېيىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ - پۇل بىلەن شىمالىي مۇز ئوكيانىدەك كۆڭۈلنى تۇرپاننىڭ يەتتىنچى، سەككىزىنچى ئايلىرىدەك قىلىۋەتكىلى بولىدۇ، دەيتتىڭغۇ دائىم!

△ - زادى تاختاي يۈيۈش ئۈچۈن قانچىلىك سۇ كېتىدۇ، دەپ سورىغىنىمدا، بىچارە خوتۇنىنىڭ كۆزلىرىگە ياش كەلدى.

3) «دېگەن» سۆزىتىدىكى جۈملىدە تەكىتلەش مەنىسىدە كەلمىسە، ئۇنىڭ ئالدىدىكى كۆچۈرمە تەركىب قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ سەن دېگەن بىر ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ئوقۇتقۇچىسى.
△ قەشقەر دېگەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر مەدەنىيەت مەركىزى.
△ «باشقا يەرگە ئاتىمەن» دېگەن ئوق ئۇنىڭغا تېگىپ كېتىپ قاپتۇ.
△ هازىرلىقلارمۇ تۇگەپ، «ئەتە يەر ھەيدەشنى باشلايمىز» دېگەن كۈنى كەچقۇرۇن مەجلىس ئاچتۇق.
△ ئۇيقۇلۇقتا دەسلەپ مېڭەمگە «ئوت كەتكەن ئوخشايدۇ» دېگەن ئوي كەلدى.
△ «ئۆلمەكنىڭ ئۇستىگە تەپمەك» دېگەندەك، ئەھۋالنىڭ تېگى - تەكتىنى بىلمىگەن بەزى ئادەملەر ئۇنى «شەمشىدىن سەۋدايى» دەپ زادىلىق قىلىدىغان بولدى.

ئەگەر «دەپ» رەۋىشدىشى بىلەن «دېگەن» سۈپەتدىشىنىڭ ئالدىدا كەلگەن كۆچۈرمە تەركىبنىڭ خەۋىرى ئالدىدا چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن سۆز بولسا، بۇنداق كۆچۈرمە تەركىب قوش تىرناققا ئېلىنمايدۇ. چۈنكى، چۈشۈم كېلىشتە كەلگەن سۆز ئەملىيەتتە كۆچۈرمە تەركىبتىكى خەۋەرنىڭ ئىگىسى بولۇپ، بۇنداق كۆچۈرمە تەركىب بىر پۈتۈنلۈكى بۇزۇلغان كۆچۈرمە تەركىب ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ يېقىن ئەتراپتىكى دېھقانلار سادىقنى گۇڭشېغا كەپتۇ دەپ ئاڭلاپ...
△ سەزگۈلىرىم ئاللىقاچانلا ئۇنى بىلمىسىز، ھېسسىياتسىز، قەدىرسىز قىز دەپ ھۆكۈم چىقىرىپ بولدى.
△ مەن سېنى ئادەتتىكى بىر مۇئەللىمە دەپ يۇرۇپتىمەن.
△ ئۇلارنى ئىت دەپ ئويلاپتىمەن.
△ مەن سېنى مۇنچىلىك دەپ ئويلىمىغانىدىم.
△ بۇ خوتۇن ئۆزىنى نەدە دەپ ئويلايدۇ؟
△ تۇرسۇننى كەنتكە كەپتۇ دېگەن كىشى نەدە؟
△ ئۇنى ئاز دەپ مېنىڭ كۆزلىرىم قىزىنىڭ كىيىنىشىگىمۇ زوقلاندى.

4) «دەپ»، «دېگەن» سۆزلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن خاس ئىسىم، ئۇندەش سۆز، قاراتما سۆز قاتارلىق ئاتاش كۆچۈرمىلەر قوش تىرناقتا ئېلىنمىدۇ. مەسىلەن:

△ *نىسارا ئەسكەرلىرى «ئەي، ھەزرىتى ئەيسا، ئەي، بۇۋى مەريەم» دەپ چوقۇنۇپ ۋارقىرىشىپتۇ.*

△ *ئۇنى «ئەيسانىڭ قىلىچى» دەپ ماختىشىدىكەن.*

△ *ئۇ... سىرلىق ئەمما يېقىملىق بۇ ئىسىمنى «ئالولى» دەپ ئۇنلۇك توۋلاپ تاشلىغانلىقىنى بىلمەي قالدى.*

△ *ئەبۇ سەييان «ھەئە» دېدى.*

△ *«ئارتىس» دېسىلا، «ئەخلاقى يامان» دەپ قارايدىكەنسىز.*

5) قاتلاملىق كۆچۈرمىلەردە «دېمەك» پېئىلى ئارقىلىق ھاسىل بولغان بىرىكمىنىڭ تۆۋەن قاتلامدىكىسى يالاڭ تىرناقتا، يۇقىرىقى قاتلامدىكىسى قوش تىرناقتا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ *ئۇ «بىلمىگە بېرىلىڭ، لېكىن ئۆزىڭىزنى چەبدەس تۇتۇڭ، ناپولېئوننىڭ «پاسكىنا كىيىمىڭنى ئۆيگە مۆكۈنۈۋېلىپ يۇغىن، دېگەن سۆزى «ئۆز ئەيبىڭنى سازايى قىلما، دېگەن مەنىدە ئىيتىلغان» دېگەندى.*

△ *لېكىن، قوغدىنىش تۈيغۇسى مېنىڭدە يەنە رول ئويناندى، مۇبادا ئۇ بىردىنلا مېنى «سەن «تولۇق ئالىي مەلۇماتلىق ئەمەس، دېمەكچى بولسەن» دەپ تۇرۇۋالسا، ئۇ ھالدا قانداق قىلىمەن؟*

6) «سۆزلەش»، «ئىيتىش»، «كۆزدە تۇتۇش» مەنىلىرىدىكى «دەپ» رەۋىشدىشىنىڭ ئالدىدا كەلگەن يۆنىلىش كېلىش ۋە چۈشۈم كېلىش بىلەن تۇرلەنگەن سۆز بىرىكمىلىرى قوش تىرناقتا ئېلىنمايدۇ. مەسىلەن:

△ *ئۇ يەنە ... بىر ئادەمنىڭ سۇدا ئۆلگەنلىكىنى دەپ بەردى.*

△ سىزمۇ مېنى دەپ خاپىلىق تارتتىڭىز.
△ مۇشۇ زېرىكىشلىك ئىشنى دەپ، دوستۇمنىڭ كۆڭلى ئۇچۇنلا...
△ خەلق كومىسسارىغا دەپ بېقىش كېرەك.

7) تۇس مەنىسىدە كەلگەن «دېمەك» پېئىلىدىن ئالدىنقى تەركىبلەر قوش تىرناقتا ئېلىنمايدۇ. مەسىلەن:
△ قىرىق ياشقا كىرىپ قالاي دېدىم.
△ دۇيجاڭ بىردىنلا كۇلۇۋېتىپ، ئۆچۈپ قالاي دېگەن تاماكىسىنى تۈتۈپ چەكتى.
△ ئۇ ئەمدىلا قايتاي دېيىشگە گۇلشەننىڭ جۆيلۇۋاتقىنى ئاڭلاندى.

8) «دېمەك» پېئىلى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان تۇراقلىق بىرىكمىلەر ياكى ئەسلىي مەنىسىدىن يۆتكەلگەن «دېمەك» پېئىلىنىڭ ئالدىدا كەلگەن تەركىبلەر قوش تىرناقتا ئېلىنمايدۇ. مەسىلەن:
△ ئەمما نېمىدېگەن ئىنچىكە ئىش.
△ ئۇ ھەدەپ مۇنۇ گەپلەرنى تەكرارلايتتى.
△ ئەتە ھامامغا نېمىدەپ خەت يېزىشىمنى بىلەتتىم.
△ نەگە بارسام بارای، نېمە دېسەم دەي.
△ ئوغلى مۇھەممەدنى قىچقىرىپ، شۇنداق دەپ ۋەسىيەت قىلدى.
△ ئالاقىچى راسا بىر ئاي دېگەندە شەررىكانغا ئاتىسىدىن جاۋاب خەت ئەكەپتۇ.

2. جۇملىدە ئاتاپ كۆرسىتىلگەن ۋە ئەسلىي مەنىسىدە ئىشلىتىلمىگەن تەركىبلەر قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:
△ پەقەت «سۇ» سۆزىگىلا ئۇچىنچى شەخسىتە «سى» قوشۇلماي «يى» قوشۇلىدۇ.
△ قادىر بەزىدە ئوغرىلىق قىلىپ قوياتتى، شۇڭلاشقا

كىشىلەر ئۇنىڭغا «ئوۋچى» دەپ لەقەم قويۇپ قويغانىدى.

3. جۈملىدىكى مۇھىم ھۆججەت، ئەسەرلەر، ماقالە، گېزىت ـ ژۇرنال ناملىرى قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ *شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىنىڭ «ئىز»، «كۆرەشچان يىللار»، «ئىزدىنىش» قاتارلىق رومانلىرىنى نەشر قىلدى.*

△ *ئۇ «تارىم» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدە ئىشلەيدۇ.*

△ *بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» ماقۇللاندى.*

4. ئىداره، جەمئىيەت، زاۋۇت، كان، كارخانا، سودا دۇكانلىرى، يول، تاۋار ماركىلىرى قاتارلىقلاردا ئاتاپ قويۇلغان ناملار كۆچۈرمە تەركىب ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ *«ئالغا» كوپېراتىپى*

△ *«ئاۋانگارت» ئايال كىيىم فابرىكىسى*

△ *«كوئىنلۇن» مېھمانخانىسى*

△ *«سەددىچىن سېپىلى» ماگىزىنى*

△ *«بۇغدا كۆلى» ئاق ھارىقى*

△ *«غالىبىيەت» يولى*

ئاخىرىدىكى تەركىبلەرگە نىسبەتەن ئېنىقلىغۇچىلىقى ئېنىق بولغان تەركىبلەر قوش تىرناققا ئېلىنمايدۇ. مەسىلەن:

△ *دۆڭكۆۋرۈك بازىرى*

△ *بېيىمئاق بېكىتى*

5. تارىخىي ۋەقە، بايرام، مۇھىم مەجلىس ياكى يىغىلىشلارغا قويۇلغان ناملار قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ *«1 ـ ماي» ئەمگەكچىلەر بايرىمى*

△ *«18 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسى*

△ *«1 ـ ئۆكتەبىر» دۆلەت بايرىمى*

△ «زۇنيى» يىغىنى
△ «خەلقئارا بالىلار رەسىم كۆرگەزمىسى»

8. تىرناق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

تىرناق ئىزاھ بەلگىسىدۇر. ئۇ تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

1. جۈملىدە مەلۇم جۈملە بۆلىكىنى تولۇقلاش، ئىزاھلاش ياكى شەرھلەش مەنىسىدە كەلگەن تەركىبلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ ئۇ يەتتە گەز (بەش مېتىرغا يېقىن) رەخت سېتىۋالدى.
△ ئاتاقلىق چوڭ مولىلار (ئۇلار «دامولا» ياكى «ئۆلىما» دەپ ئاتىلاتتى) بۇ يەردە ئەرەبچە، پارسچە مەشھۇر كىتابلارنىڭ مەنىسىنى سۆزلەپ بېرەتتى.
△ ل . مۇتەللىپ (1922 — 1945) تالانتلىق شائىر.
△ $F = ma$ (نيۇتوننىڭ ئىككىنچى قانۇنى)
△ خوراز ۋە مايسا (مەسەل)

2. سەھنە ئەسەرلىرىدە ئاپتورنىڭ پېرسوناژلارنىڭ ھەرىكىتى، كەيپىياتى توغرىسىدا بەرگەن ئىلاۋىلىرى تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ زورىخان: (ئاڭلىماسقا سېلىپ) نۇرۇم، چاي قاينىدىمىكىن، چىقىپ باققىنا. (نۇرۇم باغقا چىقىدۇ.)

3. نەقىل كەلتۈرۈلگەن مىسالغا ئۇلاپلا ئۇنىڭ ئېلىنغان جايىنى كۆرسەتكەندە، ئاپتور ۋە كىتاب نامى تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ يىللار، مەيدەڭنى تۇتۇپ قاقاقلاپ كۈلمە.
(ل. مۇتەللىپ: «يىللارغا جاۋاب»)

9. سىزىقچە ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

سىزىقچە ئاساسەن يېرىم قوشۇپ يېزىش بەلگىسىدۇر. ئۇنىڭ قويۇلىدىغان ئورۇنلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1. جۈپ سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا ۋە سۆزلەرگە قوشۇلۇپ يېزىلمايدىغان ئۇلانمىلارنىڭ ئالدىغا قويۇلىدۇ. بۇ ئەھۋالىلاردا سىزىقچە ھەقىقەتەن يېرىم قوشۇپ يازغانلىقنىڭ ئىپادىسى بولىدۇ. مەسىلەن:

△ *بالا ـ قازا، پۇت ـ قول، ئېچىنىش ـ پەس، بەش ـ ئالتە.*

△ *بۇ نېمىدېگەن مەنزىرىلىك جاي ـ ھەا!*

△ *تازا ۋاقتىدا كەلدىڭ ـ دە.*

△ *سىزگە بىرەر ئىش تەسىر قىلدىمۇ ـ يا؟*

2. سۆزلەر قۇرۇلۇش جەھەتتىن ئايرىپ كۆچۈرۈلگەندە، ئايرىلغان بوغۇملارنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *تىرىشـ*

ـچانلىق

تەرەققـ

ـيات

3. رەقەم بىلەن ئىپادىلەنگەن دەرىجە سانلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلىدۇ. بۇ سىزىقچە دەرىجە سان قوشۇمچىسى «ـ نچى، ـ // ئىنچى» ئورنىدا كەلگەن سىزىقچىدۇر. مەسىلەن:

△ *ئۇ 2 ـ سىنىپتا ئوقۇيدۇ.*

4. تىلشۇناسلىققا دائىر تېكىستلەردە پېئىلنىڭ بۈيرۇق شەكلى، قوشۇمچىلار كۆرسىتىلگەندە، پېئىلنىڭ بۈيرۇق شەكلى (يەنى يىلتىز ياكى تومۇر)دىن كېيىن، سۆز ئارقا قوشۇمچىلارنىڭ ئالدىدىن، سۆز ئالدى قوشۇمچىلارنىڭ كەينىدىن قويۇلىدۇ. بۇ سىزىقچە تىلشۇناسلىقتىكى شەرتلىك بەلگە رولىدا كەلگەن سىزىقچىدۇر. مەسىلەن:

△ كەل - بار - تۇر -
- چان - سىز - لىق
بى - بەت - نا -

10. سىزىق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

سىزىق رولى ئاساسەن تىرناقسىمان ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل ئىزاھ بەلگىسى. ئۇ كۆپىنچە ئىزاھ، بايان، چەك مەنىلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ.

سىزىقنىڭ قويۇلىدىغان ئورۇنلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىلەر:

1. جۈملىدە بىر خىل گىرامماتىكىلىق شەكىلدە كەلگەن ئىزاھلىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *بىزنىڭ مەكتەپتە ــ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا يەتتە مىڭدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ئوقۇيدۇ.*

2. ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆز بىلەن ئومۇملاشتۇرۇلغان تەڭداش تەركىبلەر ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

نۇرۇم: ... قوش ھەيدەش، كەتمەن چېپىش، ئورما ئورۇش، ھارۋا ھەيدەش ــ مۇشۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئۇسسۇل ئويناشمۇ، شاڭيۇكا !...

△ *تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە ھەر خىل پائالىيەتلەر ــ يۇگۇرۇش، سەكرەش، گىمناستىكا، پۇتبول، ۋاسكېتبول، ۋالىبول قاتارلىقلار بار.*

3. زامان ۋە ماكان مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككى سۆز (ياكى سان)نىڭ ئارىسىغا قويۇلىدۇ. بۇنداق سىزىق «ۋە، ھەم» مەنىلىرىنى، شۇنىڭدەك، «... دىن ... غىچە» مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

△ *لەنجۇ ــ شىنجاڭ تاشيولىنىڭ تۇرپان تەۋەسىدىكى بۆلىكىنى ئۆزگەرتىپ ياساش قۇرۇلۇشىدا رەسمىي ئىش*

باشلاندى.

△ ئۇ 1959 ــ 1960 ـ يىللىق ئوقۇش مەۋسۇمىدە سىنىپ بويىچە ئەلاچى بولدى.

4. ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى دىيالوگلارنىڭ ئالدىغا قويۇلىدۇ. ئاپتور سۆزى بىلەن دىيالوگ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ــ بۈگۈنكى ئىسسىقتا ئۆرۈك تازا پىشىدۇ، دېدىم.

ــ بىراق، كۈنىنىڭ شۇنچە تەپتىدە سىز تېخىلا غورا ئىكەنسىز، دېدى باھار كۈلۈپ.

11. قوش چېكىت ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

قوش چېكىت ئاساسەن بايان بەلگىسىدۇر. ئۇنىڭ كونكرېت قوللىنىلىدىغان ئورۇنلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1. مۇستەقىل سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلارنىڭ كېيىنكى قىسمى ئالدىنقى قىسمىنىڭ پۈتۈن مەزمۇنىنى ياكى بىرەر تەركىبىنى تولۇقلاپ، شەرھلەپ كەلسە، ئالدىنقى قىسمىدىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ خۇشتارخان يەنە ئېتىز سەھىسىدىن كېلىدىغان مۇزىكا ئاۋازىنى بېرىلىپ تىڭشىدى: نەدىندۇر ناخشا كېلەتتى، ئاللىقەيەرلەردىن قىيقاس ـ چۇقان، ئۆستەڭ بويلىرىدىن قۇشلارنىڭ ئاۋازلىرى، خامان تەرەپتىن ئاياللارنىڭ كۈلكىلىرى كېلەتتى.

△ ئۇ ھېكايىسىنى خۇددى چۆچەكچى مومايلاردەك راۋان، چۈشىنىشلىك سۆزلەر بىلەن ئىخچام بايان قىلىشقا باشلىدى:

△ ئاۋغۇستنىڭ يامغۇرلۇق كۈنلىرى ئىدى. بىر شەنبە كۈنى كەچتە ئادىتىم بويىچە ئىشتىن چۈشۈپلا كۈتۈپخانىغا بېرىپ، ئوقۇپ بولغان كىتابلارنى يېڭى كىتابلارغا ئالماشتۇردۇم، ھەپتىلىك گېزىت ۋە ئۆزۈم ياخشى كۆرىدىغان

ژۇرناللارنى ئوقۇدۇم...

قوبۇل قىلىش تەرتىپى:

① ئاپتورلارنىڭ ئەۋەتكەن ئەسىرىنىڭ سۈپىتى ۋە ھەجمىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ قەلەم ھەققى بېرىلىدۇ.

② ئۆمكىمىز «سەھنىلەشتۈرۈشكە بولىدۇ» دەپ قارىغان ئەسەرنىڭ ئاپتورىنى تەكلىپ قىلىپ، مۇناسىۋەتلىك سەنئەت خادىملىرى بىلەن بىللە ئۆزگەرتىش خىزمىتى ئېلىپ بارىدۇ.

③ ...

2. ھۆرمەت تەرىقىسىدە ئېيتىلغان قاراتما سۆزدىن كېيىن قويۇلىدۇ، بۇنداق قاراتما سۆز كۆپىنچە خەت ـ ئالاقىلەردە، تەكلىپ قەغەزلىرىدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

△ ... ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە:

△ ھۆرمەتلىك ئەمەت تۇرسۇن:

سىزنى ئەتە كەچتە بىزنىڭ ئۆيگە چايغا تەكلىپ قىلىمىز.

ھۆرمەت بىلەن: × × × (چېسلا)

3. سەھنە ئەسەرلىرىدە دىيالوگلارنىڭ ئالدىدا كىملىكىنى پىرسوناژلارنىڭ ئىسمى ياكى ئىسمى ئورنىدا كىملىكىنى سۆزلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ. بۇنداق قوش چېكىت يەنىلا بايان مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

△ غۇنچەم: مانا سىزگە تاۋار ياغلىق، گۈل ئورىغىلىك، مانىڭدا ھەر قېتىم تاماكا چەككەندە، تىككەن كىشىنى بىر ئەسلەپ قويارسىز.

△ ئىدارە باشلىقى: ھەممە تەييارلىق پۈتتىمۇ؟

4. بىرەر مەسىلىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن قۇر بېشىدىن ئېلىنغان جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كىملىكىن «مەسىلەن» سۆزىدىن كېيىن قويۇلىدۇ (مىسال كۆرسىتىلمىدى).

5. ئاپتورنى ئىسىم ـ فامىلىسى بىلەن ئەسىرى بىللە

كۆرسىتىلگەندە، ئاپتورنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسىدىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *زوردۇن سابىر: «ئاۋرال شامالىرى»*

6. تۇرلۇك ئۇسۇل ھالەتلىرىدىن كېيىنكى جۈملە دىيالوگ سۈپىتىدە قۇر بېشىدىن باشلانسا ياكى قۇر بېشىدىن باشلانمىغاندىمۇ، قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنسا، مەزكۇر ھالەتلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *قوللىرىنى بىر ـ بىرىگە ئۇرۇپ:*

ـــ *يالغان دەپتىمەنمۇ، تېخى بالا ئىكەنسەن!* ـــ *دەپ قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى.*

△ *ئاتىسى رازلىق بەرمەي: «سەۋر قىل، كېلەر يىلى ئۆزۈم مەككىگە بارىمەن، شۇ چاغدا سېنىمۇ بىللە ئېلىپ بارايى» دەپتۇ.*

△ *خۇشياقمىغان ھالدا:*

ـــ *بوپتۇ، مەيلىگىز، دېدى.*

12. كۆپ چېكىت ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

كۆپ چېكىت قىسقارتىش بەلگىسىدۇر. كۆپ چېكىت ئەمەلىيەتتە ئۇچتىن ئاشمايدۇ. قوللىنىلمىغان ئورۇنلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىلەر:

1. جۈملىدە قىسقارتىلغان تەركىبلەر ئورنىغا، نۇتۇقتا سۆكۈت ئىپادىلەنگەن ئورۇنغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

△ *ئىككىسى چاي ئىچىشىپ ئولتۇرۇپ، مولا نىياز ھەققىدە ئۇزۇن پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى... (قىسقارتىلغان تەركىب ئورنىدا)*

△ *پاتەمخان: ... (سۆكۈت ئورنىدا)*

2. نۇتۇقتا سۆزنىڭ ئۇزۇلۈپ ـ ئۇزۇلۈپ تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىنى ياكى مەلۇم سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئادەتتىكىدىن